Department of Public Instruction.

THE SHADBHÂSHÂCHANDRIKÂ

OF

LAKSHMÎDHARA

WITH

A Critical Notice of Manuscripts, Introduction, Critical and Explanatory Notes with Appendices of the Sûtras in order, Paradigms of Forms, &c.

BY

RÂO BAHÂDUR

KAMALÂS'AṄKAR PRÂṆAS'AṄKAR TRIVEDÎ, B. A.,

HONORARY FELLOW OF THE UNIVERSITY OF BOMBAY AND RETIRED PRINCIPAL, P. R. TRAINING COLLEGE, AHMEDÂBÂD.

First Edition.

Copies 500.

(Registered for copyright).

1916.

Price 7½ Rupees.

SOLD AT GOVERNMENT CENTRAL PRESS, BOMBAY.

Bombay Sanskrit and Prakrit Series No. LXXI.

Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the Nirṇaya-sâgar Press,
23, Kolbhat Lane, Bombay.

Published by Government Central Press, Bombay.

श्रीः ।

षड्भाषाचन्द्रिका

श्रीमल्लक्ष्मीधरप्रणीता

राजनगरस्थशिक्षकशिक्षणालयस्य राजकीयसेवानिवृत्तेन
मुख्याधिकारिणा मुम्बापुरीस्थविश्वविद्यालयस्या-
कार्यवाहकयशस्करपारिषद्यपदं प्राप्तेन राव-
बहादुरेति मानपदोपेतेन बी. ए. इत्यु-
पाधिधारिणा त्रिवेदीत्युपाभिधेन
प्राणशंकरतनूजेन कमलाशंकरेण
संशोधिता
स्वनिर्मिताङ्ग्लभाषाभूमिकाटिप्पणीभ्यां च
समन्विता ।

सा च
मुम्बापुरीस्थराजकीयग्रन्थमालाधिकारिणा
शाके १८३७ वत्सरे १९१६ खिस्ताब्दे
प्राकाश्यं नीता ।

प्रथमावृत्तिः ।

मूल्यं सार्धं रूपकसप्तकम्.

षड्भाषाचन्द्रिकाया विषयानुक्रमणी ।

Critical Notice of the Manuscripts of Shaḍbhâshâchandrikâ.

The present edition of the Shaḍbhâshâchandrikâ is based upon the following manuscripts:—

1. A copy of a manuscript in the Government Oriental Mss. Library, Madras. It was kindly arranged for me by my friend P. Varadachârî, librarian. It consists of 92 pages with 32 lines on an average per page. It is in Telugu characters and was purchased at Tiruppattura, in the Salem district. The name of the owner is not known. It is a paper Ms. written on European paper. It is designated M.

2. A copy of another Ms. received from the same place. It is also in Telugu characters. It contains 128 pages with 25 lines on a page. It is written on foolscap paper. It is designated M_1.

3. A copy of a Ms. from Mysore, received through my friend A. Mahâdeva S'âstrî Esq., Curator, Oriental Mss. Library of Mysore. It is complete and correct and in Telugu characters. It is designated My.

4. A copy of a Ms. received from Vizagpattam through my friend S. P. V. Raṅganâtha Swâmî of Ârsha press, editor of the 'Granthapradars'anî.' It is rather incorrect and in Granth characters. It is designated R.

5. A copy of a Ms. of the work, obtained from the Tanjore Palace Library. It consists of 111 leaves and has on an average 6 lines per page and 56 letters per line. It is in Telugu characters and is about 200 years old. It is a palm-leaf Ms. It bears No. 9982 in the Library. Another Ms. in the Library, No. 9983, is very old. No. 9982 is a copy of it. The Ms. is incomplete. It is designated T.

6. A printed edition of the same work in Telugu characters. It is printed in Mysore in 1886. It is designated P.

7. Besides the above, I secured a copy of a Ms. of Trivikrama's Vṛitti from Mysore through my friend A. Mahâdeva S'âstrî, B. A. It is a complete Ms. giving Trivikrama's commentary on all the three Adhyâyas. This has become very useful to me in deciding correct readings in the text, in giving a complete list of the Sûtras in order, and in writing notes.

Introduction.

Shaḍbhâshâchandrikâ—It is a work on Prâkṛita grammar and treats of six dialects—Mahârâshṭrî or Prâkṛita, S'aurasenî, Mâgadhî, Pais'âchî, Chûlikâpais'âchî, and Apabhraṁs'a. Most of them derive their names from the countries in which they were spoken. Mahârâshṭrî was spoken in the Mahârâshṭra or the Deccan and is decribed by Daṇḍin as the best form of Prâkṛita* in which excellent poetical works like the 'Setubandha' are composed; S'aurasenî was spoken in S'ûrasena or the region near Mathurâ; Mâgadhî was spoken in Magadha; and Pais'âchî in the Pis'âcha countries which are enumerated by Lakshmîdhara in the text (*Vide* verses 29 and 30 p. 4). These countries include Nepal, Sindh, Kandhar, &c., in the north and Pâṇḍya or Madura in the south. Apabhraṁs'a is described as a dialect of herdsmen and other low castes, not fit to be used by poets. Daṇḍin gives it also as a general name for all corrupt languages as contrasted with Saṁskṛita or the polished language. It is subdivided by Mârkaṇḍeya in his Prâkṛitasarvasva into three principal kinds;† but Rudraṭa in his Kâvyâlaṅkâra says that it has many divisions according to the countries in which it is spoken.‡

Vararuchi treats of four dialects—Mahârâshṭrî, Mâgadhî, Pais'âchî, and S'aurasenî. Chaṇḍa's Prâkṛitalakshaṇa is a very small work and disposes of Apabhraṁs'a, Pais'âchikî, and Mâgadhikâ by one Sûtra, each. Hemachandra's Prâkṛita gram-

---

* महाराष्ट्राश्रयां भाषां प्रकृष्टं प्राकृतं विदुः ।
सागरः सूक्तिरत्नानां सेतुबन्धादि यन्मयम् ॥ काव्यादर्श, १. ३४.

† नागरो व्राचडश्चोपनागरश्चेति ते त्रयः ।
अपभ्रंशाः परे सूक्ष्मभेदत्वान्न पृथङ्ग् मताः ॥ प्राकृ० सर्व०, p. 3.

‡ प्राकृतसंस्कृतमागधपिशाचभाषाश्च सूरसेनी च।
षष्ठोऽत्र भूरिभेदो देशविशेषादपभ्रंशः ॥ काव्यालं०, p. 13.

mar treats of the same six dialects that are treated of in the text, though he does not designate his work by six dialects. On a reference to Dr. Aufrecht's Catalogus Catalogorum three other works designated after six dialects are found:—Shaḍbhâshâchandrikâ, a work bearing exactly the same name, ascribed to Bhâmakavi, Shaḍbhâshâmañjarî, and Shaḍbhâshâsubantâdars'a. Lakshmîdhara mentions a work, named Shaḍbhâshârûpamâlikâ by Durgaṇâchârya.* Prof. S. R. Bhâṇḍârkar's Report of a Second Tour in search of Sanskrit Manuscripts mentions a work, entitled Shaḍbhâshâvichâra† which is described as treating of Sanskrit and five dialects. Prâkṛitachandrikâ of S'eshakṛishṇa treats of five dialects, Prâkṛita, S'aurasenî, Mâgadhî, Pais'âchika and Chûlikâpaisâchika.‡ The sixth dialect Apabhraṁs'a is noticed, however; but it is not treated because it varies according to the countries where it is spoken and is not found in dramatical works and through fear of prolixity. §

None of the above works, however, treat of the Prâchî, the Avantî, and the Bâhlikâ, which, according to Bharata, form three of the seven divisions of dialects, and of S'abarî, Âbhîrî, Châṇḍâlî, &c., which are mentioned by him as sub-dialects. ¶ Bharata describes at length the kind of characters into whose mouths respective dialects and sub-dialects are to be placed in

---

* *Vide* p. 22 of the text.

† *Vide* p. 36 of the Report.

‡ These words are used as अकारान्त in the work. 'पैशाच्चिकेऽपि ज्ञो ञ्जः स्याद्राज्ञस्तु ज्ञस्य वा चिञः ॥' and 'चूलिकापैशाच्चिके तु रस्य लत्वं विभाषया ॥'

§ "अपभ्रंशस्तु यो भेदः षष्ठः सोत्र न लक्ष्यते ।
देशभाषादितुल्यत्वान्नाटकादावदर्शनात् ॥
अनत्यन्तोपयोगाच्चातिप्रसङ्गभयादपि ॥" प्राकृ० चन्द्रि०.

¶ 'मागध्यवन्तिजा प्राच्या सूरसेन्यर्धमागधी ।
बाह्लीका दाक्षिणात्या च सप्त भाषाः प्रकीर्तिताः ॥ १७ । ४८ ॥
शबराभीरचण्डालसचरद्रविडोद्रजाः ।
हीना वनेचराणां च विभाषा नाटके स्मृताः ॥ १७ ॥ ४९ ॥
नाट्यशास्त्र.

dramatic works.* Lakshmîdhara also touches upon this subject (*Vide* p. 5 of the text). The Prâkṛitasarvasva of Mârkaṇḍeya treats of most of these dialects. According to him there are five main divisions of dialects:—Mahârâshṭrî, S'aurasenî, Prâchyâ, Âvantî, and Mâgadhî. Ardhamâg'adhî is included into the Mâgadhî and Bâhlîkî into Âvantî. He treats of these five main divisions and also of S'âkârî, Châṇḍâlî, S'âbarî including Âbhîrî and A'udhrî, Tâkkî, Nâgara and Upanâgara Apabhraṁs'a, and Pais'âchî in 15 *Pâdas* of his work. The treatment of Prâchyâ and other dialects not mentioned by Hemachandra and other grammarians shows, however, that there is not much distinction between them and principal Prâkṛita dialects.

The Shaḍbhâshâchandrikâ consists of Sûtras of Prâkṛita grammar with a commentary on them. The Sûtras are ascribed by Lakshmidhara to Vâlmîki.† It does not seem hard to decide conclusively whether the Sûtras belong to Vâlmîki or some one else. Lakshmîdhara does not entertain the least suspicion in his mind as to their authorship, but positively mentions Vâlmîki as their author. This can be accounted for in either of two ways only. He must have either come across manuscripts of the Sûtras in which the name of Vâlmîki as author was clearly expressed, or he must have learnt that the Sûtras were traditionally ascribed to Vâlmîki, in which case, however, he could and ought to have said '**वाल्मीकिः किल सूत्रकृत्**' instead of '**वाल्मीकिर्मूलसूत्रकृत्.**' A manuscript of the Sûtras is noticed in a Descriptive Catalogue by Râo Bahâdur M. Rangâchâryâ.‡ It contains two Adhyâyas only, begins on fol. 17 *a*

---

* मागधी तु नरेन्द्राणामन्तःपुरनिवासिनाम् ।
चेटानां राजपुत्राणां श्रेष्ठिनां चार्धमागधी ॥
प्राच्या विदूषकादीनां धूर्तानामप्यवन्तिजा ।
नायिकानां सखीनां च सूरसेनाविरोधिनी ॥ &c.

नाट्य०

† *Vide* verse 15 p. 3 ('वाल्मीकिर्मूलसूत्रकृत्').

‡ *Vide* No. 1548, p. 1083 of the Descriptive Cata' krit Manuscripts in the Govt. Oriental MSS. Library, III. of 1906.

of the Ms. of Yohiprâptilakshaṇam.* The Sûtras are the same as those commented upon by Trivikrama, Lakshmîdhara, and Simharâja.† They are attributed to Vâlmîki, author of the Râmâyaṇa. Since the opening verses embody a salutation to Vâlmîki, the verses cannot be taken to have been composed by Vâlmîki himself, and the concluding portion in which the Sûtras are attributed to Vâlmîki cannot be taken to be a decisive proof of the Sûtras being composed by the well-known Vâlmîki. ‡ But Lakshmîdhara's positive statement as to the authorship of the Sûtras and the beginning and the end of the Ms. lend a strong support to the presumption that the Sûtras are traditionally believed to be the composition of a sage Vâlmîki.

---

* *Vide* No. 943, p. 680 of R. B. Rangâchârya's Catalogue Vol. II. of 1905.

† The beginning being as under:—

संज्ञा । सिद्धिर्लोकाच्च । अनुक्तमन्यशब्दानुशासनवत् ।
संज्ञा प्रत्याहारमयी वा । सुप्स्वादिरन्त्यहला ।

The end being:—कखेखाग्वासः । (The correct reading being काशेरवाद्वासः).

न्यसोणिमणुमौ । गृ(ग्र)हेर्निरुवारमेराह्वल्हरपग्गाहिपच्चुआः ॥

Vide No. 1548, p. 1083, of R. B. Rangâchârya's Catalogue, Vol. III. of 1906.

‡ Beginning:—

येन श्रीरामचरितमधिगम्य सुरार्षितः।
श्रीमद्रामायणं प्रोक्तं तस्मै वाल्मीकये नमः ॥
येन निर्मलिता ना(गा)वष्षड्भाषाकृतयो नृणाम् ।
विमलैः सूक्तकतकैस्तस्मै वाल्मीकये नमः ॥
स्वान्तस्य काव्येन गिरां च षण्णां सूत्रैर्नराणां कलुषं प्रपत्त्या ।
पराकरोद्यः प्रथमः कवीनां वाल्मीकिमेनं मुनिमानतोस्मि ॥

End:—इति श्रीवाल्मीकीयेपु सूत्रेषु द्वितीयस्याध्यायस्य पादश्चतुर्थः । अध्यायश्च समाप्तः । प्राकृतव्याकरणशास्त्रमपि समाप्तम् ॥

गजोदये क्रैष्टुशके दशमे मासि विंशके ।
अलिखद्देशिकाचार्य इदं शब्दानुशासनम् ॥

'082–83 of R. B. Rangâchârya's Catalogue, Vol. III.

As described above, the Sûtras are commented upon by Trivikrama, Lakshmîdhara, and Siṁharâja. Trivikrama maintains the order of the Sûtras in commenting upon them. His work is therefore like the Kâs'ikâvṛitti on the Ashṭâdhyâyî of Pâṇini. The Prâkṛitarupâvatâra of Siṁharâja, edited by Dr. E. Hultzsch, and the Shaḍbhâshâchandrikâ of Lakshmîdhara are both upon the lines of Bhaṭṭoji Dîkshita's Siddhântakaumudî on Pâṇini's Ashṭâdhyâyî and follow the same order in the treatment of the dialects, taking them up in the order of the Mahârâshṭrî, the S'aurasenî, the Mâgadhî, the Chûlikâ, the Chûlikâpais'âchikâ, and the Apabhraṁs'a, giving first declensional forms, then indeclinables, and finally conjugational forms. But the Prâkṛitarûpâvatâra is very brief compared to the Shaḍbhâshâchandrikâ. It explains only 575 out of 1085 Sûtras and does not mention and explain the *Gaṇas* at all. The Shaḍbhâshâchandrikâ explains almost all the Sûtras,* gives a complete list of the *Gaṇas*, not omitting *Nipâtas* in which even *Des'ya* words are included. As he says in his introductory verses, he has based his work on Trivikrama's Vṛitti and calls it a sort of commentary upon it.† He has consulted the works of Trivikrama, Hemachandra, and Bhâmaha and compresses in a short form in his work what is given in them all.‡ The Shaḍbhâshâchandrikâ is undoubtedly an exhaustive work on Prâkṛita grammar like Hemachandra's work.§ It gives a larger

* The Sûtras not commented upon (42 in number) are shown in an Appendix. Of these 5 are mentioned in the text, though not explained.

† *Vide* verse 16 p. 3.

‡ *Vide* verse 22 p. 4.

§ Another Prâkṛita grammar, Audâryachintâratna of S'rutasâgara is said to be more extensive and explanatory than those Hemachandra and Trivikrama. *Vide* p. 5 of 'Literary Wealth of Search for Prâkṛita manuscripts' (a Reprint from the Dav zine) 1910, by S. P. V. Raṅganâthasvâmî of Vizagp Sûtras of S'rutasâgara, however, are in no way super the present text as will appear further on.

number of declensional and conjugational forms than Haima grammar and includes *Des'ya* words also. His treatment of the Apabhraṁs'a is full, though he does not, like Hemachandra, give verses from Apabhraṁs'a literature in illustration of the Sûtras.

The Sûtras are an improvement upon those of Hemachandra in as much as they are more concise on account of the use of the special *Saṁjñâs* invented therein. A comparison of the Sûtras with those of Hemachandra as given in an Appendix will show that in some cases one Sûtra corresponds to two or three Sûtras of Hemachandra.* They are quoted by Kumâra-

---

* Hemachandra.	S'rutasâgara.	Sûtras from the text.
(1) अन्त्यव्यञ्जनस्य ॥ ८ । १ । ११ ॥ न श्रदुदोः ॥ ८ । १ । १२ ॥	अश्रदुदन्त्यव्यञ्जनस्य ॥ १ । ९ ॥	अन्त्यहलोश्रदुदि ॥ १ । १ । २५ ॥
(2) क्षुधो हा ॥ १ । १७ ॥ ककुभो हः ॥ १ । २१ ॥	क्षुधो हा ॥ १ । १४ ॥ हः ककुभः ॥ १ । १८ ॥	हः क्षुत्ककुभि ॥ १ । १ । ३१ ॥
(3) लुप्तयरवशषसां शषसां दीर्घः ॥ १ । ४३ ॥	दीर्घश्च शषसां लुप्तर्व्यशषसाम् ॥ १ । ३८ ॥	शोर्लुप्तयवरशोर्दिः ॥ १ । २ । ८ ॥
(4) ध्वनिविष्वचोरुः ॥ १ । ५२ ॥ १ । गवये वः ॥ ५४ ॥	उध्वेनिविष्वचोः ॥ १ । ४७ ॥	उलध्वनिगवयविष्वचि वः ॥ १ । २ । १६ ॥
(5) द्विन्योरुत् ॥ १ । ९४ ॥ प्रवासीक्षौ ॥ १ । ९५ ॥	प्रवासीक्षुद्विनावुत् ॥ १ । ८० ॥	द्विनीक्षुप्रवासिषु ॥ १ । २ । ४९ ॥
(6) एत्पीयूषापीडविभीतककीदृशेदृशे ॥ १ । १०५ ॥	विभीतकेदृशापीडपीयूषकीदृशेषु ॥ १ । ८८ ॥	एत्पीडनीडकीदृशपीयूषविभीतकेदृशापीडे ॥ १ । २ । ५७ ॥
नीडपीठे वा ॥ ॰ । १०६ ॥	पीठनीडयोर्वा ॥ १ । ८९ ॥	
ॱकुटौ ॥ १ । ११० ॥ ृे: ॥ १ । १११ ॥	भ्रुकुटिपुरुषयोरिः प्रथमद्वितीययोः ॥ १ । ९३ ॥	रोर्भ्रुकुटीपुरुषयोरित् ॥ १ । २ । ६० ॥
१ । १०८ ॥ । १ ।	उपरौ वा ॥ १ । ९१ ॥ गुरुके च ॥ १ । ९२ ॥	त्वदुत उपरिगुरुके ॥ १ । २ । ५८ ॥

svâmin, son of Mallinâtha in his Ratnâpaṇa.* Mr. Bhaṭṭa-nâtha Swâmin states in his paper on Trivikrama that the Sûtras are quoted by Kâṭayavema in his commentary on Abhijñâna-s'âkuntala; but most of those quoted are from Hemachandra's work and some from the grammar of Vararuchi whom he names in some places.†

Mr. Bhaṭṭanâtha Swâmin in his paper mentioned above arrives at a decisive conclusion that the Sûtras commented upon by Lakshmîdhara, Simharâja, and Trivikrama are not the production of Vâlmîki, but that of Trivikrama himself. His conclusion is based upon the following grounds. I shall give my views on each of them and show how weak it is :—

---

* The following Sûtras are quoted there:—

अजेर्विड्डप्पः *Vide* p. 8 of my edition of the Pratâparudrîya (Bom. S. S.)

जाणमुणौ ज्ञः *Vide* p. 31, ,,

दिहौ मिथः से *Vide* p. 72 and p. 257, ,,

त्वोदवापोता: *Vide* p. 84, ,,

न वाव्ययोत्खातादौ *Vide* p. 85, ,,

वा सख्या मामि हला हले *Vide* p. 86, ,,

मिवपिवविवविअवव्व इवार्थे *Vide* p. 86, ,,

मइ मम मह मज्झ ङसौ *Vide* p. 95, ,,

शस्येत् *Vide* p. 241, ,,

पृष्ठेनुत्तरपदे *Vide* p. 257, ,,

† "ह्रस्वः संयोगे" (१·८४); "द्यय्यर्यां जः" (२·२४); "सर्वत्र लवरामचन्द्रे" (२·७९); "कगचजतदपयवां प्रायो लुक्" (१·१७७); "अनादौ शेषादेशयो-र्द्वित्वम्" (२·८९); "न वा र्यो य्यः" (४·२६६); "मिमोमैर्हिह्मोह्मा वा" (३·१४७); "तो दोनादौ सौरसेन्यामयुक्तस्य" (४·२६०) occurring on p. 7 of the Com., N. S. Press edition of 1883, are all from Hema-chandra's work. 'द्यय्यर्यां जः' is the only Sûtra occurring in the Vâlmîki Sûtras also, *Vide* p. 35 of the text. Similarly, those on pp. 9, 10, 11, 27, 35, 36, 38, 97, 123, 125.

"तइतुन्तेतुम्हतुहतुहंतुवतुम—इत्यादिसूत्रेण ङसि तुमतुज्झतुम्हा इति। वररुचि-सूत्रं च" p. 47; "आच्चाक्षेपे" इति मागध्यां वररुचिसूत्रेण संबुद्धावाकारादेशः p. 97. 'तइतुंतेतुम्हतुहतुहंतुवतुम°' is Hemachandra's Sûtra ३·९९. Vararuchi's Sûtra is 'ङसि तुमोतुहतुज्झतुम्हतुम्माः' ६·३?.

In Trivikrama's Vṛitti on the Sûtras, which is designated Trivikramadevavirachita-Prâkṛita Vyâkaraṇa-Vṛitti, the following three verses occur and these are taken by Mr. Bhaṭṭanâtha Swâmîn as a decisive proof that the Sûtras are composed by Trivikrama himself:—

(1) प्रकृतेः संस्कृतात् साध्यमानात् सिद्धाच्च यद् भवेत् ।
प्राकृतस्यास्य लक्ष्यानुरोधि लक्ष्म प्रचक्ष्महे ॥

(2) प्राकृतपदार्थसार्थप्राप्त्यै निजसूत्रमार्गमनुजिगमिषताम् ।
वृत्तिर्यथार्थसिद्ध्यै त्रिविक्रमेणागमक्रमात् क्रियते ॥

The third verse after the end of the work in the words 'संपूर्णमिदं प्राकृतव्याकरणम्' is as under:—

(3) सप्रत्ययप्रकृतिसिद्धमदीर्घसूत्रसत्कारकं बहुविधक्रियमार्षदेश्यम् ।
शब्दानुशासनमिदं प्रगुणप्रयोगं त्रैविक्रमं जपत मन्त्रमिवार्थसिद्ध्यै ॥

I shall translate each of these three and show what is in my opinion meant thereby. The first means:—

(1) We shall explain the characteristics, consistent with what is defined or explained in the Sûtras (consistent with what is given in the Sûtras), of those Prâkṛita words which are derived from their original Sanskrit words whether in a formed (ready) or formative stage.

Mr. Bhaṭṭanâtha Swâmin remarks on this verse—"Trivikrama says that he is composing the Sûtras himself in the verse 'देश्यमार्षं च' &c.* Here प्रचक्ष्महे shows that Trivikrama is the author."

Now the word प्रचक्ष्महे does not occur in the verse देश्यमार्षं च &c. which is as under:—

देश्यमार्षं च रूढत्वात् स्वतन्त्रत्वाच्च भूयसाम् ।
लक्षणं वक्ष्यते तस्य संप्रदायोपबोधकैः ॥

Nor does the above verse (1) प्रकृतेः in which the word प्रचक्ष्महे occurs show that Trivikrama is the author of the Sûtras.

* *Vide* M. Bhaṭṭanâtha Swâmin's paper on Trivikrama and his followers in the Indian Antiquary, Vol. XI., pp. 219 and after (August issue of 1911).

He says he gives characteristics of Prâkṛita words in consonance with the Sûtras relating to them. This evidently means that he is the author of the *Vṛitti* as stated in the verse (2) प्राकृत-पदार्थ° which follows it and also in the verse

तद्भवतत्समदेश्यप्राकृतरूपाणि पश्यतां विदुषाम् ।
दर्पणतयेदमवनौ वृत्तिस्त्रैविक्रमी जयति ॥

which comes after verse (2) in the Prâkṛitavyâkaraṇavṛitti of Trivikrama.

(2) The second verse प्राकृतपदार्थसार्थप्राप्त्यै° means:—

For the correct (proper) success of those who wish to follow the road of their own Sûtras (Jain works on moral, social, and religious duties composed by Gautama Gaṇadhara and others), a commentary is composed by Trivikrama in the order of traditional Sûtras in order that they may acquire a company consisting of the sense of Prâkṛita words.

A few words in this verse need further explanation. In the Jain literature certain works are called Sûtras. They deal with religious and worldly subjects and are in the Prâkṛita language. निजसूत्र thus means the Jain Sûtras. To the Jains like Trivikrama they are their own Sûtras. आगमक्रम means परंपराप्राप्तसूत्रक्रम, order of the Sûtras which are handed down by tradition. Trivikrama takes up the Sûtras in their serial order while explaining them. He does not know who the author of the Sûtras is, but he considers them to be very old, handed down by tradition. In following a way a man requires company (सार्थ) and the sense of Prâkṛita words is represented as this company, and in order that you may comprehend the proper sense of Prâkṛita terms, Trivikrama composes this commentary. An introductory verse which precedes verses (1) and (2) has also the word सूत्र used in the same sense, *viz.* Jain works on religious and other subjects written in Prâkṛita. It is as under:—

अनल्पार्थस्सुखोच्चारश्शब्दस्साहित्यजीवितम् ।
वचः प्राकृतमेवेति मतं सूत्रानुवर्तिनाम् ॥

This clearly means that the opinion of those who are the followers of the Sûtras (Jain works) is that the very life of literature is a word full of much sense and capable of being pronounced with ease and Prâkṛita is the form of speech. In short, according to the followers of the Sûtras, the Sûtra form is the best form of literature and Prâkṛita is the best language for them. Thus the argument that the use of the word निज in verse (2) is a conclusive proof of the Sûtras having been composed by Trivikrama falls to the ground. Nor is it necessary to take the word निज in the Tamil sense of 'proper', 'real', or 'true' as Dr. E. Hultzsch suggests in his Preface to the Prâkṛitarûpâvatâra.*

(3) The third verse सप्रत्यय° glorifies the S'abdânus'âsana composed by Trivikrama. S'abdânus'âsana simply means grammar—शब्दा अनुशिष्यन्त अत्रेति. Trivikrama calls his commentary on the Sûtras by this name; just as the Bhâshyakâra Patañjali begins his exhaustive commentary by the words 'अथ शब्दानुशासनम्.' The words सप्रत्यय° are no doubt complimentary to himself, and अदीर्घसूत्र is complimentary in so far as he has selected for his commentary a work in which the Sûtras are small. It cannot prove that the Sûtras are Trivikrama's own composition. The concluding verse

वक्तारस्सन्तु सर्वेपि स्वाभिप्रायप्रकाशने ।
स्वपराशयसंवादिकथास्वेकस्त्रिविक्रमः ॥

contrasts Trivikrama with other authors. The sense is that all speakers can easily express their own ideas; but Trivikrama alone is clever in expressing others' ideas faithfully. Here, the second half of the couplet would be without any purport if Trivikrama be the author of the Sûtras.

If the Sûtras were Trivikrama's own composition, at the end of the Pâdas or the Adhyâyas, we would have found words like स्वोपज्ञप्राकृतव्याकरणसूत्रवृत्तौ or words like त्रिविक्रमविरचिते प्राकृत-

---

* *Vide* p. V. of Siṁharâja's Prâkṛitarûpâvatâra, edited by Dr. E. Hultzsch.

व्याकरणसूत्रे स्वोपज्ञवृत्तिनि as in S'rutasâgara's Audâryachintâmaṇi (°श्रीश्रुतसागरविरचिते औदार्यचिन्तामणिनाम्नि स्वोपज्ञवृत्तिनि प्राकृतव्याकरणे). But the words at the end are

'इति श्रीमदर्हनंदित्रैविद्यश्रुतधरमुनिचंद्रप्रसादासादितसमस्तविद्याप्रभाव-त्रिविक्रमदेवविरचितप्राकृतव्याकरणवृत्तौ प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः। Similarly, we have either प्राकृतव्याकरणवृत्तौ or त्रिविक्रमवृत्तौ or त्रिविक्रमदेवविरचितायां प्राकृतव्याकरणवृत्तौ at the end of other Pâdas of the first and other Adhyâyas.

There is one additional ground for presuming that the Sûtras are not composed by Trivikrama, but are the work of a sage named Vâlmîki. In a mythological work called S'ambhu-rahasya, chapter 267 is devoted to the praise of Prâkṛita.* It is stated distinctly therein that Vâlmîki, the first poet, is an expounder of Prâkṛita grammar, a grammar of six dialects, Prâkṛita and others, just as Gârgya, Gâlava, S'âkalya, and Pâṇini are the expounders of Saṁskṛita grammar, that he has composed a work in Prâkṛita on the life of Râma like the one composed by him in Saṁskṛita. †

* A portion of this voluminous work S'ambhurahasya, comprising four chapters devoted to the praise of poet and poetry, treatment of Prâkṛita words (प्राकृतशब्दप्रदीपिका), and a poetical work called राघवयादवीय with a commentary is printed in Telugu characters in the year 1890. This was brought to my notice and supplied to me by my friend A Anantâchârya S'âstrî of Bangalore, to whom my best thanks are due.

† को विनिन्देदिमां भाषां (*i. e.* प्राकृतीम्) भारतीमुग्धभाषितम् ।
यस्याः प्रचेतसः पुत्रो व्याकर्ता भगवानृषिः ॥ २६७ ॥ १३ ॥
गार्ग्यगालवशाकल्यपाणिन्याद्या यथर्षयः ।
शब्दराशेः संस्कृतस्य व्याकर्तारो महत्तमाः ॥ १४ ॥
तथैव प्राकृतादीनां षड्भाषाणां महामुनिः ।
आदिकाव्यकृदाचार्यो व्याकर्ता लोकविश्रुतः ॥ १५ ॥
यथैव रामचरितं संस्कृतं तेन निर्मितम् ।
तथैव प्राकृतेनापि निर्मितं हि सतां मुदे ॥ १६ ॥
पाणिन्याद्यैः शिक्षितत्वात् संस्कृती स्याद्यथोत्तमा ।
प्राचेतसव्याकृतत्वात् प्राकृत्यपि तथोत्तमा ॥ १९ ॥
प्राकृतं चार्षमेवेदं यद्धि वाल्मीकिशिक्षितम् ।
तदनार्षं भवेद्यो वै प्राकृतः स्यात् स एव हि ॥ २४ ॥
शंभुरहस्य pp. 17-18.

Thus there is conclusive evidence to prove that Trivikrama is not the author of the Sûtras and that the author of the Sûtras is a sage Vâlmîki.

As mentioned before on a careful comparison of the Sûtras in question with those of Hemachandra given in foot-notes in an Appendix pp. 19–56, it seems to me very probable, almost certain, that the author of the Sûtras in question is later in age than Hemachandra; for the Sûtras are an abridgment and improvement upon those of Hemachandra. Vâlmîki to whom the Sûtras are ascribed by Lakshmîdhara in a manuscript of the Sûtras in the Government library of oriental manuscripts, Madras, and in the S'ambhurahasya is thus not the Vâlmîki of the Râmâyaṇa, but another sage of the same name. Just as Nalodaya is attributed to the well-known Kâlidâsa but is the work of another Kâlidâsa; so are the Sûtras in question ascribed to the first poet Vâlmîki, though they are a composition of another sage of the same name.

Lakshmîdhara—From an account given by Lakshmîdhara of his own family in the introductory verses of the Shaḍbhâshâchandrikâ, it appears that he belonged to Charakûri family that lived on the bank of the Kṛishṇâ in the Ândhra country and was celebrated in the Kâs'yapa Gotra. The Lord of Veṅkaṭa was the family deity. Up to the seventh in descent from this family both learning and wealth lived together. In this family was born Timmaya, a very learned man who performed the Soma sacrifice and who was very charitable and a great devotee of S'iva. His son was Yajñes'vara who was very proficient in the study of the Ṛigveda. From him and his wife Sarvâmbikâ were born four sons who were like the four Vedas in the family. Kauṇḍabhaṭṭa, the eldest of them was well versed in the six systems of philosophy. Lakshmîdhara was his younger brother and a worshipper of Dakshiṇâmûrti

(S'iva).* He was also known as Lakshmaṇasûri. † He has composed the following works in addition to the Shaḍbhâshâchandrikâ:—

(1) A commentary on the Gîtagovinda, designated S'rutirañjanî Ashṭapadîvyâkhyâ.

The opening verses of the commentary अस्त्यान्ध्रदेशे, °आसन्नपूरुषं°, यत्र नामादिम°, तत्रोदभूत्तिमय°, तस्मादुदैद्धहृच°, ताभ्यामुदभवन्°, षड्दर्शनी°, and लक्ष्मीधर°, being the same as those in the Shaḍbhâshâchandrikâ, there is no doubt that the two authors were identical. The concluding portion gives almost the same description of the author that is found in the Shaḍbhâshâchandrikâ and contains the word लक्ष्मणसूरि for लक्ष्मीधर, thus leaving no doubt that लक्ष्मण was his other name. ‡

(2) A commentary on the Prasannarâghava.

(3) The Svaramañjarî.

We learn from the introductory verses of the commentary on the Gîtagovinda mentioned above, that Lakshmîdhara wrote the two works (2) and (3) mentioned above. §

---

* *Vide* Introductory verses of the text from 6 to 13 pp. 2–3.

† The name Lakshmaṇa is found in a Ms. of the Shaḍbhâshâchandrikâ noticed in Dr. Hultzsch's Report cf Mss. 1895.

'इति श्रीमदखिलपरिवारदक्षिणामूर्तिकिंकरेण लक्ष्मणसूरिणा विरचितायां षड्भाषाचन्द्रिकायामपभ्रंशभाषानिरूपणं संपूर्णम्' p. 65 of the Report.

‡ *Vide* S'eshagiri S'âstrî's Report of Sanskrit Mss. No. 2 of 1899, pp. 202–205.

§ षड्भाषाचन्द्रिका येन कृताथो स्वरमञ्जरी ।
प्रसन्नराघवव्याख्या रचिताथ हरेर्मुदे ॥
तेन लक्ष्मीधरार्येण क्रियते श्रुतिरञ्जनी ।
विद्वत्कविमुदे गीतगोविन्दस्यार्थदीपिका ॥
न बुध्यते बुधैर्गीतगोविन्दस्यार्थगौरवम् ।
व्याख्यानशतकेनापि विहाय श्रुतिरञ्जनीम् ॥

Vide S'eshagiri S'âstrî's Report No. 2 of 1899, 202–5.

(4) A commentary on the Anargharâghava, entitled Ishtârthakalpavallarî.

Here too the introductory verses are the same—अस्त्यान्ध्रदेशे° &c. as those in his other works. But a few more show that the commentary was composed after he became a recluse. He was initiated into the fourth Âs'rama by Krishnâs'rama and he assumed the name Râmânandâs'rama.*

From the above it will be evident that Lakshmîdhara was a very learned man. The expression मीमांसाद्वयपारगः occurring in an introductory verse in his Ishtârthakalpavallarî is justified by his discussions on pp. 91 and 259 and verses introductory to the treatment of the Chulîkâpais'âchî and the Apabhrams'a in which the words वेदान्त and परात्मन् occur.

A Ms. of the S'rutirañjanî (No. 2112) in the Tanjore Palace Library is ascribed to Tirumalarâja I. of the third Vijayanagara dynasty.† From this it appears that Tirumala-

---

* After the verses अस्त्यान्ध्रदेशे°, तत्रोदभूत्तिमय°, तस्मादभूद्ब्रह्मच°, ताभ्यामुदभवन्°, षड्दर्शनी°, and लक्ष्मीधर°, we find

स गार्हस्थ्ये चिरं स्थित्वा जित्वा सर्वदिशः सुधीः ।
संन्यस्याजनि योगीन्द्रो रामानन्दाश्रमाभिधः ॥
* * * * *
स करोति महायोगी मीमांसाद्वयपारगः ।
अनर्घराघवव्याख्यां प्रीतये विदुषां शुभाम् ॥

The Colophon is:—

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यकृष्णाश्रमपादशिष्यरामानन्दाश्रममुनिविरचितायामनर्घराघवव्याख्यायामिष्टार्थकल्पवल्लरीसमाख्यायां पञ्चमोङ्कः ॥

Vide Dr. E. Hultzsch's Report of Sanskrit Mss. No. III. of 1905, pp. 46–47.

† *Vide* p. VIII. of Dr. E. Hultzsch's Report of Sanskrit Mss., No. III. of 1905.

râja I. was the patron of Lakshmîdhara. He flourished in the middle of the sixteenth century; * and this consequently is the date of Lakshmîdhara.

Lakshmîdhara has based his work upon that of Trivikrama and both are quoted in the Ratnâpaṇa by Kumârasvâmin, son of Mallinâtha. Mallinâtha flourished in the sixteenth century; for one of his verses occurs in an inscription of A. D. 1532. † This makes Lakshmîdhara a contemporary of Mallinâtha.

Lakshmîdhara's name occurs in the introductory verses of the Prâkṛitamaṇidîpikâ of Chinabommabhûpâla, along with those of Trivikrama, Hemachandra, Bhoja ‡, Vararuchi, Pushpavananâtha, and Appayajvan whose works seem to have been compressed in it. §

In preparing the notes which I have made as exhaustive and useful as possible by explanatory notes, instances, and declensional and conjugational forms I have consulted the

---

* *Vide* the table opposite to p. 238 of *Ep. Ind.* Vol. III.

† *Vide Ind. Ant.* Vol. V. p. 20, note ‡.

‡ Bhoja is quoted with Trivikrama by Kumârasvâmin in his Ratnâpaṇa. *Vide* p. 8 of my edition of the Pratâparudrîya (Bom. Sans. Series).

§ सूक्ष्मार्थं ग्राहयतां मन्दानपि नाटकं मृदूपायः ।
तस्यापि जीवितमिदं प्राकृतमप्राकृतेन यन्मिश्रम् ॥
ये त्रिविक्रमदेवेन हेमचन्द्रेण चेरिताः ।
लक्ष्मीधरेण ये ग्रन्था भोजेन च महीक्षिता ॥
ये पुष्पवननाथेन ये वा वाररुचा अपि ।
वार्तिकार्णवभाष्याद्या अप्पयज्वकृताश्च ये ॥
ते विस्तृतत्वात् प्रायेण संक्षेपरुचिभिर्जनैः ।
अगृहीता विलम्बन्ते संध्यार्ककिरणा इव ॥
अतः प्राकृतशब्दानामन्धे तमसि मज्जताम् ।
प्रकाशनाय क्रियते संक्षिप्ता मणिदीपिका ॥

Vide No. 265, p. 67: of Dr. E. Hultzsch's Report No. I. of 1895.

works of Hemachandra, Vararuchi, Trivikrama, Mârkaṇḍeya, and S'eshakṛishṇa, the Prâkṛitamaṇidîpa * of Appayyadîkshita and the Shaḍbhâṣhâs'abdamañjarî,† these being the works on Prâkṛita grammar which I could secure. The Appendices at the end will, it is hoped, be useful to the student of Prâkṛita.

Havâdiâ-Chakalâ,
SURAT.
March, 1916.

K. P. TRIVEDI.

---

* A copy of a Ms. of this work in the Government Oriental Mss. Library, Madras, was secured by me through my friend P Varadachâri, the librarian there. The colophon to the Ms. runs as under :—

इति श्रीमद्दक्षिणसमुद्राधीश्वरचोक्कनाथभूपप्रियसचिवसज्जनावलम्बनब्रह्मण्यविरुदाङ्कितवोम्मभूपहृदयकमलकुहरविहरमाणसाम्बशिवप्रेरितेन अप्पय्यदीक्षितेन कृते प्राकृतमणिदीपे अपभ्रंशप्रकरणम् ।

† A copy of a Ms. of this work was also secured from Madras. Its colophon as found there is as under :—

प्राकृतभाषाकृत्सर्वान्तर्वाणिना विरचिता एषा ।
आचन्द्रतारकं भुवि षड्भाषाशब्दमञ्जरी जयतु ॥

श्रीहयग्रीवाय नमः ।

श्रीलक्ष्मीधरार्यकृतषड्भाषा-चन्द्रिकाप्रारम्भः ।

[1]ओंकारार्थाय विज्ञानदायिने लोकसाक्षिणे ।
करुणामयवीक्षाय दक्षिणामूर्तये नमः ॥ १ ॥

वीसद्धं[2] कै[3]अईसराइरहसाणीसा[4]सणुण्[5]णं छिहा-
पुव्वं दि[6]ट्ठमहो[7]क्खएण समिआसेअं[8]बु एक्कत्थले ।
आलोलामलहारकुंडलप्पहाकिंमीरकु[9]प्पासअं
लच्छीए थणमंडलं हवँउ[10] दे ई[11]ट्ठट्ठदाणुम्मुहं ॥ २ ॥

[12]वेहिं वेहिं अ थणे हत्थेहिं गंडजुम्ममज्जाए ।
घेत्तूं[13]ण चुंबमाणो अहरं णे पाउ [14]कामओ देओ ॥ ३ ॥

छाया । विस्रब्धं कृ[15]तविस्मराजिरभसनिश्वासनुन्नं स्पृहा-
पूर्वं दृष्टमधोक्षजेन शमितस्वेदा[16]म्ब्वेकस्थले ।
आलोलामलहारकुण्डलप्रभाकिर्मी[17]रकूर्पासकं
लक्ष्म्याः स्तनमण्डलं भवतु ते इष्टार्थदानोन्मुखम् ॥
द्वाभ्यां द्वाभ्यां च स्तनौ हस्ताभ्यां गण्डयुग्ममार्यायाः ।
गृहीत्वा चुम्बमानः अधरं [18]नः पातु कामदो देवः ॥

---

१ M. has a verse preceding this as under. The first Pāda is wanting:—चन्द्रिकाकान्तकान्तये । उपासकजनाज्ञानतमिस्रासप्तसप्तये ॥ R. omits the verse ओंकारार्थाय &c. २ विस्सद्धं M., R. ३ कइअस्सरा° R.; कअयीसरा° M. ४ °णिस्सास° R. ५ °णुण्णि R. ६ विट्ठ° R. ७ °महोख्खजेण R. ८ °सेआंबु R. ९ °कुप्पासति R.; °कुपासअं My. १० पातदुदे R. ११ इट्ठत्थदाणोम्मुहं R. १२ देहिं देहिं थणि अहद्देहिं R. १३ घेत्तुण R. १४ कामदो R. १५ कृतविस्मराजिरभसान्नि° M.; कृतस्मरा° P. १६ °स्वेदाञ्जलिकस्थले R.; °स्वेदाम्बु एक° M. १७ °किम्मीर° P., M. १८ युष्मान् R.; अधरमस्मान् M.

कु[1]णिअहरधणुह[2]भंगे जणअसुआसंतकमलिणीमित्ते ।
चि[3]ट्ठउ विहरउ संते रहुणाहे म[4]ह मणो णिच्चं ॥ ४ ॥

अ[5]त्र मागधीप्राकृतयोः प्रथमासप्तम्योरे[6]कवचनश्लेषः ।

ब्र[7]ह्माण्यम्ब भवद्बाल्यभाषणोद्ग्राहिणं परम् ।
करुणार्क[8]लितापाङ्ग दृष्ट्या मां पश्य सर्वदा ॥ ५ ॥

अस्त्यन्ध्रदेशे च[9]रकूरिवंशः
कृष्णातटे काश्यपगोत्ररूढः ।
यो बह्वृचानां बहुमाननीयो
धत्ते सदा कीर्तिसुवैजयन्तीम् ॥ ६ ॥

यत्र नामादिमशिशोरङ्कितं वेङ्कटेशितुः ।
सलक्ष्मीकः स एवार्च्यो भगवान् गृहदेवता ॥ ७ ॥

आसप्तपुरुषं यत्र लक्ष्मीवाण्योरवस्थितिः ।
आसीत् कपोतनाथस्य वरात् क[10]दंलिवासिनः ॥ ८ ॥

तत्रोदभूत्तिम्मयसोमयाजी
बुधोष्टभाषा[11]कविपट्टभद्रः ।
नित्यान्नदाता निजभक्तिलब्ध-
वृ[12]षाकपायीरमणप्रसादः ॥ ९ ॥

तस्मादुदैद्बह्वृचचक्रवर्ती
यज्ञेश्वरः पण्डितसार्वभौमः ।
सर्वाम्बिका सर्वगुणोपपन्ना
तस्य द्वितीयाभव[13]र्वदम्बिकाभा ॥ १० ॥

छाया । कृतहरधनुर्भङ्गे जनकसुतास्वान्तकमलिनीमित्रे ।
तिष्ठतु विहरतु स्वा[14]न्ते रघुनाथे मम मनो नित्यम् ॥

---

१ कइअहर° R. २ °हंगे R. ३ चिट्ठदु R. ४ मज्झजे मणे णिच्चं R.; मह मणे णिच्चं M. ५ R. drops अत्र. ६ R. drops एक. ७ ब्रह्माण्या° M. ८ °ललिता° P., My. ९ चरु° R.; चरकूर° M. १० कदल°My. ११ °कविचक्रवर्ती M. १२ वृषाकपाया° P. १३ °दम्बिका च R. १४ शान्ते R., M.

ताभ्यामुदभवन् पुत्राः सर्वोचारनियामकाः।
विधिमन्त्रार्थवादज्ञाश्चत्वारो निगमा इव ॥ ११ ॥

षड्दर्शनीतत्त्वविवेककर्ता
स्वशिष्यसंपादितदिग्जयश्रीः।
तेष्वादिमः पण्डित[1]पट्टभद्रः
[2]श्रीकौण्डभट्टो जयतीह लोके ॥ १२ ॥

लक्ष्मीधरस्तदनुजो दक्षिणामूर्तिकिङ्करः।
सर्वविद्वत्कविमतः सज्जनाप्तो विराजते ॥ १३ ॥
तेन [3]लक्ष्मीधरार्येण षड्भाषाचन्द्रिकानघा।
विद्वत्कविचकोराणां प्रीतये क्रियतेधुना ॥ १४ ॥
वाग्देवी जननी येषां वाल्मीकिर्मूलसूत्रकृत्।
भाषाप्रयोगा ज्ञेयास्ते षड्भाषाचन्द्रिकाध्वना ॥ १५ ॥
वृत्तिं त्रैविक्रमीं गूढां व्याचिख्यासन्ति ये बुधाः।
षड्भाषाचन्द्रिका तैस्तद्व्याख्या[4]रूपा विलोक्यताम् ॥ १६ ॥
यत्नेन गच्छतः क्वापि स्खलनं स्यान्महीयसः।
हसन्त्यसाधवस्तत्र समादधति साधवः ॥ १७ ॥
संप्रदायप्रकाशार्थमपूर्वग्रन्थनिर्मितौ।
साहसेन प्रवृत्तोहं नोपहास्यो बुधोत्तमैः ॥ १८ ॥
यदत्रेष्टं न लिखितं यद्विरुद्धमनीप्सितम्।
त्रितयं तच्च हे सन्तः क्षम्यतां कृपया मयि ॥ १९ ॥
रागद्वेषविहीनैरतिसरलैः [5]परगुणस्तवने।
विद्वत्कविभी रसिकैः षड्भाषाचन्द्रिका सेव्या ॥ २० ॥
अपशब्द[6]महागर्ते षड्भाषाकृष्णरात्रिषु।
पतन्ति कविशार्दूलाः षड्भाषाचन्द्रिकां विना ॥ २१ ॥

---

१ °सार्वभौमः P., My. २ श्रीकौण्डभट्टः R. ३ लक्ष्मीधराख्येण R.
४ °रूपावलोक्यताम् M. ५ परगुणास्तवने M. ६ °महागर्ते° R.

त्रैविक्रमं हैमचन्द्रं गुरोर्ज्ञात्वा च भामहम् ।
कविसौख्याय तत्सर्वमत्र संक्षिप्यते मया ॥ २२ ॥

अथ द्रष्टॄणां [1]प्रतिपत्तिसौकर्याय रूपकपरिभाषोक्तं भाषाणां स्वरूपं विनियोगश्च कथ्यते ।

भाषा द्विधा संस्कृता च [2]प्राकृती चेति भेदतः ।
कौमारपाणिनीयादिसंस्कृता संस्कृता मता ॥ २३ ॥
इयं तु देवतादीनां मुनीनां नायकस्य च ।
विप्रक्षत्रवणिक्शूद्रमन्त्रिकञ्चुकिनामपि ॥ २४ ॥
लि[3]ङ्गिनां च विटादीनामनीचानां प्रयुज्यते ।
प्रकृतेः संस्कृतायास्तु विकृतिः प्राकृती मता ॥ २५ ॥
षड्विधा सा [4]प्राकृती च शौरसेनी च मागधी ।
पैशाची चूलिकापैशाच्यपभ्रंश इति क्रमात् ॥ २६ ॥
तत्र [5]तु प्राकृतं नाम महाराष्ट्रोद्भवं विदुः ।

तथा चोक्तं दण्डिना—
'महाराष्ट्राश्रयां भाषां [6]प्रकृष्टं प्राकृतं विदुः' इति ।

शूरसेनोद्भवा भाषा शौरसेनीति गीयते ॥ २७ ॥
मगधोत्पन्नभाषां तां मागधीं संप्रचक्षते ।
पि[7]शाचदेशनियतं पैशाचीद्वितयं भवेत् ॥ २८ ॥

पिशाचदेशास्तु वृद्धैरुक्ताः—

पाण्ड्यकेकयबा[8]ह्लीकसिंहनेपालकुन्तलाः ।
[9]सुधेष्णभोजगान्धारहै[10]वकंनोजनास्तथा ॥ २९ ॥
एते पिशाचदेशाः स्युस्तद्देश्यस्तद्गुणो [11]भवेत् ।
पिशाचजातमथवा पैशाचीद्वयमुच्यते ॥ ३० ॥

---

१ प्रवृत्तिसौकर्याय M. २ प्राकृता M.; noticed by My. which gives प्राकृती also. ३ विंशिनां R. ४ प्राकृतं R. ५ च R. ६ प्रकृष्टां प्राकृतं My., P.; My. notices प्रकृष्टां प्राकृतीं. ७ पैशाचदेशे M.; पैशाचदेश° M. ८ °बाह्लाक° R. ९ सुधेष्णबोटगान्धार° My., P. १० °हैवकम्भोजका° R.; हेमकम्भोज्जिनास्तथा M. ११ भवेदिति R.

अपभ्रंशस्तु भाषा स्यादाभीरादिगिरां चयः[1] ।
कविप्रयोगानर्हत्वान्नापशब्दः स तु क्वचित्[2] ॥ ३१ ॥

तथा चोक्तं दण्डिनैव—

'आभीरादिगिरः[3] काव्येष्वपभ्रंशा इति स्मृताः ।
शास्त्रेषु संस्कृतादन्यदपभ्रंशतयोदितम् ॥'

इति ।

अथ विनियोग उच्यते[4] ।

तत्र तु प्राकृतं स्त्रीणां सर्वासां नियतं भवेत् ।
क्वचिच्च देवीगणिकामन्त्रिराजादियोषिताम्[5] ॥ ३२ ॥
योगिन्यप्सरसां[6] शिल्पकारिण्या अपि संस्कृतम् ।
ये नीचाः कर्मणा जात्या तेषां प्राकृतमुच्यते ॥ ३३ ॥
छद्मलिङ्गवतां तद्वज्जैनानामिति केचन ।
अधमे[7] मध्यमे वापि शौरसेनी प्रयुज्यते ॥ ३४ ॥
धीवराद्यतिनीचेषु मागधी विनियुज्यते ।
रक्षःपिशाचनीचेषु पैशाचीद्वितयं भवेत् ॥ ३५ ॥
अपभ्रंशस्तु चण्डाल[8]यवनादिषु युज्यते ।
नाटकादावपभ्रंशविन्यासस्यासहिष्णवः ॥ ३६ ॥
अन्ये चण्डालकादीनां मागध्यादि प्रयुञ्जते[9] ।
सर्वेषां कारणवशात् कार्यो भाषाव्यतिक्रमः ॥ ३७ ॥
माहात्म्यस्य परिभ्रंशं मदस्यातिशयं तथा ।
प्रच्छादनं च विभ्रान्तिं यथालिखितवाचनम् ।
कदाचिदनुवादं च कारणानि प्रचक्षते ॥ ३८ ॥

---

१ °दाभीर्यादि° M. २ °न्नापशब्दस्य तु M. ३ आभीर्यादि° M. ४ My. and P. drop उच्यते. ५ देव° M.; देवी is also noticed by M. ६ °न्यप्सरसोः R. ७ प्रायेण प्राकृतस्थाने My.; P. notices both the readings प्रायेण प्राकृतस्थाने and अधमे मध्यमे वापि. ८ चाण्डाल° P.; My. also notices it. ९ प्रयुज्यते R., M.

अथ शास्त्रोपोद्धातप्रक्रियोच्यते ।

सिद्धिः संस्कृतशब्दानां भवेत् पञ्चाशदक्षरैः ।
प्राकृतानां तु सिद्धिः स्यात् तैश्चत्वारिंशदक्षरैः ॥ ३९ ॥
ऋऌवर्णौ विनैकारौकाराभ्यां च दश स्वराः ।
शषावसंयुक्तङञौ विनैवान्ये हलो मताः ॥ ४० ॥
प्राकृते न द्विवचनं सुप्तिङां चोपपद्यते ।
यस्माद् द्विवचनस्थाने बहुत्वं सूत्रचोदितम् ॥ ४१ ॥
हलन्तता नान्त्यहलां सूत्रैर्लोपानुशासनात्[1] ।
लिङ्गानां वैपरीत्यं च संस्कृतात् प्राकृते भवेत्[2] ॥ ४२ ॥
द्वितीयादिविभक्तीनां स्थाने षष्ठी क्वचिद्भवेत् ।
चतुर्थ्या अपि षष्ठी स्यान्नित्यमेकबहुत्वयोः ॥ ४३ ॥
तादर्थ्ये तु चतुर्थ्याः स्यादेकत्वे सा विकल्पिता[3] ।
वधात्परस्य ङेः स्थाने षष्ठी डाँयि[4] च वा भवेत् ॥ ४४ ॥
द्वितीया सप्तमीस्थाने कुत्रचित् सूत्रचोदिता ।
नियमो नात्मनेभाषापरस्मैपदिनोरिह ॥ ४५ ॥
शबादिप्रत्ययानां तु प्रयोगो नात्र संमतः ।
एतत् सर्वं बहून् ग्रन्थान् सूत्राण्यालोच्य निश्चितम् ॥ ४६ ॥
त्रिविधा प्राकृती भाषा भवेद् देश्या च तत्समा ।
तद्भवा च भवेद् देश्या तत्र लक्षणमन्तरा ॥ ४७ ॥
तत्समा संस्कृतसमा नेया संस्कृतवर्त्मना ।
तद्भवा संस्कृतभवा सिद्धा साध्येति सा द्विधा ।
द्विविधायाश्च सिद्ध्यर्थं प्राकृतं लक्षणं मतम् ॥ ४८ ॥

नन्वेतत् सर्वं नियमजातं[5] त्वया कथं निश्चितम् । सूत्रकारवचनात् । तथाहि सूत्रम्—

१ °लोपादिशासनात् R., My., P. २ प्राकृतीभवेत् and प्राकृता भवेत् M. ३ विकल्पना M.; एकत्वेनापि कल्पिता R. ४ दायी M., R. ५ R. drops नियमजातम्.

सिद्धिर्लोकाच्च ॥ १ । १ । १ ॥

सिद्धिरिह प्रस्तुता प्राकृतशास्त्र[1]संबन्धिनी गृह्यते[2] । सा च लोकाद्भवति । यस्माद्दलृवर्णाभ्यां शषाभ्यामैकारौकाराभ्यामसंयुक्तङञ[3]काराभ्यां द्विवचनाच्च विरहितः[4] शब्दोच्चारो लोकव्यवहारादेवोपलभ्यते । तस्मात् सिद्धिर्लोकादिति वेदितव्यम् । चकाराद्वक्ष्यमाणलक्षणाच्च । नन्वेतावान् सूत्रार्थ इति कथं[5] निर्णीतम्[6] । वृत्तिकारत्रिविक्रमदेववचनात् । वृत्तिकारेण वा कथं निरणायि । उत्तरत्र सूत्रकृतो व्यवहारात् । तथाहि । ऋलृवर्णयोस्तावत् प्रयोगो न संभवति । 'वा मृदुत्वमृदुककृशास्वात्' 'ऋतोत्' इत्यादिसूत्रैर्ऋकारस्या[8]नेकेषामादेशानां विधानात् । 'क्लृप्त ईलिः'[9] इत्यनेन सूत्रेण लृकारस्यापि ईलिरित्यादेशविधानात् । शषयोरपि प्रयोगो न संगच्छते । 'शोस्सल्'[10] इत्युभयोः सत्वविधानात् । ऐकारौकारयोरपि प्रयोगो न संमतः । 'ऐच एङ्' इत्युभयोरेङ्त्वविधेः । यद्यप्यैकारौकारयोः स्थाने ऐङ्त्व[11]विधिस्तथाप्यैकारस्य क्वचित् प्रयोगोस्ति । 'अंई[12] ऐ' इति सूत्रेण अंइ[13] इत्यस्य स्थाने ऐकारविधानात्[14] । असंयुक्तङञकारयोरपि प्रयोगाभावः सूत्रकारव्यवहारादेव निर्धारितः । 'शुल्के ङ्गः' इति सूत्रेण शुल्कशब्दे संयुक्तस्य ङाक्रान्तगकारविधानात् । 'प्राक् श्लाघाप्लक्षशार्ङ्गे ङ्लोत्' इति[15] सूत्रेण ङ्लोत्[16] प्रागत्त्वविधेः । 'वर्गेन्त्यैः'[17] इति सूत्रेण वङ्गो इत्यादौ वर्गेन्त्यविधेश्च[18] । 'श्चेर्वृश्चिके श्रुर्वा'[19] इति सूत्रेण वृश्चिकशब्दे श्च् इत्यस्य ञाक्रान्तचकारविधेश्च । द्विर्वचन[20]प्रयोगाभावोपि 'द्विवचनस्य बहुवचनम्' इति सूत्रादेव स्फुटः । हलन्तानामपि न प्रयोगः । 'अन्त्यहलोश्रेंदुदि'[21] 'शरदामंत्'[22] 'हलोक्'

---

१ My. and P. drop शास्त्र. २ परिगृह्यते R. ३ °ञङ° P. ४ विरहित-शब्दोच्चारो M. ५ कथं वा M. ६ निर्णीयते M. ७ इतिः R. ८ ऋकारस्यापि My. ९ इति° R. १० °स्सव् R. ११ एङ्विधि° M. १२ अयि ऐ P., R. १३ अयीत्यस्य P. १४ M. adds इति after विधानात् १५ इत्यनेन सूत्रेण M. १६ ङाल्लात् M., M,. १७ वर्ग्यै° P. १८ वर्गान्तविधेश्च M.; वर्ग्यै° P. १९ श्रुर्वो M. २० द्विवचनस्य प्रयोगा° R. २१ श्रुदुदी M. २२ °मल् M.

इत्यादिसूत्रैर्लोपादेशागमानां विधानात्। लिङ्गवैपरीत्यं च 'अक्ष्यर्थ-कुलाद्या[1] वा' इति सूत्रेण संस्कृते नित्य[2]नपुंसकवाचिनामक्षिपर्यायाणां कुलादीनां चात्र पुंलिङ्गे वा प्रयोगात् 'क्लीबे गुणगाः' इति सूत्रेण संस्कृते नित्य[3]पुंलिङ्गानां गुणादीनां नपुंसके [4]वा प्रयोगात् 'स्त्रियामि-माञ्जलिगाः' इति सूत्रेण संस्कृते पुंलि[5]ङ्गानामिम[6]निजन्तानामञ्जल्यादीनां [7]च [8]स्त्रीलिङ्गे प्रयोगाच्च निश्चितम्। आत्मनेपदपरस्मैपदनियमाभावस्तु 'लटस्तिप्ताविजेच्', 'सिप्था[9]स्सेसि' '[10]मिर्मिबिटौ' इत्यादिसूत्रैर्धातु-मात्रविहिततिबादीनामिजाद्यादेशविधानादवधारितः। विकरणप्रत्ययानां शबादीनां प्रयोगोप्यत्र शास्त्रे नास्ति। 'न शपाम्' इत्य[11]नेन सूत्रेण [12]प्रतिषेधात्। द्वितीयादिविभक्तीनां स्थाने षष्ठी 'क्वचिदसादेः' इति [13]सूत्रेण विहिता। चतुर्थीप्रयोगोप्य[14]त्र न संभवति। 'ङसो ङम्' इति सूत्रेण ङेसश्चतुर्थ्याः स्थाने ङमः षष्ठ्या विधानात्। तादर्थ्य-चतुर्थ्या एकवचने तु सा षष्ठी 'तादर्थ्ये ङेस्तु' इ[15]त्यनेन सूत्रेण विकल्पेन विहिता बोद्धव्या। [16]वधशब्दात् परस्य [17]चतुर्थ्येकवचनस्य स्थानेपि 'वधा[18]ड्डायि च' इत्य[19]नेन सूत्रेण सा षष्ठी विकल्पिता। अन्यत्र नित्यैव षष्ठी। सप्तम्याः स्थाने द्वितीया 'ङिपोस्' इत्य[20]नेन [21]सूत्रेण विहिता। ननु यदि प्राकृते द्विवचनप्रयोगो नास्ति कथं तर्हि सूत्रकृता 'बाहिंबाहिरौ बहिसः' 'उभयाधसोरवहहेट्ठौ' इति प्राकृत[22]रूपयो-

---

१ °कुलाद्वा वा M. २ °नपुंसकलिङ्गवाचिना° My., P. ३ पुंलिङ्गवाचकानां R. ४ R. omits वा. ५ पुंलिङ्गवाचिना° R. ६ R. drops इमनिजन्तानाम्. ७ R. omits च. ८ M. has वा after स्त्रीलिङ्गे. ९ °छास्से° R. १० मिर्यभिदा R. ११ अनेन is dropped by My., P., and M. १२ निषेधात् My., M., P. १३ सूत्रेणापि विहिता M. १४ M. drops अत्र and substitutes शास्त्रे before न संभवति. १५ My. and P. drop अनेन. १६ पदशब्दात् R.;. वधात् परस्य &c. M. १७ ङे for चतुर्थ्येकवचनस्य My., M., P. १८ °ड्डायि R. १९ My. and M. drop अनेन. २० R. drops अनेन. २१ M. drops सूत्रेण. २२ °सूत्रयो° My., P.

रेव द्विवचनं प्रायोजि । श्रूयतां तर्हि[1] रहस्यम् । यत्रार्थपरत्वं तत्रैव द्विवचननिषेधः । शब्दपरत्वे तु न निषेधः । यथा पाणिनिशास्त्रे[2] अर्थपरत्वे एव सर्वनामतामङ्गीकृत्य 'एकादाकिनिच्चासहाये' इत्यत्र एकस्मादिति प्रयोज्ये शब्दपरत्वमादाय[3] सर्वनामतानिषेधस्तद्वदत्रापीति । तस्मादेतान्नियमानाकलय्य विद्वत्कविभिः संतोष्टव्यम् ॥

अनुक्तमन्यशब्दानुशासनवत् ॥ १ । १ । २ ॥

यदिह स्वरादिसंज्ञात्वेन संधिप्रभृतिकार्यत्वेन चानुक्तं[4] तदन्य-शब्दानुशासनवत् कौमारजैनेन्द्रपाणिनीयप्रभृतिषु व्याकरणेषु यथोक्तं तथैव वेदितव्यम् । तथा च 'शेषेच्यचः' 'ऐच एङ्' इत्यादिष्वच्-प्रत्याहार ऐच्प्रत्याहार एङ्प्रत्याहारश्चात्रापि सिध्यति । वच्छो[5] इत्यत्र डो विधाने टिलोपः सिध्यति । सन्धिप्रभृतीत्यत्र प्रभृतिशब्दप्रयो-गात् तदादेशन्यायविप्रतिषेधन्यायादिकमनुसंधेयम् । तच्च यथास्थानं दर्शयिष्यामः । ननु यदि व्याकरणान्तरसिद्धं प्रयोजनमत्र स्यात् तर्हि तृणमित्यादौ 'ऋतोत्' इति ऋकारस्यात्त्वविधाने 'उरण् रपरः' इत्यकारस्य रपरत्वं स्यात् । तथा च तर्णमिति स्यान्न तु तणमिति चेच्छ्रूयतां[6] तर्हि प्राकृतशास्त्ररहस्यम् । 'बहुलम्' इदं तु सूत्रं 'सिद्धिर्लो-कात्' इति शास्त्रादिमसूत्रमारभ्य सप्तदशं सूत्रमाशास्त्रपरिसमाप्त्यनुव-र्तते । तेन बहुलग्रहणसामर्थ्यादत उत्तरेषु सूत्रेषु शास्त्रान्तरसिद्धानि[7] कार्याणि युक्तान्येव भवन्ति न सर्वाणीति बहुलशब्दार्थं सम्यगा-कलय्य जोषं स्थेयम् ॥

अत्र[8] त्रिविधा[9] प्राकृती भाषा । देश्या तत्समा[10] तद्भवा चेति । आद्या लक्षणनिरपेक्षा संप्रदायादेव भवति । यथा ताम्राम्रशब्दयोर्देश्यौ तम्ब-

---

१ P. drops तर्हि. २ पाणिनीयशास्त्रे M., M,. ३ °परता° M., M,. ४ च नोक्तं M., M,. ५ वच्छो My., वच्चो R. ६ चेत्तर्हि श्रूयतां M., M,. ७ शास्त्रान्तरे सिद्धानि R. ८ अथ M. ९ प्राकृती त्रिविधा M. १० तद्भवतत्समा M.

राम्बरशब्दौ। एतौ लक्षणनिरपेक्षौ। लक्षणेन तु 'ताम्राम्रयोर्म्बः' इत्यनेन सूत्रेण ताम्राम्रशब्दयोर्युक्तस्य म्ब इति विधाने तम्बं अम्बं इति भवति। तत्समा संस्कृतसमा यथा आहो अहो अंहो नाम हे अहह हि अयि इत्यादि। इयं तु संस्कृतमार्गेणैव भवति। तद्भवा संस्कृतभवा। सा च प्रकृतिभूतस्य संस्कृतस्य सिद्धावस्थापेक्षया साध्यावस्थापेक्षया च जायमानत्वात् सिद्धा साध्या चेति द्विविधा भवति। द्विविधाया अपि सिद्ध्यर्थमिदं शास्त्रमारब्धव्यम्। सिद्धावस्थया जायमानं रूपं साध्यावस्थया जायमानं रूपं च यथास्थानं दर्शयिष्यामः॥

इति श्रीदक्षिणामूर्तिकिङ्करेण लक्ष्मीधरेण विरचितायां षड्भाषाचन्द्रिकाया-मुपोद्घातप्रक्रिया॥

अथ संज्ञावतारः प्रदर्श्यते—

संज्ञाप्रत्याहारमयी वा॥ १। १। ३॥

इत्यधिकृत्य—

सुप्स्वादिरन्त्यहला॥ १। १। ४॥

सुप्सु स्वादिविभक्तिषु आदिर्वर्णो वचनं वा अन्त्यहला अन्त्यव्यञ्जनेन सह संज्ञा भवति। यथा सु औ जस् इति त्रयाणां सुस् इति संज्ञा। अम् औट् शस् इति त्रयाणामस् इति संज्ञा। टा भ्याम् भिस् इति त्रयाणां टास् इति संज्ञा। ङे भ्याम् भ्यस् इति त्रयाणां ङेस् इति संज्ञा। ङसि भ्याम् भ्यस् इति त्रयाणां ङसिस् इति संज्ञा। ङस् ओस् आम् इति त्रयाणां ङम् इति संज्ञा। ङि ओस् सुप् इति त्रयाणां ङिप् इति संज्ञा। कृतानां संज्ञानां शास्त्रे उपयोगः प्रदर्श्यते।

---

१ इति सूत्रेण My., P. २ ताम्राम्रयो° My., P. ३ विधानेन R. ४ °साध्येति My., M. ५ सिद्धावस्थाया R. ६ जायमानरूपस्वरूपं M. ७ जायमानरूपस्वरूपं M. ८ M. drops इति श्री············प्रक्रिया. ९ °मूर्तिदेवकिङ्करेण R. १० उच्यते R.; सम्यगुपदर्श्यते My., P. ११ सुप्स्वादि My. १२ R. drops अन्त्य. १३ ङसीति संज्ञा M. १४ शास्त्रोपयोगः M.

'सुससोः' इति सूत्रेण विधास्यमानं कार्यं सुस्संज्ञासंज्ञितानां त्रयाणां स्यात् । 'क्वचिदसादेः' इति सूत्रेण[1] विधीयमानं[2] कार्यमस्संज्ञासंज्ञितानां त्रयाणां स्यात् । 'टाससि णः' इति सूत्रेण विधीयमानं[3] कार्यं टास्संज्ञासंज्ञितानां त्रयाणां स्यात् । 'ङेसो ङम्' इति सूत्रेण विधीयमानं[4] कार्यं ङेस्संज्ञासंज्ञितानां त्रयाणां स्यात्[5] । 'हिंतोत्तोदोर्दु[6] ङसिस्' इति सूत्रेण विधीयमानं[7] कार्यं ङसिस्संज्ञासंज्ञितानां त्रयाणां भवति[8] । 'ङेसो ङम्' इत्यत्रैव विहितं कार्यं ङम्संज्ञासंज्ञितानां त्रयाणां स्यात् । 'ङिपोस्' इत्यनेन क्रियमाणं कार्यं ङिप्संज्ञासंज्ञितानां त्रयाणां भवति[9] । इत्यादि संचारणीयम् ॥

ह्रो ह्रस्वः ॥ १ । १ । ५ ॥

यो ह्रस्वः स ह्रसंज्ञः स्यात् । तथा च 'ह्रश्चौत्कुतूहले'[10] इत्यादौ ह्रशब्देन ह्रस्वज्ञानं फलति ॥

दि दीर्घः ॥ १ । १ । ६ ॥

यो दीर्घः स दिसंज्ञः स्यात् । तेन 'दिर्दोत्तोदुङसौ' इत्यादौ दिशब्देन दीर्घबुद्धिर्भवति ॥

सः समासः ॥ १ । १ । ७ ॥

यः समासः स ससंज्ञः स्यात् । तेन[11] 'वा से' इत्यादौ स इत्यनेन समासबोधः सिध्यति ॥

शषसाः शुः ॥ १ । १ । ८ ॥

एते त्रयः शुसंज्ञाः स्युः । तथा च 'शोः सल्' इत्यादौ शुशब्देन त्रयाणां स्वीकारः ॥

आदिः खुः ॥ १ । १ । ९ ॥

---

१ शास्त्रेण My., P. २ विधास्यमानं M. ३ क्रियमाणं R. ४ विधास्यमानं M. ५ भवति M. ६ °दोरुजस् M. ७ विधास्यमानं M. ८ स्यात् My., P. ९ स्यात् My., P. १० ह्रश्चात्कु° M. ११ एवं च M.

य आदिर्वर्णः स खुसंज्ञः स्यात् । तथा च 'खोः कन्दुक—' इत्यादौ खुशब्देनादिज्ञानं[1] स्यात्[2] ॥

संयुक्तं स्तु ॥ १ । १ । १२ ॥

संयुक्तं व्यञ्जनद्वयं स्तुसंज्ञं स्यात् । तेन 'स्तोः' इत्यधिकारसूत्रे स्तोरित्यनेन संयुक्तव्यवहारलाभः ॥

गो गणपरः ॥ १ । १ । १० ॥

गणप्रधानो य आदिशब्दः स गसंज्ञो भवति । तथा च 'क्लीबे गुणगाः' इत्यादौ गुणगा इत्यनेन गुणादय इति भवति[3] ॥

द्वितीयः फुः ॥ १ । १ । ११ ॥

यः शब्दस्य द्वितीयो वर्णः स फुसंज्ञो भवति । तथा च 'सप्तपर्णे फोः' इत्यादौ फोरित्यनेन द्वितीयवर्णबुद्धिर्जायते[4] ॥

तु विकल्पे ॥ १ । १ । १३ ॥

यो विकल्पवाचकः स सर्वोऽपि तुसंज्ञो भवति । तथा च 'तु समृध्द्यादौ' इत्यादौ तुशब्देन विकल्पवाचकज्ञानं भवति ॥

अथ प्रसङ्गाच्छास्त्रव्यापितयोपयुक्तानि कतिचित् सूत्राणि व्याख्यायन्ते ॥

प्रायो लिति न विकल्पः ॥ १।१।१४ ॥

यः कार्यार्थं सूत्रेऽनुषज्यते न तु प्रयोगे दृश्यते स इत् व्याकरणान्तरेऽनुबन्ध इत्युच्यते । लकार इद्यस्य स लित् । लिति कार्ये[5] विकल्पः प्रायो न भवति[6] । तेन 'अविद्युति स्त्रियामाल्' इत्यादौ विधीयमानमाकारादिकं नित्यमेव स्यात् ॥

रितो द्वित्वल्[7] ॥ १ । ४ । ८५ ॥

रेफ इद्यस्य स रित् । रेफानुबन्धस्यादेशव्यञ्जनस्य नित्यं द्वित्वं भवति । तथा च 'लरंकोटे', 'र्णो दिना रुदिते' इत्यादौ विधीयमानलकारादीनां द्वित्वं सिध्यति ॥

---

१ खोरित्यनेन M. २ भवति M. ३ बुद्धिर्भवति M. ४ फलति M. ५ कर्तव्ये M. ६ संभवति M. ७ द्वित्वम् R.

शिति दीर्घः ॥ १ । १ । १५ ॥

शकार इद्यस्य स शित्[1] । शानुबन्धे परतः पूर्वस्य दीर्घो भवति । तेन 'शिश्लुङ् नपुनरि तु' 'जश्शसोश्श्लुक्' इत्यादौ पूर्वस्याचो दीर्घः सिध्यति ॥

सानुनासिकोच्चारं ङित् ॥ १ । १ । १६ ॥

ङकारानुबन्धं कार्यं सानुनासिकोच्चारं भवति । तेन 'कामुक-यमुनाचामुण्डातिमुक्तके मो ङ्लुक्' इत्यादौ काउँओ जउँणा इत्यादिषु सानुनासिकोच्चारः फलति । तच्च यथास्थानं दर्शयिष्यामः ॥ इह शास्त्रे 'नॄनपि ङसिङसोः' इत्यादिषु केषुचित् सूत्रेषु नॄशब्दो नप्छब्दश्च श्रूयते तौ क्रमेण पुंलिङ्गनपुंसकलिङ्ग[2]वाचकाविति ज्ञातव्यम् ॥

बहुलम् ॥ १ । १ । १७ ॥

अधिकारोऽयमाशास्त्रपरिसमाप्त्यनुवर्तते । तेन प्राकृते यल्लक्षणं तद्बहुलं भवतीति वेदितव्यम् ॥

अथ सन्धिरुच्यते ।

सन्धिस्त्वपदे ॥ १ । १ । १९ ॥

संस्कृतोक्तः सर्वसन्धिः प्राकृते तु विकल्पेन भवति । अपदे एकपदे तु न भवति ॥ व्यासऋषिः इति स्थिते व्यासशब्दे 'शोर्ल्लु-क्खोः—' इत्यतो लुगित्यनुवर्तमाने 'लवरामधश्च' इत्यतोधश्चेति च

मनयाम् ॥ १ । ४ । ७९ ॥

अधो वर्तमानानां मनयां लोपः स्यात् । इत्यधो वर्तमानयलोपः ॥ ऋषिशब्देपि 'ऋतोत्' इत्यतः ऋत इत्यनुवर्तमाने

इल् कृपगे ॥ १ । २ । ७६ ॥

कृपेत्यादिषु ऋत इत्वं लित् स्यात् । इति कृपादित्वादृकारस्य इत्वे इषि इति स्थिते

---

१ श इद्यस्य My., P. २ R. drops लिङ्ग.

शोः सल् ॥ १ । ३ । ८७ ॥

शोः शषसानां सकारो लित् स्यात् । इति षकारस्य सकारे सति **वासइसि** इति स्थिते अनुक्तमन्येति[1] न्यायेन 'आद्गुणः' इति नित्यत्वेन गुणे प्राप्ते 'सन्धिस्त्वपदे' इति विकल्प्यते । **वासेसि** । सन्ध्यभावे **वासइसी** ॥ **विषमातपः** । अत्र विषमआतप इति स्थिते विषम-शब्दे षस्य सत्वं पूर्ववत् । आतपशब्दे 'अस्तोरखोरचः' इत्यनुवर्तमाने

प्रायो लुक् कगचजतदपयवाम् ॥ १।३।८ ॥

असंयुक्तानामनादौ वर्तमानानामचः परेषां कोदीनां सर्वेषां[2] प्रायो लुक् स्यात् । इति तलोपे 'नात्पः' इत्यत्र आदित्यनुवर्तमाने

यश्रुतिरः ॥ १ । ३ । १० ॥

'प्रायो लुक्—' इत्यादिना कादीनां लोपे सति योवशिष्यते अवर्णः सः अवर्णात् परो लघुप्रयत्नतरयकारश्रुतिर्भवति । इत्यकारस्य यकार-श्रुतौ सत्यां आअप इति स्थिते 'प्रायो लुक्—' इति पलोपे प्राप्ते

नात्पः ॥ १ । ३ । ९ ॥

आत् अवर्णात् परस्य पकारस्य लोपो न भवति । इति पस्य लोपे प्रतिषिद्धे

पो वः ॥ १ । ३ । ५५ ॥

असंयुक्तस्यानादौ वर्तमानस्याचः परस्य पस्य वः स्यात् । इति पकारस्य वकारे सति **विसमआअव** इति स्थिते अनुक्तमन्यन्यायेन 'अकः सवर्णे दीर्घः' इति नित्यत्वेन दीर्घे प्राप्ते विकल्पः । **विसम-आअवो** । **विसमाअवो** ॥ **कविईश्वर** इति स्थिते कविशब्दे 'प्रायो लुक्—' इति वलोपः । ईश्वरशब्देपि

लवरामधश्च ॥ १ । ४ । ७८ ॥

लुगित्यनुवर्तते । संयुक्तसंबन्धिनामधो वर्तमानानां चकारादुपरि वर्तमानानां लवरां लोपः स्यात् । इत्यधो वर्तमानवलोपे 'शोः सल्'

१ अनुक्तमन्यन्यायेन M. २ सर्वेषां कादीनां R.

इति शस्य सत्वे च कइईमर इति स्थिते पूर्ववत् सवर्णसंधौ प्राप्ते विकल्पः । कइईसरो । कईसरो इत्याद्यूह्यम् । नात्र 'शेषादेशस्य—' इत्यादिना सस्य द्वित्वम् । 'दीर्घान्न' इति प्रतिषेधात् । अपद इति किम् । वच्छाइ मुद्धाए । अत्र प्रत्युदाहरणद्वयेपि वृक्षशब्दस्य 'क्लीबे गुणगाः' इति गुणादिपाठान्नपुंसकत्वे 'भ्रिशिशिङ् जश्शसोः' इति शिङ् । मुग्धाशब्देपि शोर्लुगि[1]त्यनुवर्तते ।

कगटडतदप[2]×क×पशोरुपर्यद्रे ॥ १ । ४ । ७७ ॥

संयुक्तसंबन्धिनामुपरिस्थितानां द्रशब्दव्य[3]तिरिक्तानां कादीनां जिह्वामूलीयोपध्मानीययोः शोः शषसानां च लुक् स्यात् । इत्युपरिस्थितगलोपे 'रितो द्वित्वल्'[4] इत्यधिकृत्य

शेषादेशस्याह्रोचोखोः ॥ १ । ४ । ८६ ॥

संयुक्तयोरेकतरस्य लोपे योवशिष्यते स शेषस्तस्य संयुक्तादेशस्य च अह्रः हकाररेफवर्जितस्य अचः स्वरात् परस्य अखोरनादौ वर्तमानस्य द्वित्वं भवति । इति धस्य द्वित्वे मु[5]द्धा इति स्थिते 'ङसेः शशाशिशे' इत्यनेन शे सत्युभयत्राप्य[6]नुक्तमन्यन्यायेन शास्त्रान्तरसिद्धे 'लशक्तद्धिते' इति सूत्रेण शलोपे इकारैकारयोर[7]वस्थाने गुणवृद्धिलक्षणसन्धौ प्राप्ते 'अपदे' इति [8]प्रतिषेधान्न भ[9]वति । अत्र शिङः शे इत्यस्य च प्रत्ययत्वाभावेपि प्रत्ययादेशत्वात् तदादेशन्यायेन प्रत्ययत्वम् । तथा च युक्तः शलोपः । राममलं वन्दे इत्यादिषु रा[10]मम् अमलम् इति स्थिते 'लोपः' इत्यधिकृत्य

अन्त्यहलोश्रदुदि ॥ १ । १ । २५ ॥

शब्दानामन्त्यहलो लोपः स्याच्छ्रु[11]दित्यव्ययमुदित्युपसर्गं च वर्जे-

---

१ °त्यनुवर्तमाने M. २ °पबः R. ३ °रहितानां My., P. ४ द्वित्वलित्यतो द्वित्वलित्यधिकृत्य P. ५ मुद्धा इ इति R. ६ °प्यनुक्तन्यायेन M. ७ °रवस्थाने सति R. ८ निषेधान्न M. ९ संभवति M. १० रामं अमलं वन्दे इति स्थिते My., P. ११ °च्छ्रूच्छ्रदमुच्छ्रदं च वर्जयित्वा R.

यित्वा। इति मलोपे प्राप्ते 'यत्तत्सम्यग्विष्वक्पृथको मल्' इत्यतो मलित्यधिकृत्य

मोचि वा ॥ १ । १ । ३९ ॥

शब्दानामन्त्यमकारस्याचि परे[1] मो वा स्यात् । रामममलं । मत्वाभावे 'बिन्दुल्' इत्यनेन सामान्यप्राप्तो बिन्दुरेव । तथा च **रामंअमलं** । एवमचि परे मस्यादेशौ सर्वत्र संचारणीयौ । बहुलाधिकारात् क्वचिदेकपदेपि संधिर्भवति । करिष्यति । काही । काहिइ ॥ द्वितीयः । बीओ । बिइओ ॥ काहीत्यत्र 'लटस्तिप्ताविजेच्' इति सूत्रे लड्ग्रहणस्य लकारसामान्यवाचकत्वाल्लृटोपीजादेशे सति 'भविष्यति हिरादिः' इति सूत्रेण लृडादेशस्य इचः प्राक् हि इत्यस्य प्रयोगे 'आ भूतभविष्यति च कृञः' इत्यनेन कृञ ऋकारस्य आत्वे सति[2] काहिइ इति स्थिते सवर्णसन्धौ कृते काही । सन्ध्यभावे काहिइ इति सिद्धम् । द्वितीयशब्देपि[3] 'कग—' इति सूत्रेणोपस्थितदलोपे वबयोरभेदन्यायेन[4] वकारस्य बत्वे बितीय इति स्थिते 'वा पानीयगे' इति सूत्रेण पानीयादिगणपठितस्य द्वितीयशब्दस्य संबन्धिन[5] ईकारस्य इत्वे सति 'प्रायो लुक्' इति तलोपे बिइअ इति स्थिते सवर्णसन्धौ कृते बीओ सन्ध्यभावे बिइओ इति[6] द्वयं सिद्धम् । नन्वत्र वबयोरभेदन्यायस्त्वसंगत एव । स किं व्याकरणान्तरसिद्धत्वाद्वा अत्र शास्त्रे विधानाद्वा । नाद्यः । व्याकरणान्तरे तदभेदविधानाभावात् । न द्वितीयः । तद्गमकाभावात् । तस्मादसंगतमेतदित्यत्रोच्यते[7][8] । आद्यपक्षदूषणमस्मदिष्टमेव । द्वितीयं तु न सहामहे । अभेदगमकस्य विद्यमानत्वात् । तथाहि । 'नीवीस्वप्ने वा' इत्यनेन सूत्रेण वस्य मत्वं विधीयते । अत्र च स्थान्यादेशाभ्यां भवितव्यम् । न चात्र सूत्रे

---

१ M. drops परे. २ R. drops सति. ३ P. and R. drop अपि. ४ °रभेद इति न्यायेन My., P. ५ संबन्धि ईकारस्य My. ६ इति पदद्वयं M. ७ °वसंगतमेव तदिति My., P. ८ °दिति चेदत्रोच्यते My., P.

तौ दृश्येते । तथा चानुवृत्त्या भवितव्यम् । अनुवृत्तिस्तु 'बो मः शबरे' इत्यव्यवहितपूर्वसूत्रादेव वक्तव्या । [1]तत्पूर्वतनसूत्राणामनुपयोगात् । तथा च सति बस्य स्थानित्वं मस्यो[2]देशत्वं च प्रतीयते । एतच्च 'नीवी-स्तम्भे वा' इत्यत्र वबयोरभेदमन्तरा न घटते । एवं च सति ज्ञापकादिष्टसिद्धिः । तस्माल्लब्धमित्यादिप्रयोगेषु 'लवरामधश्च' इति सूत्रेणोपरिस्थितबलोपे बीओ इत्यादौ वकारस्थाने बकारोच्चारणं च सिध्यति । अथ यदि ज्ञापकाद्बवयोरभेदः स्यात् तर्हि 'बो वः' इति सूत्रेण बस्य वत्वविधानमनर्थकमेव स्यादिति चेन्मैवम् । [3]तद्विधानस्य नियमार्थत्वादित्यलं सूत्रकलहचर्चया । ननु संधाविदमुदाहरणीभवितुमेव नार्हति । स्वरूपस्यैव दुर्घटत्वात् । तथा हि । 'कग—'इति सूत्रेणोपरिस्थितदलोपे खलु रूपसिद्धिः । नात्र दलोपः कर्तुं शक्यते । ततः पूर्वमेव 'लवराम्—'इति सूत्रेण वलोपप्रसक्तेः । तर्ह्युभयलोपो भवत्विति चेदहो विस्मरणशीलता देवानांप्रियस्य यदुदाहरणस्वरूपभावमपि न जानाति । नन्वत्र पुरस्फूर्तिकत्वाद्दकारस्य वकारस्य तत्सापेक्षत्वाच्च दकारस्यैव लोपो भवतु । सत्यं पुरस्फूर्तिकत्वं सत्यं च [4]तत्सापेक्षत्वं स्वप्रतीतौ वकारस्य । तथाप्यनुक्तमन्यन्यायेन [5]शास्त्रान्तरसिद्धेन 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' इति न्यायेन 'लवराम्—'इति सूत्रस्यैव परत्वाद्वलोप एव युक्त इति नेदमुदाहरणं विद्वत्कवीनां कर्णरसायनीभवितुमर्हति । अत्रोच्यते । 'बहुलम्' इति बहुलग्रहणानुवृत्त्यान्यदेव कार्यं सर्वापवादेन भवतीति विप्रतिषेधन्यायमपोह्य दलोप एव भवति । यद्वा द्वितीयमाल्यादिषु 'कग—'इति सूत्रस्य 'लवराम्—' इति सूत्रस्य 'मनयाम्' इति सूत्रस्य च प्रसक्तौ सत्यां 'यथादर्शनं लोपः' इति त्रिविक्रमदेवस्योक्तेरपीदमुदाहर्तुमर्हतीति सर्वं भद्रम् ॥

---

१ तत्प्राक्तनसूत्राणा° My., P. २ मस्यातिदेशत्वं M. ३ वत्वविधानस्य My., P. ४ स्वप्रतीतौ तत्सापेक्षत्वं M. ५ शास्त्रान्तरसिद्ध 'विप्र°' R.

न यण् ॥ १ । १ । २० ॥

संधिरित्यनुवर्तते । 'इको यणचि' इति संस्कृतोक्तः संधिः प्राकृते न भवति । इवर्णादेर्यत्वादिर्न भवतीत्यर्थः । यणिति यवरलानां परिग्रहेपि प्राकृते ऋऌवर्णयोः प्रयोगाभावाद्यत्ववत्वयोरेवायं निषेधः ॥ पहावली अरुणो । वहू अवऊढो । प्रभावल्यरुणः । वध्ववगूढः । अत्र प्रभावली अरुणः । वधू अवगूढ इति स्थिते प्रभाशब्दे वधूशब्दे च 'निकषस्फटिकचिकुरे हः' इत्यतो 'हः' इत्यधिकृत्य

खघथधभाम् ॥ १ । ३ । २० ॥

असंयुक्तानामनादौ वर्तमानानामचः परेषां खादीनां हः स्यात् । इति भकारधकारयोर्हकारः ॥ 'प्रायो लुक्—'इति गूढे गकारलोपः । वलोपस्तु प्रायोग्रहणान्न भवतीति रूपसिद्धिः ॥

एङः ॥ १ । १ । २१ ॥

नेत्यनुवर्तते । संधिरिति च । एदोतोः संस्कृतोक्तः संधिः प्राकृते न भवति । लच्छीए आणंदो । रुक्खादो[1] आअओ । देवो अहिणन्दणो । लक्ष्म्या आनन्दः । वृक्षादागतः । देवोभिनन्दनः ॥ अहो अच्चरिअमित्यादयः संस्कृतवदेव सिद्धाः ॥

शेषेच्यचः ॥ १ । १ । २२ ॥

युक्तस्य[2] लोपे योवशिष्यते स शेषः । तस्मिन्नचि[3] अचः संधिर्न भवति । फणामणिप्पईवा । जोण्हाऊरिअकेसो । फणामणिप्रदीपाः । ज्योत्स्नापूरितकेशः । आद्योदाहरणे 'प्रायो लुक्—' इति दकारलोपे 'पो वः' इति पस्य वत्वे 'लवराम्—'इति रेफलोपे शेषस्य पस्य द्वित्वे च पकारस्याकारस्य दलोपे शिष्टस्य[4] च संधिर्न भवति । द्वितीयोदाहरणेपि पकारतकारयोर्लोपे[5] त्स्नस्य 'श्नष्णस्नत्स्नह्नह्णक्ष्णां ण्हः' इति ण्हादेशे

---

१ रुक्खाओ M. २ M. has हलो after युक्तस्य. ३ M. has परे after तस्मिन्नचि. ४ शिष्टेकारस्य My., P. ५ तकारपकारयो° R.

ण्हास्थाकारस्य पलोपे शिष्टेन ऊकारेण सह गुणलक्षणसंधिर्न भवति। बहुलाधिकारात् क्वचिद्विकल्पः। कुम्भकारः। अत्र कलोपे शिष्टेन[1] संधिपक्षे कुंभारो संध्यभावे कुम्भआरो॥ सुपुरुषः। सूरिसो[2]। सुउ-रिसो। अत्र पलोपे 'त्वदुत उपरिगुरुके' इत्यत 'उतः' इत्यनुवर्तमाने

रोर्भ्रुकुटीपुरुषयोरित्॥ १। २। ६०॥

अनयो रेफसम्बन्धिन उकारस्य इत् स्यात्। इति पुरुषशब्दे रेफो-कारस्येकारः। क्वचिच्छिष्टेन नित्यं संधिरेव। शातवाहनः। साला-हणो। चक्रवाकः। चक्काओ। अत्र 'प्रायो लुक्—'इति वलोपे शिष्टेन[3] सह लकारस्थाकारस्य सवर्णदीर्घलक्षणसंधिरेव। अत्र संस्कृतशात-वाहनशब्दः प्रकृतिभूतः। अत्र 'दोहदप्रदीपशातवाहनातस्याम्'[4] इति तवर्गस्य लत्वम्। अथवा शालावाहनशब्दस्य[5] संस्कृतस्य प्रकृ-तित्वं तत्र 'ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम्' इति शालाशब्दस्यापो ह्रस्वः। संज्ञारूपत्वात्। यद्वा सालवाहनशब्दस्य वा प्रकृतित्वम्। सर्वथा लौकिकप्रसिद्धस्य शालिवाहनशब्दस्य तु प्रकृतित्वं न योयुंजीति[6]। द्वितीयोदाहरणेपि 'लवरामधश्च' इति रेफलोपे शेषस्य द्वित्वे कका-रस्थाकारस्य वलोपे शिष्टेनाकारेण[7] सह संधिरेव। सालवाहणो चक्कवाओ इत्येतौ तु प्रायोग्रहणाद्वकारस्य लोपाभावे[8] भवतः। लोपे तु संधिरेव॥

तिङः॥ १। १। २३॥

'न' इत्यनुवर्तते। 'अचः' इति 'अचि' इति च 'संधिः' इति च। तिङः संबन्धिनोचोचि परे संधिर्न भवति[9]। भवतीह। होइ इह। पिबो-दकम्। पिज्ज उअअं। अत्र 'होहुवहवा भुवेस्तु—'[10] इत्यनेन भवतेर्धातोर्हो इत्यादेशो 'लटस्तिप्ताविजेच्' इत्यनेन लटस्तिप इजादेशे च होइ इह इति स्थित्ते इकारयोः संधिर्न भवति[11]। पिज्ज उअअं

१ अवशिष्टेन M. २ सुउरिसो सूरिसो M. ३ अवशिष्टेन M. ४ °प्रतीप° My. ५ संस्कृतशालावाहनशब्दः प्रकृतिभूतस्तस्मिन् पक्षे M. ६ योयुज्यते R. ७ अवशिष्टेन M. ८ लोपाभावेपि R. ९ स्यात् My., P. १० होह-वहुवा P. ११ My. and P. drop भवति.

इत्यत्रापि 'पट्टघोट्टडल्लपिज्जाः पिबतेः'[1] इत्यनेन सूत्रेण पिबतेः पिज्जादेशे उदकशब्दे च दकयोर्लोपे अकारोकारयोः संधिर्न भवति ॥ त्रिदश ईश इति स्थिते 'लवराम्—'इति रेफलोपे 'प्रायो लुक्—' इति दलोपे चोभयत्र 'शोः सल्' इति शकारयोः सत्वे सति तिअस ईस इति स्थिते अनुक्तमन्यन्यायेन 'आद्गुणः' इति गुणे प्राप्ते 'बहुलम्' इत्यधिकृत्य 'शेषेच्यचः' इति च

लोपः ॥ १ । १ । २४ ॥

अचोचि परे बहुलं लोपः स्यात् । इत्याद्यसकारस्थाकारलोपे तिअसीसो ॥ एवं निश्वासउच्छ्वास इति स्थिते निश्वासशब्दे 'लवराम्—' इति वलोपे

शोर्लुप्तयवरशोर्दिः ॥ १ । २ । ८ ॥

यवरशषसानां लोपे येवशिष्टाः शषसास्तेषामादेरचो दीर्घो[2] भवति । इति दीर्घे णीसास इति स्थिते शेषत्वात् सकारस्य द्वित्वे प्राप्ते[3]

दीर्घात् ॥ १ । ४ । ८७ ॥

दीर्घात् परस्य शेषस्यादेशस्य च द्वित्वं न भवति[4] । इति द्वित्वप्रतिषेधः ॥ उच्छ्वासशब्देपि

दोदोनुत्साहोत्सन्न ऊच्छसि ॥ १ । २ । ६२ ॥

उदः[5] उदित्युपसर्गस्य उकारस्य शसि शकारसकारपरयोः दा दकारेण सह ऊत्वं भवत्युत्साहोत्सन्नशब्दौ[6] वर्जयित्वा । इत्युद ऊकारे णीसासऊसास इति स्थिते पूर्ववद्गुणे प्राप्ते 'लोपः' इत्यनेन पूर्वपदान्त्यसकारस्थाकारस्य लोपे

द्विवचनस्य बहुवचनम् ॥ २ । ३ । ३४ ॥

अस्मिन् शास्त्रे सुबन्ते तिङन्ते च द्विवचनस्य बहुवचनं भवति । इति बहुवचने 'श्लुग्जश्शसोः' इति जसो लोपे णीसासूसासा इति

---

१ °डल्ल° P. २ इति सूत्रेण R. ३ R. drops प्राप्ते. ४ स्यात् My., P. ५ P. drops उदः. ६ स्याद्गु° My., P.

सिद्धम् ॥ एवं सर्वत्र सावधानेन संधिस्तदपवादौ[1] विज्ञाय कविभिः प्रयोगाः संचारणीयाः ॥

इति संधि[2]प्रकरणम् ।

---

[3]अमलस्फटिकाङ्गाय चन्द्रमःखण्डधारिणे ।
वटाधःस्थितिदक्षाय दक्षिणामूर्तये नमः ॥

[4]अथाजन्ताः [5]पुंलिङ्गा उच्यन्ते । [6]अकारान्तः पुंलिङ्गो रामशब्दः । अनुक्तमन्यन्यायेन प्रातिपदिकसंज्ञा स्वाद्युत्पत्तिश्च । राम सु इति स्थिते 'अतो डो[7] विसर्गः' इत्यधिकृत्य

सोः ॥ २ । २ । १३ ॥

अतः परस्य सोः स्थाने डो[8] [9]भवति । अनुक्तमन्यन्यायेन [10]डलोपटिलोपौ । रामो ॥ [11]द्विवचनस्य प्रयोगो [12]नास्तीत्युक्तमेव । [13]राम जस् इति स्थिते शास्त्रान्तर इवैकशेषः[14] ।

श्लुग्जश्शसोः ॥ २ । २ । ३ ॥

नाम्नः परयोर्जश्शसोः श्लुक् स्यात् ॥

शिति दीर्घः ॥ १ । १ । १५ ॥

शिति परतः पूर्वस्याचो दीर्घः स्यात् । रामा ॥ [15]संबुद्धौ राम सु इति स्थिते । [16]अत्राप्य[17]नुक्तन्यायेनैकवचनस्यै[18]व संबुद्धित्वम् ।

---

१ °तदपचारान् R. २ °प्रक्रिया R. ३ R. omits this verse; and M. puts it after अथाजन्तपुंलिङ्गा उच्यन्ते. ४ अथाजन्तपुंलिङ्गा M. ५ My. and P. omit पुंलिङ्गा उच्यन्ते. ६ My. and P. omit अकारान्तः पुंलिङ्गो रामशब्दः. ७ दो M. ८ दो M. ९ स्यात् My., P. १० टिलोपदलोपौ M. ११ द्विवचनप्रयोगो My., P. १२ नेत्युक्तमेव My., P. १३ बहुष्वर्थेष्वनेकरामशब्दप्रयोगे प्राप्ते शास्त्रा° My., P. १४ My. and P. have तस्माज्जसि after it. १५ संबोधने My., P. १६ My. and P. drop अत्रापि. १७ अनुक्तमन्यन्यायेन My., P. १८ My. and P. drop एव.

डोश्लुकौ तु संबुद्धेः ॥ २ । २ । ४२ ॥

'सोः' इति प्राप्तो यो डो[2] यश्च 'श्लुगनपि सोः' इति श्लुक् तौ डोश्लुकौ[3] संबुद्धेरामन्त्रणार्थस्य सोस्तु भवतः ॥

दे संमुखीकरणे[4] ॥ २ । १ । ५९ ॥

अत्र संबुद्धिव्यञ्जकस्य हे इत्यस्य स्थाने दे इति प्रयोज्यः[5] ॥ अनुक्तमन्यन्यायेन[6] टिलोपः । दे रामा । डो[7] इत्यस्याभावपक्षे

सोर्लुक् ॥ २ । २ । ९ ॥

नाम्नः परस्य सोर्लुक् स्यात् । इति सुलोपः । दे राम । नात्र पक्षे सोः श्लुक् । इदुदन्तत्वाभावात् तदन्तविषयत्वात्तस्य । एवं च[8] सति[9] डो इत्यस्याभावपक्षे सोः श्लुकमङ्गीकृत्य 'शिति दीर्घः' इति दीर्घे प्राप्ते बहुलाधिकारान्नं[10] भवतीति षड्भाषारूपमालिकाकारेण दुर्गणाचार्येणोक्तं चिन्त्यम्[11] ॥ बहुवचनं पूर्ववत् । दे रामा । द्वितीयैकवचने[12] राम अमिति स्थिते 'वीप्सार्थात्तदचि सुपो मस्तु' इत्यतः[13] 'सुपः' 'मः' इत्यधिकृत्य

अमः ॥ २ । २ । २ ॥

नाम्नः परस्य सुप्संबन्धिनोमः स्थाने मकारो[14] भवति । रामम् । अत्र 'अन्त्यहलोश्रदुदि'[15] इति मलोपे प्राप्ते 'मोचि वा' इत्यतः[16] 'मः' इत्यधिकृत्य

बिन्दुल् ॥ १ । १ । ४० ॥

शब्दानामन्त्यमकारस्य नित्यं बिन्दुर्भवति[17] । लोपापवादः । रामं ।

---

१ दो° My. २ दो My. ३ दो° My. ४ M. has च after it. ५ प्रयुज्यते M. ६ My. and P. drop अनुक्तमन्यन्यायेन. ७ दो M. ८ R. omits च. ९ M. drops सति. १० नेति My., P. ११ दुरुक्तम् M. १२ My. and P. drop द्वितीयैकवचने. १३ इत्यधिकृत्य R., M. १४ मः स्यात् My., P. १५ इत्यन्त्यहलो मकारस्य लोपे M. १६ इत्यधिकृत्य M., R. १७ बिन्दुः स्यात् P., My.

राम शस् इति स्थिते 'अतो [1]डो विसर्गः' [2]इत्यतः 'अतः' इत्यधिकृत्य 'दिर्वा भ्यसि' [3]इत्यतो 'वा' इति च

शस्येत् ॥ २ । २ । २० ॥

अतः शसि परे एद्वा स्यात् । रामे । पक्षे रामा । उभयत्रापि शसः श्लुक् ॥ राम टा इति स्थिते

टो डेर्णल् ॥ २ । २ । १८ ॥

[5]अत इत्यनुवर्तते । अतः परस्य टा[6]वचनस्य[7] डि[8]र्त् एण इत्या[9]देशो भवति । लित्वान्नित्यम् । टिलोपः । रामेण इति स्थिते 'बिन्दुल्' इत्यधिकृत्य

क्त्वासुपोस्तु सुणात् ॥ १ । १ । ४३ ॥

क्त्वाप्रत्ययस्य सुप[11]श्च संबन्धिनः सुकाराण्णकाराच्च परो बिन्दु[12]र्भवति विकल्पेनेति णात्परो बिन्दुः ।[13]रामेणं रामेण ॥ राम भिस् इति स्थिते

हिंहिँहि भिसः ॥ २ । २ । ५ ॥

नाम्नः परस्य भिस एते त्रय [14]आदेशा भवन्ति ॥ 'शस्येत्' इत्यतः 'एत्' इत्यनुवर्त[15]माने 'अतः' इति च

भिस्भ्यः सुपि ॥ २ । २ । २१ ॥

एतेषु परेष्वत एत्वं स्यात् । पृथक्त्वान्नित्यम् । रामेहिं । रामेहिँ । रामेहि ॥ चतुर्थ्यास्तु षष्ठ्येव । तादर्थ्यचतुर्थ्यां तु विशेष उच्यते । राम ङे इति स्थिते 'ङसो ङम्' इत्यधिकृत्य

तादर्थ्ये ङेस्तु ॥ २ । ३ । ३६ ॥

---

१ दो M. २ इत्यधिकृत्य M., R. ३ इति च R., M. ४ दे° M. ५ M. has अत इत्यनुवर्तते before the Sûtra. ६ तृतीयैकवचनस्य R. ७ M. has स्थाने after it. ८ दि देण M. ९ इत्यादेशः स्यात् P., My. १० 'बिन्दुः' इत्य° M., R. ११ सुपः संबन्धिनः M. १२ बिन्दुर्वा स्यादिति My., P. १३ रामेण रामेणं M. १४ आदेशाः स्युः My., P. १५ इत्यनुवर्तमाने M.

तादर्थ्ये विहितस्य ङे[1]श्चतुर्थ्येकवचनस्य स्थाने ङम् । षष्ठी तु विकल्पेन भवति । तथा च रामस्स[2] रामाय वा पोप्फाणि । रामार्थं पुष्पाणीत्यर्थः । एवं सर्वत्र तादर्थ्ये[3] चतुर्थ्येकवचनस्य विकल्पेन प्रयोगः प्राकृते ऊह्यः ॥ पञ्चम्येकवचने

हिंतोत्तोदोदु ङसिस् ॥ २ । २ । ६ ॥

अत्र ङसिसिति सुब्व्यत्ययेन षष्ठ्यर्थे प्रथमा । तथा च नाम्नः परस्य ङसिसः पञ्चम्याः स्थाने हिंतो त्तो दो दु इति चत्वार आदेशा[4] भवन्ति । ङसिसित्यनेन एकवचनबहुवचनयोर्ग्रहणम् । तेनोभयत्रा[5]प्येते आदेशाः । तथा च । रामहिंतो । रामत्तो । रामदो । रामदु । इति स्थिते

दिर्दोत्तोदुङसौ ॥ २ । २ । ८ ॥

पञ्चम्यादेशेषु दो त्तो दु इत्येतेषु ङसौ पञ्चम्येकवचने च[6] परतः पूर्वा[7]चो दीर्घः स्यात् । रामाहिंतो । अत्रैकवचनत्वाद्दीर्घः । एवमेकवचनादेशेषु नित्यमेव दीर्घः । बहुवचनादेशेषु दो त्तो दुष्व[8]पि । अन्यत्र विकल्पः । रामत्तो । अत्र 'संयोगे' इति कृतदीर्घस्यापि ह्रस्वः । नन्वत्र यदि ह्रस्वस्तर्हि दीर्घविधौ त्तो इत्यस्य ग्रहणं किमर्थम् । 'भिस्भ्यस्सुपि' इति भ्यसादेशेस्मिन्नेत्वबा[9]धनार्थम् । दोदुग्रहणमप्येत्वापवादायैव । तेन त्तो इत्यत्र ह्रस्व एव । दोदु इत्यत्र दीर्घ एव । 'प्रायो लुक्—'इत्यादिना दकारयोर्लोपः । रामाओ रामाउ । नन्वत्र दलोपः कर्तुं न शं[10]क्यते । दोदु इति प्रतिपदोक्तत्वादिति चेन्न । दोद्वन्तयोः प्रयोगादर्शनात् । तर्हि दकारोच्चारणं किमर्थम् । भाषान्तरार्थम् । तेन शौरसेनीमागध्योरातिदेशिकौकारोकारौ न स्तः । किं तु दोदू एव ।

---

१ M. drops ङेः. २ रामाय रामस्स My., P. ३ तादर्थ्येकवचनप्रयोगस्य विकल्पः M. ४ आदेशाः स्युः My., P. ५ °भयत्रापि आदेशा एते M. ६ R. drops च. ७ पूर्वस्याचो R. ८ दुषु विकल्पः R. ९ °निषेधार्थम् M. १० शक्यः My., P.

पैशाच्यां गिरीतो इत्यादौ 'तल् तदोः' इति दकारस्य तकारार्थं चेति युक्तं दकारोच्चारणम् ॥

ङसेः श्लुक् ॥ २ । २ । १५ ॥

अत इत्यनुवर्तते । अतः परस्य ङसेः श्लुक् स्यात् । शित्वात् पूर्वस्य दीर्घः । रामा ॥

ङसिसो हि ॥ २ । २ । १७ ॥

अत इत्यनुवर्तते । अत्रापि ङसिस इत्यनेनैकवचनबहुवचनयोः परिग्रहः[2] । अतः परस्य ङसिसः पञ्चम्या[3] हि इत्यादेशो[4] भवति[5] । रामाहि । अत्राप्येकवचनादेशत्वाद् 'दिर्दोत्तोदुङसौ' इति दीर्घः ॥ भ्यसि हिंतो इत्याद्यादेशा हि इत्यादेशोपि ॥

सुन्तो भ्यसः ॥ २ । २ । ७ ॥

नाम्नः परस्य भ्यसः सुन्तो इति भवति ॥ 'अतो डो[6] विसर्गः' इत्यतः 'अतः' इत्यधिकृत्य[7]

दिर्वा भ्यसि ॥ २ । २ । १९ ॥

अत इति पञ्चम्यन्तस्य षष्ठ्यन्तविपरिणामः[8] । अतो भ्यसादेशे परे दीर्घो वा स्यात् । पक्षे 'भिस्भ्यः सुपि' इत्येत्वम् । रामाहिंतो रामेहिंतो । रामासुंतो । रामेसुंतो । रामाहि । रामेहि । त्तोदोदुषु दीर्घ एव । अत्रापि 'संयोगे' इति कृत[9]तदीर्घस्यापि ह्रस्वः । रामत्तो । रामाओ । रामाउ ॥ राम ङस् इति स्थिते

ङसोस्त्रियां सर् ॥ २ । २ । १० ॥

नाम्नः परस्य ङसः सर् इत्ययमादेशो[10] भवति न तु स्त्रियाम् । रित्वाद् द्वित्वम् । रामस्स । अस्त्रियामिति किम् । महिलाए । मालाए[11] । बुद्धीए । धेणूए ॥ राम आम् इति स्थिते

---

१ R. has एवम् before पैशाच्यां. २ परिग्रहणम् M. ३ पञ्चम्याः स्थाने हि M. ४ °त्यादेशः स्यात् My., P. ५ इत्यादेशो भवति M. ६ दो M. ७ इत्यधिकृत्य M. ८ षष्ठ्यर्थो विपरिणामः M. ९ R. drops कृत. १० °मादेशः स्यान्न My., P. ११ My. and P. drop मालाए.

णशामः ॥ २ । २ । ४ ॥

नाम्नः परस्यामः [१]षष्ठीबहुवचनस्य णशि[२]त्यादेशो भवति । शित्त्वाद् दीर्घः । 'क्त्वासुपोस्तु सुणात्' इति वा बिन्दुः । रामाणं । रामाण । [३]नात्रानुक्तमन्यन्यायेन 'चुटू' इति [४]णलोपः । बहुलाधिकारात् । [५]साक्षात् प्रत्ययत्वाभावाद्वा ॥ राम ङि इति स्थिते 'वैतत्तदः' इत्यतो 'वा' इ[६]त्यनुवर्तमाने 'अतः' इति च

ङेर्डे ॥ २ । २ । १६ ॥

[७]अकारादुत्तरस्य [८]ङेर्डिदेत्वं वा स्यात् । [९]टिलोपः । रामे । पक्षे

ङेर्म्मिर् ॥ २ । २ । ११ ॥

ङेर्म्मिरि[१०]त्यादेशः स्यात् । रित्त्वाद् द्वित्वम् । रामम्मि ॥ राम सुप् इति स्थिते 'भिस्भ्यः सुपि' इत्येत्वम् । 'क्त्वासुपोः' इति वा [११]बिन्दुः । रामेसुं । रामेसु । एवं शिवादयोप्यदन्ता अनुक्तविशेषादेशा ऊह्याः ॥ सर्वनामशब्दानामकारान्तानां रूपभेदोस्ति । अत्रापि सर्वनाम्नामभिधेयवल्लिङ्गता । सर्व सु इति स्थिते 'लवराम्—' इति रेफलोपे 'शेषादेशस्य—' इति द्वित्वे [१२]च एकवचनं रामवत् । जसि

सर्वादेर्जसोतो डे ॥ २ । २ । ६२ ॥

सर्वादेरदन्तात् परस्य जस एत्वं डिद्भवति । [१३]अनुक्तमन्यन्यायेन टिलोपः । सव्वे ॥ द्वितीयैकवचनमारभ्य षष्ठीबहुवचनपर्यन्तं रामवत् । आमि 'अनिदमेतदस्तु—' इत्यतः 'तु' इत्यनुवर्तमाने 'सर्वादेः' इति च

---

१ षष्ठी बहुवचनस्य is omitted by My. and P. २ °त्यादेशः स्यात् My., P. ३ अत्रानुक्त° R. ४ न णलोपः R. ५ My. and P. drop साक्षात् प्रत्ययत्वाभावाद्वा. ६ °त्यनुवर्तते M. ७ अदन्तात् परस्य My., P. ८ ङेः सप्तम्येकवचनस्य My., P. ९ डित्वाट्टिलोपः My., P. १० °त्यादेशो भवति M. ११ बिन्दुल् My., P. १२ R. omits च. १३ अनुक्तन्यायेन R.; My. and P. drop अनुक्तमन्यन्यायेन.

आमां डेसिं ॥ २ । २ । ६५ ॥

सर्वादेरतः परस्यामः डिदेसिं इत्यादेशो वा स्यात्[1] । टिलोपः । सव्वेसिं । पक्षे णश् बिन्दुश्च वा । सव्वाणं सव्वाण[2] । अत्र आमामिति बहुवचनं लिङ्गत्रयेप्येसिमादेशार्थम् । ङौ

ङेस्त्थसिंम्मि ॥ २ । २ । ६३ ॥

'सर्वादेः' इत्यनुवर्तते 'अतः' इति च । सर्वादेरदन्तात् परस्य ङेः स्थाने त्थ स्सि म्मि इति त्रय आदेशाः स्युः । सव्वत्थ । सव्वस्सि । सव्वम्मि । 'अतः' इति किम् । अमुम्मि ।

अनिदमेतदस्तु किंयत्तदः स्त्रियामपि हिं ॥ २।२ । ६४ ॥

'सर्वादेः' इत्यनुवर्तते । 'ङेस्त्थसिंम्मि' इत्यतो 'ङेः' इति 'अतः' इति च । इदमेतद्वर्जिताददन्तात् सर्वादेः परस्य ङेर्हिं इत्यादेशो वा स्यात् किंयत्तद्भ्यः स्त्रियामपि । सव्वहिं । पक्षे पूर्वोक्तादेशाः ॥ शेषं रामवत् । एवं विश्वादीनां रूपं नेयम्[3] । विशेषास्तु कथ्यन्ते । विश्वशब्दे 'लवराम्—' इति वलोपे

शोर्लुप्तयवरशोर्दिः ॥ १ । २ । ८ ॥

यवरशषसानां लोपे येवशिष्टाः शुसंज्ञिताः शषसास्तेषामादेरचो[4] दीर्घः[5] स्यात् । इति दीर्घे 'शोः सल्' इति शस्य सत्वे च वीसो । नात्र शेषत्वेपि सस्य द्वित्वम् । 'दीर्घान्न' इति प्रतिषेधात् ॥ शेषं सर्ववत् । उभशब्दस्य द्विवचनवाचित्वेपि प्राकृते 'द्विवचनस्य बहुवचनम्' इति सर्वत्र बहुवचनमेव । उभ जस् इति स्थिते 'खघथधभाम्' इति भस्य हत्वे । उहे । शेषं सर्ववत् । उभशब्दस्य उभय इति स्थिते

उभयाधसोरवहहेट्ठौ ॥ १ । ३ । ९८ ॥

उभय अधस् इत्येतयोर्यथासंख्यमवह हेट्ठ इत्येतावादेशौ स्तः[6] ।

---

१ भवति M. २ सव्वाण सव्वाणं M. ३ ज्ञेयम् M. ४ My. and P. drop from यवरशषसानाम् to स्यात्. ५ दीर्घो भवति R. ६ वा भवतः M.

इत्युभयशब्दस्य अवहादेशे [1]सर्ववद्रूपम् । [2]आदेशाभावपक्षे भस्य हत्वे उहअं । उवहं इत्यपि केचित् । पक्षद्वयेपि सर्ववत् [3]प्रक्रिया ॥ पूर्वशब्दस्य ।

मलिनधृतिपूर्ववै[4]डूर्याणां मइलदिहिपुरिमवेरुलिआः ॥१।३।९९॥

मलिनादीनां मइलादय आदेशा वा [5]भवन्ति । इति पूर्वशब्दस्य पुरिमादेशे । पुरिमो । पुरिमे । इत्यादि । आदेशाभावपक्षे रेफलोपे शेषस्य द्वित्वे

संयोगे ॥ १ । २ । ४० ॥

संयोगे [6]परे पूर्वस्य ह्रस्वो भवति । इति ह्रस्वे । पुव्वो । पुव्वे । इत्यादि सर्ववद्रामवच्च । ह्रस्वे कृते 'स्तौ' इत्युत ओत्वम् । बहुलाधिकारात् सर्वत्र न भवति । अथवा ओत्वस्यानादेशविषयत्वाद्वा परिहारः ॥ एकशब्दस्य

दैवगेखौ ॥ १ । ४ । ९२ ॥

'रितो द्वित्वल' [7]इत्यतो 'द्वित्वल्' इत्यनुवर्तते । दैवादिष्वनादौ वर्तमानस्य व्यञ्जनस्य द्वित्वं वा स्यात् । इति दैवादिपाठात् द्वित्वे । एक्को । द्वित्वाभावे

वैकादौ गः ॥ १ । ३ । १४ ॥

'खोपुष्पकुब्जकर्परकि[8]ले कोः' इत्यतः 'कोः' इत्यनुवर्तते । एकादौ कोः कवर्गस्य गकारो वा भवति । एगो । 'स्वार्थे तु कश्च' [9]इत्यतः 'स्वार्थे' इति 'उपरेः संव्याने ल्ल्' इत्यतो 'ल्ल्' इत्यप्यधिकृत्य

नवैकाद्वा ॥ २ । १ । २० ॥

नव एक आभ्यां परः स्वार्थे द्विरुक्तो लो वा स्यात् । इति स्वार्थे ले

---

१ सर्वशब्दवत् R. and सर्ववत् M. for सर्ववद्रूपम्. २ आदेशाभावे My., P. ३ My. and P. drop प्रक्रिया. ४ °वैदूर्याणां M. ५ स्युः My., P. ६ M. drops परे. ७ इत्यनुवर्तते M., R. ८ °किते कोः P. ९ इति च द्वयमप्यधिकृत्य M., R.

सति । एक्कल्लो इत्यप्यस्ति ॥ शेषं सर्ववत् । ननु एक्को एक्कल्लो इत्यत्र 'संयोगे' इत्येकारस्य ह्रस्वः किं न स्यात् । किं ततः । तदानुक्तन्यायेन 'एच इग्घ्रस्वादेशे' इतीकारः स्यात् । ततश्च इक्को इक्कल्लो इति स्यादिति चेन्मैवम् । 'अत्र शास्त्रे एदोतोः क्वचित् स्वरूपेणैव ह्रस्वः' इति त्रिविक्रमदेवेनोक्तत्वादत्र स्वरूपह्रस्वाङ्गीकारात् । एक्को । एक्कल्लो इत्युपपन्नः प्रयोगः । प्रथमशब्दे प्रथम सु इति स्थिते 'हे दक्षिणेस्य' इत्यतः 'अस्य' इत्यनुवर्तमाने 'उल्ध्वनिगवयविष्वचि वः' इत्यतः 'उल्' इति च

प्रथमे प्थोः ॥ १ । २ । २० ॥

प्रथमशब्दे पकारथकारयोः संबन्धिनोवर्णस्य[1] युगपत् क्रमेण चोत्वं स्यात् । लित्वान्नित्यम् । इत्यवर्णद्वयस्योत्वे 'वेतसः—'इत्यतः 'तोः' इत्यनुवर्तमाने 'ढः पृथिव्यौषधनिशीथे' इत्यतः 'ढः' इति च

प्रथमशिथिलमेथि[2]शिथिर[3]निषधेषु ॥ १ । ३ । ४८ ॥

एषु तवर्गस्य ढो[4] भवति । इति थकारस्य ढत्वे युगपदकारद्वयस्योकारद्वयविधानपक्षे पुढुमो । क्रमपक्षे । पुढमो । पढुमो ॥ जसि तु पूर्ववत् । शेषं रामवत् । स्वशब्दे विशेषः[5] । स्व सु इति स्थिते 'अर्हत्युच्च' इत्यतः 'उत्' इत्य[6]नुवर्तमाने

एकाचि श्वस्स्वे ॥ १ । ४ । १०८ ॥

एकस्वरयोः श्वस्स्व[7] इत्येतयोः संयुक्तस्यान्त्यहलः प्रागुत्वं भवति[8] । इत्युत्वे सुवो सुवे । इत्यादि । ङसिङ्योः[9] पूर्वशब्दवत् । अन्यत्र[10] सर्ववत् । एकाजिति किम् । स्वजनः । सजणो ॥ कतमशब्दे 'सप्तपर्णे फोः' इत्य[11]तः 'फोः' इत्यधिकृत्य

---

१ संबन्धिवर्णस्य M. २ °मेधि° R., M. ३ °शिधिर° M. ४ ढः स्यात् My. ५ My. and P. omit विशेषः; P. drops विशेषः. ६ इत्यनुवर्तते M. ७ स्वश्च M., P. ८ स्यात् My., P. ९ जसि R.; शसि M.; ङसिङौ My. १० अन्यत्र तु M. ११ इत्यधिकृत्य R., M.

मध्यमकतमे च ॥ १ । २ । १४ ॥

अनयोर्द्वितीया चेत्वं स्यात् । 'प्रायो लुक्—'इति तलोपः । कइमो ॥ शेषं सर्ववत् । येषां यत्र यत्र सर्वनामसंज्ञा तत्र तत्र सर्ववत् । अन्यत्र रामशब्दवद्रूपनिर्णयः कर्तव्यः ॥

इति सर्वनामानि ॥

अथाकारान्तेषु केषुचित् संयुक्तादेशवत्सु विशेषाः प्रदर्श्यन्ते ।

स्तोः ॥ १ । ४ । १ ॥

अधिकारोऽयम् । 'ईल् ज्यायाम्'[1] इति यावत् । येदित[2] ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यते तत् स्तोः संयुक्तस्य भवतीति[3] वेदितव्यम् ॥ वृक्षशब्दे[4] 'क्ष्वेडकगे खल्' इत्यतः[5] 'खल्' इत्यधिकृत्य

वुश्च रुर्वृक्षे ॥ १ । ४ । ७ ॥

वृक्षे[6] संयुक्तस्य खो[7] भवति । तत्संनियोगेन[8] वृकारस्य रुकारः । रुक्खो । रुक्खा[9] । अस्यैव[10] रूपान्तरम्[11] । 'उत्सवऋक्षोत्सुकसामर्थ्ये छो वा' इत्यतः 'छः' इत्यधिकृत्य

स्पृहादौ ॥ १ । ४ । २२ ॥

स्पृहादिषु स्तोश्छो भवति । इति स्पृहादिपठिते[12] वृक्ष[13]शब्दे क्ष[14]स्य छत्वे

ऋतोत् ॥ १ । २ । ७४ ॥

आदेर्ऋकारस्यात्[15] स्यात् । इत्यत्त्वे वच्छो वच्छा ॥ शेषं रामवत् । एवं सर्वत्र विशेषादेशमात्रमुच्यते । अन्यत् सर्वं रामवदूह्यम् ।

---

१ 'ईल्जायाम्' My. २ इति ऊर्ध्वं यदुपक्रमिष्यते M. ३ स्यादिति P., My. ४ प्रथमं वृक्षशब्दे R. ५ इत्यधिकृत्य R., M. ६ वृक्षशब्दे संयुक्तस्य P., My. ७ खः स्यात् My., P. ८ तत्संनियोगे M. ९ M. has शेषं रामवत् after this. १० The passage from अस्यैव रूपान्तरम् to वच्छो वच्छा is omitted in My. and R. ११ M. has वा देशान्तरम् after this. १२ स्पृहादिपठितस्य P. १३ वृक्षशब्दस्य P. १४ P. drops क्षस्य. १५ °स्यात्वं स्यात् P.

वा रक्ते गः ॥ १ । ४ । २ ॥

रक्ते संयुक्तस्य गकारो वा भवति[1] । 'शेषादेशस्य—'इत्यादिना द्वित्वम् । रग्गो । गत्वाभावे 'कग—'इति कलोपे शेषे[2]द्वित्वे रत्तो ॥

शुल्के ङ्गः ॥ १ । ४ । ३ ॥

वेत्यनुवर्तते । शुल्के संयुक्तस्य ङ्गो वा[3] स्यात् । सुङ्गो । पक्षे सुक्को ॥

कः शक्तमुक्तदष्टमृदुत्वरुग्णेषु ॥ १ । ४ । ४ ॥

एषु स्तोः ककारो[4] भवति तु विकल्पेन । सक्को । पक्षे सत्तो । मोक्को[5] । अत्र 'स्तौ' इत्युत ओत्वम् । दक्को । पक्षे 'स्त्यानचतुर्थे चे[6] तु ठः' इत्यतो[7] 'ठः' इत्यधिकृत्य

ष्टः ॥ १ । ४ । १४ ॥

ष्टस्य ठः स्यात् । आदेशत्वाद् द्वित्वम् । दट्ठो ॥ रुग्णशब्दे

हरिद्रादौ ॥ १ । ३ । ७८ ॥

'रो डा पर्याणे' इत्यतो 'रः' इत्यनुवर्तते । 'लो जठरवठरनिष्ठुरे' इत्यतो 'लः' इति च । हरिद्रादौ रस्य लत्वं[8] स्यात् । इति हरिद्रादिपाठाद्रेफस्य लत्वे । लुक्को । पक्षे 'मनयाम्—'इति नलोपे[9] द्वित्वे च । लुग्गो ॥

क्ष्वेडकगे खल् ॥ १ । ४ । ५ ॥

क्ष्वेडकादिषु स्तोः खकारो[10] भवति । लित्वान्नित्यम् । 'प्रायो लुक्'—इति कलोपः । खेडओ[11] । विषम् । स्फोटकः[12] । खोडओ । स्फेटकः । खेडओ । अत्र[13] उभयत्र 'टो डः' इति टस्य डत्वम् ॥

ष्कस्कोर्नाम्नि ॥ १ । ४ । ६ ॥

---

१ स्यात् My., P. २ शेषस्य द्वित्वे P., My. ३ भवति वा M. ४ ककारो वा for ककारो भवति तु विकल्पेन P., My. ५ M. has पक्षे मोत्तो after it. ६ च तु रः M. ७ इत्यधिकृत्य M., R. ८ लत्वं वा स्यात् M. ९ M. drops न. १० खः स्यात् P., My. ११ खेडवो M., R. १२ सोटकः P. १३ उभयत्रापि for अत्र उभयत्र P., My.

'खल्' इत्यनुवर्तते । अनयोर्नाम्नि संज्ञायां [1]खल् स्यात् । लित्वो[2]-न्नित्यम् । पोक्खरक्खो । पुष्कराक्षः । अत्र 'हृश्चौत्कुतूहले' इत्यत 'ओत्' इत्यनुवर्तते । 'त्वदुत उपरिगुरुके' इत्यत 'उतः' इति च ।

स्तौ ॥ १ । २ । ६६ ॥

युक्ते परे उत ओत्वं स्यात् । इत्योत्वम् । स्के । स्कन्धः । खंधो ॥

क्षः ॥ १ । ४ । ८ ॥

'खल्' इत्यनुवर्तते । क्षस्य [3]खल् स्यात् । क्षयः । खओ । विच-क्षणः । विअक्खणो ॥

स्कन्दतीक्ष्णशुष्के तु खोः ॥ १ । ४ । १० ॥

'खल्' इत्यनुवर्तते । एषु खोरादेः संयुक्तस्य खो वा स्यात् ॥ खंदो । पक्षे 'कग—'इति सलोपे अचः परत्वाभावान्न शेषस्य द्वित्वम् । कन्दो । तीक्ष्णः । तिक्खो । पक्षे तिण्हो[4] । अत्र 'श्नष्ण–' इत्यादिना क्ष्णस्य ण्हः । शुष्कः । [5]सोक्को । पक्षे सोक्खो[6] ।

स्तम्भे ॥ १ । ४ । ११ ॥

'खल्' इत्यनुवर्तते । 'तु' इति च 'खोः' इति च । स्तम्भे [7]खोरादेः संयुक्तस्य खकारो वा स्यात्[8] । खंभो । पक्षे 'कग—'इति सलोपे तम्भो ।

स्थोऽस्पन्दे ॥ १ । ४ । १२ ॥

'खोः' इत्यनुवर्तते । स्पन्दाभाववृत्तौ स्तम्भे खोरादेः संयुक्तस्य थकारो[9] भवति ॥ लित्वान्नित्यम् । थम्भो । सात्त्विकभावः ।

स्त्यानचतुर्थे च तु ठः ॥ १ । ४ । १३ ॥

---

१ ख for खल् M., R. २ M. and R. drop लित्वान्नित्यम्. ३ ख for खल् M., R. ४ M. drops तिण्हो. ५ सुक्खो M. ६ सुक्को M. ७ संयुक्तस्य खोः for खोरादेः संयुक्तस्य R. ८ भवति M. ९ थकारः स्यात् My., P.

अनयोश्चकारादस्पन्दवृत्तौ स्तम्भे च स्तोष्ठत्वं तु भवति। ठंभो। सात्त्विकभावः। पक्षे उक्तं थत्वम्। चउट्ठो। पक्षे रेफलोपे द्वित्वे चे चउत्थो। अत्रैव 'तु मयूरचतुर्थ—'इत्यादि सूत्रेणादेरचः परेण सस्वरव्यञ्जनेन सहितस्य स्थाने वा ओत्वे चोट्ठो। चोत्थो इत्यप्यस्ति। सौराष्ट्रमहाराष्ट्रयोः 'लवराम्—'इति रेफलोपे उभावपि ष्टौ तथा च 'ष्टः' इति ठत्वे ऐच एङि सोरट्ठो। महाराष्ट्रे तु ठत्वे

हश्च महाराष्ट्रे ह्रोर्व्यत्ययः॥ १। ४। १११॥

अत्र ह्रोः हकाररेफयोः व्यत्ययः स्थितिपरिवृत्तिर्भवति। एकैस्थाने एको भवतीत्यर्थः। हश्च दीर्घस्य ह्रस्वोपि भवति। मरहट्ठो॥

विसंस्थुलास्थ्यधनार्थे॥ १। ४। १५॥

'ठः' इत्यनुवर्तते। विसंस्थुलास्थिशब्दयोरधनवाचिन्यर्थशब्दे च स्तोः ठो[5] भवति। विसंठुलो। अर्थः। अट्ठो। प्रयोजनम्। धने तु अत्थो॥

चः कृत्तिचत्वरे॥ १। ४। १६॥

अनयोर्युक्तस्य चः स्यात्। कृत्तिधरः। किर्च्चिहरो। कृपादित्वात् ऋतः 'इत्कृपगेः' इतीत्वम्। चत्वरपरः। चच्चरपरो॥

त्योचैत्ये॥ १। ४। १७॥

'चः' इत्यनुवर्तते। चैत्यवर्जितस्य त्यस्य चः स्यात्। प्रत्ययः। पच्चओ। अमात्यः। अमच्चो। अत्र 'संयोगे' इति ह्रस्वः। 'अचैत्ये' इति किम्। चेइअं। अत्र 'स्याद्भव्य—' इत्यादिना यात् प्रागित्वम्। ऐचे एत्वं यतलोपश्च। अत्रैव दैत्यादित्वात् ऐचः अइ इत्यादेशे चइइअं। चइत्तं इत्यप्यस्ति॥

---

१ विकल्पेन भवति M. २ R. drops च. ३ एकस्य स्थाने M. ४ R. drops अपि. ५ ठः स्यात् My., P. ६ किंचिहलो M. ७ अत्र 'ऋत—' R. ८ इति कृपादित्वादीत्वं R. ९ भवेदित्यादिना M. १० ऐच एङित्येत्वम् M.

उत्सवऋक्षोत्सुकसामर्थ्ये छो वा ॥ १ । ४ । १९ ॥

एषु स्तोश्छत्वं वा स्यात् । उच्छवो । पक्षे

'दोदोनुत्साहोत्सन्न ऊ शसि' ॥ १ । २ । ६१ ॥

उदः उदित्युपसर्गसंबन्धिनः उकारस्य शसि शकारसकारयोः परयोः दा दकारेण सह ऊ ऊकारः स्यात् । इत्यूत्वे ऊसवो । ऋक्षः । रिच्छो । पक्षे 'क्षः' इति क्षस्य खत्वे रिक्खो । उभयत्रापि 'ऋतोत्' इत्यतः 'ऋतः' इत्यधिकृत्य

केवलस्य रिः ॥ १ । २ । ९० ॥

व्यञ्जनेनासंयुक्तस्य ऋतो रिरित्यादेशः स्यात् । इति रिः । उत्सुकः । उच्छुओ । ऊसुओ । अत्रापि 'दोदे—'इत्यूकारः । दृष्टसामर्थ्यः । दिट्ठसामच्छो । पक्षे दिट्ठसामत्थो ॥

क्षण उत्सवे ॥ १ । ४ । २१ ॥

'छः' इत्यनुवर्तते । उत्सववाचिनि क्षणशब्दे स्तोश्छः स्यात् । छणो । उत्सवे किम् । खणो । क्षणः कालः ।

क्षुण्णस्थगितदक्षसदृशेषु स्पृहादित्वात् स्तोश्छत्वे च्छुण्णो । क्षुण्णो । छइओ । स्थगितः । अत्र गतयोर्लोपः । दच्छो । दक्षः ॥ 'केवलस्य रिः' इत्यतः 'रिः' इत्यधिकृत्य 'ऋतोत्' इत्यतः 'ऋतः' इति च

दृश्यक्सक्विनि ॥ १ । २ । ९१ ॥

अ क्स क्विन् एतदन्ते दृशिधातौ ऋतो रिरित्यादेशः स्यात् । इति क्सान्तदृशिधातोर्ऋकारस्य रौ सति 'शोर्लुस्तयवरशोर्दिः' इत्यतः 'दिः' इत्यधिकृत्य 'आदेः' इति च

---

१ My. and P. omit the portion from ऊ शसि to ऊकारः स्यात्. २ इत्यधिकृत्य M., R. ३ रीत्यादेशः M. ४ उच्छुवो M. ५ ऊसुवो M. ६ दोदोनुत्साहोत्सन्नदे इति उद ऊकारः M. ७ भवति R. ८ सदृक्षेषु R. ९ °त्यधिकृत्य M., R. १० इति च M., R. ११ °त्या-देशः स्यात् My., P. १२ रिः इति सति M. १३ M. drops इत्यतः.

तु समृद्ध्यादौ ॥ १ । २ । १० ॥

समृद्ध्यादिष्वादेरवर्णस्य दीर्घो वा स्यात् । इति समृद्ध्यादिपाठाद्वा दीर्घे । सारिच्छो । सरिच्छो । सदृक्षः ॥

थ्यश्चत्सप्सामनिश्चले ॥ १ । ४ । २३ ॥

निश्चलव्यतिरिक्तानां थ्यादीनां छः स्यात् । भुक्तपथ्यः । भोत्त-पच्छो । पश्चिमः । पच्छिमो । मत्सरः । मच्छरो । अवीप्सः । अ-विच्छो । इत्यादि । 'अनिश्चले' इति किम् । णिच्चलो । अत्र 'कग—' इति शलोपशेषद्वित्वे

द्यय्यर्यां जः ॥ १ । ४ । २४ ॥

एषां जः स्यात् । अनवद्यः । अणवज्जो । द्योतः । जोओ । जय्यः । जज्जो । क्षय्यः । खज्जो । पर्यायः । पज्जाओ । इत्यादि ॥

ध्यह्योर्झल् ॥ १ । ४ । २६ ॥

अनयोर्झत्वं लित्स्यात् । ध्यः । उपाध्यायः । उवज्झाओ । अत्र 'पो वः' । 'संयोगे' इति ह्रस्वश्च । विध्यः । विज्झो । मध्यमः । म-ज्झिमो । अत्र 'मध्यमकतमे च' इत्यतः इः । ह्यः । सह्यः । सज्झो । इत्यादि ॥

र्तस्याधूर्तादौ टः ॥ १ । ४ । ३० ॥

र्तस्य टः स्यात् धूर्तादीन् वर्जयित्वा । कैवर्तः । केवट्टो । संव-र्तितः । संवट्टिओ । 'अधूर्तादौ' इति किम् । धूर्तः । धुत्तो । धूर्तादि—

धूर्त । संवर्तन । वार्ता । प्रवर्तन । मुहूर्त । मूर्त । आवर्तक । संवर्तक । वार्तिक । वर्तिका । निवर्तन । आवर्तन । विवर्तन । प्रव-र्तक । मूर्ति । उत्कर्तित । निवर्तक । कीर्ति । कार्तिक । इत्यादि ।

---

१ त्य M. २ छो भवति M. ३ भुत्तपच्छो M. ४ लोपशेषद्वित्वे M. ५ M. has इति वत्वम् after it. ६ M. drops च. ७ संवट्टओ. M. ८ धूर्तसंवर्तवार्ताश्च मूर्तवर्तकवार्तकाः । आवर्तनमुहूर्तौ च प्रवर्तकनिवर्तकौ ॥ कीर्तिः कार्तिकमूर्ता च उत्कीर्त्यादीनि तद्गणे ॥ M.

बहुलाधिकारात् वार्ताशब्दे टत्वमपि भवति ॥

प्रवृत्तसंदष्टमृत्तिवृत्तेष्टापत्तनकदर्थितोष्ट्रे ॥ १ । ४ । ३१ ॥

'टः' इत्यनुवर्तते । एषु स्तोष्टत्वं स्यात् । प्रवृत्तः । पवट्टो । अत्र 'ऋतोत्' इत्यत्वम् । संदष्टः । संदट्टो । कदर्थितशब्दे 'वेतस इति तोः' इत्यतः 'तोः' इत्यधिकृत्य

कदर्थिते खोर्वः ॥ १ । ३ । ४४ ॥

असिन्नादेस्तवर्गस्य वः स्यात् । इति दस्य वत्वे । कवट्टिओ । उष्ट्रः । उट्टो । सन्दष्टोष्ट्रयोः 'ष्टः' इत्यस्यापवादः ॥

डल्र्ल् फोर्मर्दितविच्छर्दच्छर्दिकपर्दवितर्दिगर्तसंमर्दे ॥१ । ४ । ३३ ॥

एषु द्वितीयस्य संयुक्तस्य नित्यं डो भवति । मर्दितः । मड्डिओ । विच्छर्दः । विच्छड्डो । कपर्दः । कवड्डो । गर्तः । गड्डो । संमर्दः । संमड्डो ॥

ढोर्धर्द्धिश्रद्धामूर्ध्नि तु ॥ १ । ४ । ३४ ॥

एषु स्तोर्ढो वा स्यात् । अर्धभागः । अड्ढहाओ । पक्षे अँद्धहाओ ॥

दग्धविदग्धवृद्धिदंष्ट्रावृद्धे ॥ १ । ४ । ३५ ॥

'ढः' इत्यनुवर्तते । एषु स्तोर्ढो भवति । दग्धः । दड्ढो । विदग्धः । विअड्ढो । वृद्धशब्दे ऋत्वादिपाठादुत उत्वे । वुड्ढो । बहुलाधिकारात् क्वचिन्न भवति । वुद्धकविणिरूविअं । वृद्धकविनिरूपितम् ॥

पञ्चदशदत्तपञ्चाशति णः ॥ १ । ४ । ३६ ॥

एषु स्तोर्णकारो भवति । दत्तः । दिण्णो । अत्र स्वप्नादिपाठादत इत्वम् ॥

ज्ञम्नोः ॥ १ । ४ । ३७ ॥

१ °केष्टा° M. २ डो for डल् M. ३ °र्दं° M. ४ अर्धहाओ P., My. ५ °र्णकारः स्यात् M.

ण इत्यनुवर्तते । एतयोर्णः स्यात् । सुज्ञानः । सुण्णाणो । ज्ञातः । णाओ । अत्रैव

जाणमुणौ ज्ञः ॥ २ । ४ । १३० ॥

ज्ञा अवबोधन इत्यस्य जाण मुण इत्यादेशौ स्तः[1] । जाणत इति स्थिते 'आदेर्लुक्यात्खोः—' इत्यतः 'अतः' इत्यधिकृत्य[2]

क्ते ॥ २ । ४ । १८ ॥

क्तप्रत्यये परे[3]तोत इत्वं स्यात्[4] । इतीत्वे । जाणिओ[5] । ज्ञातः । वि-ज्जाणमओ[6] । विज्ञानमयः । विण्णाणमओ इत्यप्यस्ति । नात्र 'ज्ञो ञोविज्ञाने' इति प्रतिषेधः । जाणादेशस्य धात्वादेशरूपत्वात् । बहुलाधिकाराज्जाणादेशो विकल्प्यत इति केचित् । तेन विण्णाणादयः सिद्धाः । म्नः । प्र[7]द्युम्नः । पज्जुण्णो । धृ[8]ष्टद्युम्नः । ध[9]ट्टज्जुणो । 'कर्णि-कारे णो वा' इत्य[10]तः 'णः' इत्यधिकृत्य 'रितो द्वित्वल्' इत्यतः 'द्वित्वल्' इति 'दीर्घोन्न[11]' इत्यतः 'न' इति च

धृ[12]ष्टद्युम्ने ॥ १ । ४ । ८९ ॥

अत्रादेशस्य णस्य द्वित्वं न[13] स्यात् । इति णस्य न[14] द्वित्वम् । पृ[15]थक्त्वान्नित्यम् ॥

स्तवे थो वा ॥ १ । ४ । ३८ ॥

अत्र संयुक्तस्य[16] थो वा स्यात् । थवो[17][18] । पक्षे 'कग—' इति स-लोपे । तवो[19] ॥

---

१ भवतः M. २ 'मोमसुष्विच्च' इति च is added after this in M. ३ परे M. ४ भवति M. ५ ज्ञातः । जाणिओ । M. ६ विज्ञानमयः । विज्जाणमओ । P. ७ प्रद्युम्नादयः M. ८ दृष्टद्युम्नः । R., My., P. ९ दट्टज्जणो R., My., P.; धट्टजुण्णो M. १० इत्यधिकृत्य M. ११ M. and My. drop 'दीर्घोन्न' इत्यतः 'न' इति च. १२ R. has न धृष्ट°. १३ M. omits न. १४ नित्य for न M. १५ पृथक्त्वान्नित्यम् is dropped in M. १६ अत्र स्तोः संयुक्तस्य M. १७ M. has स्तवः । before it. १८ थओ M. १९ तओ M.

रो ह्श्चोत्साहे ॥ १ । ४ । ३९ ॥

'थः' इत्यनुवर्तते । 'वा' इति च । अत्र स्तोर्थो वा स्यात् तत्संनियोगेन ह[1]स्य च रेफः । उत्थारो । पक्षे 'ध्[2]यश्चत्स—' इत्यादिना त्सस्य छः । [3]उच्छाहो ॥

स्तः ॥ १ । ४ । ४० ॥

स्तस्य थः स्यात् । हस्तः । हत्थो । प्रस्तरः । पत्थरो ॥

पर्यस्ते टश्च ॥ १ । ४ । ४१ ॥

अत्र स्तस्य टः स्याच्चकारात्थश्च ॥ 'लो वार्द्रे' इत्यतः 'लः' इत्यधिकृत्य

र्यः सौकुमार्यपर्यङ्कपर्यस्तपर्याणे ॥ १ । ४ । ५५ ॥

एषु र्यस्य लः स्यात् । इति र्यस्य लत्वे । पर्यङ्कः । पल्लङ्को । प[4]ल्लट्टो । पल्लत्थो । पर्यस्तः । [5]सौकुमार्ययुक्तः । सोअमल्लजुत्तो । अत्र ऐच एङ् । मुकुलादिपाठादुकारस्याकारः कलोपश्च । कृतपर्याणः । कअपल्लाणो । अत्रैव 'मनयाम्' इति यलोपे '[6]श्यौ बृहस्पतौ तु बहोः' इत्यतः 'तु' इत्यनुवर्तमाने

[7]रो डा पर्याणे ॥ १ । ३ । ७६ ॥

अत्र रेफस्य डा वा स्यात् । [8]कअपडाणो । 'वात्मभस्मनि पः' इत्यतः 'पः' इत्यधिकृत्य

ड्मक्मोः[9] ॥ १ । ४। ४३ ॥

एतयोः [10]पः स्यात् । कुड्मलः । '[11]कुंपलो । अत्र वक्रादित्वाद्बिन्दुः ।

---

१ हकारस्य M. २ 'ध्यश्च' इत्यादिना M. ३ M. has उत्साहः before it. ४ पल्लट्टो My. ५ Before this M. has प्रसङ्गात् सौकुमार्यपर्याणयोरपि रूपनिर्णयः क्रियते । ६ श्यौ M. ७ M. has इति डादेशे before it. ८ M. has कअवड्डाणो इत्यपि भवति. ९ क्मोः M. १० पो भवति । M. ११ कुंपळ्ळो M.

रुक्मिणीरमणः । रुप्पिणीरमणो । क्वचित्थोपि[1] । रुत्थिणीरमणो[2] । क्वचि-[3]
न्मोपि । रुम्मिणीरमणो ॥

ष्पस्पोः फः ॥ १ । ४ । ४४ ॥

अनयोः फः स्यात्[4] । निष्पापः[5] । णिप्फावो । निष्पेषः । णिप्फेसो ।
स्पन्दः[6] । फन्दो । इत्यादि ॥

भीष्मे ॥ १ । ४ । ४५ ॥

'फः' इत्यनुवर्तते । अत्र स्तोः फः स्यात्[7] । भिप्फो । भीष्मः ।
'श्लेष्मबृहस्पतौ तु फोः' इत्यतः 'तु' इत्यधिकृत्य[8]

ग्मो मः ॥ १ । ४ । ४७ ॥

ग्मस्य मो वा स्यात्[9] । तिग्मकिरणः । तिम्मकिरणो । पक्षे मलोपे
तिग्गकिरणो ॥

न्मः ॥ १ । ४ । ४८ ॥

'मः' इत्यनुवर्तते । न्मस्य मः स्यात् । मन्मथ इति स्थिते 'बो वः'
इत्यतः[10] 'वः' इत्यधिकृत्य 'त्वभिमन्यौ मः' इत्यतः 'मः' इति च

मन्मथे ॥ १ । ३ । ६६ ॥

अत्र मस्य वः स्यात् । थस्य हत्वं च[11] । वम्महो ॥

ताम्राम्रयोर्म्बः[12] ॥ १ । ४ । ४९ ॥

अनयोस्तोर्म्बः[13] स्यात् । तम्बमओ[14] घटः[15] ॥

इन्मयटि ॥ १ । ३ । ६९ ॥

---

१ क्वचिद्वोपि M. २ रुव्विणीरमणो M. ३ M. drops क्वचिन्मोपि । रुम्मिणीरमणो । ४ फो भवति M. ५ निष्पावः P., My., R. ६ M. has स्पर्शः । फंसो । वक्रादित्वाद्बिन्दुः before इत्यादि । ७ भवति M. ८ इत्यधिकृत्य M. ९ मो भवति M. १० इति च M. ११ M. drops च. १२ म्भः M. १३ अनयोर्युक्तस्य मकारपरो भकारो भवति M. १४ त-म्भमओ M. १५ M. drops घटः.

मयट्प्रत्यये यस्य वा इत् स्यादिति विकल्पादिकारः[1] । तम्बमइओ । ताम्रमय इत्यर्थः । आम्रः । अम्बो[2] ॥

ऊर्ध्वे भो वा ॥ १ । ४ । ५० ॥

अत्र स्तोर्भो वा स्यात् । अतिऊर्ध्वः[3] । अइउब्भो । अत्र तलोपे 'न यण्' इति संधिप्रतिषेधः । पक्षे । रवलोपद्वित्वे[4] । अइउद्धो ॥

वश्च विह्वले ॥ १ । ४ । ५२ ॥

अत्रापि[5] स्तोर्वस्य भो वा स्यात् च्छश्च । विब्भलो । विच्छलो । पक्षे[6] विहलो । अत्र[7] 'अह्रः' इति निषेधात् शेषहकारस्य द्वित्वं न भवति ॥

डेरो ब्रह्मचर्यसौन्दर्ये च ॥ १ । ४ । ५७ ॥

'र्यः सौकुमार्य—' इत्यतः 'र्यः' इत्यनुवर्तते । अनयोर्डित् एर इत्यादेशः[8] स्यात् । टिलोपः[9] । अणुट्ठिअब्बम्हचेरो[10] । अनुष्ठितब्रह्मचर्यः । दिट्ठसोंदेरो । दृष्टसौन्दर्यः ॥

वा पर्यन्ते ॥ १ । ४ । ५८ ॥

'र्यः' इत्यनुवर्तते । 'डेरः' इति च । पर्यन्ते र्यस्य डेरो वा स्यात् । पेरंतो । पक्षे । सामान्यो जः । पज्जन्तो ॥

धैर्ये रः ॥ १ । ४ । ५९ ॥

धैर्ये र्यस्य रो वा स्यात् । धैर इति स्थिते । 'ऐच एङ्' इत्यतः 'ऐचः' इत्यधिकृत्य

ई धैर्ये ॥ १ । २ । १०९ ॥

---

१ विकल्पेन इकारः M. २ अम्भो M. ३ अत्यूर्ध्वः M. ४ रवलेति वरेफलोपशेषद्वित्वे M. ५ M. has 'भः' इत्यनुवर्तते । अत्र संयुक्तसंबन्धिनो वस्य &c. ६ M. has वलोपे after पक्षे. ७ शेषस्यापि हकारस्य द्वित्वं न भवति 'अह' इति निषेधात् M. ८ °त्यादेशो भवति M. ९ M. drops टिलोपः १० ब्बह्मचरो My.

[1]अत्रैकारस्येकारः स्यात् । [2]गअधीरो । गतधैर्यः । पक्षे जः । गअ-धिज्जो ॥

तूर्यदशार्हशौण्डीर्ये ॥ १ । ४ । ६० ॥

[3]एषु स्तो [4]र्ः स्यात् । तूरघोसो । तूर्यघोषः । दसारो । दशार्हः । पआसिअसोण्डीरो । [5]अत्र 'अह्रः' इति रस्य न द्वित्वम् । प्रकाशित-शौण्डीर्यः ॥

बाष्पे होऽश्रुणि ॥ १ । ४ । ६१ ॥

अश्रुवाचिनि बाष्पशब्दे [6]स्तोर्हः स्यात् । बाहो । '[7]अश्रुणि' किम् । बप्फो । [8]ऊष्मा । अत्र 'ष्पस्पोः—' इति फः ॥

कार्षापणे ॥ १ । ४ । ६२ ॥

[9]अत्र स्तोर्हः [10]स्यात् । काहावणो । कहावणो । कहावणो इत्यत्र 'संयोगे' इति पूर्वमेव ह्रस्वः पश्चादादेशः । यद्वा कर्षापणशब्दाद्वा सिद्धिः ॥

न वा तीर्थदुःखदक्षिणदीर्घे ॥ १ । ४ । ६३ ॥

[11]एषु स्तोर्हत्वं न वा विकल्पेन भवति । तीह इति स्थिते । 'ईतः काश्मीरहरीतक्योर्लालौ' [12]इत्यतः 'ईतः' इत्यधिकृत्य

तीर्थे ह्यूल् ॥ १ । २ । ५५ ॥

अत्र युक्तस्य हि हकारे सति [13]ईकारस्य [14]ऊकारः स्यात् । [15]इत्यूकारे । कअतूहो । कृततीर्थः । पक्षे । कअतित्थो । दुहो । दुःखम् । अत्र

---

१ अत्रैकार्यस्येकारः P., R. २ M. has इतीकारे before this. ३ M. has रः' इत्यनुवर्तते before it. ४ रो भवति M. ५ M. has प्रकाशितशौण्डीर्यः । अत्र शेषस्यादेशस्य वा रेफस्य न द्वित्वम् । 'अह्रः' इति प्रति-षेधात् । ६ स्तोर्हो भवति M. ७ M. has नेत्रजलम् before 'अश्रुणि'. ८ ऊष्मो M. ९ M. has before it 'हः' इत्यनुवर्तते । १० भवति M. ११ M. has 'हः' इत्यनुवर्तते before it. १२ इत्यधिकृत्य M. १३ ईतः before ईकारस्य M. १४ ऊत् before ऊकारः M. १५ इती-कारस्थाने ऊकारे M.

दुःखशब्दस्य कुलादिपाठाद्विकल्पेन पुंस्त्वम्[1]। दुहिओ। दुक्खिओ। दुःखितः। दक्षिणशब्दे हत्वे 'शोर्लुप्तयवरशोर्दिः' इत्यतः 'दिः' इत्यधिकृत्य[2]

हे दक्षिणेस्य ॥ १ । २ । ९ ॥

अत्र युक्तस्य हे सत्यादेरवर्णस्य दीर्घः स्यात्। दाहिणो। हत्वाभावे दक्खिणो[3]। दीर्घशब्दे हत्वे दीहो। 'नवैकाद्वा' इत्यतः 'वा' इति 'स्वार्थे तु कश्च' इत्यतः 'स्वार्थे' इति चाधिकृत्य[4][5]

रो दीर्घात् ॥ २ । १ । २४ ॥

दीर्घात् 'स्वार्थे' रो वा स्यात्। दीहरो। हत्वाभावे रेफलोपद्वित्वह्रस्वाः। दिग्घो। अत्र सर्वस्य शेषस्यादेशस्य वा हस्य न द्वित्वम्[6]॥

ह्लो ल्हः ॥ १ । ४ । ६६ ॥

ह्लकारस्य लाक्रान्तहकारः स्यात्। प्रह्लादः। पल्हाओ। अत्र 'प्रायो लुक्—' इति दलोपः। कह्लारपरः। कल्हारपरो॥

श्मष्मस्मह्मामसरररश्मौ म्हः ॥ १ । ४ । ६७ ॥

श्मादीनां म्हादेशः[7] स्यात् सररश्मिशब्दौ वर्जयित्वा। काश्मीरः। कम्हारो॥

काश्मीरे म्भः ॥ १ । ४ । ५३ ॥

अत्र स्तोर्म्भो[8] वा स्यात्। कम्भारो। अत्रोभयत्रापि

ईतः काश्मीरहरीतक्योर्लालौ ॥ १ । २ । ५१ ॥

एतयोरीकारस्य यथाक्रमं आ अ इत्यादेशौ लितौ स्तः। इत्याकारः। ग्रीष्मः। गिम्हो। विस्मयः। विम्हओ[9]। अस्मादृशः। अम्हारिसो। अत्र 'दृश्यक्सक्कीनि' इति ऋकारस्य रिकारः[10]। दलोपश्च।

---

1 पुंलिङ्गता M. 2 इत्यधिकृत्य M. 3 M. has खत्वे before दक्खिणो. 4 इत्यधिकृत्य M. 5 इति चाधिकृत्य M. 6 M. adds अह इति प्रतिषेधात्. 7 म्हादेशो भवति M. 8 म्भे इत्यादेशो वा स्यात् M. 9 विम्मओ P. 10 रिः M.

ह्म । ब्राह्मणः । बम्हणो । बाम्हणो । अत्रोत्खातादिपाठसमये 'ब्राह्मण-पूर्वाह्णयोरपीच्छन्त्यन्ये' इति वचनाद्विकल्पेनाकारस्य ह्रस्वः । इदं वचनं 'संयोगे' इति प्रा[1]प्तह्रस्वविकल्पार्थम् । 'असमररश्मौ' इति किम् । सरो । रस्सी ॥

पक्ष्मणि ॥ १ । ४ । ६८ ॥

'म्हः' इत्यनुवर्तते । अत्र स्तोर्म्हः स्या[2]त् । पक्ष्मललोचनः । पम्ह-ळोअणो ॥

श्नष्णस्नत्स्नह्नह्णक्ष्णां ण्हः ॥ १ । ४ । ६९ ॥

एषां ण्हादेशः स्या[3]त् । प्रश्नः । पण्हो । कृष्णः । कण्हो । स्नातः । ण्हाओ । प्रस्नवः । पे[4]ण्हवो । ज्योत्स्नापूरः । जो[5]ण्हाऊरो । अपह्नवः । अ[6]व-ण्हओ । पूर्वाण्हः । पुव्वण्हो । पुव्वाण्हो । अत्रापि ब्राह्मणशब्दवद्[7] वा ह्रस्वः । अपराण्हः । अवरण्हो । श्ल[8]क्ष्णः । सण्हो । लण्हो इत्यपि केचित् ॥

सूक्ष्मे ॥ १ । ४ । ७० ॥

अत्र स्तोर्ण्हः स्या[9]त् । सुण्हो । 'हश्चौत्कुतूहले' इ[10]त्यतः 'औत्' इत्यनुवर्तमाने

सूक्ष्मेद्वोतः[11] ॥ १ । २ । ६७ ॥

अत्र ऊत ओत्वं वा स्यात् । सो[12]ण्हो । [13]अत्वपक्षे सण्हो ॥

आश्लिष्टे लधौ ॥ १ । ४ । ७१ ॥

अत्र युक्तयोर्यथाक्रमं लटौ स्तः । श्लीत्यस्य लः । ष्ट इत्यस्य धः । आलिद्धो ॥

टठौ स्तब्धे ॥ १ । ४ । ७२ ॥

---

१ प्राप्तह्रस्वस्य विक° M. २ भवति M. ३ भवति M. ४ पह्लवो My. ५ जोह्लाऊरो My. ६ अवह्लवो My. ७ M. inserts उत्खातादिपाठाद्विकल्पेन ह्रस्वे । ८ श्नक्ष्णः M. ९ भवति M. १० इत्यनुवर्तते M. ११ ओतः M. १२ सोणू R. १३ My. drops अत्वपक्षे । सण्हो ।

अत्र युक्तयोर्यथाक्रमं टठौ भवतः । टट्ठो । स्तब्धः ॥

तो ढो रश्चारब्धे तु ॥ १ । ४ । ७३ ॥

आरब्धे युक्तस्य तो वा स्यात् । तत्सन्नियोगेन रस्य च ढः । आढत्तो । पक्षे । आरद्धो । अत्र वब्रयोरभेदन्यायेन 'लवराम्—' इति वलोपद्वित्वे

शोर्लुक्स्खोः स्तम्बसमस्तनिःस्पृहपरस्परश्मशानश्मश्रुणि ॥ १ । ४ । ७५ ॥

स्तम्बादिषु शोः शषसानामादौ वर्तमानानां संयुक्तसंबन्धिनां लुक् स्यात् । तम्बो । समत्तो । णिप्पिहो । अत्र कृपादित्वादृत इत्वम् । इदं सूत्रं 'स्तः' इति सूत्रस्य 'ष्पस्पोः—' इति सूत्रस्य 'श्मष्म—' इत्यादि—सूत्रस्य चापवादकम् ॥

श्चस्य हरिश्चन्द्रे ॥ १ । ४ । ७६ ॥

अत्र[1] श्चस्य लुक् स्यात् । हरिअंदो ॥

धात्रीद्रे रस्तु ॥ १ । ४ । ८० ॥

धात्रीशब्दे द्रशब्दे च रेफस्य वा[2] लुक् स्यात् । धात्रीरमणः । धत्तीरमणो । लुगभावे । धारीरमणो । अत्र 'कग—' इति तलोपः । ह्रस्वात् प्रागेव रेफलोपे । धाईरमणो[3] । द्रे । चन्द्रः । चन्दो । चन्द्रो । रुद्रः । रुद्दो । रुद्रो । इत्यादि । ह्रदशब्दे विशेषः । 'हश्च महाराष्ट्रे ह्रोर्व्यत्ययः[4]' इत्यतः 'व्यत्ययः' इत्यधिकृत्य

ह्रदे दहयोः ॥ १ । ४ । ११५ ॥

अत्र दहयोर्[5]व्यत्ययः स्यात् । द्रह इति स्थिते । अत्रापि द्रशब्दस्य विद्यमानत्वाद् विकल्पेन रेफलोपे । दहो । द्रहो । केचिन्नेच्छन्ति रेफलोपम् । द्रहशब्दः संस्कृतेपीति केचित् । द्रहादयस्तरुणपुरुषवाचका इत्यन्ये । भो द्रहो । भो द्रह ॥

---

१ M. has लुगनुवर्तते before it. २ लुग्वा स्यात् M. ३ धातीरमणो My. ४ ह्रेर्व्यत्ययः M. ५ दकारहकारयो° M.

ह्रस्य मध्याह्ने ॥ १ । ४ । ८१ ॥

अत्र[1] ह्रस्य लुग्वा स्यात् । मज्झण्णो । अत्र ह्रस्य लोपे नस्य णत्वम् । शेषस्य[2] द्वित्वम् । 'संयोगे' इति ह्रस्वः[3] । पक्षे । मज्झण्हो ॥

ज्ञो ञोविज्ञाने ॥ १ । ४ । ८२ ॥

ज्ञसंबन्धिनो ञस्य लुग्वा स्यात् । न[4] तु विज्ञाने । सुज्ञानः । सुज्जाणो । पक्षे 'ज्ञम्नोः' इति णत्वम् । सुण्णाणो । सर्वज्ञः । सवज्जो । पक्षे पूर्ववण्णत्वे । अत्र 'उलृध्वनिगवयविष्वचि वः' इत्यतः[5] 'उलृ' इत्यधिकृत्य 'हे दक्षिणेस्य' इत्यतः 'अस्य' इति च

ज्ञो णोभिज्ञादौ ॥ १ । २ । १७ ॥

अभिज्ञादिषु ज्ञकारादेशस्य णस्य संबन्धिनः अस्य उत्वं लित् स्यात् । सव्वण्णू । आत्मज्ञः । अप्पज्जो[6] । अप्पण्णू । अत्र 'वात्मभस्मनि पः' इति त्मस्य पादेशः । दैवज्ञः । देव्वज्जो । देव्वण्णू । दैवशब्दस्य वैरादिपाठादैकारस्य वा अ इ इत्यादेशे दइवज्जो । दइवण्णू[7] । एवमिङ्गितज्ञ इत्यादि[8] । 'अविज्ञाने' इति किम् । विण्णाणं । एषां ज्ञकारादेशणकारसंबन्धिनो[9]कारस्य उत्वं दृश्यते । तेभिज्ञादयो मनोज्ञाज्ञाभिज्ञप्रज्ञासंज्ञाविज्ञानेषु ज्ञस्य ण एव । तथा च । मणण्णू । अण्णू । अहिण्णू । प्रज्ञा[10] । पण्णा । संज्ञा[11] । सण्णा । विज्ञानम्[12] । विण्णाणं । अत्रैव 'जाणमुणौ ज्ञः' इति ज्ञाधातोर्जाणादेशे विज्जाणमित्यप्यस्ति । 'अविज्ञाने' इति प्रतिषेधस्तु ज्ञो ञो विषय एव । न तु जाणादेशविषयः । आज्ञप्तिः । आणत्ती । आज्ञापनम् । आणावणं । अत्रापि ण एव ॥

रात्रौ ॥ १ । ४ । ८४ ॥

रात्रि[13]शब्दे युक्तस्य लुग्वा स्यात् । रात्रिचरः । राइअरो । रतिअरो ॥

---

१ M. has धात्रीद्रेरस्तु' इत्यतः 'तु' इत्यनुवर्तते before it. २ शेषद्वित्वम् M. ३ ह्रस्वश्च M. ४ अविज्ञाने विज्ञानशब्दे न भवति M. ५ इत्यधिकृत्य M. ६ अप्पज्ञो R. ७ इत्याद्यपि भवति for दइवण्णू M. ८ इत्याद्यपि M. ९ संबन्धिनोवर्णस्य M. १० M. drops प्रज्ञा. ११ M. drops संज्ञा. १२ M. drops विज्ञानम्. १३ M. has लुगनुवर्तते before it.

अथ द्वित्वविधिः ॥

'रितो द्वित्वल्' इत्यतः' 'द्वित्वल्' इत्यधिकृत्य

शेषादेशस्याह्रोचोखोः ॥ १ । ४ । ८६ ॥

संयुक्तयोरेकतरस्य लोपे योवशिष्यते स शेषः । तस्य संयुक्तादेशस्य च अह्रः हकाररेफवर्जितस्य अचः स्वरात् परस्य अखोरनादौ वर्तमानस्य द्वित्वं स्यात्[2] । शेषे । समस्तः । समत्तो । इत्यादि । आदेशे । रक्तः । रग्गो । इत्यादि । 'अह्रः' इति किम् । विह्वलः । विहळो । धैर्यम् । धीरं । 'अचः' इति किम् । वयस्यः । वअंसो । अत्र वक्रादित्वाद्बिन्दुः । 'अखोः' इति किम् । णाणं ॥

दीर्घान्न ॥ १ । ४ । ८७ ॥

लाक्षणिकादलाक्षणिकाच्च दीर्घात् परयोः शेषादेशयोर्द्वित्वं न स्यात्[3] । निश्वासः । णीसासो । अत्र 'शोर्लुप्त—' इति दीर्घविर्धानाल्लाक्षणिकत्वम्[4][5] । अलाक्षणिकात् । ईश्वरः । ईसरो । पार्श्वः । पासो । इत्यादि । अलाक्षणिकाद् द्वित्वाभावः प्रयोगतोनुसर्तव्यः ॥

कर्णिकारे णो वा ॥ १ । ४ । ८८ ॥

अत्र णग्रहणमुत्तरार्थम् । कर्णिकारे शेषस्य द्वित्वं वा स्यात् । कणिआरो । कण्णिआरो ॥

वा से ॥ १ । ४ । ९० ॥

[6]से समासे शेषादेशयोर्द्वित्वं वा स्यात् । णैइग्गामो । णइगामो । नदीग्रामः । णइगामो इत्यत्र

दिहौ मिथस्से ॥ १ । १ । १८ ॥

से समासे दिहौ दीर्घह्रस्वौ मिथोन्योन्यं बहुलं स्तः[8] । एवं समासेषु

१ इत्यधिकृत्य M. २ भवति M. ३ भवति M. ४ °विधानाद्दीर्घस्य लाक्षणिकाल्लाक्ष° M. ५ M. has इत्याद्यूह्यम् after लाक्षणिकत्वम्. ६ M. has 'द्वित्वल्' इत्यनुवर्तते before it. ७ नदीग्रामः । णईगामो । णइग्गामो M. ८ भवतः M.

सर्वत्र दीर्घह्रस्वयोर्व्यत्ययोनुसन्धेयः । प्रकृतमनुसरामः । कुसुमप्रकरः । कुसुमप्पअरो । कुसुमपअरो[1] ॥

प्रमुक्तगे ॥ १ । ४ । ९१ ॥

'वा से' इति सर्वमनुवर्तते । प्रमुक्तादिषु समासे यथादर्शनं व्यञ्जनस्य द्वित्वं वा स्यात् । प्रमुक्तः । पम्मुक्को । पमुक्को । अत्र 'कः शक्त—' इत्यादिना क्तोः कः । सेप्पवासो[2] । सपवासो । बद्धप्फलो[3] । बद्धफळो । बद्धफलः । मळअस्सिहरिस्सिहंडो । मलअसिहरिसिहंडो । मलयशिखरिशिखण्डः । त्रैलोक्यनाथः । तेळ्ळोक्कणाहो । तेळोक्कणाहो । सपरितापः । सप्परितावो । सपरितावो । परवशः । परव्वसो । परवसो । प्रतिकूलः । पडिक्कूळो । पडिकूळो । अदर्शनः । अद्दंसणो । अदंसणो । अत्र वक्रादित्वाद्बिन्दुः । आकृतिगणत्वात्[4] । पफुल्लम् । प्प्फुल्लं । पफुल्लं । सपरिहासम् । सप्परिहासं । सपरिहासं । इत्यादि सिद्धम् । ननु पडिकूळ इत्यत्र लोपलक्षणलक्षितत्वात् 'प्रायो लुक्—' इति कलोपः किं[5]मिति न । उच्यते । अत्र[6] सूत्रे समासे तु वाक्यविभक्त्यपेक्षया भिन्नपदत्वमपि भवतीत्युक्तत्वात् यदा भिन्नपदत्वं तदा कादीनामादित्वाल्लोपो न भवति । एकपदत्वपक्षे तु लोप एवेत्युभयमप्यस्तीति संतोष्टव्यम् ॥

दैवगेखौ ॥ १ । ४ । ९२ ॥

दैवादिष्वनादेर्यथादर्शनं व्यञ्जनस्य द्वित्वं वा स्यात् । दैवपरः । देव्वपरो । देवपरो । व्याकुलः । वाऊळ्ळो । वाउळो । नीडः । [7]नेड्डो । नेडो । अत्र 'एल्वीडनीडकीदृश—' इत्यादिना ईर्कारस्य[8] एकारः । निहितः । णिहित्तो । णिहिओ । स्थूलः । थुल्लो[9] । थूलो । अत्र 'कग—' इति सलोपः । ननु थुल्लो इत्यत्र '[10]स्तौ' इत्युत ओत्वं किमिति न[11] । बहुलाधिकारात् । अत्रैव

---

१ M. has इत्याखूह्यम् after it. २ सप्पळावो । सप्रलापः । M. ३ बद्धफलः । बद्धफळो । बद्धप्फलो । M. ४ वक्रादेश्चाकृति° M. ५ कस्मान्न भवति M. ६ तत्र M. ७ नेडो । नेड्डो । M. ८ ईत एत् । M. ९ थूलो । थुल्लो । M. १० स्थाली for स्तौ M. ११ M. adds भवति after it.

स्थूले रलूतश्चौत् ॥ १ । ३ । ८३ ॥

'लो ललाटे च' इत्यतः 'लः' इत्यनुवर्तते । स्थूले ऊकारस्योत् स्यात् तत्संनियोगेन लस्य च रः । थोरो । व्याहृतः । वाहित्तो । वाहिओ । अत्र कूपादित्वादृत इत्[1] । तलोपश्च । मूकः । मुक्को । मूओ । इत्यादि । दैवादिः—दैवव्याहृतव्याकुलनीडनिहितमातृक[2]कुतूहलस्थूलएकतूष्णीक-मूकसेवाअस्मदीयहुतस्त्यानस्थाणु । इत्यादि ॥

तैलादौ ॥ १ । ४ । ९३ ॥

तैलादौ यथादर्शनमन्त्यस्यानन्त्यस्य व्यञ्जनस्य द्वित्वं भवति । पृथक्त्वान्नित्यम् । तैलप्रियः । तेल्लप्पिओ । मण्डूकः । मण्डुक्को । इत्यादि । तैलादि—तैलव्रीडाप्रेमस्रोतःप्रभूतमण्डूकयौवनऋजुविचै[3]-किल । इत्यादि ॥

पूर्वमुपरि वर्गस्य[4] युजः ॥ १ । ४ ।९४ ॥

वर्गसंबन्धिनो युग्वर्णस्य शेषस्यादेशस्य वा द्वित्वप्रसङ्गे[5] उपरि पूर्वा-क्षरं स्यात् । वर्गाणां द्वितीयस्योपरि प्रथमं चतुर्थस्योपरि तृतीयमिति वेदितव्यम् । रुक्खो । विग्घो[6] । लच्छी । णिज्झरो । णिट्ठुलो[7] । इत्यादि बोध्यम्[8] ॥

प्राक् श्लाघाप्लक्षशार्ङ्गे ङ्लोत् ॥ १ । ४ । ९५ ॥

श्लाघादिषु ङ्लः ङकारलकारयोः प्रागत्[9] स्यात् । श्लाघायुतः । सला-हाजुओ । प्लक्षः । पलक्खो । क्षस्य खः । शार्ङ्गधरः । सारङ्गहरो ॥

क्ष्मारत्नेन्त्यहलः ॥ १ । ४ । ९६ ॥

'प्राक्' इत्यनुवर्तते । 'अत्' इति च । अनयोर्युक्तस्यान्त्यहलः[10] प्रागत् स्यात् । रत्नाकरः । रअणाअरो । क्ष्माधरः । छमाहरो[11] । अत्र 'उत्सव-ऋक्ष—' इत्यतः 'छः' इत्यनुवर्तते ॥

---

१ इल् M. २ मृदुत्व for मातृक M. ३ विचिकिल M. ४ वर्गयुजः M. ५ द्वित्वम् । प्रसङ्गे सति उपरि &c. M. ६ दिग्घो M. ७ M. drops णिट्ठुलो. ८ बोद्धव्यम् M. ९ प्रागत् अकारो भवति M. १० अन-योरुक्तस्या° M. ११ छमूहरो M.

क्ष्मायां कौ ॥ १ । ४ । २० ॥

भूवाचकक्ष्माशब्दे क्षस्य छः स्यात् । अत्र यो भूवाचको मुख्यः क्ष्माशब्दः यश्च 'क्ष्मारत्नेन्त्यहलः' इत्यनेन युक्तयोर्मध्ये अकारविधाने लाक्षणिको भूवाचकः क्ष्माशब्दस्तयोर्द्वयोरपि ग्रहणम् । तेनोभयत्रापि छः ॥

स्नेहाग्न्योर्वा ॥ १ । ४ । ९७ ॥

अनयोर्युक्तस्यान्त्यहलः प्रागत्वं वा । सणेहो । पक्षे 'कग—' इति सलोपे । णेहो । अग्निवर्णः । अगणिवण्णो । पक्षे । 'मनयाम्' इति न लोपे । अग्गिवण्णो ॥

र्शर्षवज्रतप्तेष्वित् ॥ १ । ४ । ९८ ॥

र्शर्ष एतयोः वज्रतप्तशब्दयोश्च[1] युक्तस्यान्त्यहलः प्रागित्वं वा । आदर्शः । आअरिसो । पक्षे । 'लवराम्—' इति रेफलोपे 'शोर्लुप्त—' इति दीर्घः । आआसो । आदर्शः । दरिसो । दासो । इत्यादि । र्षे । वर्षजः । वरिसओ । वासओ । अत्र 'शोर्लुप्त—' इति दीर्घः । तप्तः । तविओ । तत्तो । वज्रधरः । वइअहरो । अत्र जलोपः । वज्जहरो । नात्र जलोपः ॥

हर्षामर्षश्रीह्रीक्रियापरामर्शकृत्स्नदिष्ट्यार्हे[2] ॥ १ । ४ । ९९ ॥

हर्षादिषु युक्तस्य र्हे इत्यत्रान्त्यहलः[3] प्रागित्वं स्यात् । पृथक्त्वान्नित्यम् । हरिसो । अमरिसो । श्रीधरः । सिरिहरो । तत्र[4] 'क्विपः' इतीकारस्य ह्रस्वः । ह्रीयुतः । हिरिजुओ । क्रियापरः । किरिआवरो । परामर्शः । परामरिसो । कृत्स्नः । कसिणो । अत्र 'कग—' इति तल्लोपः[5] । 'ऋतोत्' इत्यत्वं च । र्हे । बर्हधरः । बरिहहरो । इत्यादि ॥

स्याद्भव्यचैत्यचौर्यसमे यात् ॥ १ । ४ । १०० ॥

एषु चौर्यसमेषु संयुक्तस्य यकारात् प्रागित्वं स्यात्[6] । स्याद्वादः ।

---

१ तप्तवज्रशब्दयो° M. २ दृष्ट्यार्हे My. ३ इत्यत्रान्त्य° M. ४ अत्र M. ५ लोपः My. ६ इत्वमनुवर्तते is in M. before this.

सिआवाओ । भव्यः । भविओ । चैत्यपरः । चेइअपरो । अत्रैकारस्य एत्वमित्वं[1] स्तयलोपश्च । चौर्यकुशलः । चोरिअकुसलो । चौर्यशब्दस्याञ्जल्यादिपाठाद्वा स्त्रीलिङ्गतायां चोरिआकुसलो इत्यपि । चौर्यसमास्तु—चौर्यैश्वर्यधैर्यगाम्भीर्यभार्यासौन्दर्यब्रह्मचर्यसूर्यशौर्यवीर्यवर्यचर्याचार्यपर्यङ्काः । चौर्यादिराकृतिगणः ॥

लादक्लीबेषु ॥ १ । ४ । १०१ ॥

संयुक्तस्य लात् प्रागित्वं स्यात्[1] क्लीबप्रकारेषु वर्जयित्वा[2] । क्लिष्टवासः । किलिट्ठवासो । क्लान्तमुखः । किलन्तमुहो । अत्र 'संयोगे' इति लकारस्याकारस्य ह्रस्वः । प्लुष्टवापः । पिलुट्ठवापो । प्लोषः । पिलोसो । श्लेषः । सिलेसो । शुक्लक्लेदक्लिन्नक्लेशम्लानेत्यादि । 'अक्लीबेषु' इति किम् । क्लीबः । कीओ । विक्लवः । विक्कओ । क्लमः । कमो । प्लवः । पवो । विप्लवः । विप्पवो । शुक्लपक्षः । सुक्कपक्खो[3] । उभयं तिङन्तेपि समानम् ॥

नात्स्वप्ने ॥ १ । ४ । १०२ ॥

स्वप्ने[4] नात् प्रागित्वं स्यात् । इतीत्वे । 'पो वः' इति पस्य वत्वे च वबयोरभेदन्यायात् 'बो मः शबरे' इत्यधिकृत्य

नीवीस्वप्ने[5] वा ॥ १ । ३ । ८५ ॥

अनयोर्वस्य मो वा स्यात् । 'स्वप्नादाविल्' इत्यस्य इत्वे । सिमिणो । पक्षे । सिविणो ॥

स्निग्धे त्वदितौ ॥ १ । ४ । १०३ ॥

अत्र[6] नात् प्रागित्वमत्वं[7] च वा स्यात् । सिणिद्धो । सणिद्धो । पक्षे 'कग—' इति सलोपे । णिद्धो ॥

कृष्णे वर्णे ॥ १ । ४ । १०४ ॥

---

१ भवति M. २ न भवति for वर्जयित्वा M. ३ सुक्खपक्खो My. ४ M. has इत्वमनुवर्तते before this. ५ M. has इति वस्य मत्वे before it. ६ M. has नादित्यनुवर्तते. ७ प्रागत्वमित्वं च वा स्यात् M.

वर्णवाचिनि[1][2] कृष्णशब्दे नात् प्रागदितौ[3] वा स्तः । कसिणो[4] । कसणो । पक्षे 'श्नष्ण—' इत्यादिना ष्णस्य ण्हः । कण्हो । 'वर्णे' इति किम् । कण्हो । विष्णुः । 'अर्हत्युच—' इत्यतः 'उ' इत्यधिकृत्य[5]

सुघ्ने रात् ॥ १ । ४ । १०७ ॥

अत्र रात् प्रागुत्वं स्यात्[6] । 'मनयाम्' इति नलोपः । सुरुग्घो । सुघ्नं नगरम्[7] ॥

वा च्छद्मपद्ममूर्खद्वारे ॥ १ । ४ । १०९ ॥

एषु[8] स्तोरन्त्यहलः प्रागुत्वं वा स्यात् । छद्मपरः । छउमपरो । पद्ममुखः । पउममुहो । पक्षे । 'कग—' इति दलोपे मकारे शिष्टे[9] सति । 'ओदाल्यां पङ्क्तौ' इत्यतः[10] 'ओत्' इत्यधिकृत्य

पद्मे मि ॥ १ । २ । ३१ ॥

पद्मे आदेरत ओत्वं स्यान्मकारे[11] परे[12] सति[13] । पोम्ममुहो मूर्खः[14] । मुरुक्खो । अत्रादावेव 'संयोगे' इति ह्रस्वः पश्चादुत्वम्[15] ॥

इल्ज्यायाम् ॥ १ । ४ । ११० ॥

अत्रान्त्यहलः प्रागीत्वं लित् स्यात् । ज्यावरः[16] । जीआवरो । 'हश्च महाराष्ट्रे ह्रोर्व्यत्ययः' इत्यतः[17] 'व्यत्ययः' इत्यधिकृत्य

लनोरालाने ॥ १ । ४ । ११२ ॥

'स्तोः' इति निवृत्तम् । अत्र लकारनकारयोर्व्यत्ययः स्यात् । आणालो ॥

---

१ M. has अदितौ नादिति चानुवर्तते । २ °वाचककृष्ण° M. ३ प्रागत्वमित्वं च वा भवतः M. ४ कसणो । कसिणो M. ५ इत्यधिकृत्य M. ६ भवति M. ७ M. drops सुघ्नं नगरम्. ८ M. has उत्वमनुवर्तते । 'क्ष्मारत्न-' इत्यतः 'अन्त्यहलः' इत्यनुवर्तते । before this. ९ मकारेवशिष्टे M. १० इत्यधिकृत्य M. ११ भवति for स्यात् M. १२ M. drops परे. १३ M. has इत्योत्वे after सति । १४ M. drops मूर्खः । मुरुक्खो. १५ M. has द्वारं । दुवारं after this. १६ ज्यापरः । R. १७ इत्यधिकृत्य M.

चलयोरचलपुरे ॥ १ । ४ । ११६ ॥

'व्यत्ययः' इत्यनुवर्तते । अचलपुरशब्दे चलयोर्व्यत्ययः स्यात् । अचलपुरधर्मः । अलअपु[1]रधम्मो ॥

ह्ये ह्योर्वा ॥ १ । ४ । ११७ ॥

ह्यशब्दे हकारयकारयोर्व्यत्ययो वा स्यात् । सह्यः । सय्हो । पक्षे । सज्झो । इत्यादि ॥

[2]लघुके लहोः ॥ १ । ४ । ११८ ॥

'[3]लघुकशब्दे घस्य हत्वे [4]लकारहकारयो[5]र्व्यत्ययो वा स्यात् । हलुओ । पक्षे । लहुओ । घस्य व्यत्यये कृते पदादित्वाद्धत्वं न भवतीति हकरणम् ॥

रलोर्हरिताले ॥ १ । ४ । ११९ ॥

अत्र रलोर्व्यत्ययः स्यात् । हलिआरो ॥

दर्वीकरनिवहौ दव्विरअणिहवौ तु ॥ १ । ४ । १२० ॥

दर्वीकरनिवहशब्दौ यथासंख्यं दव्विरअणिहवौ तु भवतः । दव्विरओ । णिहवो ॥ सज्जन सु इति स्थिते 'लोपः' इत्यधिकृत्य

अन्त्यहलोश्रदुदि ॥ १ । १ । २५ ॥

शब्देष्वन्त्यहलोन्त्यव्यञ्जनस्य लोपः स्याच्छ्रुदित्यव्ययमुदित्युपसर्गं च वर्जयित्वा । इति सज्जनशब्दस्य समासत्वात् समासे पदविभक्त्यपेक्षया वाक्यविभक्त्यपेक्षया चान्त्यत्वमनन्त्यत्वं च भवतीति न्यायेन यदा पदविभक्तिस्तदा तलोपे सजणो । यदा वाक्यविभक्तिस्तदा [6]लोपाभावे सज्जणो । एवं तद्गुणादयः ॥

निर्दुरि वा ॥ १ । १ । २६ ॥

निर् दुर् इत्येतयोरुपसर्गयोरन्त्यहलो लोपो वा स्यात् । निस्सहः ।

---

१ °वुर° R. २ M. has लघुशब्दे घस्य हत्वे before it. ३ M. drops लघुकशब्दे घस्य हत्वे. ४ अत्र लहयोः for लकारहकारयोः M. ५ वा व्यत्ययः M. ६ तलोपाभावे M.

णिसहो । लोपाभावे । णिस्सहो । अत्रैव 'लवराम्—' इति रेफलोपे 'शोर्लुप्त–' इति दीर्घे । णीसहो । एवं निर्घोषादयः । दुःसहः । दुसहो[1] । दुस्सहो[2] । दुःखितः । दुहिओ । 'दोदोनुत्साहोत्सन्नऊच्छसि' इत्यतः 'ऊत्' इत्यधिकृत्य

दुरो रलुकि तु ॥ १ । २ । ६३ ॥

दुरित्युपसर्गस्य रलुकि रेफलोपे सत्यादेरुत ऊद्वा स्यात् इत्यूकारः । दूसहो । दूहिओ[3] । यदा लोपाभावस्तदा । दुःसहो[4] ॥

अन्तरि च नाचि ॥ १ । १ । २७ ॥

अन्तर् शब्दे चकारान्निर्दुरोश्चाचि परे लोपो न स्यात्[5] । अन्तरात्मा । अन्तरप्पा । निरन्तरः । णिरन्तरो । निरवशेषः । णिरवसेसो । निरवगाहः । णिरवगाहो । दुरुत्तरः । दुरुत्तरो । क्वचिदन्ता उपरि इति च दृश्यते । बिन्दुल्' इत्यधिकृत्य

हलि ङञणनानाम् ॥ १ । १ । ४१ ॥

'अन्त्यहलः' इति निवृत्तम् । एषां हलि व्यञ्जने परे बिन्दुः स्यात् । पराङ्मुखः । परंमुहो । 'स्वरस्य बिन्द्वमि' इति ह्रस्वः । कञ्चुकः[6] । कंचुओ । इत्यादि ॥

स्वरेभ्यो वक्रादौ ॥ १ । १ । ४२ ॥

वक्रादिषु यथादर्शनं प्रथमादिभ्यः स्वरेभ्यः परो बिन्दुर्भवति । अत्र गणत्रयम् । वक्रादिगणः । मनस्विन्यादिगणः । उपर्यादिर्गणः[8] । तत्र[9] वक्रादिः । वक्र । कुट्मल । गुंच्छ[10] । पुच्छ । बुध्न । गृष्टि । कर्कोटक । दर्शन । पशु । स्पर्श[11] । स्थ्यश्रुत्र्यश्रमार्जारवृश्चिकमूर्ध्नां प्रथमात् । मनस्विन्यादिः—मनस्विनीप्रतिश्रुन्मनःशिलावयस्यानां द्विती-

---

१ My. omits दुसहो. २ M. omits दुस्सहो. ३ दूहिओ M. ४ M. has इत्यप्यस्ति after it. ५ चान्नि° M. ६ भवति M. ७ कञ्चुकम् My. ८ °गणश्च M. ९ M. drops तत्र. १० पुच्छ । गंच्छ । M. ११ पार्श्व for स्पर्श M.

यात् । उपर्यतिमुक्तामुक्तकेत्यादीनां तृतीयात् । वक्रः[1] । वंको । कुट्मलः । कुंपलो । अत्र 'ट्मक्मोः' इति पः[2] । गुच्छः । गुंछो । पुच्छः । पुंछो । बुध्नः । बुंधो । कर्कोटकः । कंकोडओ । अत्र

टो डः ॥ १ । ३ । ३१ ॥

असंयुक्तस्यानादौ वर्तमानस्याचः परस्य टस्य डः स्यात् । इति डः । मार्जारः । मांजारो । क्वचिन्मज्जारो इति च दृश्यते । विंबुओ । अत्र

श्चेर्वृश्चिके श्चुर्वा ॥ १ । ४ । १८ ॥

अत्र श्चि इत्यस्य श्चु इत्यादेशो वा स्यात् । आदेशाभावे 'थ्यश्च—' इत्यादिना च्छः । 'इल्कृपगे' इतीत्वम् । विंछुओ[4] । क्वचिच्छन्दःपूरणेपि बिन्दुः । देवंणाअसुवत्तो[5] । देवनागसुवक्रः । 'डे तु किंशुके' इत्यधिकृत्य 'बिन्दुल्' इति च[6]

वर्गेन्त्यः ॥ १ । १ । ४७ ॥

बिन्दोर्वर्ग्ये परे प्रत्यासन्नो यो वर्ग्यस्तस्यैवान्त्यो वा स्यात् । वङ्को । कुम्पलो । बुन्धो । इत्याद्यपि । अत्र बिन्दोर्वर्गान्तादेशो[7] नित्य इति केचित् । मनस्विन्यादिः । वअंसो । वअस्यः ॥

लुङ् मांसादौ[8] ॥ १ । १ । ४४ ॥

'बिन्दुल्' इत्येतस्य[9] षष्ठ्यन्तविपरिणामः । 'क्त्वासुपोस्तु सुणात्' इत्यतः 'तु' इति चाधिकृत्य[10] । बिन्दोर्मांसादिषु लुग्वा स्यात् । मांसविकारः । [11]मांसविआरो । मांसलः । मासलो[12] । कांस्यविकारः । कासविआरो[13] । एषु सर्वेषु 'आचार्ये चो हश्च' इत्यतः 'हः' इत्यधिकृत्य[14]

स्वरस्य बिन्द्वमि ॥ १ । २ । ३९ ॥

---

१ M. has वक्को । वक्रः. २ कुंपलो । कुट्मलः । M. ३ °रिति ट्मस्य पः M. ४ विंछुवो My. ५ देवं ण्णाअ° My. ६ M. has अनुवर्तते after इति च. ७ वर्गान्त्यादेशो My. ८ मांसादौ M. ९ इत्यस्य M. १० इत्यधिकृत्य M. ११ M. has मासविआरो after मांसविआरो. १२ M. has मांसलो after it. १३ M. has कंसविआरो after it. १४ इत्यधिकृत्य M.

अमि द्वितीयैकवचने बिन्दौ च परे स्वरस्य ह्रस्वः स्यात्[1] । मंसलो । मंसविआरो[2] । इत्यादि[3] । मांसादि—मांस । मांसल । पांसु[4] । कांस्य । कथम् । इदानीम् । तदानीम्[5] । किं करोमि । संमुखम् । नूनम् । एवम् । इत्यादि ॥

संस्कृतसंस्कारे ॥ १ । १ । ४५ ॥

'लुक्'[6] अनुवर्तते । 'बिन्दोः' इति च । अनयोबिन्दोर्लुक् स्यात् । संस्कृतः । सँकओ । संस्कारः । सक्कारो[7] ॥

डे तु किंशुके ॥ १ । १ । ४६ ॥

'बिन्दोः' इत्यनुवर्तते । अत्र बिन्दोर्डानुबन्ध एकारो वा स्यात्[8] ॥ केसुओ । किंसुओ ॥

विंशतिषु त्या श्लोपल् ॥ १ । १ । ४८ ॥

विंशतिप्रकारेषु ति इत्यव्ययेन सह बिन्दोर्लोपः स्यात् । शित्वात् पूर्वस्य दीर्घः । इति विंशतिगणपठिते सिंहशब्दे बिन्दोः श्लोपलि पूर्वस्य दीर्घे । सीहो । सिंघो इत्यपि नाम्नि दृश्यते[9] । सिंघदत्तो । सिंघराओ । अत्र लित्वाद्बिन्दोर्लोपे 'नित्येपि दृश्यते' इत्युक्त्या लोपाभावः । तथा च 'हस्य घो बिन्दोः' इत्यनेन सूत्रेण बिन्दोः परस्य हस्य घः सिद्धः । विंशत्यादि–विंशति । त्रिंशत् । दंष्ट्रा । सिंह । इत्यादि । 'स्नमदामशिरोनभो नरि' इत्यतः 'नरि' इत्यधिकृत्य[10]

अक्ष्यर्थकुलाद्या वा ॥ १ । १ । ५१ ॥

अक्षिपर्यायाः कुलादयश्च नरि पुंलिङ्गे वा प्रयोक्तव्याः । लोअणो । लोअणं । णअणो[11] । णअणं । कुलादि[12]–कुलो । कुलं । वअणो । वअणं । कुलवचनमाहात्म्यात् दुःखभाजनविद्युच्छन्द इत्यादि ॥

---

१ भवति M. २ मंसविआरो । मंसलो । M. ३ इत्याद्यपि भवति M. ४ कांस्य । पांसु । M. ५ M. drops तदानीम्. ६ लुगित्यनुवर्तते M. ७ संस्कारः । सकओ । M. ८ भवति M. ९ इति च for इत्यपि नाम्नि M. १० इत्यधिकृत्य M. ११ My. drops the portion from णअणो to वअणं. १२ M. has इत्यादि after णअणं.

क्लीबे गुणगाः ॥ १ । १ । ५२ ॥

'वा' इत्यनुवर्तते । गुणादयः शब्दाः नपुंसके वा प्रयोक्तव्याः । गुणो । गुणं । मंडलग्गो । मंडलग्गं । गुणादि—गुण । देव । मंडलाग्र । खड्ग । कण्ठ[1] । बिन्दु । कररुह । वृक्ष । इत्यादि । पृष्ठशब्दे

[2]'स्त्रियामिमाञ्जलिगाः ॥ १ । १ । ५३ ॥

ईमान्ता अञ्जल्यादयश्च शब्दाः स्त्रीलिङ्गे वा प्रयोक्तव्याः । इत्यञ्जल्यादिपाठात् स्त्रीलिङ्गेऽपि प्रयोगः । पिट्ठी[3] । पिट्ठं । अत्र 'इल्कृपगे' इत्यतः[4] 'इल्' इत्यधिकृत्य 'शृङ्गमृगाङ्कमृत्युदृष्टमसृणेषु वा' इत्यतः 'वा' इति '[5]ऋतोत्' इत्यतः 'ऋतः' इति च

पृष्ठेनुत्तरपदे ॥ १ । २ । ७८ ॥

पृष्ठशब्देनुत्तरपदे ऋत इत्वं वा स्यात् । पक्षे 'ऋतोत्' इत्यत्वम् । इत्वं स्त्रियामेवेत्येके । 'अनुत्तरपदे' इति किम् । महिपट्ठं । अञ्जल्यादि—अञ्जलि । बलि । निधि । प्रश्न । रश्मि । अक्षि । ग्रन्थि । विधि । कुक्षि । चौर्य । पृष्ठ । इत्यादि । इमान्ता इत्यत्र 'पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा' इति य इमनिच् यश्च 'त्वस्य तु डिमात्तणौ' इति त्वप्रत्ययादेश इमनिच् तयोर्द्वयोरपि तन्त्रेण ग्रहणम् । तेनोभयोरपि विकल्पेन स्त्रीत्वम् । त्वादेशस्य नित्यं स्त्रीत्वमेवेच्छन्त्येके[6] ॥

निष्पत्योरोत्परी माल्यस्थोर्वा[7] ॥ १ । २ । १ ॥

निर् प्रति इत्येतावुपसर्गौ माल्यशब्दे स्थाधातौ च परे ओ परि इत्येतद्रूपौ यथासंख्यं वा स्तः । निर्माल्यम् । ओमल्लं । णिम्मल्लं । प्रतिष्ठितः । परिट्ठिओ । पइट्ठिओ ॥

आदेः ॥ १ । २ । २ ॥

'आदेः' इत्यधिकारः 'यमस्तोरखोरचः' इति सूत्रात् प्रागेव वेदितव्यः ॥

---

१ कन्द M. २ M. has 'वा' इत्यनुवर्तते before it. ३ पिठी My. ४ इत्यधिकृत्य M. ५ 'ऋतोत्' इति च M. ६ °मेवेत्येके M. ७ भवतः M.

शोर्लुप्तयवरशोर्दिः ॥ १ । २ । ८ ॥

यवरशषसानां लोपे येवशिष्टाः शषसास्तेषामादेरचो दीर्घः स्यात् । कश्यपः । कासवो । अश्वः । आसो । विश्रमः । वीसमो । दुःशा- .. दूसासणो । शिष्यः । सीसो । कर्षकः । कासओ । वर्षः । वासो । षस्य लोपे । निष्षिक्तः । णीसित्तो । कृतसस्यः । कअसासो । विकस्वरः । विआसरो । उस्रः । ऊसो । विस्रम्भः । वीसंभो । निःसहः । णीसहो । एवं तिङन्तेप्यूह्यम् ॥ 'शोर्लुप्तयवरशोर्दिः' इत्यतः 'दिः' इत्यधिकृत्य 'हे दक्षिणेस्य' इत्यतः 'अस्य' इति च

तु समृद्ध्यादौ ॥ १ । २ । १० ॥

समृद्ध्यादिष्वादेरवर्णस्य वा दीर्घः स्यात् । पासुत्तो । पसुत्तो । प्रसुप्तः । आफंसो । अफंसो । अस्पर्शः । अत्र 'ष्पस्पोः—' इति फत्वम् । वक्रादित्वाद्बिन्दुः । पारोहो परोहो । प्ररोहः । समृद्ध्यादि—समृद्धि । [2]प्रतिसिद्धि । प्रतिपद् । प्रवासी । अभिजाति । प्रकृत । [3]प्रवचन । प्ररोह । परकीय । चतुरन्त । अस्पर्श । [4]प्रस्तुत । प्रकट । प्रसुप्त । सदृक्ष । मनस्विनी । इत्यादि ॥

स्वप्नादाविल् ॥ १ । २ । ११ ॥

[5]स्वप्नादिष्वादेरवर्णस्येत्वं लित् स्यात् । कि[6]वि[7]णो । कृपणः । [8]अत्र 'इल्कृपगे' इति इः[9] । मिइंगो[10] । [11]अत्रापि कृपादित्वादृत इल् । वेतसः । वेडिसो । अत्र 'टो डः' इत्यतः 'डः' इत्यधिकृत्य

---

१ कासओ M. २ M. has after समृद्धि, प्रसिद्ध । सदृक्ष । मनस्विनी । प्रसुप्त । प्रतिस्पर्धि । and then प्रतिसिद्धि &c. ३ M. has प्रतिषिद्ध for प्रवचन । प्ररोह । ४ M. has प्रवचन । प्ररोह । इत्यादि for प्रस्तुत &c. up to मनस्विनी । ५ M. has अस्यत्येनुवर्तते before it. ६ M. has स्वप्नः । सिविणो before it. ७ M. has कृपणः । किविणो । ८ M. has मृदङ्ग । मिइंगो before it. ९ उभयत्र ऋत इत्वम् for इः । M. १० M. drops मिइंगो. ११ M. drops अत्रापि कृपादित्वादृत इल् ।

वेतस इति तोः ॥ १ । ३ । ३२ ॥

अत्र अत इत्वे सति तोर्डः स्यात् । इति डः । उत्तिमो ।[1] स्वप्नः । सिमिणो । स्वप्नादि—स्वप्न । व्यजन । व्यलीक । कृपण । मृदङ्ग । ईषद् । वेतस । दत्तोत्तम । मरिच । इत्यादि । वहुलाधिकारात् णत्वमापन्ने दत्त-शब्दे इत्वम् । अन्यत्र दत्तं ॥

पक्काङ्गारललाटे तु ॥ १ । २ । १२ ॥

इलनुवर्तते । एष्वादेरवर्णस्येत्वं वा स्यात् । पक्वः । पिक्को । अ-ङ्गारः । इंगालो । इंगालो इत्यत्र हरिद्रादिपाठाद्रेफस्य लत्वम् । तच्च बहुलाधिकारादित्वे कृते सत्येव । इत्वाभावे । अंगारो ॥

हरे त्वी ॥ १ । २ । १५ ॥

अत्रादेरत ईत्वं वा स्यात् । हीरो ॥

उल्ध्वनिगवयविष्वचि वः ॥ १ । २ । १६ ॥

एषु वकारसंबन्धिनोवर्णस्योत्वं लिद् भवति । गवयः । गउओ । अत्र 'प्रायो लुक्—' इति वकारयकारयोर्लोपः ॥

स्तावकसास्ने ॥ १ । २ । १८ ॥

अनयोरादेरवर्णस्योत्वं लित् स्यात् । थुवओ । अत्र 'प्रायो लुक्—' इति कलोपः । 'स्तः' इति स्तस्य थत्वम् ॥

चण्डखण्डिते णा वा ॥ १ । २ । १९ ॥

'उल्' इत्यनुवर्तते । अनयोर्णकारेण सहादेरवर्णस्योत्वं वा स्यात् । चूंडो । चंडो । खुडिओ । खंडिओ ॥

आसारे तु ॥ १ । २ । २२ ॥

---

१ M. has उत्तम । इत्यादि after it. २ M. drops स्वप्नः । सि-मिणो । ३ अत्र for इत्यत्र M. ४ M. drops लिद्. ५ यवकारयो° M. ६ M. drops 'प्रायो लुक्—' इति. ७ णा वा चण्डखण्डिते M. ८ उत्वमनु° T. ९ एतयो° T., M. १० चूदो । चंदो । M.

'आर्यायां र्यः श्वश्र्वामूल्' इत्यतः 'ऊँल्' इत्यनुवर्तते[1] । अत्रादेरवर्णस्य ऊत्वं वा स्यात् । ऊसारो । आसारो ॥

तोन्तर्येल् ॥ १ । २ । २३ ॥

अन्तर्शब्दे तकारसंबन्धिनोवर्णस्य एत्वं लित्[2] स्यात् । अन्तःपुरवरः । अन्तेपुरवरो[3] । अन्तःसहवासः । अन्तेसहवासो । इत्यादि । क्वचिन्न भवति[4] । अन्तर्गतः । अन्तग्गओ ॥

पारावते तु फोः ॥ १ । २ । २४ ॥

'एँल्' अनुवर्तते[5] । अत्र द्वितीयस्यास्य[6] एत्वं वा स्यात् । पारेवओ । पारावओ ॥

उत्करवल्लीद्वारमात्रचि ॥ १ । २ । २५ ॥

'एँल्' अनुवर्तते[7] । 'तु' इति च । एषु मात्रच्प्रत्यये चादेरवर्णस्य एत्वं वा स्यात् । उक्केरो । उक्करो ॥ 'ओदाल्यां पङ्क्तौ' इत्यतः 'ओत्' इत्यधिकृत्य[8]

फोः परस्परनमस्कारे ॥ १ । २ । ३० ॥

परस्परनमस्कारे[9] एतयोः फोः द्वितीयस्यावर्णस्य[10] ओकारो[11] भवति । परस्परविनयः । [12]परोप्फरविणओ । [13]णमोक्कारो ॥

त्वर्पौ ॥ १ । २ । ३२ ॥

'ओत्'[14] इत्यनुवर्तते । अर्पयतेर्धातोरादेरवर्णस्य ओत्वं[15] वा स्यात् । अर्पितः । ओप्पिओ । अप्पिओ ॥

---

१ ऊत्वमनुवर्तते T. २ °रत T. ३ °उरवरो M. ४ संभवति M. ५ एत्वमनु° T. ६ °यस्यावर्णस्य M.; T. drops अस्य. ७ एत्वमनु° T. ८ इत्यधिकृत्य M. ९ P., My., and R. drop परस्परनमस्कारे. १० द्वितीयावर्णस्य P., My., R. ११ ओकारः स्यात् P., My., R. १२ परोप्पर° M. १३ T. has नमस्कारः before it. १४ ओत्वमनु° T. १५ ओत्वं तु भवति M.; ओत्वं भवति तु T.

ईः खल्वाटस्त्यान आतः ॥ १ । २ । ३३ ॥

अनयोरात ईत्वं स्यात् । खेल्लीडो । अत्र 'टो डः' इति डः । वलोपद्वित्वे ॥

इत्तु सदादौ ॥ १ । २ । ३४ ॥

सदा इत्यादिषु आदेराकारस्य इत्वं वा स्यात् । कुप्पिसो । कुप्पासो । उभयत्रापि 'संयोगे' इति ह्रस्वः । कूर्पासः । नात्र ह्रस्वे कृते 'स्तौ' इत्युत ओत्वम् । बहुलाधिकारादुतो लाक्षणिकत्वाद्वा । णिसिअरो । णिसाअरो । निशाकरः । सदादि—सदा । कूर्पास । निशाकर । इत्यादि ॥

आचार्ये चो ह्रश्च ॥ १ । २ । ३५ ॥

'आतः' इत्यनुवर्तते । 'इत्' इति च । अत्र चकारसंबन्धिन आकारस्य ह्रस्वो वा स्यात् । चकारात् पक्षे तस्यैवेकारश्च । इत्याकारस्य ह्रस्वपक्षे चलोपे । आअर्य । आइर्य । ह्रस्वाभावे । आआर्य इति स्थिते । 'स्याद्भव्यचैत्यचौर्यसमे यात्' इत्यनेन चौर्यसमाचार्यशब्दस्य संयुक्तयकारात्प्रागित्वे । आअरिओ । आइरिओ । आआरिओ ॥

न वाव्ययोत्खातादौ ॥ १ । २ । ३७ ॥

अव्यये उत्खातादौ च आदेराकारस्य विकल्पेन ह्रस्वो भवति । उत्खातः । उक्खओ । उक्खाओ । कुमरो । कुमारो । चमरो । चामरो । कलओ । कलाओ । कलादः । स्वर्णकारः । हलिओ । हलिओ । हालिकः । इत्यादि । उत्खातादि—उत्खात । कुमार । वलाका । प्राकृत । चामर । कलाद । हालिक । नाराच । तालपुट ।

---

१ लित् स्यात्. २. खल्लेडो M. ३ °रात T. ४ णिसिआरो । णिसाआरो । M. ५ भवति M., T. ६ T. has इत्वे before आइर्य. ७ °शब्दे T., M. ८ प्रागित्वम् M. ९ M. drops आआरिओ. १० उक्खाओ । उक्खओ । M. ११ कुमारो । कुमरो । M. १२ चामरो । चमरो । M. १३ कलादः । कलओ । कलाओ । M. १४ हालिकः । हालिओ । हलिओ । M. १५ M. has पूर्वाह्ण and T. संस्थापित for तालपुट.

तालवृन्त । स्थापित[1] । संस्थापित[2] । प्रस्थापित[3] । इत्यादि । स्थापित[4]-प्रस्थापित[5]संस्थापितेषु[6] 'स्थष्ठकुकुरौ[7]' इत्यतः 'ष्ठः' इत्यधिकृत्य[8]

निरप्पढक्कठाचिट्ठाः ॥ २ । ४ । १२७ ॥

स्थः[9] तिष्ठतेः निरप्पढक्कठाचिट्ठ इति चत्वार आदेशा भवन्ति । इति ठादेशे । ठविओ । ठाविओ । संठविओ । संठाविओ । पट्ठविओ[10] । पट्ठाविओ । इति सिद्धम् ॥

घञि वा ॥ १ । २ । ३८ ॥

'ह्रः' इत्यनुवर्तते । 'आतः' इति च । घञि निमित्ते यो वृद्धिरूप आकारस्तस्यादिभूतस्य ह्रस्वो वा स्यात् । पवहो[11] । पवाहो । प्रवाहः । पहरो[12] । पहारो । प्रहारः ॥ पअरो[13] । पआरो । प्रकारः । इत्यादि । क्वचिन्न भवति । रागः । राओ । भागः । भाओ ॥

संयोगे ॥ १ । २ । ४० ॥

'ह्रस्वः' इत्यनुवर्तते । संयोगे परे पूर्वस्य ह्रस्वो भवति । आम्रः । अम्बो[14] । अमात्यः । अमच्चो । मुनीन्द्रः । मुणिंदो । पूर्वः । पुव्वो । नरेन्द्रः । णरिन्दो । अधरोष्ठः । अहरुट्ठो । अत्रानुक्तन्यायेन 'एच इग्घ्रस्वादेशे' इति[15] एदोतोरिकारोकारौ । एदोतोः क्वचित् स्वरूपेण ह्रस्वः । एकः । एक्को । स्तोकः । थोक्को । इत्यादि ॥

अथेकारस्यादेशाः ॥

त्वेदितः ॥ १ । २ । ४१ ॥

---

१ M. drops स्थापित and T. has प्रस्थापित for स्थापित. २ R. and T. drop संस्थापित. ३ T. has खादिर in place of प्रस्थापित. ४ संस्थापित for स्थापित M. ५ M. has स्थापित for प्रस्थापित. ६ संस्थापितशब्देषु M. ७ °कुक्कुरौ M. ८ इत्यधिकृत्य M. ९ स्थाधातोः M. for स्थः तिष्ठतेः. १० पंठाविओ P.; R. drops पट्ठविओ. ११ प्रवाहः । पवहः । पवाहः ॥ M.; T. १२ पहारः । पहरो । प्रहारो । M., T. १३ प्रकारः । पअरो । पआरो । M. १४ अम्मो M., T. १५ इतीत्वे M.

'संयोगे' इत्यनुवर्तते। आदेरिकारस्य युक्ते परे एत्वं तु भवति। धम्मिलधरः। धम्मेल्लहरो। धम्मिल्लहरो। इत्यादि ॥

मूषिकविभीतकहरिद्रापथिपृथिवीप्रतिश्रुत्यत् ॥ १ । २ । ४३ ॥

'इतः' इत्यनुवर्तते। एष्वादेरिकारस्याकारः स्यात्। मूसओ। विभीतक शब्दे इतः अत्वे भस्य हत्वे 'ईतः काश्मीरहरीतक्योर्लौ' इत्यतः 'ईतः' इत्यधिकृत्य[1][2]

एल्पीडनीडकीदृशपीयूषविभीतकेदृशापीडे ॥ १ । २ । ५७ ॥

पीडादिष्वादेरीकारस्य एत्वं लित् स्यात्। लित्वान्नित्यम्। इत्येत्वे। 'प्रतिगेप्रतीपगे' इति प्रत्यादिपाठात् तस्य डकारः। वहेडओ।

वेङ्गुदशिथिलयोः ॥ १ । २ । ४६ ॥

'इतः' इत्यनुवर्तते। 'अत्' इति च। इङ्गुदशिथिलयोरादेरितः अत्वं वा स्यात्। इङ्गुदरसः। अंगुअरसो। इंगुअरसो। शिथिलः। सढिलो। सिढिलो। अत्र 'प्रथमशिथिल—'इत्यादिना तोर्ढत्वम्।

णिम्माणं णिम्मिअं ॥ १ । २ । ४७ ॥

इत्येतौ निर्मातृनिर्मिताभ्यां भविष्यतः।[3]

उ युधिष्ठिरे ॥ १ । २ । ४८ ॥

'त्वेदितः' इत्यतः 'तु' 'इतः' इति चानुवर्तते। अस्मिन्नादेरित उत्वं वा स्यात्। जत्वहत्वषलोपद्वित्वानि। मुकुरादिपाठादुत अत्वं हरिद्रादित्वाल्लत्वं च। जहुट्ठिलो। जहिट्ठिलो ॥

द्विनीक्षुप्रवासिषु ॥ १ । २ । ४९ ॥

'उत्' इत्यनुवर्तते।[4] द्विशब्दे नीत्युपसर्गे इक्षुप्रवासिशब्दयोश्चादेरित उत्वं भवति। पृथग्योगान्नित्यम्। द्विगुणः। दुउणो। अत्र गलोपः। क्वचिन्न[5] भवति। निपतति। णिपडइ ॥

---

१ °रितो M. २ इत्यधिकृत्य M. ३ After this M. notices also this addition—निर्मे णिम्मवणिम्माणौ इत्युत्तरत्र निपातप्रकरणे निरूपयिष्यते तौ च निर्मितनिर्माणेत्याकारकसंस्कृतरूपतुल्ययोगक्षेमावित्यर्थः ॥ ४ उत्वमनुवर्तते। R., T.; उ इत्यनुवर्तते। M. ५ क्वचिन्नित्यं न भवति। M.

तु निर्झरद्विधाकृञोरोत्ना ॥ १ । २ । ५० ॥

'इतः' इत्यनुवर्तते । अनयोरादेरितो ना नकारेण सहौकारो वा स्यात् । ओझरो । पक्षे । णिज्झरो । दोहाइओ । द्विधाकृतः । अत्र व-लोपहत्वतलोपाः । कृपादित्वादृत इत्वं कलोपश्च[1] । पक्षे 'द्विनीक्षुप्रवासिषु' इत्युत्वम् । दुहाइओ । 'कृञः' इति किम् । द्विधागतः । दिहागओ ॥ 'ईतः काश्मीरहरीतक्योर्लली' इत्यतः 'ईतः' इत्यधिकृत्य[2]

गभीरग इत् ॥ १ । २ । ५२ ॥

गभीरादिष्वादेरीकारस्येत्वं भवति । गहिरो । गभीरः । सिरिसो । शिरीषः । आणिओ । आनीतः । स्त्रियामीकारोपि दृश्यते । आणीदा भुवणब्भुदेक्कजणणी जोईसरेणामुणो । आनीता भुवनाद्भुतैकजननी योगीश्वरेणामुना । अयं कर्पूरमञ्जर्यामन्तिमचरणः । गहिओ । गृहीतः । विळिओ । व्रीडितः । अत्र बडिशादिपाठाड्डस्य लत्वम् । प्रदीपितः । पळीविओ । अत्र 'पो वः'[3] इति पस्य वत्वम् । 'दोहद-प्रदीप—' इत्यादिना दस्य लत्वम् । तइओ । तृतीयः । अत्र 'ऋतोत्' इति ऋतोत्वं तयलोपश्च[4] । वम्मिओ । वल्मीकः । इत्यादि । गम्भीरादि—गभीर । शिरीष । आनीत । गृहीत । व्रीडित । प्रदीपित । तृतीय । जीवत् । अवसीदत् । प्रसीद । वल्मीक । तदानीम्[5] ॥

वा पानीयगे ॥ १ । २ । ५३ ॥

ईतः' इत्यनुवर्तते । 'इत्' इति च । पानीयादिष्वादेरीकारस्येत्वं वा स्यात् । पानीयगुणः । पाणिअगुणो । करीषदहनः । करिसदहणो । इत्यादि । पक्षे दीर्घ एव । पानीयादि—पानीय । द्वितीय । अलीक । करीष । उपनीत । जीवति[6] ॥

उल् जीर्णे ॥ १ । २ । ५४ ॥

---

१ कलोपः । P., My., R. २ इत्यधिकृत्य M. ३ My., P., and M. omit पो वः । ४ M. has तलोपश्च. ५ T. has इत्यादि for तदानीम्. ६ M. has ईषत् after जीवति.

'ईतः' इत्यनुवर्तते । अत्र ईत उत्वं लित् स्यात् । जीर्णः । जुण्णो । क्वचिन्न भवति । जिण्णे भोअणमेत्ते । जीर्णे भोजनमात्रे । अत्र 'उत्करवल्ली—' इत्यादिना मात्रचोस्य एत्वम् । 'तीर्थे ह्यूल्' इत्यतः 'ऊल्' इत्यधिकृत्य

विहीनहीने वा ॥ १ । २ । ४६ ॥

'ईतः' इत्यनुवर्तते । अनयोरीत ऊ[1]द्वा स्यात् । विहूणो । विहीणो[2] । हूणो । हीणो[3] । 'अनयोः' इति । किम् । प्रहीणो ।[4] कीदृश पीयूषे[5]दृशेषु 'एत्पीड—'इत्यादिना ईत एत्वम् । 'दृश्यक्सक्विनि' इति ऋतो रिः । केरिसो । एरिसो । पि[6]अप्पेऊसो । प्रियपीयूषः । अत्र यलोपः । बहुलाधिकारात् पीडनीडयोरेत्वस्य विकल्पः । गअपेडो । गअपीडो । नेडो । नीडो । आमेलो । आवेलो । आपीडः । अत्र बडिशादिपाठाड्डस्य लः । 'नीपापीडे मो वा' इति पस्य वा मः ।

अथोकारस्यादेशाः ।

त्वदुत उपरिगुरुके ॥ १ । २ । ५८ ॥

क[7]प्रत्ययान्तयोरनयो[8]रादेरुत अत्वं तु भवति । गरु[9]ओ । गुरुओ । कप्रत्ययान्तपरिग्रहात् केवले न भवति ॥

मुकुलादौ ॥ १ । २ । ५९ ॥

'उतः' इत्यनुवर्तते । 'अत्' इति च । मु[10]कुलादिष्वादेरुतोत्वं [11]तु भवति । म[12]उलो । मुउलो । मुकुलः । मउरो । मुउरो । मुकुरः । इत्यादि । मुकुलादि—मुकुल । मुकुर । मुकुट । अगुरु । गुडूची । गुर्वी । युधिष्ठिर । सौकुमार्य । इत्यादि । मकुटशब्दः संस्कृतेप्यस्ति ।

---

१ ऊत्वं वा स्यात् M. २ M. has विहीनः after it. ३ M. has हीनः after it. ४ M. has प्रहीनः after it. ५ °दृशे M. ६ पिअ-पेऊसो P. ७ °प्रत्ययान्ते गुरुशब्दे उपरिशब्दे चादे° T. ८ °रुतः for° सद्वेः M. ९ गुरुओ । गरुओ । M. १० 'तु' इति च after this in M. ११ भवति तु for तु भवति T. १२ मुउलो । मउलो । M.

बहुलाधिकारात् क्वचिदात्वमपि । विद्रुतः । वित्थाओ ॥ 'दोदोनुत्साहोत्सन्नऊच्छसि' इत्यतः 'ऊत्' इत्यधिकृत्य 'दुरो रलुकि तु' इत्यतः 'तु' इति च ।

सुभगमुसले ॥ १ । २ । ६४ ॥

एतयोरुत ऊत्वं वा स्यात् । मूसलो । मुसलो । सूहवो । सुहओ । अत्र 'ऊत्वे सुभगदुर्भगे वः' इति कोर्वत्वम् ॥ 'ह्रस्वौत्कुतूहले' इत्यतः 'ओत्' इत्यधिकृत्य

स्तौ ॥ १ । २ । ६६ ॥

संयुक्ते परे आदेरुत ओत्वम्[1] । मुद्गरः । मोग्गरो । पुद्गरः । पोग्गरो[2] । इत्यादि । एवं संयुक्ते परे उत[3] ओत्वं सर्वत्र संचारणीयम् । नात्र लाक्षणिकस्य उत ओत्वम् । किं त्वलाक्षणिकस्यैव । 'सूक्ष्मेद्रोतः' इति ज्ञापकात् । अन्यथा तत्रापि 'संयोगे' इति ह्रस्वे कृते अनेनैवोत्वं स्यात् । न च विकल्पार्थं तत् सूत्रम् । तदा 'सूक्ष्मेद्वा' इत्येव ब्रूयान्न तु 'ऊतः' इति ॥

ईदुद्व्यूढे ॥ १ । २ । ६९ ॥

'ऊतः' इत्यनुवर्तते । उद्व्यूढे ऊत ईत्वं स्यात्[4] । उव्वीढो ॥

उत्कण्डूयतिहनूमद्वातूले ॥ १ । २ । ७० ॥

कण्डूयतौ धातौ हनूमद्वातूलयोश्चादेरूत उत्वं लित् स्यात् । कण्डूयनपरः । कण्डुअणपरो[5] । हनुमान् । हणुमन्तो । अत्र 'मन्तमण–' इत्यादिना मतुपो मन्तादेशः[6] । वातूलः । वाउलो ॥

ओल्[7]स्थूणातूणमूल्यतूणीरकूर्परगुलूचीकूश्माण्डीताम्बूलीषु ॥ १ । २ । ७३ ॥

---

१ T. has स्यात् after it. २ पोग्गळो M., T. ३ आदेरुत for उत My., P. ४ भवति M. ५ °अरो M., T. ६ मन्तादेशो वा स्यात् T. ७ M. makes two Sûtras—'ओत् स्थूणात् स्थूणे ।' 'वा' इत्यनुवर्तते । 'ऊतः' इति च । अनयोरूत ओत्वं वा स्यात् । तोणो । तूणो ।

'सूक्ष्मेद्वौतः' इत्यतः 'ऊतः' इत्यनुवर्तते। एषूत ओत्वं भवति। लित्वान्नित्यम्। बाहुलकत्वात् स्थूणातूणयोर्विकल्पः। तोणो। तूणो। तूणः। बहुमोल्लो। बहुमूल्यः। तोणीरो। तूणीरः। कोप्परो। कूर्परः॥

---

[1]अथ ऋकारस्यादेशाः॥

'ऋतोत्' इत्यतः[2] 'ऋतः' इत्यधिकृत्य

इल्कृपगे॥ १। २। ७६॥

कृप इत्यादिषु आदेर्ऋत इत्वं लित् स्यात्। कृपः। किऒ[4]। [5]वलोपः। नृपः[6]। णिवो। कृपणः। किविणो। कृपाणः। किवाणो। इत्यादि। कृपादि—कृप[7]। नृप[8]। कृपाण। कृशानु। कृति[9]। कृसर। कृच्छ्र। कृपण। कृषि। ऋषि। धृति[10]। वृश्चिक। वृत्त। वृत्ति। पृथ्वी। कृत्या। घुसृण। घृणा। ऋद्धि। समृद्धि। गृष्टि। वृद्धकवि। स्पृहा। बृसी। हृदय। उत्कृष्ट। मृष्ट[11]। दृष्ट। तृष्णा। सकृत्। दृष्टि। सृष्टि। सृगाल। व्याहृत। बृंहित। तृप्त[12]। सृष्ट। शृङ्गार। भृङ्ग। भृगु। भृङ्गार। इत्यादि॥

शृङ्गमृगाङ्कमृत्युदष्टमसृणेषु वा॥ १। २। ७७॥

'इल्' अनुवर्तते। 'ऋतः' इति च। एषु ऋत इत्वं वा स्यात्।

'कूर्परमूल्यं कुष्माण्डताम्बूलगुडूचीतूणीरे'। 'उतः' इत्यनुवर्तते। 'ओत्' इति च। एषूत ओत्वं भवति। कोप्परो। कूर्परः। बहुमोळो। बहुमूल्यः। तोणीरो। तूणीरः॥

१ M. and T. drop अथ. २ ऋत आदेशाः। M., T. ३ इत्यधिकृत्य M., T. ४ किवो। M. ५ अत्र 'पो वः' इति वत्वम्। M. ६ M. has आकृतिगणोयम् in place of नृपः—इत्यादि. ७ T. has कृपण before it. ८ M. has कृपण। कृश। कृशानु. ९ T. has कृश for कृति. १० T. has वृश्चिक। धृति। ११ दृष्ट। मृष्ट। M. १२ M. has हृत before तृप्त.

मिअंको । मैअंको । अत्र 'स्वरस्य बिन्दुमि' इति ह्रस्वः । दिट्ठो । दट्ठो । इत्यादि ॥

उद्वृषभे वुः ॥ १ । २ । ७९ ॥

अत्र वृ इत्यवयवस्योत्वं वा स्यात् । पक्षे अत्वम् । उसहो । वसहो ॥

वृन्दारकनिवृत्तयोः ॥ १ । २ । ८० ॥

'उत्' इत्यनुवर्तते । अनयोर्ऋत उत्वं वा स्यात् । पक्षे अत्वम् । वुन्दारओ[3] । णिवुत्तो । णिर्वत्तो[4] ।

ऋतुगे ॥ १ । २ । ८१ ॥

उत्वमनुवर्तते । 'ऋतः' इति च । ऋत्वादिष्वादेर्ऋत[5] उत्वं भवति । उसहो । 'ऋतुऋजुऋण—'इत्यादिना रीत्यादेशे रिसहो । उत्तन्तो[6] । इत्यादि । ऋत्वादि—ऋतु । ऋषभ । प्राभृत । प्रभृति । निभृत । संभृत[7] । निवृत । संवृत । निर्वृति । निर्वृत । प्रवृत्ति । प्रावृट् । वृत्तान्त । वृन्द । वृन्दावन । पृथिवी । ऋजु । मृणाल । पृथ्वी । वृद्ध । स्पृष्ट । प्रवृद्ध । परामृष्ट । भ्रातृक । पितृक । जामातृक । मातृक । इत्यादि ॥ 'इदुन्मातुः' इत्यतः 'इत्' इत्यधिकृत्य[8]

वृष्टिपृथङ्मृदङ्गनमृकवृष्टे ॥ १ । २ । ८४ ॥

एषु ऋत इदुतौ भवतः । मिअंगो । मुअंगो[9] । णत्तिओ । णत्तुओ[11] । विट्ठो । वुट्ठो[12] ।

इतेरि ता ॥ १ । २ । ८९ ॥

---

१ M. drops मअंको. २ उः M. ३ M. and T. have वृन्दारकः after it. ४ M. has निवृत्तः after it. ५ ऋत्वादेरादे° R. ६ वृत्तन्तो M. ७ M. has परभृत after it. ८ इत्यधिकृत्य M., T. ९ M. has मृदङ्गः । after it. १० M. and T. have विट्ठो । वुट्ठो । णत्तिओ । णत्तुओ । ११ M. has नमृकः after णत्तुओ. १२ After this (i. e. णत्तुओ) T. inserts नमृकशब्दे 'कग—' इत्यादिना पलोपः शेषस्य द्वित्वम् । वृष्टशब्दे 'ष्टः' इति ष्टस्य ठत्वम् । 'शेषादेशस्य' इति द्वित्वं च ।

हृतेरितः पकारतकाराभ्यां सह अरि इत्यादेशो भवति। दरिओ। हृतः॥

केवलस्य रिः॥ १। २। ९०॥

[2]ऋतः केवलस्य व्यञ्जनेनासंयुक्तस्य रि इत्यादेशो भवति। [3]रिच्छो। ऋक्षः। इत्यादि॥

ऋतुऋजुऋणऋषिऋषभे वा॥ १। २। ९२॥

रीत्यनुवर्तते। एषु ऋतो रित्वं वा स्यात्। ऋणमुक्तः। रिणमुत्तो। उणमुत्तो। [4]ऋषभः। रिसहो। उसहो॥

क्लृप्त इलिः॥ १। २। ९३॥

क्लृप्तेरादेरच इलिरित्या[5]देशः स्यात्। क्लृप्तः। किलित्तो॥

---

[6]अथ एच आदेशाः॥

[7]चपेटकेसरदेवरसैन्यवेदनास्वेचस्त्वित्॥ १। २। ९४॥

एष्वे[8]चः इत्वं वा स्यात्। किसरो। केसरो। दिअरो। दे[9]अरो॥

सैन्धवशनैश्चरे॥ १। २। ९५॥

'एचः' इत्यनुवर्तते '[10]ईलं' इति च। अनयोरादेरच इत्वं [11]स्यात्। पृथग्योगान्नित्यम्। सि[12]न्धवो। सणिच्छरो॥

त्वत्सरोरुहमनोहरप्रकोष्ठातोद्यान्योन्ये वश्च क्तोः॥ १।२।९६॥

'एचः' इत्यनुवर्तते। एष्वेचः अत्वं तु स्यात्तत्संनियोगेन यथायोगं ककारतकारयोर्वत्वं च[13]। मणहरो। मणोहरो। पवट्ठो। प[14]ओट्ठो। आवज्जो। [15]आओज्जो। अन्योन्यकलहः। अण्णोण्णकलहो। अण्णण्णकलहो॥

---

१ ऋतः M. २ केवलस्य ऋतः T. ३ ऋक्षः। रिच्छो। T. ४ M. drops ऋषभः। ५ °त्यादेशो भवति। M. ६ T. drops अथ. ७ चपेटा M. ८ M. and T. have सन्ध्यक्षराणां after एष्वेचः ९ T. has देवरः after it. १० इत् M., T. ११ भवति M., T. १२ सिन्धओ M. १३ M. and T. have भवति for च. १४ My. drops पओट्ठो। १५ अओज्जो M.

कौक्षेयक उत् ॥ १ । २ । ९७ ॥

कौक्षेयके[1] आदेरैच उत्वं तु भवति । कुच्छेअओ । कोच्छेअओ । पौरादिपाठादउ इत्यपि । कउच्छेअओ । स्पृहादित्वात् क्षस्य छः ॥

शौण्डगे ॥ १ । २ । ९८ ॥

उत्वमनुवर्तते । शौण्डादिष्वादेरैच उत्वं तु भवति । पृथक्कृत्वान्नित्यम् । सुण्डो । शौण्डः । मुंजाअणो । मौञ्जायनः । सुवण्णिओ । सौवर्णिकः । शौण्डादि[2]—शौण्ड । शौद्धोदनि । मौञ्जायन । सौन्दर्य । सौगन्ध्य । दौवारिक । सौवर्णिक । पौलोमी । इत्यादि ॥ स्तेनशब्दे ।

ऊ स्तेने वा ॥ १ । २ । १०० ॥

अत्र सन्ध्यक्षरस्य ऊत्वं वा भवति[3] । 'स्तः' इति स्तस्य थत्वम् । थूणो । थेणो ॥

सोच्छ्वासे ॥ १ । २ । १०१ ॥

'ऊ स्तेने वा' इत्यत[4] ऊत्वमनुवर्तते[5] । अत्रैच ऊत्वं स्यात्[6] । पृथग्योगान्नित्यम् । सूसासो । अत्र 'दोदोनुत्साह—'[7] इत्यनेन शकारसकारयोः[8] परयोरुकारस्य दकारेण सह ऊत्वे ऊसास इति स्थिते सन्धौ सति सोसासो[9] । 'ऐच एङ्' इत्यतः[10] 'ऐचः' इत्यधिकृत्य

अइ तु वैरादौ ॥ १ । २ । १०३ ॥

वैरादिष्वादेरैचः अइ इत्यादेशो[11] भवति । वैशंपायनः । वइसंपाअणो । पक्षे ऐच एङि । वेसंपाअणो । चइत्तो । चेत्तो । चैत्रः । इत्यादि । [12]वैरादि—वैर । वैशंपायन । वैदेशिक । वैश्रवण । चैत्र । कैलास । वैतालिक । कैरव । दैव । इत्यादि ॥

दैत्यादौ ॥ १ । २ । १०४ ॥

---

१ कौक्षेयकादावादे° M., T. २ शौण्डादिः T. ३ स्यात् R., T. ४ इत्यनुवर्तते । ५ उ इत्यनुवर्तते P., My. ६ भवति T. ७ दोदोनुत्साहोत्सन्नऊच्छसि M., T. ८ M. has शसि before it. ९ M. and T. have after it एच ऊत्वे सूसासो इति भवति । १० इत्यधिकृत्य M., T. ११ °देशो वा भवति । M. १२ वैरादिः M.

'ऐचः' इत्यनुवर्तते । 'अइ'[1] इति च । दैत्यादिष्वादेरचः[4] अइ इत्ययमादेशो[2] भवति । पृथक्कृत्वान्नित्यम् । दइच्चो[3] । दैत्यः । वइअब्भो । वैदर्भः । इत्यादि । दैत्यादि—दैत्य । दैन्य । दैवत । कैतव । वैदर्भ । वैदेह । ऐश्वर्य । वैजनन । भैरव । वैतालीय । वैदेश । वैश्वानर । स्वैर । वैशाख । वैशाल । स्थैर्य । चैत्य । इत्यादि । चैत्यविशेषे न भवति । चेत्तं ॥

पौरच आत् ॥ १ । २ । १०६ ॥

अत्रैच आत्वं भवति । गौरवप्रियः । गारवप्पिओ ॥

पौरगे चाउत् ॥ १ । २ । १०७ ॥

पौरादिष्वेचैश्चकाराद् गौरवे च अउ इत्यादेशो भवति । गौरवप्रियः । गउरअप्पिओ । पौरः । पउरो[5] । कौरवः[6] । कउरवो । इत्यादि । पौरादि—पौर । सौरं[7] । मौलि । कौरव । गौड । कौल । कौशल । पौरुष । कौक्षेयक । सौध । मौन । गौरव । इत्यादि । स्थविरार्यस्कार-योर्विशेषः[8] ॥

एत् साज्झलात्त्रयोदशगेचः ॥ १ । ३ । १ ॥

त्रयोदशादिष्वादेरचः साज्झला सस्वरव्यञ्जनेन परेण सहैत्वं भवति । थेरो । स्थविरो वृद्धो ब्रह्मा[9] वा । अत्र 'कग—' इति सलोपे थकारस्थाकारस्य साच्कवकारस्य च स्थाने एकारः । एवं सर्वत्र साच्कपरसवर्णस्य पूर्वाचश्च[10] स्थाने त्रयोदशादिष्वेकारः कल्पनीयः । एक्कारो । अयस्कारः । इत्यादि । त्रयोदशादि—त्रयोदश । स्थविर । अयस्कार । विचकिल । त्रयोविंशति । त्रयस्त्रिंशत् । इत्यादि । विच-किलेत्यत्र तैलादिपाठाद् द्वित्वे । वेइल्लो । मुद्धविअइल्लवसूणपुंजा इति

---

१ M. drops 'अइ' इति च । २ इत्यादेशो M. ३ दइच्छो । M. ४ °ष्वादेरेच° M., T. ५ पऊरो M. ६ T. has सौरः । सऊरो in place of कौरवः । कउरवो । ७ P. and My. drop सौर. ८ °यस्का-रशब्दयो° M., T. ९ ब्रह्म वा M.; बंहो T. वा T. १० °श्चावस्थाने R.

दृश्यते । मुग्धविचकिलप्रसूनपुञ्जाः ॥ 'कदले तु' इत्यतः 'तु' इत्यधिकृत्य[1]

कर्णिकारे फोः ॥ १ । ३ । ३ ॥

अत्र फोर्द्वितीयस्याचः परेण साज्झला सह एत्वं तु स्यात् । कण्णेरो । कण्णिआरो ॥

नवमालिकाबदरनवफलिकापूगफलपूतर ओल् ॥ १ ।३ ।४ ॥

एष्वादेरचः परेण साज्झला सह ओत्वं लिद्भवति । नवमालिकाधेरः[2] । णोमाळिआहरो[3] । बदरप्रियः । बोरप्पिओ । नवफलिकानिर्मितः[4] । णोहळिआणिम्मिओ । अत्र 'अस्तोरखोरचः' इत्यधिकृत्य

फस्य भहौ वा ॥ १ । ३ । ६० ॥

अस्तोरखोरचः परस्य फकारस्य भकारहकारौ यथासंभवं व्यवस्थितविभाषया भवतः । क्वचिद् भः । क्वचित् तु हः । क्वचिदुभावपि । रेफशिफयोः[5] फस्य भ एव । मुक्ताफले फस्य ह एव । सफलशेफालिकानवफलिकागुम्फतीत्यादावुभावपि[6] । तेनात्रानेन सूत्रेण फस्य हः । पूगफलप्रियः । पोहळप्पिओ[7] । पूतरः । पोरो । जलजन्तुः[8] ॥

तु मयूरचतुर्थचतुर्द्वारचतुर्दशचतुर्गुणमयूखोलूखलसुकुमारोदूखललवणकुतूहले ॥ १ । ३ । ५ ॥

'ओल्'[9] इत्यनुवर्तते । मयूरादिष्वादेरचः परेण सस्वरव्यञ्जनेन सह ओत्वं वा स्यात् । [10]मोरो । मऊरो । चोत्थो । चउत्थो । चोट्ठो । चउट्ठो । अत्र 'स्त्यानचतुर्थे—' इत्यादिना र्थस्य वा [11]ठः । चोद्दारो । चउद्दारो । चोग्गुणो । चउग्गुणो । मोहो । मउहो । मयूखः । खस्य हः । सोमारो । स[12]उमारो । ओहलो । उऊहलो । उदूखलः ।

---

१ इत्यधिकृत्य M. २ °धवः. ३ णिमा° M. ४ °हवो T. ५ °शफयोः M. ६ °गुम्फती° M. ७ पोफळप्पिओ M. ८ M. drops जलजन्तुः. ९ ओत् M. १० मऊरो । मोरो । M. ११ ढत्वम् T. १२ सुउमारो M.

कुतूहलपरः । कोहलपरो । अत्रैव ‘त्वदुत उपरिगुरुके’ इत्यतः ‘तु’ ‘उतः’ इत्यधिकृत्य[1]

ह्रस्वश्चौत्कुतूहले ॥ १ । २ । ६५ ॥

अत्र उत ओत्वं तु भवति तसन्नियोगेन ऊतो ह्रस्वश्च । इत्योत्वे ह्रस्वे च । कोह[2]ल्लपरो । कोउ[3]हल्लपरो । अत्र तैलादित्वाद् द्वित्वम् ॥

निषण्ण उमः ॥ १ । ३ । ६ ॥

‘तु मयूर—’ इत्यतः ‘तु’ इत्यनुवर्तते । अस्मिन्नादेरचः परेण साज्झला सहितस्य उम इत्यादेशः स्यो[4]द्वा । णुमण्णो । णिसण्णो ॥

अस्तोरखोरचः ॥ १ । ३ । ७ ॥

अधिकारोऽयम् । ‘लोहललाङ्गललाङ्गूले वा’ इति यावत् । इत ऊर्ध्वं ये[5]दनुक्रमिष्यते तदस्तोरसंयुक्तस्याखोरनादौ वर्तमानस्याचः परस्य भवतीति वेदितव्यम् ।

अ[6]थ कवर्गस्यादेशाः ॥

खोपुष्पकुब्जकर्परकिले कोः ॥ १ । ३ । १२ ॥

अपुष्पवाचिनि कुब्जशब्दे कर्परकिलयोश्च कोः कवर्गस्य खकारो भवति । वबयोर[7]भेदाद् ‘लवरामधश्च’ इति बलोपे । खुज्जो । पुष्पे तु कुज्जो । खप्परो । खि[8]लिओ । अत्र ‘स्वार्थे तु कै[9]श्च’ इति कः ॥

छागशृङ्खलकिराते लक[10]चाः ॥ १ । ३ । १३ ॥

‘कोः’ इत्यनुवर्तते । एषु कवर्गस्य यथाक्रमं लकच इ[11]त्यादेशा भवन्ति । छागः । छालो । किरातः । चिलाओ । पुलिन्दपर्याय एव । कामरूपिणि तु नेष्यते । णमिमो हरकिराअं । चिलाओ । इत्यत्र हरिद्रादिपाठाद्रेफस्य लत्वम् ॥

---

१ इत्यधिकृत्य R., M. २ कोउहळपरो । M. ३ M. drops कोउहल्ल-परो । ४ वा स्यात् । M., T. ५ M. drops यत्. ६ M. and T. drop अथ. ७ °रभेदन्यायेन M. ८ खप्परओ for खिल्लओ. ९ कप्रत्ययः for कश्चेति कः M. १० लकचम् M. ११ इत्येते आदेशा भवन्ति M.

वैकादौ गः ॥ १ । ३ । १४ ॥

एकादौ कोर्गः[1] स्याद्वा । एकः । ऐगो[2] । एकादि—एक । आकर्ष । लोक । अमुक । तीर्थकर । उद्योतकर । श्रावक । असुकर । आकर । इत्यादि ॥

खोः कन्दुकमरकतमदकले ॥ १ । ३ । १५ ॥

'गैः'[3] इत्यनुवर्तते । 'कोः' इति च । एषु खोः कवर्गस्य गैः[4] स्यात् । पृथक्त्वान्नित्यम् । कन्दुकपरः । गंदुअपरो । मरकतमयः । मरगअमओ । मदकलः । मअगलो ॥

पुन्नागभागिनीचन्द्रिकासु मः ॥ १ । ३ ॥ १६ ॥[5]

'कोः' इत्यनुवर्तते । एषु कोर्मो भवति । पुन्नागः[6] । पुण्णामो ।

शीकरे तु महौ ॥ १ । ३ । १७ ॥

अत्र कोः भकारहकारौ वा भवतः । शीकरो[7] । सीभरो । सीहरो । सीअरो ।

ऊत्वे सुभगदुर्भगे वः ॥ १ । ३ । १८ ॥

अनयोरुत ऊत्वे सति कोर्वकारो भवति । सूहवो[8] । दूहवो । अत्र भस्य हः । 'दुरोरलुकि तु' 'सुभगमुसले' इत्याभ्यामुत ऊत्वम् । 'ऊत्वे' इति किम् । सुहओ । दुहओ । अत्र

दुरोरलुकि तु ॥ १ । २ । ६३ ॥

'दोदोनुत्साहोत्सन्नऊच्छसि' इत्यतः 'ऊत्' इत्यनुवर्तते । दुरित्युपसर्गस्य रेफलोपे आदेरुत ऊद्वा स्यात् । इति रेफलोपे विकल्पेन ऊत्वविधानात् दुहओ इत्यत्र ऊत्वाभावः । 'सुभगमुसले' इत्यूत्वस्य वैकल्पिकत्वात् पक्षे । सुहओ ।

---

१ गों भवति । M. २ एग्गो । M. ३ M. has 'वैकादौ गः' इत्यतः before it. ४ गो भवति । M. ५ °भोगिनी° M. ६ M. drops पुन्नागः । ७ M. has नीभरो । नीहरो । पक्षे । नीअरो in place of शीकरो । सीभरो । सीहरो । सीअरो । ८ दूहवो । सूहवो । M.

निकषस्फटिकचिकुरे हः ॥ १ । ३ । १९ ॥

एषु कवर्गस्य हत्वं भवति । णिहसो । फलिहो । अत्र 'ष्पस्पोः' इति फत्वम् । 'स्फटिके' इत्यनेन टस्य लत्वम् । चिहुरो । 'चिहुरः संस्कृतेपि'[1] इति भृङ्गाचार्यः[2] ।

अथ[3] चवर्गादेशाः[4] ॥

चोः खचितपिशाचयोः सल्लौ ॥ १ । ३ । २२ ॥

'ढः पृथकि तु' इत्यतः 'तु' इत्यनुवर्तते । अनयोश्चोश्चवर्गस्य सकारद्विरुक्तलकारौ यथासंख्यं तु भवतः । खसिओ । पक्षे । खइओ । पिसल्लो । अत्र 'संयोगे' इति ह्रस्वः[5] । पिसाओ[6] ।

झो जटिले ॥ १ । ३ । २३ ॥

'तु' इत्यनुवर्तते । अत्र चोर्झत्वं वा स्यात् । झडिलो । जडिलो । अत्र 'टो डः' इति टस्य डत्वम् ।

अथ[7] टवर्गादेशाः[8] ॥

टोर्बडिशादौ लः ॥ १ । ३ । २४ ॥

'तु' इत्यनुवर्तते । बडिशादौ टोष्टवर्गस्य लत्वं तु स्यात् । गुडः । गुलो । गुडो । बडिशादि—बडिश । गुड । नेड[9] । चपेट । आपीड । नाडी । वाँटी[10] । वेणु । दाडिम[11] । इत्यादि ।

स्फटिके ॥ १ । ३ । २५ ॥

अत्र टोर्लत्वं स्यात् । पृथक्त्वान्नित्यम् । फलिहो ॥

ढः कैटभशकटसटे ॥ १ । ३ । २७ ॥

---

१ 'चिहुर इति संस्कृतेपि' M. २ भृङ्ग्याचार्यः M. ३ M. and T. drop अथ. ४ चवर्गस्यादेशाः My., P. ५ ह्रस्वपक्षे M., R. ६ पिसवो । M. ७ M. drops अथ. ८ टवर्गस्यादेशाः P., My. ९ M. drops नड. १० M. drops वाटी; R. has वेणु । वाटी । ११ M. has हटी । and T. पालयति after दाडिम ।

'टोः' इत्यनुवर्तते । एषु टवर्गस्य ढो भवति । केढवो । अत्र

वो भस्य कैटभे ॥ १ । ३ । ६४ ॥

अत्र भकारस्य वः स्यात् । इति भस्य वः । सअढो ! शकटः ॥

ठः ॥ १ । ३ । २८ ॥

'डः' इत्यनुवर्तते । असंयुक्तस्यानादौ वर्तमानस्याचः परस्य ठस्य[1] ढः स्यात् । मठः । मढो । कमठः । कमढो । कुठारः । कुढारो । अस्तोरित्येव । चिट्ठइ । अखोरित्येव । ठाइ । अच इत्यैव । करो ।

पिठरे ह्स्तु रश्च ढः ॥ १ । ३ । २९ ॥

'ठः' इत्यनुवर्तते । अत्र ठस्य ह्त्वं तु स्यात् तत्संनियोगेन रश्च । रेफस्य ढः । पिह्ढो । पक्षे । पिढरो अत्र 'ठः' इति ठस्य ढत्वम् ।

लल्डोनुड्डगे ॥ १ । ३ । ३० ॥

अस्तोरखोरचः परस्य डस्य[2] लकारो भवति अनुड्डगे उत्वादिगणं वर्जयित्वा । लित्वान्नित्यम् । गरुडः । गलुलो । अत्र हरिद्रादिपाठाद्रेफस्य लत्वम् । वडवानलः । वलआणलो । अस्तोरित्येव । कुड्यम् । कुड्डं । अखोरित्येव । डमरुओ । डमरुगः । अच इत्येव । तोंडो । 'अनुड्डगे' इति किम् । णिविडो । उड्डगौडनिविडनाडीपीडितनीडेत्यादि ॥

टो डः ॥ १ । ३ । ३१ ॥

अस्तोरखोरचः परस्य टस्य डः स्यात् । घटः । घडो । एतत्तिङन्तेपि समानम् । 'अस्तोः' इति किम् । खट्वंगं । खट्वांगं । 'अखोः' इति किम् । टंको । 'अचः' इति किम् । घंटा । क्वचिन्न भवति । अटति[3] । अटइ ॥

अथ[4] तवर्गादेशाः[5] ॥

वेतस इति तोः ॥ १ । ३ । ३२ ॥

---

१ M. drops ठस्य. २ My. drops डस्य. ३ अटइ । अटति । M.
४ M, R., and T. drop अथ. ५ तवर्गस्यादेशाः Mr., P.

'टो डः' इत्यतः[1] 'डः' इत्यनुवर्तते । अत्रादेरवर्णस्य स्वप्नादित्वादित्वे सति तोस्तवर्गस्य उत्वं भवति । वेडिसो । 'इति' इति किम् । वेअसो ।

प्रतिगेऽप्रतीपगे ॥ १ । ३ । ३३ ॥

'तोः' इत्यनुवर्तते । प्रत्यादिषु तवर्गस्य डो भवति । अप्रतीपगे । प्रतीपादीन् वर्जयित्वा । प्रतिपन्नः । पडिवण्णो । प्रतिभासः । पडिहासो । इत्यादि । प्रत्यादि—प्रतिपन्न । प्रतिभास । प्रतिहार । प्रतिस्पर्धि । प्रतिनिवृत्त । प्रतिकरोति । प्रतिपद्[2] । प्रतिश्रुत् । प्रतिमा । प्रभृति । भृत । भिन्दिपाल[3] । पताका । प्राभृतक । विभीतक । व्यापृत । कन्दलिका । हरीतकी । इत्यादि । 'अप्रतीपगे' इति किम् । प्रतीपम् । पईवम्[4] । प्रतीपादि—प्रतीप । प्रतिज्ञान[5] । प्रतिसमय । प्रतिष्ठा । प्रतिष्ठान । इत्यादि ॥

दम्भदरदर्भगर्दभदष्टदशनदग्धदाहदोहददोलादण्डकदने तु ॥ १ । २ । ३५ ॥

'डः' इत्यनुवर्तते । 'तोः' इति च । दम्भादिषु तवर्गस्य डो वा स्यात् । डंभो । डरो । डब्भो । डट्ठो । पक्षे । दंभो । दरो । दब्भो । दट्ठो । दरशब्दोऽत्र[6] भयार्थ[7] एव[8] ग्राह्यः[9] । अन्यत्र । दरदलिआ । दरदलिता । दोहदे दम्भादिसाहचर्यादाद्यस्यैव । डोहओ ॥

तुच्छे चच्छौ ॥ १ । ३ । ३६ ॥

अत्र तवर्गस्य चकारच्छकारौ क्रमाद्भवतः । तुच्छः । चुच्छो । छुच्छो ॥

टल् त्रसरवृन्ततूवरतगरे ॥ १ । ३ । ३७ ॥

एषु तवर्गस्य टकारो भवति । लित्वान्नित्यम् । टसरो । टूवरो ।

---

१ इत्यनुवर्तते M.; इत्यतो डत्वमनुवर्तते T. २ P., My., and M. drop प्रतिपद्. ३ भिन्दिवाल । Mr., P., M. ४ R. and T. have after this प्रपादः । प्रतिपदम् पइपदम् । ५ प्रतिज्ञा । संप्रति । R., T. ६ M. and R. drop अत्र. ७ भयार्थो वृत्तो T., R. ८ एवात्र ग्राह्यः । M. ९ R. drops ग्राह्यः ।

तूवरः शृङ्गरहितोऽनड्वान्[1] श्मश्रुरहितो वा[2] । टगरो औषधविशेषो वृक्ष-विशेषो वा ॥

हः कातरककुदवितस्तिमातुलुङ्गेषु ॥ १ । ३ । ३८ ॥

'तोः' इत्यनुवर्तते । एषु तवर्गस्य हत्वं भवति । काहरो । कहो । मातुलुङ्गप्रियः । माहुलुंगप्पिओ ॥

तु[3] वसतिभरते[4] ॥ १ । ३ । ३९ ॥

'हः' इत्यनुवर्तते । अनयोस्तवर्गस्य हकारो[5] वा स्यात् । भरहो । भरओ ॥

लः पलितनितम्बकदम्बे ॥ १ । ३ । ४० ॥

'तु' इत्यनुवर्तते । एषु तवर्गस्य लो वा स्यात् । पलितकेशः । पलिलकेसो । [6]नितम्बः । निलंबो । कदम्बः । कलंबो । पक्षे । पलि-अकेसो । इत्यादि ॥

दोहदप्रदीपशातवाहनातस्याम् ॥ १ । ३ । ४१ ॥

'लः' इत्यनुवर्तते । दोहदे प्रपूर्वे दीप्यतौ च शातवाहनशब्दे[7] अतसीशब्दे च तवर्गस्य लत्वं भवति । पृथक्कृत्वान्नित्यम् । दोहलो । पलीवो । प्रदीपः । सालाहणो । शातवाहनः । अळसिप्पसूणवण्णो । अतसीप्रसूनवर्णः ॥

रल् सप्तत्यादौ ॥ १ । ३ । ४२ ॥

तवर्गस्य रत्वं भवति । लित्वान्नित्यम् । इति सप्तत्यादिगणपठितग-द्गदशब्दे तवर्गस्य रः । गग्गरो । सप्तत्यादि—सप्तति । सप्तदश । एकादश । द्वादश । त्रयोदश । पञ्चदश । अष्टादश । गद्गद[8] इत्यादि ॥ 'कदर्थिते वोर्वः' इत्यतः[9] 'वः' इत्यधिकृत्य

---

१ शृङ्गरहितः । P., My., M. २ वा वृषभः M.; पुरुषो वा R., T. ३ R. drops तु. ४ R. has तु after it. ५ हत्वं R. ६ M. has निम्बः । णिंबो for नितम्बः । निलंबो । ७ °शब्दे च M. ८ M. has गद्गदः । before it. ९ इत्यधिकृत्य M.

पीते ले वा ॥ १ । ३ । ४५ ॥

पीते स्वार्थिके लकारे सति तोर्वकारो वा स्यात् । पीवलो । पीअलो[1] । 'ले' इति किम् । पीओ । अत्र 'स्वार्थे तु कश्च' इत्यधिकृत्य 'लो वा विद्युत्पीतयोः' इत्यनेन स्वार्थे वा लः ॥

ढः पृथिव्यौषधनिशीथे ॥ १ । ३ । ४७ ॥

'वा' इत्यनुवर्तते । एषु तवर्गस्य ढत्वं वा भवति । औषधगुणः । ओसढगुणो । पक्षे । ओसहगुणो । अत्र 'खघथधभाम्' इति हत्वम् । णिसीढो । णिसीहो । निशीथः ॥

र्णो दिना रुदिते ॥ १ । ३ । ४९ ॥

अत्र दिना दीत्यवयवेन सह णत्वं रिद्भवति[3] । रित्वाद्द्वित्वम् । रुदितकरः । रुण्णअरो । 'णो वातिमुक्तके' इत्यतः 'णो वा' इत्यधिकृत्य

गर्भिते ॥ १ । ३ । ५१ ॥

अत्र तवर्गस्य णत्वं भवति[5] । गब्भिणो । गब्भिओ ॥

नः ॥ १ । ३ । ५२ ॥

'णः' इत्यनुवर्तते । अस्तोरखोरचः परस्य नकारस्य णकारो भवति । मानवः[6] । माणवो । ईशानः[7] । ईसाणो । इत्यादि ॥

आदेस्तु ॥ १ । ३ । ५३ ॥

'नः' इत्यनुवर्तते । आदेर्नकारस्य णो वा स्यात् । नरः । णरो । नरो । नतः । णओ । नओ । इत्यादि । अस्तोरित्येव । न्यायः । नाओ ॥

नापिते ह्नः[8] ॥ १ । ३ । ५४ ॥

---

१ M. has पीतः after पीअलो । २ R. and T. have 'पीते लो वा' इत्यतः before 'वा' इत्यनुवर्तते । ३ रिर्भवति । M. ४ इत्यधिकृत्य M. ५ भवति तु P., My. ६ माणवो । मानवः । M. ७ ईसाणो । ईशानः । M. ८ ह्नः । T.

'णः' इत्यनुवर्तते । 'नः' इति च[1] । अत्र नकारस्य ण[2]कारहकारौ वा भ[3]वतः । ह्[4]नाविओ । णाविओ । नाविओ ॥

---

[5]अथ [6]पवर्गादेशाः ॥

पो वः ॥ १ । ३ । ५५ ॥

असंयुक्तस्यानादौ वर्तमानस्याचः परस्य पकारस्य प्रायो [7]वः स्यात् । शापः । सावो । इत्यादि । अस्तोरित्येव । विप्रः । विप्पो । अखोरित्येव । पढइ । पठति । अच इत्येव । [8]कम्पो । प्राय इत्येव । कपिः । कई । रिपुः । रिऊ । [9][10]एतेन प्रायो लोपवकारयोः पकारस्य युगपत् प्राप्तयोर्यत्र श्रुतिसुखमुत्पद्यते स तत्र विधेयः ॥

फः पाटिपरिघपरिखा[11]परुषपनसपारिभद्रेषु ॥ १ । ३ । ५६ ॥

'पः' इत्यनुवर्तते । णिजन्ते पटिधातौ परिघादिषु च पस्य फत्वं भवति । परिघः । फलिहो । अत्र घस्य हः । हरिद्रादित्वाद्रस्य लत्वम् । [12]पनसः । [13]फणसो । फणसः संस्कृतेपि । परुषः । फरुसो । पारिभद्रः । फालिहद्दो । भस्य हः । हरिद्रादित्वाद्रेफस्य लत्वम् ॥

प्रभूते वः ॥ १ । ३ । ५९ ॥

'पः' इत्यनुवर्तते । अत्र पकारस्य वकारः स्यात् । वहुत्तो । तैलादित्वाद् द्वित्वम् ॥

नीपापीडे मो वा ॥ १ । ३ । ५७ ॥

नीपे आपीडे च पस्य मो वा स्यात् । णीमो । पक्षे । नीवो ।

---

१ M. drops 'नः' इति च. २ ह्कारो वा स्यात् । R., T. ३ स्यात् । M. ४ ह्नापिओ । R ५ M. and R. drop अथ. ६ पवर्गस्यादेशाः । My.; P., पस्यादेशाः । R. ७ वकारः R. ८ R. has कम्पः before कम्पो. ९ R. has इत्यादि after रिऊ । १० R. has पकारस्य for एतेन. ११ पनसपरुष M. १२ R. has परुषः । फरुसो before पनसः । १३ पणसो M., R.

आमेलो । पक्षे[1] । आवेलो । अत्र 'एलूपीड—' इत्यादिना ईकारस्य एत्वम्[2] ॥

फस्य भहौ वा ॥ १ । ३ । ६० ॥

अस्तोरखोरचः परस्य फकारस्य भकारहकारौ यथासंभवं व्यवस्थितविभाषया भवतः । क्वचिद्भः । रेफः । रेभो । क्वचिद्धः । मुक्ताफलम् । मोत्ताहळं । क्वचिदु[3]भावपि । सफलम् । सभळं । सहळं । इत्यादि । अस्तोरित्येव । गुल्मः[4] । गुम्भो । अखोरित्येव । फणी । अच[5] इत्येव । गुंफति । गुंफइ । प्राय इत्येव । कसणफणी[6] ॥

बो वः ॥ १ । ३ । ६१ ॥

असंयुक्तस्यानादौ वर्तमानस्याचः परस्य बस्य वो भवति । शबलः । सवलो । इत्यादि ॥

ङ्व्यौ कबन्धे ॥ १ । ३ । ६२ ॥

अत्र बकारस्य[7] वकारयकारौ ङितौ भवतः । ङित्वात् सानुनासिक[8] उच्चारः । कवन्धो । कयन्धो ॥ 'त्वभिमन्यौ मः' इत्यतः 'मः' इत्यधिकृत्य[9]

तु डो विषमे ॥ १ । ३ । ६७ ॥

अत्र मस्य डो वा स्यात् । विसडो । विसमो ॥

यो जतीयानीयोत्तरीयकृत्येषु ॥ १ । ३ । ६८ ॥

'तु' इत्यनुवर्तते । तीये अनीये च प्रत्यये उत्तरीयशब्दे कृद्विहितप्रत्यये च यकारस्य जकारो वा स्यात् । रित्वाद् द्वित्वम् । तृतीयः । तइज्जो[10] । पक्षे । तईओ । अत्र 'ऋतोत्' इत्यत्वम् । गभीरादिपाठादी-

---

१ M. drops पक्षे. २ एत्वं भवति । M. ३ P. and My. drop the portion from क्वचिद्धः to इत्यादि । ४ पुष्पम् । पुप्पम् M. for गुल्मः । गुम्भो । ५ भोरित्येव । गुंफइ । for अच इत्येव । गुंफति । गुंफइ । M. ६ M. has कृष्णफणी after कसणफणी । ७ बस्य M. ८ °नासिकोच्चारः । M. ९ इत्यधिकृत्य M. १० तइवो M.

कारस्य इत्वं तलोपश्च । अनीये । करणीयः । करणिज्जो । करणीओ[1] । उत्तरीयपटः । उत्तरिज्जपडो । उत्तरीअवडो[2] । कृत्ये । मेयः । मेज्जो । मेओ । इत्यादि ॥

इन्मयटि ॥ १ । ३ । ६९ ॥

'यः' इत्यनुवर्तते । 'तु' इति च । मयट्प्रत्यये यकारस्य इकारो वा स्यात् । विषमयः । विसमइओ । विसमओ[3] । इत्यादि ॥

कतिपये वहशौ ॥ १ । ३ । ७२ ॥

'यः' इत्यनुवर्तते । अत्र यस्य वत्वहत्वे भवतः । हत्वे शित्वात् पूर्वस्य दीर्घः । कइवओ । कइवाहो ॥

अर्थपरे तो युष्मदि ॥ १ । ३ । ७३ ॥

'यः' इत्यनुवर्तते । अर्थपरे युष्मच्छब्दे यकारस्य तकारः स्यात्[4] । तुम्हकेरो । 'अर्थपरे' इति किम् । जुम्हअम्हप्पअरणं[5] । युष्मदस्मत्प्रकरणम् ॥

आदेर्जः ॥ १ । ३ । ७४ ॥

'यः' इत्यनुवर्तते । आदेर्यस्य जः स्यात् । यमः । जमो । इत्यादि । 'आदेः' इति किम् । अवयवो । बहुलाधिकारात् सोपसर्गस्यानादेरपि । संयोगः[6] । संजोओ । संयमः[7] । संजमो । क्वचिन्न भवति । प्रयोगः । पओओ ॥ 'भ्यौ बृहस्पतौ तु बहोः' इत्यतः 'तु' इत्यनुवर्तते । 'रो डा पर्याणे' इत्यतः 'रः' इति च ।

लो जठरवठरनिष्ठुरे ॥ १ । ३ । ७७ ॥

जठरादौ रस्य लत्वं वा स्यात् । जठरानलः । जढलाणलो । जढराणलो[8] । वढलो[9] । वढरो । अत्र 'ठः' इति ठस्य ढत्वम् । णिट्ठुलो ।

---

१ करणीयो M. २ उत्तरीअपडो M. ३ M. drops विसमओ । ४ M. and T. have युष्मदीयः before it. ५ जुह्माअह्मापअरणं । M. ६ संजोओ । संयोगः । M., R., T. ७ संजमो । संयमः । M., R., T. ८ जढ़रानलो M. ९ पढलो । पढरो । M.

निट्ठुरो । अत्र 'कग—' इति षलोपे शेषस्य द्वित्वम् । भसलशब्दो भ्रमरपर्यायः संस्कृत ईव ॥

हरिद्रादौ ॥ १ । ३ । ७८ ॥

'रः' इत्यनुवर्तते । 'लः' इति च । हरिद्रादौ रेफस्य लत्वं भवति । पृथक्त्वान्नित्यम् । चरणः । चलणो । इत्यादि । हरिद्रादि—हरिद्रा । अङ्गार । चरण । युधिष्ठिर । सुकुमार । शिथिर । सत्कार । मुखर । वरुण । किरात । रुग्ण । अपद्वार । करुण । दरिद्र । परिघ । परिखा । मत्सर । संवत्सर । पारिभद्र । दारिद्र्य । कातर । इत्यादि ॥

किरिबेरे[२] डः ॥ १ । ३ । ७९ ॥

[३]किरिशब्दे बेरशब्दे च रस्य डः स्यात् । [४]बेडो । बेरः । करभो मण्डूको दुन्दुभिर्वा ॥

खोः करवीरे णः ॥ १ । ३ । ८० ॥

'रः' इत्यनुवर्तते । अत्र खोरादे रेफस्य णत्वं स्यात् । कणवीरो ॥

लोहललाङ्गललाङ्गूले वा ॥ १ । ३ । ८२ ॥

अस्तोरखोरच इति निवृत्तम् । 'लो ललाटे च' इत्यतः 'लः' इत्यनुवर्तते । पूर्वसूत्रात् 'णः' इति च । लोहलादिष्वादेर्लकारस्य णो वा स्यात् । लंगलहत्थो । णोहलो । लोहलो । [५]शब्दविशेषः । [६]णंगलहत्थो । लांगलहस्तः । अत्र 'स्वरस्य बिन्दुमि' इति ह्रस्वः । 'संयोगे' इति वा । दीर्घलाङ्गूलः । दिग्घणंगूलो । दिग्घलंगूलो ॥

बो मः शबरे ॥ १ । ३ । ८४ ॥

अत्र बस्य मः स्यात् । [९]शबलः । [१०]संमरो ॥ 'नीवीस्वप्ने वा' इत्यतः 'वा' इत्यधिकृत्य

---

१ वदेव R., T. २ °भेरे M. ३ M. has 'रः' इत्यनुवर्तते before it. ४ भेरः । भेडो । M. ५ शफरविशेषः R., T. ६ लाङ्गलहस्तः । णंगळहत्थो । लंगळहत्थो । M. ७ दिग्घणंगूलो । M. ८ M. drops दिग्घलंगूलो । ९ M., R. and T. drop शबलः । १० सम्मरो । M.

हस्य घो बिन्दोः ॥ १ । ३ । ८६ ॥

बिन्दोः परस्य हस्य घो वा स्यात् । सं[1]हारः । संघारो । सं[2]हारो । सिंहः । सिंघो । अस्य विंशत्यादिपाठाद्बिन्दोः श्लोपलि शित्वात् पू[3]र्वस्य दीर्घे सीहो इत्यपि । कचिदबिन्दोरपि । दाहः । दाघो ॥ 'शोः सल्' इत्यतः 'शोः' इत्यधिकृत्य

प्रत्यूषदिवसदशपाषाणे तु हः ॥ १ । ३ । ८८ ॥

एषु शोः शषसानां हकारो वा स्यात् । प्रत्यूषः । पे[4]च्चूहो । प[5]च्चूसो । अत्र 'त्योचैत्ये' इति त्यस्य चः । दि[6]अहो । दिअसो । पाहाणो । पासाणो ॥

छल् षट्छमीसुधाशावसप्तपर्णे ॥ १ । ३ । ९० ॥

'शोः' इत्यनुवर्तते । एषु शोश्छत्वं लित् स्यात् । षण्मुखः । छम्मुहो । षट्पदः । छप्पओ । शाबः । छावो । सप्तपर्णे । 'हे दक्षिणेस्य' इत्यतः 'अस्य' इ[7]त्यधिकृत्य 'खप्नादाविल्' इत्यतः 'इल्' इति च

सप्तपर्णे फोः ॥ १ । २ । १३ ॥

अत्र द्वितीयस्यावर्णस्येत्वं लिर्द्भवति । छत्तिवण्णो । सुधाकरः । छुहाअरो ॥ पादपीठादिषु विशेषाः कथ्यन्ते । 'सि[9]रायां वा' इ[10]त्यतः 'वा' इत्यधिकृत्य

लुक् पादपीठपादपतनदुर्गादेव्युदुम्बरेचा[11]न्तर्दः ॥ १।३।९२ ॥

पादपीठादिष्वन्तर्वर्तमानस्य [12]दः दकारस्य अचा सहितस्य लुग्वा स्यात् । नतपादपीठः । णअपावीढो । णअ[13]पाअवीढो । अत्र 'ठः' इति

---

१ P. and My. have संघारो । संहारो । संहारः । २ R. drops संहारो. ३ पूर्वस्याचो M. ४ पच्छूहो । M. ५ M. drops पच्चूसो. ६ M. has पच्छूसो before दिअहो । ७ इत्यनुवर्तते R. ८ लित् स्यात् R. ९ सीरायां M. १० इत्यधिकृत्य M., R. ११ चादोन्तः M. १२ R. and T. drop दः. १३ M. drops णअपाअवीढो ।

ठस्य ढत्वम् । कृत[1]रामपादपतनः । के[2]अरामपावडणो । कै[3]अरामपाअवडणो । अत्र प्रत्यादित्वात् तस्य डः । दुर्गादेवीरमणः । दुग्गाईरमणो । दुग्गादेईरमणो । उदुम्बरः । उंबरो । उउंबरो । 'अन्तर्' इति किम् । दुर्गादेव्यामौ[4]दौ मा भूत् ॥

व्याकरणप्राकारागते कगोः ॥ १ । ३ । ९३ ॥

'लुक्' अनुवर्तते । 'अचा' इति च । व्याकरणादिषु ककारगकारयोरचा सह लुग्वा स्यात् । व्याकरणपाठः । वारणपाढो । वाअरणपाढो । प्राकारः । पारो । पाँ[5]आरो । [6]आओ । आअओ । आगतः ॥

एवमेवदेवकुलप्रावारयावज्जीवितावटावर्तमानतावति वः ॥ १ । ३ । ९४ ॥

एवमेवादिष्वन्तर्वर्तमानस्य वँ[7]कारस्य अचा सह लुग्वा स्यात् । देवकुलनाथः । दे[8]उलणाहो । देवँ[9]उलणाहो । पारो । पाँ[10]वाँरो । प्राँ[11]वारः । [12]जीअणाहो । जीविअणाहो । जीवितनाथः । अडो । अवडो । अवटः । [13]अत्र 'टो डः' इति टस्य डत्वम् । अत्तमाणो । आवत्तमाणो । आवर्तमानः । 'अन्तर्' इति किम् । एवमेवेत्यत्रान्त्यस्य मा भूत् ॥

ज्योर्दनुजवधराजकुलभोजनकालायसकिसलयहृदयेषु ॥ १ । ३ । ९५ ॥

द[14]नुजवधादिषु ज्योर्जकारयकारयोरचा सह लुग्वा स्यात् । द[15]णुवहो । दणुअवहो । दनुजवधः । रा[16]उलप्पसूओ । राअउलप्पसूओ । राजकुलप्रसूतः । भोणप्पिओ । भो[17]अणप्पिओ । भोजनप्रियः । इत्यादि ॥

---

१ कृतपादपतनः । R. २ कअपावडणो R. ३ कअपाअवडणो R. ४ °मादेर्मा My., P. ५ पाअरो M. ६ आगतः । आगओ । आओ । M. ७ वस्य R. ८ देउलणहो । M. ९ M. drops देवउलणाहो । १० पाअरो । M. ११ M. drops प्रावारः । १२ जीवितनाथः । जीअणाहो । जीविअणाहो । १३ M., My. and P. drop अत्र 'टो डः' इति टस्य डत्वम् । १४ दनुजादिषु R. १५ दनुजवधः । दणुवहो । M. १६ राजकुलप्रसूतः । राउलप्पसूदो । राअवुलप्पसूदो । M. १७ M. drops भोअणप्पिओ ।

अपतौ घरो गृहस्य ॥ १ । ३ । ९९ ॥

गृहशब्दस्य अपतौ पतिशब्दः परो न भवति चेद् घर इत्यादेशो भवति । घरो । राअघरो । 'अपतौ' इति किम् । गहवई ॥ स्मरशब्दे

स्मरकद्वोरीसरकारौ ॥ १ । ३ । १०० ॥

अनयोर्यथासंख्यं ईसरकार इत्यादेशौ भवतः । ईसरो । पक्षे सरो । एकादशः । द्वादशः । अष्टादशः[1] । सप्तदशः । अत्र सर्वत्र सप्तत्यादिपाठाद् दस्य रत्वम् । 'प्रत्यूष' इत्यादिना शोर्हत्वम् । एकारहो[2] । बारहो । अत्र[3] 'कग—' इत्यादिना दस्य लुक् । अट्ठारहो । अत्र[4] 'ष्टः' इति ष्टस्य ठत्वम् । सत्तरहो । अत्र[5] 'कग—' इति पस्य लुक् । पञ्चदशः । पण्णरहो । अत्र 'पञ्चदश—' इत्यादिना स्तोर्णः । त्रयोदशः । तेरहो । अत्र 'एत्साज्झला—' इत्येत्वम् । चतुर्दशः । चोद्दहो । चउद्दहो[6] । अत्र 'तु मयूर—' इत्यादिना[7] आदेरचः परेण साज्झला सह वा ओत्वम्[8] । एतेषां संख्यावाचित्वेप्युक्ता आदेशाः समाः । विशेषस्तु नकारान्तत्वादात्मशब्दवत् प्रक्रिया । पूरणप्रत्ययान्तास्तु[9] रामशब्दवत्[10] ॥

इत्यकारान्ताः ॥

अथ[11] आकारान्तः पुंलिङ्गः सोमपाशब्दः ।

सोमपा सु इति स्थिते 'ह्रस्वलीदूतः' इत्यतः 'ह्रस्वल्' इत्यधिकृत्य

क्विपः ॥ २ । २ । ४७ ॥

[12]क्विप्प्रत्ययान्तानां ह्रस्वः स्यात् । इति क्विप्प्रत्ययान्तानां ह्रस्वविधानेपि प्राकृतप्रतिपादकशास्त्रान्तरे क्विबादिप्रत्ययान्तानामित्यादि

---

१ M. has सप्तदशः । अष्टादशः । २ एआरहो । M. ३ My., M. and P. drop the portion from अत्र to दस्य लुक्. ४ The portion from अत्र to ठत्वम् is dropped in My., P. and M. ५ M., My., P. drop the portion from अत्र to लुक्. ६ चउद्दहो is omitted in M. and My. ७ इत्यादेरचः M. ८ ओकारः । M. ९ पूरणप्रत्ययान्ताः M.; पूरणप्रत्ययान्तो R., T. १० R. drops शब्द. ११ M. and T. drop अथ. १२ क्विप्प्रत्ययान्तस्य P., My.

ग्रहणदर्शनाद्विच्प्रत्ययान्तसोमपाशब्दस्यापि ह्रस्वः । यद्वा 'क्किपः' इति सूत्रे[1] क्किब्ग्रहणं विजादीनामप्युपलक्षकम्[2] । न च सूत्रे उपलक्षकत्वमदृष्टचरमिति वाच्यम् । प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानमित्यत्र साधर्म्यग्रहणं वैधर्म्यस्याप्युपलक्षणमिति सर्वसंप्रतिपन्नत्वात्[3] । तन्न्यायेनात्राप्युपलक्षितविच्प्रत्ययान्तस्य सोमपाशब्दस्यापि ह्रस्वः । तथा च सोमप सु इति स्थिते 'प्रायो लुक्—' इति पलोपे प्राप्ते 'नाल्पः'[4] इति प्रतिषेधात्[5] पलोपाभावे[6] 'पो वः' इति पस्य वः[7] । 'सोः' इत्यादि–सूत्रैर्विधीयमाना आदेशाः पूर्ववत् । सोमवो । सोमवा । इत्यादि । रामवत् । एवं कीलालपाप्रभृतयः ॥

इकारान्तः पुंलिङ्गः कविशब्दः । कवि सु इति स्थिते । 'इदुतोर्दिः' इत्यधिकृत्य

श्लुगनपि सोः ॥ २ । २ । २९ ॥

इदुद्भ्यां परस्य सोः शानुबन्धो लुक् स्यात्[8] । अनपि नपुंसकलिङ्गे तु[9] न भवति । 'शिति दीर्घः' इति दीर्घः । वलोपः । कई ॥ कवि जस् इति स्थिते 'चतुरो वा' इत्यतः[10] 'वा' इत्यधिकृत्य 'इदुतोः—' इति च इदुतोरित्यस्य सुब्व्यत्ययेन पञ्चम्यन्तविपरिणामः ।

पुंसो जसो डउ डओ ॥ २ । २ । २४ ॥

पुंलिङ्गादिदुतोः परस्य जसः अउ अओ इत्यादेशौ डितौ वा भवतः । कवऊ । कअओ[11] । पक्षे 'णो शसश्च' इति वा[12] णः । कइणो । पक्षे 'श्लुग्जश्शसोः' इति श्लुक् । कई । संबुद्धौ कवि सु इति स्थिते 'डोश्लुकौ तु संबुद्धेः' इति सोर्वा श्लुक् । शित्वात् पूर्वस्य[13] दीर्घः ।

---

१ सूत्रे is dropped in P. and My. २ °लक्षणम् R., T. ३ सर्वत्र संप्रति° R., T. ४ M. has नाल्पः । अवर्णात् परस्य पकारस्य लोपः स्यात् इति पलोपाभावः । 'पो वः' इति &c. ५ R. drops प्रतिषेधात्. ६ °भावः किंतु R., T. ७ वत्वम् । R. T. ८ भवति । R. ९ M. and T. drop तु. १० इत्यधिकृत्य M., R. ११ कवओ । M. १२ णो वा । R. १३ M. drops पूर्वस्य.

दे कईं । श्लुगभावे 'सोर्लुक्' इति लुक् । दे कइ । नात्र डो । अनदन्तत्वात् ॥ जसि पूर्ववत् ॥ द्वितीयैकवचने 'अमः' इति मः कइं[1] ॥ शसि '[2]इदुतोर्दिः' इत्यतः 'इदुतोः' इति 'चतुरो वा' इत्यतः 'वा' इति 'पुंसो जसः—' इत्यतः 'पुंसि' इति चाधिकृत्य

णो शसश्च ॥ २ । २ । २६ ॥

पुंलिङ्गादिदुतः परस्य शसश्चाज्जसश्च णो वा स्यात् । कइणो[3] । पक्षे 'श्लुग्जश्शसोः' [4]इति श्लुक् । कई[5] । पुंस इत्येव । [6]बुद्धी ॥ तृतीयैकवचने कवि टा इति स्थिते 'इदुतोर्दिः' [7]इत्यतः 'इदुतोः' इत्यधिकृत्य 'नृनपि ङसिङसोः' इत्यतः[8] 'नृनपि' इति च

टो णा ॥ २ । २ । २८ ॥

पुंनपुंसके वर्तमानादिदुतः परस्य टावचनस्य णा भवति । कइणा[9] ॥ कविभिस् इति स्थिते भिसि हिमादयः पूर्ववदेव विधेयाः ॥ 'भिस्भ्यस्सुपि' इत्यधिकृत्य

इदुतोर्दिः ॥ २ । २ । २२ ॥

भिस्भ्यस्सुपि परे इदुतोर्दीर्घः स्यात् । कईहिं[10] । बहुलाधिकारात् 'इदुतोर्दिः' इति दीर्घः क्वचिन्न भवति । दि[11]अभूमिसु दाणजलद्धिताइं । द्विजभूमिषु दानजलार्द्रितानि ॥ पञ्चम्येकवचने [12]कवि ङसिति स्थिते 'णो शसश्च' [13]इत्यतः 'णो' इत्यधिकृत्य 'इदुतोः' इति च

नृनपि ङसिङसोः ॥ २ । २ । २७ ॥

पुंलिङ्गे नपुंसकलिङ्गे च वर्तमानादिदु[14]तः परयोः ङसिङसोर्णो

---

1 My. and P. have हरिं after कइं. 2 'इदुतोर्दिः' 'चतुरो वा' 'पुंसो जसः—' इत्यतः ङङ ङओ इत्यधिकृत्य M. 3 My., P. and M. have हरिणो after it. 4 इति शसः श्लुकि M. 5 My., P. and M. have हरी after it. 6 कद्धी My. 7 इत्यधिकृत्य M. 8 इति च M. 9 हरिणा after this in My., P. and M. 10 M., My. and P. have हरीहिं after it. 11 डिअभूमिसु M. 12 हरि ङसिति P., My., M. 13 इत्यधिकृत्य M. 14 °दिदुतोः M.

इत्यादेशो वा स्यात्[1] । कैविणो[3] । 'नृनपि' इति किम् । बुद्धीए । पक्षे हिंतोत्तोदोदुवश्च[4] । कैवीहिंतो । कइत्तो । कईओ । कईउ । ङसिङसोर्हिरिति नास्ति । अनदन्तत्वात् ॥ भ्यसि उक्ता हिंतोप्रभृतयः सुन्तो च । 'इदुतोर्दिः' इति दीर्घः । कैईहिन्तो । इत्यादि ॥ षष्ठ्येक-वचने 'नृनपि ङसिङसोः' इति वाँ णो । कैइणो । पक्षे 'ङसोस्त्रियां सर्' इति द्विरुक्तः सकारः । कैइस्स ॥ सप्तम्येकवचने मिरेव । कविम्मि[10] ॥ बहुवचने 'ईदुतोर्दिः' इति दीर्घः । कैवीसुं । कवीसु ॥ शेषं रामवत् ॥

अथ इकारान्तेषु केचिद्विशेषाः प्रदर्श्यन्ते ॥ ध्वनि सु इति स्थिते 'उत्ध्वनि—' इत्यादिना बकारसंबन्धिनो वर्णस्योत्वम् । 'लैवराम्—' इति वलोपः । धुणी ॥

त्वथ्वद्वध्वां क्वचिच्चछजझाः ॥ १ । ४ । ६५ ॥

त्वथ्वद्वध्व इत्येषां यैथासंख्यं क्वचित् प्रयोगानुसारेण चछजझ इत्येते आदेशा भवन्ति । इति ध्वस्य झादेशे । झणी ॥ शेषं कैविवत् ॥ तित्तिरिशब्दे

रस्तित्तिरौ ॥ १ । २ । ४४ ॥

'मूषिकविभीतक—'[16] इत्यादेरदित्यनुवर्तते[17] । 'त्वेदितः' इत्यतः 'इतः' इति च । अत्र रेफसंबन्धिनः इवर्णस्यात्वं भवति । तित्तिरो ॥ शेषं रामवत् ॥ ऋषिशब्दे 'ऋतुऋजुऋणर्षि[18]—' इत्यादिना ऋका-

१ भवति for वा स्यात् R. २ My. and P. have हरिणो in place of कविणो. ३ M. has हरिणो after it. ४ °दश्च । M. ५ My., P. and M. have हरिहिंतो । हरित्तो । हरीओ । हरीउ । in place of कवीहिंतो । &c. ६ कइहिन्तो । M. ७ णो वा M. ८ M., My. and P. have हरिणो in place of कइणो । ९ M., My. and P. have हरिस्स । १० My. and P. have हरिम्मि; M. has both. ११ इदुतोरिति दीर्घः । M. १२ My. and P. have हरीसुं । १३ रवलेति वलोपः । M., T. १४ My. and P. have यथासंख्यं after प्रयोगानुसारेण. १५ कविवद्धरिवच्च । My., M., P. १६ र इत्यनु° M. १७ M. drops 'त्वेदितः' इत्यतः. १८ °ऋषिऋषभ—' M.

रस्य वा रिः । रिसी । पक्षे । कृपादित्वादिल् । इसी । अग्निशब्दे 'स्नेहाग्न्योर्वा' इति सूत्रेण युक्तस्यान्त्यहलः प्रा[1]ग्वा अत्वे । अगणी । पक्षे । अग्गी । अत्र 'मनयाम्' इति [2]नलोपः । शेषद्वित्वं च ।। पदातिशब्दे

तिर्यक्पदातिशुक्तेस्ति[3]रिच्छिपायिक्कसिप्पि ॥ १ । ३ । १०४ ॥

तिर्यगादेस्तिरिच्छ्यादय आदेशा यथाक्रमं वा स्युः । इति पायिक्कादेशे । पायिक्को ॥ शेषं रामवत् । पक्षे । [4]तयोर्लोपे । पआई ॥ अक्षिशब्दे 'अक्ष्यर्थकुलाद्या वा' इति पुंलिङ्गतायां स्पृहादित्वात् क्षस्य छत्वे । अच्छी । अस्यैवाञ्जल्यादिपाठात् स्त्रीलिङ्गेपि प्रयोगः ॥ रश्मिशब्दे मलोपे रस्सी । नात्र 'श्मष्म—' इत्यादिना [5]ह्मादेशः । 'अस्मररश्मौ' इति प्रतिषेधात् ॥ किरिशब्दे 'किरिबेरे[6] डः' इत्यनेन रेफस्य डत्वम् । किडी ॥ शौद्धौदनिशब्दे 'शोण्डगे' इत्यनेन शोण्डादिपाठादादेरेच उत्वम् । सुद्धोअणी ॥ बृहस्पतिशब्दे 'ऋतोत्' इत्यधिकृत्य 'इदुन्मातुः' इत्यै[7]तः 'इदुः' इति च

तु बृहस्पतौ ॥ १ । २ । ८५ ॥

अत्र ऋत इदुतौ वा भवतः । पक्षे अत्वम् । तथा च बिहस्पति बुहस्पति बहस्पति इति स्थिते

भ्यौ बृहस्पतौ तु बहोः ॥ १ । ३ । ७५ ॥

अत्र बकारहकारयोर्यथाक्रमं भकारयकारौ [8]भवतः । तथा च भियस्पति । भुयस्पति । भयस्पति । पक्षे उक्तानि त्रीणि रूपाणि । एवं षट्स्वपि रूपेषु 'ष्पस्पोः फः' इत्यतः 'फः' इत्यधिकृत्य

श्लेष्मबृहस्पतौ तु फोः ॥ १ । ४ । ४६ ॥

अनयोः फोर्द्वितीयस्य स्तोः फो वा स्यात् । इति फत्वे बिहप्फई । बुहप्फई । बहप्फई । भियप्फई । भुय[9]प्फई । [10]भयप्फई । फत्वाभावे

---

१ प्रागत्वे M.; प्रागत्वं वा स्यात् R., T. २ नलोपः शेषद्वित्वे च । M.; नलोपे शेषद्वित्वम् । R. ३ °स्तिरिच्छ्या° M. ४ तदयोर्लोपे My., P. ५ म्हादेशः । M. ६ °भेरे M. ७ इति च M. ८ तु भवतः । M. ९ भुअप्फई । M. १० भअप्फई । M.

सो बृहस्पतिवनस्पत्योः ॥ १ । ४ । ७४ ॥

'[1]तो ढोरश्चारब्धे तु' इत्यतः 'तु' इत्यनुवर्तते । अनयोर्युक्तस्य वा[2] सः स्यात् । इति स्पस्य वा सत्वे । बिहस्सई । बुहस्सई । बहस्सई । भियस्सई । भुयस्सई । भयस्सई ॥ यदा युक्तस्य फत्वसत्वयोरभावस्तदा 'कग—' इति सलोपे शेषस्य[3] द्वित्वे बिहप्फई ई[4]त्यादीनि षड्रूपाण्युदाहर्तव्यानि । इति बृहस्पतिशब्दस्या[5]ष्टादश प्रकाराः ॥ वनस्पतिशब्दे 'सो बृहस्पतिवनस्पत्योः' इति वा युक्तस्य स[6]त्वे वणस्सई । सत्वाभावे 'ष्पस्फोः' इति फः । वणप्फई ॥ द्विशब्दस्य स[7]र्वत्र बहुवचनमेव । 'चतुरो जश्शस्भ्याम्—' इत्यतः 'जश्शस्भ्याम्' इत्यधिकृत्य

दोण्णि दुवे बेण्णि द्वेः ॥ २ । ३ । ३० ॥

द्विशब्दस्य जश्शस्भ्यां सह दोण्णि दुवे बेण्णि इति त्रय आदेशा भवन्ति । दोण्णि । दुवे । बेण्णि । इति स्थिते 'संयोगे' इति ह्रस्वे कर्तव्ये अनुक्तमन्यन्यायेन एच इग्घ्रस्वादेश इति इगेव भवति । दुण्णि पुरिसा । बिण्णि पुरिसा । अत्रानुक्तन्यायेन ई[8]ग्घ्रस्वो नास्तीति केचित् । तदा दोण्णि । बेण्णि । दुवे । 'दोवे टादौ च' इति विधास्यमानौ दो वे इत्यादेशावपि । तथा च जसि । [9]दोण्णि । दुण्णि । बेण्णि । बिण्णि । दो । वे । दुवे[10] । शस्येतान्येव ।

दो वे टादौ च ॥ २ । ३ । ३१ ॥

[11]'द्वेः' इत्यनुवर्तते । द्विशब्दस्य टादौ [12]तृतीयादौ सुपि परे चकाराज्जश्शस्भ्यां सह दो वे इत्यादेशौ भवतः । अत्र सूत्रे 'टादौ' इत्यत्रा[13]तद्गुणं बहुव्रीहिमङ्गीकृत्य टावचनस्य विधेयान्वयः परिहर्तव्यः । अन्यथा

---

१ M. drops 'तो ढो रश्चारब्धे तु' इत्यतः 'तु' इत्यनुवर्तते २ सो वा M. ३ शेषद्वित्वे M. ४ इत्यादि M. ५ °शब्दरूपस्य M. ६ सत्वम् । T. ७ My. and P. drop सर्वत्र. ८ ह्रस्वो M. ९ M. drops दोण्णि । १० R. and T. add इति सप्तादेशाः after it. ११ My. M. and P. drop 'द्वेः' इत्यनुवर्तते । १२ तृतीयादौ is dropped by M., R., T. १३ °त्रातद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहि° P., My.

तत्रापि दो वे स्याताम् । तथा च द्विशब्दस्याप्येकवचनतापातः । तत्तु विरुद्धम् । तस्मादतद्गुणबहुव्रीहिमाश्रित्य भिसादीनामेव विधेयान्वयो न तु टावचनस्य । अथ यद्यतद्गुणबहुव्रीह्याश्रयणाद्भिसादीनां विधेयान्वयस्तर्हि ङसाद्येकवचनानामपि भिसादित्वात् तेषामपि विधेयान्वयापात इति तदिदमविदितमीमांसावृत्तान्तस्य भाषितम् । यथा हस्तेनावद्यति । स्रुवेणावद्यति । स्वधितिनावद्यति । इत्यत्र हस्तादीनां सामान्येन द्रवसहिताज्यमांसपुरोडाशाद्यवदानसाधनत्वे प्रतीतेपि सामर्थ्यपर्यालोचनया हस्तादीनामवदानविशेषान्वयः कल्पितस्तथात्रापि भिसादीनां सर्वेषां सामान्येन विधेयान्वये प्रतीतेपि एकवचनसामर्थ्यपर्यालोचनया ङसाद्येकवचनानां द्विशब्दे विधेयान्वयः परिहर्तव्यः । यद्वा 'दो वे टादौ' इत्यत्र द्विशब्दस्य नित्यद्विवचनवाचित्वेपि गौणतायामेकवचनस्यापि संभवाट्टाद्येकवचनेष्वप्येतयोः प्रयोग इत्यलं सूत्रकलहचर्चया । प्रकृतमनुसरामः । भिसि दो भिस् वे भिस् इति स्थिते हिमादयः पूर्ववद् भिसादीनां विधेयाः । दोहिं । दोहिँ । दोहि । एवं वेहिं । इत्यादि । भ्यसि । दोहिंतो । दोत्तो । दोओ । दोउ । दोसुंतो । एवं वेहिंतो । इत्यादि । आमि

ण्ह ण्हं संख्याया आमोविंशतिगे ॥ २ । ३ । ३३ ॥

संख्यायाः परस्यामः ण्ह ण्हं इत्येतावादेशौ भवतः अविंशतिगे विंशत्यादीन् वर्जयित्वा । दोण्ह । दोण्हं । वेण्ह । वेण्हं । दोसुं । दोसु । वेसुं । वेसु ॥ त्रिशब्दस्य 'चतुरो जश्शस्भ्याम्—' इत्यतः 'जश्शस्भ्याम्' इत्यनुवर्तते ।

तिण्णि त्रेः ॥ २ । ३ । २९ ॥

त्रिशब्दस्य जश्शस्भ्यां सह तिण्णि इत्यादेशो भवति । जसि । तिण्णि । शसि । तिण्णि । 'दो वे टादौ च' इत्यतः 'टादौ' इत्यधिकृत्य

---

१ °द्भिसादीनामेव M. २ °मविदितं T. ३ °साधनत्वेपि My., P. ४ ङस्या° M. ५ द्विशब्देन M. ६ ज्ञेयाः T. ७ वेह्णं । वेह्ण । M.

ति त्रेः ॥ २ । ३ । ३२ ॥

त्रिशब्दस्य टादौ तृतीयादौ सुपि परे ति इत्यादेशो भवति । [1]तिहिं । तिहिँ । तिहि । शेषं द्विशब्दवत् । द्वित्र्योर्लिङ्गत्रयेपि समानं रूपम् ॥ विधिशब्दे धस्य हत्वे विही । अस्याञ्जल्यादिपाठात् स्त्रीलिङ्गेपि प्रयोगः । एवं बलिनिधिग्रन्थीनामपि स्त्रीलिङ्गे प्रयोगः ॥

इति इकारान्ताः ॥

ईकारान्तः पुंलिङ्गो ग्रामणीशब्दः । 'क्विपः' इति ह्रस्वः । गामणी ॥ जसि । गामणउ । गामणओ । गामणिणो ॥ संबुद्धौ तु 'डोश्लुकौ तु संबुद्धेः' [2]इत्यतः 'संबुद्धेः' इत्यधिकृत्य

ह्रस्वलीदूतः ॥ २ । २ । ४६ ॥

संबुद्धिनिमित्तयोरीदूतोर्ह्रस्वो लिग्भवति । दे गामणि । शेषं कवि[3]शब्दवत् ॥ एवमग्रणीसेनानीवातप्रमी[4]सुधीसुश्रीप्रभृतयः ॥

[5]इति ईकारान्ताः ॥

उकारान्तः पुंलिङ्गः कारुशब्दः । एकवचनं कवि[6]शब्दवत् । कारू ॥ जसि । 'पुंसो जसो डउ डओ' इत्यधिकृत्य 'चतुरो वा' इत्यतः 'वा' इति च

डवो उतः ॥ २ । २ । २५ ॥

पुंलिङ्गादुतः परस्य डित् अवो [7]इत्यादेशो वा [8]भवति । कारवो । पक्षे डउ डओ च । कारउ । कारओ ॥ संबुद्धौ 'डोश्लुकौ तु संबुद्धेः' इति वा श्लुक् । दे कारू । श्लुगभावे 'सोर्लुक्' इति लुक् । दे कारु । उकारान्तत्वमेव विशेषः । शेषं कविवत् । एवं वायुसेतुप्रभृतयः ॥

---

१ तीहिं । तीहि । तिहि । P., My.; M. has तिहि । तिहिङ् । तीहि । २ इत्यधिकृत्य M. ३ T. drops शब्द. ४ °सुश्रीसुधी° T. ५ M. drops इति ईकारान्ताः । ६ M., R. and T. drop शब्द. ७ इति वा । M. ८ स्यात् । M.

अथोकारान्तेषु केचिद्[1]विशेषाः प्रदर्श्यन्ते । पशुशब्दे वक्रादित्वा-द्बिन्दुः । पंसू ॥ पांसुशब्दे 'लुङ् मांसादौ' इति [2]मांसादित्वादित्वाद् बिन्दोर्वा लुक् । पासू । पक्षे 'स्वरस्य बिन्दुमि' इति ह्रस्वे । पंसू ॥ स्थाणुशब्दे 'स्तोः' इत्यधिकृत्य 'क्ष्वेडकगे खल्' इत्यतः 'खल्' इति च ।

स्थाणावहरे ॥ १ । ४ । ९ ॥

अहरवाचिनि स्थाणुशब्दे स्तोः खत्वं लित् स्यात् । खाणू । अस्य दैवादिपाठाद् द्वित्वे खण्णू । हरे तु थाणू । अत्र 'कग—' इति सलोपः । इक्षुप्रवासिशब्दयोः 'द्विनीक्षुप्रवासिषु' इत्यनेन आदेरित उत्वम् । उच्छू । अस्य स्पृहादित्वात् क्षस्य छः । [3]पैंवासू । पावासू । प्रवासी । अत्र समृद्ध्यादिपाठादादेरचो वा दीर्घः ॥ कृशानुशब्दे कृपादित्वादृत ई[4]त् । किसाणू । भृगुः । भिऊ । मृत्युशब्दे 'शृङ्गमृगाङ्क-मृत्यु—' इत्यादिना वा ऋत इत्वम् । मिच्चू[5] । पक्षे अ[6]त्वम् । म[7]च्चू । उभयत्र 'त्योचैत्ये' इति त्यस्य चः ॥ ऋतुऋजुशब्दयोः [8]ऋत्वादिपाठादृत उ[9]त्वम् । ऋतुः । उऊ । ऋजुः । उज्जू । अत्र तैलादित्वाद् द्वित्वम् । अनयोरेव '[10]ऋतुऋजुऋण—' इत्यादिना ऋतो वा रि[11]त्वे रिऊ । रिज्जू ॥ अभिमन्युशब्दे 'बो वः' इत्यतः 'वः' इत्यधिकृत्य

त्वभिमन्यौ मः ॥ १ । ३ । ६५ ॥

अत्र मस्य वो वा भवति । अहिवण्णू । अहिमण्णू ॥ अत्रैव

त्वभिमन्यौ जर्जौ ॥ १ । ४ । २५ ॥

'स्तोः' इत्यनुवर्तते । अत्र स्तोः जर् ज इत्येतावादेशौ वा भवतः ।

---

१ केषुचिद् T. २ My. and P. drop मांसादित्वात्. ३ My. has पावासू । पवासू । प्रवासी । ४ इल् My. ५ मिछ्छु T. ६ ऋत अत्वम् M., T. ७ मच्छु M. ८ ऋत्वादित्वात् M. ९ उः My, P. १० 'ऋतुऋण—' इत्यादिना My. ११ ऋत्वे My.

आदिमेरित्वाद् द्वित्वम् । अहिवज्जू । अहिमज्जू । अहिवजू । अहि-मजू ॥ मन्युशब्दे

वा न्तन्धौ मन्युचिह्नयोः ॥ १ । ४ । ३२ ॥

'स्तोः' इत्यनुवर्तते । अनयोर्यथाक्रमं त न्ध इत्यादेशौ वा भवतः । मन्तू । पक्षे । मण्णू । अत्र 'मनयाम्' इति । यलोपः ॥ कटुशब्दे 'स्सरकट्टोरीसरकारो' इति कटुशब्दस्य[1] वा कारादेशे । कारो । इत्यादि रामवत् । पक्षे । कडू इत्याद्यूह्यम् ॥ उकारान्तः पुंलिङ्गः क्रोष्टुशब्दः । क्रोष्टु सु इति स्थिते 'तृज्वत् क्रोष्टुः' 'विभाषा तृतीयादिष्वचि' इति यदा तृज्वद्भावस्तदा 'उद्दतां त्वस्वमामि' इत्यतः 'ऋतः' इत्यधिकृत्य[2]

आ सौ वा ॥ २ । २ । ५२ ॥

ऋदन्तस्य सौपरे आत्वं वा स्यात् । क्रोष्टा सु इति स्थिते 'लव-राम्—' इति रेफलोपः । 'ष्टः' इति ष्टस्य ठत्वे 'सोर्लुक्' इति सोर्लुक् । कोट्ठा । यदा आत्वाभावस्तदा

आरः सुपि ॥ २ । २ । ४९ ॥

'ऋताम्' इत्यनुवर्तते । ऋदन्तस्य सुपि परे आर इत्यादेशो भवति । कोट्ठारो । इत्यादि[3] सर्वत्र वचनेषु रामवत् । समासे त्वन्तर्व-र्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य रादेशस्तेन कोट्ठारकअमित्याद्यपि[4] सर्वत्र ऋका-रान्तेषु[5] संचारणीयम् । लुप्तविभक्त्यपेक्षया भर्तार विहिअमिति भव-तीति त्रिविक्रमदेववचनात्[6] ।

उद्दतां त्वस्वमामि ॥ २ । २ । ४८ ॥

'आरः सुपि' इत्यतः 'सुपि' इत्यनुवर्तते । ऋदन्तानामुत्वं वा स्यादस्वमामि सु अम् आम् वर्जिते सुपि परे ॥ अत्र 'ऋताम्' इति बहुवचनं व्याप्त्यर्थम् । तेन यथादर्शनं नाम्न्युत्वं भवतीति वेदितव्यम् । इति यत्रोत्वं तत्र कारुवत् । सौ । कोट्ठारो । जसि । कोट्ठओ ।

---

१ कट्टकशब्दस्य My. २ इत्यधिकृत्य M. ३ M. has कोट्ठार after it. ४ °द्यप्येव M. ५ °रान्तेष्वपि M. ६ त्रिविक्रमवचनात् R., T.

कोट्टउ । कोट्टुणो । कोट्टवो । उत्वाभावे आरः । कोट्टारा । अमि । कोट्टारं । आमि । कोट्टाराणं । नात्रोत्वम् । 'अस्वमामि' इति प्रतिषेधात् । शेषं रामवत् कारुवच्च ॥ ऊकारान्तः पुंलिङ्गः खलपूशब्दः । 'क्विपः' इति ह्रस्वः । पस्य वः । खलपू । इत्यादि । कारुवत् । एवं कांडलू स्वयंभू मनोभू प्रतिभूप्रभृतयः ॥

इत्यूकारान्ताः ॥

ऋकारान्तः पुंलिङ्गः पितृशब्दः ॥ पितृ सु इति स्थिते 'असौ' इति ऋत अत्वं तलोपः । सोर्लुक् । पिआ । 'आरः सुपि' इत्यधिकृत्य

संज्ञायामरः ॥ २ । २ । ५१ ॥

ऋदन्तस्य संज्ञायां सुपि परे अर इत्यादेशो वा स्यात् । पिअरो ॥ जसि पिअरा । 'उद्दतां त्वस्वमामि' इत्युत्वं च । पिअओ । पिअउ । पिअवो । पिउँ । णो पिउ । संबुद्धौ 'डोरलुकौ तु संबुद्धेः' इत्यतः 'संबुद्धेः' इत्यधिकृत्य

ड ऋदन्तात् ॥ २ । २ । ४३ ॥

ऋकारान्तान्नाम्नः परस्य संबुद्धेर्डत्वं तुं स्यात् । दे पिअ ।

नाम्नि डरम् ॥ २ । २ । ४४ ॥

'संबुद्धेः' इत्यनुवर्तते । नाम्नि संज्ञायां ऋदन्तात् परस्य संबुद्धेः डित् अरमित्यादेशो वा स्यात् । दे पिअरं । 'नाम्नि' इति किम् । दे कत्तार । अरादेशे दे पिअरो । दे पिअर । अमि । पिअरं । आमि । पिअराणं । पिअराण । नान्नोत्वम् । 'अस्वमामि' इति प्रतिषेधात् । आरादेशे रामवदुत्वे-कारुवत् । एवं भ्रातृजामातृप्रभृतयः ॥ कर्तृशब्दस्य तु 'तस्याधूर्तादौ टः' इति तस्य टत्वम् । बहुलाधिकारादत्र विकल्पि-

---

१ कोट्टारो M. २ असौ वेत्युत आत्वम् M. ३ भवति for वा स्यात् M., R. ४ पिअणो for पिउ । णो पिउ M. ५ इत्यधिकृत्य M. ६ भवति for स्यात् M.

तम् । टत्वपक्षे 'आ सौ वा' इत्यात्वम् । कट्टा । टत्वाभावे 'लवराम्—' इति रेफलोपः । शेषे[1]द्वित्वम् । कत्ता । 'आरः सुपि' इत्यारश्च । कट्टारो । कत्तारो ॥ जसि । कट्टारा । कत्तारा । 'उद्दताम्' इत्युत्वे[2] । कट्टउ । कत्तउ । इत्यादि । संबुद्धौ 'उ ऋदन्तात्' इत्युत्वम् । दे कट्ट । दे कत्त । नात्र डरमरौ । तयोः संज्ञाविषयत्वात् । शेषमारादेशे रामवदुत्वादेशे कारुवत् । एवं भर्तृहर्तृनेतृप्रभृतयः । ॠकारान्तऌकारान्तऐ[3]कारान्तश्चौ[4]प्रसिद्धाः । ऐकारान्तः पुंलिङ्गः सुरैशब्दः । 'ऐच ऐङ्[5]' इत्येत्वे एदन्तस्य प्रयोगाभावात् 'स्वार्थे तु कश्च' इति कप्रत्ययः । ककारलोपः । सुरेओ ॥ जसि । सिद्धावस्थापेक्षया सुरा[6] । दे सुरेअ[7] । दे सुरेओ[8] । सुरेअं[9] । इत्यादि रामवत् । भिस्भ्यस्सुपि सिद्धावस्थापेक्षया 'रायो हलि' इत्याकारश्च । सुराहि । सुराहिंतो । सुरासु । इत्यादि ॥ ओकारान्तः पुंलिङ्गो गोशब्दः । गो सु इति स्थिते 'चपेटकेसरदेवरसैन्यवेदनास्वेचस्त्वित्' इत्यतः 'एचः' इत्यनुवर्तते ।

गव्य उदाइत् ॥ १ । २ । ९९ ॥

गोशब्दे एच अउ आइ[10] इत्यादेशौ भवतः । गऊ ॥ जसि । गवउ[11] । गवओ । गववो । इत्यादि । कारुवत् । गाई कविवत् ॥ औकारान्तः पुंलिङ्गो ग्लौशब्दः । लादक्लीबेष्वन्त्यहलः प्रागित्वम् । ऐच एङ् । कप्रत्ययः । गिळोओ । गिळोआ । इत्यादि । रामवत् ॥ हसितव्य इत्यादिषु 'अदेल्लुक्यात् खोः—' इत्यतः 'अतः' इत्यधिकृत्य 'मोममुष्विच्च' इत्यतः 'इत्' इति च ।

एच्च क्त्वातुमुत्तव्यभविष्यति ॥ २ । ४ । १८ ॥

क्त्वादिषु परेषु भविष्यत्कालविहिते च प्रत्यये परतोत एत्वं

---

१ शेषद्वित्वानि M., R. २ इत्युत्वं च M. ३ ओकारान्त M. ४ °श्चाप्रसिद्धाः । My. ५ एच् M. ६ सुराआ । M. ७ सुरेओ M. ८ सुरेआ M. ९ सुरेआं M. १० आयि M. ११ गउ गओ गवो M.

चकारादित्वं च वा स्यात् । [1]हसिअव्वो । हसेअव्वो । [2]णंदिअव्वो । णंदेअव्वो । इत्याद्यूह्यम् । एवं हलन्तेषु अगागमे सर्वत्रोह्यम् ॥

इत्यजन्ताः पुंलिङ्गाः ॥

---

[3]अथाजन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

आकारान्तः स्त्रीलिङ्गो जायाशब्दः । जाया सु इति स्थिते यकारस्य 'प्रायो लुक्—' इति [4]लोपे 'यश्रुतिरः' इत्याकारस्य यश्रुतित्वम् । 'सोर्लुक्' इति सोर्लुक् । जाआ ॥ जसि जाआ जसिति स्थिते 'श्नि शिं शिङ् जश्शसोः' [5]इत्यतः 'जश्शसोः' इत्यधिकृत्य

शो शु स्त्रियां तु ॥ २ । २ । ३२ ॥

स्त्रियां [6]वर्तमानान्नाम्नः परयोः जश्शसोः ओ उ इत्यादेशौ शितौ वा भवतः । जाआओ । जाआउ । शित्करणस्यात्र प्रयोजनाभावेपि इकारान्तस्त्रीलिङ्गादौ दीर्घार्थं भविष्यति । पक्षे 'श्लुग्जश्शसोः' इति श्लुक् । जाआ । संबुद्धौ 'डोश्लुकौ तु संबुद्धेः' [8]इत्यतः 'तु संबुद्धेः' इत्यधिकृत्य

टापो डे ॥ २ । २ । ४५ ॥

टाबन्तात् परस्य संबुद्धेरेत्वं डिद्वा भवति । [7]दे जाए । पक्षे सोर्लुक् । दे जाआ । बहुलाधिकारात् क्वचिदोत्वमपि । दे जाओ ॥ अमि [9]जाआ अमिति स्थिते 'अमः' [10]इत्यमो मत्वम् । 'स्वरस्य बिन्दुमि' इति ह्रस्वः । जाअं ॥ शसि जस्वत् ॥ [11]जाआ टा इति स्थिते 'ङसेः श शा शि शे' [12]इत्यतः 'श शा शि शे' इत्यधिकृत्य

टाङिङसाम् ॥ २ । २ । ३५ ॥

---

१ हसेअव्वो । हसिअव्वो । M. २ णदेअव्वो । णंदेअव्वो । णंदिअव्वो । M.
३ अथाजन्तस्त्रीलिङ्गाः My., P., M. ४ यलोपे T., R. ५ इत्यधिकृत्य M., T., R. ६ वर्तमानयोर्नाम्नः T., R. ७ दो M., R. ८ इत्यधिकृत्य M., T., R. ९ जाया M. १० इति मत्वम् T. ११ जाया M. १२ इत्यधिकृत्य M., T., R.

स्त्रियां [illegible]म्नः परेषां टाङिङसामि[1]त्येतेषां स्थाने अ आ इ ए इत्येते चत्वार आदेशाः शितो भवन्ति [illegible] पृथक्त्वान्नित्यम् । जाआअ । जाआइ । [illegible]आए । [illegible] शित्करणस्य इकारान्ते[2]स्त्रीलिङ्गेषु फलम् ।

नातः [illegible] ॥ २ । २ । ३६ ॥

स्त्रियां वर्तमानान्नाम्नः परेषां टाङिङसां प्राप्तं[3] शा इति शि[4]दात्वमाकारान्तान्न भवति । इति प्रतिषेधादत्र शा[5]कारस्योदाहरणं न संभवति ॥ भिसि जाआहिं । इत्यादि पूर्ववत् ॥ ङसौ

ङसेः श शा शि शे ॥ २ । २ । ३४ ॥

'शो शू स्त्रियाम्' इत्यतः 'स्त्रियाम्' इत्यनुवर्तते । स्त्रियां वर्तमानान्नाम्नः परस्य ङसेः अ आ इ ए इति चत्वार आदेशाः शितो भवन्ति ॥ जाआअ । जाआआ । जाआइ । जाआए । अत्र सर्वत्र 'अपदे' इति प्रतिषेधान्न संधिः । पक्षे हिन्तोत्तोदोदवश्च । भ्यसि सुंतो च । जाआहिन्तो । इत्यादयः । पूर्ववत् । 'भिस्भ्यस्सुपि' इति[6] एत्वं न भवति । अनदन्तत्वात् । शेषं पूर्ववत् । एवं मालादयः ॥ जराशब्दस्य तु अनुक्तमन्यन्यायेन 'जराया जरसन्यतरस्याम्' इति यत्र यत्र जरसादेशस्तत्र तत्र[7] 'अन्त्यहलोऽश्रदुदि' इत्यतः[8] 'अन्त्यहलः' इत्यधिकृत्य

अविद्युति स्त्रियामाल्[9] ॥ १ । १ । २९ ॥

स्त्रीलिङ्गे वर्तमानस्यान्त्यहल आत्वं भवति । लित्वान्नित्यम् । इति सस्यात्वे जरआ । जरआओ । जरआउ[10] । इत्यादि । जायावत् । जरसभावे जरा इत्यादि । जायावत् । वृक्षत्वं कवित्वमित्यादौ त्वप्रत्ययस्य

त्वस्य तु डिमात्तणौ ॥ २ । १ । १३ ॥

---

१ इत्येषां M. २ स्त्रीलिङ्गे परम् M. ३ प्राप्तः My., P. ४ शिदाकारः My., P. ५ शाप्रत्ययस्यो° My., P. ६ इत्येतेष्वेत्वं T., R. ७ M. drops one तत्र. ८ इत्यधिकृत्य M., R., T. ९ °मात् T., R. १० जरआइ । My.

त्वप्रत्ययस्य डित् । इमात्तण इत्यादेशौ वा भवतः । इति त्वस्येमादेशे 'स्त्रियामिमांजलिगाः' इति स्त्रीलिङ्गतायां अनुक्तमन्यन्यायेन डित्वाट्टिलोपे रुक्खिमा । व[1]च्छिमा । कइमा । इत्यादि । जायावत्[2] ।

अथाकारान्तेषु केषुचिद्विशेषाः प्रदर्श्यन्ते । सास्नाशब्दे 'हे दक्षिणेस्य' इत्य[3]तः 'अस्य' इत्यधिकृत्य 'उलूध्वनि गवयविष्वचि वः' इत्य[4]तः 'उलू' इति च

स्नावकसास्ने ॥ १ । २ । १८ ॥

अनयोरादेरव[5]र्णस्योलू स्यात् ॥ 'श्नष्ण—' इत्यादिर्ना[6] ण्हादेशः । सुण्हा । नात्र 'स्तौ' इत्युत ओत्वम् लाक्षणिकत्वाद्बहुलाधिकाराद्वा स्व[7]भावतोनुदन्तत्वाद्वा ॥ आर्याशब्दे[8]

आर्यायां र्यः श्वश्र्वामूलू ॥ १ । २ । २१ ॥

श्वश्रूवाचिन्यार्यशब्दे र्यकारसंबन्धिनोवर्णस्य ऊत्वं लित् स्यात् । 'द्यय्यर्यां जः' इति र्यस्य जत्वम् । 'संयोगे' इति ह्रस्वः । उज्जू[9] । रूपाणि तु वक्ष्यमाणोकारान्तस्त्रीलिङ्गवत् । 'श्वाश्वाम्' इति किम् । अज्जा ॥ जिह्वाशब्दे 'ऊर्ध्वे भो वा' इत्य[10]तः 'भः' इत्यधिकृत्य

ह्वः ॥ १ । ४ । ५१ ॥

ह्वस्य भो वा स्यात् ॥ जिब्भा । पक्षे 'लवराम्—' इति वलोपे 'शोर्लुप्तयवरशोर्दिः' इति इति लुप्तयादीनां शषसानामादेरचो दीर्घप्रसङ्गे बहुलाधिकारादन्यस्या[11]प्यादेरचो दीर्घ इति **त्रिविक्रमदेवेन** जिह्वाशब्दस्योदाहरणादादेरचो दीर्घे जीहा इत्यादिषु दीर्घप्रयोगः सिद्धः[12] ।

---

१ M. drops वृच्छिमा । कइमा । २ T. and R. add after it—'अत्र सर्वत्र डित्वाट्टिलोपः । ३ इत्यधिकृत्य M.; इत्यनुवर्तमाने T. ४ इति च M., T. ५ °रवर्णस्य उ स्यात् M., T., R. ६ इत्यादिना युक्तस्य M., R. ७ My. and P. drop स्वभावतोनुदन्तत्वाद्वा । ८ R. has हे दक्षिणस्येत्यधिकृत्य after it. ९ अज्जू । M., T. १० इत्यधिकृत्य M., T. ११ °दन्यस्यादे° M., T., R. १२ सिध्यति T., R.

[1]दीर्घाभावपक्षे जिह्वा । नात्र शेषत्वेपि हस्य द्वित्वम् । 'अह्रे' इति प्रतिषेधात् । इष्टाशब्दे 'प्रवृत्तसन्दष्ट—' इत्यादिना[2] स्तोष्टत्वम् । इट्टा ॥
[3]'त्वेदितः' इत्यतः 'एदितः' इत्यनुवर्तमाने[4]

मिरायां लित् ॥ १ । २ । ४२ ॥

अत्र इत एत्वं लित् स्यात् । मेरा । सीमेति[5] यावत् ॥ स्थूणाशब्दे 'ओल्स्थूणातूण[6]—' इति वा[7] ऊत ओत्वम् । [8]थोणा । पक्षे थूणा । कृशाशब्दे 'वा मृदुत्वमृदुककृशास्वात्[9]' इति ऋत आत्वं वा । कासा । पक्षे अत्वम् । कसा । चपेटावेदनाशब्दयोः '[10]चपेटा' इत्यादिना एचो वा इत्वम् । चविडा । चवेडा । विअणा । वेअणा । सिरविअणा । सिरवेअणा । इत्येतौ शिरोवेदनायाः साध्यमानसिद्धावस्थयोरेव भवतः ॥ यमुनाचामुण्डाशब्दयोः 'कामुकयमुना—' इत्यादिना मकारस्य लुकि शेषस्य सानुनासिक उच्चारः । यस्य जः । जउँणा । चाउँडा । चन्द्रिकाशब्दे 'पुन्नागभागिनी—' इत्यादिना कोर्मत्वम् । [11]चन्दिमा । चन्द्रिमा । [12]अत्र 'धात्रीदे रस्तु' इति वा रेफ[13]लोपः । छायाशब्दे 'यो जर्ती—' इत्यादेः 'यः' इत्यधिकृत्य

छायायां होकान्तौ ॥ १ । ३ । ७० ॥

अकान्तौ वर्तमाने छायाशब्दे यकारस्य हकारो वा स्यात् । इति वा हत्वे 'पुंसोजातेर्ङीब्वा' इत्य[14]तः 'ङीब् वा' इत्यधिकृत्य

हरिद्राच्छाया ॥ २ । २ । ३९ ॥

---

१ दीर्घाभावे M.; My. and P. drop दीर्घाभावपक्षे. २ संयुक्तस्य उत्वम् T.; संयुक्तस्य एत्वम् R. for स्तोष्टत्वम्. ३ M. has मिराशब्दे before it. ४ इत्यनुवर्तमाने T., R.; इत्यनुवर्तते M. ५ सीमा । My., P. ६ तूणा My. ७ M. drop वा. ८ M. has 'कग—' इत्यादिना सलोपः before थोणा; T. has 'कग—' इति सलोपः before थोणा. ९ कृशाभूते स्यात् M. १० 'चपेटाकेसरी—' इत्यादिना M., T. ११ M. drops चन्दिमा । चन्द्रिमा । १२ M. drops अत्र. १३ रेफस्य लोपः । T. १४ इत्यधिकृत्य M., T.

अनयोः ङीब् वा स्यात् । इति [1]ङीपि अनुक्तमन्यन्यायेन 'यस्येति च' इत्यकारलोपे । छही । गौरीवत् । ङीबभावे । छाहा । हृत्वाभावे । छाऊं[2] । छाआ । उभयत्र यलोपः ॥ हरिद्राशब्दे 'हरिद्रादौ' इति रेफस्य लत्वम् । 'मूषिकविभीतक—' इत्यादिना इत अत्वम् । युक्तरेफस्य वा लोपः । द्वित्वम् । पूर्वसूत्रेण वा ङीप् । [3]हळद्दी । हळद्दा । अत्र युक्तरेफलोपस्य विकल्पितत्वात् [4]हळद्री । हळद्रा । इत्यप्यस्ति ॥ स्नुषाशब्दे 'शोः सल्' इत्यतः[5] 'शोः' इत्यधिकृत्य 'प्रत्यूषदिवसदशपाषाणे तु हः' इत्यतः[6] 'तु' इति च

स्नुषायां ण्हः फोः ॥ १ । ३ । ८९ ॥

अत्र फोः द्वितीयस्य शोः ण्ह इत्यादेशस्तु स्यात् । सुण्हा । नात्र 'स्तौ' इत्युत ओत्वम् । बहुलाधिकारात् । पक्षे 'मनयाम्' इति नलोपे । सुसा । नन्वत्र पुरस्फूर्तिकत्वात् 'कग—' इति सलोप एव किमिति न भवति । उच्यते । अनुक्तमन्यन्यायेन विप्रतिषेधे परं कार्यमिति 'मनयाम्' इति सूत्रस्य परत्वान्नलोप एव युक्त[7] इति सन्तोष्टव्यम् ॥ सुधाशब्दे 'छल्षट्छमी—' इत्यादिना शोश्छत्वम् । छुहा । सिराशब्दे 'शोः सल्' इत्यतः 'शोः' इत्यधिकृत्य[8] 'छल्षट्छमी—' इत्यादेः 'छल्' इति च

सिरायां वा ॥ १ । ३ । ९१ ॥

अत्र शोश्छत्वं वा स्यात् । छिरा । पक्षे सिरा ॥ स्पृहाशब्दे 'स्पृहादौ' इति युक्तस्य छत्वम् । कृपादित्वादृत इत्वम् । छिहा ॥ श्रद्धाशब्दे 'ढोधर्द्धि—' इत्यादिना युक्तस्य वा ढः । सड्ढा । पक्षे सद्धा । दंष्ट्राशब्दे 'दग्धविदग्ध—' इत्यादिना युक्तस्य ढत्वम् । 'विंशतिषु त्या श्लोपल्' इत्यनेन विंशत्यादिपाठाद् बिन्दोः श्लोपलि शि-

---

१ ङीप् M. २ छाई M., T.; T. has छाआ । छाई । ३ हळद्दि । M. ४ हळद्रि । M. ५ इत्यधिकृत्य M., T. ६ इति च M., T. ७ युक्तः T. ८ इत्यधिकृत्य T.

त्वात् पूर्वस्य दीर्घे दाढा । मनःशिलाशब्दे वक्रादौ मनस्विन्याद्यवान्तरगणपाठात् द्वितीयादचः[1] परे बिन्दौ मणंसिळा । मणासिळा इति[2] च दृश्यते । श्लाघाशब्दे 'प्राक् श्लाघा—' इत्यादिना लात् प्रागत्वम् । घस्य हत्वम् । सळाहा ॥ क्रियाशब्दे 'हर्षामर्ष—' इत्यादिना युक्तस्यान्त्यहलः प्रागित्वम् । किरिआ ॥ ज्याशब्दे 'ईल् ज्यायाम्' इत्यनेनान्त्यहलः[3] प्रागील्[4] । जीआ[5] । सटाशब्दे 'ढः कैटभशकटसटे' इति टोर्ढत्वम् । सढा ॥ वनिताशब्दे

स्त्रीभगिनीदुहितृवनितानामित्थीबहिणीदुआविळआ वा ॥ १ । ३ । ९७ ॥

स्त्रीप्रमुखानां इत्थी प्रमुखा आदेशा वा[6] स्युर्यथाक्रमम् ॥ विळआ । वनिता । विळया संस्कृतेपीति केचित् । इत्यादिविशेषा ऊह्याः ॥ इकारान्तः स्त्रीलिङ्गो रुचिशब्दः । 'श्लुगनपि सोः' इति शोः श्लुक् । रुई[7] । जसि 'शोशु स्त्रियां तु' इति शितावोदुतौ । रुईओ । रुईउ । पक्षे रुई । संबुद्धौ कविवत् । अमि रुइं । शसि जस्वत् । 'टाङिङसाम्' इति शशा शिशे रुईअ इत्यादि । भिसि रुईहिं । इत्यादि । जसौ उक्ताः शादयः । पक्षे हिंतो इत्यादयः । ङसि ङौ च उक्ता आदेशाः । ङौ मिइ च । शेषं कविवत् । एवं मतिप्रभृतयः ॥ विशेषास्तु बुद्धिशब्दे ऋत्वादिपाठाद्दत उत्वे 'ढोधर्द्धि—' इत्यादिना युक्तस्य वा ढत्वे उढी । अस्त्येव कृपादिपाठाद्दत इत्वे इड्ढी । डत्वाभावे । उद्धी । इद्धी ॥ आलीशब्दे 'हे दक्षिणेस्य' इत्यतः 'अस्य' इत्यधिकृत्य[8] 'आदेः' इति च

ओदाल्यां पङ्क्तौ ॥ १ । २ । २९ ॥

पङ्क्तिवाचिन्यालीशब्दे आदेरवर्णस्य ओत्वं[9] स्यात् । ओळी । 'पङ्क्तौ'

---

१ M. drops द्वितीयाद्. २ इत्यपि My., P. ३ M. has द्वितीया before it. ४ प्रागित्वम् । T. ५ जिआ । M. ६ यथाक्रमं वा स्युः । T.; वा यथाक्रमं स्युः । M. ७ ऊई My. ८ इत्यधिकृत्य R. ९ ओत्वं वा स्यात् T., R.

इति किम् । आळी सखी ॥ मृत्तिशब्दे 'प्रवृत्तसन्दष्ट—' इत्यादिना स्तोर्ष्टत्वम्[1] । ऋतः अत्वम् । मट्टी । छर्दिवितर्द्योः 'डल् फोर्मर्दित—' इत्यादिना स्तोर्डत्वम् । छड्डी । विअड्डी ॥ समृद्धिप्रवृद्धिप्रतिसिध्यभिजातिषु तु 'समृध्यादौ' इति समृध्यादित्वादादेरचो वा दीर्घः । सामिद्धी । समिद्धी । अत्र कृपादित्वादृत इत्वम् । पासिद्धी । पसिद्धी । पाडिसिद्धी । पडिसिद्धी । अत्र प्रत्यादित्वात्तस्य डत्वम् । आहिआई । अहिआई[2] । अत्र तजयोर्लोपः । भस्य हः ॥ कृतिसृष्टिशब्दयोः कृपादित्वादृत इत्वम् । किई । सिट्ठी । अत्र 'ष्टः' इति ष्टस्य ठत्वम् ॥ गृष्टिशब्दे वैक्रादित्वाद्बिन्दुः[3] । कृपादित्वादृत इत्वं च[4] । गिंठी गिट्ठी इति च दृश्यते । प्रभृतिनिर्वृतिप्रवृत्तिवृद्धिषु ऋत्वादित्वादृत उत्वम् । पहुडि । पाहुडी । अत्र भस्य हः । प्रत्यादित्वात्तस्य डत्वम्[5] । समृध्यादित्वादादेरचो वा दीर्घः[6] । भृतिः । भुई । निर्वृतिः । णिवुई । प्रवृत्तिः । पउत्ती । वृद्धिः । उड्डी ॥ वितस्तिशब्दे 'हः कातर—' इत्यादिना तस्य हत्वम् । 'स्तः' इति थत्वम्[7] । विहत्थी ॥ वसतिशब्दे तु 'वसति भरते—' इत्यनेन तस्य[8] हत्वं वा[9] स्यात् । वसही । पक्षे वसई ॥ पापर्धिशब्दे 'पो वः' इत्यतः 'पः' इत्यनुवर्तते 'अखोः' इति च

रल्पापर्धौ ॥ १ । ३ । ५८ ॥

अत्राखोः पस्य रत्वं लित् स्यात् । पारद्धी । मृगया । धृतिशब्दे 'मलिनधृति—' इत्यादिना धृतिशब्दस्य वा दिहि इत्यादेशे दिही । पक्षे धिई ॥ शुक्तिशब्दे 'तिर्यक्पदाति—' इत्यादिना शुक्तेः शिप्पि इत्यादेशे सिप्पी । पक्षे सुत्ती । बहुलाधिकारान्नात्र 'स्तौ' इत्युत ओत्वम् । सोत्तीति केचित् । उभयत्र 'कग—' इति पलोपद्वित्वे ॥ सप्ततिशब्दे 'रल् सप्तत्यादौ' इति तस्य नित्यं रत्वम् । सत्तरी । अत्र

---

१ युक्तस्य उत्वम् T; युक्तस्य उत्वे एत्वम् R. २ M. has अभिजातिः after it. ३ वक्रादित्वादादिस्वराद्बिन्दुः । M. ४ M. drops च. ५ डः । T. ६ समृद्ध्यादित्वाद्वा दीर्घः । M. ७ स्तोःथत्वम् M. ८ तकारस्य My., P. ९ वा हत्वम् । My., P., M.

'कग—' इति पलोपद्वित्वे[1] । विंशतिः त्रिंशत् पञ्चाशत्—अत्र सर्वत्र 'विंशतिषु त्या श्लोपल्' इति विन्दोः 'ति' इत्यवयवेन सह लोपे शित्वात् सर्वस्य दीर्घे । वीसा । विंशतिः । तीसा त्रिंशत् । पञ्चाशत् । पण्णासा । अत्र 'पञ्चदशदत्तपञ्चाशति णः' इति स्तोर्णत्वम् । त्रयाणां रूपाणि जायावत् । सप्तविंशतिः पञ्चविंशतिः इत्यादौ 'दिहौ मिथः सः' इति ह्रस्वस्य दीर्घे । सत्तावीसा । पण्णावीसा । शेषं जायावत् ॥ अन्तर्वेदिः । अत्र रेफलोपे पूर्ववद्दीर्घः । अंतावेई ॥ ईकारान्तः स्त्री लिङ्गो गौरीशब्दः । 'ऐच एङ्' इत्योत्वम् । गोरी सु इति स्थिते 'श्चि शिं शिङ् जश्शसोः' इत्यतः 'जश्शसोः' इत्यधिकृत्य[2] 'शो शु स्त्रियां तु' इत्यतः 'स्त्रियां तु' इति च[3]

आदीतः सोश्च ॥ २ । २ । ३३ ॥

स्त्रियामीकारान्तान्नाम्नः परस्य सोः चकाराज्जश्शसोश्च आत्वं तु भवति । गोरीआ । पक्षे सोर्लुक् । गोरी । जसि । गोरी । गोरीओ । गोरीउ । आत्वे । गोरीआ । संबुद्धौ 'ह्रस्वलीदूतः' इति ह्रस्वः । दे गोरि । शसि जस्वत् । टादौ टाङिङसांङसेः शशाशिशे इत्यादि सर्वं रुचिशब्दवत्[4] । एवं तरुणीरमणीप्रभृतयः[5] ॥ स्त्रीशब्दस्य 'स्त्रीभगिनी—' इत्यादिना इत्थीत्यादेशः । इत्थी ॥ श्रीशब्दस्य 'हर्षामर्ष—' इत्यादिना अन्त्यहलः प्रागित्वम् । सिरी । एवं[6] हिरी । अत्रापि 'क्विपः' इति ह्रस्वः । शेषं गौरीवत् ॥ नीलीत्यादिषु

पुंसोजातेर्ङीब् वा ॥ २ । २ । ३७ ॥

अजातिवाचिनः पुंलिङ्गात् स्त्रियां वर्तमानात् ङीप् प्रत्ययो वा स्यात् । नीली । पक्षे नीला । सहमाणी सहमाणा । सुप्पणही[7] । सुप्पणहा । काळी । काळा । इत्यादि । 'अजातिवाचिनः' किम् ।

---

१ पलोपः M. २ इत्यधिकृत्य M., R., T. ३ इति च । M., R., T. ४ T. drops शब्द. ५ R. and T. drop रमणी. ६ R. and T. drop एवम्. ७ सुप्पणहा । सुप्पणही । M.

अजा । अआ । एडका । एडआ । अप्राप्ते विभाषाविधिरयम् । तेन गौरीकुमारीत्यादिषु[1] संस्कृतवदेव नित्यं ङीप् । पृष्ठशब्दस्याञ्जल्यादिपाठात् स्त्रीलिङ्गतायां पूर्वसूत्रेण[2] वा ङीप् । 'पृष्ठेनुत्तरपदे' इत्यनेन ऋतो वा ईत्वम्[3] । पिट्ठी[4] । ऋत इत्वाभावे 'ऋतोत्'[5] इत्यत्वे पट्ठी । इति द्वयं[6] सिद्धम् ॥ साधनीत्यादिषु

ङीप् प्रत्यये ॥ २ । २ । ३८ ॥

'वा' इति[7] वर्तते । 'टिड्ढाणञ्—' इत्यादिसूत्रेण प्रत्ययनिमित्तो यो ङीप् प्रत्ययो विहितः स स्त्रियां वर्तमानान्नाम्नो वा भवति[8] । साहणी । साहणा । कुरुअरी[9] । कुरुअरा । ऊरुद्दअसी । ऊरुद्दअसा । ऊरुद्दग्घी[10] । ऊरुद्दग्घा । ऊरुमेत्ती । ऊरुमेत्ता । अत्र 'उत्करवल्ली—' इत्यादिना मात्रचोकारस्य एत्वम् । सोवण्णेई[11] । सोवण्णेआ । पक्षे विकल्पसामर्थ्यादेव टाप् । समशिष्टयोरेव विकल्प इति न्यायात् ॥

अथ[12] ईकारान्तस्त्रीलिङ्गेषु विशेषाः प्रदर्श्यन्ते । भगिनीशब्दे 'स्त्रीभगिनी—'इत्यादिना बहिणीत्यादेशो वा स्यात्[13] । बहिणी । पक्षे भइणी[14]॥ वल्लीशब्दे 'उत्करवल्ली—' इत्यादिना अवर्णस्य एत्वम् । वेल्ली ॥ पृथिवीशब्दे 'मूषिकविभीतक—' इत्यादिना आदेरिवर्णस्यात्वम् । ऋत्वादिपा[15]ठादवर्णस्योत्वम् । थस्य हः[16] । पुहई । 'ढः पृथिव्यौषधनिशीथे' इत्यादिना थस्य ढत्वे पुढई ॥ पृथ्वीशब्दे कृपादित्वादृत इत्वे 'त्वथ्वद्ध्वां क्वचिच्चछजझाः' इति सूत्रेण थ्वस्य यथाक्रमं छत्वे पिच्छी ॥ पिशाचीशब्दे 'प्रायो लुक्—' इति चलोपे प्राप्ते बहुलाधिकारात् क्वचिदन्यदेवेति वच-

---

१ °कुमार्यादिषु M. २ °सूत्रेणैव M. ३ इत्वे M., T. ४ पिट्टी । M. ५ ऋतः अत्वे M., T. ६ My. and P. drop इति द्वयं सिद्धम्. ७ इत्यनुवर्तते । M. ८ संभवति । R., T. ९ कुरुचरी । कुरुचरा M., R. १० My. and P. give ऊरुदग्घी । ऊरुद्दग्घा after मात्रचोकारस्य एत्वम् । ११ सोवण्णेयी M. १२ My., P., and T. drop अथ. १३ भवति M.; My. and P. drop स्यात्. १४ M. has भगिनी after it. १५ M. drops ऋत्वादिपाठादवर्णस्योत्वम् । १६ हत्वं च । T.

नाधस्य जः । पिसाजी ॥ हरीतकीशब्दे 'ईतः काश्मीर—' इत्यादिना आदेरीकारस्यात्वम् । भत्यादित्वात्तस्य वा डत्वम् । हरडई । डत्वाभावे हरअई । अत्र 'प्रायो लुक्—' इति तलोपः ॥ गुडूचीशब्दे मुकुलादिपाठादादेरुतोत्वम् । 'ओलूस्थूणातूण—' इत्यादिना ऊत ओत्वम् । गळोई ॥ भ्रुकुटीशब्दे 'रो भ्रुकुटीपुरुषयोः—' इत्यनेन रेफसंबन्धिन उकारस्येत्वं कलोपष्टस्य डत्वम् । भिउडी ॥ कूश्माण्डीशब्दे 'ओलूस्थूणातूण—' इत्यादिना ऊत ओत्वे 'बाष्पे होश्रुणि' इत्यतः 'हः' इत्यधिकृत्य

कूश्माण्ड्यां ण्डश्च तु लः ॥ १ । ४ । ६४ ॥

अत्र युक्तस्य हः स्यात् तत्संनियोगेन ण्डस्य वा लः । कोहली । कोहण्डी ॥ ताम्बूलीशब्दे 'ओलूस्थूणा—' इत्यादिना ऊत ओत्वे 'स्वरस्य बिन्दुमि' इति ह्रस्वे तंबोली ॥ भागिनीशब्दे 'पुन्नागभागिनी—' इत्यादिना कोर्मत्वम् । भामिणी ॥ अतसीशब्दे 'दोहदप्रदीप—' इत्यादिना तस्य लत्वम् । अलसी ॥ कदलीशब्दे 'वेतस इति तोः' इत्यतः 'तोः इत्यधिकृत्य 'रलू सप्तत्यादौ' इत्यतः 'रल्' इति च

अद्रुमे कदल्याम् ॥ १ । ३ । ४३ ॥

अद्रुमवाचिनि कदलीशब्दे तोः रत्वं भवति । करळी । 'अद्रुमे' इति किम् । कअळी ॥ बिसिनीशब्दे 'बो वः' इत्यतः 'बः' इत्यनुवर्तते ।

बिसिन्यां भः ॥ १ । ३ । ६३ ॥

अत्र बस्य भो भवति । भिसिणी ॥ नीवीशब्दे 'नीवीस्वप्ने वा' इति वकारस्य वा मः । णीमी । पक्षे णीवी ॥ शमीशब्दे 'छल षट्छमी' इत्यादिना शोश्छत्वम् । छमी ॥ वाराणसीशब्दे 'हश्च महाराष्ट्रे ह्रोर्व्यत्ययः' इत्यतः 'व्यत्ययः' इत्यधिकृत्य

---

१ डत्वाभावे तलोपः । M., R., and T. २ M., R., and T. drop अत्र 'प्रायो लुक्–' इति तलोपः । ३ मुकुलादित्वादा° M. ४ इत्यधिकृत्य M., R., T. ५ इत्यधिकृत्य M. ६ इति च M. ७ इत्यनुवर्तते । M.

वाराणसीकरेण्वां रणोः ॥ १ । ४ । ११३ ॥

अत्र रेफणकारयोर्व्यत्ययः स्यात् । वाणारसी ॥ मनस्विनीशब्दे वक्रादौ मनस्विन्यादित्वाद् द्वितीयादचः परो बिन्दुः । [1]वलोपे मणंसिणी । समृद्ध्यादिपाठाद् विकल्पेन दीर्घे माणंसिणी । उभयत्र 'लवराम्—' इति वलोपः । शेषत्वेपि नात्र सकारस्य द्वित्वम् । अचः परत्वाभावात् । न चानुक्तमन्यन्यायेन विप्रतिषेधे परं कार्यमिति न्यायेन परत्वाद् द्वित्वमेव युक्तम् । सामान्यविशेषयोर्विशेषो बलवानिति न्यायात् । बहुलाधिकाराद्वा बिन्दुरेव पूर्वमित्यलमति[2]प्रपञ्चेन ॥ तन्वीप्रभृतिषु 'क्ष्मारत्नेन्त्यहलः' [3]इत्यतः 'अन्त्यहलः' इत्यधिकृत्य 'अर्हत्यु च' इत्यतः 'उँ'[4] इति च

तन्व्याभे ॥ १ । ४ । १०६ ॥

उकारान्तात् ङीप्रत्ययान्ताः तन्व्याभाः तेषु संयुक्तस्यान्त्यहलः प्रागुत्वम् । तन्वी । तणुई । लघ्वी । लहुई । अत्र घस्य हत्वम् । गुर्वी । गरुई । [5]मुकुलादित्वादुत अत्वम् । बह्वी । बहुई । मृद्वी । मउई । [6]अत्र ऋतोत्वम् । पृथ्वी । पहुई । अत्रापि ऋतोत्वम् । थस्य हत्वम् । इत्याद्यू[7]हनीयम् ॥ उकारान्तः स्त्रीलिङ्गस्तनुशब्दः । 'नः' इति नस्य णत्वम् । तणू । 'शो शु स्त्रियां तु' इति जश्शसोरोदुतौ । [8]तणूउ । तणूओ । 'टाङिङसाम्' 'ङसेः श शा शि शे' । इत्यादि । रुचिवत् । एवं रज्जुधेनुप्रभृतयः ॥ ऊकारान्तः स्त्रीलिङ्गो जम्बूशब्दः । सौ जंबू । जसि जंबू । जंबूओ । जंबूउ । संबुद्धौ 'ह्रस्वलीदूतः' इति ह्रस्वः । दे जंबु । इत्यादि । गौरीवत् । एवं वधूचमू[9]श्वश्रूयवागूप्रभृतयः ॥ अलाबूशब्दे

---

१ M., R., and T. drop वलोपे. २ °मतिप्रसङ्गेन । My., P., R. ३ इत्यधिकृत्य M. ४ उदिति च M. ५ M. has अत्र before मुकुलादित्वाद्. ६ My., P., T., and R. drop अत्र ऋतोत्वम्. ७ °यूह्यम् My., P., M. ८ तणूओ । तणूउ । M. ९ My., P., and M. drop श्वश्रूयवागू.

वालाब्वरण्ये ॥ १ । २ । ४ ॥

'लुगव्यय—' इत्यादिना[1] लुगनुवर्तते । 'आदेः' इति च । अलाब्वरण्ययोरादेरचो लुग्वा स्यात् । इत्यादेरचो वा लुक्[2] । लाबू अलाबू ॥ भ्रूशब्दे 'स्वार्थे तु कश्च' इत्यतः[3] 'स्वार्थे' इत्यधिकृत्य

डुमयडमयौल् भ्रुवः ॥ २ । १ । २५ ॥

भ्रूशब्दात् स्वार्थे उमय अमय इत्येतौ डितौ लितौ स्तः[4] । रेफलोपः । भुमय भमय इति स्थिते अनुक्तमन्यन्यायेन टाप् । भुमया भमया । इत्यादि । जायावत् ॥ करेणूशब्दे 'वाराणसीकरेण्वां रणोः' इति रणोर्व्यत्ययः । कणेरू । 'करेण्वाम्' इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशादन्यत्र न भवति । एसो करेणू । इदुतोरीदूतोरन्येषां च 'स्वार्थे तु कश्च' इति कप्रत्यये जायावद्रूपम् ॥ ऋकारान्तः स्त्रीलिङ्गो मातृशब्दः । 'आरः सुपि' इत्यतः 'सुपि' इत्यधिकृत्य

मातुरा आरा ॥ २ । २ । ५० ॥

बहुलाधिकाराज्जननीदेवतार्थयोर्मातृशब्दयोः क्रमात् आ आरा इत्येतावादेशौ[5] भवतः सुपि परे ॥ माआ । माआरा । माआओ । माआरारो । इत्यादि । उभयत्र जायावत् ।

इदुन्मातुः ॥ १ । २ । ८३ ॥

'ऋतोत्' इत्यतः[6] 'ऋतः' इत्यनुवर्तते । अत्र ऋत इदुतौ भवतः ॥ माई । माऊ । शेषमुभयत्र रुचिवत्तनुवच्च । सर्वत्र तलोपः । यद्यपि[7] 'इदुन्मातुः' इत्यत्र 'गौणस्य' इत्यनुवर्तते तथापि क्वचिदगौणस्यापि भवतीति त्रिविक्रमदेवेन माईणमिति प्रदर्शनाद्बहुलाधिकारार्दगौण-[8]

---

१ इत्यतो M., R., T. २ My., M., and P. drop इत्यादेरचो वा लुक् । ३ इत्यधिकृत्य M., R., T. ४ भवतः T. ५ इत्युभावादेशौ M. ६ इत्यनुवर्तते । M., R. ७ The portion from यद्यपि to मातृशब्दस्येदुतौ भवतः is omitted in R. and T. ८ °दगौणस्यापि हेमचन्द्रवचनादपि भवतीति शास्त्रान्तरोक्तेरपि केवलस्य &c. M.

स्यापि भवतीति हेमचन्द्राचार्यवचनादपि केवलस्य मातृशब्दस्येदुतौ भवतः ॥ स्वसृशब्दस्य विशेषः ।

स्वस्रादेर्डाल् ॥ २ । २ । ४१ ॥

स्वस्रादेः स्त्रियां डाल् स्यात्[1] । ससा । णणंदा ॥ दुहितृशब्दस्य 'स्त्रीभगिनी—' इत्यादिना वा दूआ इत्यादेशः । दूआ । पक्षे दुहिआ । इत्यादि । जायावत् ॥ ओकारान्तः स्त्रीलिङ्गो द्योशब्दः । कप्रत्ययः । जोआ । जोआओ । जायावत् ॥ गोशब्दस्य 'गव्यउदाइत्' इति अउत्वे गऊ । आइत्वे गाई । इत्यादि । तनुवद्रुचिवच्च ॥ रैशब्दे कप्रत्ययः । 'ऐच एङ्' । रेआ । रेआओ । जायावत् ॥ नौ शब्दे

नाव्यावः ॥ १ । २ । १०५ ॥

'ऐच एङ्' इत्यतः 'ऐचः' इत्यनुवर्तते । अत्रैचः आव इत्यादेशो भवति । टाप् । णावा । इत्यादि । जायावत् ॥

इत्यजन्तस्त्रीलिङ्गाः ॥

अथाजन्तनपुंसकलिङ्गाः ।[2]

अकारान्तनपुंसकलिङ्गो[3] वनशब्दः । वन[4] सु इति स्थिते 'स्लुगनपि सोः' इत्यतः 'सोः' इत्यधिकृत्य[5]

मङ्लुगसंबुद्धेर्नपः ॥ २ । २ । ३० ॥

नपुंसकलिङ्गात् परस्य सोर्मकारो ङानुबन्धो लुक् च[6] भवति । असंबुद्धेरामन्त्रणार्थे न भवति । वणं[7] । बहुलाधिकारादकारान्तेषु लुङ् न दृश्यते ॥ जश्शसोः

श्णिशिंशिङ्जश्शसोः ॥ २ । २ । ३१ ॥

---

१ After this M. has ङिति अकारो लित् स्यात्. २ The heading is dropped in P. and My. ३ °लिङ्गः कुण्डशब्दः M., R. ४ कुण्ड for वन M., R., T. ५ इत्यधिकृत्य M., R. ६ R. drops च. ७ कुंडं T.

'नपः' इत्यनुवर्तते । नपुंसकलिङ्गात् परयोः जश्शसोः नि इं इ इति त्रय आदेशा भवन्ति । शानुबन्धत्वाद्दीर्घः । कुण्डाणि[1] । कुंडाइं । कुंडाइ । वेणानि[2] । वणाइं । वणाइ । एवं शस्यपि ॥ अन्यत्र रामवत् । एवं सदनवदनप्रभृतयः ॥ सर्वादौ 'सर्वादेर्जसोतो डेत्' इत्यस्य पुँल्लिङ्गविषयत्वात् श्निशिंशिङ एव भवन्ति । सव्वं । सव्वाणि । सव्वाइं । सव्वाइ । इत्यादि । शेषं पुँल्लिङ्गसर्वश[3]ब्दवत् ।

अथ अकारान्तन[4]पुंसकलिङ्गेषु विशेषाः प्रदर्श्यन्ते । पतिगृहम् । वेणुवनम् । शिलास्खलितम् । यमुनातटम् । वधूमुखम्—इत्यादिषु 'दिहौ मिथः से' इति दीर्घह्रस्वयोरन्योन्यादेशे । पईघरं । वेणूवणं । दीर्घस्य ह्रस्वः । सिळखळिअं । जेउणतडं[5] । वहुमुहं । पक्षे । पइघरं वहूमुहं इत्याद्यपि ॥ गुणदेवमण्डलाग्रकररुहवृक्षादीनां 'क्लीबे गुणगाः' इति यदा नपुंसकता तदा व[6]नवत् ॥ निर्माल्यशब्दे 'निष्प्रतीओत्—' इत्यादिना निरः ओ इत्यादेशः । 'संयोगे' इति ह्रस्वः । ओमल्लं ॥ अरण्यशब्दे 'वालाब्वरण्ये' इत्यादेरचो वा लुक् । रण्णं । अरण्णं ॥ पक्वललाटयोः । 'पक्वाङ्गारललाटे तु' इत्यवर्णस्य वा इत्वे । पिक्कं । पक्कं । ललाटे 'खोः करवीरे णः' इ[7]त्यतः 'खोः' इत्यधिकृत्य

लो ललाटे च ॥ १ । ३ । ८१ ॥

अत्रादेर्लस्य णत्वं भवति । णिलाट इति स्थिते 'टो डः' इति टस्य डत्वे 'हश्च महाराष्ट्रे ह्रोर्व्यत्ययः' इ[8]त्यतः 'व्यत्ययः' इत्यधिकृत्य

ललाटे डलोः ॥ १ । ४ । ११४ ॥

अत्र डकारलकारयोर्व्यत्ययः स्यात् । णिडालं । इत्वाभावे णडालं ॥ द्वारशब्दे 'उत्करवल्ली—' इत्यादिना आदेरवर्णस्य वा एत्वे 'लवराम्—' इति वलोपे । देरं । दारं । 'वा छद्म—' इत्यादिना वकारात्

---

१ कुण्डानि M., R. २ M., R., and T. drop वणानि । वणाइं । वणाइ । ३ M. drops शब्द. ४ °नपुंसके R., T. ५ जउणअडं M. ६ कुण्डवत् M., R., T. ७ इत्यधिकृत्य M., R. ८ इत्यधिकृत्य M., R., T.

प्रागुत्वे । दुवारं । तदैव च वलोपे । दुआरं । 'क्ग—' इति दलोपे । वारं । वेरमित्यपि ॥ आर्द्रशब्दे 'हे दक्षिणेस्य' इत्यतः 'अस्य' इत्यधिकृत्य[1]

त्वार्द्रे उदोत् ॥ १ । २ । २७ ॥

आर्द्रशब्दे आदेरवर्णस्य उत्वमोत्वं च वा भवतः । आर्द्र[2] । उर्द्र[3] । ओर्द्र[4] । इति स्थिते 'लो वार्द्रे' 'स्तोः' इत्यनुवर्तते । अत्र स्तोर्लो वा स्यात् इति वा लत्वे रेफलोपे शेषस्य द्वित्वे 'संयोगे' इति ह्रस्वे च[5] । अल्लं । उल्लं । ओल्लं । लत्वाभावे । अद्दं । उद्दं । ओद्दं ॥ स्त्यानशब्दे 'ईल्खल्वाट—' इत्यादिना अकारस्य ईत्वम् । 'स्त्यानचतुर्थे—' इत्यादिना स्तस्य वा ठत्वम् । ठीणं । ठत्वाभावे 'स्थोस्पन्दे' इत्यनुवर्तमाने एतत्सूत्रे चकारानुकृष्टं थत्वम् । थीणं । दैवादित्वाद् द्वित्वे थिण्णं ॥ तालवृन्ते उत्खातादिपाठादाकारस्य विकल्पेन ह्रस्वे तलवृन्त तालवृन्त इति स्थिते 'ऋतोत्' इत्यधिकृत्य

वृन्त इदेङ् ॥ १ । २ । ८७ ॥

अत्र ऋत इदेतौ वा भवतः । 'टल् त्रसरवृन्त—' इत्यादिना तस्य टत्वम् । तलविंटं । तलवेंटं । तालविंटं[6] । तालवेंटं ॥ 'संयोगे' इत्यधिकृत्य

त्वेदितः ॥ १ । २ । ४१ ॥

इत आदेरिकारस्य संयोगे परे वा एकारः स्यात् । धम्मेल्लं[7] । धम्मिल्लं । सेंदूरं । सिंदूरं । पेंडं । पिंडं । इत्यादि ॥ क्षुतशब्दे 'स्वदुत उपरि गुरुके' इत्यतः 'उतः' इत्यधिकृत्य[9]

क्षुत ईत्[8] ॥ १ । २ । ६१ ॥

---

१ इत्यधिकृत्य M., R. २ आर्द्रां M. ३ उर्द्रां M. ४ ओर्द्रां M. ५ M. and R. drop च. ६ तालविंटं is dropped in P., R., T., My. ७ धमेल्लं । धमिल्लं My. ८ क्षुते M. ९ इत्यधिकृत्य M.

अत्रोत ईत्वं[1] भवति । स्पृहादित्वात् क्षस्य छः[2] । छीअं[3] ॥ 'सूक्ष्मेद्वोतः' ईत्यतः 'ऊतः' इत्यधिकृत्य

अल् दुकूले ॥ १ । २ । ६८ ॥

अत्र ऊतः अलित्यादेशो वा । लकारो नानुबन्धः । कलोपः । दुअल्लं । अत्रादेशलकारस्वभावलकारयोर्मेलनाद् द्वित्वम् । पक्षे दुऊलं ॥ 'उल्कण्डूय—' इत्यतः 'उल्' इत्यनुवर्तमाने[4] 'ऊतः' इति च

वा मधूके ॥ १ । २ । ७१ ॥

अत्र ऊत उत्वं वा स्यात्[5] । धस्य हः । महुअं । पक्षे[6] महूअं ।

इदेन्नूपुरे ॥ १ । २ । ७२ ॥

'ऊतः' इत्यनुवर्तते । अत्र ऊत इदेतौ वा भवतः । णिउरं । णेउरं । पक्षे[7] णोउरं । अत्र सर्वत्र पलोपः ॥ 'ऋतोत्' ईत्यतः 'ऋतः' इत्यधिकृत्य[8] 'उद्वृषभे वुः' इत्यतः 'उत्' इति च

गौणान्त्यस्य ॥ १ । २ । ८२ ॥

गौणपदस्य योन्त्य ऋत् तस्य उद्भवति । मातृमुदितम्[9] । माउमुइअं । मातृगृहम् । माउघरं । पितृकुलम् । पिउकुळं । इत्यादि ॥ लवणशब्दे 'तु मयूर—' इत्यादिना आदेरचः परेण साज्झला सह वा ओत्वे लोणं । लवणं ॥ उलूखलेऽपि पूर्ववत्[10] । ओहलो । उऊहळं ॥ मृदुत्वशब्दे[11] 'कः शक्त—' इत्यादिना युक्तस्य वा कत्वे 'ऋतोत्' इत्यतः[12] 'ऋतः' इत्यधिकृत्य

आद्वा मृदुत्वमृदुककृशासु ॥ १ । २ । ७५ ॥

---

१ ईद्वा स्यात् R., T. २ संयुक्तस्य छत्वम् for क्षस्य छः । R. ३ R. and T. have पक्षे छुअं after it. ४ इत्यनुवर्तमाने M. ५ वा स्यात् M. ६ M. drops पक्षे. ७ M. and R. drop पक्षे णोउरं. ८ इत्यधिकृत्य M., R. ९ माउमुइअं । मातृमुदितम् । माउघरं । मातृगृहम् । पिउकुळं । पितृकुलम् । My., P. १० M. has बहुलम् after पूर्ववत्. ११ मृदुत्वेM., R., T. १२ इत्यधिकृत्य M.

एषु ऋत आद्वा स्यात् । इत्यतो वा आत्वे माउक्कं । पक्षे अत्वम् । मउक्कं । कत्वाभावे 'त्वस्य तु डिमात्तणौ' इति त्वस्य वा त्तणादेशे । माउत्तणं । मउत्तणं । तणाभावे । माउत्तं । मउत्तं । अत्र सर्वत्र दलोपः ॥ पत्तनशब्दे 'प्रवृत्तसंदष्ट—' इत्यादिना स्तोष्टत्वम् । पट्टणं ॥ प्रवृत्तशब्दे पूर्वसूत्रेणैव स्तोष्टत्वम् । पवट्टं । अत्र 'ऋतोत्' इत्यत्वं च । आश्चर्यशब्दे 'र्यः सौकुमार्ये—' इत्यादिना 'र्यः' इत्यनुवर्तमाने[1]

अररिअरिज्जमाश्चर्ये ॥ १ । ४ । ५६ ॥

अत्र र्यस्य अर रिअ रिज्ज इति त्रय आदेशा भवन्ति । अच्छअरं । अच्छरिअं । अच्छरिज्जं ॥ श्मशानशब्दे 'शोर्लुक् स्तोः—'इत्यादिना शोर्लोपे । मसाणं ॥ सरोरुहशब्दे 'त्वत्सरोरुह—'इत्यादिना एचो वा अत्वम् । सररुहं । सरोरुहं ॥ अन्योन्यशब्देप्येवम् । अण्णण्णं । अण्णोण्णं ॥ कालायस[2]किसलयहृदय[3]शब्देषु '[4]ज्योर्दनुज—'इत्यादिना यकारस्य साच्कस्य[5] वा लोपे । कालासं । कालाअसं । किसलं । किसलअं । हिअं । हिअअं ॥ चत्वर[6]शब्दे 'चः कृत्तिचत्वरे' इति स्तोश्चत्वम्[7] । चच्चरं ॥ सैन्यशब्दे 'चपेटकेसर[8]देवर—' इत्यादिना एचो वा ईत्वम्[9] । सिण्णं । सेण्णं । दैवादिपाठात् सइण्णं ॥ चिह्नशब्दे 'वा न्तन्धौ मन्युचिह्नयोः' इत्यनेन वा न्धादेशे । चिन्धं । पक्षे 'श्नष्ण—'इत्यादिना [10]ण्हादेशे । चिण्हं । इन्धं । इण्हं । इत्यप्यस्ति । [11]बहुलाधिकारात् [12]क्वचिदादेरपि चस्य लोपः ॥ मलिनशब्दे[13] 'मलिनधृति—'इत्यादिना मलिनशब्दस्य वा मइलादेशे । मइलं । पक्षे मलिणं ॥ [14]वैडूर्यशब्दे [15]अनेनैव

१ इत्यनुवर्तते M., R. २ राजकुलभाजनकालायस° R., T. ३ °हृदयेषु M., R. ४ M. has अत्र before 'ज्यार्दनुज°. ५ After this R. has कयोर्वा लोपे राउरं । राअउरं । भाणं । भाअणं. ६ चत्वरे M., R. ७ श्चत्वम् M. ८ °केसर–' इत्यादिना M. ९ इत् M. १० ण्हादेशः M., T. ११ अत्र बहुला° T. १२ M. and T. have प्रायो लुक् before क्वचिदादेरपि. १३ T. has वैडूर्यशब्दे च after this. १४ T. drops वैडूर्यशब्दे; M. has वैडूर्यशब्दस्य. १५ M. drops अनेनैव.

वेरुलि आदेशे[1] वेरुलिअं । पक्षे वेडुज्जं । इत्याद्यूहनीयम्[2] ॥ आकारान्तनपुंसकलिङ्गः सोमपाशब्दः । 'क्विपः' इति ह्रस्वः । शेषं पुंलिङ्गसोमपाशब्दवत् ॥ इकारान्तनपुंसकलिङ्गो दधिशब्दः । दधि सु इति स्थिते 'मङ्लुगसंबुद्धेर्नपः' इत्यनेन सोर्मङ्लुक् च । ङित्वात् सानुनासिक उच्चारः । दहिं । दहिँ । सिद्धावस्थापेक्षया दहि इत्यपि भवति । जश्शसोश्शिशिमादयः । दहीणि । दहीइं । दहीइँ । दे दहि । इत्यादि । शेषं पुंलिङ्गकविवत् । एवं वारिप्रभृतयः ॥ अस्थिशब्दे 'विसंस्थुलास्थि—'इत्यादिना युक्तस्य ठत्वम् । वैक्रादित्वाद्[3] बिन्दुः । अंठिं । अन्यत्र दधिवत् ॥ अक्षिशब्दस्य स्पृहादित्वात् क्षस्य छत्वम् । अच्छिं । दधिवत् ॥ द्वित्रिशब्दयोर्लिङ्गत्रयेपि समानं रूपम् ॥ ग्रामणीशब्दे 'क्विपः' इति ह्रस्वः । गामणिं । इत्यादि । दधिवत् ॥ उकारान्तनपुंसकलिङ्गो मधुशब्दः । प्रथमाद्वितीययोर्दधिवत् । सिद्धावस्थापेक्षया महु इति च भवति[4] । अन्यत्र पुंलिङ्गकारुवत् ॥ विंदशब्दस्य गुणादिपाठात् 'क्लीबे[5] गुणगाः' इति वा नपुंसकत्वे मधुवत्[6] ॥ श्मश्रुशब्दे 'शोर्लुक्खोः—' इत्यादिना शोर्लुक् । वैक्रादित्वाद्बिन्दुः । मंसुं । इत्यादि मधुवत् ॥ खलपूशब्दे ह्रस्वः । खलवुं । श्शिमादौ पुनर्दीर्घः । खलवूनि इत्यादि मधुवत् । एवं काण्डलूप्रभृतयः ॥ ऋकारान्तनपुंसकलिङ्गः कर्तृशब्दः । 'आरः सुपि' इत्यारादेशः । कत्तारं । कत्ताराणि इत्याद्यारादेशे कुण्डवत् । 'उद्दतां त्वस्वमामि' इत्युत्वे कत्तूनि इत्याद्युत्वपक्षे मधुवत् । स्वमामि तु आर एव ॥ ओकारान्तनपुंसकलिङ्ग उपगोशब्दः । सिद्धावस्थापक्षेया उवउ । उवऊं । इत्यादि मधुवत् ॥ ऐकारान्तनपुंसकलिङ्गोतिरैशब्दः । अनुक्तमन्यन्यायेन । 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' इति ह्रस्वे 'एच इग्घ्रस्वादेशे' इति एच इक् । तलोपः । अइरिं । अइरीणि ।

---

१ T. has वैडूर्यस्य after आदेशे. २ °यूह्यम् M., R., T. ३ M. and R. drop वक्रादित्वाद्बिन्दुः. ४ दृश्यते R. ५ M. and R. drop क्लीबे गुणगाः. ६ M. and R. have बिन्दु इत्यादि before मधुवत्. ७ M. has आदिस्वरात् before बिन्दुः.

इत्यादि दधिवत् ॥ गोशब्दस्य साध्यावस्थापेक्षया अउ आइ इत्यादे[1]-शयोः उवगउं[2] । उवगाइं[3] । इत्यादि मधुवद्दधिवच्च ॥ औकारान्तनपुंसकलिङ्गोतिनौ शब्दः । अनुक्तमन्यन्यायेन ह्रस्वादि पूर्ववत्तलोपः । अइणुं[4] । इत्यादि । पक्षे 'नाव्यावः' इत्यावादेशे अइणावं अइणावाणि । इत्यादि कुण्डवत् ॥

इत्यजन्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

क्तप्रत्ययान्ते विशेषः । 'अदेल्लुक्यात्वोरतः' इत्यतः[5] 'अतः' इत्यधिकृत्य 'मोममुष्विच्च' इत्यतः[6] 'इत्' इति च

क्ते ॥ २ । ४ । १७ ॥

क्तप्रत्यये परे अत इत्त्वं स्यात्[7] । हसिअं । पडिट्ठिअं[8] । इत्यादि । णअं गअं इत्यादि[9] तु सिद्धावस्थापेक्षया[10] । अत इत्येव । जाअं । लूअं । भूअं । इत्याद्यूह्यम् ॥ ण्यन्तक्ते तु

लुगाविल्भावकर्मक्ते ॥ २ । ४ । १३ ॥

'णिजदेदावावे' इत्यतः 'णिच्' अनुवर्तते । भावकर्मविहिते[11] क्तप्रत्यये परे णिचो वा लुक् आविलित्यादेशश्च वा भवति[12] । लित्वान्नित्यम् । कारिअं । काराविअं । हासिअं । हासाविअं । इत्याद्यूह्यम्[13] ॥

अथ हलन्ताः ॥

हकारान्तः पुंलिङ्गो गोधुक्शब्दः । गोदुह् सु इति स्थिते

---

१ इत्यादेशे M. २ उवगउ before उवगउं M. ३ उवगाइ after उवगाइं M. ४ M. has अइणु after this. ५ इत्यधिकृत्य M., R., T. ६ इति च M. ७ इत् R., T. ८ पढिअं । कारिअं M., T. ९ इत्यादिषु M. १० सिद्धावस्थाया for सिद्धावस्थापेक्षया R , T. ११ भावकर्मविहिते is dropped in P. and My. १२ °त्यादेशं वाप्नोति M, T. °त्यदेशो चाप्रानीतिः R. १३ °यूह्यम् P., My.

हलोकू ॥ २ । ४ । ६९ ॥

धातोर[1]न्त्यस्य हलः पे[2]रः अगागमः स्यात् । इत्यगागमे । गोदुहो । गोदुहा । इत्यादि । रामवत् । एवमनडुहू[3]प्रभृतयः ॥ यकारान्तोप्रसिद्धः । वकारान्तः पुंलिङ्गो सुदिव्शब्दः । वकारस्य 'अन्त्यहलोश्रदुदि' इति लोपः । धातुत्वाभावादगागमो न भवति । कप्रत्ययः । सुदिओ । सुदिआ । इत्यादि । रामवत् । भिस्भ्यस्सुप्सु 'दिव उत्' इत्युत्वे कृते[4] सिद्धावस्थापेक्षया सुद्यु इत्यस्य द्यस्य 'र्यो जः' इति जत्वे[5] । सुज्जूहिं । सुज्जूसुंतो । सुज्जूसुं । इत्यादि । कारुवत् । अत्र धातुत्वाधातुत्वविवेकस्तु प्रायौगिकः । धातु[6]त्वपक्षे अगागमः । अन्यत्र कप्रत्ययः ॥ रेफान्तः पुंलिङ्गः सुगिर्शब्दः । अगागमः । सुगिरो । सुगिरा । इत्यादि रामवत् । एवं सुधुर्सुपुर्प्रभृतयः ॥ चतुर्शब्दस्य

चतुरो जश्शस्भ्यां चउरो चत्तारो चत्तारि ॥ २ । ३ । २८॥

[7]चतुर्शब्दस्य जश्शस्भ्यां सह चउरो चत्तारो चत्तारि इति त्रय आदेशा भवन्ति । जसि चउरो चत्तारो चत्तारि । शसि तान्येव । अन्यत्र भिसादिष्वन्त्यहलो लोपे 'भिस्भ्यः सुपि' इत्यधिकृत्य 'इदुतोर्दि' इत्यतो 'दि' इति च

चतुरो वा ॥ २ । २ । २३ ॥

उदन्तस्य चतुर्शब्दस्य भिस् भ्यस् सुपि परे वा दीर्घः स्यात् । चउहिं । चऊहिं । चउहिंतो । चऊहिंतो । एवं त्तो दो दवः सुंतो च । चउसु । चऊसु । इत्यादि । आमि 'ण्हण्हं संख्याया—' इत्यादिना ण्हण्हं । [8]चउण्ह । चउण्हं । शेषं कारुवत् ॥ मकारान्तः पुंलिङ्गः प्रशाम्शब्दः । 'हलोकू' इत्यगागमः । शोः सत्वम् । पसामो । पसामा ।

---

१ °रन्त्यहलः R., T. २ परे T. ३ °शब्दः T. ४ कृते is dropped in T., My., P. ५ जत्वे कृते M. ६ M. omits धातुत्वपक्षे—कप्रत्ययः । ७ M. omits चतुर्शब्दस्य. ८ चउण्हं चउण्ह M.

इत्यादि । रामवत् । एवं प्रतामादयः ॥ किंशब्दस्य तु भेदः । 'क्वचित्सुपि तदो णः' [1]इत्यतः 'सुपि' इत्यधिकृत्य

त्रतसि च किमो ल्कः ॥ २ । २ । ७५ ॥

किंशब्दस्य त्रतसोः सुपि च परे क इत्यादेशो लित् स्यात् । 'सोः' इत्योत्वम् । को । सर्वनामत्वाज्जस एत्वम् । के । शसि सर्ववत् । टा

इदमेतत्किंयत्तद्भ्यष्टो [2]डिणा ॥ २ । २ । ७३ ॥

'अनिदमेतदस्तु किंयत्तद्भ्यः स्त्रियामपि हिं' इत्यतो मण्डूकप्लुतिन्यायेन 'तु' [3]इत्यनुवर्तते । एभ्यः सर्वादिभ्योदन्तेभ्यः परस्य टावचनस्य इणा इति डिद्वा स्यात् । किणा । केण । केणं । भिसि सर्ववत् । ङसौ

म्हा ङसेः ॥ २ । २ । ७० ॥

'अनिदमेतद्—' इत्यादेः 'किंयत्तद्भ्यः' इत्यनुवर्तते 'तु' इति च । किंयत्तद्भ्यः परस्य ङसेः म्हा इत्यादेशो वा [4]स्यात् । कम्हा । पक्षे सर्ववत् ।

किमो डीसडिणो ॥ २ । २ । ७१ ॥

'ङसेः' इत्यनुवर्तते । किमः परस्य ङसेः ईस इणो इत्यादेशौ डितौ वा भवतः । कीस । किणो । पक्षे सर्ववत् । ङसि 'किंयत्तद्भ्यः सश्' इत्यतः 'सश्' इत्यधिकृत्य

किंयत्तद्भ्यो [5]ङस् ॥ २ । २ । ६७ ॥

[6]ङस् इति विभक्तिव्यत्ययेन षष्ठी । एभ्यः परस्य ङसः सश् वा [7]भवति । कास । पक्षे कस्स । आमि 'आमां डेसिं' इति वा डेसिमादेशः । केसिं । पक्षे

किंयत्तद्भ्यः [8]सश् ॥ २ । २ । ६६ ॥

---

१ इत्यधिकृत्य M., R., T. २ दिणा M. ३ इत्यनुवर्तमाने My., P. ४ भवति M. ५ ङसी M. ६ ङसी M. ७ स्यात् M., R. ८ शसी M.

'आमां' इत्यनुवर्तते । एभ्यः परस्य आमः शित् सकारो वा स्यात् । कास । पक्षे सर्ववत् । [१]काणं । काण । ङौ 'ङेस्त्थर्स्सिम्मि' । कत्थ । कस्सि । कंमि । 'अनिदमेतद्—' इत्यादिना वा हिं च । कहिं । ङावेव विशेषः ।

ङिरिआडाहेडाला काले ॥ २ । २ । ६९ ॥

किंयत्तद्भ्यः परो ङिः इआ इत्यादेशं आहे आला इत्येतौ डितौ चापद्यते वा [२]कालेभिधेये । कइआ । काहे । काला । कदेत्यर्थः । एवं यत्तदोरप्येते आदेशाः कालेभिधेये । शेषं सर्ववत् ॥ इदं शब्दस्य तु इदम् स् इति स्थिते 'क्वचित् सुपि तदो णः' [३]इत्यतः 'सुपि' इत्यधिकृत्य

इदम इमः ॥ २ । २ । ७६ ॥

इदंशब्दस्य इम इत्यादेशो भवति सुपि परे । इमो ॥

पुंसि सुना त्वयं स्त्रियामिमिआ ॥ २ । २ । ७७ ॥

'इदमः' इत्यनुवर्तते । इदमः सुना सहितस्य पुंलिङ्गे अयमिति स्त्रीलिङ्गे इमिआ इति वा भवति । अयं । यद्यप्येतद्रूपं सिद्धावस्थापेक्षयापि [४]भवति तथापि इमिआर्थं वचनम् । जसि सर्ववत् । इमे । द्वितीयातृतीययोः

टाससि णः ॥ २ । २ । ७९ ॥

'इदमः' इत्यनुवर्तते । टास् तृतीया असु द्वितीया तयोः परयोरिदमो ण इत्यादेशो वा स्यात् । अमि णं । पक्षे इमं ।

इहेणं ङ्यमा ॥ २ । २ । ८० ॥

'इदमः' इत्यनुवर्तते । ङि अम् इत्येताभ्यां सहितस्येदमः स्थाने इह इणं इत्येतौ [५]क्रमेण भवतः । इणं । 'शस्येत्' इति वा एत् । णे । णो । शसः श्लुक् । इमे । इमा । टा । एणं । णेण । पक्षे । इमेणं ।

---

१ काण । काणं M. २ कालोभिधीयते M. ३ इत्यधिकृत्य M., R. ४ अस्ति R. ५ क्रमेण तु भवतः R., T.; क्रमेण स्तः My.

इमेण । अत्र 'टो डेणल्' इत्येणादेशः । 'इदमेतत्—' इत्यादिना टो डिणा च । इमिणा । भिसि । णेहिं । इमेहिं । इत्यादि । रामवत् ।

अत्सुस्सिंसहिस्से ॥ २ । २ । ७८ ॥

'इदमः' इत्यनुवर्तते । इदमः सुप् ङि भिस् ङस् एतेषु सु स्सिं हि स्स इत्यादेशानापन्नेषु अत्वं वा[1] स्यात् । इति इदमः सर्वस्यात्वे 'भिस्भ्यस्सुपि' इत्येत्वे । एहिं इत्यपि । अत्र सूत्रे 'हि' इत्यनेन भिस्भ्यसोरादेशस्य हेर्ग्रहणम् । तेनोभयत्राप्यत्वम् । ङसाविमादेशे । इमाहिंतो । इत्यादि । रामवत् । भ्यसि । इसोहिंतो । इमाहिंतो । इत्यादि । रामवत् । अत्रैव 'ङसिसो हि' इत्यादेशे तस्मिन्निदमः अत्वे भ्यसि । एहि । आहि । ङसि अस्स । इमस्स ॥

तदिदमेतदां सेसिं तु ङसामा ॥ २ । २ । ८४ ॥

ऐषां[2] स्थाने ङस् आम् इत्येताभ्यां सह से सिं इत्यादेशौ यथासंख्यं वा भवतः[3] । ङसि । से । आमि । सिं । इमेसिं । इमाणं । इमाण । ङौ

न त्थः ॥ २ । २ । ८१ ॥

'इदमः' इत्यनुवर्तते । इदमः परस्य ङेः 'ङेस्त्थस्सिम्मि' इति प्राप्तः त्थो न भवति[4] । अस्सिं । इमस्सिं । इमम्मि । इह सुपि एत्[5] । एसुं । एसु । इमेसुं । इमेसु । सुपि इदमो णादेश इति केचित् । णेसुं । णेसु ॥ ङकारान्तोप्रसिद्धः ॥ णकारान्तः[6] पुंलिङ्गः सुगणशब्दः[7] । अगागमः । सुगणो । सुगणा । इत्यादि । रामवत् । एवं सुषण्[8] सुरण्प्रभृतयः ॥ नकारान्तः पुंलिङ्गो राजन्शब्दः । राजन् सु इति स्थिते 'अन्त्यहलोश्रदुदि' इति नलोपे 'आ सौ वा' इत्यधिकृत्य

---

१ तु for वा M.; भवति for स्यात् R., T. २ एतेषां R., T. ३ तु for वा M., R., T.; स्तः for भवतः My., P. ४ स्यात् P.; My. ५ एत्वे M. ६ णकारान्तपुंलि° R. ७ पुंलिङ्गसुगण्° M., R. ८ सुभण् M., T.

राज्ञः ॥ २ । २ । ५३ ॥

राजन्शब्दस्य नलोपे सत्यन्त्यस्य सौ परे आत्वं वा स्यात् । राआ । पक्षे

पुंस्याणो राजवच्चानः ॥ २ । २ । ६० ॥

पुंलिङ्गे वर्तमानस्य अन् इत्यस्य स्थाने आण इत्यादेशो वा स्यात् राजवत्कार्यं च यथादर्शनम् । 'टोणा' 'जश्शसूङसिङसां णोश्' इति च[1] भवति । अत्राणादेश एव अन्यत्राणादेशो राजवत् कार्यं च । आणादेशे च 'सोः' इत्यादयः प्रवर्तन्ते । राआणो । जसि 'आ सौ वा' इत्यतः[2] 'वा' इत्यधिकृत्य

जश्शसूङसिङसां णोश् ॥ २ । २ । ५५ ॥

रा[3]ज्ञः परेषामेषां[4] णोश्[5] वा स्यात् । राजन् णो इति स्थिते

णोणाङिष्विदना जः ॥ २ । २ । ५६ ॥

'वा' इत्यनुवर्तते । राजन्श[6]ब्दसंबन्धिनो जस्य अनासहितस्य णो णा इत्यादेशयोः ङि[7] वचने च परे इकारो वा स्यात् । इतीत्वे । राइणो । इत्वाभावे । राआणाणो । राआणो । णो शभावे । राआ । आणादेशे । राआणा । संबुद्धौ । दे राआ । दे राअ । दे राओ । दे राआणो । अमि

इणममामा ॥ २ । २ । ५७ ॥

अनाज इत्यनुवर्तते । राजन्श[8]ब्दसंबन्धिनो जस्य अनासहितस्य अम् आम् इत्येताभ्यां सहितस्य इणमित्यादेशो वा स्यात् ॥ राइणं । पक्षे । राअं । आणादे[9]शे । राआणं । शसि । राआणाणो । राआणो । राइणो । राआणा । 'शस्येत्' । राआणे । राआ ॥

---

१ च is omitted in My. २ इत्यधिकृत्य M., R. ३ M. and R. have 'राज्ञः' इत्यनुवर्तते before it. ४ °मेतेषां M. ५ शित् णो वा स्यात् M., R., T. ६ My. and P. drop शब्द. ७ ङौ च My., P. ८ M. drops शब्द. ९ णाआदेशे M.

टो णा ॥ २ । २ । ५४ ॥

राजन्शब्दात् परस्य टा इत्यस्य णा इत्यादेशो वा स्यात् । 'णो-णाङिषु—' इत्यादिना वा इत्वे । राइणा । पक्षे ।

ङस्ङसिटां णोणोर्डण् ॥ २ । २ । ५९ ॥

राजन्शब्दस्यानासहितस्य[1] जस्य ङस् ङसि टा वचनानां यौ[2] णोणा इत्यादेशौ तयोः परयोः डैण्[3] इत्यादेशो वा स्यात् । टिलोपः । रण्णा । नजयोर्लोपे । राएणं । राएण । आणादेशे । राआणेणं । राआणेण । भिसि

भिस्भ्यसांसुप्स्वीत् ॥ २ । २ । ५८ ॥

'राज्ञः' इत्यनुवर्तते । राजन्शब्दस्यानासहितस्य जस्य भिस्भ्यस् आम् सुप् इत्येतेषु परेषु ईकारो वा स्यात्[4] । राईहिं । इत्यादि । ईत्वाभावे नजयोर्लोपे । राएहिं । इत्यादि । आणादेशे । राआणेहिं । इत्यादि । ङसौ णोश् । इल्[5] । डण् । राआणाणो । राइणो । रणो । पक्षे । राआहिंतो । इत्यादि । आणादेशे । राआणाहिंतो । इत्यादि । भ्यसि आणादेशे । राआणासुंतो । इत्यादि । रामवत् । नजयो-र्लोपे । राआहिंतो । राएहिंतो । राईहिंतो । इत्यादि । रामवत् । ङसि । राइणो । रण्णो । राआणाणो । राआणो । राअस्स । राआणस्स । आमि । राईणं । राईण । आणादेशे । राआणाणं । राआणाण । पक्षे । राआणं । राआण । ङौ । इत्वे । राइम्मि । पक्षे । राअम्मि । आणादेशे । राआणे । राआणम्मि । पक्षे । राए । सुपि । राईसुं । राईसु । राएसुं । राएसु । राआणेसुं । राआणेसु ॥ आत्मन्शब्दस्यान्त्य-हलो लुक् । आत्म् सु इति स्थिते 'स्तोः' इत्यधिकृत्य

वात्मभस्मनि पः ॥ १ । ४ । ४२ ॥

आत्म भस्म अनयोः स्तोः पो वा स्यात् । अप्पा । पक्षे । 'मन-

---

१ राज्ञोना° M. २ My. drops यौ. ३ डित् अण् M. ४ भवति M., T. ५ इत् M., T.

याम्—' इति मलोपे शेषद्वित्वे अत्ता। अत्र राजवदित्यतिदेशात् 'आ सौ वा' इत्यनुवर्तमाने राज्ञ इत्यात्वं विकल्पेन भवति। पक्षे। अप्पो। अत्तो। 'पुंस्याणो राजवच्चानः' इत्याणादेशे राजवत्कार्यं च। अप्पाणो। अत्ताणो। जसि। 'जश्शस्ङसिङसां णोश्' । अप्पाणो। अप्पा। आणादेशे। अप्पाणा। संबुद्धौ। दे अप्प। दे अप्पा। दे अप्पो। दे अप्पाण। जसि। तान्येव। अमि। अप्पं। अप्पाणं। शसि। अप्पादेशे [1]आणादेशे च रामवत्। टा

टो वात्मनो णिआणइआ ॥ २। २। ६१ ॥

आत्मनः परस्य टावचनस्य णिआ णइआ इत्यादेशौ वा [2]स्तः। अप्पणिआ। अप्पणइआ। अयमेव विशेषः। [3]इतरत् [4]सर्वमाणादेशे अप्पादेशे च [5]रामवद्रूपम्। एवम[6]त्तशब्दोपि ॥ युवन्शब्दस्य जुवाणो। जुवा। जुवो ॥ पूषन्श[7]ब्दस्य पू[8]साणो। पूसा। पूसो ॥ तक्षन्। क्ष्वेडकादित्वात् क्षस्य खः। तक्खाणो। तक्खा। तक्खो ॥ मूर्धन्शब्दस्य रेफलोपह्रस्वौ। वक्रादित्वाद्बिन्दुः। मुंधाणो। मुंधा। मुंधो। 'ढोर्धर्द्धि—' इत्यादिना स्तोर्ढत्वे। मुंढाणो। इत्याद्यपि ॥ श्वन्शब्दस्य साणो। [9]सा। इत्यादि ॥ सुकर्मन्शब्दस्य सुकम्माणो। [10]सुकम्मो। इत्यादि। [11]एतेषामात्मशब्दवत् प्रक्रिया। अन्येषां नपुंसकलिङ्गानामपि नकारान्तानाम्

स्नमदामशिरोनभो नरि ॥ १। १। ४९ ॥

सान्तं नान्तं च यच्छब्दरूपं तन्नरि पुंलिङ्गे प्रयोक्तव्यं दामन्

---

१ आणादेशे च is omitted in M. २ भवतः M. ३ अन्यत् R., T. ४ सर्वे रामवद्रूपम् R., T. ५ रामवद्रूपम् is dropped in R., T. ६ °मुत्तर for मत्त My.; °मत्ता M.; °मुत्ता R.; °मंता T. ७ शब्दस्य is dropped in M., R., T. ८ पूसानो M. ९ सासो M. १० M. has सुकम्मा before it. ११ एतेषाम् is dropped in M., My., P.

शिरस् नभस् एतान् वर्जयित्वा । इति पुंलिङ्गतायां कर्मन् कम्मो नर्मन् नम्मो इत्यादि । रामवत् । जन्मन्शब्दस्य

तु सक्खिणभवंतजम्मणमहंताः ॥ १ । १ । ३७ ॥

साक्ष्यादयः शब्दाः विहितान्त्यव्यञ्जनादेशा वा निपात्यन्ते । इति[1] निपातात् जम्मणो । पक्षे । जम्मो ॥ भस्मन्शब्दे 'वात्मभस्मनि पः' इति स्तोर्वा पः । भप्पो । पत्वाभावे 'मनयाम्' इति मलोपे शेषद्वित्वे[2] च भस्सो ॥ छद्मन्शब्दे 'वा च्छद्म—' इत्यादिना अन्त्यहलः प्रागुत्वे । छउमो । पक्षे । छम्मो । उभयत्रान्त्यहलो लोपः दलोपश्च ॥ श्लेष्मन्शब्दे 'श्लेष्मबृहस्पतौ तु फोः' इति द्वितीयस्य स्तोः फत्वे । सेफो । सिलेह्मो । अत्र 'लादक्लीबेषु' इति संयुक्तस्यान्त्यहलः प्रागित्वम् । 'श्मष्म—' इत्यादिना ह्मादेशः । इन्नन्तेषु सर्वत्र नलोपे कविशब्दवत् । करी । करिणो । इत्यादि । मनस्विन्शब्दे वक्रादिपाठाद् द्वितीयादचः परो बिन्दुः । मणंसी ॥ साक्षिन्शब्दस्य 'तु सक्खिण—' इत्यादिना निपातनात् सक्खिणो । पक्षे । सक्खी ॥ पथिन्शब्दस्य 'मूषिकविभीतक—' इत्यादिना इतः अत्वम् । अन्त्यहलो लोपः । थस्य हत्वम् । पहो । पहा । इत्यादि । रामवत् ॥ झकारान्तोप्रसिद्धः ॥ भकारान्तः पुँल्लिङ्गः सुककुप्शब्दः ।

हः क्षुत्ककुभि ॥ १ । १ । ३१ ॥

'अन्त्यहलोश्रदुदि' इत्यतः[3] 'अन्त्यहलः' इत्यनुवर्तते । क्षुत्ककुभोरन्त्यहलो हकारो भवति । लोपापवादः । सुककुहो । सुककुहा । इत्यादि । रामवत् ॥ घढान्तावप्रसिद्धौ । धकारान्तः पुँल्लिङ्गः तत्त्वभुत्शब्दः । अगागमः । तच्चबुहो[4] । तच्चबुहा । इत्यादि । रामवत् । एवं सुयुत्सुसमित्प्रभृतयः ॥ जकारान्तः पुँल्लिङ्गो विश्वसृक्शब्दः ।

---

१ इति निपातात् is dropped in My., P. २ शेषद्वित्वे च is dropped in M., T. ३ इत्यनुवर्तते M. ४ M. drops तत्तबुहो.

अगागमः । वलोपः । 'शोर्लुस—' इति दीर्घः । 'ऋतोत्' इत्यत्वम् । वीससओ । वीससआ । एवं हुतभुगादयः[1] ॥ भिषक्शब्दस्य

शरदामल् ॥ १ । १ । ३६ ॥

शरत्प्रकाराणामन्त्यहलः अत्वं भवति लित्वान्नित्यम् । इति शरत्प्रकारत्वादत्वम्[2] । भिसओ । भिसआ । इत्यादि । बगडान्ता अप्रसिद्धाः । दकारान्तः पुँल्लिङ्गो वेदविच्छब्दः । अगागमः । वेदविदो । वेदविदा । इत्यादि[3] । एवं तत्त्वविदादयः । यच्छब्दस्य तु भेदः । अन्त्यहलो लोपः । जत्वम् । जो । जसि । जे । अमि । जं । शसि । जे । जा । शस्येत्वं श्लुक् च । 'इदमेतद्—' इत्यादिना वा[4] डिणा । जिणा । जेण । जेणं । भिसि । जेहिं । इत्यादि । ङसौ 'म्हा ङसेः' इति वा म्हादेशः[5] । जम्हा[6] । पक्षे । जाहिंतो । इत्यादि । सर्ववत् । भ्यसि । जाहिंतो । जेहिंतो । जासुंतो । जेसुंतो । इत्यादि । सर्ववत् । ङसि । किंयत्तद्भ्यो ङसः सश्चा । जास । पक्षे । जस्स । आमि वा डेसिं । जेसिं । पक्षे । जाणं । जाण । ङौ 'ङेस्त्थस्सिंसम्मि' । जत्थ । जसिं । जम्मि । 'अनिदमेतद्—' इत्यादिना हिं च । जहिं । ङौ काले 'ङिरिआडाहे—' इत्यादिना इआ इत्यादयः । जइआ । जाहे । जाला । यदेत्यर्थः । सुपि[7] । जेसुं । जेसु ॥ तच्छब्दस्यान्त्यहलो लोपः । त सु इति स्थिते । 'एत्तो एत्ताहे ङसिनैतदः' इत्यत 'एतदः' इत्यनुवर्तमाने

तस्सौ सोऽक्लीबे तदश्च ॥ २ । २ । ८९ ॥

तदश्चकारादेतदस्तकारस्य सौ परे सकारो भवति अक्लीबे अनपुंसके[8] नपुंसकलिङ्गे तु[9] न भवति । सो । 'अक्लीबे' इति किम् । तं । एअं । जसि । ते । अमि । तं ।

---

१ हुतभुज् इत्यादयः M. २ °दत्वं भवति T. ३ इत्यादि is omitted in P., My. ४ डिणा वा M. ५ म्हा for म्हादेशः M., T. ६ जम्हा is omitted in M., T. ७ सुपि परे T. ८ अनपुंसके is dropped in P., My. ९ नपुंसके तु M., R.

क्वचित् सुपि तदो णः ॥ २ । २ । ७४ ॥

तच्छब्दस्य सुपि परे णो भवति । क्वचिल्लक्ष्यानुरोधेन । इत्यम्-शसोः टा वचने सुपि च लक्ष्यते । इत्यमि तदो णे सति । णं । शसि । ते । ता । णे । णा । टावचने[1] । 'इदमेतद्—' इत्यादिना टो वा डिणा । तिणा । तेणं । तेण । णिणा । णेणं । णेण । भिसि । तेहिं । इत्यादि । ङसौ 'म्हा ङसेः' इति वा म्हा । तम्हा । तस्मात् । 'ङसेः' इत्यनुवर्तमाने

डो तदस्तु ॥ २ । २ । ७२ ॥

तदः परस्य ङसेर्डित् ओत्वं वा भवति । तो । पक्षे । ताहिंतो । इत्यादि । भ्यसि । ताहिंतो[2] । तेहिंतो । तासुंतो[3] । तेसुंतो । इत्यादि । सर्ववत् । ङसि 'किंयत्तद्भ्यः—' इति ङसः शस् । तास । पक्षे । तस्स । 'तदिदमेतदाम्—' इत्यादिना से । से । आमि । सिं । तास । तेसिं । ताणं । ताण । इतः परं यद्वत् । सुपि । तेसुं[4] । तेसु । णेसुं[5] । णेसु ॥ एतच्छब्दस्य एतद् सु इति स्थिते अन्त्यहलो लोपः । 'तस्सौ सोक्लीबे तदश्च' इति चकारविहितः सादेशः । एसो । 'एत्तो एत्ताहे ङसिनैतदः' इत्यस्मात् 'एतदः' इत्यनुवर्तते[6] ।

सुनैस इणमो इणं ॥ २ । २ । ८८ ॥

एतदः सुना सह एस इणमो इणं इत्यादेशा[7] भवन्ति । एस । इणमो । इणं । जसि तलोपे । एए[8] । अमि । एअं । शसि । एए[9] । एआ । टा । एइणा । एएणा । एएणं । भिसि । एएहिं । इत्यादि । ङसौ 'तादिदमेतद्—' इत्यादेः 'तु' इत्यनुवर्तते ।

एत्तो एत्ताहे ङसिनैतदः ॥ २ । २ । ८५ ॥

---

१ टा for टावचने M., R. २ तेहिंतो । ताहिंतो M. ३ तेसुंतो । तासुंतो M. ४ तेसु । तेसुं M. ५ णेसु । णेसुं M. ६ इत्यनुवर्तमाने M., R., T. ७ इति त्रय आदेशा M., R., T. ८ M. has एआ after एए. ९ एआ । एए M.

एतदो ङसिना सह एत्तो एत्ताहे इत्यादेशौ वा भवतः। एत्तो। एत्ताहे। पक्षे। एआहिंतो। इत्यादि। भ्यसि। [1]एआहिंतो। एए-हिंतो। [2]एआसुंतो। एएसुंतो। इत्यादि। ङसि। 'तदिदमेतदाम्—' इति से च। से। एअस्स। आमि। सिं। एएसिं। एआणं। एआण। ङौ। थेस्सिम्मयः।

थे डेल् ॥ २।२।८६ ॥

'एतदः' इत्यनुवर्तते। एतदः स्थाने [3]रानुबन्धथ[4]कारे परे लानुबन्ध एकारो डिद्भवति। लित्वान्नित्यम्। एत्थ।

एतो म्मावदितौ वा ॥ २।२।८७ ॥

'एतदः' इत्यनुवर्तते। सप्तम्येकवचनादेशे म्मौ परे एतदः एकारस्य अ इ इत्येतावादेशौ वा भवतः। अअम्मि। [5]इअम्मि। पक्षे। एअम्मि[6]॥ शरच्छब्दे 'शरदामल्' इत्यत्वे बहुलाधिकारात् शरत्प्रावृषौ पुंस्येव प्र[7]योक्तव्याविति त्रिविक्रमदेववचनात् पुँल्लिङ्ग एव प्रयोगः। सरओ। सरआ। इत्यादि। रामवत्। खफछढान्ता अप्र-सिद्धाः। थकारान्तः पुंलिङ्गः अग्निमच्छब्दः। अगागमः। अग्गिमहो। अग्गिमहा। पक्षे। 'स्नेहाग्न्योर्वा' इत्यन्त्यहलः प्रागत्वे अगणिमहो। इत्यादि। रामवत्। एवं दधिमदादयः। चकारान्तः पुँल्लिङ्गो वारि-मुक्शब्दः। अगागमः। चलोपः। वारिमुओ। वारिमुआ। इत्यादि। एवं जलमुगादयः। तिर्यक्शब्दस्य 'तिर्यक्पदातिशुक्तेस्तिरिच्छिपा-यिक्कसिप्पि' इति निपातनात् [8]तिरिच्यादेशे। तिरच्ची। इत्यादि। कविवत्॥ टकारान्तोऽप्रसिद्धः। तकारान्तः पुँल्लिङ्गो मरुच्छब्दः। अन्त्यहलो लोपे। मरू। मरुणो। इत्यादि। कारुवत्। भवन्मह-

---

१ एएहिंतो। एआहिंतो M. २ एएसुंतो। एआसुंतो M. ३ रानुबन्धन-काले M. ४ °थकारपरे R. ५ M. and T. drop इअम्मि. ६ M. and T. have after एअम्मि, एअस्सिं। सुपि। एएसु। एएसुं. ७ वक्तव्या° My., P. ८ तिर्यक्शब्दस्य तिरिच्यादेशे M., R., T.

च्छब्दयोः 'तु सक्खिणभवंतजम्मणमहंताः' इति निपातनात् भवंत-महंत इति क्रमाद्वा भवतः । भवंतो । भवंता । महंतो । महंता । इत्यादि । रामवत् । पक्षे । अन्त्यहलो लोपे । भवो । भवा । महो । महा । इत्यादि । रामवत् । शत्रन्तस्य भवच्छब्दस्य भू शतृ इति स्थिते

होहुवहवा भुवेस्तु ॥ ३ । १ । १ ॥

भुवेर्धातोर्हो[1] हुव हव इति त्रय आदेशा भवन्ति । हो शतृ हुव शतृ हव शतृ इति स्थिते 'माणन्तौलृ च लङः' इत्यतो[2] 'माणन्तौलृ' इत्यधिकृत्य

शतृशानचोः ॥ २ । ४ । ४२ ॥

शतृशानचोः स्थाने माणन्त इत्येतावादेशौ प्रत्येकं स्तः[3] ॥ होमाणो । होन्तो । हुवमाणो । हुवन्तो । हवमाणो । हवन्तो । अत्रैव 'एच्च क्त्वातुमुत्व्यभविष्यति' इत्यतः 'एत्' इत्यधिकृत्य 'अदेल्लुक्यात्खोरतः' इत्यतः 'अतः' इति च

वा लङ्लोट्छत्रुषु ॥ २ । ४ । २० ॥

एषु परेष्वत एत्वं वा स्यात् । इत्येत्वे । हुवेमाणो । हुवेन्तो हवेमाणो । हवेन्तो । होमाणो । होन्तो । इत्यत्र एत्वं न भवति अनदन्तत्वात् ।

हुरचिति ॥ ३ । १ । ५ ॥

'भुवेः' इत्यनुवर्तते । चिद्वर्जिते प्रत्यये परे भुवेर्धातोर्हु इत्यादेशः स्यात् । हुन्तो । सर्वत्र भवने । एवं हसमाणो । हसंतो । हसे-माणो । हसेन्तो । भजमाणो । भजन्तो । भजेमाणो । भजेन्तो । इत्यादयः । त्वरतेस्तु 'तुवरजअडौ त्वरेः' इत्यतः 'त्वरेः' इत्यधिकृत्य

अतिङि तुरः ॥ २ । ४ । १४९ ॥

---

१ भवतेर्धातो° My., P. २ इत्यधिकृत्य M., T. ३ भवतः M.

तिङ्वर्जिते प्रत्यये परे त्वरतेस्तुर इत्यादेशः स्यात् । तुरन्तो । तुरमाणो । तुरेन्तो । तुरेमाणो ॥

तूरः शतृतिङि ॥ २ । ४ । १५० ॥

'त्वरेः' इत्यनुवर्तते । ञित्वरा संभ्रम इत्यस्य तिङि शतृप्रत्यये च परतः तूर इत्यादेशः स्यात् । तूरन्तो[1] । तूरेन्तो । तूरमाणो । तूरेमाणो । इत्यादि । एवं सर्वधातुषु तदादेशेषु च शतृशानचोः स्थाने माणन्तौ विधातव्यौ । शेषं रामवत् । कर्मणि तु शानचि कृते तस्य माणन्तयोः कृतयोर्धातोर्हो इत्यादेशेषु कृतेषु अणुहो यक् माण इति स्थिते

ईअइज्जौ यकः ॥ २ । ४ । ९१ ॥

यकः स्थाने ईअइज्ज इत्येतावादेशौ भवतः । इति ईअइज्जादेशयोः । अणुहोईअमाणो । अणुहोइज्जमाणो । अणुहोईअन्तो । अणुहोइज्जन्तो । एवं हसीअन्तो । हसिज्जन्तो । हसीअमाणो । हसिज्जमाणो । इत्यादि सर्वधातुषु तदादेशेषु च कल्पनीयम्[2] । कर्मणि हलन्तधातुष्वगागमात् पूर्वमेव ईअइज्जयोः कृतयोः । हसिज्जमाणो । हसीअमाणो । इत्यादयः सिद्धाः ॥ अर्हच्छब्दे 'स्निग्धे त्वदितौ' ईत्यतः[3] 'अदितौ' इत्यधिकृत्य 'क्ष्मारत्नेन्त्यहलः' ईत्यतः[4] 'अन्त्यहलः' इति च

अर्हत्यु च ॥ १ । ४ । १०५ ॥

अर्हच्छब्देऽन्त्यहलः प्रागुत्वं चकाराददितौ च भवतः । अरुहन्तो । अरिहन्तो । अरहन्तो । एवं अरुहमाणो इत्यादयः । अन्त्यहलो लोपे तु । अरुहो । अरिहो । अरहो । इत्याद्यपि । शेषं रामवत् ॥ पकारान्तः पुँल्लिङ्गो धर्मगुप्शब्दः । अगागमः । धम्मगुवो । धम्मगुवा । इत्यादि ॥ शकारान्तेषु सदृगादिष्वगागमे 'केवलस्य रिः' इत्यनुवर्तमाने

---

१ T. has तुरन्तो । तुरेन्तो । तुरमाणो । तुरेमाणो. २ कल्पनीयाः M., R., T. ३ इत्यधिकृत्य M., R, T. ४ इति च M., R., T.

‘दृश्यक्सकिनि’ इति ‘ऋतोत्’ इति च । सरिसो । सरिसा । एवं तारिसो । इत्यादि ॥ षकारान्ते रत्नमुट्शब्दे अगागमे ‘क्ष्मारत्नेऽन्त्यहलः’ प्रागत्वे च[1] । रअणमुसो । इत्यादि ॥ प्रावृट्शब्दे शरत्प्रावृषौ पुंस्येवेति त्रिविक्रमदेववचनात् पुँल्लिङ्गतायां ‘स आयुरप्सरसोः’ इत्यतः ‘सः’ इत्यनुवर्तमाने[2] ‘अन्त्यहलोऽश्रदुदि’ इत्यतः ‘अन्त्यहलः’ इति च

दिक् प्रावृषि ॥ १ । १ । ३५ ॥

अनयोरन्त्यहलः सो भवति । लोपापवादः । ऋत्वादिपाठादृत उत्वम् । पाउसो । पाउसा । इत्यादि । रामवत् ॥ षट्छब्दस्यान्त्यहलो लोपे ‘छल् षट्छमी—’ इत्यादिना शोश्छत्वे । छो । छा । छेहिं । छेहिंतो । आमि । छण्हं । छण्ह । छेसुं । छेसु ॥ सकारान्ते सुवर्चस्शब्दे अन्त्यहलो लोपे । सुवच्चो । सुवच्चा । इत्यादि । रामवत् ॥ मनस् यशस्[3] महस् इत्यादीनां ‘स्नमदामशिरोनभो नरि’ इति पुँल्लिङ्गतायामन्त्यहलो लोपे । मणो । जसो । महो । इत्यादि । रामवत् । एवं तमस्प्रभृतयः ॥ सुमनस् शब्दस्यान्त्यहलो लोपे । सुमणो । सुमणा । इत्यादि ॥ धनुःशब्दे तु ‘हः क्षुत्ककुभि’ इत्यतः[4] ‘हः’ इत्यधिकृत्य ‘अन्त्यहलोऽश्रदुदि’ इत्यतः[5] ‘अन्त्यहलः’ इति च

धनुषि वा ॥ १ । १ । ३२ ॥

अत्रान्त्यहलो हत्वं वा स्यात् । धणुहो । धणुहा । इत्यादि । पक्षे । अन्त्यहलो लोपे । धणू । इत्यादि । कारुवत् । धनुर्मनसोर्नपुंसकत्वमिति[6] केचित् । तदा । मणं[7] । धणुहं । धणु । इत्यादि । कुण्डवन्मधुवच्च ॥ अदस् शब्दस्य अदस् सु इति स्थिते ‘सुप्यदसोमुः’ इत्यतः ‘अदसः’ इत्यधिकृत्य

अहद्धा सुना ॥ २ । २ । ९१ ॥

---

१ M. and R. drop च. २ इत्यनुवर्तते M. ३ महस् यशस् R., T. ४ इत्यधिकृत्य M., T. ५ इति च M., R., T. ६ धनुःसुमनसो° M. ७ सुमणं M.

अदसः सुना सह अहदित्यादेशो वा स्यात् । तकारस्तावन्मात्र-दर्शनार्थः । अह । पक्षे ।

सुप्यदसोमुः ॥ २ । २ । ९० ॥

अदसः सुपि परे अमु इत्यादेशः स्यात् । अमू । जसि । अमू । अमओ । अमउ । अमुणो । अमि । अमुं । शसि । अमू । अमुणो । इत्यादि सर्वं कारुवत् ।

इआओ म्मौ ॥ २ । २ । ९२ ॥

अदसो ङिवचनादेशे म्मौ परे इअ अअ इत्यादेशौ वा भवतः । इअम्मि । अअम्मि । पक्षे । अमुम्मि । सर्वनामत्वेपि नात्र ङेर्थादयः । अनदन्तत्वात् ॥

इति हलन्ताः पुंलिङ्गाः ॥

अथ हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ।

हकारान्तः स्त्रीलिङ्ग उपानह्शब्दः । 'अन्त्यहलोश्रदुदि' इत्यतः 'अन्त्यहलः' इत्यधिकृत्य

अविद्युति स्त्रियामाल् ॥ १ । १ । २९ ॥

स्त्रीलिङ्गे वर्तमानस्यान्त्यहलः आत्वं भवति विद्युच्छब्दं वर्जयित्वा । लोपापवादः । 'पो वः' । उवाणआ । इत्यादि । जायावत् ॥ यकारान्तोप्रसिद्धः ॥ वकारान्तः स्त्रीलिङ्गो दिव्शब्दः । पूर्ववदात्वम् । दिआ । इत्यादि । जायावत् ॥ रेफान्तस्त्रीलिङ्गो गिर्शब्दः । 'अविद्युति स्त्रियामाल्' इत्यतः 'स्त्रियाम्' इत्यधिकृत्य 'अन्त्यहलोश्रदुदि' इत्यतः 'अन्त्यहलः' इति च

रो रा ॥ १ । १ । ३० ॥

---

१ इत्यधिकृत्य M., R., T. २ My. and P. drop विद्युच्छब्दं वर्जयित्वा. ३ M. has लित्वान्नित्यम् after it. ४ M. and T. drop इत्यादि. ५ इत्यधिकृत्य M., R., T.

स्त्रियां वर्तमानस्यान्त्यरेफस्य रा इत्ययमादेशो[1] भवति । गिरा । धूर् । धुरा । पूर् । पुरा । इत्यादि । जायावत् ॥ चतुरशब्दस्य[2] पुँल्लिङ्गवत् ॥ ऌकारञकारान्तावप्रसिद्धौ ॥ मकारान्तस्त्रीलिङ्गः किं-शब्दः । पूर्ववत् कादेशे । 'पुंसोजातेर्ङीब्वा' इत्यतः[3] 'ङीब् वा' इत्यधिकृत्य

किंयत्तदोस्वमामि सुपि ॥ २ । २ । ४० ॥

सु अम् आम् वर्जिते सुपि परे किंयत्तद्भ्यो ङीब् वा स्यात् । पक्षे विकल्पसामर्थ्यादेव टाप् । विकल्पस्य प्रायः समशिष्टवस्तु-द्वयविषयत्वनियमात् । का । कीओ । कीउ । की । काओ । काउ । का । अमि । कं । शसि । जस्वत् । जश्शसोः 'शोशू स्त्रियां तु' इति शोशू । टॉवचने । कीअ । कीआ । कीइ । कीए । टापि[4] शावर्जितं त्रयम् । काअ । काइ । काए । अत्र 'टाङिङसाम्' इति शशाशिशे । भिसि । कीहिं । इत्यादि । काहिं । इत्यादि च[5] । ङसौ । शशाशिशे । टावत् । भ्यसि । कीहिंतो । इत्यादि । का-हिंतो । इत्यादि । ङसि । 'कियत्तद्भ्यो ङस्' इत्यतः 'ङस्' इत्यधि-कृत्य 'अनिदमेतदस्तु—' इत्यादेः 'तु' इत्यनुवर्तते ।

ईतः से सार् ॥ २ । २ । ६८ ॥

ईकारान्तेभ्यः किंयत्तद्भ्यः परो ङस् से सा इत्यादेशावापद्यते । कीसे । किस्सा । अत्र रित्वाद्वित्वम् । पक्षे । कीअ । कीआ । कीइ । कीए । काअ । काइ । काए । 'किंयत्तद्भ्यो ङस्' इति सकारश्च । कीस । कास । काणं । काण । ङौ । शशाशिशे । कीअ । इत्यादि । काअ । इत्यादि चे । टावत्[6] । 'अनिदमेतदस्तु किंयत्तदस्त्रियामपि हिं' इति ङेर्हिं । काहिं । ईकारान्ते हिं नास्ति । हिमोकारान्तविषय-[7]

---

१ °मादेशः स्यात् R., T. २ चतुर्शब्दः P., My. ३ इत्यधिकृत्य M., R., T. ४ टा M. ५ M. and T. drop च. ६ M. and T. drop टावत्. ७ हिमोदन्तविषयत्वात् । M. and T.

त्वात् । सुपि । कीसुं । कीसु । कासुं । कासु ॥ इदम्शब्दस्य 'इदम इमः' इति इमादेशः ।

पुंसोजातेर्ङीब् वा ॥ २ । २ । ३७ ॥

अजातिवाचिनः पुँल्लिङ्गात् स्त्रियां वा ङीप्[1] । अनुक्तमन्यन्यायेन । 'यस्येति च' इत्यकारलोपः । इमी । पक्षे टाप् । इमा । 'पुंसि सुना त्वअं स्त्रियामिमिआ' इति इमिआ च । इमिआ । सिद्धावस्थापेक्षया इअं च । जसि । इमाओ । इत्यादि । अमि । इमिं । इमं । शसि जस्वत् । टा शशाशिशे । इमीअ । इत्यादि । इमाअ । इत्यादि । भिसि । इमीहिं । इत्यादि । इमाहिं । इत्यादि । ङसौ । शशाशिशे । इमीअ । इत्यादि । इमाअ । इत्यादि । पक्षे । इमीहिंतो । इमाहिंतो । इत्यादि । भ्यसि । इमीहिंतो । सुंतो च । इमीसुंतो । इमाहिंतो । इमासुंतो । इत्यादि च । ङसि । शशाशिशे । इमीअ । इत्यादि । पक्षे । 'तदिदमेतदाम्—' इत्यादिना से । से । आमि । अनेनैव सिमादेशः । सिं । पक्षे । 'आमां डेसिं' । इमेसिं । इमीणं । इमीण । इमाणं । इमाण । ङौ । शशाशिशे । इमीअ । इत्यादि । इमाअ । इत्यादि । पक्षे । इमस्सिं । इमम्मि । अस्सिं । अत्र तु 'अत्सुप्स्सिं-हिस्से' इत्यत् । 'इहेणं ङ्यमा' । इह । अत्र ईकारान्ते स्सिम्मी न स्तः । अनदन्तत्वात् । सुपि[2] । ईमीसुं[3] । इमीसु । ईमांसु[4] । इमासु । इदमः अत् । आसुं । आसु ॥ ङकारणकारान्तावप्रसिद्धौ[5] ॥ नकारान्तः स्त्रीलिङ्गः सीमन्शब्दः । 'अविद्युति स्त्रियामाल्' इत्यात्वम् । सीमआ । गरिमन् लघिमन् महिमन् इत्येवमादीनामिमनिजन्तानाम् 'स्त्रियामिमा-ञ्जलिगाः' इति स्त्रीलिङ्गत्वेन प्रतिज्ञाने सत्यपि बहुलाधिकारादात्वं नास्ति किं तु नलोप एव । टाप्[6] । गरिमा । लहिमा । महिमा । इत्यादि । जायावत् । स्त्रीत्वस्य वैकल्पिकत्वात् गरिमो लहिमो महिमो

---

१ ङीप् स्यात् M., T. २ My. and P. drop सुपि. ३ M. has इमीसु । इमीसुं. ४ इमासु । इमांसु M. ५ ङणान्तावप्रसिद्धौ P., My. ६ T. and R. drop टाप्.

इत्यपि भवति ॥ झान्तोऽप्रसिद्धः ॥ भकारान्तः स्त्रीलिङ्गः ककुप्शब्दः । 'अन्त्यहलोऽश्रदुदि' इत्यतः 'अन्त्यहलः' इत्यधिकृत्य[1]

हः क्षुत्ककुभि ॥ १ । १ । ३१ ॥

क्षुत् ककुभ् अनयोरन्त्यहलो हत्वम्[2] । टाप् । ककुहा[3] । क्षस्य स्पृहादित्वाच्छः । छुहा ॥ जकारान्तः स्त्रीलिङ्गः स्रक्शब्दः । आत्वम् । सआ ॥ दकारान्तः स्त्रीलिङ्गो दृषच्छब्दः । आत्वम् । कृपादित्वादृत इत्वम् । दिसआ । एवं संपत्प्रभृतयः ॥ प्रतिपच्छब्दस्य समृद्ध्यादिपाठादादेरचो वा दीर्घः । आत्वम् । प्रत्यादिपाठात्तस्य डत्वम् । पस्य वत्वं च । पडिवआ । पाडिवआ । प्रतिपद् ॥ दकारान्तः स्त्रीलिङ्गो यच्छब्दः । 'किंयत्तदोस्समामि' इति वा ङीप् । जत्वम् । जा । जसि । जीओ । जीउ । जी । जाओ । जा । इत्यादि । स्त्रीलिङ्गकिंशब्दवत् ॥ तच्छब्दस्य 'किंयत्तदोस्समामि' इति ङीप् । सौ । 'तस्सौ सोऽक्लीबे—' इत्यादिना सः । सा । जसि । तीओ । तीउ । ती । ताओ । ताउ । ता । तं । इत्यादि । स्त्रीलिङ्गकिंशब्दवत् ॥ एतच्छब्दस्य 'पुंसोजातेर्ङीब् वा' इति वा ङीप् । पक्षे टाप् । उभयत्रान्त्यहलो लोपः । सौ । 'सुनैसइणमोइणं ।' इत्यादेशा वा भवन्ति । 'तस्सौ सोऽक्लीबे तदश्च' इति चकारात् प्राप्तं सत्वं च । एस । इणमो । इणं । एसा । एई । अत्रान्त्यहलो लोपः । जसि । शो शु । एईओ । इत्यादि । अमि । एअं । एइं । शसि । जैस्वत् । शशाशिशो । एइअ । इत्यादि । एआअ । इत्यादि । भिसि । एईहिं । इत्यादि । एआहिं । इत्यादि । ङसौ । शशाशिशो । पक्षे । हिंतो । इत्यादयः । एईअ । इत्यादि । एआअ । इत्यादि । एईहिंतो । इत्यादि । एआहिंतो । इत्यादि । ङसिं । शशाशिशो । एईअ । इत्यादि । एआअ । इत्यादि । सुपि । एईसुं । एइसु । एआसुं । एआसु ॥ खफछढथान्ता अप्र-

---

1 इत्यधिकृत्य M., R. 2 M. has भवति after हत्वं. 3 M. adds जायावत् after it. 4 तान्येव M.

सिद्धाः ॥ चकारान्तः स्त्रीलिङ्गो वाक्शब्दः । आत्वम् । वाआ ॥ त्वक्शब्दस्य 'अविद्युति—' इत्यात्वे 'त्वथ्वद्वध्वाम्—' इति सूत्रेण त्वस्य चत्वे । चआ । एवं रुचादयः ॥ तकारान्तः स्त्रीलिङ्गो योषिच्छब्दः । आत्वम् । जत्वम् । जोसिआ । एवं सरिदादयः ॥ विद्युच्छब्दस्य 'अविद्युति स्त्रियामाल्' इत्यत्र 'अविद्युति' इति पर्युदासादात्वं न भवति । किं त्वन्त्यहलो लोप एव । 'द्यय्यर्यां जः' इति जत्वम् । विज्जू । तनुवत् । कुलादिपाठाद्वा पुँल्लिङ्गतायां कारुवत् । 'लो वा विद्युत्—' इत्यादिना स्वार्थे वा[1] ले सति । विज्जुला । शतृशानजन्तेषु स्त्रियां विशेषः । पुँल्लिङ्ग इव[2] शतृशानचोः कृतयोः

स्त्रियामी च ॥ २ । ४ । ४२ ॥

'शतृशानचोः' इत्यनुवर्तते । शतृशानचोः स्थाने स्त्रियामीत्वम् । चकारान्माणन्तौ च भवतः । हसई । हसमाणी । हसंती । भजई । भजमाणी । भजंती । 'पुंसोजातेर्ङीब् वा' इति वा ङीप्[3] । हसमाणा । इत्याद्यपि । एवं सर्वत्रोह्यम् । शेषं गौरीवत् ॥ ककारान्तोप्रसिद्धः ॥ पकारान्तः स्त्रीलिङ्गोप्छब्दः । अन्त्यहल आत्वम् । आआ । पलोपः[4] । जसि । सिद्धावस्थापेक्षया आओ इति[5] दृश्यते । बह्वर्थवाचित्वात् सर्वत्र बहुवचनमेव । जायावत्[6] ॥ शकारान्तः स्त्रीलिङ्गो दिक्शब्दः । 'दिक्प्रावृषि' इत्यन्त्यहलः सत्वम् । दिसा दिसाओ । इत्यादि । जायावत् ॥ दृक्शब्दस्यात्वम् । कृपादित्वादृत इत्वम् । दिआ । षकारान्तः स्त्रीलिङ्गस्त्विट्शब्दः । आत्वम् । त्वस्य चत्वम् । चिआ । चिआओ ॥ षट्छब्दः पुँल्लिङ्गवत् ॥ सकारान्तः स्त्रीलिङ्ग आसीस् शब्दः । 'धनुषि वा' इत्यतः 'वा' इत्यधिकृत्य[7]

सशाशिषि ॥ १ । १ । ३३ ॥

---

१ लः for वा ले सति M. २ वत् for इव M., T. ३ ङीपि M. ४ पलोपे M. ५ इत्यपि M. ६ जायाशब्दवत् M., T. ७ इत्यधिकृत्य M., T., R.

आशीः शब्दे अन्त्यहलः सकारो वा स्यात् । शित्वात् पूर्वस्य दीर्घः । आसीसा । पक्षे । आत्वम् । आसिआ ॥ अप्सरस्शब्दे

स आयुरप्सरसोः ॥ १ । १ । ३४ ॥

'धनुषि वा' ई[1]त्यतः 'वा' इत्यनुवर्तते । अनयोरन्त्यव्यञ्जनस्य सकारो वा स्यात् । इति सत्वे 'थ्यश्चत्प्सामनिश्चले' इ[2]ति प्सस्य छत्वम् । अच्छरसा । पक्षे । आत्वम् । अच्छरआ ॥ अदस्शब्दस्य 'अहद्वा सुना' इति वा अहः । अह । पक्षे । 'सुप्यदसोमुः' इति अमुः । अमू । अमूओ । इत्यादि । त[3]नुशब्दवत् ॥

इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ।

अथ हलन्ता नपुंसकलिङ्गाः ।

ह[4]कारान्तनपुंसकलिङ्गः स्वनडुद्छब्दः । अगागमः । सु अनडुहं । इत्यादि । कुण्डवत् ॥ वकारान्ते सुदिव्शब्दे कप्रत्यये सुदिअं । इत्यादि ॥ रेफान्तः सुगिरं । इ[5]त्यादि ॥ चतुर्शब्दः पुँल्लिङ्गवत् । इदम्शब्दस्य 'इदम इमः' ई[6]त्यतः 'इदमः' इत्यधिकृत्य

क्लीबे स्वमेदमिणमिणमो ॥ २ । २ । ८२ ॥

नपुंसके वर्तमानस्येदमः सु अम् इत्येताभ्यां सह इदं इणं इणमो इत्यादेशा भवन्ति । इदं । इणं । इणमो । अन्यत्र पुँल्लिङ्गवत् ॥

किं किं ॥ २ । २ । ८३ ॥

'क्लीबे' इत्यनुवर्तते 'स्वम्' इति च । क्लीबे वर्तमानः किंशब्दः स्वमा सह किमेव भवति । किं । किं । अन्यत्र पुँल्लिङ्गवत् ॥ दामन्-शब्दे 'स्नमदाम—' इति सूत्रे 'अदाम' इति पर्युदासान्नपुंसकत्वम् । अन्त्यहलो लोपः । दामं दामाणं । कुण्डवत् ॥ शर्मवर्मशब्दयोः 'स्नमदाम—' इत्यादिना पुँल्लिङ्गत्वप्रतिज्ञा[7]नेपि सम्मं वम्मं इति च

---

१ इत्यधिकृत्य R., M. २ इत्यनेन M. ३ तनुवत् My., P. ४ हलन्त° R. ५ इत्यादि कुण्डवत् T. ६ इत्यधिकृत्य M., R. ७ प्रतिज्ञाने सत्यपि T.

दृश्यत इति वचनान्नपुंसकत्वे कुण्डवत् ॥ नपुंसके असृङ्शब्दे ऋत इत्वम् । 'मङ्लुगसंबुद्धेः—' इति मङ्लुक् । अन्त्यहलो लोपः । असि । असिं । दधिवत् ॥ यद् । जं । इजाणि । इत्यादि प्रथमाद्वितीययोः कुण्डवत् । अन्यत्र पुँल्लिङ्गवत् ॥ यद्वत्तच्छब्दः ॥ एतदः 'सुनैसइणमो-ऽणं' इत्यादेशाः[1] । एस । इणमो । इणं । पक्षे । एअं । इत्यादि । कुण्डवत् पुँल्लिङ्गवच्च ॥ शकृत् । ऋत इत्वम् । सइं । दधिवत् ॥ तादृश् । अक् । रित्वम् । तारिसं । एवं यादृशादयः ॥ षष् । पूर्ववत् ॥ शिरस् नभस् एतयोः[2] 'स्नमदाम—' इति सूत्रे पर्युदासान्नपुंसकत्वम् । सिरं । णहं ॥ वयम् सदस् सुमनस् वअं सअं सुमणं इति[3] दृश्यत इति वचनान्नपुंसकत्वम् ॥ 'हः क्षुत्ककुभि' इत्यतः 'हः' इत्यधिकृत्य

धनुषि वा ॥ १ । १ । ३२ ॥

अत्रान्त्यहलो हत्वं वा । धणुहं । धणु । अदस् । अमु । अह च सौ । अह । अमूनि । अमूइं । अमूइ । शस्येत्वम् । अन्यत्र पुँल्लिङ्गवत् ॥

इति हलन्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

---

१ इत्यादेशा एव M. २ अशिरो न भवतीति for एतयोः 'स्नमदाम–' इति सूत्रे. ३ इति च M.

अथ युष्मच्छब्दः ।

अथ युष्मदस्मच्छब्दावलिङ्गाविति केचित् । अभिधेयवल्लिङ्गावित्य[1]परे । पक्षद्वयेपि रूपनिर्णयः समानः । युष्मद् सु इति स्थिते

युष्मत् सुना तुवं तुं तुमं तुह ॥ २ । ३ । १ ॥

युष्मच्छब्दः सुना सह तुवं तुं तुमं तुह इति चतुर आदेशाना[2]पद्यते । तुवं । तुं । तुमं । तुह । त्वमित्यस्त्येव सिद्धावस्थापेक्षया वलोपे तं इत्यपि ॥ युष्मद् जस् इति स्थिते

जसा भे तुब्भे तुय्हे उय्हे तुब्भ ॥ २ । ३ । ३ ॥

युष्मच्छब्दो जसा सह भे इत्यादि पञ्चादेशानाप्नोति । भे । तुब्भे । तुय्हे । उय्हे । तुब्भ । यूयम् ।

वा ब्भो म्हज्झौ ॥ २ । ३ । १४ ॥

युष्मदादेशेषु द्विरुक्तभकारस्य म्हज्झ इत्यादेशौ वा भवतः[3] । तुम्हे । तुज्झे । तुम्ह । तुज्झ । इति जसि[4] नव[5] रूपाणि ॥ अमि 'युष्मत् सुना तुवं तुं तुमं तुह' इत्यतः[6] 'सुना' इत्यन्यदधिकृत्य

अमा तुमे तुए च ॥ २ । ३ । २ ॥

युष्मच्छब्दोमा सह तुमे तुए इत्यादेशौ चकारात् तुवं आदि चतुष्टयं चापद्यते[7] । तुमे । तुए । तुवं । तुं । तुमं । तुह । त्वामित्यस्य सिद्धावस्थापेक्षाया वलोपे 'स्वरस्य बिन्द्वमि' इति ह्रस्वे तं इत्यपि भवति ॥ शसि 'जसा भे तुब्भे तुय्हे उय्हे तुब्भ' इत्यतः[8] 'जसा' इत्यन्यदनु[9]वर्तमाने

शसा वो च ॥ २ । ३ । ४ ॥

युष्मच्छसा सह वो इति चकाराद् भे इत्यादीन् नवादेशांश्चापद्यते । वो । भे । तुय्हे । तुम्हे । तुज्झे । उय्हे । तुब्भ । तुम्ह । तुज्झ । तुब्भे ॥ १० ॥ युष्मान् ॥

---

१ °त्येके R., T. २ °नापद्यते My., P. ३ स्तः P., My. ४ T. drops जसि. ५ M. drops नव; T. has जसि after नवरूपाणि. ६ इत्यधिकृत्य M., R., T. ७ चाप्नोति My., P. ८ इत्यनुवर्तमाने M., R., T. ९ °नुवर्तते P., My.

टा भे ते दे दि तुमं तुमइ ॥ २ । ३ । ५ ॥

युष्मत् टावचनेन सह भे इत्यादि षडादेशानापद्यते ॥

ङिटाभ्यां तुमए तुइ तुए तुमाइ तुमे ॥ २ । ३ । ६ ॥

युष्मद् ङिटाभ्यां सह तुमए इत्यादि पञ्चादेशानाप्नोति । एवं च टावचने । भे । ते । दे । दि । तुमं । तुमइ । तुमए । तुइ । तुए । तुमाइ । तुमे । त्वया ॥ भिसि

भिसा भेतुब्भेह्युब्भेह्युय्हेहितुय्हेहि ॥ २ । ३ । १० ॥

युष्मद् भिसा सह भे इत्यादि पञ्च रूपाण्यापद्यते । 'वा ब्भो म्हज्झौ' इति वचनात् ताभ्यां योगे चत्वारि । [1]मिलित्वा नव रूपाणि । भे । तुब्भेहि । तुम्हेहि । तुज्झेहि । उब्भेहि । उम्हेहि । उज्झेहि । उय्हेहि । तुय्हेहि ॥ ९ ॥ युष्माभिः ॥ ङसौ

तुब्भतुहिंतोतुय्ह ङसिना ॥ २ । ३ । ७ ॥

युष्मद् ङसिना सह तुब्भादीन् त्रीनादेशाना[2]प्नोति । वा ब्भो म्हज्झावपि । तुब्भ । तुम्ह । तुज्झ । तुहिंतो । तुय्ह ॥ ५ ॥ त्वत् ॥

तु तइ ङिप्ङसौ ॥ २ । ३ । ८ ॥

ङिबिति सप्तमी ङसीति पञ्चम्येकवचनम् । तयोः परयोर्युष्मच्छब्दः तु तइ इत्यादेशौ [3]यथाक्रममापद्यते । सप्तमीङस्योर्यथोक्ता एवादेशाः । ङसौ हिंतोत्तोदोदवः । तईहिंतो । तइत्तो । तईओ । तईउ । अत्र सर्वत्र 'दिर्दोत्तो—' इत्यादिना दीर्घः । त्वत् ॥

तुव तुम तुह तुब्भ ॥ २ । ३ । ९ ॥

'ङिप्ङसौ' इत्यनुवर्तते । ङिपि ङसौ च परे युष्मद् तुव आदींश्चतुर आदेशानापद्यते । ङिप्ङस्योर्यथाप्राप्तमेव । ङसौ हिंतोत्तोदोदवः । तुवाहिंतो । तुवत्तो । तुवाओ । तुवाउ । तुवाहि । तुवा । इति षट् । एवं तुमतुहयोरपि प्रत्येकं षट् । तुब्भेत्यत्र म्हज्झभ्यां योगे

---

[1] M., R., and T. drop मिलित्वा नवरूपाणि. [2] °नापद्यते P., My. [3] आपद्यते यथासंख्यम् P., My.

तुब्भ तुम्ह तुज्झ इति त्रयः । इति त्रयाणामपि प्रत्येकं हिंतो इत्यादि षट् । एवं च ङसौ पूर्वसूत्रद्वयोक्तानि नव । तृतीयसूत्रोक्तानि षट्त्रिंशत् । मिलित्वा पञ्चचत्वारिंशद्रूपाणि । अत्र युष्मदोदन्तादेशपक्षे 'ङसिसो हि' 'ङसेः श्लुक्' इति द्वयमप्युदाहार्यम् ॥ भ्यसि

उम्होय्ह तुय्ह तुब्भ भ्यसि ॥ २ । ३ । ११ ॥

युष्मद् भ्यसि परे उम्ह उय्ह तुय्ह तुम्भ इति चतुर आदेशानाप्नोति ॥ भ्यसस्तु यथाप्राप्तमेव । 'वा ब्भो म्हज्झौ' इति ताभ्यां योगे षट् । षण्णामप्येकैकस्य नव रूपाणि । एवं भ्यसि चतुःपञ्चाशद्रूपाणि । एकस्य नव रूपाणि प्रदर्श्यन्ते । उम्हेहिंतो । उम्हाहिंतो । उम्हेसुंतो । उम्हासुंतो । उम्हेहि । उम्हाहि । उम्हत्तो । उम्हाओ । उम्हाउ । एवं उय्ह तुय्ह तुब्भ तुम्ह तुज्झ एष्वपि प्रत्येकं नव नव रूपाण्युदाहरणीयानि । अत्र सर्वत्र रामशब्दवद् दीर्घत्वे ॥ ङसि

तुब्भोब्भोय्हतइतुहंतुहतुम्हंतुवतुमतुमेतुमाइतुमोदेतेदितुइए ङसा ॥ २ । ३ । १२ ॥

युष्मद् ङसा सह तुब्भ उब्भ उय्ह तइ तुहं तुह तुम्हं तुव तुम तुमे तुमाइ तुमो दे ते दि तु इ ए इत्याष्टादशादेशानापद्यते[1] । 'वा ब्भो म्हज्झौ' इति ताभ्यां योगे चत्वारि । एवं मिलित्वा द्वाविंशतिः रूपाणि । ननु 'वा ब्भो म्हज्झौ' इत्यनेन तुंह इति रूपसिद्धावत्र सूत्रे पुनस्तुंहग्रहणं व्यर्थम् । छन्दोवत् सूत्राणीति सूत्राणां छन्दस्तुल्यत्वादभिप्रायापरिज्ञानात् । यद्वात्र शास्त्रे सर्वत्र बहुलाधिकारादत्र पुनस्तुंहाभावमाशङ्क्य पुनस्तद्ग्रहणम् ॥ आमि

तुम्हाण तुब्भं तुब्भाण तुमाण तुवाण तुहाण तुब्भ वो भे त्वामा ॥ २ । ३ । १३ ॥

युष्मद् आमा सह तुम्हाण तुब्भं तुब्भाण तुमाण तुवाण तुहाण तुब्भ वो भे त्वा इति दशादेशानापद्यते । म्हज्झाभ्यां योगे 'क्त्वासु-

---

[1] °नापद्यते My., P.

पोस्तु सुणातु' इति वा बिन्दौ च बिन्द्वन्ताः सप्त । अबिन्द्वन्ताः सप्त । तुब्भं इत्यत्र त्रीणि । तुब्भ इत्यत्रापि तथैव । शिष्टैस्त्रिभिः सह त्रयोविंशतिः रूपाणि । ननु तुम्हाणमित्यत्र सूत्रे न ग्रहीतव्यम् । स्वभावत एव तद्रूपस्य निरूपयितुं शक्यत्वात् । तथाहि । युष्मद् आम् इति स्थिते अन्त्यहलो लोपे आमो णशि कृते 'अर्थपरे तो युष्मदि' इति यस्य तत्वे 'शिति दीर्घः' इति दीर्घे ष्मस्य म्हत्वे च सिध्यतीति सत्यमेव । तथापि सूत्रकृतां प्रवृत्तिर्विचित्रेति विज्ञापयितुं[1] तद्ग्रहणमिति संतोष्टव्यम् । युष्माकम् ॥ ङौ 'ङिहाभ्यां तुमए—' इत्यादिना तुमए इत्यादय आदेशाः[2] पञ्च 'तु तइ ङिप्ङसौ' इति ङिपि यथाक्रमं प्राप्तस्तु इत्यादेश एकः । एवं षट् । तुमए । तुइ । तुए । तुमाइ । तुमे । तुम्मि । अत्र 'ङेर्मिः' इति मिरेव न तुत्थादयः । सर्वनामत्वेप्यनद[3]-न्तत्वात् ॥ सुपि 'ङिप्' इत्यनुवर्तमाने 'तुव तुम तुह तुब्भ' इति सूत्रेण युष्मदस्तुवादयश्चत्वार आदेशाः सुपि परे[4] । तुवेसुं । तुवेसु । तुमेसुं । तुमेसु । तुहेसुं । तुहेसु । तुब्भेसुं । तुब्भेसु । तुम्हेसुं । तुम्हेसु । तुज्झेसुं । तुज्झेसु । अत्र 'भिस्भ्यः सुपि' इत्येत्वम् । 'तु तइ ङिप्ङसौ' इति सुप्यपि तु इत्यादेशः । 'इदुतोर्दिः' इति दीर्घः । तासुं । तासु ॥

इति युष्मच्छब्दः ॥

अथास्मच्छब्दः ।

सौ

अस्मत्सुना अम्हि हमहअमहमहम्म्यम्मि ॥ २ । ३ । १५ ॥

अस्मत् सुना सह अम्हि हं अहअं अहं अहम्मि अम्मि इति षडादेशानापद्यते । अम्हि । हं । अहअं । अहं । अहम्मि । अम्मि । अहमित्यर्थः ॥ जसि

---

१ ज्ञापयितुं My., P. २ इत्याद्यादेशाः P., My. ३ सर्वनामशब्दत्वे P., My. ४ परेपि M.

मो भे वअं जसा ॥ २ । ३ । १६ ॥

अस्मज्जसा सह मो इत्यादि त्रीनादेशानाप्नोति ।

अम्हे अम्हो अम्ह ॥ २ । ३ । १७ ॥

'अस्मत्' 'जसा' इति चानुवर्तते । अस्मज्जसा सह अम्हे इत्यादि त्रीनादेशानाप्नोति । योगविभाग उत्तरार्थः । मो । भे । वअं । अम्हे । अम्हो । अम्ह । वयम् ॥ अमि

मं णे णं मि मिमं ममं अम्मि अहं मम्ह अम्ह अमा ॥ २ । ३ । १९ ॥

अस्मदमा सह ममित्यादि दशादेशानापद्यते । मं । णे । णं । मि । मिमं । ममं अम्मि । अहं । मम्ह । अम्ह ॥ १० ॥ माम् ॥ शसि । 'अम्हे अम्हो अम्ह' इत्यधिकृत्य

णे च शसा ॥ २ । ३ । १८ ॥

अस्मच्छब्दः शसा सह णे इति चकाराद् अम्हे इत्यादीन् त्रीनादेशांश्चापद्यते । अम्हे । अम्हो । अम्ह । णो ॥ ४ ॥ अस्मान् ॥ टा

मि मइ ममाइ मए मे ङिटा ॥ २ । ३ । २० ॥

अस्मत् टावचनेन ङिवचनेन च सह मि इत्यादि पञ्चादेशांश्चापद्यते ।

ममं णे मआइ ममए टा ॥ २ । ३ । २१ ॥

अस्मत् टावचनेन सह ममं इत्यादींश्चतुर आदेशानाप्नोति । मि । मइ । ममाइ । मए । मे । ममं । णे । मआइ । ममए ॥ ९ ॥ मया ॥ भिसि

णे अम्हेह्यम्हाह्यम्हे अम्ह भिसा ॥ २ । ३ । २२ ॥

असद् भिसा सह णे इत्यादीन् पञ्चादेशानाप्नोति । अत्र हिग्रहणेन भिसादेशसाम्यात हिंहिङोरपि परिग्रह इति केचित् । णे । अम्हेहिं ।

---

१ °श्चाप्नोति My., P.

अम्हेहिँ । अम्हेहि । अम्हाहिं । अम्हाहिँ । अम्हाहि । अम्हे । अम्ह ॥ ९ ॥ अस्माभिः ॥ ङसौ

मइ मम मह मज्झ ङसौ ॥ २ । ३ । २३ ॥

ङसौ पञ्चम्येकवचने परतः अस्मद् मइ इत्यादींश्चतुर आदेशानापद्यते । ङसेस्तु यथाप्राप्तमेव । इदन्ते चत्वारि । अदन्तेषु त्रिषु प्रत्येकं षट् । मईहिंतो । मइत्तो । मईओ । मईउ ॥ ४ ॥ ममाहिंतो । ममत्तो । ममाओ । ममाउ । ममा । ममाहि ॥ ६ ॥ एवं शिष्टयोरप्यदन्तयोः ॥ २२ ॥ मत् ॥ भ्यसि

अम्ह मम भ्यसि ॥ २ । ३ । २४ ॥

अस्मत् पञ्चमीबहुवचने भ्यसि परतः अम्ह मम इत्येतावादेशावापद्यते । भ्यसस्तु यथाप्राप्तमेव । एकैकस्य अम्हाहिंतो ममाहिंतो इत्यादीनि रामवन्नव[1] रूपाणि कल्पनीयानि[2] ॥ १८ ॥ अस्मत् ॥ ङसि

अम्हं मज्झं मज्झ मइ मह महं मे च ङसा ॥ २ । ३ । २५ ॥

अस्मद् ङसा सह अम्हं इत्यादीन् सप्तादेशान् चकारादम्हममौ चापद्यते । अम्हं । मज्झं । मज्झ । मइ । मह । महं । मे । अम्ह । मम ॥ ९ ॥ मम ॥ आमि

अम्हे अम्हो अम्हाण ममाण महाण मज्झाण मज्झाम्हाम्हं णे णो आमा ॥ २ । ३ । २६ ॥

अस्मदामा सह अम्हे इत्यादीनेकादशादेशानापद्यते । 'क्त्वासुपोस्तु सुणात्' इति बिन्दुयोगे चत्वारि । अम्हे । अम्हो । अम्हाण । अम्हाणं । मज्झाण । मज्झाणं । ममाण । ममाणं । महाण । महाणं मज्झ । अम्ह । अम्हं । णे । णो ॥ १५ ॥ अस्माकम् ॥ ङौ 'मि मइ ममाइ मए मे ङिटा' इत्यनेन पञ्चादेशाः ।

अम्ह मम मज्झ मह ङिपि ॥ २ । ३ । २७ ॥

---

१ नवनवरूपाणि रामशब्दवत् P., My., नवरूपाणि रामवत् T., R.
२ परिकल्पनीयानि My., P., M.

ङिपि सप्तम्यां परतः अस्मद् अम्हेत्यादि चतुरादेशान्नापद्यते[1] । ङि सुपोर्यथाप्राप्तौ[2] 'ङेर्डे' 'ङेर्मिः' इति च । मि । मयि । ममाई । मए । मे । अम्हे । अम्हम्मि । ममे । ममम्मि । मज्झे । मज्झम्मि । महे । महम्मि ॥ १३ ॥ मयि ॥ ङावस्मदः अम्हाद्यादेशस्थले 'ङेस्त्थ-सिम्मि' इति थाद्यादेशान्तोदाहरणप्रदर्शनाभावस्तु विचारणीयस्त्रै-विक्रमे[3] । सुपि अम्हादयः । अत्र सुपि अत एत्वं विकल्पितमिति केचित् । अम्हेत्यस्य सुपि अत आत्वमित्यपरे । अम्हासु । अम्हेसु । अम्हसु । ममेसु । ममसु । मज्झेसु । मज्झसु । महेसु । महसु । ममेसु । ममसु । एतेषामेव 'क्त्वासुपोस्तु सुणात्' इति वा बिन्दौ सति सबिन्दुका[4] नव इतरे नवेत्यष्टादश रूपाणि । सुपः ॥ १८ ॥ अस्मासु ।

इत्यस्मच्छब्दप्रक्रिया[5] ॥

---

१ °नाप्नोति P., My. २ °र्यथाप्राप्तं M. ३ °स्त्रैविक्रमीये T. ४ स-बिन्दुका अपि नवेति परे नवेत्यष्टादश° M. ५ इति युष्मदस्मत्प्रक्रिया My. P.; इत्यस्मच्छब्दः T.

अथाव्ययानि ।

सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।
वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥

अव्ययम् ॥ २ । १ । ३१ ॥

अधिकारोऽयमापादपरिसमाप्तेः । इतः परं ये[1] वक्ष्यन्ते तेव्यय-संज्ञा विज्ञेयाः ॥

आम अभ्युपगमे[2] ॥ २ । १ । ३२ ॥

अभ्युपगमार्थे आमेति प्रयोक्तव्यम् । आम बहुळावणावळी । आम संस्कृतेऽपीति केचित् ॥

तं वाक्योपन्यासे ॥ २ । १ । ३३ ॥

तमित्यव्ययं वाक्योपन्यासे प्रयोक्तव्यम् । तंति[3] ॥

णइ चेअ चिअ च्चँ[4] एवार्थे ॥ २ । १ । ३४ ॥

अवधारणेर्थे णइ चेअ चिअ च्च इत्येते चत्वारः[5] प्रयोक्तव्याः । गहिओ णइ । गृहीत एव । जं चेअ । यदेव । तं चिअ । तदेव । दैवादिपाठाद्द्वित्वे ते च्चिअ धण्णा । त एव धन्याः । ते च्चिअ सुउ-रिसा । त एव सुपुरुषाः । सो च्चँ[6] वयोरूवेण । स एव वयोरूपेण ।

हद्धि निर्वेदे ॥ २ । १ । ३५ ॥

हद्धीति निर्वेदे प्रयोक्तव्यः हाधिक्शब्दवत् । हद्धि कट्ठं ।

दर अर्धे अल्पे वा ॥ २ । १ । ३६ ॥

दरेत्यव्ययमर्धे अल्पे वा प्रयोक्तव्यम् । दर विअसिअं । अर्धमीषद्वा विकसितम् ॥

किणो प्रश्ने ॥ २ । १ । ३७ ॥

---

१ यद्वक्ष्यते तदव्ययसंज्ञं ज्ञेयम् M. २ अभ्युपगमे आम M. ३ M. adds यसंबन्धिमेक्खं; T. has असधिङ्कि मौखं. ४ च्च P. ५ T. has आदेशाः after it. ६ च्च P.

प्रश्ने किणो इति [1]प्रयोज्यम् । [2]किणो चिट्ठसि । [3]किमिति तिष्ठसि ॥

मिव पिव विव विअ व व्व इवार्थे ॥ २ । १ । ३८ ॥

मिव पिव विव विअ व व्व [4]षडेते इवार्थे प्रयोक्तव्याः । कमळं मिव । चंदेण पिव । [5]हंसो विव । बालो विअ । उअअस्स व सीअळत्तणं । उदकस्येव शीतलत्वम् । साअरस्स व्व गंभीरिअं । सागरस्येव गाम्भीर्यम् । पक्षे कमलमिवेत्यादि ॥

किर इर हिर किलार्थे ॥ २ । १ । ३९ ॥

एते त्रयः किलार्थे वा [6]प्रयोक्तव्याः । कअं किर । कृतं किल । तस्स इर पिअवअंसो । तस्य किल प्रियवयस्यः । वाहित्ता हिर । व्याहृता किल । पक्षे कअं किलेत्यादि ।

अम्हो आश्चर्ये ॥ २ । १ । ४० ॥

अम्हो इत्याश्चर्ये वा प्रयोक्तव्यम् । अम्हो कहं भाइ । आश्चर्यं कथं भाति । पक्षे कहं[7]मच्छरिअं ॥

अब्भो पश्चात्तापसूचनादुःखसंभाषणापराधानन्दादरखेदविस्मयविषादभये ॥ २ । १ । ४१ ॥

अब्भो इति पश्चात्तापादिष्वेकादशसु [8]प्रयोक्तव्यम् । पश्चात्तापे । अब्भो महं खु पावमाअरिअं । महत्खलु पापमाचरितम् । सूचनायाम् । अब्भो दुक्करो आरद्धो । दुष्कर आरब्धः । दुःखे । अब्भो सव्वं गअं । सर्वं गतम् । संभाषणे । अब्भो किमिणं । किमिदम् । अपराधे । अब्भो परधणं हरंति खला । परधनं हरन्ति खलाः । आनन्दे । अब्भो सुप्पहाअमिणं । सुप्रभातमिदम् । इत्यादीनि यथायोगं कविभिः प्रयोक्तव्यानि ॥

---

१ प्रयोक्तव्यम् M. २ M. has प्रश्ने before it. ३ My. and P. omit किमिति तिष्ठसि. ४ इति षट् प्रयोज्या इवार्थे T.; इति षड् इवार्थे प्रयोक्तव्याः M. ५ हंसो विव M. ६ प्रयोज्याः T. ७ °मच्चरिअं M. ८ प्रयोज्यम् T.

हुं[1] पृच्छादाननिवारणे ॥ २ । १ । ४२ ॥

हुंमित्यव्ययं पृच्छायां दाने निवारणे च प्रयोज्यम् । पृच्छायाम् । हुं कहअ सब्भावं । कथय सद्भावम् । दाने । हुं मह धनं । मम धनम् । निवारणे । हुं चिट्ठ ॥

वणे निश्चयानुकम्प्यविकल्पे ॥ २ । १ । ४३ ॥

वणे इति निश्चयादौ प्रयोज्यम् । निश्चये । वणे होइ । निश्चयो भवति । अनुकम्प्ये । दासो वणे ण मुच्चइ । दासोनुकम्प्यो न मुच्यते । विकल्पे । होइ वणे ण होइ । भवति न भवति वा ॥

संभावने अइ च ॥ २ । १ । ४४ ॥

संभावने अइ इति चकाराद्वणे इति च प्रयोज्यम् । अइ देअर किं ण मेच्छसि । अइ देवर किं न पश्यसि । एवं वणेपि ॥

आनन्तर्ये णवरिअ ॥ २ । १ । ४५ ॥

णवरिअ इत्यानन्तर्यार्थे प्रयोज्यम् । णवरिअ से रहुवइणो । अनन्त[3]रमस्य रघुपतेः ॥

केवले णवर ॥ २ । १ । ४६ ॥

णवरेति केवले प्रयोज्यम् । णवर दोज्जणणं पअडिअं । केवलं दौर्जन्यं प्रकटितम् । केचित्तु[4] 'केवलानन्तर्ययोर्णवरणवरी' इत्येकमेव सूत्रमाहुः । तन्मते उभावप्युभयार्थौ ॥

हंद[5] गृहाणार्थे ॥ २ । १ । ४७ ॥

[6]हंदेति गृहाणार्थे वा प्रयोज्यम् । [7]हंद पोप्फं । गृहाण पुष्पम् ॥

हंदि[8] विकल्पविषादसत्यनिश्चयपश्चात्तापेषु च ॥ २।१।४८ ॥

---

१ हं M. २ हमित्येतत् M. ३ आनन्तर्यमावश्यकम् M.; आनन्तर्यमवश्यम् R., T. ४ M. drops तु from केचित्तु. ५ भंद P. ६ भंदे° P. ७ भंद P. ८ भंदि P.

[1]हंदीत्येतद्विकल्पादिषु चकाराद् गृहाणार्थे च प्रयोज्यम् । विकल्पे । [2]हंदि होज्ज एत्ताहे । वा भवेदिदानीम् । विषादे । हंदि[3] चळणाणओ सो ण माणिओ । हन्त चरणानतः स न मानितः । सत्ये । [4]हंदि तुह फणामो । सत्यं तव फणामः । निश्चये । साहिज्जइ हंदि तुह कज्जं । साध्यते निश्चयेन तव कार्यम् । पश्चात्तापे । [5]हंदि न दिट्ठो पिओ । हन्त न दृष्टः प्रियः । गृहाणार्थे । [6]हंदि धणं ॥

संभाषणरतिकलहे रे अरे ॥ २ । १ । ४९ ॥

संभाषणे रतिकलहे च रे अरे इति प्रत्येकं प्रयोज्यम् । संभाषणे । रे धुत्त । अरे धुत्त । रतिकलहे । रे किअअ । अरे किअअ । कितव ॥

हरे क्षेपे च ॥ २ । १ । ५० ॥

क्षेपे चकारात् संभाषणरतिकलहयोश्च हरे इति प्रयोज्यम् । क्षेपे । हरे णिल्लज्ज । संभाषणे । हरे पुरिसा । रतिकलहे । हरे बहुवल्लह ॥

धू कुत्सायाम् ॥ २ । १ । ५१ ॥

धू इति कुत्सायां प्रयोज्यम् । धू णिळज्जाळाहो ॥

ऊ गर्हाविसयसूचनाक्षेपे ॥ २ । १ । ५२ ॥

ऊ इति गर्हादिषु प्रयोज्यम् । गर्हायाम् । ऊ णिल्लज्ज । विसये । ऊ कहं फणिअं । सूचनायाम् । ऊ केण विण विण्णाअं । केनापि न विज्ञातम् । प्रक्रान्तस्य वाक्यस्य विपर्यासशङ्कानिवर्तनलक्षण आक्षेपः । तत्र । ऊ भणिदव्वं । कथं भणितव्यम् ॥

पुणरुत्तं कृतकरणे ॥ २ । १ । ५३ ॥

पुणरुत्तमिति कृतकरणे प्रयोज्यम् । [7]अयि सहसु पुणरुत्तं । [8]कृतकरणं सहस्वेत्यर्थः ॥

---

१ भंदी° P. २ भंदि P. ३ भंदि P. ४ भंदि P. ५ भंदि P. ६ भंदि P. ७ अयि पिय M.; R. adds खपइपसुरे after अयि पिअ. ८ M. has अयि पिय and R. अयि प्रिय स्वपति पांसुले before कृतकरणं &c.

हु खु निश्चयविस्मयवितर्के ॥ २ । १ । ५४ ॥

हु खु इत्येतौ निश्चयादिषु प्रयोज्यौ । निश्चये । हु पढिअं । असंशयं पठितम् । विस्मये । हु एसो को धणुहरो । वितर्को नाम ऊहः संशयो वा । ऊहे । हु पिओ आअमिस्सदि । संशये । हरी हु हरो हु । एवं खु इत्यपि प्रयोज्यम् । बहुलाधिकारादनुस्वारात् परो हुर्न प्रयोज्यः ॥

णवि वैपरीत्ये ॥ २ । १ । ५५ ॥

णवि इत्येतद्वैपरीत्ये प्रयोज्यम् । णवि विहिपरिणामो । विपरीतो विधिविपरिणामः ॥

वे[1]व्वे विषादभयवारणे ॥ २ । १ । ५६ ॥

वि[2]षादभयवारणार्थेषु वे[3]व्वे इति [4]प्रयोज्यम् । [5]वेव्वे फणिअं ण विम्हरामो । विषादफणितं न विस्मरामः । भये । वे[6]व्वे पलाइदं तेण । भयेन पलायितं तेन । वारणे । वे[7]व्वे चापलं । [8]माँ चापलम् ॥

आमन्त्रणे पेव्वे च ॥ २ । १ । ५७ ॥

पेव्वे इति चकाराद्वेव्वे इति चामन्त्रणे प्रयोज्यम् । पेव्वे पिअ ॥

वा सख्या मामि हळा हळे ॥ २ । १ । ५८ ॥

आमन्त्रण इत्यनुवर्तते । सख्या आमन्त्रणे मामि हळा हळे इति त्रयो वा प्रयोज्याः । मामि भामिणि । एवं हळा हळे च । पक्षे सहि ॥

दे सम्मुखीकरणे च ॥ २ । १ । ५९ ॥

संमुखीकरणे चकारात् सख्या आमन्त्रणे च दे इति प्रयोज्यम् । दे सहि । दे राम । दे जा[9]इण ॥

ओ पश्चात्तापसूचने ॥ २ । १ । ६० ॥

---

१ चेच्छे M.; चच्छे P. २ चेच्छे विषाद° M. ३ M. drops वेव्वे इति. ४ प्रयोक्तव्यम् M. ५ चेच्छे M.; चच्छे P. ६ चच्छे P. ७ चच्छे P. ८ मा स्तु चापलम् M. ९ जाणइ M.

पश्चात्तापे सूचने च ओ इति प्रयोज्यम् । ओ कअं पावं । सूचने । ओ तुह चरिअं सव्वं विण्णाअं ॥

अण णाइं नञर्थे ॥ २ । १ । ६१ ॥

[1]नञर्थे अण णाइ इत्येतौ प्रयोज्यौ । अण चिंतिअं मुणंति । न चिन्तितं जानन्ति । णाइं करेमि रोसं । न करोमि रोषम् ॥

निश्चयनिर्धारणे वले ॥ २ । १ । ६२ ॥

निश्चये निर्धारणे च वले इति प्रयोज्यम् । निश्चये । वले सीहो । सिंह एवायम् । निर्धारणे । वले पुरिसो धणंजओ खत्तिआणं । क्षत्रियाणां धनंजय एव पुरुषः ॥

मणे विमर्शे ॥ २ । १ । ६३ ॥

विमर्शे मणे इति प्रयोज्यम् । मणे सूरो । किंस्वित्सूरः ॥

माइ मार्थे ॥ २ । १ । ६४ ॥

माइ इति माकारार्थे प्रयोज्यम् । माइ होदु रोसो । मा भवतु रोषः ॥

आ[2]लाहि निवारणे ॥ २ । १ । ६५ ॥

निवारणे [3]आलाहि इति प्रयोज्यम् । [4]आलाहि विसाएण । अलं विषादेन ॥

लक्षणे जेण तेण ॥ २ । १ । ६६ ॥

एतौ लक्षणे [5]प्रयोज्यौ । भमररुअं जेण तेण कमळवणं ॥

त्वोद्वापोताः ॥ २ । १ । ६७ ॥

अव अप इत्येतावुपसर्गौ उत इति विकल्पार्थो निपातश्च ओत्वं वापद्यन्ते । ओआरो । अवतारः अपकारो वा । ओ विरएमि णहत्थळे । उत विरचयामि नभस्थले । पक्षे अवआरो इत्यादि ॥

---

१ अण णाइं इत्येतावुक्तार्थे स्याताम् P., My; अण णाइं इत्येतौ नञर्थे प्रयोज्यौ R. २ अलाहि M. ३ अलाहि M. ४ अलाहि M. ५ प्रयोक्तव्यौ M., T.

उ ओ उपे ॥ २ । १ । ६८ ॥

उप इत्युपसर्गे उ ओ इति[1] द्विधा प्रयोज्यम्[2] । उआरो । ओआरो । उवआरो । उपचारः ॥

प्रत्येकमः पाडिएक्कं पाडिक्कं ॥ २ । १ । ६९ ॥

प्रत्येकमित्यस्मिन्नर्थे पाडिएक्कं पाडिक्कं इति तु प्रयोज्यम् । पाडिएक्कं । पाडिक्कं । पक्षे । पच्चेअं । अत्र 'त्योचैत्ये' इति त्यस्य चः ॥

स्वयमो अप्पणा ॥ २ । १ । ७० ॥

स्वयमित्यस्यार्थे अप्पणेति वा[3] प्रयोज्यम् । अप्पणा पाओ । स्वयं पाकः ॥

एक्कसरिअं झडिति संप्रति ॥ २ । १ । ७१ ॥

झडित्यर्थे संप्रत्यर्थे च एक्कसरिअमिति तु प्रयोज्यम् । एक्कसरिअं । झडिति संप्रति वा । पक्षे । झत्ति । संपइ ॥

इहरा इतरथा ॥ २ । १ । ७२ ॥

इहरा इति इतरथार्थे वा प्रयोज्यम् । इहरा । पक्षे । इअहरा ॥

मुधा मोरउल्ला ॥ २ । १ । ७३ ॥

मुधेत्यर्थे मोरउल्लेति तु प्रयोज्यम् । मोरउल्ला । पक्षे । मुहा ॥

अयि ऐ ॥ २ । १ । ७४ ॥

अयि इत्यर्थे ऐ इति वा प्रयोज्यम् । अत एव वचनादैकारस्यापि प्राकृते प्रयोगः । ऐ सहि । पक्षे अइ सहि ॥

उव पश्य ॥ २ । १ । ७५ ॥

पश्येत्यर्थे उवेति वा[4] स्यात् । उव णिप्फळगिण्फंदा । पश्य निष्फलनिष्पन्दा । पश्यतेत्यर्थे उवह इति च दृश्यते । उवह गोट्ठमज्झम्मि । पश्यत गोष्ठमध्ये ॥

---

१ इति तु for इति M., T. २ प्रयोक्तव्यः T. ३ तु for वा M.
४ तु प्रयोज्यं for वा स्यात् M., T.

इजेराः पादपूरणे ॥ २ । १ । ७६ ॥

पादपूरणेऽर्थे[1] इ जे र इत्येते तु प्रयोक्तव्याः[2] । रामो इ । एवं जेरयोरपि । अहो अंहो हा नाम हे अहह हि आ इत्यादयः संस्कृतवदेव[3] सिद्धाः ।

इत्यव्ययानि ।

अथाव्ययेषु केचिद्विशेषाः[4] प्रदर्श्यन्ते[5] ।

कहं । कह । इआणिं । इआणि । अत्र मांसादित्वाद्विकल्पेन बिन्दुलोपः ॥

एण्हिं एत्ताहे इदानीमः ॥ १ । ३ । १०३ ॥

इदानींशब्दस्य[6] एण्हिं एत्ताहे इत्यादेशौ भवतः[7] । एण्हिं । एत्ताहे ॥

बाहिंबाहिरौ बहिसः ॥ १ । ३ । १०१ ॥

बहिस्शब्दस्य बाहिं बाहिर इत्येतौ[8] वा स्याताम् । बाहिं । बाहिर । उवरिं । अत्र वक्रादित्वाद्बिन्दुः ॥

यत्तत्सम्यग्विष्वक्पृथको मल् ॥ १ । १ । ३८ ॥

'अन्त्यहलोश्रदुदि' इत्यतः[9] 'अन्त्यहलः' इत्यनुवर्तते । एषामन्त्यहलो मः स्यात् । यत् । जं । तत् । तं । सम्यक् । सम्मं । अत्र 'मनयाम्' इति यलोपः[10] । विष्वक् । वीसुं । अत्र 'उल्ध्वनि—' इत्यादिना वकारसंबन्धिनो वर्णस्य उत्वम् । 'लवराम्—' इति वलोपः । 'शोर्लुस—' इत्यादिना दीर्घः । उच्चैः[11] । अत्र 'ऐच एङ्' इत्यतः 'ऐचः' इत्यधिकृत्य

उच्चैर्नीचैसोरअः ॥ १ । २ । १०८ ॥

---

१ T. drops पादपूरणेऽर्थे. २ पादपूरणे प्रयोज्याः T. ३ संस्कृत एव सिद्धाः T. ४ केषुचिद्विशेषाः T. ५ कथ्यन्ते M. ६ इदानीमित्यर्थे M. ७ वा भवतः M.; तु भवतः T. ८ इत्यादेशौ वा स्याताम् T. ९ इत्यनुवर्तते M., T. १० यलोपे शेषद्वित्वम् T. ११ नीचैः after उच्चैः M.

अनयोरैचः अअ इत्यादेशो भवति । उच्चअ । नीचअ । पृथक् । अत्र 'खघ—' इत्यादिना थस्य हः ॥[1]

ढः पृथकि तु ॥ १ । ३ । २१ ॥

अत्र थस्य ढो वा स्यात् । पक्षे हत्वम् । यत्तत्सम्यक्—' इत्यादिनान्त्यहलो मत्वम् । 'वृष्टिपृथक्—' इत्यादिना ऋत इत्वमत्वं च । पिढं । पुढं । पिहं । पुहं । मिथ्या । अत्र 'ध्यश्चत्सप्साम्' इति सूत्रेण ध्यस्य छः[2] । मिच्छा । ईषत् । अत्र स्वप्नादित्वादत इल्[3] । इसि ॥

कूरो गौणेषतः ॥ १ । ३ । १०२ ॥

ईषच्छब्दस्य गौणस्य कूर इत्यादेशो भवति । चिंचव्व कूर वंका । चिंचेवेषद्वक्रा[4] ॥ यथा । तथा । अथवा । कदा । तदा । मुधा । उभयथा । अन्यथा इत्यादौ 'न वाव्ययोत्खातादौ' इत्यादेराकारस्य विकल्पेन ह्रस्वः । जह । जहा । तह । तहा । अहव । अहवा । इत्यादि ॥ मृषा[5]

उदूदोल् मृषे ॥ १ । २ । ८६ ॥

अत्र ऋत उत्वमूत्वमोत्वं च[6] स्यात् । शोः सत्वे[7] । मूसा । मुसा । मोसा ॥ श्वः । अत्र 'एकाचि श्वस्वे' इति संयुक्तस्यान्त्यहलः प्रागुत्वम् । सुवो । क्त्वाप्रत्ययस्य

तुमत्तुआणतूणाः क्त्वः ॥ २ । १ । २९ ॥

क्त्वाप्रत्ययस्य तुं अत् तुआण तूण इति चत्वार आदेशा भवन्ति । तुं । दट्ठुं । तुआण । दट्ठुआण । तूण । दट्ठूण । अत्र[8] 'घेत्तुंतव्यक्त्वासु ग्रहिः' इत्यतः 'तुंतव्यक्त्वासु' इत्यधिकृत्य[9]

---

१ 'खघधभाम्' इत्यतः ध इत्यनुवर्तते M., T. २ छत्वम् T. ३ इत् M., T. ४ चिंचेवे° M. ५ My. and P. omit मृषा. ६ चत्वारि स्यात् M. ७ शोः सत्वे मुसा is omitted by My., P. ८ T. has before अत्र &c. 'क्ता सुपोस्तु सुण्' इत्यनुस्वारे दंतुआणं दंतूणं. ९ इत्यधिकृत्य M., T.

ता ट्ठो दृशः ॥ २ । ४ । ४५ ॥

दृशोन्त्यस्य तुमादिषु परेषु ता तकारेण सह द्विरुक्तः ठो भवति । इति ठः । 'ऋतोत्' इत्यत्वं च । अत् । भमिआ । भ्रमित्वा ॥

घेत्तुंतव्यक्त्वासु ग्रहेः ॥ २ । ४ । ४३ ॥

तुमादिषु परेषु ग्रहेर्धातोर्घेदित्यादेशो[1] भवति । घेत्तुं । घेत्तुआण । घेत्तूण । अत्र तुंग्रहणेन तुमुन् ग्राहितो न तु क्त्वादेशः । क्त्वाग्रहणेनैव तस्य सिद्धत्वात् । 'घेत्तुंतव्यक्त्वासु ग्रहेः' इत्येतः 'तुंतव्यक्त्वासु' इत्यधिकृत्य[2]

अन्त्यस्य वचिमुचिरुदिश्रुभुजां डोल्[3] ॥ २ । ४ । ४४ ॥

तुमादिषु परेषु एषामन्त्यस्य[4] हलो डोत्वं लित् स्यात् । वचि । वोत्तुं । वोत्तुआण । वोत्तूण । मुचि । मोत्तुं । मोत्तुआण । मोत्तूण । रुदि । रोत्तुं रोत्तुआण । रोत्तूण । श्रु । सोत्तुं । सोत्तुआण । सोत्तूण । भुजं[5] । भोत्तुं । भोत्तुआण । भोत्तूण । अदन्तेषु 'अदेल्लुक्यात्स्वोरतः' इत्यतः[6] 'अतः' इत्यधिकृत्य 'मोमसुष्विच्च' इत्यतः[7] 'इत्' इति च

एच्च क्त्वातुंतव्यभविष्यति ॥ २ । ४ । १८ ॥

त्क्वादिषु परेष्वत एद्भवति[8] चकारादिकारश्च । क्त्वा । हसेऊण । हसिऊण । तुं । हसेउं । हसिउं । एवमदन्ते सर्वत्र क्त्वातुमुनोरुदाहार्यम् । 'अतः' इति किम् । काऊण ॥

आ भूतभविष्यति च कृञः ॥ २ । ४ । ४७ ॥

'अन्त्यस्य' इत्यनुवर्तते । 'घेत्तुंतव्य—' इत्येतः 'तुंतव्य—' इत्यादि च । कृञोन्त्यस्य[9] भूते भविष्यति चकारात्तुमादिषु च[10][11] आकारो भवति । काउं । काउआण । काऊण । कृत्वा ॥ 'धातोः' इत्यधिकृत्य

---

१ °र्घेदिति भवति T. २ इत्यधिकृत्य M., T. ३ डोत् M. ४ °मन्त्यहलो M. ५ भुजि M., T. ६ इत्यधिकृत्य M., T. ७ इति च M., T. ८ एत्वं भवति M. ९ इति च M., T. १० आ इत्यादेशो वा भवति before भूते &c. T. ११ परतः for च आकारो भवति T.

योरेदू ॥ २ । ४ । ६५ ॥

इश्च उश्च युः । धातोरिवर्णोवर्णयोरेदोतौ यथासंख्यं [1]भवतः । णेऊण । णेउआण । नीत्वा । जेऊण । जेउआण । जित्वा । सोऊण । सोउआण । श्रुत्वा । एवं सर्वत्रेवर्णोवर्णयोरुदाहार्यम् ॥

णो ह्रश्च चिजिपूश्रुधूस्तुहुलूभ्यः ॥ २ । ४ । ७२ ॥

[2]एभ्यः परो ण इत्यागमो भवति । तत्संनियोगेन [3]दीर्घस्य ह्रस्वश्च । चिणिऊण । चित्वा । जिणिऊण । जित्वा । [4]पुणिऊण । पवित्वा । सुणिऊण । श्रुत्वा । धुणिऊण । धवित्वा । त्थुणिऊण । त्थुत्वा । हुणिऊण । हुत्वा । लुणिऊण । लवित्वा । अत्र दीर्घस्य ह्रस्वः । अत्र णकारात्परस्याकारस्य 'एच्च क्त्वातुं—' इत्यादिना एकारः । तथा च चिणेऊण इत्यादि सिद्धम् । ज्ञात्वा । अत्र 'जाणमुणौ [5]ज्ञः' इति ज्ञाधातोर्जाणादेशे जाणिऊण । बहुलाधिकारात् जाणादेशस्य क्वचिद्विकल्प इति वचनादस्याभावे णाऊण । अत्र '[6]ज्ञम्नोः' इति ज्ञस्य णादेशः । [7]दीर्घस्य ज्ञस्यादेशाण्णस्यापि दीर्घः । अत्र सर्वत्र क्त्वाप्रत्ययादेशसंबन्धिनो णकारात् परतः 'क्त्वासुपोस्तु सुणात्' इति वा बिन्दौ दट्ठूणं । दट्ठुआणं । काऊणं । काउआणं । इत्याद्यपि संचारणीयम् । वंदित्ता इति तु सिद्धावस्थापेक्षया वलोपे । सदा । [8]अत्र 'इत्तु सदादौ' इत्यादेराकारस्य वा इत्वे सति । सआ । उभयत्र 'प्रायो लुक्—' इति दलोपः । अपि अत्र 'लुगव्ययत्यदाद्यात्तदचः' इत्यधिकृत्य 'वा—लाब्वरण्ये' [9]इत्यतः 'वा' इति च 'आदेः' इति च

अपेः पदात् ॥ १ । २ । ५ ॥

पदात् परस्यापीत्युपसर्गस्य आदेरचो वा लुक् स्यात् । [10]किं वि ।

---

१ त्तः P., My., २ एतेभ्यः M. ३ दीर्घस्य च ह्रस्वः M., T. ४ My. and P. have पूणिऊण । धुणिऊण । लुणिऊण । after हुत्वा. ५ ज्ञि M. ६ ज्ञिम्नोः M. ७ दीर्घान्तज्ञाधात्वादेशत्वाण्ण° M. ८ अत्र is dropped in My., P. ९ इति च M., T. १० किमपि । किं वि M.

किमपि । तं[1] वि । तमपि । केणं[2] वि । केनापि । अहं[3] वि । इत्यादि ।
'पदात्' किम् । अवि णाम । अपि[4] नाम ॥

इतेः ॥ १ । २ । ६ ॥

पूर्वं सर्वमनुवर्तते । पदात्परस्येति शब्दस्यादेरचो लुक् स्यात् । योगविभागान्नित्यम् । किं ति । किमिति । जं ति । यदिति । तं ति । तदिति । अत्र 'यत्तत्सम्यक्—' इति बिन्दुः । जुत्तंति । युक्तमिति । 'पदात्' इति किम् । इअ विंझगुहाणिळआए । इति विन्ध्यगुहानिलयायाः । अत्र 'त्वेदितः' इत्यतः 'इतः' इत्यधिकृत्य[5] 'मूषिकविभीतक—' इत्यादेः 'अत्' इति च

इतौ तो वाक्यादौ ॥ १ । २ । ४५ ॥

वाक्यादिभूते इतिशब्दे तकारसंबन्धिन इकारस्य अत्वं भवति । इतीकारस्यात्वम् । 'वाक्यादिभूते' इति किम् । पिएत्ति । प्रिये इति ।

तोचः ॥ १ । २ । ७ ॥

'इतेः' इत्यनुवर्तते । अचः परस्येतिशब्दस्यादेरचः तकारो भवति । झत्ति । झडिति । नूनं । एवं । किं । सं । अत्र मांसादित्वाद्विकल्पेन बिन्दुलोपे । णूणं । णूण । एवं । एव । किं । कि । सं । स ।

यावत् । तावत् । एवमेव । अत्र 'एवमेव देवकुल—' इत्यादिना सूत्रेण अन्तर्वर्तमानस्य वकारस्याचा सह लोपे । जा । जाव । ता । ताव । एमे अ । एवमेव । कुत्र । कुतः । 'त्रतसि च किमो स्कः' इति किमः कादेशे 'हित्थहास्त्रलः' इति त्रलः । त्रिष्वादेशेषु । किहि । कत्थ । कह । तस् । कादेशे कत इति स्थिते

अतो डो विसर्गः ॥ २ । २ । १२ ॥

अकारात् परो विसर्गो डिदोकारो भवति । कओ । अत्रैव 'दो त्तो तसः' इति तसो दो त्तो । कदो । कत्तो । सिद्धावस्थापेक्षया ।

---

१ तमपि । तं वि M. २ केनापि । केण वि M. ३ हं वि M. ४ अपि नाम is omtted in P., My. ५ इत्यधिकृत्य M., T.

कुओ । कुदो । एवमग्रतः । अग्गओ । पुरतः । पुरओ । सर्वतः । सव्वओ । इत्यादि । नपुनःशब्दे

शिल्लुङ्‌ नपुनरि तु ॥ १ । १ । २८ ॥

'अन्त्यहलोऽश्रदुदि' ईत्यतः 'अन्त्यहलः' इत्यनुवर्तते । नपुनःशब्दे अन्त्यव्यञ्जनस्य शानुबन्ध इकारो लुक् च वा भवति । शित्वात् पूर्वस्य दीर्घः । णउणाइ । णउणा । पक्षे । णउण । णउणो । पुनःशब्दे पुणाइ इति च दृश्यते । णउणेत्यत्र पदादित्वात् परस्य लोपाभावेपि बहुलाधिकारात् क्वचिदादेरपि भवतीति पकारस्य लोपो भवति । तेन णउणा । न पुनः ।

प्रसङ्गाद्यद्यहमित्यादौ किंचिदुच्यते । यदि इमाः । वयमन्यत्र इत्यादौ 'आदेः' इत्यधिकृत्य

लुगव्ययत्यदाद्यात्तदचः ॥ १ । २ । ३ ॥

अव्ययात् त्यदादेश्च परस्य तदचस्तयोरेवाव्ययत्यदाद्योरादेरचो बहुलं लुक् स्यात् । अव्ययात् तावत् । जइ अहं । जइ हं । यद्यहम् । जइ इमा । जइमा । यदीमाः । त्यदादेः परस्य । अम्ह अण्णद्ध । अम्हण्णद्ध । वयमन्यत्र । 'आदेः' इति किम् । जइ इमा इत्यादावनादेर्माभूत् । एवं सर्वत्राव्ययसंबन्धिनस्त्यदादेरचो लोपो द्रष्टव्यः ॥

इत्यव्ययानि ॥

---

१ इत्यनुवर्तते T., M. २ M. drops वा.

अथ तद्धितादेशाः ।

मन्तमणवन्तमाआलुआलइरइल्लउल्लइन्ता मतुपः ॥ २ ।१।१॥

मतुप्प्रत्ययस्य मन्तादय[1] आदेशा यथाप्रयोगं[2] भवन्ति । मन्त । श्रीमान् । सिरिमन्तो । पुण्यवान्[3] । पुण्णमन्तो । मण । धनवान्[4] । धनमणो । वन्त । भक्तिमान् । भक्तिवन्तो । मा । हनुमान् । हणुमा । पटवान् । पडमा । आलु । गेहालू । दयालू । ळज्जालू । आल । सद्दालो । जडालो । रसालो । जोह्लालो । इर । गव्विरो । गर्ववान् । अत्रानुक्तन्यायेन यस्येति चेत्यकारलोपः । इल्ल । छाइल्लो । भाइल्लो । उल्ल । दप्पुल्लो[5] । दर्पवान् । अत्र डित्करणाभावेपि बहुलग्रहणादकारलोपः । इंत । मानवान्[6] । माणइन्तो । 'मतुपः' इति किम् । फणी[7] । अत्थी ॥

वतुपो डित्तिअमिदमेतल्लुक् चैतद्यत्तदः ॥ २ । १ । २ ॥

एतद् यद् तद् एतेभ्यः परस्य परिमाणार्थस्य वतुप् प्रत्ययस्य डित् इत्तिअम् इत्यादेशः स्यात्[8] इदमेतदोः लुक् च । एतावत् । इत्तिअं । यावत्[9] । जित्तिअं । तावत्[10] । तित्तिअं ।

किमिदमश्च डेत्तिअडित्तिलडेद्दहं ॥ २ । १ । ३ ॥

किमिदंभ्यां परस्य चकारादेतद्यत्तदः परस्य वतुप्प्रत्ययस्य डानुबन्धः एत्तिअ इत्तिल एद्दह इत्यादेशा भवन्ति[11] इदमेतल्लुक् च । डानुबन्धादन्त्यस्वरादेर्लुक् । एतावत् । एत्तिअं । इत्तिलं । एद्दहं । कियत् । केत्तिअं । कित्तिलं । केद्दहं । इयत् । एत्तिअं । इत्तिलं । एद्दहं । यावत् । जेत्तिअं । जित्तिलं । जेद्दहं । तावत् । तेत्तिअं । तित्तिलं । तेद्दहं ॥

---

१ मन्तादयो for मन्तादय आदेशा T. २ यथाक्रमं प्रयोगे M. ३ My. and P. omit पुण्यवान्. ४ धनमणो । धनवान् M. ५ दर्पवान् । दप्पुल्लो M. ६ मानवान् is omitted in P., My. ७ धणी M. ८ भवति M. ९ यावत् is omitted in My., P, १० My. and P. omit तावत्. ११ स्युः My., P.

इकः पथो णस्य ॥ २ । १ । ४ ॥

'पंथो ण नित्यम्' इति पथो यो णप्रत्ययो विहितस्तस्य इक इत्यादेशो भवति । पांथः । पहिओ । यद्यपि पथिकशब्दादपि सिद्धावस्थापेक्षयेदं रूपं भवति तथापि पान्थशब्दस्य रूपान्तरनिवृत्त्यर्थमिदमुदाहृतम् ॥

खस्य सर्वाङ्गात् ॥ २ । १ । ५ ॥

इक इत्यनुवर्तते । सर्वाङ्गाद् व्यापिन्यर्थे विहितस्य खप्रत्ययस्य इक इत्यादेशो भवति । सर्वाङ्गीणः । सव्वंगिओ ॥

छस्यात्मनो णअः ॥ २ । १ । ६ ॥

आत्मनः परस्य छप्रत्ययस्य णअ इत्यादेशो भवति । आत्मीयम् । अप्पणअं । अत्र 'वात्म भस्मनि पः' इति पः ।

हित्थ हास्त्रलः ॥ २ । १ । ७ ॥

सप्तम्यन्तान्नाम्नो विहितस्य त्रल्प्रत्ययस्य हि त्थ ह इति त्रय आदेशा भवन्ति । यत्र । जहि । जद्ध । जह । कुत्र । कहि । कद्ध । कह । अत्र 'त्रतसि च किमो ल्कः' इति किमः कादेशः । अन्यत्र । अण्णहि । अण्णद्ध । अण्णह । इत्यादि ॥

केर इदमर्थे ॥ २ । १ । ८ ॥

इदमर्थे विहितस्य प्रत्ययस्य केर इत्यादेशो भवति । युष्मदीयः । तुम्हकेरो । अत्र 'अर्थपरे तो युष्मदि' इति यस्य तकारः । 'श्मष्म—' इत्यादिना ष्मस्य म्हः । अस्मदीयः । अम्हकेरो । अत्रैव दैवादिपाठाद् द्वित्वे अम्हक्केरो । अत्रापि पूर्ववत् म्हादेशः । बहुलाधिकारात् क्वचिन्न भवति । मदीयपक्षः । मईअपक्खो । मदीयमार्गः । मइज्जमग्गो । पाणिनीयं । पाणिणीअ ।

---

१ भवेत् T. २ इत्यादेशः स्यात् My., P. ३ °न्तात् सर्वनाम्नो T. ४ आदेशाः स्युः P., My. ५ इत्यादेशः स्यात् P., My. ६ मइज्जपक्खो M. ७ My. and P. omit मदीयमार्गः । मइज्जमग्गो । ८ पाणिणिज्जं M.

राजपराड्डिकडक्को च ॥ २ । १ । ९ ॥

राजन् पर इत्येताभ्यां परस्य इदमर्थप्रत्ययस्य डित् इक्क अक्क इति भवतः चकारात् केरश्च । राजकीयम् । राइक्कं । अत्र जलोपटिलोपौ । राअक्कं । राअकेरं । परकीयं । पारिक्कं । पारक्कं । पारकेरं । अत्र समृद्ध्यादिपाठादादेरवर्णस्य वा दीर्घः[1] । परिक्कं । परक्कं । परकेरं ॥

डेच्चओ युष्मदस्मदोणः ॥ २ । १ । १० ॥

युष्मदस्मद्भ्यां परस्य इदमर्थस्य अणः डित् एच्च अ इत्यादेशो[2] भवति । चौष्माकम् । तुम्हेच्चअं । आस्माकम् । अम्हेच्चअं ।

वं वतेः ॥ २ । १ । ११ ॥

उपमानार्थस्य वतिप्रत्ययस्य वः इत्यादेशो[3] भवति । रित्वाद्दित्वम् । मुहुरव्व पाडलीवुत्ते पासाओ । मधुरावत् पाटलीपुत्रे प्रासादः ॥

त्वस्य[4] तु डिमात्तणौ ॥ २ । १ । १३ ॥

भावार्थस्य त्वप्रत्ययस्य डित् इमा त्तण इत्यादेशौ तु भवतः । पीनत्वम् । पीणिमा । पीणत्तणं । पूर्वत्वम्[5] । पुव्विमा । पुव्वतणं । पक्षे पीणत्तं । पुव्वत्तं । 'त्वस्य' इति किम् । पीणआ । पीणदा । पीनता ॥

दो त्तो तसः ॥ २ । १ । १४ ॥

पञ्चम्यन्तान्नाम्नः परस्य तसः दो त्तो इति वा भवतः । सव्वदो । सव्वत्तो । अण्णदो । अण्णत्तो । पक्षे । सव्वओ । इत्यादि ॥ अत्र

अतो डो विसर्गः ॥ २ । २ । १२ ॥

---

१ दीर्घे T. २ इत्यादेशः स्यात् T. ३ इत्यादेशः स्यात् T. ४ T. has before it the following:—तैलस्यानंकोलाड्डेलः । अंकोलवर्जिताड्डात्परस्य तैलस्य एल्ल इत्यादेशो भवति । सुरहेल्ल । सुरभितैलम् । कडेल्ल । कटुतैलम् । 'अनंकोलात्' इति किम् । अंकोलतेल्ल । ५ M. and T. have पुष्पत्वम् before it.

अकारात् परो विसर्गो डिदोकारः स्यात् । इति विसर्गस्यौकारः । एवमग्रतः पुरतः कुत इत्यादि ॥

एकाद्दस्सिसिअइआ ॥ २ । १ । १५ ॥

एकशब्दात् परस्य दाप्रत्ययस्य सि सिअ इआ इत्यादेशा भवन्ति । एकदा । एक्कसि । एक्कसिअ । एक्कइआ । पक्षे । एक्कआ । अत्र दैवादिपाठाद् द्वित्वम् । पक्षे । एगसिअ । इत्याद्यपि ॥

ल्हुत्तं कृत्वसुचः ॥ २ । १ । १६ ॥

कृत्वसुच्प्रत्ययस्य हुत्तमित्यादेशो लित् स्यात् । सअहुत्तो[1] । शतकृत्वः । सहासहुत्तो । सहस्रकृत्वः । इत्यादि । अत्र 'शोर्लुप्त—' इति दीर्घः ॥

भवेडिल्लोल्लडौ ॥ २ । १ । १७ ॥

भवार्थे नाम्नः परौ इल्ल उल्ल इत्येतौ डितौ भवतः । पुरो भवम् । पुरिल्लं । अधो भवम् । हेट्ठिल्लं । अत्र 'उभयाधसोरवहहेट्ठौ' इत्यधसो हेट्ठादेशः । उल्ल । आत्मभवम् । अप्पुल्लं ॥

स्वार्थे तु कश्च ॥ २ । १ । १८ ॥

स्वार्थे नाम्नः परः कप्रत्ययो[2] वा भवति । चकाराड्डिल्लोल्लौ च । चन्द्रः । चन्द्रो । चन्दओ । इह । इहअ । ककारोच्चारणं पैशाचीभाषार्थम् । तेन तत्र वदनं वतनकं । डिल्ल । पुरिल्लो । पुरा । पुरो वा । उल्ल । पिउल्लो । प्रियः । मुहुल्लं । मुखम् । हत्थुल्लो । हत्थो । हस्तः । पक्षे । चन्दो । इत्यादि । कुत्सादिविशिष्टेषु संस्कृतवदेव कः सिद्धः ॥

उपरेः संव्याने ल्लल् ॥ २ । १ । १९ ॥

उपरिशब्दात् संव्यानेर्थे द्विरुक्तो लो भवति । लित्वान्नित्यम् । उपरिल्लो । 'संव्याने' इति किम् । उपरिं[3] । अत्र वक्रादित्वाद्बिन्दुः ॥

---

१ शतकृत्वः । सअहुत्तो M. २ कप्रत्ययस्तु भवति M. ३ उवरिं M.

मिश्राल्लिअश् ॥ २ । १ । २१ ॥

मिश्रशब्दात् स्वार्थे शिद्वा लिअ इत्यादेशः स्यात् । शित्वात्पूर्वस्य दीर्घः । मीसालिअं । पक्षे । मीसं । अत्र 'शोर्लुप्त—' इति दीर्घः ॥

शनैसो ल्डिअं ॥ २ । १ । २२ ॥

असाल्लिङ्डिच इअं स्यात् । सणिअं ॥

मनाको डअं च वा ॥ २ । १ । २३ ॥

असात् डित् अअं चकारादिअं च वा स्यात् । मणअं । मणिअं[2] ॥

रो दीर्घात् ॥ २ । १ । २४ ॥

असात् स्वार्थे रो वा स्यात् । दीहरं । दीहं । दिग्घम् ॥

लो वा विद्युत्पत्रपीतान्धात् ॥ २ । १ । २६ ॥

एभ्यः[1] स्वार्थे लो वा स्यात् । विज्जुला । विज्जू । पत्तलं । पत्तं । पीवलं[3] । पीअं । अन्धलो[4] । अन्धो ॥

इरः शीलाद्यर्थस्य ॥ २ । १ । २८ ॥

शीलधर्म्यसाध्वर्थे[5] विहितस्य प्रत्ययस्य स्थाने इर इत्यादेशो[6] भवति । हसनशील[7]ः । हसिरो[8] । रोदनशीलः । रोइरो । लज्जाशीलः । लज्जिरो । जपशीलः । जपिरो । इत्यादि ॥

इति तद्धितादेशाः ॥

अथ शास्त्रोक्ताः कतिचिद्विभक्त्यर्थाः प्रदर्श्यन्ते ॥

ङसो ङम् ॥ २ । ३ । ३५ ॥

---

१ T. adds before this.—नवैकाद्वा । नव एक इत्येताभ्यां परस्य स्वार्थे द्विरुक्तो लो वा भवति । णवल्लो एक्को । अत्र दैवादित्वाद्वित्वम् । २ T. adds पक्षे मणा after it; P. has इत्युत्तरं पक्षे मणा after it. ३ पीअं । पीवलं M. ४ अन्धो । अन्धलो M. ५ °साधुकार्यार्थे T., M. ६ इत्यादेशः स्यात् T. ७ सहनशीलः T. ८ सहिरो T.

[1]ङेसिति चतुर्थी ङमिति षष्ठी । चतुर्थीस्थाने षष्ठी स्यात् । मुणिस्स मुणिणो भोअणं देहि । णमो देवस्स देवाण ॥

तादर्थ्ये ङेस्तु ॥ २ । ३ । ३६ ॥

तादर्थ्यचतुर्थ्येकवचनस्थाने षष्ठी वा स्यात् । देवस्स । देवाय । देवार्थमित्यर्थः । 'ङेः' इति किम् । देवाणं ॥

वधाड्डाइ च ॥ २ । ३ । ३७ ॥

वधात् परस्य ङे स्थाने आइ इति डिद्वा स्यात् । जातु षष्ठी । वहाइ । वहस्स । वहाय । वधार्थम् ॥

क्वचिदसादेः ॥ २ । ३ । ३८ ॥

ङमनुवर्तते । द्वितीयादिविभक्तीनां स्थाने क्वचित् षष्ठी स्यात् । माहवस्स वन्दे । माधवं वन्दे । धणस्स लद्धो । धनेन लब्धः । चोरस्स भिहइ । चोराद्बिभेति । अन्तेउरस्स रमिउं आअओ । अन्तःपुरे रन्तुमागतः ॥

अस्टासोर्ङीप् ॥ २ । ३ । ३९ ॥

अस् द्वितीया टास् तृतीया तयोः स्थानेङीप् सप्तमी क्वचिद्भवति तु । गामे वहामि । ग्रामं वहामि । णअरे णजामि । नगरं नयामि । अत्र द्वितीयायाः । तेसुं अलंकआ पुहवी । तैरलंकृता पृथिवी । अत्र तृतीयायाः ॥

ङसिसष्टास् च ॥ १ । ३ । ४० ॥

ङसिसः पञ्चम्याः टास् तृतीया चकारात् सप्तमी भवति । चोरेण भिहइ । चोराद्बिभेति । अंदेपुरे रमिअ आअओ । अन्तःपुराद्रन्त्वा आगतः ॥

ङिपोस् ॥ २ । ३ । ४१ ॥

---

१ ङेस् चतुर्थी P., My. २ ङं षष्ठी My., P. ३ देवाणं M. ४ °क-वचनस्य M. ५ M. drops वा. ६ पदात् M. ७ पदात् M. ८ चात् M.; चकारात् T. ९ पदार्थम् M.

ङिपः सप्तम्याः स्थाने अस् द्वितीया क्वचित् स्यात्[1] । विज्जुज्जोअं भरइ रइं । विद्युद् द्योते स्मरति रतिम् ॥

प्रसङ्गादेकैकमित्यादि वीप्सास्थाने किंचिदुच्यते ।

वीप्सार्थात्तदचि सुपो मस्तु ॥ २ । २ । १ ॥

वीप्सार्थात् पदात् परस्य सुपःस्थाने तदचि तस्य वीप्सार्थस्य संबन्धिन्यचि परे मो वा स्यात् । एकैकं । एक्कमेक्कं । एक्कमेक्केण । अंगे अंगे । अंगमंगम्मि । पक्षे । एक्केक्कं । इत्यादि । एवं वीप्सास्थले सर्वत्र रूपाण्युदाहर्तव्यानि ॥

इति विभक्त्यर्थाः ॥

अथ निपाताः प्रदर्श्यन्ते[2] ।

वरइत्तगास्तृनाद्यैः ॥ २ । १ । ३० ॥

वर इत्त इत्यादयस्तृनादिप्रत्ययसहिताः स्वराद्यादेशविशेषिता बहुलं निपात्यन्ते ॥

वरइत्तो नूतनवरे ॥ १ ॥ अस्मिन्[3] वरइत्तो इति निपात्यते । वरइत्तो । **कणइल्लवाअडौ शुके ॥ २ ॥** कणइल्ल[4] वाअड इत्येतौ शुके निपात्येते । कणइल्लो । वाअडो । **मइलपुत्ती पुष्पवत्याम् ॥ ३ ॥** पुष्पवत्यां मइलपुत्ती इति प्रयोज्यम् । मइलपुत्ती । **द्विपे दुग्घोट्टदोग्घोट्टदूणाः ॥ ४ ॥** त्रय एते द्विपे निपात्यन्ते । दुग्घोट्टो । दोग्घोट्टो । दूणो । **धाराविरेचनशीले विरिचिरो ॥ ५ ॥** अस्मिन्नयं निपात्यते । विरिचरो । **सूरल्ली मध्याह्ने ॥ ६ ॥** मध्याह्नेयं प्रयोज्यः[5] । सूरल्ली । **कोमलविलासिनोर्वेल्लपाल्लौ ॥ ७ ॥** अनयोरयं निपात्यते । **नूपुरे सद्दालं ॥ ८ ॥** नूपुरेयं निपात्यते । सद्दालं । **भ्रमरे**

---

१ भवति T. २ T. has श्रीशिवाय नमः after this. ३ P. and My. drop from अस्मिन् to वरइत्तो. ४ P. and My. drop from कणइल्ल to वाअडो. ५ My. and P. drop it.

अल्लिल्ल पुल्लंधअ रसाआः ॥ ९ ॥ एते त्रयो भ्रमरे निपात्यन्ते । अल्लिल्लो । पुल्लंधओ । रसाओ । **लअणी कणई लइणा लतायाम्** ॥ १० ॥ त्रय एते लतायां निपात्यन्ते । लअणी । कणई । लइणा । **कनीयस्यां बहुज्जा** ॥ ११ ॥ अस्यामयं निपात्यते । बहुज्जा[1] । **भ्रातृजायायां भाउज्जा** ॥ १२ ॥ अस्यां भाउज्जा इति निपात्यते । भाउज्जा[2] । **मातुलात्मजास्याल्योर्मेहुणिआ** ॥ १३ ॥ अनयोरयं निपात्यते । मेहुणिआ । **रोदनशीले रिमिणो** ॥ १४ ॥ अस्मिन् रिमिण इति निपात्यते । रिमि[3]णो । **अडअणाछिच्छईपुण्णाळयः पुंश्चल्याम्** ॥ १५ ॥ त्रयो[4]ऽस्यां निपात्यन्ते । अडअणा । छिच्छई । पुण्णाळी । **बहुमिथ्यावा[5]दिनि चप्पळओ** ॥ १६ ॥ अस्मिन्नयं निपात्यते । चप्पळओ । **पिव्वं जले** ॥ १७ ॥ [6]जले अयं निपात्यते । पिव्वं । **मघोणो मघवति** ॥ १८ ॥ [7]मघवत्ययं निपात्यते । मघोणो । **सइलासिओ मयूरे** ॥ १९ ॥ अस्मिन्नयं निपात्यते । सईलासिओ । **[9]प्रलपिते वाउल्लो** ॥ २० ॥ [10]प्रलपिते वाउल्लो इति निपात्यते । वाउल्लो । **मूर्खेपलहिअओ** ॥ २१ ॥ [11]अस्मिन्नयं निपात्यते । पलहिअओ । उपलहृदय इत्यर्थः । **चण्डि[12]क्कः कोपे** ॥ २२ ॥ कोपेयं निपात्यते । चण्डि[13]क्को । **[14]चण्डिज्जः पिशुनकोपयोः** ॥ २३ ॥ अनयोरयं निपात्यते । चण्डिज्जो । **म्लाने कुम्मणो** ॥ २४ ॥ अस्मिन्नयं निपात्यते । [15]कुम्मणो । **द्वेष्ये अच्छिहरुल्लो** ॥ २५ ॥ अस्मिन्नयं

---

१ M. drops this Sûtra; M. has it with this remark ग्रन्थान्तरेऽयं दृश्यते. २ My. and P. drop it. ३ My. and P. omit it. ४ अस्यां त्रयो M. ५ °वाचिनि M. ६ My. and P. drop the line. ७ My. and P. drop this line. ८ My. and P. omit it. ९ My. and P. omit it. १० My. and P. drop the line. ११ My. and P. drop from अस्मिन् to पलहिअओ. १२ चण्डिक्को M. १३ My. and P. omit it. १४ चण्डिज्जो M. १५ My. and P. drop it.

निपात्यते[1] । [2]अच्छिहरुल्लो । रूपवति [3]च्छैाइल्लो ॥ २६ ॥ [4]रूपवत्ययं प्रयोज्यः । [5]छैाइल्लो । [6]कान्तिमान् । लतागृहे कुडुङ्गकुडङ्गकुडुङ्को: ॥ २७ ॥ अस्मिन्नेते निपात्यन्ते । कुडुङ्गो । कुडङ्गो । कुडुङ्को । वृद्धे जरण्डो ॥ २८ ॥ वृद्धे अयं निपात्यते । ज[8]रण्डो । [9]अच्छिवि-अच्छी परस्पराकृष्टौ ॥ २९ ॥ अस्यां [10]अच्छिविअच्छी इति निपा[11]-त्यते । [12]अच्छि । विअच्छी । धूमरी तुहिने ॥ ३० ॥ तुहिने अयं निपात्यते । [13]धूमरी । सोच्ची तरङ्गिण्याम् ॥ ३१ ॥ अस्यामयं निपा-त्यते । सोच्ची[14] । ग्रहभीते अहिसिओ ॥ ३२ ॥ अस्मिन्नयं प्रयोज्यः । [15]अहिसिओ । गवि गावी ॥ ३३ ॥ गवि गावीति निपात्यते । [16]गावी । उद्धलपद्धलौ पार्श्वद्वयाप्रवृत्तौ ॥ ३४ ॥ [17]अस्यामुद्धल पद्धल इत्येतौ निपात्येते । अङ्गस्पर्शनिमित्तयोर्हासपुलकयोर्गज्ज-लिओ ॥ ३५ ॥ अङ्गस्पर्शनिमित्ते हासे पुलके चायं निपात्यते । गज्जलिओ । चित्तलं रम्ये ॥ ३६ ॥ रम्ये अयं निपात्यते । [18]चित्तलं । पाडहुकः प्रतिभुवि ॥ ३७ ॥ [19]प्रतिभुव्ययं नि[20]पात्यते । [21]पाडहुकः । पासणिअपासाणिऔ साक्षिणि ॥ ३८ ॥ [22]अस्मिन्नेतौ निपात्येते । पासणिओ । पासाणिओ । अवरिज्जलाहिल्लावद्वैतल-म्पटयोः ॥ ३९ ॥ [23]अनयोरेतौ क्रमान्निपात्येते । अवरिज्जं । ला-हिल्लो । कडिल्लमाशीर्गहनदौवारिककटिवस्त्रनिर्विवरविपक्षेषु ॥ ४० ॥

---

१ प्रयोज्यः My., P. २ Omitted in P., My. ३ चाइल्लो M. ४ My. and P. drop रूप–प्रयोज्यः. ५ चाइल्लो M. ६ M. drops it. ७ प्रयोज्यः T. ८ My. and P. omit it. ९ अच्छिविअच्छी M. १० अच्छिविअच्छी M. ११ निपात्येते M. १२ अच्छि । विअच्छी M. १३ My. and P. drop it १४ Omitted in P., My. १५ My. and P. omit it. १६ Omitted in P., My. १७ My. and P. drop the line. १८ My. and P. omit it. १९ My. and P. omit the line. २० निपात्यः T. २१ पाडहुओ M. २२ My. and P. omit the line. २३ My. and P. drop from अनयो—to निपात्येते.

आशीःप्रभृतिषु षट्सु कडिल्लमिति निपात्यते । कडिल्लं[1] । रूवसिणी कुडुंबीअं रूपवतीसुरतयोः ॥ ४१ ॥ रूपवत्यां सुरते च क्रमादेतौ[2] स्तः । रूवसिणी । कुडुंबीअं । अन्तरिज्जं रशनाकटिसूत्रयोः ॥ ४२ ॥ अनयोरयं निपात्यः । अन्तरिज्जं । अवड्डुल्लिअं कूपादिनिपतिते ॥ ४३ ॥ अस्मिन् अवड्डुल्लिअं इति निपात्यते । अवड्डुल्लिअं[3] । अवड्डुक्किअं[4] इति केचित् । पिप्पडिअबुड्डिरौ यत्किंचित्पठितमहिषयोः ॥ ४४ ॥ यथाक्रमं निपात्येते । पिप्पडिअं । बुड्डिरो । सरिसाहुलगुमिलौ सदृशमूढयोः ॥ ४५ ॥ अनयोरेतौ क्रमान्निपात्येते । सरिसाहुलो । गुमिलो । कच्चं कार्ये ॥ ४६ ॥ अस्मिन्नयं[5] स्यात् । कच्चं । घडिआघडाघड्यौ गोष्ठ्याम् ॥ ४७ ॥ गोष्ठ्यामेतौ निपात्यौ[6] । घडिआ । घडाघडी ॥ निश्रेण्यां[7] कमणी ॥ ४८ ॥ किरिकिरिआ कर्णोपकर्णिकाकुतुकयोः ॥ ४९ ॥ अनयोरयं प्रयोज्यः । किरिकिरिआ । अण्णइकः सर्वार्थतृप्ते ॥ ५० ॥ सर्वार्थे[8] यस्तृप्तस्तस्मिन्नयं निपात्यः । अण्णइओ । साहुली शाखायाम् ॥ ५१ ॥ शाखायामयं निपात्यः । साहुली[9] । दृष्टार्थयाचनशीले जंपेक्खिमग्गिरओ ॥ ५२ ॥ अस्मिन्नयं निपात्यते । जंपेक्खिमग्गिरओ । गअसाउल्लसिहंडहिल्लौ[10][11] विरक्तबालकयोः ॥ ५३ ॥ अनयोरेतौ क्रमाद् भवतः । गअसाउल्लो[12] । सिहंडहिल्लो[13] । धूर्तवृषभे अलवलवसहो ॥ ५४ ॥ अस्मिन्नयं प्रयोज्यः । अलवलवसहो[14] । प्रणयकोपे खुरहखुडी ॥ ५५ ॥ अस्मिन्नयं निपात्यः[15] । खुरहखुडी । हिमकालदुर्दिने सीउल्लं सीउट्टं च ॥ ५६ ॥ अस्मिन्नेतौ निपात्येते[16] ।

---

१ My. and P. omit it. २ यथाक्रम° T. ३ My. and P. omit it. ४ M. omits अव—केचित्. ५ My. and P. omit the line. ६ निपात्येते T. ७ M. omits it. ८ My. and P. omit सर्वार्थे—निपात्यः. ९ My. and P. omit it. १० 'साहुळ M. ११ °डइळौ M. १२ °साहुळो M. १३ °डइळो M. १४ My. and P. drop it. १५ निपात्यते My., P. १६ प्रयोज्यौ P., My.

सीउलं । सीउट्टं । तित्तिवरण्डौ तात्पर्यप्राकारयोः ॥ ५७ ॥ अनयोरेतौ क्रमात् स्तः । तित्ति । वरंडो । वरण्डः संस्कृतेपीति केचित् । त्रपायां हीरंणा ॥ ५८ ॥ अस्यामयं स्यात् । हीरंणा । ग्रामभक्षके गामेरेडो ॥ ५९ ॥ [3]योन्तः स्थित्वा ग्रामं भुङ्क्ते तस्मिन् गामेरेडो इति निपात्यते । गामेरेडो । लडहावेल्लर्यौ विलासवत्याम् ॥ ६० ॥ अस्यामेतौ स्तः । लडहा । वेल्लरी । डुम्मइणीलज्जालुइण्यौ कलहकारिणीत्रपावत्योः ॥ ६१ ॥ अनयोरेतौ क्रमात् स्तः । डुम्मइणी । लज्जालुइणी । तण्णाअचिक्खअणावार्द्रासहनयोः ॥ ६२ ॥ आर्द्रे असहने चैतौ क्रमात् स्तः । तण्णाअं । चिक्खअणो । वेणिअसुण्हसिऔ वचनीयनिद्राशीलयोः ॥ ६३ ॥ अनयोरेतौ क्रमात् स्तः । वेणिअं । सुण्हसिओ । वप्पिअबन्धोल्लौ केदारमेळकयोः ॥ ६४ ॥ अनयोः क्रमादेतौ स्तः । वप्पिओ । बन्धोल्लो । वारिज्जो विवाहे ॥ ६५ ॥ [11]अस्मिन्नयं स्यात् । वारिज्जो । हडहडसाउल्लावनुरागे ॥ ६६ ॥ अस्मिन्नेतौ स्याताम् । हडहडो । साउल्लो । माणंसी मायाविमनस्विनोः ॥ ६७ ॥ अनयोरयं[13] निपात्यः । माणंसी । कोडिअकोडिल्लौ पिशुने ॥ ६८ ॥ अस्मिन्नेतौ निपात्येते । कोडिओ । कोडिल्लो । अट्टणगंजोलौ वार्तज्ञसमाकुलयोः ॥ ६९ ॥ अनयोरेतौ स्याताम् । अट्टणो । गंजोलो । वन्दिनि वंडिणो ॥७०॥ [17]अस्मिन्नयं निपात्यः । वंडिणो । तत्तिलतच्छिलौ तत्परे ॥ ७१ ॥ [18]अस्मिन्नेतौ निपात्येते । तत्तिलो । तच्छिलो । ऊसुंभिअं रुद्धगलरोदने

---

१ हिरणा M. २ My. and P. omit the line. ३ M. has अस्यामयं स्यात् for योन्तः स्थित्वा—निपात्यते. ४ गावरेडो M. ५ गावरेडो M. ६ च क्रमादेतौ My., T. ७ बन्दोल्लौ M. ८ °मेळकबन्धयोः M. ९ बन्दोल्लो M. १० वारिजुविं° M. ११ My. and P. drop the line. १२ वारिज्जु M. १३ स्यात् M. १४ My. and P. omit it. १५ प्रयोज्यौ T. १६ आत्मज्ञ° M. १७ My. and P. drop the line. १८ My. and P. drop अस्मिन्नेतौ निपात्येते.

॥ ७२ ॥ असिन्नयं स्यात् । ऊसुंभिअं । **णिउक्कबम्हालठाणिज्जउ-वउज्जास्तूष्णीकापस्मारगौरवोपकारिषु** ॥ ७३ ॥ क्रमादेतेष्वेते स्युः । णिउक्को । बम्हालो । ठाणिज्जं । उवउज्जो । **एक्कल्लमहल्लौ प्रबल-मुखरयोः** ॥ ७४ ॥ [1]अनयोरेतौ [2]स्याताम् । एक्कल्लो । महल्लो । **माउ-सिआ माउच्छा च मातृष्वसरि** ॥ ७५ ॥ अस्यामेतौ स्याताम् । माउसिआ । माउच्छा ॥ **कुच्छिमई गर्भवत्याम्** ॥ ७६ ॥ [3]अस्यामयं स्यात् । कुच्छिमई । [4]**रिंछोळीधोरण्यौ पङ्क्तौ** ॥ ७७ ॥ [5]अस्या-मेतौ स्याताम् । [6]रिंछोळी । धोरं[7]णी । **पटकुट्यां पडमा** ॥ ७८ ॥ **यूनि जुअणो** ॥ ७९ ॥ **करमरी हठहृतायाम्** ॥ ८० ॥ **दववर्त्मनि दड्ढाळी** ॥ ८१ ॥ **कृत्रिमे कारिमम्** ॥ ८२ ॥ **जंघालुअजंघामऔ द्रुते** ॥ ८३ ॥ [8]एतौ द्रुते स्याताम् । जंघालुओ । जंघामओ । **बला-मोडी बलात्कारे** ॥ ८४ ॥ असिन्नयं स्यात् । बलामोडी । **चक्कलं वर्तुले** ॥ ८५ ॥ [9]असिन्निदं स्यात् । चक्कलं ॥ **बहुल्ली क्रीडोचित-सालभञ्जिकायाम्** ॥ ८६ ॥ अस्यामयं स्यात् । [10]बहुल्ली । **मत्ते मत्तवालो** ॥ ८७ ॥ [11]मत्तवालो । **बहुल्लिआ ज्येष्ठभ्रातृवध्वाम्** ॥ ८८ ॥ [12]अस्यामयं स्यात् । बहुल्लिआ । **जंभणंभणः स्वैरभा[13]षिणि** ॥ ८९ ॥ असिन्नयं स्यात् । जंभणंभणो । **भाइरभेज्जलभेज्जओज्जरा भीरौ** ॥ ९० ॥ चत्वार एते निपात्यन्ते । भाइरो । भेज्जलो । भेज्जो । ओज्जरो । **आहडं सीत्कारे** ॥ ९१ ॥ सीत्[14]कारे आहडं स्यात् । आहडं । [15]**कौअपिउला कोकि[16]लायाम्** ॥ ९२ ॥ [17]अस्यामयं निपा-

---

१ My. and P. drop अनयो—स्याताम्. २ क्रमात् स्याताम् T. ३ My and P. omit the line. ४ रिंभोळिदो° M. ५ My. and P. drop the line. ६ रिंभोळि M. ७ दोरणी M. ८ असि-न्नेतौ स्याताम् M. ९ P. and My. drop the line. M. has चक्कलं only in place of the line. १० My. and P. drop it. ११ My. and P. omit it. १२ P. and My. omit अस्यामयं स्यात्. १३ °भाषणे T. १४ P. and My. omit the line. १५ राअ° M. १६ कोकिले T. १७ असिन्नयं स्यात् T.

त्यते । काअपिउला । **मुहलं मुखे** ॥ ९३ ॥ मुहलं । **गत्तडी गायिकायाम्** ॥ ९४ ॥ अस्यामयं स्यात् । गैत्तडी । **दुद्दोलना गवि** ॥ ९५ ॥ गव्ययं निपात्यते । दुद्दोलना । **माभाय्यभये** ॥ ९६ ॥ अभये अयं स्यात् । माभाइ । **तोमरिकः शस्त्रमार्जने** ॥ ९७ ॥ अस्मिन्नयं स्यात् । तोमरिओ । **वहुहाडिणी वध्वा उपरि परिणीतायाम्** ॥ ९८ ॥ अस्यामयं स्यात् । वहुहाडिणी । **रूअरूइआ उत्कलिकायाम्** ॥ ९९ ॥ अस्यामयं स्यात् । रूअरूइआ । **पुप्फीपिउसिआपिउच्छाः पितृष्वसरि** ॥ १०० ॥ अस्यामेते स्युः । पुप्फी । पिउसिआ । पिउच्छा । **आसन्नप्रसवायामणुसूआ** ॥ १०१॥ अस्यामयं स्यात् । अणुसूआ । **भागिनेये भच्चो** ॥ १०२ ॥ अस्मिन्नयं स्यात् । भच्चो । **ओहल्ल्यपसृतौ** ॥ १०३ ॥ अपसृतावयं स्यात् । ओहल्ली । **मम्मकमडप्परौ गर्वे** ॥ १०४ ॥ अस्मिन्नेतौ स्याताम् । ममक्को । मडप्परो ।

इति वरदत्तादयः ॥

गोणाद्याः ॥ १ । ३ । १०५ ॥

गोणादयः शब्दा अनुक्तप्रकृतिप्रत्ययलोपागमविकारा बहुलं निपात्यन्ते ।

गवि गोणा ॥ १ ॥ गव्ययं स्यात् । गोणा । **तल्लतल्लडतलानि तल्पे** ॥ २ ॥ अस्मिन्नेते स्युः । तल्लं । तल्लडं । तलं । **धिरत्थु धिगस्त्वित्यर्थे** ॥ ३ ॥ अस्मिन्नयं स्यात् । **गोलागोदे गोदावर्याम्** ॥ ४ ॥ अस्यामेतौ स्याताम् । गोला । गोदा । गोला संस्कृतेपीति

---

१ राअ° M. २ My. and P. omit it. ३ P. and My. omit it. ४ स्यात् My., P. ५ Omitted in My., P.; T. has माभाई. ६ My. and P. omit अस्मिन्नयं स्यात्. ७ भच्चो भागिनेये T. ८ M. omits अस्मिन्—स्यात्. ९ My. and P. omit the line.

केचित् । ओसाअण महीशाने ॥ ५ ॥ अस्मिन्नयं स्यात् । आपोशन इति केचित् । वणई वनराजौ ॥ ६ ॥ अस्यामयं स्यात् । वणई । पंगुरणं प्रावरणे ॥ ७ ॥ ओसिरणगोसौ [१]व्युत्सर्जनप्रत्यूषयोः ॥ ८ ॥ अनयोरेतौ क्रमाद् [२]भवतः । थोवथेवथोका स्तोके ॥ ९ ॥ आअविरुऔ अब्धिरुद्धयोः ॥ १० ॥ पत्थेवाअवेलम्बौ पाथेय-विडम्बनयोः ॥ ११ ॥ अनयोरेतौ क्रमात् स्तः । पत्थेवाओ । वेलम्बो । बालबुद्बुदकरीरेषु बाअबुलुबुलकरिल्लाः ॥ १२ ॥ [३]एष्वेते क्रमात् स्युः । बाओ । बुलुबुलो । करिल्लो । ऊआदोग्गधणिआ यूकयुग्मधन्यासु ॥ १३ ॥ एष्वेते क्रमात् स्युः । ऊआ । दोग्गं । धणिआ । उद्वहने णिव्वहणं ॥ १४ ॥ णिव्वहइ । उद्वहतीत्यर्थः । छि छि धिग्धिगित्यर्थे ॥ १५ ॥ धिग्धिगित्यर्थे छिछि इति स्यात् । चूतावली ॥ १६ ॥ [४]अस्यामयं स्यात् । ग्रहिल्लो ग्रहले ॥ १७ ॥ अस्मिन्नयं स्यात् । गोसमूहे गोणिक्को ॥ १८ ॥ गोसमूहे गोणिक्को इति स्यात् । अयुजरेवई अचिरयुवत्याम् ॥ १९ ॥ [५]अस्यामयं स्यात् अयुजरेवई । [६]आणरहू नववध्वाम् ॥ २१ ॥ [७]अस्यामयं स्यात् । आणरहू । असुरे अमओ ॥ २२ ॥ [८]असुरे अयं स्यात् । अमओ । पण्णवण्णा पञ्चपञ्चाशति ॥ २३ ॥ अस्मिन्नयं स्यात् । पण्णवण्णा । तेवण्णा त्रिपञ्चाशति ॥ २४ ॥ पण्णा पञ्चाशति ॥ २५ ॥ गामहणघुसिमे ग्रामस्थानघसृणयोः ॥ २६ ॥ अनयोरेतौ क्रमात् स्तः । गामहणं । घुसिमं । छटायां छट्टा ॥ २७ ॥ पाउरणबइल्लौ प्रावरणबलीवर्दयोः ॥ २८ ॥ अनयोरेतौ क्रमात् स्तः । पाउरणं । बइल्लो । हिज्जा ह्यस्थाने ॥ २९ ॥ ह्य इत्यर्थे हिज्जेति निपात्यते ।

---

१ प्रत्यूषव्युत्सर्जनयोः T. २ स्तः T. ३ एषु क्रमादेते T. ४ My. and P. omit the line. ५ My. and P. omit the line. ६ Sûtra 20 is not found. It is given in the Appendix to the P. as घुग्घुळ अभिसारिकायाम् । ७ My. and P. omit the line. ८ P. and My. omit the line.

हिआ । त्रिचत्वारिंशति तेआलिसा ॥ ३० ॥ अस्मिन्नयं स्यात् । तेआलिसा । असंघडोसिण्यावास्थाज्योत्स्नयोः ॥ ३१ ॥ अनयोरेतौ क्रमात् स्तः । असंघो । डोसिणी । लकुडो लगुडे ॥ ३२ ॥ छेणो स्तेने ॥ ३३ ॥ कक्खडकक्खलौ कर्कशे ॥ ३४ ॥ अलाबूकलत्रयोः कलबूकत्ते ॥ ३५ ॥ अनयोरेतौ क्रमात् स्तः । कलबू । कत्तं । निलये णळिअणिहेळणे ॥ ३६ ॥ अस्मिन्नेतौ स्याताम् । णळिअं । णिहेळणं । णिकडणिरासौ निश्चयनृशंसयोः ॥ ३७ ॥ अनयोरेतौ क्रमात् स्तः । णिक्कडो । णिरासो । विहुंडुअणिंप्फंसौ[1] विधुन्तुदनिस्त्रिंशयोः ॥ ३८ ॥ अनयोरेतौ क्रमात् स्तः । विहुंडुओ । णिंप्फंसो[2] । बहिअकोलीरे मथितकुरुविन्दयोः ॥ ३९ ॥ अनयोरेतौ क्रमात् स्तः[3] । वहिओ । कोळीरं । खेड्डं खेले ॥ ४० ॥ विउसग्गव्युडौ व्युत्सर्गविटयोः ॥ ४१ ॥ अनयोः क्रमादेतौ स्तः[4] । विउसग्गो । व्युडो । संघअणघाअणौ संहननगायनयोः ॥ ४२ ॥ अनयोरेतौ क्रमात् स्याताम् । संघअणं । घाअणो । मत्कुणककुदजम्बालेषु डेंकुणकउडसेवालाः ॥ ४३ ॥ एतेष्वेते क्रमात् स्युः । डेंकुणो । कउडं । सेवाळं । अथक्कखुड्डअवड्डुअरा अकाण्डक्षुल्लकबृहत्तरेषु ॥४४॥ एष्वेते क्रमात् स्युः । अथक्कं । खुड्डओ । वड्डुअरो । आनने आणुअं ॥ ४५ ॥ संगोल्लसामरीसिप्पितलाराः संघातशाल्मलीसूचीतलवरेषु ॥ ४६ ॥ एषु क्रमादेते स्युः । संगोल्लं । सामरी । सिप्पी । तलारो । अव्वा अम्बायाम् ॥ ४७ ॥ अस्यामयं स्यात्[5] । अव्वा । पम्मिहीमोरजच्छन्दाः पाणिभीमारस्वच्छन्देषु ॥ ४८ ॥ एतेष्वेते क्रमात् स्युः । पम्मी । हीमोरं । जच्छंदो । दिनमुखककुद्कशीर्षत्रसंस्तरेष्वणुदिवकुड्डसीसक्कसत्थराः ॥ ४९ ॥ एषु चत्वारः

---

१ °णिफंसौ My. २ णिफंसो My. ३ स्याताम् T. ४ My. and P. drop अनयोः—स्तः. ५ P. and My. omit the line.

क्रमादेते स्युः ॥ अणुदिवं । कुड्डं । सीसक्कं । सत्थरो । **वित्थिरवीविकडप्पदूसळा विस्तारवीचिकलापदुर्भगेषु ॥ ५० ॥** एष्वेते क्रमात् स्युः । वित्थिरं । वीवी । कडप्पो । दूसळो । **छिल्लडंभिअडेड्डुराश्छिद्रदाम्भिकदर्दुरेषु ॥ ५१ ॥** एतेष्वेते क्रमात् स्युः । छिल्लं । डंभिओ । डेड्डुरो । **गण्डस्थले गल्लो ॥ ५२ ॥ वीली वीथ्याम् ॥ ५३ ॥ पाडिपिद्धिपडिसिद्धी प्रतिस्पर्धायाम् ॥५४॥** एतावस्यां स्याताम् । **वंजरंमजरौ मार्जारे ॥ ५५ ॥** अस्मिन्नेतौ स्याताम् । वंजरो । मंजरो । **गृध्रे गहरो ॥ ५६ ॥** अस्मिन्नयं स्यात् । गहरो । **उअअजमावृजौ ॥ ५७ ॥** ऋजावेतौ स्याताम् । उओ । अजमो । **अरणितणेसिसाळक्किआः सरणितृणराशिशारिकासु ॥ ५८ ॥** एष्वेते क्रमाद् भवन्ति । अरणी । तणेसी । साळक्किआ । **दुःखचतुष्पथकराळेषु दुग्गचउक्ककलेराः ॥ ५९ ॥** एषु त्रयः क्रमाद् भवन्ति । दुग्गं । चउक्कं । कलेरं ।

इति गोणाद्याः ।

गहिआद्याः ॥ १ । ४ । १२१ ॥

गहिआदयो निर्वचनगोचरा निपात्यन्ते ।

ग्राह्यायां गहिआ ॥ १ ॥ अस्यामयं स्यात् । **णन्दिणीवडिणायौ धेनुघर्घरकण्ठयोः ॥ २ ॥ वइरोडाविणअवइच्छिण्णाणडाजडछिच्छअच्छिण्णाळा जारे ॥ ३ ॥** एते सप्त जारे निपात्यन्ते। वइरोडो । अविणअवई । च्छिण्णो । अणडो । अजडो । छिच्छओ। च्छिण्णाळो । **दूत्यामत्तिहरीसंचारीमदोळीपेसणआळीमराळीसहउत्थिआः ॥४॥** दूत्यामेते निपात्यन्ते । **पडिसोत्तपडिक्खरौ प्रतिकूले ॥ ५ ॥** अस्मिन्नेतौ स्याताम् । **जोअदोसारअणसमुद्धणवणीअदोसणिजन्ता-**

---

१ My. and P. omit the line. २ निपात्याः T.

श्चन्द्रे ॥ ६ ॥ [1]एते चत्वारश्चन्द्रे निपात्यन्ते । जोओ । दोसारअणो । समुद्धणवणीअं । दोसणिजन्तो । किमिघरवसणं कौशेये ॥ ७ ॥ कौशेयेयं नि[2]पात्यते । मुहरोमराइविसारौ भ्रूसैन्ययोः ॥ ८ ॥ अनयोरेतौ क्रमात् स्तः । मुहरोमराई । विसारो । चिरिचिरि-आचिलिचिलिआ धारायाम् ॥ ९ ॥ समुद्धहरमम्बुगृहे ॥ १० ॥ तंबुकुसुमं कुरवककुरण्टकयोः ॥ ११ ॥ फणिनि पाअपअलाऔ ॥ १२ ॥ अस्मिन्नेतौ निपात्यौ । पाओ । पअलाओ । अहिअलो क्रोधे ॥ १३ ॥ अयं निपात्यः । [3]स्तने सिहिणं ॥ १४ ॥ [4]अस्मिन्नयं स्यात् । [6]अस्थिरे थिरण्णेसो ॥ १५ ॥ [5]अस्थिरे थिरण्णेसो निपात्यः । जोइक्खसूरंगौ दीपे ॥ १६ ॥ दीपे एतौ स्तः । जोइक्खो । सूरंगो । थेवो बिन्दौ ॥ १७ ॥ पासावअकोप्पौ गवाक्षापराधयोः ॥ १८ ॥ अनयोरेतौ क्रमाद् भवतः । उद्धते उम्महउद्धणपहट्टाः ॥ १९ ॥ जणउत्तजण्णहरौ ग्रामप्रधाननरराक्षसयोः ॥ २० ॥ एतयोरेतौ स्तः । जणउत्तो । जण्णहरो । आरनाळथेरोसणबम्हहरमम्बुजे ॥ २१ ॥ अम्बुजे त्रय एते निपात्यन्ते । आरनाळं । थेरोसणं । बम्हहरं । कंदोट्टं कलिमं चोत्पले ॥ २२ ॥ एतावुत्पले [7]प्रयोज्यौ । रअणिद्धअं चंदोज्जं कुमुदे ॥ २३ ॥ एतौ कुमुदे निपात्यौ । रअणिद्धअं । चंदोज्जं । धूमद्धअमहिसी कृत्तिकासु ॥ २४ ॥ अवहोओ विरहे ॥ २५ ॥ लंवावेल्लीवेल्लरिआ वल्लरीकेशयोः ॥ २६ ॥ अनयोरेते स्युः । घरअंदं मुकुरे ॥ २७ ॥ अस्मिन्नयं स्यात् । आआसतअं हर्म्यपृष्ठे ॥ २८ ॥ अस्मिन्नयम् । सुरद्धओ दिवसे ॥ २९ ॥ दि[9]वसेयं स्यात् । सुरद्धओ । प्रथमरजस्वलारक्तवस्त्रे आणंदवसो ॥ ३० ॥ अस्मिन्नयं स्यात् । निमीलनलाक्षारक्तपृष्ठेष्वच्छिवडणवल्लविअणीसंकाः ॥ ३१ ॥ एष्वेते क्रमा-

---

१ चन्द्रे एते चत्वारः स्युः T. २ निपात्यः T. ३ सिहिणं स्तने T. ४ स्तने सिहिणमिति स्यात् T. ५ थिरण्णेसो अस्थिरे T. ६ My. and P. drop the line. ७ निपात्यौ T. ८ निपात्यौ T. ९ दिवसे सुरद्धओ निपात्यः T.

निपात्याः । अच्छिवडणं । वल्लविअं । णीसंको । एलविलो धनिवृ-षयोः ॥ ३२ ॥ अनयोरयं निपात्यते । एलविलो । सुहरओ घारिकागृहचटकयोः ॥ ३३ ॥ अनयोरयं निपात्यते । सुहरओ । णिम्मीसुअहट्ठमहट्ठौ निश्मश्रुकयुवस्वस्थयोः ॥ ३४ ॥ अनयोरेतौ क्रमात् स्याताम् । णिम्मीसुओ । हट्ठमहट्ठो । णिहुअजहणरोहौ सुरतोर्वोः ॥ ३५ ॥ सुरते ऊरौ चैतौ क्रमात् स्याताम् । णिहुअं । जहणरोहो । अच्छुद्धसिरी मनोरथाधिकफलप्राप्तौ ॥ ३६ ॥ फलप्राप्तावयं निपात्यते । अच्छुद्धसिरी । अब्बुद्धसिरीति केचित् । पल्लोट्टजीहाउज्झहरौ रहस्यभेदिनि ॥ ३७ ॥ पिशाचे परेओ ॥ ३८ ॥ अस्मिन्नयं प्रयोज्यः । चोरधूर्तयोर्बहुजाणो ॥ ३९ ॥ अयं चोरे धूर्ते च निपात्यते । जारधूर्तयोरिति केचित् । वहुजाणो । जोईउज्झल्लौ विद्युत्प्रबलयोः ॥ ४० ॥ अनयोरेतौ क्रमात् स्तः । जोई । उज्झलो । भिंगं नीलस्वकृतयोः ॥ ४१ ॥ नीले स्वकृते चायं स्यात् । परिधाने णिअद्धणं ॥ ४२ ॥ जइणोसुअं चल्लणकं च जघनांशुके ॥ ४३ ॥ अस्मिन्नेतौ स्याताम् । जहणोसुअं । चल्लणकं । पाउरणं कवचे ॥ ४४ ॥ कवचेयं प्रयोज्यः । पाउरणं । कम्पापचारयोरोअल्लो ॥ ४५ ॥ अनयोरयं स्यात् । ओअल्लो । कराघाते चपेटा ॥ ४६ ॥ अस्मिन्नयं स्यात् । रइलक्खगोसण्णौ जघनमूर्खयोः ॥ ४७ ॥ अनयोरेतौ क्रमात् स्याताम् । रइलक्खं । गोसण्णो । वावडपुरिल्लौ कुडुंबिदैत्ययोः ॥ ४८ ॥ अनयोरेतौ क्रमात् स्तः । वावडो । पुरिल्लो । परभत्तचच्चिकौ भीरुस्थापकयोः ॥ ४९ ॥ अनयोरेतौ क्रमात् स्तः । परभत्तो । चच्चिको । काळभट्टिअइद्धग्गिधूमास्तमिस्रविष्णुतुहिनेषु ॥ ५० ॥ एषु क्रमात् त्रयो निपात्याः । काळं । भट्टिओ । इद्धग्गिधूमो । पत्थरओवाअऔ पादताडनापातपयोः

---

१ बहुजाणो चोरधूर्तयोः T. २ अनयोर्बहुजाणो निपात्यः T. ३ ओअल्लो कम्पापचारयोः T. ४ कम्पे अपचारे च ओअल्लो इति स्यात् । T.

॥ ५१ ॥ अनयोरेतौ क्रमात् स्तः । पत्थरं । ओवाअओ । **पिउच्छा माउआ च सख्याम्** ॥ ५२ ॥ सख्यामेतौ निपात्येते । पिउच्छा । माउआ । **पोरत्थदोसौ मत्सरिकोपयोः** ॥ ५३ ॥ अनयोरेतौ क्रमात् स्तः । पोरत्थो । दोसो । **चच्चापम्हलौ तलाहतिकेसरयोः** ॥ ५४ ॥ एतयोरेतौ निपात्येते । चच्चा । पम्हलो । **खंधलट्ठि-खंधमसौ स्कन्धयष्टौ** ॥ ५५ ॥ अस्यामेतौ स्याताम् । खंधलट्ठी । खंधमसो । **तंबकिमिअग्गिआयाविन्द्रगोपे** ॥ ५६ ॥ अस्मिन्नेतौ स्याताम् । तंबकिमी । अग्गिआयो । **अनर्थे विहडप्फो** ॥ ५७ ॥ **जोअणजोअडौ खद्योते** ॥ ५८ ॥ **जोइअदरवल्लहौ खद्योत-कातरयोः** ॥ ५९ ॥ क्रमादनयोरेतौ स्याताम् । जोइओ । दरवल्लहो । **मोइअपंडरंगौ महेशग्रामेशयोः** ॥ ६० ॥ अनयोरेतौ क्रमात् स्तः ॥ **संकरसग्गहौ रथ्यामुक्तयोः** ॥ ६१ ॥ अनयोरेतौ क्रमात् स्याताम् । संकरो । सग्गहो । **अर्धदरे पअरो** ॥ ६२ ॥ **सुरायां मइमोहिणी** ॥ ६३ ॥ **दुर्दुरे धारावासो** ॥ ६४ ॥ **आस्यकलहयोः कमलं** ॥ ६५ ॥ अनयोरयं स्यात् । **वेणुसाअधुअराऔ भ्रमरे** ॥ ६६ ॥ अस्मिन्नेतौ स्याताम् । वेणुसाओ । धुअराओ । अस्मिन् प्रकरणे लिङ्ग-व्यत्ययः प्रयोगाधीनः ॥

इति गहिआद्याः ॥

वा पुआय्याद्याः ॥ १ । २ । ११० ॥

पुआई इत्यादयः शब्दाः स्वराद्यादेशविशेषिता वा निपात्यन्ते ।

उन्मत्तपिशाचयोः[1] पुआई ॥ १ ॥ अनयोरयं निपात्यते[2] । पुआई । **ऊणंदिअमानन्दिते** ॥ २ ॥ **तुंबुरौ दोबुरो** ॥ ३ ॥ **माहिवाओ माघवाते** ॥ ४ ॥ **सइकोडी शतकोटौ** ॥ ५ ॥ **माइंदो माकन्दे** ॥ ६ ॥ **ओंदुरो उन्दुरौ** ॥ ७ ॥ **आलिआ**

---

१ पिशाचोन्मत्तयोः T. २ स्यात् T.

आल्याम् ॥ ८ ॥ अस्मिन्नयं स्यात् । आळिआ । **तणसोल्लि तृणशून्ये** ॥ ९ ॥ अस्मिन्नयं स्यात् । तणसोल्ली । **अरिष्टदैत्यकाकेषु रिट्ठो** ॥ १० ॥ एष्वयं स्यात् । रिट्ठो । **द्रुते दुरिअं** ॥ ११ ॥ अस्मिन्नयं स्यात् । दुरिअं । **किरो किरौ** ॥ १२ ॥ **वामलूरो वामलूरौ** ॥ १३ ॥ **विसो वृषमूषिकयोः** ॥ १४ ॥ अनयोरयं स्यात् । विसो । **वंदं वृन्दे** ॥ १५ ॥ वृन्दे अयं स्यात् । वंदं । **हेरिंबो हेरम्बे** ॥ १६ ॥ हेरम्बे अयं स्यात् । हेरिंबो । **चिक्कं स्तोके** ॥१७॥ स्तोके अयं स्यात् । चिक्कं । **चरणायुधे चलणाओहो** ॥ १८ ॥ अस्मिन्नयं स्यात् । चलणाओहो । **उन्मत्तादुश्शीलयोर्वअणिआ** ॥ १९ ॥ अनयोरयं स्यात् । वअणिआ । उन्मत्ता दुःशीला च । **महालयपक्षे महळयपक्खो** ॥ २० ॥ अस्मिन्नयं स्यात् । महळयपक्खो । **चंचरीके चच्चरिओ** ॥ २१ ॥ अस्मिन्नयम् । चच्चरिओ । **मुसलं मांसले** ॥ २२ ॥ इत्यादि ॥

अपुण्णगाः क्तेन ॥ ३ । १ । १३२ ॥

अपुण्णादयः शब्दाः क्तप्रत्ययेन सह निपात्यन्ते ।

आक्रान्ते अपुण्णं ॥ १ ॥ अस्मिन्नयं स्यात् । अपुण्णं । **अम्मच्छपहट्ठावसंबद्धाचिरतरदृष्टयोः** ॥ २ ॥ असंबद्धे अचिरतरदृष्टे च एतौ क्रमात् स्याताम् । अम्मच्छं । पहट्ठो । **उल्लोक्कमरिअओसण्णात्रुटिते** ॥ ३ ॥ एते त्रयस्त्रुटिते निपात्यन्ते । उल्लोक्को । मरिओ । ओसण्णो । **गुज्जलिअपेज्जलिऔ संघटिते** ॥ ४ ॥ अस्मिन्नेतौ निपात्येते । गुज्जलिओ । पेज्जलिओ । **पसल्लिअगळद्धअऊरुमल्लाः प्रेरिते** ॥ ५ ॥ [2]निपात्यन्ते । पसल्लिओ । गळद्धओ । ऊरुमल्लो । **अवकीर्णे उक्खणं** ॥ ६ ॥ अस्मिन्नयं स्यात् । उक्खणो । **ओसट्टविहिमिहिऔ विकसिते** ॥ ७ ॥ एतौ विकसिते स्तः । ओसट्टो । विहिमिहिओ । **अर्दिते उद्धरिअं** ॥ ८ ॥ **उपसर्पिते उल्लिओ** ॥ ९ ॥

---

१ P. omits it. २ एते चत्वारः प्रेरिते निपात्यन्ते T.

अस्मिन्नयं स्यात् । उल्लिओ । **छिन्नच्छिद्रतयोः कडद्दरिअं** ॥ १० ॥ अनयोरयं निपात्यते । कडद्दरिअं । **झडिअपरिहाइऔ श्रान्तपरिक्षीणयोः** ॥ ११ ॥ अनयोरेतौ क्रमात् स्याताम् । झडिओ । परिहाइओ । **उक्कज्जणिक्कज्जतडकडिअउच्चुगा अनवस्थिते** ॥ १२ ॥ [1]अस्मिन्नेते निपात्यन्ते । उक्कज्जो । णिक्कज्जो । तडकडिओ । उच्चुगो । **उद्धअपुव्वंगउ[2]च्चुरणउच्चल्लाः शान्तमुण्डितो[3]च्छिष्टोद्विग्नेषु** ॥ १३ ॥ एषु [4]चत्वारः क्रमान्निपात्यन्ते । उद्धओ । पुव्वंगो । उच्चुरणो । उच्चल्लो[5] । **चकितक्रान्तयोरुव्विडं** ॥ १४ ॥ अनयोरयं निपात्यते । उव्विडं । **वहइअमाकासिअं च पर्याप्ते** ॥ १५ ॥ पर्याप्ते द्वयं निपात्यते । वहिइअं । आकासिअं । **उविद्धणाळीगोरडितहिद्धास्त्रस्ते** ॥ १६ ॥ चत्वार [6]एते निपात्याः । उविद्धो । णाळी । गोरडितं । हिद्धो । **क्रुद्धे उव्विव्वो** ॥ १७ ॥ क्रुद्धे अयं स्यात् । उव्विव्वो । **सिद्वविद्वौ सुप्तोत्थिते** ॥ १८ ॥ सिट्ठो । विट्ठो । **ओमंसउव्विक्कावपसृतप्रलपितयोः** ॥ १९ ॥ अनयोरेतौ क्रमात् [7]स्तः । ओमंसो । उव्विक्को । **अवरोपितमुक्तयोर्विअंट्टूतं** ॥ २० ॥ अनयोरयं प्रयोज्यः । विअंट्टूतं । **ओहरणणिमिअओअघिआ आघ्राते** ॥२१॥ एते त्रय आघ्राते निपात्यन्ते । ओहरणं । णिमिअं । ओअघिअं । **ऊसविअमुद्भ्रान्ते** ॥ २२ ॥ उद्भ्रान्तेयं स्यात् । ऊसविअं । **रुद्धगलितयोराहिद्धो** ॥ २३ ॥ अनयोरयं स्यात् । आहिद्धो । **वातिते णिसुद्धो** ॥ २४ ॥ अस्मिन्नयं स्यात् । णिसुद्धो । **उम्मड्डुणिच्चुड्डावुद्वृत्ते** ॥ २५ ॥ उद्वृत्ते एतौ स्याताम् । उम्मड्डो । णिच्चुड्डो । **उड्डिअजूसआवुत्क्षिप्ते** ॥ २६ ॥ एतौ उत्क्षिप्ते स्याताम् । उड्डिओ । जूसओ । **सुप्ते णिज्झलवव्वणिहवल्लुकाः** ॥ २७ ॥ सुप्ते चत्वारो

१ अनवस्थिते एते चत्वारः स्युः T. २ T. drops उच्चुरण. ३ T. drops उच्छिष्ट. ४ क्रमादेते स्युः T. ५ T. has after this उच्चूरणसुच्छिष्टे । उच्छिष्टे उच्चूरणमिति स्यात् । ६ स्युः for एते निपात्याः T. ७ स्तः T.

निपात्यन्ते । णिज्जो । लववो । णिहवो । लुक्को । रिअं लूने ॥ २८ ॥ अस्मिन्नयं स्यात् । रिअं । विक्रीतनिम्नीकृतयोरुज्झणिअं ॥ २९ ॥ त्यक्ते जडं ॥ ३० ॥ अस्मिन्नयं स्यात् । जडं । शुष्कनिम्नीकृतयोरुज्झिअं ॥ ३१ ॥ अनयोरयं स्यात् । उज्झिअं । घडं सृष्टीकृते ॥ ३२ ॥ अस्मिन्नयं स्यात् । घडं । जलान्तःपतिते डिंडवो ॥ ३३ ॥ जलावगाहिन्ययं प्रयोज्यः । डिंडवो । आकीर्णे ओसडिओ ॥ ३४ ॥ अस्मिन्नयं स्यात् । ओसडिओ । गुलिअं मथिते ॥ ३५ ॥ गुलिअं । उम्मरिअमुन्मूलिते ॥ ३६ ॥ अस्मिन्नयं स्यात् । उम्मरिअं । उत्क्षिप्ते परिच्चिअउगाहिअउडाहिआः ॥ ३७ ॥ उत्क्षिप्ते त्रयो निपात्याः । परिच्चिअं । उगाहिअं । उडाहिअं । उदाहिअं च ॥ ३८ ॥ अयमप्युत्क्षिप्ते निपात्यः । [1]उदाहिअं । रसिते हेसिअदुंदुमिऔ ॥ ३९ ॥ रसिते द्वयं निपात्यम् । हेसिअं । दुंदुमिअं । परितोषिते चित्तवि[2]अओ ॥ ४० ॥ अस्मिन्नयं निपा[3]त्यते । चित्त[4]विअओ । परोट्टझपिअपल्लित्ताः पर्यस्ते ॥ ४१ ॥ पर्यस्ते त्रयो निपात्याः ॥ परोट्टं । झपिअं । पल्लित्तं । प्रमृष्टे अम्ह[5]त्तो ॥ ४२ ॥ अस्मिन्नयं [6]प्रयोज्यः । अम्ह[7]त्तो । आघूर्णिते गअं ॥ ४३ ॥ अस्मिन्नयं स्यात् । गअं । व्यासक्तप्रवृद्धयोरोवेवओ ॥ ४४ ॥ अनयोरयं निपा[8]त्यः । ओवेवओ । ओअम्मअओहामिआवभिभूते ॥ ४५ ॥ एतावभिभूते निपात्यौ । ओअम्मओ । ओहामिओ । अभिलषितप्रत्युद्गतवृद्धेषु रगिल्लवच्छुद्धलिअअक्कंताः ॥ ४६ ॥ [9]एषु त्रयः क्रमान्निपात्याः । रगिल्लो । वच्छुद्धलिओ । अक्कंतो । जअल्लकरमौ च्छन्नक्षीणयोः ॥ ४७ ॥ [10]अनयोरेतौ क्रमात् स्तः । जअल्लो । करमो । उपरतक्षीणयोः कथो ॥ ४८ ॥ अनयोः कथो इति

१ P. and My. drop it. २ °विआओ M. ३ निपात्यः M.
४ °विआओ M. ५ अह्मत्तो My. ६ निपात्यः M. ७ अह्मत्तो My.
८ स्यात् M. ९ एतेष्वेते निपात्याः M. १० अनयोः क्रमादेतौ निपात्यौ M.

निपात्यः । कथो । **पेक्किअं वृषरटिते** ॥ ४९ ॥ [1]अस्मिन्नयं स्यात् । पेक्किअं ॥ **अंकिअमालिङ्गिते** ॥ ५० ॥ [2]अस्मिन्नयं स्यात् । अंकिअं । [3]**उलुओसिअचिमिणोसलिआ रोमाञ्चिते** ॥ ५१ ॥ अस्मिन् [4]एते त्रयः प्रयोज्याः । उलुओसिअं । चिमिणं । उसलिअं । **अस्संगिअमासक्ते** ॥ ५२ ॥ अयं स्यात् । अस्संगिअं । **मुकुलितमुक्तभ्रान्तपुलकितेषु आरोइअं** ॥ ५३ ॥ चतुर्षु [5]आरोइअमिति प्रयोज्यम् । आरोइअं । **अपहृतशरीरादिव्यथितयोरोच्छंदिअं** ॥ ५४ ॥ अनयोरयं स्यात् । ओच्छंदिअं । **छंडिअं छन्ने** ॥ ५५ ॥ अस्मिन्नयं स्यात् । छंडिअं । **ऊसुम्भिअमूसअं चोपधानीकृते** ॥ ५६ ॥ [6]एतावुपधानीकृते स्याताम् । ऊसुम्भिअं । ऊसअं । **आविअं प्रोते** ॥ ५७ ॥ प्रोते अयं स्यात् । आविअं । **दर्पिते अवहिट्ठो** ॥ ५८ ॥ अस्मिन्नयं स्यात् । अवहिट्ठो । **प्रवृद्धगृहागतयोरारोद्धो** ॥ ५९ ॥ अनयोरयं स्यात् ॥ आरोद्धो । **अन्विष्टे उडिअं घसणिअं च** ॥ ६० ॥ [7]अन्विष्टे एतौ स्याताम् । उडिअं । घसणिअं । **अशंके फणिते घुग्घुस्सुअं** ॥ ६१ ॥ [8]अस्मिन्नयं स्यात् । घुग्घुस्सुअं । **आरूढे उल्लूढोच्छूडौ** ॥ ६२ ॥ एतावारूढे प्रयोज्यौ । उल्लूढो । उच्छूढो । **आविलिओ कुपिते** ॥ ६३ ॥ कुपिते अयं स्यात् । आविलिओ । **कडिअं प्रीणिते** ॥ ६४ ॥ [9]अस्मिन्नयं स्यात् । कडिअं । **उप्पत्तो गलितविरक्तयोः** ॥ ६५ ॥ [10]अनयोरयं स्यात् । उप्पत्तो । **सन्नद्धे उओग्गिओ** ॥ ६६ ॥ [11]अस्मिन्नयं स्यात् । उओग्गिओ । **अपूरितस्खलितामूलोच्चलितमूढविघटितेषु गुम्मइओ** ॥ ६७ ॥ [12]एतेष्वयं

---

१ वृषरटिते पेक्किअमिति स्यात् M. २ आलिङ्गिते अयं निपात्यः M. ३ M. adds उक्ते अंकिअं । अस्मिन्नयं स्यात् । अंकिअं । before this. ४ त्रयो निपात्याः My., P. ५ अयं प्रयोज्यः M. ६ उपधानीकृते एतौ M. ७ एतौ अन्विष्टे M. ८ My. and P. drop the line. ९ P. and My. drop the line. १० P. and My. drop the line. ११ My. and P. drop the line. १२ P. and My. omit it.

स्यात् । गुम्मइओ । भग्ने पडिरिग्गअं ॥ ६८ ॥ अस्मिन्नयं स्यात् । पडिरिग्गअं । प्रकटिते परिअड्डिअं ॥ ६९ ॥ परिच्छन्ने परिअट्ट-विअं ॥ ७० ॥ [1]परिअट्टविअं । ओप्पं मृष्टे ॥ ७१ ॥ [2]ओप्पं । कोज्जरिअमापूरिते ॥ ७२ ॥ [3]कोज्जरिअं । ओमल्लं घनीभूते ॥ ७३ ॥ [4]ओमल्लं । वेल्लइअं घडइअं च संकुचिते ॥ ७४ ॥ [5]अस्मिन्नयं स्यात् । वेल्लइअं । झंदिअं प्रद्रुते ॥ ७५ ॥ अस्मिन्नयं स्यात् । [6]झंदिअं । प्रयतपरिजागरितयोरणुज्झिअओ ॥ ७६ ॥ अनयोरयं स्यात् । अणुज्झिअओ । पञ्जतरं दलिते ॥ ७७ ॥ अस्मि-न्नयं स्यात् । [7]पंञ्जतरं । अवितृप्ते उलुहुलुअं ॥ ७८ ॥ [8]अस्मिन्निदं स्यात् । उलुहिलुअमिति केचित् । वप्पिअमारोग्गरिअमुल्लअं च रक्ते ॥ ७९ ॥ त्रय एते निपात्याः । वप्पिअं । आरोग्गरिअं । उल्लअं । उघणमहिरोइअमहुमाअमप्पुण्णं च पूर्णे ॥ ८० ॥ पूर्णे चत्वारो निपात्याः । उघणं । अहिरोइअं । अहुमाअं । अप्पुण्णं । सन्मुखमागते पच्छाणिओ ॥ ८१ ॥ अस्मिन्नयं स्यात् । पच्छा-णिओ । अग्गुच्छं प्रमिते ॥ ८२ ॥ प्रमिते अयं स्यात् । [9]अंगुच्छं । पङ्गाविअं समापिते ॥ ८३ ॥ अस्मिन्नयं स्यात् । [10]पंड्डाविअं । अभिपीडिते वारड्डं ॥ ८४ ॥ अस्मिन्निदं निपात्यम् । [11]वोरड्डं । उद्दारिअं रणद्रुते ॥ ८५ ॥ अत्रैतन्निपात्यम् । [12]उद्दारिअं । उज्झमाणं पलायिते ॥ ८६ ॥ अत्रेदं स्यात् । [13]उंज्झमाणं । अर्जिते विढ्ढिंतं ॥ ८७ ॥ अस्मिन्निदं स्यात् । विढ्ढितं । च्छिक्कं स्पृष्टे[14] ॥ ८८ ॥ [15]अस्मिन्निदं निपात्यम् । [16]च्छिक्कं । हते पणिल्लिअं ॥ ८९ ॥ हते इदं

१ Omitted in P., My. २ Omitted in P., My. ३ Omitted in My., P. ४ Omitted in P., My. ५ P. and My. omit the line. ६ Omitted in My., P. ७ Omitted in My., P. ८ अवितृप्तेयं निपात्यः M. ९ Omitted in My., P. १० Omitted in P., My. ११ P. and My. omit it. १२ Omitted in P., My. १३ Omitted in P., My. १४ स्पृष्टे इदं स्यात् P., My. १५ Omitted in My., P. १६ Omitted in P., My.

स्यात् । पैणिल्लिअं । आविन्ने पिडओ ॥ ९० ॥ अत्रायं स्यात् । पिडेओ[2] । साणिअणिक्खाविऔ शान्ते ॥ ९१ ॥ अस्मिन्नेतौ स्याताम् । साणिओ । णिक्खाविओ । पिष्टे आप्पणसोहिअवक्कसमराइआः ॥ ९२ ॥ पिष्टे चत्वारो निपात्याः[1] । आप्पणं । सोहिअं । वक्कं । समराइअं । वड्डिमवडिसाअअवसण्णाः स्नुते ॥ ९३ ॥ स्नुते त्रयो निपात्याः । वड्डिमं । वडिसाअं । अवसण्णं । स्नुतमित्यर्थः । वंडइअं[3] पीडिते ॥ ९४ ॥ अस्मिन्नयं स्यात् । वंडइअं[4] । विरचितविप्रगृहीतयोरग्गहिओ ॥ ९५ ॥ अनयोरयं स्यात् । अग्गहिओ । अवधूते गविअं[5] ॥ ९६ ॥ अस्मिन्निदं निपात्यम् । गविअं[6] । निषिद्धे विड्डुच्छओ ॥ ९७ ॥ अस्मिन्नयं निपात्यः । विड्डुच्छओ[7] । निर्गते णग्गठो ॥ ९८ ॥ अत्रायं निपात्यः । णग्गंठो[8] । वोट्टिकिपाडावत्यासक्तस्खलितयोः ॥ ९९ ॥ अनयोरेतौ क्रमात् स्तः । वोट्टी । किपाडो । पविरंजवलोट्टौ स्निग्धस्मृतयोः ॥ १०० ॥ अनयोरेतौ क्रमात् स्यांताम्[10] । पविरंजवो । लोट्टो । उवडिअमुदूळिअमोणअमवनते ॥ १०१ ॥ अवनते त्रयो[11] निपात्याः । उवडिअं । उदूळिअं । ओणअं । उज्झळिअं प्रक्षिप्तविक्षिप्तयोः ॥ १०२ ॥ अनयोरयं स्यात् । उज्झळिअं । मत्ते अविहिओ ॥ १०३ ॥ मत्ते अयं स्यात् । अविहिओ[12] । परिक्खाइअओ परिक्षीणे ॥ १०४ ॥ परिक्षीणे अयं स्यात् । परिक्खाइअओ । क्षुते चिंक्कं[13] पिलुअं च ॥ १०५ ॥ अस्मिन्नेतौ स्याताम् । चिंक्कं[14] । पिलुअं । पविग्घं विस्मृते ॥ १०६ ॥ अस्मिन्नयं स्यात् । पविग्घं[15] । उज्झसिअमवडाहिअमुक्कासमुत्कृष्टे ॥ १०७ ॥ उत्कृष्टे त्रयो निपात्याः । उज्झसिअं । अवडाहिअं ।

---

१ Omitted in P., My. २ Omitted in My., P. ३ पंडइअं M. ४ पंडइअं M. ५ गव्विअं M. ६ गव्विअं M. ७ Omitted in My., P. ८ णग्घट्ठो My. ९ Omitted in P., My. १० भवतः M. ११ त्रय एते स्युः M. १२ Omitted in My., P. १३ छिक्कं M. १४ छिक्कं M. १५ Omitted in P., My.

उक्कासं । **हल्लपविअं त्वरिते** ॥ १०८ ॥ त्वरिते अयं स्यात् । [1]हल्लपविअं । **उद्दारिअमुत्खाते** ॥ १०९ ॥ उत्खाते अयं स्यात् । उद्दारिअं । **याते आरिट्ठो** ॥ ११० ॥ अस्मिन्नयं स्यात् । [2]आरिट्ठो । **उल्लिक्कं दुश्चेष्टिते** ॥ १११ ॥ अस्मिन्नेतन्निपात्यम् । [3]उल्लिक्कं । **उच्चदिअं मुषिते** ॥ ११२ ॥ मुषिते इदं स्यात् । [4]उच्चदिअं । **ऊगिअपट्टिअमिआ अलंकृते** ॥ ११३ ॥ अलंकृते त्रयो निपात्याः । ऊगिअं । पट्टिअं । मिअं । **उक्कअं प्रसृते** ॥ ११४ ॥ प्रसृते अयं स्यात् । [5]उक्कअं । **उच्छिरणमुच्छिष्टे** ॥ ११५ ॥ **ओसरिओ आकीर्णे अक्षिसंकोचात् संज्ञिते च** ॥ ११६ ॥ **गत्तल्हिक्कगावसत्तो गते** ॥११७॥एते चत्वारो निपात्याः । गत्तो । ल्हिक्को । गावो । सत्तो । **ओसिअविच्छुरिअपडिहत्था अपूर्वे** ॥ ११८॥ अपूर्वे त्रयो निपात्याः । ओसिअं । विच्छुरिअं । पडिहत्थो । **णिउरं छिन्नजीर्णयोः** ॥११९॥ अनयोरयं स्यात् । [6]णिउरं । **अध्यासिते उच्चल्लोप्पल्लोय्यल्लांजडिओत्तत्ताः** ॥ १२० ॥ अध्यासिते पञ्चैते निपात्याः । उच्चल्लो । उप्पल्लो । उय्यल्लो । अंजडिओ । उत्तत्तो । **ओअल्लअमुक्कंदं च विप्रलब्धे** ॥ १२१ ॥ [7]अस्मिन्नेतौ निपात्यौ । ओअल्लअं । उक्कंदं । **लिप्ते उडंबो** ॥ १२२ ॥ अस्मिन्नयं स्यात् । [8]उडंबो । **छूहिअं पार्श्वपरावृत्ते** ॥ १२३ ॥ अस्मिन्नयं स्यात् । [9]छूहिअं । **अपिट्टवल्लट्टं पुनरुक्ते** ॥ १२४ ॥ अस्मिन्नेतौ स्याताम् । अपिट्टं । वल्लट्टं । **आस्तृते अण्णासअं** ॥ १२५ ॥ अस्मिन्नयं स्यात् । अण्णासअं । **अनष्टे [10]अंपंडिअं** ॥ १२६ ॥ अस्मिन्नयं स्यात् । [11]अंपंडिअं । **अणहवणअं [12]भर्त्सिते** ॥ १२७ ॥ [13]अस्मिन्नयं निपात्यः । [13]अणहवणअं । **उक्करिअमरि-**

---

१ Omitted in My., P. २ Omitted in P., My. ३ Omitted in P., My. ४ Omitted in P., My. ५ Omitted in P., My. ६ Omitted in P., My. ७ विप्रलब्धे द्वयं स्यात् M. ८ Omitted in P., My. ९ Omitted in P., My. १० उव्वंडिअं M. ११ उव्वंडिअं M. १२ भर्त्सिते M. १३ Omitted in My., P.

अओघिअविवअइसआ विस्तीर्णे ॥ १२८ ॥ विस्तीर्णे पञ्चैते निपात्यन्ते । उक्करिओ । मरिओ । ओघिओ । विवओ । इसओ । **रुद्धवामावगळवेण्णधुत्ता आक्रान्ते** ॥ १२९ ॥ आक्रान्ते पञ्चैते निपात्यन्ते[1] । रुद्धो । वामो । अवगळो । वेण्णो । धुत्तो । **आरोपितखण्डितयोरुक्करिअंउरविअंउक्कंडिअंअण्णंकव्वरिअं च** ॥ १३० ॥ एतयोः[2] पञ्चैतानि[3] निपात्यन्ते । उक्करिअं इत्यादि । **चूर्णिते आडविओ** ॥ १३१ ॥ अस्मिन्नयं स्यात् । आडविओ[4] । **उल्लुअं धुहअं ओउल्लिअं उक्कोसिअं उच्चरिअं वणनत्तडिअं च पुरस्कृते** ॥ १३२ ॥ पुरस्कृते षडेते निपात्याः[5] । **वलक्किअं उत्सङ्गिते** ॥ १३३ ॥ अस्मिन्नयं स्यात् । वलक्किअं[6] । **उय्यकिअं पुञ्जीकृते** ॥ १३४ ॥ अत्रैतत्[7] प्रयोज्यम् । उय्यकिअं[8] । **पिड्डइअं प्रशान्ते** ॥ १३५ ॥ अत्रै[9]तन्निपात्यम् । पिड्डुइअं[10] । **उल्लुहुंडिअं हेपिअं हक्किअं हेसमणं चोन्नते** ॥ १३६ ॥ उन्नते चत्वार एते[11] निपात्याः । उल्लुहुंडिअं[12] । हेपिअं । हक्किअं । हेसमणं । **निवासिते ज्झहुराविअं णिगमिअं च** ॥१३७॥ अस्मिन्नेतौ[13] स्याताम् । ज्झहुराविअं । णिगमिअं । **उच्छिल्लो अवजीर्णे** ॥ १३८ ॥ अस्मिन्नयं स्यात् । उच्छिल्लो । **गुम्मिओ मूलाच्छिन्ने** ॥ १३९ ॥ अस्मिन्नयं[14] स्यात् । गुम्मिओ । **जलधौते णिप्पणिओ** ॥ १४० ॥ अस्मिन्नयं[15] स्यात् । णिप्पणिओ । **आच्छादिते वक्खलं[16]** ॥ १४१ ॥ अत्रैतत् स्यात् । वक्खलं[17] । **रञ्जिते तत्तुरिअं[18]** ॥ १४२ ॥ अत्रैतत्[19] स्यात् । तत्तुरिअं[20] । **प्रोक्षिते रोक्कअं** ॥ १४३ ॥ अस्मिन्नयं[21]

---

१ निपात्याः My. २ अनयोरेते पञ्च स्युः T. ३ पञ्चैते प्रयोज्याः My., P. ४ Omitted in My., P. ५ प्रयोज्याः My., P. ६ Omitted in P., My. ७ पुञ्जीकृते इदं स्यात् My. ८ Omitted in P., My. ९ अत्रेदं My., P. १० Omitted in P., My. ११ My. and P. drop एते. १२ Omitted in My., P. १३ Omitted in P., My. १४ Omitted in P., My. १५ Omitted in My., P. १६ पक्खिअं M. १७ पक्खिअं M., १८ तुत्तिरिअं M. १९ रञ्जिते एतत् M. २० तुत्तिरिअं M. २१ अयमत्र स्यात् P., My.

स्यात् । रो[1]क्कअं । **पीतपतितपेटितेषु वरत्तो** ॥ १४४ ॥ एष्वयं स्यात् । [2]वेरत्तो । **वर्धितपरिनुत्तयोः सडिअग्गिअं** ॥ १४५ ॥ अनयोरयं स्यात् । [3]सडिअग्गिअं । **दारिते उच्चलो** ॥ १४६ ॥ अत्रेदं प्रयोज्यम् । [4]उच्चलो । **वञ्चिते अवाडिओ** ॥ १४७ ॥ अत्रैतत् स्यात् । [5]अवाडिओ । **ऊरिसंकिअनङ्गअपंसुला रुद्धे** ॥ १४८ ॥ रुद्धे त्रय एते निपात्याः । [6]ऊरिसंकिओ । नङ्गओ । पंसुलो । **अपूर्णगूढस्खलितेषु ग[7]मिदो** ॥ १४९ ॥ त्रिष्वयं निर्पात्यः । ग[9]मिदो । **आरूढचूर्णितपीतोद्विग्नेषु संसाओ** ॥ १५० ॥ चतुर्ष्वयं निपात्यः । संसाओ । **दृष्टे उत्तुर्वो** ॥ १५१ ॥ दृष्टे अयं निपात्यः । उत्तुर्वो । इत्यादि । [10]कृष्टानुपसर्ग[11]घृष्टवा[12]क्यविद्वस्वाचस्पतिविष्टरश्रवस्प्रचेतस्प्रोक्तादीनां क्विबादिप्रत्ययान्तानां चाग्निचित्सोमसुदित्यादीनां सुग्लैसुम्लै [13]इत्यादीनां च पूर्वैः कविभिरप्रयुक्तानां प्रतीतिवैषम्यकरः प्रयोगो न कर्तव्यः । शब्दान्तरैरेव त[14]दर्थोभिधेयः । यथा कृष्टः कृशः वाचस्पतिर्गुरुः विष्टरश्रवाः हरिरित्यादि । घृष्टशब्दस्य सोपसर्गस्य प्रयोग इष्यत एव । मंदरअडपरिघट्टं । मन्दरतटपरिघृष्टम् ॥

इति श्रीमदखिलविद्यापरिवारदक्षिणामूर्तिमहादेवप्रसादलब्धवि[15]द्यपूर्वोत्तरमीमांसा[16]शब्दतर्कसाहित्यसार्वभौम[17]चरकूरियज्ञेश्वरभट्टोपाध्याय[18]तनयको[19]ण्डभट्टोपाध्यायशिष्येण सर्वाम्बिकागर्भ[20]शुक्तिमुक्तामणिना दक्षिणामूर्ति[21]महादेवकिङ्करेण सर्वविद्वत्कवि[22]नुतेन लक्ष्मीधरेण विरचितायां षड्भाषाचन्द्रिकायां प्राकृतप्रक्रियायां सुबन्तविभागः [23]संपूर्णः[24] ॥

---

१ Omitted in P., My. २ Omitted in P., My. ३ Omitted in My., P. ४ Omitted in P., My. ५ Omitted in P., My. ६ P. and My. omit the instances. ७ गमिलो M. ८ स्यात् M. ९ गमिलो M.; Omitted in My., P. १० घृष्टा °M. ११ मृष्ट M. १२ M. omits वाक्य. १३ M. drops इत्यादीनां च. १४ तथाभिधेयाः M. १५ °विद्येन T. १६ T. has कर्तृ for शब्दतर्क. १७ T. has दव for चर. १८ °तनयेन T. १९ M. drops कोण्डभट्टोपाध्याय. २० M. drops शुक्ति. २१ M. drops महादेव २२ नुतेन T. २३ समाप्तः T. २४ T. adds श्रीमेधादक्षिणामूर्त्तये नमः ॥

श्रीहयग्रीवाय नमः।

नमो ब्रह्मादिदेवानामज्ञानध्वान्तभानवे ।
सर्वार्थबद्धदीक्षाय दक्षिणामूर्तये नमः ॥ १ ॥

अथ तिङन्तप्रक्रिया निरूप्यते ।

भू सत्तायाम् । भू इति स्थिते

होहुवहवा भुवेस्तु ॥ ३ । १ । १ ॥

भवतेर्धातोर्हो हुव हव इति त्रय आदेशा भवन्ति । अकार उच्चारणार्थः । हो इति स्थिते । अनुक्तमन्यन्यायेन लटस्तिबादौ सति

लटस्तिप्साविजेच् ॥ २ । ४ । १ ॥

लटः प्रथमपुरुषैकवचनयोस्तिप्सयोः प्रत्येकं इच् एच् इति भवतः । चकारौ 'हुरेचिति' इति विशेषार्थौ । अत्र लङ्ग्रहणं लकारमात्रोपलक्षणम् । तेन लटः लस्येत्यर्थः । अनुक्तमन्यन्यायेन शबादिप्राप्तौ

न शपाम् ॥

अत्र शबादीनां प्रयोगो न भवति । इति शबादिप्रतिषेधः । होइ ॥

अत एवैच् से ॥ २ । ४ । ७ ॥

लटः प्रथमपुरुषस्यैकत्वे विहितो य एच् मध्यमपुरुषस्यैकत्वे विहितो यः से तावकारान्तादेव भवतो नान्यस्मात् । इत्यदन्तविषयत्वात् हो इ इत्यत्र तौ न भवतः ॥ 'हलोकू' इत्यतः 'अकू' इत्यनुवर्तमाने

त्वनतः ॥ २ । ४ । ६९ ॥

अकारान्तवर्जितादजन्ताद्धातोरगागमो भवति तु । होअइ । होअए । अत्रागमे कृते अदन्तत्वादेच् भवति ॥

---

१ चन्द्रचारुवराङ्गाय for सर्वार्थबद्धदीक्षाय P., My. २ T. gives this section after the treatment of शौरसेनी and other dialects. ३ आदेशाः स्युः T. ४ हुरचेति M. ५ विशेषणार्थौ T. ६ °मात्रोपलक्षणार्थम् T. ७ नास्ति T. ८ °पुरुषैकत्वे My. ९ M. drops तु.

लड्लटोश्च जर्जारौ ॥ २ । ४ । ३८ ॥

लड्लटोर्वर्तमानभविष्यतोश्चकाराद्विध्यादिषु च सर्वत्र पुरुषेषु वचनेषु च विहितस्य प्रत्ययस्य स्थाने जजावित्येतौ रितौ वा[1] भवतः । रित्वाद् द्वित्वम् । इति लट्प्रथमपुरुषस्यैकस्थाने ऐतौ भवतः । होज्ज । होज्जा । पक्षे । होइ । सर्वलकारेषु जर्जाराविति केचित् ॥ 'लड्लटोश्च जर्जारौ' इत्यधिकृत्य

मध्ये चाजन्तात् ॥ २ । ४ । ३९ ॥

अजन्ताद्धातोः प्रकृतिप्रत्यययोर्मध्ये चकारात् प्रत्ययानां स्थाने[3] जर्जरौ तु[2] भवतो लड्लटोर्विध्यादिषु च । इति होइकारयोर्मध्ये भवतः[5] । होज्जइ । होज्जाइ । इत्येकवचनम् । तिङन्तेपि द्विवचनस्य बहुवचनमेव ॥

झिझौ न्तिन्तेइरे ॥ २ । ४ । ४ ॥

लटः प्रथमपुरुषबहुत्वे वर्तमानयोः झिझयोः न्ति न्ते इरे इति त्रय आदेशा[6] भवन्ति । होन्ति । होन्ते । होइरे । अत्रैव 'होहुवहवा भुवेस्तु' इत्यतः 'भुवेः' इत्यधिकृत्य

हुरचिति ॥ ३ । १ । ५ ॥

चिद्वर्जिते प्रत्यये परे भुवेर्हुरित्यादेशो भवति । हुति । हुन्ते । हुइरे । इत्याद्यपि बोद्धव्यम् । बहुलाधिकारात् कचिदेकत्वेपि इरे दृश्यते । सूसइरे ताण तारिसो कण्ठो । शुष्यति तासां तादृशः कण्ठः । 'रुषगेचो दिः' इत्युकारस्य दीर्घः । 'त्वनतः' इत्यगागमः । होअन्ति । होअन्ते । होअइरे । 'मध्ये चाजन्तात्' इति जर्जारौ । होज्जन्ति । होज्जन्ते । होज्जइरे । अत्र पूर्वोदाहरणद्वये 'संयोगे' इति ह्रस्वे सति जारोपीदमेवोदाहरणम् । होज्जाइरे इत्यत्र निमित्ताभावान्न 'संयोगे' इति ह्रस्वः । होज्ज । होज्जा ॥ मध्यमपुरुषैकवचने

---

१ T. omits वा २ अपि तौ M., T. ३ च स्थाने M. ४ इत्येतौ स्तः T. ५ तौ भवतः M.; अपि स्तः T. ६ आदेशाः स्युः T.

सिप्थासोः सेसि ॥ २ । ४ । २ ॥

'लटः' इत्यनुवर्तते । लटः परस्मैपदात्मनेपदमध्यमपुरुषैकत्वे वर्तमानयोः सिप् थास् इत्येतयोः प्रत्येकं से सि इत्येतौ भवतः । होसि । नात्र से । अनदन्तत्वात् । 'त्वनतः' इत्यगागमे कृते अदन्तत्वात् से सि । होअसि । होअसे । 'मध्ये चाजन्तात्' इति जर्जारौ । होज्जसि । होज्जासि । 'लङ्लटोः—' इति जर्जारो । होज्ज । होज्जा ॥ मध्यमपुरुषबहुवचने

थध्वमित्थाहचौ ॥ २ । ४ । ५ ॥

लटो मध्यमपुरुषबहुवचनयोः थध्वं इत्येतयोः प्रत्येकं इत्थाहच् इत्यादेशौ भवतः । होइत्था । होह । होअइत्था । होअह । होज्जइत्था । होज्जह । होज्जाइत्था । होज्जाह । होज्ज । होज्जा । बहुलाधिकारात् क्वचित् प्रथमपुरुषैकवचनेपि इत्था । जन्ते रोइत्था । यत्ते रोचते ॥ उत्तमपुरुषैकवचने[2]

मिर्मिबिटोः ॥ २ । ४ । ३ ॥

लटः परस्मैपदात्मनेपदोत्तमपुरुषैकवचनयोः मिप् इट् इत्येतयोः प्रत्येकं मि इति भवति[3] । होमि । बहुलाधिकारात् मिबिटोरादेशस्य मेरिकारलोपश्च । बहु वण्णिउ ण्ण सक्कं । बहु वर्णितुं न शक्नोमि । 'त्वनतः' इत्यगागमे 'अदेल्लुक्यात्खोरतः' इत्यतः 'आत्' 'अतः' इति चानुवर्तते ।

तुर्मौ ॥ २ । ४ । १६ ॥

अदन्ताद्धातोरुत्तमपुरुषैकवचनादेशे मौ परे आत्वं तु भवति । इति धात्ववयवस्यागागमस्य विकल्पेनात्वे होआमि[4] । होअमि । मौपरे इत्वमिति केचित् । होइमि ॥

वा लङ्लोट्छतृषु ॥ २ । ४ । २० ॥

---

१ स्तः T. २ उत्तमैकवचने P., My. ३ स्तात् T. ४ होअमि । होआमि. T.

'अदेल्लुकि—' इत्यादेः 'एत्' इत्यनुवर्तते 'अतः' इति च । एषु परेषु अत एत्वं वा स्यात् । इत्यगागमस्यैव धात्ववयवस्य वा एत्वे । होएमि । होअमि । होज्जमि । होज्जामि । इदं सूत्रं लड्लोटोः सर्व-वचनेषु अगागमस्य वा एत्वविधायकम् । क्वचिन्न भवति । जअइ । क्वचिदात्वमपि । सुणाइ । 'वा लड्लोट्—' इत्यनेनैव एत्वे होज्जेमि । होज्जमि । 'लड्लटोश्च जर्जारौ' इति जर्जारौ भवतः । हुज्ज । हुज्जा ॥
[1]उत्तमपुरुषबहुवचने

मोमग्रुमस्महिङ् ॥ २ । ४ । १६ ॥

उत्तमपुरुषस्य बहुत्वे वर्तमानयोः मस् महिङ् एतयोः[2] मो म मु इति त्रय आदेशा भवन्ति । हुमो । हुम । हुमु ॥ 'त्वनतः' इत्यगागमे सति 'अदेल्लुक्यात्त्वोरतः' इत्यतः 'अतः' इत्यधिकृत्य 'तुमौ' इति 'अस्तु' इति च

मोमग्रुष्विच्च ॥ २ । ४ । १७ ॥

अकारान्ताद्धातोः मो म मु इत्येतेषु परेषु अत इत्वं चकारादात्वं च वा स्यात् । इत्यगागमस्यैव धात्ववयवस्य इत्वे आत्वे च । हुइमो । हुआमो । पक्षे । हुअमो । 'वा लड्लोट्—'इत्येत्वे । हुएमो । हुइम । हुआम । होअम । हुएम । हुइम । हुइमु । हुआमु । हुअमु । होएमु । 'मध्ये चाजन्तात्' इति जर्जारौ । हुज्जिमो । होज्जमो । होज्जामो । होज्जेमो । एवं मम्वोरप्युदाहार्यम् । 'लड्लटोश्च जर्जारौ' । हुज्ज । हुज्जा । एवमजन्तानां लटि रूपं नेयम् । हवादीनां हलन्तानां तु भेदः । ह व इति स्थिते । अनुक्तमन्यन्यायेन 'उपदेशेजनुनासिक इत्' इत्यकारलोपः । सुखोच्चारणं प्रयोजनम् । 'हलोक्' इत्यगागमः । इजादयश्च । हवइ । हवए । 'लड्लटोश्च—' इति जर्जारौ ॥

ज्जाज्जे ॥ २ । ४ । २१ ॥

'अदेल्लुक्यात्त्वोरतः' इत्यतः[3] 'अतः' इति 'एत्' इति चानुवर्तते ।

---

१ उत्तमस्य बहुवचने M. २ इत्येतौ प्रत्येकं मो म मु इत्यादेशानापद्येते. T. ३ इत्यनुवर्तते M.

'वा लङ्लोट्—' इत्यतो 'वा' इति च । र्जोर्जे इत्येतयोः परयोरत एत्वं वा स्यात् । हवेज्जा । हवेज्ज । 'अतः' इत्येत्र । हुज्जा । स्वतोनजन्तत्वात् 'मध्ये चाजन्तात्' इत्ययं विधिर्न भवति । 'वा लङ्लोट्—' इत्येत्वं वा । हवेइ । हवइ । हवन्ति हवन्ते । हवइरे । एवमेदन्तेपि । मध्यमे । हवसि । 'अत एवैच्से' इति से । हवसे । हवेसि । हवेज्जा । हवेज्ज । हवज्जा । हवज्ज । हवइत्था । हवह । हवेइत्था । हवेह । हवज्जा । हवज्ज । हवेज्जा । हवेज्ज । उत्तमे 'तुमौ' इत्यात्वम् । हवामि । हवमि । मावित्वमिति केचित् । हविमि । हवेमि । जर्जारौ च । 'मोमुमुष्विच्च' इति आदितौ वा । 'लङ्लोट्—'इत्येत्वं च । हवमो । हवामो । हविमो । हवेमो । हवमु । हवामु । हविमु । हवेमु । हवम । हवाम । हविम । हवेम । हवेज्जा । हवेज्ज । एवमन्येषां हलन्तानां लटि रूपं नेयम् ॥ 'हुहुवहवा भुवेस्तु' इत्यतः 'भुवेः' इत्यधिकृत्य

पृथक्स्पष्टे णिव्वडः ॥ ३ । १ । २ ॥

पृथग्भूते स्पष्टे च कर्तरि भुवेः णिव्वड इत्यादेशो भवति । णिव्वडइ । णिव्वडए । पृथग्भवति । स्पष्टो भवति वेत्यर्थः ॥

प्रभौ हुप्पः ॥ ३ । १ । ३ ॥

'भुवेः' इत्यनुवर्तते । 'तु' इति च । प्रभुकर्तृकस्य भुवेः हुप्प इत्यादेशो वा भवेति[1] । हुप्पइ । हुप्पए । प्रभवतीत्यर्थः । पक्षे पहवइ । बहुलाधिकारादन्यदपि । परिभवति संभवति उद्भवतीत्यर्थेपि । परिभवइ । संभवइ । उब्भवइ ॥ लुङ्लङ्लिट्सु

भूतार्थस्य सिहिअहि ॥ २ । ४ । २२ ॥

भूतार्थे विहितो यो लुङादिप्रत्ययः तस्य लुङो लङो लिटश्च स्थाने प्रत्येकं सि हिअ हि इति त्रय आदेशा भवन्ति[3] । उत्तरत्र 'हल ईअ' इति विधानात् स्वरान्तादेवायं विधिः[4] । होसि । होहिअ । होहि ।

---

1 इति च M. 2 स्यात् M., 3 आदेशाः स्युः T. 4 स्वरान्तादेशोयं विधिः T.

'त्वनतः' इत्यगागमः । होअसि । होअहिअ । होअहि । सर्वत्र अभूत् अभवत् बभूव वा । स्यादयस्तु तिप्तयोरेव । अस्मिन् शास्त्रे वर्तमानार्थवाचिनोपि भूतार्थवाचित्वमस्तीति लडादेशा इजादयोपि भवन्ति । तेन 'लड्लृटोश्च जर्जारौ' 'मध्ये चाजन्तात्' इति जर्जारौ सर्वत्र भवतः । तथा च होइ । होन्ति । होमि । इत्यादीनि सर्वाणि लड्रूपाण्युदाहर्तव्यानि । ग्रन्थविस्तरभयान्न लिख्यन्ते । एवमन्येषामजन्तानां भूतलकारेषु रूपनिर्णयः ॥ हलन्तानां तु

हल ईअ ॥ २ । ४ । २३ ॥

'भूतार्थस्य' इत्यनुवर्तते । भूतार्थे वर्तमानयोः हलन्तात् परयोः तिप्तयोः ईअ इत्यादेशो भवति । हवीअ । हवइ । हवन्ति । इत्यादि हलन्तवद्रूपाणि सर्वाण्युदाहर्तव्यानि । एवमन्येषां हलन्तानां भूतार्थवाचिषु रूपं नेयम् ॥ लृलुटोः

भविष्यति हिरादिः ॥ २ । ४ । २५ ॥

भविष्यदर्थे विहितप्रत्यये परे तस्यैव हिरित्यादिः प्रयोक्तव्यः । पूर्ववदिजादयः । होहिइ । बहुलाधिकारात् क्वचिदेकपदेपि सन्धिः । होही । भविष्यति । भविता वा । बहुत्वे हिः । होहिन्ति । इत्यादि लड्वत् । लकारात् प्राक् हिकार एवाधिकः । मध्यमे । होहिसि । होज्जहिसि । होज्जाहिसि । होहिज्ज । होहिज्जा । होहिद्धा । होहिह । इत्यादि सर्वं लड्वत् । लकारात् प्राक् हिकार एवाधिकः ॥ उत्तमे

हास्सा मिमोमुमे वा ॥ २ । ४ । २६ ॥

'भविष्यति' इत्यनुवर्तते । 'आदिः' इति च । भविष्यदर्थे विहितेषु उत्तमपुरुषादेशेषु मिमोमुम इत्येतेषु परेषु एषामेवादिः हास्सा इत्येतौ वा प्रयोक्तव्यौ । पक्षे हिरपि । होहामि । होस्सामि । अत्र रित्वाद् द्वित्वम् । होहामो । होस्सामो । होहामु । होस्सामु । होहाम । होस्साम ।

---

१ वा स्यात् T.　२ M. and T. drop 'आदिः' इति च.

पक्षे । होहिमि । होहिमो । होहिमु । होहिम । क्वचित्तु[1] हा न भवति ॥ 'डं मेश्छात्ततः' इत्यतः 'मेः इत्यनुवर्तते 'भविष्यति' इति च

सङ् ॥ २ । ४ । ३३ ॥

धातोः परतो भविष्यति काले मेः स्थाने सङ् इति वा भवति । ङित्वाद् द्वित्वम् । होहिस्सं । पक्षे । होहिमि ॥

हिस्साहित्था मुमोमस्य ॥ २ । ४ । २७ ॥

'वा' इत्यनुवर्तते 'भविष्यति' इति च । भविष्यति काले मु मो म इत्येतेषां स्थाने हिस्सा हित्था इत्येतौ धातोः परतो वा प्रयोक्तव्यौ । होहिस्सा । होहित्था । पक्षे । होहिमु । इत्यादि । पूर्ववत् जर्जारौ च[2] । 'त्वनतः' इत्यगागमादिलङ्वत् । एवमन्येषामजन्तानां भविष्यति रूपम् ॥ हलन्तानां तु भविष्यति अगागमे कृते 'अदेल्लुक्यात्त्वोरतः' इत्यतः[3] अतः' इत्यधिकृत्य 'मोममुष्विच्च' इत्यतः[4] 'इत्' इति च

एच्च क्त्वातुंतव्यभविष्यति ॥ २ । ४ । १९ ॥

क्त्वातुंतव्येषु भविष्यत्कालविहिते च प्रत्यये परतः अत एत्वं चकारादिच्च भवति । हवेहिइ । हविहिइ । हवेहिज्ज । हवेहिज्जा । हविहिज्ज । हविहिज्जा । हवेहिंति । हवेहिंते । हविहिंति । हविहिंते । इत्यादि । जर्जारौ च । मध्यमे । हवेहिसि । हविहिसि । हवेहिइत्था । हविहिइत्था । हवेहिह । हविहिह । जर्जारौ च । उत्तमे । हवेहिमि । हविहिमि । हवेहामि । हविहामि । हवेस्सामि । हविस्सामि । हवेहिस्सं । हविहिस्सं । जर्जारौ च । हवेहिमो । हविहिमो । हवेहामो । हविहामो । हवेस्सामो । हविस्सामो । एवं मम्वोरपि । हवेहिस्सा[5] । हविहिस्सा । हवेहित्था । हविहित्था । जर्जारौ च[6] । एवमन्येषां हलन्तानां भविष्यति रूपम्[7] ॥ लोटि

एकस्मिन् प्रथमादेर्विध्यादिषु दुसुमु ॥ २ । ४ । ३५ ॥

---

१ T. drops तु. २ M. omits च. ३ इत्यधिकृत्य M., T. ४ इति च M., T. ५ हविहिस्सा । हवेहिस्सा M. ६ T. drops च. ७ P. and My. add नेयम् after it.

लिङ्लोटोः प्रथममध्यमोत्तमपुरुषैकवचनानां स्थाने दु सु मु इति क्रमाद्भवन्ति[1]। होदु। लिङ्लोटोराशीरर्थे उकारान्तस्यैव प्रयोग इति केचित्[2]। तदा दलोपः। दकारोच्चारणं भाषान्तरार्थमित्यपरे। प्राकृते विध्यादिषु होउ। अत्र 'प्रायो लुक्—'इति दलोपः। होसु। होमु॥

बहौ न्तुहमो॥ २। ४। ३६॥

लिङ्लोटोः प्रथममध्यमोत्तमबहुवचनानां स्थाने[3] न्तु ह मो इति क्रमाद् भवन्ति। होन्तु। होह। होमो॥

सोस्तु हि॥ २। ४। ३७॥

विध्यादिषु 'एकस्मिन्—'इति सूत्रविहितस्य सोर्मध्यमपुरुषैकवचनस्य स्थाने हि इत्यादेशो वा भवति[4]। होहि। होसु। पूर्ववत् 'मध्ये चाजन्तात्' इति जर्जारौ। तदा। होज्जदु। होज्जादु। होज्ज। होज्जा। एवं वचनान्तरेष्वपि जर्जारावूह्यौ॥ लिङि

त्विज्जाल्लिङः॥ २। ४। ३४॥

लिङो जर्जाभ्यां पर इकारो वा प्रयोक्तव्यः[5]। होज्जइ। होज्जाइ। इयान् विशेषः। शेषं पूर्ववत्। एवमन्येषामजन्तानां लिङ्लोटो रूपम्। हलन्तानां तु 'वा लड्लोट्छतृषु' इति वा एत्वम्। हवेउ। हवउ। हवेन्तु। हवन्तु। हवेज्ज। हवज्ज। हवेज्जा। हवज्जा॥ मध्यमे 'सोस्तु हि' इत्यतः 'सोः' इत्यनुवर्तमाने

लुगिज्जहीज्जस्विज्जेतः॥ २। ४। ३८॥

अदन्ताद्धातोः मध्यमैकवचनादेशस्य सोः स्थाने लुक् इज्जहि इज्जसु इज्जे इति चत्वार आदेशा भवन्ति। हव। हविज्जहि। हविज्जसु। हविज्जे। पक्षे। हवसु। हवेसु। हवेज्ज। हवेज्जा। 'त्विज्जाल्लिङः' इति इत्वं च। हवेज्जइ। हवेज्जाइ। शेषं पूर्ववत्। एवमन्येषां हलन्तानां रूपं नेयम्॥ लङि

---

१ क्रमात् स्युः T. २ °मिति केचित् T. ३ T. has प्रत्ययानां before स्थाने. ४ स्यात् T. ५ स्यात् T.

माणन्तौ लृङः ॥ २ । ४ । ४१ ॥

लृङो माण न्त इत्यादेशौ सर्वत्र पुरुषेषु वचनेषु [१]भवतः । लित्वान्नित्यम् । चकारात् जर्जारौ च । होमाण । होन्त । होज्जमाण । होज्जन्त । होज्जामाण । होज्ज । होज्जा । हलन्तानां तु । हवमाण । हवन्त । हवेज्ज । हवेज्जा । एवमन्येष्वजन्तेषु हलन्तेषु च धातुष्वनया प्रक्रियया [२]सर्वलकाररूपाणि प्रयोज्यानि ॥

अथ केचिदेधादयो धातवः प्रदर्श्यन्ते ।

एध वृद्धौ । अगागमः । 'खघथधभाम्' इति [३]धस्य हत्वम् । इजादयः । एहइ । [४]एहए । शेषं हववत् । डुपचष् पाके । अनुक्तमन्यन्यायेनानुबन्धलोपः । अक् । 'प्रायो लुक्—' इति चलोपः । पअइ । पअए ॥

सोल्लपउल्लौ पचेः ॥ ३ । १ । ३८ ॥

पचतेः सोल्ल पउल्ल इत्यादेशौ [५]भवतः । सोल्लइ । पउल्लइ । टुनदि समृद्धौ । अक् । णंदइ । णंदए । ध्वंसु गतौ । अक् । 'त्वथ्वद्ध्वां क्वचित्—' इत्यादिना ध्वस्य झकारः । झंसइ । झंसए । पक्षे । 'लवराम्—' इति [६]वलोपः । धंसइ । धंसए । व्येञ् संवरणे । 'मनयाम्' इति यलोपः । वेइ । 'त्वनतः' इत्यगागमे । वेअइ । वेअए । अद भक्षणे । अक् । प्रायोग्रहणाद् [७]दलोपाभावः । अदइ । अदए ॥ अस्तेर्विशेष उच्यते । अस भुवि । लटि

त्वस्तेर्म्हम्होम्हि ममोमिना ॥ २ । ४ । ८ ॥

'मिर्मिबिटौ' इति विहितमिना 'मोमनु मस्महिङ्' इति विहितममोभ्यां च सह अस्तेः स्थाने यथायोगं म्ह म्हो म्हि इत्यादेशा वा

---

१ च स्तः T. २ सर्वलकाराणां रूपाणि P., My. ३ M. and T. drop धस्य. ४ My. and P. drop it; T. has एहऐ only. ५ स्तः T. ६ वलोपे T. ७ दकारलोपाभावः M.

भवन्ति । गअम्हि । गतोस्मि । गअम्हो । गंअम्ह । गताः स्मः । मुकारस्याग्रहणादप्रयोग एव तस्येत्यवसीयते । पक्षे । तिङात्थि' इति अत्थिः सामान्यप्राप्तः । अत्थि ॥

सिना लिस ॥ २ । ४ । ९ ॥

'अस्तेः' इत्यनुवर्तते । अस्तेर्धातोः सिना मध्यमपुरुषैकवचनादेशेन सह सि इत्यादेशो लिद् भवति । लित्वान्नित्यम् । णिट्ठुरो जं[२] सि । निष्ठुरो यदसि ॥

तिङात्थि ॥ २ । ४ । १० ॥

अस्तेस्तिङा सह अत्थि इत्यादेशो भवति । अत्थि सो । अस्ति स इत्यर्थः । अत्थि ते । सन्ति त इत्यर्थः । मध्यमे । अत्थि तुमं । असि त्वमित्यर्थः । अत्थि तुम्हे[३] । स्थ यूयमित्यर्थः । उत्तमे । अत्थि हं । अस्म्यहम् । अत्थि अम्हे[४] । स्मो वयमित्यर्थः ॥ लुङ्लङ्लिट्सु 'भूतार्थस्य सिहिअहि' इत्यतः 'भूतार्थस्य' इत्यधिकृत्य

अहेस्यासी तेनास्तेः ॥ २ । ४ । २४ ॥

अस्तेर्धातोर्भूतार्थप्रत्ययेन सह अहेसि आसि इत्यादेशौ भवतः । अहेसि । आसि । आसीत् । आसन् । आसीः । आस्त । आसम् । आस । इत्यर्थः । लुङ्लिटोः । अस्तेर्भ्वादेशे । अभूत् । बभूव । इत्यादि संचारणीयम् । इदं त्वादेशद्वयं सर्ववचनेषु पुरुषत्रये च साधारणम् । तेन भूतलकारमात्रे अस्तेरिदमेव रूपद्वयम् । लोटि सिद्धावस्थापेक्षया अस्तु इत्यत्र 'स्तः'[५] इति स्तस्य थत्वे । अत्थु । संतु । इति च दृश्यते । लिङि । स्यादित्यत्र 'स्याद्भव्य—'इति सूत्रेण यात् प्रागित्वम् । यलोपः । अन्त्यहलो लोपश्च । सिअ । अन्येषु लकारेषु अनुक्तमन्यन्यायेन 'अस्तेर्भूः' इति भूधातोरेव प्रयोगः ॥ शीङ् स्वप्ने ।

योरेङ् ॥ २ । ४ । ६५ ॥

---

१ गअह्मा M., T. २ जं My. ३ तुह्मो M. ४ अह्मो M. ५ स्तः T.

इश्च उश्च युः तस्य योर्धातोरिवर्णोवर्णयोः एङ् एदोतौ यथासंख्यं भवतः । इवर्णस्य एकारः । उवर्णस्य ओकारः । इत्येत्वे । 'शोस्सल्' । सेइ । 'त्वनतः' इत्यक् । सेअइ । सेअए । इत्यादि । हुवत् ॥ ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि ।

उवर्णस्यावः ॥ २ । ४ । ६४ ॥

धातोरन्त्यस्य उवर्णस्य अव इत्यादेशो भवति । रेफलोपः । बवइ । बवए । 'योरेङ्' इत्योत्वे । बोइ । एवं हुङ् धूङ्[1] प्रभृतयः ॥ हु दानादानयोः ।

णो ह्रश्च चिजिपूश्रुधूस्तुहुलूभ्यः ॥ २ । ४ । ७२ ॥

एभ्यः परो ण इत्यागमो वा[2] भवति । तत्संनियोगेन दीर्घस्य ह्रस्वश्च[3] । हुणइ । हुणए । पक्षे उवर्णस्य अव इत्यादेशः । हवइ । हवए । नात्र 'योरेङ्' इत्युकारस्यौत्वम् । अनन्तरविषयत्वात् तस्य । परंतूवर्णस्य अव इत्यादेशः । बहुलाधिकाराण्णागमः क्वचिद्विकल्पितः । उच्चेणइ । उच्चेइ । जेणइ । जेइ । ओहाङ् गतौ । अनुक्तमन्यन्यायेनानुबन्धलोपः । 'त्वनतः' इत्यगागमः । हाअइ । हाअए । पक्षे । हाइ । डु धाञ् धारणपोषणयोः । अनुबन्धलोपः । अर्[4] । धाअइ । धाअए । पक्षे । धाइ ॥

धो दहश्रदः ॥ २ । ४ । १३१ ॥

श्रदित्यव्ययात् परस्य दधातेर्दह इत्यादेशो[5] भवति । 'अश्रदः' इति पर्युदासादन्त्यहलो लोपो न भवति । रेफलोपः । सत्वम् । सद्दहइ । सद्दहए । दिवि क्रीडादौ । अक् । दिवइ । दिवए ॥ अथ[6] पुरुषादयोपि प्रदर्श्यन्ते ।

रुषगेचो दिः ॥ २ । ४ । ६८ ॥

रुषादिष्वादेरचो दीर्घो भवति । रुष । रूसइ । रूसए । शुष ।

---

१ धूञ् M. २ भवति वा T. ३ M. drops च. ४ अक् M.
५ इत्यादेशः स्यात् T. ६ अत्र M.

सूसइ । तुष । तूषइ । पुष । पूसइ । शिष । सीसइ । षूङ्[1] प्राणिप्र-सवे । उवर्णस्य अव इत्यादेशः । सवइ । सवए । णह् बन्धने । णहइ । णहए । षुङ् अभिषवे । अवादेशः । सवइ । सवए । सोइ । अशू व्याप्तौ । अक् । असइ । असए । चिञ् चयने । 'णो ह्रश्च चिजि—'इत्यादिना णागमः । चिणइ । चिणए । पक्षे । 'योरेङ्' इत्येत्वम् । चेइ । चेए । 'त्वनतः' इत्यक्येत्वे च । चेअइ । चेअए । तुद व्यथने । अक् । तुदइ । तुदए । दलोपोपि । तुअइ । तुअए ॥ दंशतिदहत्योर्विशेषः । 'हलोक्' इत्यगागमे 'वेतस इति तोः' इत्यतः 'तोः' इत्यधिकृत्य 'टो डः' इत्यतः 'डः' इति च ।

दंशदहोः ॥ १ । ३ । ३४ ॥

दंशतिदहयोर्धात्वोस्तवर्गस्य डकारो भवति । डंसइ । डंसए । डहइ । डहए ॥ दीप्यतौ

डो दीपि ॥ १ । ३ । ४६ ॥

पूर्वसूत्रात् 'तोः' इत्यनुवर्तते । दीप्यतेस्तोस्तवर्गस्य डत्वम् । डिप्पइ । प्रदीप्यतौ 'दोहदप्रदीप—'इत्यादिना तोर्लत्वम् । पलिप्पइ ॥[2] मृङ् मरणे[3]

आर उः ॥ २ । ४ । ६६ ॥

धातोर्ऋवर्णस्य अर इत्यादेशो भवति । मरइ । मरए ॥ गम्लृ गतौ

छर्गमिष्यमासाम् ॥ २ । ४ । ५० ॥

गम् इषू यम् आस् एषामन्त्यस्य छकारो रित् स्यात् । गच्छइ ॥

गमिरणुवज्जावज्जसाकुसोकुसाइच्छाय्यवहरावसेहवदअपरिअल-परिअल्लवोल्लपरिणिसपच्छङ्गणीणणिम्महवच्छदणिळुक्करंभणीणिव-हान् ॥ ३ । १ । ९७ ॥

---

१ षूञ् M. २ My. and P. drop it. ३ My. and P. drop मरणे.

गमिरणुवज्जादीनादेशान् प्राप्नोति[1] । अणुवज्जइ । अवज्जसइ । अक्कुसइ । उक्कुसइ । अइच्छइ । अईइ । अवहरइ । अवसेहइ । वद्-अइ । परिअलइ । परिअल्लइ । वोल्लइ । परिणिसइ । पेच्छड्डइ[2] । णीणइ । णिम्महइ । वच्छदइ । णिल्लुक्कइ । रंभइ । णीइ । णिवहइ ॥

दृशिर् प्रेक्षणे[3]

दृशिरोअक्खणिअच्छावअच्छचज्जावअज्झपुलअपुलोअदेक्खावअक्खपेच्छावआसपासणिअसच्चवावक्खान् ॥ २ । ४ । १५३ ॥

दृशिर् प्रेक्षण इत्ययं धातुः ओअक्ख णिअच्छ अवअच्छ चज्ज अवअज्झ पुलअ पुलोअ देक्ख अवअक्ख पेच्छ अवआस पास णिअ सच्चव अवक्ख इति पञ्चदशादेशानापद्यते । ओअक्खइ । णिअच्छइ । अवअच्छइ । चज्जइ । अवअज्झइ । पुलअइ । पुलोअइ । देक्खइ । अवअक्खइ । पेच्छइ । अवआसइ । पासइ । णिअइ । सच्चवइ । अवक्खइ । इति पञ्चदशादेशाः ॥ गम्दृशोर्भविष्यति

डच्छ दृशिगम इजादौ हिलुक् च वा ॥ २ । ४ । २८ ॥

'भविष्यति हिरादिः' इत्यतः 'भविष्यति' इत्यनुवर्तते[4] । दृश्[5] गम् आभ्यां धातुभ्यां भविष्यदादेशेषु इच् इत्यादिषु[6] परेषु डित् अच्छ इत्ययं भवति हेर्वा लुक् च । डित्वादन्त्यस्याजादेर्लुक् । दच्छिइ । दच्छिहिइ । दच्छिति । दच्छिहिंति । दच्छिसि । दच्छिहिसि । दच्छिइत्था[7] । दच्छिहिइत्था[8] । दच्छिह । दच्छिहिह । दच्छिमि । दच्छिहिमि । दच्छिहामि । दच्छिस्सामि । दच्छिस्सं । दच्छिहिस्सं । दच्छिमो । दच्छिहिमो । दच्छिहामो । दच्छिस्सामो । दच्छिहिस्सा । दच्छिहित्था । दच्छिम । दच्छिहिम । इत्यादि । मोवत् मम्वोरप्युदा-

---

१ आपद्यते T. २ पच्चदइ M. ३ My. and P. drop प्रेक्षणे. ४ इत्यनुवर्तते M., T. ५ दृशिर् M. ६ इत्यादिषु P., My. ७ °इद्धा P., My. ८ °इद्धा My., P.

हार्यम् । एवं गमेरपि ॥ भिदिर् विदारणे । छिदिर् द्वैधीकरणे । 'अन्त्यस्य वचिमुचि—'इत्यादेः 'अन्त्यस्य' इत्यनुवर्तते ।

छिदिभिदो न्दः[1] ॥ २ । ४ । ५४ ॥

अनयोरन्त्यस्य न्द[2] इत्यादेशो भवति । [3]छिन्दइ । भिन्दइ[4] । भविष्यति विशेषः ।

छिदिभिदिविदो डेच्छ ॥ २ । ४ । २९ ॥

'भविष्यति हिरादिः' इत्यतः 'भविष्यति' इत्यनुवर्तते । 'हिलुक् च' इति च 'इजादौ' इति च । छिदादिभ्यो[5] भविष्यति इजादिषु परेषु डित् एच्छ इत्ययं स्यात् हिलुक् च वा । चेच्छिइ[6] । चेच्छिहिइ । चेच्छिंति । चेच्छिहिंति । चेच्छिसि । चेच्छिहिसि । चेच्छित्था[7] । चेच्छिहित्था[8] । चेच्छिह । चेच्छिहिह । चेच्छिमि । चेच्छिहिमि । चेच्छिहामि । चेच्छिस्सामि । एवं हौ । चेच्छिस्सं । चेच्छिहिस्सं । चेच्छिमो । चेच्छिहिमो । चेच्छिहामो । चेच्छिस्सामो । चेच्छिहिस्सा । चेच्छिहित्था । एवं मम्वोरपि । एवं भिदविदोरपि रूपाण्युदाहर्तव्यानि ॥ वच परिभाषणे । मुच्लृ मोक्षणे । रुदिर् अश्रुविमोचने । श्रु श्रवणे । भुज पालनाभ्यवहारयोः । अक् । वअइ । मुअइ । रुअइ । एषु भविष्यति

डोच्छ वचिमुचिरुदिश्रुभुजः ॥ २ । ४ । ३० ॥

वच्यादिभ्यो धातुभ्यो भविष्यदर्थे इजादिषु परेषु डित् ओच्छ इति भवति हिलुक् च वा । वचि । वोच्छिइ । वोच्छिहिइ । वोच्छिंति । वोच्छिहिंति । वोच्छिसि । वोच्छिहिसि । वोच्छिइत्था । वोच्छिहित्था । इत्यादि भिदिवत् । एवं मुचादीनामुदाहार्यम् ।

---

१ न्धः P., My. २ न्द्ध P., My. ३ छिन्धइ My. ४ भिन्धइ My. ५ भिदादिभ्यः M. and P. ६ My. has भेच्छिइ । भेच्छिहि etc.; T. has छेच्छिइ, छेच्छिहि, etc. ७ छेच्छिद्दा P., My. ८ छेच्छिहिद्दा P., My.

डं मेश्छात्ततः ॥ २ । ४ । ३१ ॥

भविष्यति दृशादिभ्यो धातुभ्यः पूर्वसूत्रैस्त्रिभिरुक्तानां डच्छ डेच्छ डोच्छानां यश्छकारस्ततः परस्य मेरुत्तमपुरुषैकवचनस्य स्थाने डित् अमित्यादेशो भवति[1] । दच्छं । द्रक्ष्यामि । गच्छं । गमिष्यामि । संगच्छं । संगंस्ये । भेच्छं । भेत्स्यामि । वेच्छं । वेत्स्यामि । चेच्छं । छेत्स्यामि । वोच्छं । वक्ष्यामि । मोच्छं । मोक्ष्यामि । इत्यादि । पक्षे । दच्छिमि । दच्छिहिमि । इत्यादि । 'छात्ततः' इति किम् । अन्येभ्यः परो मा भूत् ॥

णिव्वडो मुचेर्दुःखे ॥ ३ । १ । ४० ॥

दुःखं[2] मुञ्चत्यर्थमुचेः णिव्वड इत्यादेशो[3] भवति । णिव्वडइ ।

अवहेडमोल्लणिल्लुंछोसिक्कदिसडरेअवछंडाः ॥ ३ । १ । ४१ ॥

'मुचेः' इत्यनुवर्तते । मुञ्चतेरवहेड इत्यादि सप्तादेशा[4] भवन्ति स्वरूपार्थे । अवहेडइ । मोल्लइ । णिल्लुंच्छइ । उसिक्कइ । दिसडइ । रेअवइ । छंडइ । सिद्धावस्थापेक्षया । मुंचइ । मुंचए ॥ रुधिर् आवरणे । 'अन्त्यस्य वचिमुचि—'[5]इत्यादेः 'अन्त्यस्य' इत्यनुवर्तते ।

रुधो न्धम्भौ ॥ २ । ४ । ५० ॥

रुधेरन्त्यस्य न्धम्भ इत्यादेशौ भवतः[6] । रुन्धइ । रुम्भइ ।

ढंसोत्तंघौ विवृतिरुध्योः ॥ ३ । १ । ६४ ॥

विपूर्वकस्य वर्तते रुधेश्च ढंस उत्तंघ इत्येतौ प्रत्येकं वा भवतः[7] । ढंसइ । उत्तंघइ । इदमेव वर्ततेरपि । पक्षे । रुंधइ । वट्टइ । अत्र 'तस्याधूर्तादौ टः' इति तस्य टत्वम् । 'युधबुधगृधक्रुधसिधमुहां च झः' इति चकारानुकृष्टरुधेरन्त्यस्य झः । रुझइ । रुझए । युजिर्योगे

जुंजजुञ्जजुप्पा युजेः ॥ २ । ४ । १३९ ॥

---

१ स्यात् T. २ दुःखविषयस्य मुचिर् मोक्षणे इत्यस्य धातोः T. ३ इत्यादेशः स्यात् T. ४ °देशाः स्युः T. ५ 'मुचिरुचिरुधिभुजाम्—' इत्यादिना M. ६ स्तः T. ७ स्तः T.

युजेर्धातोः[1] जुंजादय आदेशाः स्युः । जुंजइ । जुज्जइ । जुप्पइ । भुज[2] पालनाभ्यवहारयोः । अक् । भुअइ । भुअए । ऌलुटोः । 'डोच्छ वचिमुचि—'इत्यादिना ओच्छादेशो हिलुक् च वा । भोच्छिइ । भोच्छिहिइ । 'डं मेश्छात्ततः' इति मेर्डं । भोच्छं । पक्षे । भोच्छिमि । शेषं हववत् ॥

णिवरो बुभुक्षाक्षिप्योः ॥ ३ । १ । ७८ ॥

सन्नन्तस्य भुजेराङ् पूर्वस्य क्षिपेश्च णिवर इत्यादेशो भवति । णिवरइ । बुभुक्षति । आक्षिपति वा ॥

भुजेरण्णभुञ्जकम्मसमाणचमडचड्डुजेमजिमाः ॥ २।४।१३७ ॥

भुजेर्धातोरण्णादय[3] आदेशा भवन्ति वा । अण्णइ । अण्णए । भुञ्जइ । कम्मइ । समाणइ । चमडइ । चड्डुइ । जेमइ । जिमइ ॥ तनु विस्तारे । अक् । तणइ । तणए ।

तड्डुवविरल्लतडतड्डास्तनेः ॥ ३ । १ । ७४ ॥

तनु विस्तार इत्यस्य तड्डुव इत्यादयश्चत्वार आदेशाः स्युः । तड्डुवइ । विरल्लइ । तडइ । तड्डुइ । मनु अवबोधने । अक् । मणइ । मणए । कृञ् । 'अर उः' इत्यरः । करइ । कलए ॥ लुङ्लङ्लिट्सु 'अन्त्यस्य वर्चिमुचि—'[4]इति सूत्रात् 'अन्त्यस्य' इत्यनुवर्तते ।

आ भूतभविष्यति च कृञः ॥ २ । ४ । ४७ ॥

भूतार्थे भविष्यदर्थे च प्रत्यये परे कृञोन्त्यस्य आ इत्ययमादेशो[5] भवति । 'भूतार्थस्य सिहिअहि' इति स्यादयः । कासि । काहिअ । काहि । अकार्षीत् । अकरोत् चकार वा । ऌलुटोः । काहिइ । काहिंति ॥ 'डं मेश्छात्ततः' इत्यतः 'मेः' इत्यनुवर्तमाने[6]

कृदो हं ॥ २ । ४ ३२ ॥

---

१ त्रयः for जुंजादयः T. २ भुजिधातुः M.; भुजधातुः T. ३ आदेशानापद्यते M.; आदेशानाप्नोति T. ४ °मुचिरुधिश्रुभुजाम्—' इत्यतः ५ °मादेशः स्यात् T. ६ इत्यनुवर्तते T.

करोतेर्ददातेश्च[1] भविष्यति[2] मेस्थाने हं इति वा स्यात् । 'आ भूत-भविष्यति—'इत्याकारः । काहं । पक्षे । काहिमि । 'सं' इत्यनेन 'सं' च । कस्सं । पक्षे । काहिमि । शेषं हुववत् ॥

कृञः कुणः ॥ ३ । १ । २० ॥

कृञः कुण ई[3]ति वा स्यात् । कुणइ । कुणए ॥

काणेक्षिते णिआरः[4] ॥ ३ । १ । २१ ॥

कृञ इत्यनुवर्तते । कृञः काणेक्षितविषयस्य णिआर[5] ई[6]त्यादेशो भवति । णिआरइ । काणेक्षितं करोतीत्यर्थः ॥

निष्टम्भे णिट्ठुहः ॥ ३ । १ । २२ ॥

निष्टम्भ[7]विषयस्य कृञो णिट्ठुह इ[8]त्यादेशो भवति । णिट्ठुहइ । निष्टम्भं[9] करोतीत्यर्थः ॥

श्रमे वांपंफः[10] ॥ ३ । १ । २३ ॥

श्रमं करोतीत्यर्थे कृञो वांपंफ[11] इत्यादेशो भवति । वांपंफइ[12] ॥

सद्दाणोवष्टम्भे ॥ ३ । १ । २४ ॥

अवष्टम्भं[13] करोतीत्यर्थे कृञः सद्दाणादेशो भवति । सद्दाणइ ॥

णिव्वोलो मन्युनौष्ठमालिन्ये ॥ ३ । १ । २५ ॥

मन्युना ओष्ठमालिन्यं करोतीत्यर्थे कृञः णिव्वोल इत्यादे[14]शो भवति । णिव्वोळइ ॥

गुललश्चाटौ ॥ ३ । १ । २६ ॥

चाटु करोतीत्यर्थे कृञो गुलल इत्या[15]देशो भवति । गुललइ ॥

पयल्लो लम्बनशैथिल्ययोः ॥ ३ । १ । २७ ॥

---

१ T. has परतः after it. २ T. has विहितस्य after भविष्यति. ३ इत्यादेशः स्यात् T. ४ णिअरः M. ५ णिअर M. ६ इत्यादेशः स्यात् T. ७ णिष्टम्भ° My., P.; विष्टम्भ° M. ८ इत्यादेशः स्यात् T. ९ णिष्टम्भं° My., P. विष्टम्भं° M. १० पापंफः M. ११ पापंफ M. १२ पापंफइ M. १३ अवष्टम्भविषयस्य १४ °देशः स्यात् T. १५ °देशः स्यात् T.

लम्बनं करोति शैथिल्यं करोति इत्यनयोरर्थयोः कृञः पयल्लादेशो[1] भवति । पयल्लइ ॥

क्षुरे कम्मः ॥ ३ । १ । २८ ॥

क्षुरं करोतीत्यर्थे कृञः कम्मादेशो भवति । कम्मइ । कम्मए ॥

णीलुंछो निष्पाताच्छोटे ॥ ३ । १ । २९ ॥[2]

निष्पातं करोतीत्यौच्छोटनं[3] करोतीत्यनयोरर्थयोः कृञः णीलुंछ इत्यादेशो[4] भवति । णीलुंछइ ॥ डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये । 'योरेङ्' इत्येत्वम् । केइ । 'त्वनतः' इत्यगागमः । केअइ ॥

क्रियः कीणः ॥ २ । ४ । १२२ ॥

क्रीणातेः कीण इत्यादेशो भवति । कीणइ । कीणेए[5] ॥

केर्च वेः ॥ २ । ४ । १२३ ॥

विपूर्वस्य क्रीणातेः केर् इत्यादेशो[6] भवति । रित्वाद् द्वित्वम् । विक्केइ । 'त्वनतः' इत्यगागमे विक्केअइ । चकारात् कीणश्च । विकीणई । विकीणए ॥ वृञ् । 'अर उः' वरइ ॥

साहट्टसाहरौ संवुः ॥ ३ । १ । ३० ॥

संपूर्वस्य वृणोतेः साहट्ट साहर इत्यादेशौ भवतः[7] । साहट्टइ । साहरइ ॥ दृञ् । दरइ । दरए ॥ ग्रह उपादाने ।

ग्रहेर्णिरुवारगेण्हबलहरपग्गाहिपच्चुआः ॥ २ । ४ । १५७ ॥

ग्रहेर्णिरुवाराद्याः षडादेशा वा स्युः । णिरुवारइ । गेण्हइ । बलइ । हरइ । पग्गइ । अहिपच्चुअइ ॥ 'अन्त्यस्य वचिर्मुचि—'इत्यतः[8] 'अन्त्यस्य' इत्यधिकृत्य

नमोद्विजरुदां वः ॥ २ । ४ । ४८ ॥

---

१ °देशः स्यात् T. २ °ताच्छादनयोः M. ३ °त्याच्छादनं M. ४ °देशः स्यात् T. ५ M. and P. omit it ६ °देशःस्यात् T. ७ स्तः T. ८ °मुचिरुचिश्रुभुजाम्—'इत्यधिकृत्य M., T.

नमतेरुद्विजते रोदतेश्चान्त्यस्य वकारो भवति । णम् । णवइ । उद्विज् । अक् । उव्विवइ । अत्र दलोपद्वित्वे । रुदिर् । रुवइ । उव्वेवइ । रोवइ । 'अचोचाम्' इत्येत्वमोत्वं च ॥

चर्नृतिमदिव्रजाम् ॥ २ । ४ । ४९ ॥

'अन्त्यस्य' इत्यनुवर्तते । नृति मद् व्रज एषां धातूनामन्त्यस्य चकारो रिद्भवति । रित्वाद् द्वित्वम् । णच्चइ । अत्र 'ऋतोत्' इत्यतः अत्वम् । मच्चइ । वच्चइ । अत्र 'लवराम्—' इति रेफलोपः ॥

छर्गमिष्यमासाम् ॥ २ । ४ । ५० ॥

'अन्त्यस्य' इत्यनुवर्तते । गम् इष् यम् आस् एषामन्त्यस्य छोरित् स्यात् । गच्छइ । इच्छइ । जच्छइ । अत्र जत्वम् । अच्छइ । अत्र 'संयोगे' इति ह्रस्वः ॥

युधबुधगृधक्रुधसिधमुहां च ज्झः ॥ २ । ४ । ५२ ॥

युधादीनां चकाराद्रुधेश्चान्त्यस्य द्विरुक्तो झकारः स्यात् । जुज्झइ । बुज्झइ । गिज्झइ । अत्र कृपादित्वादृत इत्वम् । 'अचोचाम्' इति वा इत्वम् । कुज्झइ । अत्र रेफलोपः । सिध । सिज्झइ । मुह । मुज्झइ ॥

जर् खिदाम् ॥ २ । ४ । ५३ ॥

खिदिप्रकाराणां धातूनामन्त्यस्य जकारो रिद् भवति । खिद् । खिज्जइ । संपद् । संपज्जइ । खिज्जइ । बहुवचनं प्रयोगानुसरणार्थम् ॥

ढः कथिवर्धाम् ॥ २ । ४ । ५५ ॥

कथतेर्वर्धतेश्चान्त्यस्य ढः स्यात् । 'लवराम्—' इति वेलोपः । कड्ढइ । वड्ढइ । बहुवचनाद्वृधेः कृतगुणस्य वर्धतेश्चाविशेषेण ग्रहणम् ॥

वेष्टेः ॥ २ । ४ । ५६ ॥

---

१ अन्त्यस्य is omitted in My., P. २ M., My., and P. drop व. ३ Omitted in My., M., P.

'ढः' इत्यनुवर्तते । वेष्ट वेष्टन इत्यस्य 'कगटड—' इत्यादिना षलोपेऽन्त्यस्य ढो भवति । वेढइ ॥

समुदो लट् ॥ २ । ४ । ५७ ॥

'वेष्टेः' इत्यनुवर्तते । सम् उद् इत्युपसर्गाभ्यां परस्य वेष्टतेरन्त्यस्य लकारो रित् स्यात् । संवेल्लइ ।[१] बहुलाधिकारादुतः परस्य वा लः । उव्वेल्लइ । उव्वेढइ ॥

खादधावि लुक् ॥ २ । ४ । ५८ ॥

खादतौ धावतौ चान्त्यस्य लुग्[२]भवति । खाइ । 'त्वनतः' इत्यक् । खाअइ । खाहिइ । अत्र 'भविष्यति हिरादिः' इति हिः । खाउ । अत्र 'एकस्मिन् प्रथमादेर्विध्यादिषु—' इत्यादिना दुः दलोपश्च । धाइ । धाहिइ । धाउ । बहुलाधिकाराद् वर्तमानभविष्यद्विध्याद्येकवचन एवान्त्यलोपः । तेनेह न भवति । खादन्ति । धावन्ति । क्वचिद् धावइ पुरओ इति च दृश्यते । धावति पुरतः । ओसरइ[३] ॥

रः सृजि ॥ २ । ४ । ५९ ॥

सृजिधातोरन्त्यस्य रत्वं भवति । [४]विसरइ ॥

डः सीदपति ॥ २ । ४ । ६० ॥

सीदतौ पततौ चान्त्यस्य डत्वं भवति । सडइ । [५]पडइ ॥

मीलेः प्रादेर्द्वे तु ॥ २ । ४ । ६१ ॥

प्रादेरुपसर्गात् परस्य मीलेरन्त्यस्य वा द्वित्वं स्यात् । समिल्लइ । अत्र 'संयोगे' इति ह्रस्वः । [६]समीलइ । अत्र समो मांसादित्वाद्विकल्पेन बिन्दुलोपः । संमिल्लइ । संमीलइ । [७]निमीलइ । निमिल्लइ । 'प्रादेः' इति किम् । मीलइ ॥

चलस्फुटे ॥ २ । ४ । ६२ ॥

---

१ M. adds उव्वेलइ. २ लुक् स्यात् T. ३ M. drops it. ४ M. drops it. ५ P. and My. omit it. ६ M. drops it. ७ M. inserts उम्मिलइ before it.

चलतौ स्फुटितौ चान्त्यस्य द्वे रूपे वा भवतः । चल्लइ चलइ । फुड्डइ । फुडइ । अत्र 'ष्पस्पोः फः' इति फत्वम् । 'टो डः' इति डत्वं च ॥

शकगे ॥ २ । ४ । ६३ ॥

'द्वे' इत्यनुवर्तते । शकादिषु धातुष्वन्त्यस्य द्वे रूपे भवतः । योग[1]विभागान्नित्यम् । शक । सक्कइ । मृग । मग्गइ । षिवु[2] । सिव्वइ । अटि[3] । अट्टइ । लुटि[4] । लुट्टइ । त्रुटि[5] । तुट्टइ । कुपु[6] । कुप्पइ । जम[7] । जम्मइ । णश[8] । णस्सइ ॥ 'अर उः' इत्यतः 'उः' इत्यधिकृत्य

अरि वृषाम् ॥ २ । ४ । ६७ ॥

वृषप्रकाराणां धातूनामृवर्णस्य अरि इत्यादेशो[9] भवति । वृष । वरिसइ । मृष[10] । मरिसइ । हृष । हरिसइ । बहुवचनं प्रयोगानुसरणार्थम् ॥

निमेर्निम्मवनिम्माणौ ॥ २ । ४ । १२० ॥

'अन्त्यस्य' इति निवृत्तम् । निपूर्वस्य मिमीतेः निम्मव निम्माण इत्यादेशौ[11] भवतः । निम्मवइ । निम्माणइ । 'आदेस्तु' इति वा णत्वे । णिम्मवइ । णिमाणइ । पक्षे णिम्मइ ॥

आलीङोल्लिः ॥ २ । ४ । १२१ ॥

आङ् पूर्वस्य लीयतेः अल्लि इति भवति । अल्लिइ ॥

स्त्यस्समः खा ॥ २ । ४ । १२४ ॥

संपूर्वस्य स्त्यै ष्ट्यै शब्दसंघातयोरित्यस्य खा इत्यादेशो भवति । संखाइ । 'त्वनतः' इत्यक् । संखाअइ ॥

---

१ My. and P. drop योगविभागान्नित्यम् । २ षिव् M. ३ अट M. ४ लुट M. ५ त्रुट M. ६ कुप् P., कुप M. ७ जिम । जिम्मइ M. ८ णस My., P. ९ इत्यादेशः स्यात् T. १० M. inserts कृष । करिसइ before it. ११ इति भवतः M.

ध्मो धुमोदः ॥ २ । ४ । १२५ ॥

उत्पूर्वस्य ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोरिति धातोर्धुमा इत्यादेशो भवति । उद्धुमाइ । अक् । उद्धुमाअइ ॥

स्थष्ठकुक्कुरौ ॥ २ । ४ । १२६ ॥

'उदः' इत्यनुवर्तते । उदः परस्य स्थाधातोः ठ कुक्कुर इत्यादेशौ भवतः । उट्ठइ । उक्कुक्कुरइ ॥

णिरप्पथ¹क्कठाचिट्ठाः ॥ २ । ४ । १२७ ॥

'स्थः' इत्यनुवर्तते । तिष्ठतेः णिरप्प थक्क ठा चिट्ठ इति चत्वार आदेशाः स्युः । णिरप्पइ । थक्कइ । ठाइ । चिट्ठइ । 'त्वनतः' इत्यगागमे । ठाअइ ॥

विस्मरः पेम्हसवीसरौ ॥ २ । ४ । १२८ ॥

विस्मरतेः ²पेम्हस वीसर इत्यादेशौ भवतः । ³पेम्हसइ । वीसरइ । पक्षे । ⁴⁵विम्हरइ । अत्र 'अर उः' इति ऋतो रादेशः । 'श्मष्म—' इत्यादिना स्मस्य ⁶म्हादेशः ॥

कृपो णिज़वहः ॥ २ । ४ । १२९ ॥

कृप कृपायामित्यस्य धातोरवह इत्यादेशो भवति णिजन्तश्च । इति णिजन्तत्वात् 'णिजदेदावावे' इत्यावे भवति । अवहावेइ । ⁷कृपां करोतीत्यर्थः ॥

जाणमुणौ ज्ञः ॥ २ । ४ । १३० ॥

ज्ञा अवबोधन इत्यस्य जाण मुण इत्यादेशौ ⁸भवतः । जाणइ । मुणइ । मणइ इति तु मन्यतेरेव ॥

स्पृशिश्छिवालुक्खफरिसफासफंसालिहच्छिहान् ॥२।४।१३२॥

स्पृश स्पर्शन इत्ययं धातुः छिव आलुक्ख फरिस फास फंस

---

१ °ढक्क M. २ पह्मस° My. ३ पह्मस My. ४ पह्मसइ My. ५ विह्मरइ My. ६ ह्मादेशः My. ७ My. and P. omit this sentence. ८ स्तः M. ९ स्पर्श My., P.

आलिह छिह इति सप्तादेशानापद्यते । छिवइ । आलुक्खइ । एवमन्येपि ॥

फक्कस्थक्कः ॥ २ । ४ । १३३ ॥

फक्क नीचैर्गतावित्यस्य धातोः थक्क इत्यादेशो भवति । थक्कइ ॥

श्लाघः सळाहः ॥ २ । ४ । १३४ ॥

श्लाघृ कत्थन इत्यस्य धातोः सळाह इत्यादेशो भवति । सळाहइ ॥

दिप्पस्तृपः ॥ २ । ४ । १३५ ॥

तृप प्रीणन इत्यस्य दिप्प इत्यादेशो भवति । दिप्पइ ॥

भियो भाभिहौ ॥ २ । ४ । १३६ ॥

ञिभी भय इत्यस्य भा भिह इत्यादेशौ भवतः । भाइ । अक् । भाअइ । भिहइ ॥

जृम्भेरवेर्जंभा ॥ २ । ४ । १३८ ॥

वीत्युपसर्गरहितस्य जृंभि गात्रविनाम इत्यस्य जंभा इत्यादेशो भवति । जंभाइ । जंभाअइ । 'अवेः' इति किम् । विअंभइ ॥

जनो जाजम्मौ ॥ २ । ४ । १४० ॥

जनी प्रादुर्भाव इत्यस्य जा जम्म इति भवतः । जाइ । जाअइ । जम्मइ ॥

उत्थल्ल उच्छलेः ॥ २ । ४ । १४१ ॥

उत्पूर्वस्य शल गतावित्यस्य उत्थल्ल इत्यादेशो भवति । उत्थल्लइ ॥

घूर्णेर्घुम्मपहल्लघोलघुलाः ॥ २ । ४ । १४२ ॥

घूर्ण भ्रमण इत्यस्य घुम्म पहल्ल घोल घुल इति चत्वार आदेशा भवन्ति । घुम्मइ । पहल्लइ । घोलइ । घुलइ ॥

लिंपो लिंपः ॥ २ । ४ । १४३ ॥

---

१ स्तः M. २ जुभि P. ३ T. drops it. ४ सोपसर्गस्य न for 'अवेः' इति किम् T. ५ स्युः T. ६ लिपेः M.

लिपेर्धातोर्लिंप इत्यादेशो भवति । लिंपइ ॥

शदेर्झडपक्खोडौ ॥ २ । ४ । १४४ ॥

शद्लृ शातन इत्यस्य झड पक्खोड इत्येतावादेशौ भवतः । झडइ । पक्खोडइ ॥

नेः सदेर्मज्जः ॥ २ । ४ । १४५ ॥

निपूर्वस्य सदेर्धातोर्मज्ज इत्यादेशो भवति । णुमज्जइ । निषीदति । अत्र 'ह्रिनीक्षुप्रवासिषु' इति सूत्रेण नेरिकारस्योत्वम् ॥

पृच्छेः पुच्छः ॥ २ । ४ । १४६ ॥

पृच्छतेः पुच्छादेशः स्यात् । पुच्छइ ॥

गंठो ग्रन्थेः ॥ २ । ४ । १४७ ॥

ग्रन्थ संदर्भे इत्यस्य गंठ इत्यादेशो भवति । गंठइ ॥

तुवरजेंअडौ त्वरेः ॥ २ । ४ । १४८ ॥

त्वरतेः तुवर जेंअड इत्येतौ भवतः । तुवरइ । जेंअडइ ॥

तूरः शतृतिङि ॥ २ । ४ । १५० ॥

त्वरेः इत्यनुवर्तते । शतृप्रत्यये तिङि च त्वरेस्तूर इत्यादेशो भवति । तूरइ ॥

पर्यसेः पल्लट्टपल्लोट्टपल्हत्थाः ॥ २ । ४ । १५१ ॥

परिपूर्वस्यासु क्षेपण इत्यस्य पल्लट्ट पल्लोट्ट पल्हत्थ इति त्रय आदेशा भवन्ति । पल्लट्टइ । पल्लोट्टइ । पल्हत्थइ ।

मृद्नातेर्मलपरिहट्टखुड्डपन्नाडचड्डमड्डमडाः ॥ २ । ४ । १५२ ॥

मृद्नातेर्मल परिहट्ट खुड्ड पन्नाड चड्ड मड्ड मड इति सप्तादेशा भवन्ति । मलइ । परिहट्टइ । खुड्डइ । पन्नाडइ । चड्डइ । मड्डइ । मडइ ॥

---

१ इति स्तः T. २ पुच्छादेशो भवति M.; पुच्छादेशः T. ३ T. drops it. ४ °जयडौ M. ५ जयड M. ६ जयडइ M. ७ इत्यादेशः स्यात् T. ८ T. drops it. ९ T. drops it. १० M. has एवमन्येपि in place of the remaining instances.

झरपज्झरपच्चडखरणिद्धुलणिब्बलाः क्षरेः ॥ २ । ४ । १५४ ॥

क्षरतेः झर पज्झर पच्चड खर णिद्धुल णिब्बल इति षडादेशा भवन्ति । झरइ । पज्झरइ । एवमन्येपि ॥

कासेरवाद्वासः ॥ २ । ४ । १५५ ॥

अवात्परस्य कासेर्वास इत्यादेशो भवति । ओवासइ । अत्र 'त्वोद्वापोताः' इति सूत्रेण अवेत्युपसर्गस्य ओ इत्यादेशः ॥

न्यसेर्णिमणुमौ ॥ २ । ४ । १५६ ॥

अस्यतेर्निपूर्वस्य णिम णुम इत्यादेशौ भवतः । णिमइ । णुमइ ॥

आघ्राक्षिस्नामाइग्घणिज्झराब्भुत्ताः ॥ ३ । १ । ६ ॥

आजिघ्रतिक्षयतिस्नातीनां आइग्घ णिज्झर अब्भुत्त इति यथासंख्यं भवन्ति । आइग्घइ । णिज्झरइ । अब्भुत्तइ । पक्षे । आग्घाइ । खअइ । ण्हाइ । अत्र 'श्नक्ष्ण—' इत्यादिना स्नस्य ण्हादेशः ।

रा वेर्लियः ॥ ३ । १ । ७ ॥

लीङ् श्लेषण इत्यस्य धातोर्विपूर्वस्य रा इत्यादेशो भवति । राइ ॥

निना ल्हिक्कणिळुक्कणिळिअलिक्कलुक्कणिरुग्घाः ॥३। १ । ८ ॥

'लियः' इत्यनुवर्तते । नि इत्युपसर्गेण सह लीयतेः ल्हिक्क णिळुक्क णिळिअ लिक्क लुक्क णिरुग्घ इति षडादेशा भवन्ति । णिक्कइ । एवमन्येपि ॥

सारः प्रहुः ॥ ३ । १ । ९ ॥

प्रहरतेः सार इत्यादेशो भवति वा । साइ । पक्षे । पहरइ ॥

प्रस्रुरुवेल्लवअल्लौ ॥ ३ । १ । १० ॥

---

१ इत्यादेशो भवति M.; इत्यादेशो वा स्यात् T. २ इति स्तः T. ३ वा स्युः T. ४ षडादेशाः स्युः M.; षडादेशा वा स्युः T. ५ इति वा स्यात् T.

प्रसरतेः उवेल्ल वअल्ल इत्यादेशौ भवतः । उवेल्लइ । वअल्लइ । पक्षे । पसरइ ॥

महमहो गन्धे ॥ ३ । १ । ११ ॥

गन्धः प्रसरतीत्यर्थे प्रसरतेर्महमह इत्यादेशो भवति । महमहइ माळईगंधो । प्रसरति मालतीगन्धः । 'गन्धे' इति किम् । पसरइ ॥

झरझारसुमरविम्हरभरभललढपअरपम्हुहाः स्मरतेः ॥ ३ । १ । १२ ॥

स्मृ आध्यान इत्यस्य धातोः झर झार सुमर विम्हर भर भल लढ पअर पम्हुह इति नवादेशा भवन्ति । झरइ । झारइ । एवमन्येपि । पक्षे । म्हरइ । सरइ । उभयत्रारः[2] ॥

[3]व्याप्रेराअड्डः ॥ ३ । १ । १३ ॥

व्याप्रियतेराअड्डादेशो भवति । आअड्डइ । पक्षे । वाविरइ ॥

निस्सुर्णिहरनिलदाढवरहाढाः ॥ ३ । १ । १४ ॥

नि[4]ःसरतेर्णिहर निल दाढ वरहाढ इति [5]चत्वार आदेशा वा स्युः । णिहरइ । निलइ । इत्यादि । पक्षे । णिसरइ ॥

जागुर्जग्गः ॥ ३ । १ । १५ ॥

जा[6]गर्तेर्जग्ग इत्यादेशो भवति । जग्गइ । पक्षे । जागरइ ॥

पट्टघोट्टडल्लपिज्जाः पिबेः ॥ ३ । १ । १६ ॥

पिबतेर्धातोः पट्ट घोट्ट डल्ल पिज्ज इति चत्वार आदेशा वा स्युः । पट्टइ । एवमन्येपि । पक्षे । पिबइ ॥

धुवो धूञः ॥ ३ । १ । १७ ॥

---

१ इति तु स्तः T. २ P. and My. drop उभयत्रारः ३ My. and P. drop Sûtras ३ । १ । १३ and ३ । १ । १४ and their commentaries. ४ निःपूर्वस्य सरतेः T. ५ चत्वारः स्युः T. ६ जागृ निद्राक्षय इत्यस्य T.

धूञ् कम्पन इत्यस्य धुव इत्यादेशो वा स्यात् । धुवइ । पक्षे । धुणइ । अत्र 'णो ह्रश्च चिजिपूश्रुधूस्तुहुलूभ्यः' इत्यनेन णागमह्रस्वौ ॥

भण श्रृणोतेः ॥ ३ । १ । १८ ॥

श्रु श्रवण इत्यस्य भण इत्यादेशो वा भवति । भणइ । पक्षे । सुणइ । अत्रापि पूर्ववर्ण्णागमः । 'लवराम्—' इति रेफलोपः । 'शोस्सल्' इति सत्वं च ॥

म्लै वापब्बाऔ ॥ ३ । १ । १९ ॥

म्लै गात्रविनाम इत्यस्य वा पब्बाअ इत्यादेशौ वा भवतः । वाइ । वाअइ । पब्बाअइ । पक्षे । मिलाअइ । अत्र 'लादक्लीबेषु' इति लात् प्रागित्वम् ॥

ओहिरोग्घौ निद्रः ॥ ३ । १ । ३१ ॥

निपूर्वस्य द्रै स्वप्न इत्यस्य ओहिर उग्घ इत्यादेशौ वा भवतः । ओहिरइ । उग्घइ । पक्षे । णिद्दाइ ॥

उद्व ओरुम्मावसुऔ ॥ ३ । १ । ३२ ॥

उत्पूर्वस्य वा गतिगन्धनयोरित्यस्य ओरुम्म अवसुअ इत्यादेशौ वा भवतः । ओरुम्मइ । अवसुअइ । पक्षे । उव्वाइ ॥

रुवो रुंजरुंटौ ॥ ३ । १ । ३३ ॥

रु शब्द इत्यस्य धातोरुंज रुंट इत्यादेशौ वा भवतः । रुंजइ । रुंटइ । पक्षे । रुवइ ॥

कोक्कवोक्कौ व्याहुः ॥ ३ । १ । ३४ ॥

व्याहरतेः कोक्क वोक्क इति वा भवतः । कोक्कइ । वोक्कइ । पक्षे । वाहरइ ।

सन्नाम आदृङः ॥ ३ । १ । ३५ ॥

आद्रियतेः सन्नाम इति वा भवति । सन्नामइ । पक्षे । आअरइ ॥

---

१ °ण्णागमह्रस्वौ T. २ इत्यादेशानापद्यते T. ३ स्तः T. ४ इति for इत्यादेशौ P., My. ५ स्तः T. ६ इति स्तः T. ७ स्यात् for वा भवति T.

ओहरोसराववतरेस्तु ॥ ३ । १ । ३६ ॥

अवपूर्वस्य तॄ प्लवनतरणयोरित्यस्य ओहर ओसर इत्यादेशौ[1] वा भवतः । ओहरइ । ओसरइ । त्वधिकारे पुनस्तुग्रहणमधिकारस्यानुस्मारणार्थम्[2] ॥

शकेस्तरतीरपारचआः ॥ ३ । १ । ३७ ॥

शक्लृ शक्तावित्यस्य तर तीर पार चअ इति चत्वार आदेशा[3] भवन्ति । तरइ । तीरइ[4] । पारइ । चअइ । पक्षे । सक्कइ ॥

तरतेरपि तरइ । पारतीर कर्मसमाप्तावित्यनयोरपि । पारइ । तीरइ । त्यजेरपि । चअइ । अत्र 'त्योचैत्ये' इति त्यस्य चः जलोपश्च ॥

वेअडः खचेः ॥ ३ । १ । ३९ ॥

खचतेर्वेअड इति वा स्यात् । वेअडइ । पक्षे । खअइ ॥

सिंचसिप्पौ सिचेः ॥ ३ । १ । ४२ ॥

षिच क्षरणे इत्यस्य सिंच सिप्प इति वा भवतः[5] । सिंचइ । सिप्पइ । पक्षे । सेअइ ॥

रचेर्विडविड्डावहोग्गहाः ॥ ३ । १ । ४३ ॥

रच प्रतियत्न इत्यस्य विडविड्ड अवह उग्गह इति त्रय आदेशा भवन्ति[6] । विडविड्डइ । अवहइ । उग्गहइ । पक्षे । रअइ ॥

केवलाअसारवसमारोवहट्ठास्समारभेः ॥ ३ । १ । ४४ ॥

समाङ्पूर्वस्य रभ राभस्य इत्यस्य केवलाअ सारव समार उवहट्ठ इति चत्वार[7] आदेशा भवन्ति । केवलाअइ । सारवइ[8] । समारइ । उवहट्ठइ । पक्षे । समारहइ ॥

---

१ इति तु स्तः T. २ °स्मरणार्थम् M. ३ आदेशाः for आदेशा भवन्ति T. ४ एवमन्येपि for तीरइ—चअइ M.; इत्यादि T. for तीरइ-चअइ. ५ स्तः T. ६ T. drops भवन्ति. ७ चत्वारः स्युः T. ८ T. has इत्यादि in place of this and the remaining instances.

मस्जेराउड्डणिउड्डबुड्डखुप्पाः ॥ ३ । १ । ४५ ॥

टुमस्जौ शुद्धावित्यस्य आउड्ड णिउड्ड बुड्ड खुप्प इति चत्वार आदेशा[1] भवन्ति । आउड्डइ । णिउड्डइ । बुड्डइ । खुप्पइ । पक्षे । मज्जइ ॥

अनुव्रजेः पडिअग्गः ॥ ३ । १ । ४६ ॥

अनुपूर्वस्य व्रज गतावित्यस्य पडिअग्ग इति वा स्यात् । पडिअग्गइ । पक्षे । अणुवअइ ॥

वंचेर्वेहववेलवजूरवोम्मच्छाः ॥ ३ । १ । ४७ ॥

वंचु प्रलंबन इत्यस्य वेहव वेलव जूरव उम्मच्छ इति चत्वार आदेशा वा[2] स्युः । वेहवइ । एवमन्येपि । पक्षे । वंचइ ॥

रोसाणोबुसलुहलुच्छपुच्छफुसफुस्सघसहुला मार्जेः ॥३।१।४८॥

मृजू शुद्धावित्यस्य रोसाण उबुस लुह लुच्छ पुच्छ फुस फुस्स घस हुल इति नवादेशा[3] भवन्ति । रोसाणइ । उबुसइ[4] । एवमन्येपि । पक्षे । मज्जइ[5] ॥

भञ्जेर्वेमअमुसुमूरमूरपविरज्जसूरसूडकरंजनिरंजविराः ॥ ३ । १ । ४९ ॥

भञ्जो आमर्दन इत्यस्य वेमअ मुसुमूर मूर पविरज्ज सूर सूड करंज निरंज विर इति नवादेशाः स्युः[6] । वेमअइ । मुसुमूरइ । एवमन्येपि[7] । पक्षे । भंजइ ॥

गर्जेर्बुक्कः ॥ ३ । १ । ५० ॥

गर्जतेर्बुक्कादेशो वा[8] स्यात् । बुक्कइ । पक्षे । गज्जइ ॥

डिक्को वृषे ॥ ३ । १ । ५१ ॥

वृषकर्तृकस्य गर्जतेर्डिक्क इत्यादेशो वा स्यात् । डिक्कइ । वृषो[9] गर्जतीत्यर्थः ॥

---

१ आदेशाः स्युः T २ M. drops वा. ३ नवादेशाः स्युः M.; नवादेशाः T. ४ इत्यादि for उबु……न्येपि T. ५ T. has अत्र संयोग इति ह्रस्वः after it. ६ T. drops it. ७ इत्यादि T. ८ T. drops वा स्यात्. ९ My. and P. drop the sentence.

तिजेरोसुक्कः ॥ ३ । १ । ५२ ॥

तिज निशातन[1] इत्यस्य ओसुक्क इति[2] भवति । ओसुक्कइ । पक्षे । तेअइ । अत्र 'अचोचाम्' इति इकारस्य एकारः ॥

आरोलवमालौ पुञ्जेः ॥ ३ । १ । ५३ ॥

पुञ्जधातोः[3] आरोल वमाल इत्यादेशौ[4][5] वा स्तः । आरोलइ । वमालइ । पक्षे । पुंजइ ॥

कम्मवस्रुपभुजिः ॥ ३ । १ । ५४ ॥

उपपूर्वको भुजिः कम्मव इत्यादेशमापद्यते । कम्मवइ । पक्षे । उवभुंजइ ।

पिडवमर्जिः ॥ ३ । १ । ५५ ॥

अर्जिः[6] पिडव इत्यादेशमापद्यते । पिडवइ । पक्षे । अज्जइ ॥

लज्जेर्जीहः[7] ॥ ३ । १ । ५६ ॥

ओलस्जी व्रीडायामित्यस्य जीह[8] इति वा स्यात् । जीहइ[9] । पक्षे । लज्जइ ॥

स्फुटेः सहासे मुरः ॥ ३ । १ । ६० ॥

हाससहितार्थे प्रयुक्तस्य[10] स्फुटिधातोः[11][12] मुर इत्यादेशो वा[13] भवति[14] । मुरइ । हासेन स्फुटतीत्यर्थः ॥

मण्डेष्टिविडिक्करिडचिंचचिंचिल्लचिंचआः ॥ ३ । १ । ६१ ॥

मडि भूषायामित्यस्य टिविडिक्क रिड चिंच चिंचिल्ल चिंचअ इति पञ्चादेशा वा[15] भवन्ति । टिविडिक्कइ । रिडइ । एवमन्येपि[16] । पक्षे । मंडइ ।

---

१ क्षमानिशातन M. २ इत्यादेशः । T. ३ °धातुः M. ४ इति स्तः T. ५ °देशावापद्यते M. ६ T. has धातुः after it. ७ °र्जिहः M., T. ८ जिह M., T. ९ जिहइ । M. १० प्रयुज्यमानो T. ११ स्फुटतेः M. १२ °धातुः तस्य T. १३ T. drops it १४ स्यात् M. १५ T. drops वा भवन्ति । १६ इत्यादि T.

तुडिरुल्लुकणिल्लुकोल्लूरोक्खुडलुक्कतोडखुट्टखुडान्
॥ ३ । १ । ६२ ॥

तुडि तोडन इत्ययं धातुः उल्लुक्क णिल्लुक्क उल्लूर उक्खुड लुक्क तोड खुट्ट खुड इत्यष्टादेशान्[१]आप्नोति । उल्लुक्कइ । णिल्लुक्कइ । एवमन्येपि । पक्षे । तुडइ । त्रुटेः शकादित्वात् 'शकगे' इत्यनेनान्त्यस्य द्वित्वे तुट्टइ ॥

घुसलविरोलौ मथिः ॥ ३ । १ । ६३ ॥

मन्थ विलोडन इत्ये[२]यं धातुः घुसल विरोल ईत्यादेशावाप्नोति । घुसलइ । विरोलइ । पक्षे । मंथइ ॥

णिहर आक्रन्देः ॥ ३ । १ । ६५ ॥

आङ्पूर्वस्य क्रन्देः णिहर ईति वा स्यात् । णिहरइ । पक्षे । अक्कंदइ ॥

ओअंदोद्दालौ च्छिदेराङा ॥ ३ । १ । ६६ ॥

छिदिर् द्वैधीकरण इत्यस्य आङ्सहितस्य ओअंद उद्दाल ईत्येतौ वा भवतः । ओअंदइ । उद्दालइ । पक्षे । छिंदइ ॥

अट्टः कथेः ॥ ३ । १ । ६८ ॥

कथे निष्पाक इत्यस्य अट्ट इति वा स्यात् । अट्टइ । पक्षे । कहइ ॥

कथेर्वज्जरपज्जरसग्घसाससाहचवजप्पपिसुणबोल्लोव्वालाः
॥ ३ । १ । ६९ ॥

कथयतेः वज्जर पज्जर सग्घ सास साह चव जप्प पिसुण बोल्ल उव्वाल ईति दशादेशा भवन्ति । वज्जरइ । पज्जरइ । एवमन्येपि । पक्षे । कहइ ॥

[११]दुःखे णिव्वरः ॥ ३ । १ । ७० ॥

---

१ °नाप्द्यते T. २ इत्यादि T. ३ इत्यस्य for इत्ययं धातुः T. ४ इत्यादेशौ । T. ५ इत्यादेशो वा T. ६ इत्यादेशौ तु स्तः T. ७ कथ M. ८ एते M. ९ T. has तु after it. १० M. has पज्जरइ । वज्जरइ । ११ My. and P. drop Sutras ३ । १ ।७० and ३ । १ । ७१ and the commentary thereon.

दुःखविषयस्य कथेः णिव्वर इति वा स्यात् । णिव्वरइ । दुःखं कथयतीत्यर्थः ॥

निषेधेर्हक्कः ॥ ३ । १ । ७१ ॥

निपूर्वस्य षिधू शास्त्रे माङ्गल्ये चेत्यस्य हक्क इति वा स्यात् । हक्कइ । पक्षे । सिहइ ॥

जूरः क्रुधेः ॥ ३ । १ । ७२ ॥

क्रुधेर्जूर इत्यादेशो वा स्यात् । जूरइ । पक्षे । कुज्झइ । 'ध्यह्योर्झल्' इति झल् ॥

विसूरश्च खिदेः ॥ ३ । १ । ७३ ॥

खिद दैन्य इत्यस्य विसूर इति वा स्यात् चकारात् जूर इति च । विसूरइ । जूरइ । पक्षे खिज्जइ । अत्र 'घय्यर्यांजः' इति घस्य ज[1]ः ॥

निरः पद्यतेर्वलः ॥ ३ । १ । ७५ ॥

निपूर्वस्य पद्यतेर्वल इ[2]ति वा स्यात् । णिव्वलइ । पक्षे । णिवज्जइ ॥

संतपां झंखः ॥ ३ । १ । ७६ ॥

संपूर्वस्य तप्यतेः बहुवचनान्निश्वसिति विलपत्युपालभतीनां च झंख इ[3]त्यादेशो वा स्यात् । झंखइ । संतप्यते निश्वसिति विलपति उपालभते वा । पक्षे । [4]णीससिइ । 'शोर्लुप्त—'इति दीर्घः । विळवइ । उपाळहइ ।

णिरवो बुभुक्षाक्षिप्योः ॥ ३ । १ । ७८ ॥

बुभुक्षतेराङ्पूर्वस्य क्षिपतेश्च णिरव इ[5]त्यादेशो वा स्यात् । णिरवइ । बुभुक्षते । आक्षिपति वा । पक्षे । बुं[6]हुक्खइ ।

क्षिपेरड्डक्खपरिहुलघत्तचूहपेल्लणोल्लसोल्लगल्लत्थाः ॥ ३ । १ । ७९ ॥

---

१ जत्वम् T. २ इत्यादेशो M. ३ इति for इत्यादेशो My., P. ४ णीसाइंस M. ५ इत्यादेशः । T. ६ बुभुक्खइ M.

क्षिप प्रेरणे इत्यस्य[1] अड्डक्ख परि हुल घत्त चूह पेल्ल णोल्ल सोल्ल गल्लत्थ इति नेवादेशा[2] वा[3] स्युः । अड्डक्खइ । परिइ । एवमन्येपि । पक्षे । खिपइ ॥

उत्क्षिपेरुत्थंघोसिक्कहक्खुवाल्लत्थगुलुगुंछाब्भुत्ताः ॥ ३।१।८०॥

उत्पूर्वस्य क्षिपतेः[4] उत्थंघ उसिक्क हक्खुव अल्लत्थ गुलुगुंछ अब्भुत्त इत्यादेशौ[5] वा भवन्ति । उत्थंघइ । उसिक्कइ । एवमन्येपि । पक्षे । उक्खिवइ ॥

वेपेराअब्बाअज्झौ ॥ ३ । १ । ८१ ॥

टुवेपृ कम्पन इत्यस्य आअब्ब आअज्झ इत्यादेशौ[6] वा भवतः । आअब्बइ । आअज्झइ । पक्षे । वेवइ ॥

विरणडौ गुँपेः[7] ॥ ३ । १ । ८२ ॥

गुँप[8] व्याकुलत्व इत्यस्य विर णड इति[9] वा भवतः । विरइ । णडइ । पक्षे । गुँप्पइ[10] ॥

चच्चारवेलववुपालभेः ॥ ३ । १ । ८३ ॥

उपाङ्पूर्वस्य डुलभष् प्राप्तावित्यस्य चच्चार वेलव इति वा[11] भवतः । चच्चारइ । वेलवइ । पक्षे । उवाळहइ[12] ॥

खउरपड्डुहौ क्षुभेः ॥ ३ । १ । ८४ ॥

क्षुभ्यतेः खउर पड्डुह इति वा[13] भवतः । खउरहि । पड्डुहइ । पक्षे । खुब्वइ ॥

प्रदीपेः संदुक्खाब्भुत्ततेअवसंधुमाः ॥ ३ । १ । ८५ ॥

प्रपूर्वस्य दीप्यतेः संदुक्ख अब्भुत्त तेअव संधुम इति चत्वार[14]

---

१ इत्ययं धातुः T. २ नवादेशानापद्यते वा T. ३ M. drops it. ४ क्षिपतिः M., T. ५ °देशानाप्नोति M; इति षडादेशानापद्यते T. ६ इति वा भवतः My., P. ७ गुम्पेः M. ८ गुम्प M. ९ इत्येतौ M. १० गुम्पइ M. ११ स्तः for वा भवतः T. १२ उपाळहइ My. १३ तु स्तः T. १४ चत्वारस्तु स्युः । T.

आदेशा भवन्ति । संदुक्खइ । अब्भुत्तइ । तेअवइ । संधुमइ । पक्षे । पलीवइ । अत्र 'दोहदप्रदीप—' इत्यादिना दस्य ळः ॥

अल्लिअ उपसर्पेः ॥ ३ । १ । ८६ ॥

उपपूर्वस्य सृप गतावित्यस्य अल्लिअ इति वा स्यात् । अल्लिअइ । पक्षे । उपसप्पइ ॥

कमवसलिसलोट्टाः स्वपेः ॥ ३ । १ । ८७ ॥

ञिष्वप् शय इत्यस्य कमव सलिस लोट्ट इति त्रय आदेशा वा स्युः । कमवइ । सलिसइ । लोट्टइ । पक्षे 'स्वाद्रे उदोत्' इत्यतः 'उदोत्' इत्यनुवर्तमाने

स्वपि ॥ १ । २ । २८ ॥

स्वपि धातौ आदेरत उदोतौ वा भवतः । सुवइ । सोवइ ॥

बेडबडो[1] विलपेः ॥ ३ । १ । ८८ ॥

विपूर्वस्य लपव्यक्तायां वाचीत्यस्य[2] बडबड[3] इत्यादेशो वा स्यात् । बँडबडइ[4] । पक्षे । विळवइ ॥

रभिराङोरम्भडवौ ॥ ३ । १ । ८९ ॥

आङ्पूर्वः रभ राभस्य इत्ययं धातुः रम्भ डव इत्येतावादेशावाप्नोति[5] । रम्भइ । डवइ । पक्षे । आरहइ ।

भाराक्रान्ते नमेर्निसुडः ॥ ३ । १ । ९० ॥

भाराक्रान्तो[6] नमतीत्यर्थे नमतेर्[7]निसुड इत्यादेशो[8] भवति । निसुडइ[9] ॥

उब्भाववेल्लणिसरकोड्डुमसंखुड्डखेड्डमोट्टाअकिलिकिंचा रमेः ॥ ३ । १ । ९१ ॥

---

१ बिडबिडो P., My. २ °त्यस्यायमादेशः । M. ३ बिडबिड P., My. ४ बिडबिडइ My., P. ५ इत्येतावापद्यते M. ६ भाराक्रान्ते कर्तरि M.; नमु प्रह्वत्वे शब्दे इत्यस्य भाराक्रान्ते T. ७ M. drops नमतेः. ८ इत्यादेशः T. ९ M. adds नमतीत्यर्थः । T. has भाराक्रान्तो नमतीत्यर्थः ।

रमु क्रीडायामित्यस्य धातोः उब्भाव वेल्ल णिसर कोड्डुम संखुड्ड खेड्ड मोट्टाअ किलिकिंच इत्यष्टादेशा वा स्युः । उब्भावइ । वेल्लइ । एवमन्येपि । पक्षे । रमइ ॥

पडिसापडिसामौ शमेः ॥ ३ । १ । ९२ ॥

शम उपशम इत्यस्य पडिसा पडिसाम इत्यादेशौ वा भवतः । पडिसाइ । पडिसामइ ॥

लुभेः संभावः ॥ ३ । १ । ९३ ॥

लुभ गार्ध्ये इत्यस्य धातोः संभाव इति वा स्यात् । संभावइ । पक्षे । लुभइ ॥

आक्रमिरोहावोत्थारच्छुंदान् ॥ ३ । १ । ९४ ॥

आङ्पूर्वः क्रमु पादविक्षेप इत्ययं धातुः ओहाव उत्थार छुंदे इति त्रीनादेशानाप्नोति । ओहावइ । उत्थारइ । छुंदइ । पक्षे । अक्कमइ ॥

विश्रमतेर्णिव्वा ॥ ३ । १ । ९५ ॥

विपूर्वस्य श्रमु तपसि खेदे चेत्यस्य णिव्वा इत्यादेशो वा स्यात् । णिव्वाइ । पक्षे । वीसमइ । अत्र 'शोर्ऌस—' इत्यादिना दीर्घः ॥

झुंडुल्लडुमडंडल्लभमाडभुमभंमडतलअंटझंटगुमटिरिटिल्लपरिपर-घमचक्कमुभमडघसझंपडुसा भ्रमेः ॥ ३ । १ । ९६ ॥

भ्रमु अनवस्थान इत्यस्य झुंडुल्ल डुम डंडल्ल भमाड भुम भंमड तलअंट झंट गुम टिरिटिल्ल परि पर घम चक्कमु भमड घस झंप डुस इत्यष्टादशादेशा वा भवन्ति । झुंडुल्लइ । डुमइ । एवमन्येपि । पक्षे । भमइ ॥

---

१ M. drops it. २ भवन्ति । M., T. ३ M. drops it. ४ स्तः M., T. ५ इत्यादेशः । T. ६ चरण्डान् M. ७ चरण्ड M. ८ चरण्डइ M. ९ श्रमु परिश्रम इत्यस्य M. १० T. drops it. ११ स्युः M., T.

प्रत्यागमागमाभ्यागमां पल्लोट्टाहिपच्चुओम्मच्छाः ॥ ३ । १ । ९८ ॥

प्रत्यागमेरागमेरभ्यागमेश्च यथाक्रममेते त्रय आदेशा वा भवन्ति। पल्लोट्टइ । अहिपच्चुअइ । उम्मच्छइ । पक्षे । पच्चाअच्छइ । अत्र 'त्योचैत्ये' इति त्यस्य चः । आअच्छइ । अब्भाअच्छइ ॥

रिहरिंगौ प्रविशेः ॥ ३ । १ । ९९ ॥

प्रविशतेः रिह् रिंग इति वौ भवतः । रिहइ । रिंगइ । पक्षे । पविसइ ॥

संगमोऽब्हिडः ॥ ३ । १ । १०० ॥

संगच्छतेरब्भिड इति भवति । अब्भिडइ । पक्षे । संगच्छइ ॥

डिप्पणिडुहौ विगलेः ॥ ३ । १ । १०१ ॥

विपूर्वस्य गलतेः डिप्प णिडुह इति वा भवतः । डिप्पइ । णिडुहइ । पक्षे । विगळइ ॥

णिवहणिरिणासणिरिणिज्जरोच्चचंडाः पिष्टेः ॥ ३ । १ । १०२ ॥

पिष्लृ संचूर्णने इत्यस्य णिवह णिरिणास णिरिणिज्ज रोच्च चंड इति पञ्चादेशा वा स्युः । णिवहइ । एवमन्येऽपि । पक्षे । पिसइ ॥

वलेर्वंफः ॥ ३ । १ । १०३ ॥

वलेर्वंफ इति वा स्यात् । वंफइ । पक्षे । वलइ ॥

भ्रंशेः पिड्डपिट्टचुंकचुल्लघट्टघाडाः ॥ ३ । १ । १०४ ॥

भ्रंशु अधःपतन इत्यस्य पिड्ड पिट्ट चुंकं चुल्ल घट्ट घाड इति षडादेशा वा स्युः । पिड्डइ । एवमन्येपि । पक्षे । भंसइ ॥

भषेर्बुक्कः ॥ ३ । १ । १०५ ॥

भष श्वविराव इत्यस्य बुक्क इति वा स्यात् । बुक्कइ । पक्षे । भसइ ॥

---

१ स्युः M., T. २ तु स्तः T. ३ संगमोच्छिडः P. ४ °रच्छिड P. ५ तु स्तः T. ६ अच्छिडइ P. ७ द्वौ आदेशौ तु । T. ८ इत्यादेशास्तु T. ९ छुकछुल्लपुट्टपुटाः P. १० छुक्क छुल्ल पुट्ट पुट P.

पुरग्घवाग्घोडाहिरेमांगुमाङ्कुमाः ॥ ३ । १ । १०६ ॥

पृ पालनपूरणयोरित्यस्य अग्घेव अग्घोड अहिरेम अंगुम अङ्कुम इति पञ्चादेशा वा स्युः । अग्घेवइ । एवमन्येपि पक्षे । पूरइ ॥

आहाहिलंघवच्चाहिअक्खमहसिहचिल्लुंपचंपाः काङ्क्षेः ॥ ३ । १ । १०७ ॥

काङ्क्षतेः आह अहिलंघ वच्च अहिअक्ख मह सिह चिल्लुंप चंप इत्यष्टादेशा वा स्युः । आहइ । एवमन्येपि । पक्षे । कंखइ ॥

नशिरवहरावसेहणिवहपडिसासेहणिरणासान् ॥ ३ । १।१०८॥

नश्यतीत्ययं धातुः अवहर अवसेह णिवह पडिसा सेह णिरणास इति षडादेशानापद्यते वा । अवहरइ । एवमन्येपि । पक्षे । णासइ । अत्र 'शोर्लुप्त—' इति दीर्घः ॥

साअड्ढाणच्छकड्ढाच्छाअंछाणंछाः कृषेः ॥ ३ । १ । १०९ ॥

कृष विलेखन इत्यस्य साअड्ढ आणच्छ कड्ढ अच्छ आअंछ आणंछ इति षडादेशा वा स्युः । साअड्ढइ । एवमन्येपि । पक्षे । कासइ ॥

असावक्खोडः ॥ ३ । १ । ११० ॥

कृषेरित्यनुवर्तते । असिं कोशात् कर्षतीत्यर्थे कर्षतेः अक्खोड इति भवति । अक्खोडइ । असिं कोशादाकर्षतीत्यर्थः ॥

उल्लुषेरूसलोसुंभारोअणिल्लसगुंजोल्लपुलआआः ॥ ३ । १ । १११ ॥

उत्पूर्वस्य लष कान्तावित्यस्य ऊसल ऊसुंभ आरोअ णिल्लस गुंजोल्ल पुलआअ इति षडादेशा भवन्ति । ऊसलइ । गुंजोल्लइ । ह्रस्वे । गुंजुल्लइ । एवमन्येपि । पक्षे । उल्लसइ ॥

---

१ °घुवाघूडाहिरमांगुमांङ्गुमाः P. २ अघुव अघूड अहिरम अंगुम अंङ्गुम P. ३ अघुवइ P. ४ धातोः M. ५ षडादेशा वा स्युः M. ६ My. and P. drop this sentence. ७ वा स्युः M.

संदिशोप्पाहः ॥ ३ । १ । ११२ ॥

संपूर्वस्य दिश अतिसर्जन इत्यस्य अप्पाह इति वा स्यात् । अप्पाहइ । पक्षे । संदिसइ ॥

ग्रसेर्घिसः ॥ ३ । १ । ११३ ॥

ग्रसु अदन इत्यस्य घिस इति वा स्यात् । घिसइ । पक्षे । गसइ ॥

भासेर्भिसः[1] ॥ ३ । १ । ११४ ॥

भासृ[2] दीप्तावित्यस्य भिस इति वा स्यात् । भिसइ । पक्षे । भासइ ॥

प्रतीक्षेर्विहरविरमालसामआः[3] ॥ ३ । १ । ११५ ॥

प्रतिपूर्वस्येक्षतेः विहर विरमाल सामअ इति वा भवन्ति । विहरइ । एवमितरौ । पक्षे । पडिक्खइ ॥

स्रंसेर्ल्हसडिम्भौ ॥ ३ । १ । ११६ ॥

स्रंसु अवस्रंसन इत्यस्य ल्हस डिम्भ इति द्वौ भवतः । ल्हसइ । डिम्भइ । पक्षे । संसइ । परिल्हसइ इत्यपि दृश्यते ॥

मृक्षेश्चोप्फ्वडः ॥ ३ । १ । ११७ ॥

मृक्ष संघात इत्यस्य चोप्फ्वड इति वा स्यात् चोप्फ्वडइ । पक्षे । मक्खइ ॥

विसट्टो दलेः ॥ ३ । १ । ११८ ॥

दलतेर्विसट्ट इति वा स्यात् । विसट्टइ । पक्षे । दळइ ॥

त्रसेर्वज्जडरौ ॥ ३ । १ । ११९ ॥

त्रसतेर्वज्ज डर इत्येतौ वा भवतः । वज्जइ । डरइ ॥

वोज्जो वीजेश्च ॥ ३ । १ । १२० ॥

वीज व्यजन इत्यस्य चकारात् त्रसेश्च वोज्ज इति वा स्यात् । वोज्जइ । पक्षे । वीजइ । तसइ ॥

---

१ भाशुर्भिसः P., My. २ भास M. ३ °सामयाः M.

गवेषेर्घत्तगमेसडुंडुल्लडंडोलाः ॥ ३ । १ । १२१ ॥

गवेषयतेः घत्त गमेस डुंडुल्ल डंडोल्ल इति चत्वार आदेशा वा स्युः । घत्तइ । एवमन्येपि । पक्षे । गवेसइ ॥

तक्षेश्चंछरंपरंफाः ॥ ३ । १ । १२२ ॥

तक्षू तनूकरण इत्यस्य चंछ रंप रंफ इति त्रय आदेशा भवन्ति । चंछइ । रंपइ । रंफइ । पक्षे तक्खइ । स्पृहादिपाठात् क्षस्य छः । तच्छइ ॥

हसेर्गुंजः ॥ ३ । १ । १२३ ॥

हसतेर्गुंज इति वा स्यात् । गुंजइ । पक्षे । हसइ ॥

दहेरहिऊलालुंखौ[1] ॥ ३ । १ । १२४ ॥

दह भस्मीकरण इत्यस्य अहिऊल आलुंख[2] इति वा भवतः । अहिऊलइ । आलुंखइ । पक्षे । दहइ ।

विकसेः कोआसवोसैग्गौ[3] ॥ ३ । १ । १२५ ॥

विकसेः कोआस वोसैग्ग[4] इति वा भवतः । कोआसइ । वोसैग्गइ[5] । पक्षे । विकसइ ।

श्लिषोपआससामग्गपरिअन्ताः[6] ॥ ३ । १ । १२६ ॥

श्लिष आलिङ्गन इत्यस्य अपआस सामग्ग परिअन्त[7] इति वा भवन्ति । अपआसइ । सामग्गइ । परिअन्तइ[8] । पक्षे । सिसइ ।

जुगुप्सतेर्झणदुगुच्छदुगुंच्छझप्पदुगच्छाः ॥ ३ । १ । १२७ ॥

जुगुप्सतेः झण दुगुच्छ दुगुंछ झप्प दुगच्छ इत्यादेशा वा स्युः । झणइ । दुगुच्छइ । एवमन्येपि । पक्षे । जुउच्छइ । अत्र 'ध्यश्चत्सप्साम्' इति पस्य छः ॥

वलग्गच्छडामारुहेः ॥ ३ । १ । १२८ ॥

---

१ °लुक्खौ P. २ आलुक्ख P. ३ °लोसट्टौ P. ४ लोसट्ट P. ५ लोसट्टइ P. ६ °परिअत्ताः P. ७ परिअन्त P. ८ परिअत्तइ P.

आङ्पूर्वस्य रुहेः वलग्ग छड इति वा भवतः । वलग्गइ । छडइ । पक्षे । आरुहइ ॥

भुल्लो लक्ष्यात् स्खलेः ॥ ३ । १ । १२९ ॥

लक्ष्यविषयकस्य स्खलतेः भुल्ल इति भवति लक्ष्यात् स्खलतीत्यर्थे । भुल्लइ ॥

गाहोवाद्वाहः ॥ ३ । १ । १३० ॥

अवात्परस्य गाहू विलोडन इत्यस्य वाह इति वा स्यात् । ओवाहइ । पक्षे । ओगाहइ । अत्र 'त्वोदवापोताः' इति सूत्रेण अवस्य ओ इत्यादेशः ॥

गुंमगुंमडौ मुहेः ॥ ३ । १ । १३१ ॥

मुह वैचित्य इत्यस्य गुंम गुंमड इति वा भवतः । गुंमइ । गुंमडइ । पक्षे । मुज्जइ । अत्र 'ध्यह्योर्झल्' इति झल् ॥

विशेषाननुवृत्तेः 'तूरः शतृतिङि' इति ज्ञापकाच्च उक्ता धात्वादेशाः शतृशानजादिष्वपि संचारणीयाः ॥

धातवोऽर्थान्तरेष्वपि ॥ ३ । १ । १३२ ॥

उक्तेभ्योन्येष्वप्यर्थेषु धातवो भवन्ति । पलिः प्राणने पठितः खादनेपि । पलिर्द्वयोः प्रयोज्यः । पलइ खादति । प्राणिति वा । कलिः संख्याने संज्ञाने च । कलिरुभयोः प्रयोज्यः । कलइ । जानाति संख्यानं करोति वा । गिरिर्गतौ प्रवेशे च । अनयोरयं प्रयोज्यः । गिरइ । गच्छति । प्रविशति वा । विलपत्युपालंभिसंतपनिश्वसां कंखादेशः । विलपत्यादीनां चतुर्णां कंखादेशो भवति । कंखइ । विलपति । उपालभते । संतप्यति । निश्वसिति वा । केचिद् भाष्यन्ते कैश्चिदुपसर्गैर्नित्यम् । अत्र केचिद् धातवः कैश्चिदुपसर्गैरर्थान्तरेषु नित्यं

---

१ चुल्लो P. २ चुल्ल P. ३ चुल्लइ P. ४ इत्यादेशौ वा स्याताम् M. ५ तादृशानजादिष्वपि M. ६ अर्थान्तरेष्वपि M. ७ संतपि M. ८ संतपति M.

भाष्यन्ते । पहरइ । युध्यते । संहरइ । संवृणोति । अणुहरइ । सदृशीभवति । णिहरइ । पुरीषोत्सर्जनं करोति । विहरइ । क्रीडति । आहरइ । खादति । परिहरइ । त्यजति । पडिहरइ । पुनः पूरयति । उपहरइ । पूजयति । आहरइ । आह्वयति । पवसइ । देशान्तरं गच्छति । उच्चुवइ । चटति । [1]झलहरइ । निःसरति । इत्यादि ॥

अत्र भावकर्मणोरेभ्य एव धातुभ्यः कतिचिद्रूपाणि प्रदर्श्यन्ते । अत्राकर्मकेषु धातुषु भावे प्रथमपुरुषैकवचनमेव । उपसर्गवशात् सकर्मकत्वे तेभ्योपि [2]बहुवचनानि भवन्ति । भावे भू इति स्थिते । अनुक्तमन्यन्यायेन यकि हो इत्यादेशः । पूर्ववत् हो य इति स्थिते

ईअइज्जौ यकः ॥ २ । ४ । ९१ ॥

सर्वेभ्यो धातुभ्यो भावकर्मणोर्विहितो यो यक् प्रत्ययस्तस्य ईअ इज्ज [3]इत्यादेशौ भवतः । होईअ । होइज्ज इति स्थिते तिबादयस्तदादेशा इजादयश्च पूर्ववत् । भावे । होईअइ । होईअए । होइज्जइ । होइज्जए । 'वा लड्लोट्छतृषु' इत्येत्वं वा । होईएइ । होइज्जेइ । 'लड्लटोश्च जर्जारौ' इति इचः स्थाने जर्जारौ च । 'ज्जाज्जे' इत्यत एत्वं च वा । होईएज्ज । होईएज्जा । होइज्जेज्ज । होइज्जेज्जा । कर्मणि लटि प्रथमपु[4]रुषैकवचने अनुपूर्वत्वमेव विशेषः । रूपाणि तु अणुहोईअइ । इत्यादि । भाववत् । कर्मणि प्रथमपु[5]रुषबहुत्वे झिझयोरादेशाः पूर्ववत् । यक ईआदेशपक्षे । अणुहोईअंति । अणुहोईअंते । अणुहोईअइरे । 'वा लड्लोट्छतृषु' इति वा एत्वे । अणुहोईएन्ति । अणुहोईएन्ते । अणुहोईएइरे । अत्र लड्लटोः जर्जारौ । 'ज्जाज्जे' इत्येत्वं च । अणुहोईएज्ज । अणुहोईएज्जा । एवं यक इज्जादेशपक्षेपि रूपाणि कल्पनीयानि । मध्यमपुरुषैकवचने सिप्थासोरादेशौ पूर्ववत् । यक ईआदेशपक्षे । अणुहोईअसि । अणुहोईएसि । अणुहोईएज्ज । अणु-

---

१ उल्लहइ M. २ बहुवचनान्यपि M. ३ इत्यादेशावापद्यते M. ४ My. and P. drop पुरुष. ५ My. and P. drop पुरुष.

होईएज्जा । एवं यक इज्जादेशपक्षेपि । मध्यमपुरुषबहुत्वे थध्वमोरादेशौ पूर्ववत् । अणुहोईअइत्था । अणुहोईअह । अणुहोईएइद्धा । अणुहोईएह । अणुहोईएज्ज । अणुहोईएज्जा । एवं यक इज्जादेशपक्षेपि । उत्तमैकवचने । यक ईआदेशपक्षे मिबिटोरादेशाः पूर्ववत् । अणुहोईअमि । अणुहोईआमि । अणुहोईइमि । अणुहोईएमि । अणुहोईएज्ज । अणुहोईएज्जा । एवं यक इज्जादेशपक्षेपि । उत्तमपुरुषबहुत्वे । मस्महिङोरादेशाः पूर्ववत् । यक ईआदेशपक्षे । अणुहोईअमो । अणुहोईआमो । अणुहोईइमो । अणुहोईएमो । अणुहोईएज्ज । अणुहोईएज्जा । एवं यक इज्जादेशपक्षेपि[1] । एवं मस्महिङोरादेशयोः म्होरपि रूपनिर्णयः कर्तव्यः । यक इज्जादेशपक्षेपि[2] तद्वद्रूपक्लृप्तिः[3] ॥

एवमजन्तानां हलन्तानां च धातूनां भावकर्मणोः लॅटि[4] रूपाणि निर्णेतव्यानि । आर्धधातुके यगभावेपि तस्य स्थाने ईअइज्जाववगन्तव्यौ । तथा च लुङ्लङ्लिट्सु भावे 'भूतार्थस्य सिहिअहि' इति स्यादयः । यक ईअइज्जौ च । होईअसि । होईअहिअ । होईअहि । इज्जादेशे । होइज्जसि । होइज्जहिअ । होइज्जहि । कर्मणि अणुहोईसि । अणुहोईअहिअ । अणुहोईअहि । एवमिज्जादेशेपि स्यादयस्तुतिप्तयोरेवेत्युक्तत्वात् । अन्यत्र लङ्रूपाण्युदाहर्तव्यानि ॥

एवमन्येषामजन्तानां हलन्तानां च धातूनां भूतार्थे रूपक्लृप्तिर्भवति । ऌलुटोः 'भविष्यति हिरादिः' इति हिः । ईअइज्जौ च । 'एच्च क्त्वातुंतव्यभविष्यति' इत्येदितौ । भावे । होईएहिइ । होईइहिइ । होईएहिज्ज । होईइहिज्ज । होईएहिज्जा । होईइहिज्जा । एवं यक इज्जादेशेपि । कर्मणि प्रथमैकवचने अनुपूर्वत्वमेव विशेषः । रूपाणि तु भाववत् । कर्मणि प्रथमबहुत्वे । अणुहुईएहिंति । अणुहोई-

---

१ °देशेपि P., My. २ °पक्षे M. ३ ° देशे एतद्व° My., P.
४ M. has अपि for लटि.

हिंति। अणुहोईएहिंते। अणुहोईइहिंते। अणुहोईएहिरे। अणुहोईइहिरे। अणुहोईएहिज्ज। अणुहोईएहिज्जा। एवमिज्जादेशेपि। मध्यमैकवचने। अणुहोईएहिसि। अणुहोईइहिसि। अणुहोईएहिसे। अणुहोईइहिसे। जर्जारौ च। एवमिज्जादेशेपि। [1]मध्यमबहुत्वे। अणुहोईएहिइत्था। अणुहोईइहिइत्था। अणुहोईएहिहा। जर्जारौ च। एवमिज्जादेशेपि। [2]उत्तमैकत्वे। अणुहोईएहामि। अणुहोईइहामि। अणुहोईएस्सामि। अणुहोईइस्सामि। अणुहोईएस्सं। अणुहोईइस्सं। जर्जारौ च। एवमिज्जादेशेपि। बहुत्वे। अणुहोईएहिमो। अणुहोईइहिमो। अणुहोईएहामो। अणुहोईइहामो। अणुहोईएस्सामो। अणुहोईइस्सामो। एवं मम्वोरपि। हिस्साहित्थयोः। अणुहोईएहिस्सा। अणुहोईइहिस्सा। अणुहोईएहित्था। अणुहोईइहित्था। जर्जारौ च। एवमिज्जादेशेपि। एवमन्येषां धातूनां भावकर्मणोर्भविष्यति रूपाणि। लोटि पूर्ववदीआइज्जौ। 'एकस्मिन् प्रथमादेः–' इति दुसुमवः। 'बहौ न्तुहमो', 'सोस्तु हि', 'लुगिज्जहीज्जस्विज्जेतः' इति लुगादयः। 'वा लङ्लोट्छतृषु' इत्येत्वं च वा। शेषं पूर्ववत्। भावे। होईएदु। होईअदु। होइज्जेदु। होइज्जदु। कर्मणि। ईआदेशपक्षे। प्रथमैकत्वे। अणुहोईएदु। अणुहोईअदु। जर्जारौ च। एवमिज्जादेशेपि। अणुहोईएन्तु। अणुहोईअन्तु। जर्जारौ च। मध्यमैकत्वे। अणुहोईएसु। अणुहोईअसु। अणुहोईएहि। अणुहोईअहि। अणुहोईए। अणुहोईअ। अणुहोईएइज्जहि। अणुहोईअइज्जहि। अणुहोईएइज्जसु। अणुहोईअइज्जसु। अणुहोईएइज्जे। अणुहोईअइज्जे। जर्जारौ च। एवमिज्जादेशेपि। बहुत्वे। अणुहोईएह। अणुहोईअह। जर्जारौ च। एवमिज्जादेशेपि। उत्तमैकत्वे। अणुहोईएमु। अणुहोईअमु। जर्जारौ च। एवमिज्जा-

---

1 My. and P. omit मध्यमबहुत्वे—एवमिज्जादेशेपि. 2 My. omits बहुत्वे—इज्जादेशेपि.

देशेपि । बहुत्वे । अणुहोईएमो । अणुहोईअमो । जर्जारौ च । एवमिज्जादेशेपि ॥

एवमन्येषां हलन्तानामजन्तानां[1] च लोटि भावकर्मणो रूपसिद्धि-रूह्या ॥

लिङि । 'त्विज्जालिङः' इति लिङादेशादिज्जात्पर इकारो वा प्रयो-क्तव्यः । अयमेव विशेषः । रूपाणि तु लोड्वत् ॥

लङि । ईअइज्जौ । 'माणन्तौल् च लङः' इति माणन्तौ च । भावे । होईअमाण । होईअन्त । होइज्जमाण । होइज्जन्त । कर्मणि । अणुहोईअमाण । अणुहोईअन्त । अणुहोइज्जमाण । अणुहोइज्जन्त । जर्जारौ च । एवमन्येषु पुरुषेषु वचनेषु ईअइज्जयोरुदाहरणानि ॥

धात्वन्तराणामपि लङ्येवं रूपाणि कल्पनीयानि ॥

अथ भावकर्मणोरेधादयः प्रदर्श्यन्ते । ईअइज्जौ । एहीअइ । एहिज्जहि ॥ डुपचष् पाके । वईअई । वइज्जइ ॥ टुनदि समृद्धौ । णंदीअइ । णंदिज्जइ ॥ ध्वंसु गतौ । झुंसीअइ । झुंसिज़इ । धंसी-अइ धंसिज्जइ ॥ व्येञ् संवरणे । वेईअइ । वेइज्जइ ॥ अद् भक्षणे । अदीअइ । अदिज्जइ ॥ ओहाक् त्यागे । हाईअइ । हाइज्जइ ॥ डुधाञ्—धाईअइ । धाइज्जइ ॥ षूञ्—सवीअइ । सविज्जइ ॥ णह बन्धने । णहीअइ । णहिज्जइ ॥ तुद व्यथने । तुदीअइ । तुदिज्जइ ॥ मृङ्[2] मरणे । मरीअइ । मरिज्जइ ॥ मुच्लृ[3] मोक्षणे । मुईअइ । मुइ-ज्जइ । लृलुटोः 'डोच्छ वचिमुचिरुदिश्रुभुजः' इति ओच्छादेशो हिलुक् च वा । मोच्छीअहिइ । मोच्छिज्जहिइ । 'डं मेश्छात्ततः' इति मेस्थाने डं च । मोच्छीअअं । मोच्छिज्जअं ॥ एवं वच्यादेरपि भाव-कर्मणोर्लृलुटो रूपम् । शेषं पूर्ववत् । रुधिर्—रुंधीअइ । रुंधिज्जइ । 'युधबुध—' इत्यादि सूत्रेण रुधेरन्त्यस्य झादेशे । रुंझीअइ । रुंझि-

---

१ अजन्तानां हलन्तानां च M. २ मृञ् । My., P. ३ P. and My. drop it.

ज्जइ ॥ युजिर्—जुंजीअइ । जुंजिज्जइ । जुप्पीअइ । जुप्पिज्जइ । जुज्जीअइ । जुज्जिज्जइ । अत्र 'जुंजजुज्जजुप्पा युजेः' इति सूत्रेण त्रय आदेशाः । क्वचित् सिद्धावस्थापेक्षया[1] जुज्जइ इति च दृश्यते । भुज पालनाभ्यवहारयोः—भुईअइ । भुइज्जइ । ऌलुटोः । 'डोच्छ वचिमुचिरुदिश्रुभुजः' इति ओच्छादेशो हिलुक् च वा । भोच्छीअहिइ । भोच्छिज्जहिइ । भोच्छीअइ । भोच्छिज्जइ । 'डं मेश्छात्ततः' इति मेस्थाने डं च । भोच्छीअअं । भोच्छिज्जअं । भोच्छीअहिमि । भोच्छिज्जहिमि ॥ तनु—तणीअइ । तणिज्जइ । 'तड्डवविरल्लतडतड्डास्तनेः' इति तड्डवाद्यादेशाः । तड्डवीअइ । तड्डविज्जइ । इत्याद्यपि ॥ मनु—मणीअइ । मणिज्जइ ॥ कृञ्—करीआई । करिज्जइ । लुङ्लङ्लिट्सु 'आ भूतभविष्यति च कृञः' इत्याकारः स्यादयश्च । काईअसि । काईअहिअ । काईअहि । एवमिज्जादेशेपि । भविष्यति । काईएहिइ । काईइहिइ । एवमिज्जादेशेपि । 'कृदो हं' इति भविष्यति मेस्थाने हं । काईएहं । काईइहं । काइज्जेहं । काइज्जिहं । पक्षे । काईएहिमि । काइज्जहिमि ॥ वृञ्—वरीअइ । वरिज्जइ ॥ ग्रह उपादाने—गहीअइ । गहिज्जइ ॥[2]

अनया दिशा धात्वन्तराणां सामान्येन विहितोक्तधात्वादेशस्थले च भावकर्मणोर्लकारेषु रूपाण्युदाहर्तव्यानि । ग्रन्थविस्तरभयाद्विशेषविधानाभावाच्चास्माभिर्न लिख्यन्ते ॥

अथ भावकर्मणोर्धातूनामागमादेशाश्च प्रदर्श्यन्ते ॥

'णो हश्च चिजिपूश्रुधूस्तुहुलूभ्यः' इत्यतः 'णो हश्च' इत्यधिकृत्य

भावकर्मणि तु वर्यग्लुक् च ॥ २ । ४ । ७३ ॥

भावे कर्मणि च वर्तमानेभ्यश्चिज्यादिभ्यो धातुभ्यः परो वकारागमो रित् स्याद्वा । तत्संयोगेन यको लुक् । रित्वाद् द्वित्वम् । चिव्वइ ।

---

१ सिद्धरूपापेक्षया M. २ M. has दृङ्—दरीअइ । दरिज्जइ in place of this line.

जिव्वइ । पुव्वइ । सुव्वइ । धुव्वइ । थुव्वइ । हुव्वइ । लुव्वइ । अत्र 'संयोगे' इति यथायोगं ह्रस्वः । बहुलाधिकारात् 'स्तौ' इत्युत ओत्वं न भवति । पक्षे 'णो ह्रश्च—' इत्यादिना ण इत्यागमः । यक ईअइज्जौ । चिणीअइ । चिणिज्जइ । जिणीअइ । जिणिज्जइ । इत्यादि । भविष्यति । चिणिज्जहिइ । इत्यादि ॥

मर्चेः ॥ २ । ४ । ७४ ॥

'भावकर्मणि' इत्यनुवर्तते 'यग्लुक् च' इति च । चिनोतेः परो भावकर्मणि मकारागमो रिद्वा स्यात् । चिम्मइ । पक्षे । चिव्वइ । चिणिज्जइ । भविष्यति । चिम्महिइ । पक्षे । चिणिज्जहिइ ॥

अन्त्यस्य हनखनोः ॥ २ । ४ । ७५ ॥

'मइ' इत्यनुवर्तते । हन खन इत्येतयोरन्त्यस्य भावकर्मणि मोरिद्वा स्यात् तत्संनियोगेन यग्लुक् च । हम्मइ । पक्षे । हणिज्जइ[2] । भवि-[3]ष्यति । हम्महिइ[4] । खणिज्जहिइ । बहुलाधिकारात् कर्तर्यपि । हम्मइ । हन्तीत्यर्थः । क्वचिन्न भवति । हंतव्वं[5] कहंचण ॥

दुहलिहवहरुहां भरत उच्च ॥ २ । ४ । ७६ ॥

दुहादीनामन्त्यस्य भावकर्मणि भकारो रिद्वा स्यात् तत्संनियोगेन यग्लुक् च वहेरत उकारश्च । दुब्भइ । लिब्भइ । वुब्भइ । रुब्भइ । पक्षे । दुहिज्जइ । लिहिज्जइ । वहिज्जइ । रुहिज्जइ ॥

दहेर्झर् ॥ २ । ४ । ७७ ॥

'अन्त्यस्य' इत्यनुवर्तते । दहेरन्त्यस्य भावकर्मणि झकारो रिद्वा स्यात् तत्संनियोगेन यग्लुक् च । दज्झइ । पक्षे । दहिज्झइ ॥

बन्धो न्धः ॥ २ । ४ । ७८ ॥

---

१ भावे कर्मणि M. २ M. adds after पक्षे हणिज्जहि । खम्मिहिइ । ३ M. inserts खम्मइ । खणिज्जइ after it. ४ हम्मिहिइ M. ५ M. has हंतव्वं । हंतूण । हन्तव्यम् । हत्वा ।

'झइ' अनुवर्तते । बन्ध बन्धन इत्यस्य धातोः न्धइत्यस्य [1]भावकर्मणि झकारो रिद्वा स्यात् तत्संनियोगेन यग्लुक् च । बज्झइ । बन्धिज्झई[2] ॥

रुध उपसमनोः ॥ २ । ४ । ७९ ॥

'अन्त्यस्य' इत्यनुवर्तते 'झइ' इति च । उपसमनुभ्यः परस्य रुधेरन्त्यस्य भावकर्मणि झकारो रिद्वा स्यात् तत्संनियोगेन यग्लुक् च । उपरुज्झइ । पक्षे[3] । उपरुंधिज्जइ । ईत्यादि[4] ॥

द्वे गमिगे ॥ २ । ४ । ८० ॥

'अन्त्यस्य' इत्यनुवर्तते । गमादौ धातोरन्त्यस्य द्वे भवतो [5]भावकर्मणि तत्संनियोगेन यग्लुक् च । गम्मइ । गमिज्जइ । हस्सइ । हसिज्जइ । भण्णइ । भणिज्जइ । इत्यादि । गमादि—गम् हस् भण् लुभ् कथ् भस् भुज् रुद् । 'नमो द्विजरुदां वः' इति कृतवकारो रुदिरत्र गृह्यते[6] ॥

ईर हृकृतॄज्राम् ॥ २ । ४ । ८१ ॥

हृञ् कृञ् तॄ जॄ इत्येतेषामन्त्यस्य भावकर्मणि ईर इत्यादेशो वा स्यात् तत्संनियोगेन यग्लुक् च । हीरइ । हरिज्जइ । तीरइ । तरिज्जइ । जीरइ । जरिज्जइ । अत्र सर्वत्र ईकारादेशाभावे[7] 'अर उः' इति ऋकारस्य अरादेशः[8] ॥

अजेर्विडप्पः ॥ २ । ४ । ८२ ॥

'अन्त्यस्य' इति निवृत्तम् । अजेर्विडप्प इत्यादेशो वा स्यात् तत्संनियोगेन यग्लुक् च । विडप्पइ । पक्षे । अज्जिज्जइ ॥

---

१ भावकर्मणोः M. २ M. adds भविष्यति । बन्धिजहिअ । ३ M. adds after it संरुज्झइ. ४ After this M. inserts भविष्यति । उपरुज्झहिअ । उपरुन्धिजिहाइ । ५ भावकर्मणोः M. ६ M. adds भविष्यति गम्मिहइ । गमिज्जहइ । इत्यादि. ७ ईकाराभावे M. ८ M. adds भविष्यति हिरिज्जिहिइ । इत्यादि.

आरभ आढप्पः ॥ २ । ४ । ८३ ॥

आरभतेर्भावकर्मणि आढप्प इत्यादेशो वा स्यात् । तत्संनियोगेन यग्लुक् च । आढप्पइ । पक्षे । आरभिज्जयि ॥

णप्पणज्जौ ज्ञः ॥ २ । ४ । ८४ ॥

जाणातेर्भावकर्मणि णप्प णज्ज इत्येतावादेशौ स्यातां तत्संनियोगेन यग्लुक् च । णप्पइ । णज्जइ । पक्षे । जाणिज्जइ । मुणिज्जइ । अत्र 'जाणमुणौ ज्ञः' इति ज्ञाधातोर्जाणमुणादेशौ । 'ज्ञम्नोः' इति णत्वे । णाइज्जइ ॥

सिप्पस्सिचस्निहोः ॥ २ । ४ । ८५ ॥

सिञ्चतेः स्निह्यतेश्च भावकर्मणि सिप्पादेशो वा स्यात् तत्संनियोगेन यग्लुक् च । सिप्पइ । सिच्यते । स्निह्यते वा । पक्षे । सिंचिज्जइ । ण्हिहिज्जइ । अत्र 'श्लक्ष्ण—'इत्यादिना ण्हादेशः ॥

वाहिप्पो व्याहुः ॥ २ । ४ । ८६ ॥

व्याहरतेर्भावकर्मणि वाहिप्प इत्यादेशो वा स्यात् तत्संनियोगेन यग्लुक् च । वाहिप्पइ । पक्षे । वाहरिज्जइ ॥

ग्रहेर्घेप्पः ॥ २ । ४ । ९० ॥

ग्रहेर्धातोर्भावकर्मणि घेप्पादेशो वा स्यात् तत्संनियोगेन यग्लुक् च । घेप्पइ । पक्षे । गेण्हिज्जइ । अत्र 'ग्रहेर्णिरुवारगेण्ह—'इत्यादिना गेण्हादेशः ॥

छिप्पः स्पृशतेः ॥ २ । ४ । ८८ ॥

स्पृशतेर्भावकर्मणि छिप्प इत्यादेशो वा स्यात् तत्संनियोगेन यग्लुक् च । छिप्पइ । पक्षे । छिविज्जइ । अत्र 'स्पृशिश्छिवालुक्—' इत्यादिना स्पृशतेश्छिवादेशः ॥

दीसल् दृशेः ॥ २ । ४ । ९१ ॥

दृशेर्भावकर्मणि दीस इत्यादेशो लित् स्यात् तत्संनियोगेन यग्लुक् च । लित्वान्नित्यम् । तथा च 'दृशिरोअक्खणिअच्छावअच्छ—'

इत्यादि सूत्रेण विधीयमाना आदेशाः दृशेः कर्मणि न भवन्ति । दीसइ ॥

वचेरुंचः ॥ २ । ४ । १० ॥

वचेर्भावकर्मणि उंच इत्यादेशो वा स्यात् तत्संनियोगेन यग्लुक् च । उंचइ । पक्षे । वइज्जइ । एषां धातूनामुक्ता एते आदेशा भावकर्मणो-रेव भवन्ति । एषां धातूनामेतद्व्यतिरिक्ता आदेशाः कर्तर्यपि भवन्ति ॥

अथ णिचि रूपनिर्णयः प्रदर्श्यते ।

भू इति स्थिते । अनुक्तमन्यन्यायेन णिचि भुवो हो इत्यादेशाः पूर्ववत् । होणि इति स्थिते ॥

णिजदेदावावे ॥ २ । ४ । ११ ॥

धातोः प्रेरणार्थे विहितस्य णिच्प्रत्ययस्य स्थाने अत् एत् आव आवे इति चत्वार आदेशा भवन्ति । तकारस्तावन्मात्रप्रदर्शनार्थः । इजादयः पूर्ववत् । होअइ । होएइ । होआवइ । होआवेइ । बहुला-धिकारात् क्वचिदेतन्नास्ति । जाणअइ । जाणावइ । जाणावेइ । क्वचि-दावे नास्ति । भारइ । भारेइ । भारावइ । पारइ । पारेइ । पारावइ ॥

गुर्वादेरविर्वा ॥ २ । ४ । १२ ॥

'णिज्' अनुवर्तते । गुरुरादिर्यस्य धातोः स गुर्वादिः । गुर्वादेर्णिचः अविर्वा स्यात् । होअविइ । अत्र न यण् । 'एङः' इति च प्रति-षेधात् संधिर्न भवति । 'अपदे' इत्युक्तत्वाद्वा । लटि प्रथमे पूर्ववदि-जादयः जर्जारौ च । अत्र णिजादेशयोरावे आव इत्येतयोः 'ज्जाज्जे' इत्येत्वे कृते णिजादेशयोः अत् एत् इत्येतयोश्च स्वरूपतो भेदाभावा-च्चतुर्णामुदाहरणवेलायां द्वैरूप्यमवगन्तव्यम् । होअइ । होएइ । होआ-वइ । होआवेइ । एवं तिप्सयोरिजादेशे रूपाणि । 'मध्ये चाजन्तात्' इति जर्जारौ । होएज्जइ । होएज्जाइ । इदमदेतोः समानम् । होआ-वेज्जइ । होआवेज्जाइ । इदमावेआवयोस्तुल्यम् । होअविज्जइ ।

होअविज्जाइ । 'लङ्लृटोश्च जर्जारौ' । होएज्ज । होएज्जा । इदमदेतोः समानं रूपम् । होआवेज्ज । होआवेज्जा । इदमावेआवयोस्तुल्यम् । होअविज्ज । होअविज्जा । लट्प्रथमबहुत्वे । होअन्ति । होअन्ते । होअइरे । होएन्ति । होएन्ते । होएइरे । एवमावावेअन्तानामप्युदाहार्यम् । होएज्जन्ति । होएज्जन्ते । होएज्जइरे । इदमदेतोस्तुल्यम् । होआवेज्जन्ति । होआवेज्जन्ते । होआवेज्जइरे । इदमावेआवयोस्तुल्यम् । पूर्वोक्तान्येव जारादेशपक्षेप्युदाहरणानि । विशेषस्तु । होएज्जाइरे । होआवेज्जाइरे । युक्तपरे 'संयोगे' इति ह्रस्वः । होअविज्जन्ति । होअविज्जन्ते । होअविज्जइरे । होअविज्जाइरे । जारि । पूर्ववत् । होएज्ज । होएज्जा । इति 'मध्ये चाजन्तात्' इति जर्जारावुदाहर्तव्यौ । एवमावेआवयोरपि जर्जारावुदाहर्तव्यौ । मध्यमे । होअसि । होअसे । होआवसि । होआवसे । होएसि । होआवेसि । होअविसि । नात्र से । अनदन्तत्वात् । होएज्जसि । होएज्जासि । अदेतोरिदम् । होआवेज्जसि । होआवेज्जासि । आवेआवयोरिदम् । होअविज्जसि । होअविज्जासि । अन्ते जर्जारौ च । मध्यमबहुत्वे । होअइत्था । होअह । होएइत्था । होएह । एवमावावेअवीनामुदाहार्यम् । होएज्जइत्था । होएज्जाइत्था । होएज्जह । होएज्जाह । अदेतोः । होआवेज्जइत्था । होआवेज्जाइत्था । होआवेज्जह । होआवेज्जाह । आवेआवयोः समानम् । होअविइत्था । होअविह । जर्जारौ च । उत्तमे । होअमि । होआमि । होएमि । होइमि । एवमावादेशेपि । होएमि । होआवेमि । होअविमि । मध्ये । जर्जापक्षे । मीत्यस्योच्चारणमेव विशेषः । अन्यन्मध्यमैकत्ववत् । बहुत्वे । होअमो । होआमो । होएमो । एवमावादेशेपि । एवमवावयोर्मम्वोरपि । होएमो । होआवेमो । एवमनयोर्मम्वोरपि । होअविमो । एवं मम्वोरपि । जर्जापक्षे । होअज्जमो । होअज्जामो । इत्यादि । पूर्ववत् । विशेषस्तु मोममूनामुच्चारणम् । अन्ते जर्जारौ च । एवमन्येषामजन्तानां णिचि लटि च रूपम् । लुङ्लङ्लिट्सु णिजादेशा इजादयश्च पूर्ववत् । 'भूतार्थस्य

सिहिअहि' इति स्यादयः । शेषं लड्वत् । होअसि । होअहिअ । होअहि । होएसि । होएहिअ । होएहि । एवमावावेअवीनामुदाहार्यम् । लड्रूपाणि च सर्वाणि । ऌलटोः । णिजादेशाः । 'भविष्यति हिरादिः' इति हिः । 'हार्सा मिमोमुमे वा' इति हार्सा । 'सैं' इति सैं । 'हिस्साहित्था मुमोमस्य' इति हिस्साहित्था च । शेषं पूर्ववत् । होअहिइ । होएहिइ । होआवहिइ । होआवेहिइ । होअविहिइ । होएज्जहिइ । अदेतोः । होआवेज्जहिइ । आवेआवयोः । होएहिज्जा । अदेतोः । होआवेहिज्जा । आवेआवयोः । होअविज्जहिइ । होअविज्जाहिइ । होअविहिज्ज । होअविहिज्जा । प्रथमबहुत्वे । होअहिन्ति । होअहिन्ते । होअहिइरे । एवमावावेअवीनामुदाहार्यम् । होअविज्जहिन्ति । होअविज्जहिन्ते । होअविज्जइरे । एवं जारोपि । होएहिज्ज । होएहिज्जा । एवमावावेअवीनाम् । मध्यमे । होअहिसि । होएहिसि । एवमावावेअवीनाम् । होएज्जहिसि । होएज्जाहिसि । अदेतोः । एवमावेआवयोः । होअविज्जहिसि । होअविज्जाहिसि । जर्जारौ च । मध्यमबहुत्वे । होअहिइद्धा । होअहिह । एवमावावेअवीनामुदाहार्यम् । होएज्जहिइत्था । होएज्जाहिइत्था । होएज्जहिह । होएज्जाहिह । अदेतोस्तुल्यम् । एवमावावेअवीनामुदाहर्तव्यम् । जर्जारौ च । उत्तमे । होअहिमि । होएहिमि । एवमावावेअवीनामुदाहार्यम् । होअहामि । होएहामि । एवमावावेअवीनामुदाहार्यम् । होअहामि । होएहामि । एवमावावेअवीनाम् । होअस्सामि । होएस्सामि । एवमावावेअवीनाम् । होअहिस्सं । होएहिस्सं । एवमावावेअवीनाम् । होएज्जहिमि । होएज्जाहिमि । अदेतोः । एवमावावेअवीनाम् । जर्जारौ च । उत्तमबहुत्वे । होअहिमो । होएहिमो । एवमावावेअवीनाम् । होअहामो । होएहामो । एवमावावेअवीनाम् । होअहामो । होएहामो । एवमावावेअवीनाम् । होअस्सामो । होएस्सामो । एवमावावेअवीनाम् । एवं मम्वोरप्युदाहर्तव्यम् । होअहिस्सा । होअहिद्धा । होएहिस्सा । होएहिद्धा । एवमावावेअवीनाम् । होएज्जहिमो । होएज्जाहिमो ।

अदेतोरिदं रूपम् । एवमावावेअवीनाम् । एवं मम्वोरपि । होअ-हिज्ज । होअहिज्जा । एवमावावेअवीनाम् । एवमन्येषामजन्तानां णिचि भविष्यति रूपं ज्ञेयम् । लोटि णिजादेशाः दुसुमवः । 'बहौ न्तु-ह्मो' । 'सोस्तु हि' । 'वा लड्लोट्ट्—' इत्येत्वं च यथायोगम् । प्रथमे । होअदु । होएदु । अदेतोः । होआवदु । होआवेदु । आवेआव-योरिदम् । होअएदु । होएज्जदु । होएज्जादु । अदेतोः । एवमावावे-अवीनाम् । होएज्ज । होएज्जा । अदेतोः । एवमावावेअवीनाम् । होएज्जन्तु । अदेतोः । एवमावावेअवीनाम् । जर्जारौ च । मध्यमे । होअसु । होएसु । एवमावावेअवीनाम् । होएज्जसु । होएज्जासु । अदेतोः । एवमावावेअवीनाम् । एवं 'सोः' इत्यादेशपक्षेपि । जर्जारौ च । मध्यमबहुत्वे । होअह । एवमावावेअवीनाम् । होएज्जह । होएज्जाह । अदेतोः । एवमावावेअवीनाम् । जर्जारौ च । उत्तमे । एकवचने मीत्यस्योच्चारणम् । बहुवचने मो इत्यस्योच्चारणं च विशेषः । रूपाणि तु प्रथममध्यमैकत्वबहुत्ववत् । एवं णिचि लोट्यन्येषामजन्तानां धातूनां रूपं नेयम् । लिङि णिजादेशाः । 'त्विज्जालिङः' इतीज्जात्पर इत् । होएज्जइ । होएज्जाइ । होआवेज्जइ । होआवेज्जाइ । इत्यादि लोड्रूपाणि च । लृङि णिजादेशाः । 'माणन्तौलृ च लृङः' इति माणन्तौ च । होअमाण । होअन्ते । होएमाण । होएन्त । एवमावावेअवीनाम् । होएज्जमाण । होएज्जन्त । एवमावावेअवीनां सर्वत्र पुरुषेषु वचनेषूदा-हार्यम् । हवादीनां तु भेदः । पूर्ववण्णिजादेशाः । 'णिजदेदावावे' इत्यतो 'णिज्' इत्यधिकृत्य षष्ठ्यन्तविपरिणामः ।

अदेल्लुक्यात्खोरतः ॥ २ । ४ । १५ ॥

णिचः स्थाने विहितेषु अत् एत् लुक् इत्येतेषु परतः धातोरादेरतः आद् भवति ॥

लुक् भावकर्मणिच्स्थले प्रदर्शयिष्यते ॥

हावइ । हावेइ । केचिदावे आव इत्येतयोरपि आदेरत आत्वमि-

च्छन्ति । हावावइ । हावावेइ । पूर्ववज्जर्जारौ च । लटि प्रथमे । होवइ । होवेइ । होहवइ । होहवेइ । होवेज्ज । होवेज्जा । होवन्ति । होवन्ते । होवइरे । होवेन्ति । होवेन्ते । होवेइरे । होहवन्ति । होहवन्ते । होहवइरे । जर्जारौ च । मध्यमे । हावसि । हावेसि । हावावसि । हावावेसि । जर्जारौ च । मध्यमबहुत्वे । हावइद्धा । हावह । हावेइद्धा । हावेह । हावावइद्धा । हावावह । हावावेइद्धा । हावावेह । जर्जारौ च । उत्तमे । हावमि । हावामि । हाविमि । हावेमि । हावावमि । हावावामि । हावाविमि । हावावेमि । जर्जारौ च । उत्तमबहुत्वे । हावमो । हावामो । हाविमो । हावेमो । हावावमो । हावावामो । हावाविमो । हावावेमो । एवं मम्वोरपि । जर्जारौ च । एवं हलन्तानां णिचि लटि रूपं नेयम् । लुङ्लङ्लिट्सु णिजादेशाः । भूतार्थे 'हलईअ' इति तिप्तयोरीअः । हावईअ । हावईआ । हावावईअ । हावावेईअ । शेषं लड्वत् । ल्लुटोः णिजादेशाः । 'भविष्यति हिरादिः' इति हिः । 'हार्सा मिमोमुमे वा' । 'सैं' । 'हिस्साहित्था मुमोमस्य' । शेषं पूर्ववत् । हाविहिइ । हावेहिइ । हावाविहिइ । हावावेहिइ । हाविहिज्ज । हावेहिज्जा । हावाविहिज्ज । हावावेहिज्ज । एवं जारोपि । हावहिन्ति । हावेहिन्ति । एवं तेइरयोः । हावावहिन्ति । हावावेहिन्ति । एवं तेइरयोः । जर्जारौ च । मध्यमे । हावहिसि । हावेहिसि । हावावहिसि । हावावेहिसि । जर्जारौ च । मध्यमबहुत्वे । हावहिइद्धा । हावहिह । हावेहिइद्धा । हावेहिह । हावावहिइद्धा । हिवावहिह । एवमदन्तेपि । जर्जारौ च । उत्तमे । हावहिमि । हावहामि । हाविस्सामि । एवमदन्तेपि । हावावहिमि । हावावहामि । हावाविस्सामि । हावाविस्सं । एवमत एदादेशेपि । जर्जारौ च । उत्तमबहुत्वे । हावहिमो । हावहामो । हाविस्सामो । एवमेदादेशेपि । हावावहिमो । हावावहामो । हावाविस्सामो । एवमत एदादेशेपि । एवं मम्वोरपि । हावहिस्सा । हावहिद्धा । हावावहिस्सा । हावावहिद्धा । हावाविहिस्सा । हावाविहिद्धा । एवमेदन्तेपि ।

जर्जारौ च । अत्र सर्वत्र 'एच्च क्त्वातुंतव्यभविष्यति' इत्यत्र एदितौ । एवं हलन्तान्तराणां लोटि णिजादेशाः दुसुमवः । 'बहौ न्तुहमो' 'सोस्तु हि' । 'लुगिज्जहीज्जस्विज्जेतः' इति लुगादयश्च । शेषं पूर्ववत् । प्रथमे । हावदु । हावेदु । हावावदु । हावावेदु । जर्जारौ च । बहुत्वे । हावन्तु । हावेन्तु । हावावेन्तु । हावावन्तु । जर्जारौ च । मध्यमे । हावसु । हावेसु । हावावसु । हावावेसु । हावहि । हावेहि हावावहि । हावावेहि । लुगादयः । हाव । हावेज्जहि । हाविज्जसु । हाविज्जे । हावाव । हावावेज्जहि । हावावेज्जसु । हावावेज्जे । इत्यादि । जर्जारौ च । बहुत्वे । हावह । हावेह । हावावह । हावावेह । जर्जारौ च । उत्तमे । हावमि । हावामि । हाविमि । हावेमि । उत्तमबहुत्वे । हावमो । हावामो । हाविमो । हावेमो । इत्यादि । अत्र सर्वत्र यथायोगं 'वा लड्लोट्—'इत्यादिना अत एत्वं वा । 'मोममुण्विच्च' इतीत्वं च । लिङि 'त्विज्जालिङः' इतीत्वम् । हावेज्जइ । हावेज्जाइ । हावावेज्जइ । हावावेज्जाइ । लोड्रूपाणि च । लृङि माणन्तौ । हावमाण । हावन्त । हावावमाण । हावावन्त । एवमेदन्ता अपि । जर्जारौ च । एवं सर्वेषु पुरुषेषु वचनेषूदाहार्यम् ॥

एधादयः प्रदर्श्यन्ते णिजादेशाः । 'गुर्वादेरविर्वा' । एहइ । एहावइ । एहावेइ । एहाविइ ॥ पच् । 'अदेल्लुक्यात् खोरतः' इत्यात्वम् । पाअइ । पाएइ । पाआवइ । पाआवेइ । अत्र आत्वे कृते बहुलाधिकारादाविर्न भवति ॥ टुनदि । णंदइ । णंदेइ । णंदावइ । णंदावेइ । णंदविइ ॥ ध्वंसु गतौ । झंसइ । झंसेइ । झंसावइ । झंसावेइ । झंसविइ । एवं धंसइ । इत्याद्यपि ॥ व्येञ् । 'गुर्वादेरविर्न्रा' । वेअइ । वेएइ । वेआवइ । वेआवेइ । वेअविइ ॥ अद् । आदइ । आदेइ । आदावइ । आदावेइ । 'अदेल्लुक्यात्—' इत्यात्वम् ॥ शीङ् । 'योरेङ्' इत्येत्वम् । सेअइ । सेएइ । सेआवइ । सेआवेइ । सेआविइ ॥ ब्रूञ ।

'उवर्णस्याव:' । 'अदेल्लुक्यात्—'इत्यात्वम् । बावइ । बावेइ । बावावइ । बावावेइ ॥ हु दानादानयोः । 'णो ह्रश्च—'इत्यादिना णः । हुणअइ । हुणएइ । हुणावइ । हुणावेइ ॥ ओहाङ् । हाअइ । हाएइ । हाआवइ । हाआवेइ । हाअविइ । अत्र गुर्वादित्वादविः ॥ धाञ् । धाअइ । धाएइ । धाआवइ । धाआवेइ । धाअविइ ॥ दिव् । दिवइ । दिवेइ । दिवावइ । दिवावेइ ॥ षूञ् । 'उवर्णस्याव:' । 'अदेल्लुक्यात्—' इत्यात्वम् । सावइ । सावेइ । सावावइ । सावावेइ ॥ मृङ् । 'अर उः' । आत्वम् । मारइ । मारेइ । मारावइ । मारावेइ ॥ रुधि । न्धन्भौ । रुन्धइ । रुन्धेइ । रुन्भइ । रुन्भेइ । रुज्झइ । इत्यादि ॥ डुकृञ् । कारइ । कारेइ । इत्यादि ॥ डुक्रीञ् । केअइ । केएइ । केआवइ । केआवेइ । केअविइ ॥ भ्रमु । 'णिजदेदावावे' इत्यतः 'णिच्' इत्यधिकृत्य

भ्रमेराडः ॥ २ । ४ । १३ ॥

भ्रमेः परो णिच् आड इति वा स्यात् । भमाडइ । पक्षे । भामइ । भामेइ । भामावइ । भामावेइ ॥ पटिघातौ णिचि 'फः पाटिपरिघपरिखा—' इत्यादिना पस्य फः । फाळइ । फाळेइ । इत्यादि । अत्र बडिशादित्वाट्टस्य लत्वम् । अथ चुरादयः । चुर स्तेये । णिचि । णिजादेशाः । 'अचोचाम्' इत्युकारस्य ओकारः । चोरइ । चोरेइ । चोरावइ । चोरावेइ । चोरविइ ॥ पाल रक्षणे । पाळइ । पाळेइ । पाळावइ । पाळावेइ । पाळविइ ॥ अर्च पूजायाम् । अच्चइ । अच्चेइ । अच्चावइ । अच्चावेइ अच्चविइ ॥ इत्याद्युक्तसर्वधातुषु तदादेशेषु च णिचि रूपाणि बुद्धिमद्भिरूह्यानि । ग्रन्थगौरवभयादस्माभिर्न लिख्यन्ते ॥

अथ णिचि धात्वादेशाः प्रदर्श्यन्ते ।

स्पृहदूञोः सिहदूमौ णिचोः ॥ २ । ४ । ९२ ॥

णिजन्तयोरनयोः सिहदूम इत्येतावादेशौ भवतः । सिहइ । दूमइ । सिहेइ । इत्यादि ॥

निवृपतोर्णिहोडो वा ॥ २ । ४ । ९३ ॥

इत उत्तरं यावद्धात्वादेशं 'णिच्' अनुवर्तते । निपूर्वस्य वृञः पतेश्च णिहोड इत्यादेशो वा स्यात् । णिहोडइ । निवारयति पातयति वा । पक्षे । णिवारेइ । पाडेइ । अत्र प्रत्यादिपाठात् तस्य डत्वम् ॥

धवलोद्घटोर्दुमोग्गौ ॥ २ । ४ । ९४ ॥

'वा' इत्यनुवर्तते । धवलयतेर्नामधातोरुत्पूर्वस्य घटयतेश्च णिजन्तस्य यथासंख्यं दुमउग्ग इत्यादेशौ वा भवतः । दुमइ । उग्गइ । पक्षे । धवळइ । उग्घाडेइ । अत्र 'टो डः' इति टस्य डत्वम् ॥

भ्रमवेष्ट्योस्तालिअंटपरिआलौ ॥ २ । ४ । ९५ ॥

भ्रमयतिवेष्टयत्योर्णिजन्तयोर्यथाक्रमं तालिअंट परिआल इत्येतावादेशौ वा भवतः । तालिअंटइ । पक्षे । भमाडइ । अत्र 'भ्रमेराडः' इत्याडः । भामइ । वेष्टेः परिआलइ । पक्षे । वेडइ । अत्र 'वेष्टेः' इत्यन्त्यस्य डः ॥

रावो रञ्जयतेः ॥ २ । ४ । ९६ ॥

रञ्जयतेर्णिजन्तस्य राव इत्यादेशो वा स्यात् । रावेइ । पक्षे । रंजेइ ॥

तुलिडोल्योरोहामरंखोलौ ॥ २ । ४ । ९७ ॥

णिजन्तस्य तुलयतेर्दोलयतेश्च नामधातोर्यथासंख्यं ओहाम रंखोल इत्येतौ वा भवतः । ओहामइ । रंखोलइ । पक्षे । तुलइ । दोलइ ॥

आसंघः संभावेः ॥ २ । ४ । ९८ ॥

संभावयतेरासंघ इति वा स्यात् । आसंघइ । पक्षे । संभावेइ । संभावयति ॥

अर्पेरल्लिवपणामचच्चुप्पाः ॥ २ । ४ । ९९ ॥

णिजन्तस्यार्पयतेः अल्लिव । पणाम । चच्चुप्प इति त्रय आदेशा वा भवन्ति । अल्लिवइ । पणामइ । चच्चुप्पइ । पक्षे । अप्पेइ । ओप्पेइ । अत्र 'त्वपौ' इत्यादेरत ओत्वं वा ॥

गुलुगुंछोत्थंघोव्वोल्लोल्लोला उन्नमेः ॥ २ । ४ । १०० ॥

नमतेरुत्पूर्वस्य णिजन्तस्य गुलुगुंछ उत्थंघ उव्वेल्ल उल्लोल इति चत्वार आदेशा वा स्युः । गुलुगुंछइ । उत्थंघइ । उवेल्लइ । उल्लोलइ । पक्षे । उण्णवेइ । अत्र 'नमोद्विजरुदां वः' इत्यन्त्यस्य वत्वम् ॥

प्रकाशेर्णुव्वः ॥ २ । ४ । १०१ ॥

प्रकाशतेर्णिजन्तस्य णुव्व इति वा स्यात् । णुव्वइ । पक्षे । पआसेइ ॥

णिहुवः कमेः ॥ २ । ४ । १०२ ॥

कमेः स्वार्थे णिजन्तस्य णिहुव इत्यादेशो वा स्यात् । णिहुवइ । पक्षे । कामेइ ॥

नशेर्विप्पगालणासवपलावहारवविउडाः ॥ २ । ४ । १०३ ॥

नाशयतेर्णिजन्तस्य विप्पगाल णासव पलाव हारव विउड इति पञ्चादेशा वा स्युः । विप्पगालइ । णासवइ । पलावइ । हारवइ । विउडइ । पक्षे । णासेइ ॥

वल आरोपेः ॥ २ । ४ । १०४ ॥

णिजन्तस्यारोपेर्वल इति वा स्यात् । वलइ । पक्षे । आरोवेइ ॥

विरेचेरोलुङ्डोलुङ्डपल्हत्थाः ॥ २ । ४ । १०५ ॥

विपूर्वस्य रेचयतेर्णिजन्तस्य ओलुङ्ड उलुङ्ड पल्हत्थ इति त्रय आदेशा वा भवन्ति । ओलुङ्डइ । उलुङ्डइ । पल्हत्थइ । पक्षे । विरेएइ ॥

कम्पेर्विच्छोळः ॥ २ । ४ । १०६ ॥

कम्पयतेर्णिजन्तस्य विच्छोळ इति वा स्यात् । विच्छोळइ । पक्षे । कम्पेइ ॥

रोमन्थेरोग्गालवग्गालौ ॥ २ । ४ । १०७ ॥

रोमन्थतेर्नामधातोर्णिजन्तस्य ओग्गाल वग्गाल इति वा स्याताम् । ओग्गालइ । वग्गालइ । पक्षे । रोमन्थेइ ॥

प्लावेरोंबालपव्वालौ ॥ २ । ४ । १०८ ॥

प्लावयतेः रोंबाल पव्वाल इति वा भवतः । रोंबालइ । पव्वालइ । पक्षे । पावेइ ॥

मिश्रेर्मीसाळमेळवौ ॥ २ । ४ । १०९ ॥

मिश्रयतेर्मीसाळ मेळव इति वा भवतः । मीसाळइ । मेळवइ । पक्षे । मीसेइ । अत्र 'शोर्लुस—'इति दीर्घः ॥

छादेर्णूमणुमोंबालढक्कपव्वालसण्णुमाः ॥ २ । ४ । ११० ॥

छादयतेः णूम णुम उंबाल ढक्कपव्वाल सण्णुम इति षडादेशा वा स्युः । णूमइ । णुमइ । उंबालइ । ढक्कइ । पव्वालइ । सण्णुमइ । पक्षे । छाएइ ॥

अच्चुक्कवोक्कौ विज्ञापेः ॥ २ । ४ । १११ ॥

विज्ञापेः अच्चुक्क वोक्क इति वा भवतः । अच्चुक्कइ । वोक्कइ । पक्षे । विण्णावेइ ॥

परिवाडो घटेः ॥ २ । ४ । ११२ ॥

घटयतेः परिवाडो वा स्यात् । परिवाडइ । पक्षे घडेइ ॥

दृशेर्दावदक्खवदंसाः ॥ २ । ४ । ११३ ॥

दृशेर्णिजन्तस्य दाव दक्खव दंस इति त्रय आदेशा वा स्युः । दावइ । दक्खइ । दंसइ । पक्षे । दंसेइ ॥

प्रस्थापेः पेट्ठवपेंडवौ ॥ २ । ४ । ११४ ॥

प्रस्थापेर्णिजन्तस्य पेट्ठव पेंडव इत्येतौ वा भवतः । पेट्ठवइ । पेंडवइ । पक्षे । पत्थावेइ । अत्र 'कग—'इति सलोपद्वित्वे ॥

यापेर्जवः ॥ २ । ४ । ११५ ॥

यापयतेर्जव इत्यादेशो वा स्यात् । जवइ । पक्षे । जावेइ ॥

विकोशेः पक्खोडः ॥ २ । ४ । ११६ ॥

विकोशेर्नामधातोः पक्खोड इति वा स्यात् । पक्खोडइ । पक्षे । विआसेइ ॥

गुंठ उद्धूलेः ॥ २ । ४ । ११७ ॥

उद्धूलयतेर्नामधातोर्णिजन्तस्य गुंठ इत्यादेशो वा स्यात् । गुंठइ । पक्षे उद्धूळेइ ॥

तडेराहोडविहोडौ ॥ २ । ४ । ११८ ॥

ताडयतेर्णिजन्तस्य राहोड विहोड इत्यादेशौ वा भवतः । राहोडइ । विहोडइ । पक्षे । ताडेइ ॥

ह्रादेरवअच्छलणिचश्च ॥ २ । ४ । ११९ ॥

ह्रादयतेरणिजन्तस्य चकाराण्णिजन्तस्य च अवअच्छल् इत्यादेशो वा भवति । अवअच्छइ ॥

एवमन्येषु धातुषु तदादेशेषु च णिजादेशा अदादयश्च कल्पनीयाः । अथ णिचि भावकर्मविवक्षायां धातोरुपरि णिच् । तदुपरि यक् । तस्य पूर्ववदीअइज्जयोर्विधाने 'णिजदेदावावे' इत्यतः 'णिच्' इत्यधिकृत्य

लुगाविल्भावकर्मक्ते ॥ २ । ४ । १४ ॥

भावकर्मविहिते प्रत्यये क्ते च परे णिचो लुक् आवि इत्यादेशौ वा भवतः । लित्वान्नित्यम् । एवं णिचो लुकि आवौ च सति लटि भावे रूपाणि । होइअइ । होइअए । इत्यादि । लुक्पक्षे केवलभाववद्रूपाणि । आविल्पक्षे । होआविअइ । होआइअए । होआविज्जइ । होआविज्जए । 'वा लड्लोट्—' इत्येत्वं वा । होआविएइ । होआविज्जेइ । होआविएज्ज । होआविएज्जा । होआविज्जेज्ज । होआविज्जेज्जा । कर्मणि प्रथमैकत्वे भाववत् । बहुत्वे णिचो लल्पक्षे अण्यन्तकर्मबहुत्ववद्रूपाणि । आविल्पक्षे । अणुहोआविअन्ति । अणुहोआविअन्ते । अणुहोआविएन्ति । अणुहोआविएन्ते । अणुहोआविइरे । अणुहोआविएइरे । अणुहोएएज्ज । अणुहोएएज्जा । एवमा-

विल्पक्षे । यक इज्जादेशेपि । मध्यमे णिज्लुक् पक्षे अण्यन्तकर्मवत् । आविल्पक्षे । अणुहोआविअसि । अणुहोआविअसे । एवं यक इज्जादेशेपि । अणुहोआविअसे । एवं यक इज्जादेशेपि । जर्जारौ च । मध्यमबहुत्वे णिज्लुकि पूर्ववत् । आवौ । अणुहोआविअइत्था । अणुहोआविह । अणुहोआविएइत्था । अणुहोआविएह । एवमिज्जादेशेपि । जर्जारौ च । उत्तमे लुकि पूर्ववत् । आवौ । अणुहोआविअमि । अणुहोआविआमि । अणुहोआविइमि । अणुहोआविएमि । एवमिज्जादेशेपि । जर्जारौ च । बहुत्वे णिचि लुकि पूर्ववत् । आवौ । अणुहोआविअमो । अणुहोआविआमो । अणुहोआविइमो । अणुहोआविएमो । जर्जारौ च । एवं मम्वोरपि । एवमिज्जादेशेपि ॥

एवमजन्तानां लटि रूपम् । लुङ्लङ्लिट्सु । 'भूतार्थस्य सिहिअहि' इति स्यादयः । शेषं पूर्ववत् । भावे लुक्पक्षे पूर्ववत् । आवौ । होआविअसि । होआविअहिअ । होअविअहि । एवमिज्जादेशेपि । कर्मण्यनुपूर्वत्वमेव विशेषः । अणुहोआविअसि । इत्यादि । भाववत् । लृलुटोः । 'भविष्यति हिरादिः' । हासोच । 'सं' । हिस्साहिड्वा च । भावे लुकि पूर्ववत् । आवौ । होआविएहिइ । होआविइहिइ । होआविज्जेहिइ । होआविज्जहिइ । कर्मणि लुकि पूर्ववत् । आवौ । एकत्वे प्रथमभाववत् । बहुत्वे । अणुहोआविएहिन्ति । अणुहोआविएहिन्ते । अणुहोआविएहिरे । इत्यादि । शेषं पूर्ववदुन्नेयम् । लोटि णिचि लुगाविल् च ईअइज्जौ । दुसुमवः । 'बहौ न्तुहमो' । 'सोस्तु हि' । शेषं पूर्ववत् । भावे लुकि पूर्ववत् । आवौ । होआविअदु । होआविएदु । एवमिज्जादेशेपि । कर्मणि लुकि पूर्ववत् । आवौ । अणुहोआविअदु । अणुहोआविएदु । एवमिज्जादेशेपि । अणुहोआविअन्तु । अणुहोआविएन्तु । इत्यादि कल्पनीयम् । तिङि 'त्विज्जालिङः' इति इज्जात् पर इत् । शेषं लोड्वत् । लङि माणन्तौ । लुकि भावकर्मणोः पूर्ववत् । आवौ । होआअविमाण । होआअविआन्त । होआविज्जमाण । होआविज्जन्त । कर्मण्यनुपूर्वत्वमेव विशेषः । एवं

सर्वेषु वचनेषूदाहार्यम् । हवादीनां पूर्ववण्णिचि लुगाविल् च ईअइज्जौ च । 'अदेल्लुक्यात्खोरतः' इति णिचो लुकि आदेरत आत्वम् । हाविअइ । हाविअए । हावाविअइ । हावाविअए । हावाविज्जइ । हावाविज्जए । अणुहावाविअइ । अणुहावाविअए । अणुहावाविइ । अणुहावाविज्जइ । अणुहावाविज्जए । इत्यादि ॥

एवमन्येषां हलन्तानां धातूनां रूपम् ॥

एधादयः केचित् प्रदर्श्यन्ते ॥ एहीअइ । एहिज्जइ । एहाविअइ । एहाविज्जइ ॥ **पच्**—पाईअइ । पाइज्जइ । पाआविअइ । पाआविज्जइ ॥ **नद्**—णंदीअइ । णंदिज्जइ । णंदाविअइ । णंदाविज्जइ । **ध्वंसु**—झंसीअइ । झंसिज्जइ । झंसाविअइ । झंसाविज्जइ । धंसीअइ । इत्याद्यपि । **व्येञ्**—वेईअइ । वेइज्जइ । वेआविअइ । वेआविज्जइ । **अद्**—आदीअइ । आदिज्जइ । आदाविअइ । आदाविज्जइ । **चिञ्**—चिणीअइ । चिणिज्जइ । चिणाविअइ । चिणाविइज्जइ । **कृञ्**—कारीअइ । कारिज्जइ । काराविअइ । काराविज्जइ । **ग्रह्**—गाहीअइ । गाहिज्जइ । गाहाविअइ । गाहाविज्जइ । **चुर्**—चोरीअइ । चोरिज्जइ । चोराविअइ । चोराविज्जइ । इत्यादि ॥

एवमन्येषां धातूनां अदाद्यादेशानां चानया दिशा रूपाण्युदाहर्तव्यानि । ग्रन्थविस्तरभयादस्माभिर्न प्रदर्श्यन्ते ॥

क्यजन्तक्यषन्तयोर्विशेषाः प्रदर्श्यन्ते । 'क्वचिदसादेः' इत्यतः 'क्वचित्' इत्यनुवर्तमाने

लुक्क्यङोर्यस्य ॥ २ । ३ । ४२ ॥

'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' इति विहितस्य क्यङन्तस्य द्विवचनात् 'लोहितादिडाज्भ्यः क्यष्' इति विहितस्य क्यषन्तस्य संबन्धिनो यकारस्य क्वचिल्लुग् भवति ॥

क्यङ् । गुरूयते च्छात्रः । गुरूअइ । अत्र यलोपे गुरूइ । गुरुरिवाचरतीत्यर्थः ॥

क्यषि । धमधमायते । धमधमाअइ । यलोपे । धमधमाइ । लोहितायते । लोहिआअइ । यलोपे । लोहिआइ ॥

अस्मिन् शास्त्रे यङन्तयङ्लुगन्तसन्नन्तक्यजन्तसुब्धात्वादिरूपाणां विशेषविधानाभावात् सिद्धावस्थापेक्षया वर्णानां विशेषादेशानाकलय्य बुद्धिमद्भिः प्रयोगाः संचारणीयाः ॥

श्रीमदखिलविद्यापरिवारदक्षिणामूर्तिप्रसादलब्धविद्यपूर्वोत्तरमीमांसासाहित्यशब्दतर्कसार्वभौमचरकूरियज्ञेश्वरभट्टोपाध्यायतनयकोण्डभट्टोपाध्यायशिष्येण सर्वाम्बिकागर्भशुक्तिमुक्तामणिना सर्वविद्वत्कविसंमतेन दक्षिणामूर्तिमहादेवकिङ्करेण लक्ष्मीधरेण विरचितायां षड्भाषाचन्द्रिकायां प्राकृतप्रक्रियाविभागः संपूर्णः ॥

एवं निबन्धनिर्मित्या या परोपकृतिस्तया ।
वृषाकपायीरमणः प्रीयतां परमेश्वरः ॥

श्रीरस्तु ।

मतिमुद्रापरश्वेण जानुभिः सक्तबाहवे ।
भुजङ्गबद्धकक्षाय दक्षिणामूर्तये नमः ॥

अथ शौरसेन्यादयो भाषाः प्रदर्श्यन्ते । राम इति स्थिते [1]प्रथमैकवचनमारभ्य [2]पञ्चम्येकवचनपर्यन्तं प्राकृतवदेव । पञ्चम्येकवचने तु राम ङसि इति स्थिते 'दस्तस्य शौरसेन्यामखावचोस्तोः' इत्यतः 'शौरसेन्याम्' इत्यधिकृत्य

अतो ङसेर्दुदोश् ॥ ३ । २ । २० ॥

शौरसेन्यामकारात् परस्य ङसेर्दु दो इत्येतौ शितौ भवतः । रामाद् । रामादो । अत्र शित्वाद् [3]दीर्घः ॥ शेषं प्राकृतवत् । एवं घटादीनां सर्वनाम्नां च प्राकृतवत् । [4]पूर्वशब्दस्य तु ।

पूर्वस्य पुरवः ॥ ३ । २ । ९ ॥

पूर्वशब्दस्य पुरव [5]इत्यादेशः स्यात् । पुरवो । [6]पुरवे । [7]इत्यादि । पितृशब्दे तलोपे प्राप्ते

दस्तस्य शौरसेन्यामखावचोस्तोः ॥ ३ । २ । १ ॥

शौरसेन्यां भाषायामचः [8]परस्यासंयुक्तास्यानादौ वर्तमानस्य तकारस्य दकारः स्यात् । पिदा । पिदरो । इत्यादि । प्राकृतवदेव । सर्वत्रैवं भूतस्य तस्य द एव । 'अखौ' इति किम् । तरुणो । 'अचः' इति किम् । कंतो । 'अस्तोः' इति किम् । मत्तो । अज्जउत्तो ॥

संयोगे धः क्वचित् ॥ ३ । २ । २ ॥

'शौरसेन्याम्' अनुवर्तते । 'दस्तस्य' इति च । पूर्वसूत्रेणास्तोरित्यपोदितेपि क्वचिद्विशेषः । उच्चारिते शौरसेन्यां संयोगे धो वर्तमानस्य

---

१ प्रथमाविभक्तिमारभ्य T. २ तृतीयाविभक्त्यन्तं T. ३ पूर्वस्य दीर्घः T. ४ पूर्वस्य तु T. ५ इत्यादेशो भवति T. ६ T. has before it अत्र 'तावति स्वोर्वा' इत्यतः 'वा' इत्यनुवर्तते । ७ After this T. has शेषं प्राकृतवत् । ८ परस्यानादौ वर्तमानस्यासंयुक्तस्य.

तकारस्य क्वचिल्लक्ष्यानुरोधेन दकारो भवति । णिच्छिन्दो महन्धो । निश्चिन्तो महान् । आर्यपर्याय इत्यादिषु 'तावति खोर्वा' इत्यतः 'वा' इत्यनुवर्तमाने

र्योय्यः ॥ ३ । २ । ८ ॥

र्य इत्यस्य स्थाने य्य इति वा स्यात् । जत्वापवादः । अय्यो । अज्जो । पय्याओ । पज्जाओ ॥

इत्यजन्ताः पुंलिङ्गाः ।

स्त्रीलिङ्गेषु कथाप्रथा इत्यादिषु थस्य हत्वे प्राप्ते

थो धः ॥ ३ । २ । ४ ॥

'वा' इत्यनुवर्तते । 'शौरसेन्याम्' इति च । शौरसेन्यां थस्य धः[3] स्याद्वा । कथा । कहा । प्रथा । पहा । इत्यादि । मातृशब्दे तस्य दः । मादा । इत्यादि । शेषं प्राकृतवत् ॥

अथाजन्तेषु नपुंसकलिङ्गेषु कुण्डप्रभृतिषु शौरसेनी अकारान्तपुंलिङ्गवदेव । अन्तःपुरे । 'संयोगेधः क्वचित्' इत्यनेन संयुक्तस्याधो वर्तमानस्य तस्य प्रयोगानुसारेण दः स्यादित्युक्तत्वात्तस्य दत्वम् । अंदेउरं ॥

अथ हलन्तेषु विशेष उच्यते ।

नकारान्तेष्विन्नन्तेषु

आत् सावामन्त्रइनो नः ॥ ३ । २ । २१ ॥

आमन्त्रे सौ परे इनो नकारस्यात्वं वा स्यात् । दे करिआ । पक्षे । दे करी । दे कंचुइआ । दे कंचुई ॥

मः ॥ ३ । २ । २२ ॥

'आत्' इति व्यतिरिक्तं पूर्वसूत्रं सर्वमनुवर्तते । आमन्त्रे सौ परे नकारस्य मकारो वा स्यात् । दे राअं । दे राअ । दे सुकम्मं । दे सुकम्म ॥ तकारान्तेषु

---

१ दकारो भवति क्वचिल्लक्ष्यानुसारेण । T. २ इत्यादेशो वा भवति T. ३ धो वा स्यात् T. ४ इत्युक्तत्वात् प्रयोगानुसारेण स्तोरपि तस्य दः । My., P. ५ °स्य वा त्वम् P., My.

भवताम् ॥ ३ । २ । २३ ॥

'आमन्त्रे' इति निवृत्तम् । 'मः' इत्यनुवर्तते । 'नः' इति च । भवन् भगवन् मघवन् कृतवन् इत्येवमादीनां दृश्यमानस्य नकारस्य सौ परे मकारो भवति । किं भवं हिअए णंदेइ । किं भवान् हृदये नन्दति । पज्जळिदो भअवं हुदासणो । प्रज्वलितो भगवान् हुताशनः । महवं पाअसासणो । मघवान् पाकशासनः । कअवं । कृतवान् । हलन्तेषु स्त्रीनपुंसकयोर्विशेषो[1] नास्ति । युष्मदस्मच्छब्दावपि प्राकृतवदेव ॥

अथाव्ययेषु विशेषाः प्रदर्श्यन्ते । तावत् । 'दस्तस्य—' इत्यनुवर्तते ।

तावति खोर्वा ॥ ३ । २ । ३ ॥

तावच्छब्दे खोस्तस्य दो वा स्यात् । 'अखौ' इत्यस्यापवादः । दाव । ताव । कथं । 'थो धः' इति वा धत्वम् । कधं । कहं ॥

इहहचोर्हस्य ॥ ३ । २ । ५ ॥

'थो धः' इत्यतः 'धः' इत्यनुवर्तते । इहशब्दे हकारस्य 'थध्वमित्थाहचौ' इति विहितहकारस्य च धो वा स्यात् । इध । इह ॥ इदानींशब्दस्य

इदानीमोल्दाणिं ॥ ३ । २ । १२ ॥

शौरसेन्यामिदानींशब्दस्य दाणिमिति लिद् भवति । दाणिं । 'तद्व्यत्ययश्च' इति सूत्रात् प्राकृतेपि ॥

तस्मात्ता ॥ ३ । २ । १३ ॥

तस्माच्छब्दस्य शौरसेन्यां[2] ता इति भवति । ता ॥ क्त्वाप्रत्ययस्य

इअदूणौ क्त्वः ॥ ३ । २ । १० ॥

'शौरसेन्याम्' इत्यनुवर्तते । क्त्वाप्रत्ययस्य शौरसेन्यां इअ दूण

---

१ °नपुंसकलिङ्गयोरविशेषः P., My. २ शौरसेन्यां तस्माच्छब्दः ता इति आपद्यते T.

इत्येतौ वा भवतः । भविअ । होदूण । पढिअ । पढिदूण । रमिअ । रमिदूण । इत्यादि । पढित्ता रंता इति तु सिद्धावस्थापेक्षया[1] भवतः ॥

कृगमोर्डदुअः ॥ ३ । २ । ११ ॥

'क्त्वः' इत्यनुवर्तते । कृ गम् आभ्यां परस्य क्त्वाप्रत्ययस्य डित् अदुअ इत्यादेशो भवति । कदुअ । गदुअ । पक्षे । करिअ । करिदूण । गमिअ । गमिदूण ॥

णं नन्वर्थे ॥ ३ । २ । १४ ॥

नन्वर्थे णं इति भवति । णं ॥

अम्हहे हर्षे ॥ ३ । २ । १५ ॥

शौरसेन्यां हर्षे[2] अम्हहे इति निपातः प्रयोक्तव्यः । अम्हहे धणं लद्धं ॥

हीही वैदूषके ॥ ३ । २ । १६ ॥

'हर्षे' इत्यनुवर्तते । वैदूषके हर्षे हीही इति प्रयोज्यम् । हीही संपण्णा मणोरहा पिअवअंसस्स । संपन्ना मनोरथा प्रियवयस्यस्य ॥

हीमाणहे निर्वेदविस्मये ॥ ३ । २ । १७ ॥

निर्वेदे विस्मये च हीमाणहे इति प्रयोज्यम्[3] । निर्वेदे । हीमाणहे परिस्संता[4] अम्हे एइणा णिअविहुणो दुव्विलसिदेण । परिश्रान्ता वयमेतेन निजविधेर्दुर्विलसितेन । विस्मये । हीमाणहे जीवन्तवच्छा मे जणणी । जीवद्वत्सा मे जननी ॥

एवार्थे एव्व ॥ ३ । २ । १८ ॥

एवार्थे एव्वेति निपात्यते । मह एव्व । ममैव ॥

हंजे चेट्याह्वाने ॥ ३ । २ । १९ ॥

चेट्याह्वाने हंजे इति निपात्यः । हंजे ॥ प्रसङ्गाद्युक्तमिदमित्यादिषु किंचिदुच्यते ।

---

१ सिद्धावस्थायां T. २ हर्षे अम्हहे इति वा भवति P., My. ३ निपातः प्रयोज्यः T. ४ My. and P. have only परिस्संता परिश्रान्ताः

अन्त्यादिदेति मो णः ॥ ३ । २ । ७ ॥

शौरसेन्यामन्त्यान्मः मकारात् परो णकारागमो भवति इदेति इकारे एकारे च परे । जुत्तं णिमं । युक्तमिदम् । सरिसं णिमं । सदृशमिदम् । एकारे । किं[1] णेदं । किमिदम् । एवं णेदं । एवमेतत् ।

इति शौरसेन्यां सुबन्तविभागः ।

अथ तिङन्ते विशेषाः प्रदर्श्यन्ते[2] ।

भू सत्तायाम् । 'इहहचोर्हस्य' इत्यतः 'हस्य' इत्यनुवर्तते[3] 'शौरसेन्याम्' इति च ॥

भुवो भः ॥ ३ । २ । ६ ॥

भवतेर्धातोरादेशस्य सहकारस्य भकारादेशो वा भवति । भो इति स्थिते 'शेषे प्राकृतवत्' इत्यतिदेशात् 'लटस्तिप्ताविजेचू' इति इजेचोर्विधाने

इजेचोर्दद् ॥ ३ । २ । २५ ॥

लटस्तिप्तादेशयोरेजेचोर्दद् आगमो भवति । अनुक्तमन्यन्यायेन टित्वात् 'आद्यन्तौ टकितौ' इत्यादावेव स्यात् । भोदि । भुवदि । भुवदे । अन्यत् प्राकृतवत् । लटो मध्यमपुरुषबहुवचने 'थध्वमित्थाहचौ' इति हचि सति 'इहहचोर्हस्य' इति हस्य धकारः । बोध । पक्षे । होध । होह । शेषं प्राकृतवत् । भोदि । भोन्ति । भोन्ते । भोइरे । भोसि । भोइत्था । भोध । भोह । भोमि । भोम । भोमु । भोमो ॥ ऌलुटोः

भविष्यति स्सि ॥ ३ । २ । २४ ॥

भविष्यदर्थे विहितस्य हेः स्सिं[4] भवति । हिस्सादीनामपवादः । भोस्सिदि । भोस्सिन्ति । भोस्सिन्ते । भोस्सिइरे । भोस्सिसि ।

---

१ My. and P. omit किं णेदं । किमिदम्. २ तिङन्तविशेषाः My., P. ३ °वर्तमाने P., My. ४ स्सि इत्यादेशः T.

भोस्सिइत्था । भोस्सिह । भोस्सिधा । भोस्सिमि । भोस्सिम । भोस्सिमु । भोस्सिमो । इत्यादि । अन्येषु लकारेषु प्राकृतवद्रूपं वेदितव्यम् । हवादीनामप्यनया प्रक्रियया रूपाणि प्रकल्पनीयानि ॥

शेषं प्राकृतवत् ॥ ३ । २ । २६ ॥

शौरसेन्यां यदिह कार्यमुक्तं 'दस्तस्य' इत्यारभ्य एतत्पर्यन्तं ततोऽन्यत् प्राकृतवदेव भवति ॥

इति षड्भाषाचन्द्रिकायां शौरसेनीभाषाप्रक्रिया[1] ।

---

1 T. has समाप्ता after it.

श्रीरस्तु ।

शिष्टार्यशुकयोग्यादिमुनिवृन्दावृताङ्घ्रये ।
कृतस्त्रीयारिशिक्षाय दक्षिणामूर्तये नमः ॥

अथ मागधीभाषा निरूप्यते ।

राम सु इति स्थिते 'मागध्यां शौरसेनीवत्' इत्यतः 'मागध्याम्' इत्यधिकृत्य

स्रोः श्लौ ॥ ३ । २ । ३६ ॥

स्रोः सकाररेफयोः मागध्यां शकारलकारौ यथाक्रमं भवतः । इति रेफस्य लकारे सति[1]

सौ पुंस्येलतः ॥ ३ । २ । ३० ॥

मागध्यां[2] पुंलिङ्गे वर्तमानस्य अकारस्य एकारो लित् सौपरे । 'शेषं प्राकृतवत्' इत्यतिदेशात् सोर्लुकि लामे । इत उत्तरं षष्ठ्येकवचनपर्यन्तं प्राकृतवत् । लाम ङस् इति स्थिते

त्वाङ्गाहो ङसः ॥ ३ । २ । २८ ॥

'मागध्याम्' इत्यनुवर्तते । मागध्यामवर्णात् परस्य ङसः डित् आह इत्यादेशस्तु भवति । लामाह । पक्षे । 'स्रोः श्लौ' इति सकारस्य शकारः । लामश्श ॥

आमो डाहङ् ॥ ३ । २ । २९ ॥

पूर्वसूत्रात् 'आत्' इत्यनुवर्तते । 'तु' इति च । अवर्णात् परस्य मो मागध्यामाहादेशो ङिद्वा स्यात्[3] । ङित्त्वात् पूर्वस्य सानुनासिक उच्चारः । लामाहँ । पक्षे । लामाणं । लामाण । 'तद्वच्चत्ययश्च' इति सूत्रात् प्राकृतेप्याहङ् । 'मागध्यां शौरसेनीवत्' इत्यतिदेशात् 'अतो ङसेर्दुदोश्' इति दुदो च । लामादु । लामादो । अन्यत् सर्वं शौरसेनीवद् द्रष्टव्यम् ॥

अथाकारान्तेषु केषुचिद्विशेषाः प्रदर्श्यन्ते ।

---

१ T. drops सति. २ पुंलिङ्गे वर्तमानस्य मागध्यामेकारो My., P.
३ भवति T.

च्छोनादौ श्चः ॥ ३ । २ । ३२ ॥

अनादौ[1] वर्तमानस्य लौक्षणिकस्यालाक्षणिकस्य च च्छस्य शकारसहित-[2][3] चकारो भवति । पिच्छिलः । पिश्चिले । लाक्षणिकस्य । आपन्नवत्सलः । आवण्णवश्चले । आवण्णवच्छळो । वृक्षः । वच्छो । वृश्चे । इत्याद्यूह्यम् । 'अनादौ' इति किम् । छागः । छाए ।

क्षᳶ कः ॥ ३ । २ । ३३ ॥

'अनादौ' इत्यनुवर्तते । मागध्यामनादौ[4] वर्तमानस्य क्षस्य जिह्वामूलीयाक्रान्तककारो भवति । यक्षः । यᳶके । राक्षसः । लाᳶकशे । वृक्षः । लुᳶके । 'अनादौ' इति किम् । क्षयः । खए ॥

सः सषोः संयोगेऽग्रीष्मे ॥ ३ । २ । ३५ ॥

'अनादौ' इत्यनुवर्तते । अनादिमयोः[5] संयोगे वर्तमानयोः सकारषकारयोः मागध्यां सकारो भवति अग्रीष्मे । ग्रीष्मे तु[6] न भवति । ऊर्ध्वलोपाद्यपवादः । प्रशस्तः । प्रशस्ते । हस्तः । हस्ते । विस्मयः । विस्सए । शुष्कः । शुस्के । शष्पकवलः । शस्पकवळे । इत्याद्यूह्यम् । 'अग्रीष्मे' इति किम् । ग्रीष्मः । गिंहो ॥ धन्य । सामान्य । गण्य । प्राज्ञ । धनञ्जय । इत्यादिषु

न्यण्यज्ञञ्जां ञञ् ॥ ३ । ३ । ३७ ॥

मागध्यां[7] न्यण्यज्ञञ्ज इत्येतेषां ञकारो रिद् भवति । रित्वाद् द्वित्वम् । धञ्ञे । सामञ्ञे । गञ्ञे । पञ्ञे । धणञ्ञए । इत्याद्यूह्यम् ॥ समाज । जय । हृद्य । इत्यादिषु

जयद्यां यः ॥ ३ । २ । ३९ ॥

जकारयकारद्यकाराणां यकारो भवति । समाजः । समाये । जयः ।

---

१ मागध्यामनादौ T. २ छकारस्य for लाक्ष°—च्छस्य T. ३ शकाराक्रान्तश्च° T. ४ अनादौ वर्तमानस्य क्षस्य मागध्यां P., My. ५ मागध्यां संयोगे° T. which drops मागध्यां before सकारो. ६ T. drops तु. ७ My. and P. drop मागध्यां.

यये । हृद्यः । हिय्ये । विद्याधरः । विय्याहले । दुर्जनः । दुय्यणे । जनपदः । यणवए । अनवद्यः । अणवय्ये । इत्यादि । यस्य यकारविधानं 'आदेर्जः' इत्यस्य बाधनार्थम् ॥ प्रकोष्ठ । सुष्ठु । कृतभट्ट । इत्यादिषु

ष्टट्टौ स्थम् ॥ ३ । २ । ४० ॥

ष्ठकारो द्विरुक्तटकारश्च सकाराक्रान्तथकारः स्यात् । पवस्थे । पओस्थे । प्रकोष्ठः । सुष्ठुकृतः । सुस्थुकए । भट्टः । भस्थे । भस्थालए । इत्यादि ॥

स्थर्थौ स्तं ॥ ३ । २ । ४१ ॥

स्थर्थ इत्येतौ सकाराक्रान्ततकारमापद्येते । उपस्थितः । उवस्तिदे । अत्र 'शौरसेनीवत्' इत्यतिदेशात्तस्य दः । अर्थः । अस्ते । पार्थवाहः । शस्तवाहे । इत्यादि॥ इकारान्तमारभ्य हलन्तान्तं लिङ्गत्रयेपि शौरसेनीवत् प्राकृतवच्च । असच्छब्दे विशेषः ॥

हगेहंवयमोः ॥ ३ । २ । ३१ ॥

अहं वयं एतयोः स्थाने मागध्यां हगे इति भवति । हगे शुहमणुहोमि । अहं सुखमनुभवामि । हगे शंवत्ता । वयं संप्राप्ताः । अव्ययादिषु शौरसेनीवत् प्राकृतवच्च ॥

इति मागध्यां सुबन्तविभागः ॥

अथ तिङन्तप्रक्रिया ।

भू इतिस्थिते । 'शौरसेनीवत्' इत्यतिदेशात् भुवो[1] हकारस्य भकारः । भोदि[2] । इत्यादि । शौरसेनीवत् । ऌलुटोः । 'भविष्यति स्सि' इति स्सौसति 'स्सोः श्शौ' इति सकारस्य शकारः[3] । भोश्शिदि[4] । शेषं पूर्ववत् । विशेषस्तु 'क्ष×कः' इत्यनुवर्तमाने

---

१ 'भुवो हः' इति वा भस्य हत्वम् T. २ होदि T. ३ शः T. ४ होश्शिदि T.

स्कः प्रेक्षाचक्षतेः ॥ ३ । २ । ३४ ॥

मा[1]गध्यां प्रेक्षतेराचक्षतेश्च क्ष[2]कारस्य सकाराक्रान्तककारो भवति । '$क्ष\times कः$' इत्यस्या[3]पवादः । सेस्कदि । येस्कदे । आअस्कदि । आअस्कदे । इत्यादि । शेषं पूर्ववत् ॥ 'न्यण्यज्ञञ्जां ञ्ञः' इत्यतः 'ञ्ञः' इत्यधिकृत्य

ञो व्रजेः ॥ ३ । २ । ३८ ॥

व्रज गतावित्यस्य जकारस्य ञकारो रिद् भवति । 'जयद्यां यः' इत्यस्यापवादः । वञ्ञदि । वञ्ञदे ॥

चिट्ठस्तिष्ठस्य ॥ ३ । २ । ४२ ॥

'पाघ्राध्मा—' इत्यादिना यस्तिष्ठादेशो[4] विहितस्तस्य चिट्ठ इति भवति । चिट्ठदि । चिट्ठदे ॥

मागध्यां शौरसेनीवत् ॥ ३ । २ । २७ ॥

'दस्तस्य' इत्यारभ्य 'शेषं प्राकृतवत्' इत्येतत्पर्यन्तं शौरसेन्यां यदुक्तं तत्सर्वं मागध्यामपि संचारणीयम् ॥

शेषं प्राकृतवत् ॥ ३ । २ । २६ ॥

मागध्यां सूत्रैर्यद्विहितं यच्च मागध्यां शौरसेनीवदित्यतिदेशाल्लब्धं शौरसेनीकार्यं तदुभयातिरिक्तं कार्यं प्राकृतवत् संचारणीयम् ॥

इति षड्भाषाचन्द्रिकायां मा[5]गधीभाषा समाप्ता ॥

---

१ My. and P. drop it. २ क्षस्य P., My. ३ उक्तस्यापवादः T. ४ इत्यादेशो T. ५ मागधीभाषाविभागः P., My.

श्रीरस्तु ।

वासवादिसुपर्वालिकोटीरद्योतिताङ्घ्रये ।
सोमसूर्यानलाक्षाय दक्षिणामूर्तये नमः ॥

अथ पैशाचीभाषा निरूप्यते ।

राम सु इति स्थिते प्रथमैकवचनमारभ्य तृतीयैकवचनपर्यन्तं प्राकृतवत् । तृतीयैकवचने राम टा इति स्थिते 'टो डेणल्' इति डेणल् सति रामेण इति प्राप्ते

नो णनोः पैशाच्याम् ॥ ३ । २ । ४३ ॥

पैशाच्यां भाषायां णकारनकारयोः नकारादेशो भवति । रामेन । नकारस्यापि पुनर्नकारविधानं णादेशबाधनार्थम् । एवं सर्वत्र णस्य नो विधेयः ॥ ङसौ

अतो ङसेस्तुतोश् ॥ ३ । २ । ५५ ॥

अकारात् परस्य ङसेस्तु तो इत्यादेशौ शितौ भवतः । रामात् । रामातो । 'अतोङसेर्दुदोश्' इत्यातिदेशिकस्यापवादार्थमयं योगः । अन्यत् प्राकृतवत् ॥ अथाकारान्तेषु विशेषाः प्रदर्श्यन्ते ॥

न्यण्यज्ञां ञर् ॥ ३ । २ । ४४ ॥

'पैशाच्याम्' इत्यनुवर्तते । न्य ण्य ज्ञ इत्येतेषां पैशाच्यां ञकारो रिद् भवति । रित्वाद् द्वित्वम् । धन्यः । धञ्ञो । गण्यः । गञ्ञो । प्राज्ञः । पञ्ञो । एवं सामान्यकार्पण्यसर्वज्ञादिषु संचारणीयम् ॥ प्रतिभास । प्रतिपन्न । वेतस । दामोदर । इत्यादिषु

तल्तदोः ॥ ३ । २ । ४६ ॥

तकारदकारयोः पैशाच्यां तकारो लिद् भवति । पतिहासो । पतिपन्नो । वेतसो । तत्र तकारस्य डकाराद्यादेशान्तरबाधनार्थं तकार-

---

१ T. has शिष्टार्य°. २ T. drops भाषा. ३ नकारो P., My. ४ सामान्यकस्य कार्पण्यकासर्वज्ञादिषु P., My.

विधानम् । तामोतरो । दामोदरः । मतो । मदः । इत्यादि कल्पनीयम् ॥ [1]कमल । कोमल । मुकुल । इत्यादिषु

लो ळः ॥ ३ । २ । ४८ ॥

पैशाच्यां लकारस्य ळकारः स्यात् । कमळो । कोमळो । मुकुळो ।

दुस्तिर्यादृशगे ॥ ३ । २ । ४९ ॥

यादृशादिषु दृ इत्यस्य स्थाने ति इत्ययमादेशो भवति । [2]योतिसो । यादृशः । तातिसो । तादृशः । [3]इत्यादि । यादृश । तादृश । भवादृश । अन्यादृश । अत्र न्यस्य ञ्ञ् । अञ्ञातिसो । एतिसो । ईदृशः । केतिसो । कीदृशः । अत्र उभयत्र 'एल्पीडनीडकीदृश—' इत्यादिना ईत एत्वम् । अम्हातिसो । अस्मादृशः । अत्र 'श्मष्म—' इत्यादिना स्मस्य म्हादेशः ॥ आर्य । वर्य । स्नात । कष्ट । दुष्ट । इत्यादिषु

र्यस्नष्टां रिअसिनसिटाः क्वचित् ॥ ३ । २ । ५० ॥

पैशाच्यां र्य स्न ष्ट इत्येतेषां यथासंख्यं रिअ सिन सिट इत्यादेशा भवन्ति । [4]आरिओ । वरिओ । सिना[5]तो । [6]कसिटो । '[7]क्वचित्' इत्युक्तत्वादार्य इत्यत्र अय्यो भ्रष्ट इत्यत्र भट्टो इत्यप्यस्ति ॥

टोस्तु तु ॥ ३ । २ । ५१ ॥

पैशाच्यां टु इत्यस्य तु इति वा स्यात् । वटुकः । वतुको । कुटुंबं ॥ कुतुंबं । पटुदेहः । पतुदेहो ॥

योल्पो हृदये ॥ ३ । २ । ५२ ॥

हृदयशब्दे यस्य पो लिर्स्यात् । हृदयसंतोषः । हितपसंतोसो ॥

शषोः सः ॥ ३ । २ । ४७ ॥

पैशाच्यां सकारषकारयोः सकारो भवति । शेषः । सेसो । वेषः ।

---

१ कालकोलाहलकुडिलादिषु T. २ यादृशः । यातिसो । तादृशः । तातिसो T. ३ T. has after it:—भवादृशः । भवातिसो । अस्मादृशः । अम्हातिसो । अत्र 'श्मष्म'—इत्यादिना स्मस्य म्हादेशः । अन्यादृशः । ४ T. has अर्यः before it. ५ T. has स्नातः before it. ६ कष्टः before it T. ७ T. adds दुष्टः । दुसिटो । ८ भवति T.

वेसो । शठः । सढो । पोषः । पोसो । इत्यादि । इदं सूत्रं 'न प्रायोलुक्कादिच्छल्षट्छम्यन्तसूत्रोक्तम्' इत्यस्य सूत्रस्य सत्वबाधकस्य बाधनार्थम् । ननु 'न प्रायोलुक्कादि—'सूत्रबाधनार्थमिदं सूत्रमिति यदुक्तं तदसङ्गतम् । विचारासहत्वात् । तथाहि । 'प्रायो लुक्कग—' इति सूत्रमारभ्य 'छल्षट्छमीसुधाशाबसप्तवर्णे' इति सूत्रान्तानि यानि सूत्राणि तेषां प्राकृतभाषाविधायकानां पैशाच्यां प्रसक्तौ सत्यां 'न प्रायोलुक्कादिछल्षट्छम्यन्तसूत्रोक्तम्' इति निषेधसूत्रेण भवितव्यम् । न च तेषां प्राकृतविधायकानां पैशाच्यां प्रसक्तिरस्ति । न च शेषं प्राकृतवदित्यतिदेशात् प्रसक्तिर्भविष्यति इति वाच्यम् । तत्सूत्रस्य पैशाच्यामभावात् । परंतु 'शेषं शौरसेनीवत्' इत्येवास्ति । न च 'शेषं शौरसेनीवत्' इत्यतिदेशादेव प्राकृतानामप्यत्र प्रसक्तिर्भविष्यति । शौरसेन्यां 'शेषं प्राकृतवत्' इत्यतिदेशस्य दृष्टत्वादतिदिष्टातिदेशमर्यादया प्राकृतानामप्यत्र संभवादिति वाच्यम् । अतिदिष्टातिदेशस्य अदृष्टचरत्वात् । तस्माद्बाधकबाधनार्थमित्यसंगतमुक्तमिति चेत् । अत्रोच्यते[1] । यदुक्तं प्राकृतानामत्र प्रसक्तिर्नास्ति इति तदसत् । अतिदिष्टातिदेशमर्यादया प्रसक्तेः । न चातिदिष्टातिदेशस्यादृष्टचरत्वम् । अतिदेशतः प्राप्तानां श्येनयागधर्माणामघनामककर्मण्यतिदेशस्य दृष्टत्वात् । अग्नीषोमीयधर्माणां सान्नाय्यातिदेशतः प्राप्तानां सवनीयादावतिदेशस्य दृष्टत्वाच्च । तस्माद्बाधकबाधनार्थमिति सम्यगुक्तम् ॥ एक । भाग । कुच । गज । इत्यादौ 'प्रायोलुक्—' इति कादिलोपे प्राप्ते

न प्रायोलुक्कादिच्छल्षट्छम्यन्तसूत्रोक्तम् ॥ ३ । २ । ६३ ॥

'प्रायो लुक्कग—' इति सूत्रमारभ्य 'छल्षट्छम्यन्त' सूत्रपर्यन्तं ये विधयः प्राकृते ते पैशाच्यां न भवन्ति । इति कादीनां लोपाद्यपवादः[2] । एको । भागो । कुचो । गजो । इत्यादि । एवं सर्वविध्यभावोनुसंधेयः ।

---

१ तत्रोच्यते T. २ लोपाद्यभावः T.

सर्वादयः प्राकृतवत् । पूर्वस्य पुरवः । पुरवो । पुरवे । इत्यादि । इतः परमजन्तेषु लिङ्गत्रयेपि प्राकृतवच्छौरसेनीवच्च ॥ हलन्तेषु

राज्ञो ज्ञो वा चिञ् ॥ ३ । २ । ४५ ॥

संस्कृते राजन्शब्दस्य यत्र यत्र ज्ञकारस्तस्य तस्य ज्ञकारस्य पैशाच्यां चिञ् इत्यादेशो[1] वा स्यात् । राचिञो लपितं । राज्ञो लपितम्[2]। राचिञो वचनं[3] इत्यादि । 'ज्ञः' इति किम् । राजा ॥

टा नेन तदिदमोः ॥ ३ । २ । ५३ ।

पैशाच्यां तदिदमोः स्थाने टावचनेन सह नेन इति भवति । नेन । तेन अनेन वा ॥

नाये स्त्रियाम् ॥ ३ । २ । ५४ ॥

तदिदमोः स्थाने टावचनेन सह पैशाच्यां स्त्रीलिङ्गे नाये इति स्यात् । नाये । तया अनया वा । शेषं प्राकृतवच्छौरसेनीवच्च ॥ अव्ययेषु टाप्रत्यये विशेषः ।

क्त्वा तूनं ॥ ३ । २ । ६० ॥

पै[4]शाच्यां क्त्वाप्रत्ययस्तूनमिति रू[5]पमापद्यते । रंतून । गंतून । हसितून । इत्यादि ॥

ष्ट्वः द्धूनत्थूनौ ॥ ३ । २ । ६१ ॥

पैशाच्यां कृ[6]ते षत्वे ष्ट्वा इति सिद्धस्य क्त्वाप्रत्ययस्य स्थाने द्धून त्थून इत्यादेशौ भवतः । कद्धून । कत्थून । कृष्ट्वा । तद्धून । तत्थून । दृष्ट्वा । इत्यादि । अन्यत् सर्वं प्राकृतवच्छौरसेनीवच्च ॥

इति सुबन्तविभागः ।

अथ तिङन्तविशेषाः ।

हो इति स्थिते 'शौरसेनीवत्' इत्यतिदेशात् 'भुवो भः' इति हस्व भः । भो इति स्थिते इजेचोर्विधाने

---

१ इत्यादेशः स्याद्वा My., P. २ T. adds राचिई धनं । राज्ञो धनम्. ३ T. drops राचिञो वचनं. ४ P. and My. drop पैशाच्यां. ५ रूपं प्राप्नोति My., P. ६ कृष्ट्वा दृष्ट्वा इत्यादि सिद्धस्य P., My.

तडिजेचः ॥ ३ । २ । ५६ ॥

पैशाच्यां तिप्तादेशयोरिजेचोस्तकारो[1] भवति । दटोपवादः । भोति । भवति । भवते । इत्यादि । शेषं प्राकृतवत् ॥ ऌलुटोः

एय्य एव भविष्यति ॥ ३ । २ । ५७ ॥

भविष्यदर्थे विहितयोरिजेचोः स्थाने एय्यादेश एव भवति न तु शौरसेन्यामित्यातिदेशिकः सिः । [2]भोएय्य । भवेय्य । भोस्सिंति । भोस्सिमि । इत्यादि । अन्येषु लकारेषु प्राकृतवच्छौरसेनीवत् सर्वे विधयो द्रष्टव्याः ॥ यकि

इय्यो यकः ॥ ३ । २ । ५८ ॥

यक्प्रत्ययस्य इय्य इत्ययमादेशो भवति पैशाच्याम् । ईअइज्जयोरातिदेशिकयोरपवादः । भोइय्यति । भोइय्यते । भविय्यति । भविय्यते । इत्यादि ॥

कृञो डीरः ॥ ३ । २ । ५९ ॥

'यकः' इत्यनुवर्तते । कृञो यकः स्थाने पैशाच्यामीर इत्यादेशो डित् स्यात् । कीरति । कीरते । इत्यादि ॥ अन्येषु लकारेषु णिचि भावकर्मणोश्च सर्वे विधयः प्राकृतवच्छौरसेनीवद्द्रष्टव्याः ॥

इति षड्भाषाचन्द्रिकायां पैशाचीभाषा[3] समाप्ता ॥

---

१ °स्तकारागमो P., My. २ T. has होएय्य । होवेय्य । होस्सिंति । होस्सिमि । ३ पैशाचीभाषाप्रक्रिया T.

यैर्मिवर्यावलिस्वान्तद्योतमानात्ममूर्तये ।
वेदान्तपक्षपाताय दक्षिणामूर्तये नमः ॥[1]

अथ चूलिकापैशाची ।

राम सु इति स्थिते

रो लस्तु चूलिकापैशाच्याम् ॥ ३ । २ । ६४ ॥

चूलिकापैशाच्यां रेफस्य लो[2] वा स्यात् । रामो । लामो । इत्यादि । शेषं पैशाचीवत् ॥

गजडदबघझढधभां कचटतपखछठथफाल्ल् ॥ ३ । २ । ६५ ॥

चूलिकापैशाच्यां गादीनां यथासंख्यं कादयो भवन्ति । लिखान्नित्यम् । मार्गणः । मक्कनो । नगः । नको । मेघः । मेखो । व्याघ्रः । वखो । राजा । लाचा । जीमूतः । चीमूतो । निर्झरः । निच्छलो । झरः । छलो । तडाकं । तटाकं । डमरुकः । टमलुको । गाढं । काढं । ढक्का । ठक्का । मदनः । मतनो । दामोदरः । तामोतलो । मधुरः । मथुलो । धारा । थाला । बाडवः । पाटपो । बालः[3] । पालो । रभसः । लफसो । रंभा । लंफा । भवः । फवो । इत्यादि । क्वचिल्लाक्षणिकस्यापि । प्रतिमा । पडिमा । पटिमा । दंष्ट्रा । दाढा । ताढा ॥

अन्येषामादियुजि न ॥ ३ । २ । ६६ ॥

चूलिकापैशाच्यामन्येषामाचार्याणां मते गजडदबघझढधभामादौ वर्तमानानां युजिधातौ चकारादयो न भवन्ति । गती । घनो । जनो । झल्लरी । इत्याद्यूह्यम् । युजि । नियोजितं ॥

शेषं प्राग्वत् ॥ ३ । २ । ६७ ॥

चूलिकापैशाच्यां 'रो लस्तु—' इत्याद्यारभ्य यदुक्तं ततोन्यत् प्राग्वत् पैशाचीवत् । तेन 'नो णनोः पैशाच्याम्' इत्यारभ्य 'न प्रायोल्लुक्—'

---

१ T. has वासवादि &c. in place of this couplet. २ लकारो T. ३ बालकः पालको P., My.

आदि सूत्रान्तं यत् कार्यजातं पैशाच्यां तदत्रापि भवति । सर्वत्रोपदिष्टे-नातिदिष्टबाधः । तेन । भोति । भवति । भवते । भोइय्य । इत्यादौ भस्य फ एव । फोति । फवति । फवते । इत्यादि ग्रन्थविस्तरभयान्न लिख्यते ॥

इति षड्भाषाचन्द्रिकायां चूलिकापैशाचीभाषा[१] समाप्ता ॥

---

१ P. and My. have प्रक्रिया for समाप्ता.

अशेषविद्यासंदोहवेष्टिताय परात्मने ।[1]
सर्वदेवपरीताय दक्षिणामूर्तये नमः ॥

अथापभ्रंशभाषा निरूप्यते ।

राम सु इति स्थिते 'प्रायोपभ्रंशे चोचू' इत्यतः[2] 'अपभ्रंशे' इत्यधिकृत्य

स्वम्यत उत् ॥ ३ । ४ । २ ॥

अपभ्रंशे सावमि च परे अत उत् स्यात् ॥ 'ङमो लुक्' इत्यतः[3] 'लुक्' इत्यनुवर्तमाने

सुससोः ॥ ३ । ४ । १७ ॥

सुस् प्रथमा अस् द्वितीया । तयोरपभ्रंशे लुंग्भवति[4] । इति सोर्लोपः । रामु । स्वमोरदन्तत्वमपि केचित् । राम ॥ 'स्वम्यत उत्' इत्यतः[5] 'अत्' इत्यनुवर्तमाने

ओत् सौ तु पुंसि ॥ ३ । ४ । ३ ॥

पुंलिङ्गे वर्तमानस्यातः सौ परे वा[6] ओत्वं भवत्यपभ्रंशे । रामो । अत्रापि पूर्ववत् सोर्लुक् । अत्रैव विशेषः ॥

तु मो ङ्वम् ॥ ३ । ३ । ३ ॥

'अचोस्तवोखौ[7] कखतथपफा गघदधबभान्' इत्यर्तः[8] 'चोस्तवोखौ'[9] इत्यनुवर्तते[10] । अपभ्रंशेचः परोनादौ वर्तमानोसंयुक्तो मकारो वत्वमापद्यते[11] वा । इति विकल्पेन वत्वे ङित्वात् सानुनासिक उच्चारे[12] रावँु रावँ इत्याद्यपि संचारणीयम् ॥ ङसि राम ङस् इति स्थिते

---

१ T. has—यमे मानसकासारहंसस्वच्छस्वमूर्तये। वेदान्तपक्षपाताय दक्षिणामूर्तये नमः ॥ in place of अशेष°. २ इत्यधिकृत्य T. ३ इत्यनुवर्तमाने T. ४ T. has अनित्यं लुग्भवति. ५ इत्यनुवर्तमाने T. ६ ओत्वं वा भवत्य° T. ७ °स्तावखौ My., P. ८ इत्यनुवर्तते T. ९ °स्तावखौ My., P. १० इत्यनुवर्तमाने My. ११ वकारत्व° T. १२ उच्चारः T.

दिहौ सुपि ॥ ३ । ४ । १ ॥

'अपभ्रंशे' इत्यनुवर्तते । अपभ्रंशे सुपि परतः नाम्नोन्त्यस्य स्वरस्य दीर्घह्रस्वौ मिथः प्रायो भवतः । इति दीर्घे रामा ङसि इति स्थिते 'सुससोः' इति ङसो लुक् । रामा । दीर्घाभावे राम । संबुद्धौ । दे रामु । दे रामो । संबुद्धावत्वमिति केचित् । तेषां मते दे राम दे रामा इत्येव ॥ ङसि

हो ङस आमन्त्रणे ॥ ३ । ४ । १८ ॥

आमन्त्रणे वर्तमानान्नाम्नः परस्य ङसो हो इति भवति । दे रामहो । दे रामाहो । अत्र 'दिहौ सुपि' इति दीर्घः । अमि 'स्वम्यत उत्' इत्युत्वम् । रामु । अम्यदोताविति केचित् । राम । रामो । अत्र 'सुससोः' इत्यमो लोपः । शसि 'सुससोः' इति शसो लुक् । राम । रामा । शस इदेतौ डिताविति केचित् । रामि । रामे ॥ टा राम टा इति स्थिते 'स्वम्यत उत्' इत्यतः 'अतः' इत्यनुवर्तमाने

टो णानुस्वारौ ॥ ३ । ४ । ११ ॥

अतः परस्य टावचनस्य णत्वमनुस्वारश्च भवति । 'ए भिसि' इत्यतः 'ए' इत्यनुवर्तमाने 'स्वम्यत उत्' इत्यतः 'अतः' इति च ।

टि ॥ ३ । ५ । ५ ॥

अतः टावचने परे एकारो भवति । पृथग्योगान्नित्यम् । रामेण । रामे । टो डिदेत्वमिति केचित् । रामे ॥ भिसि

हिं भिस्सुपोः ॥ ३ । ४ । १९ ॥

भिस्सुपोः हिमित्यादेशो भवति ॥ 'स्वम्यत उत्' इत्यतः 'अतः' इत्यधिकृत्य 'ओत् सौ तु पुंसि' इत्यतः 'तु' इतिच

---

१ लोपे T. २ अपभ्रंशे आमन्त्रितेर्थे T. ३ P. and My. drop वर्तमानात्. ४ T. has लोपापवादः after it. ५ इत्यनुवर्तमाने T. ६ इत्यनुवर्तमाने T. ७ इति च T. ८ °देशः स्यात् T. ९ इत्यधिकृत्य T. १० इति च T.

ए भिसि ॥ ३ । ४ । ४ ॥

भिसि परे अत एत्वं वा स्यात् रामेहिं । रामाहिं । रामहिं । अत्र ‘दिहौ सुपि’ इति दीर्घः । भिसो ङिदेत्वमिति केचित् । रामे । राम ॥ ङसि इति स्थिते

ङसेर्हेहु ॥ ३ । ४ । ७ ॥

‘अतः’ इत्यनुवर्तमानं[1] पञ्चम्यन्ततया विपरिणम्यते । [2]अपभ्रंशेकारात् परस्य ङसेर्हे हु इत्यादेशौ भवतः । रामहे । रामहु । रामाहे । रामाहु । अत्र ‘दिहौ सुपि’ इति दीर्घः ॥ राम भ्यस् इति स्थिते

भ्यसो हुं ॥ ३ । ४ । ८ ॥

[3]अपभ्रंशेकारात् परस्य भ्यसो हुमित्यादेशो[4] भवति । रामहुं । रामाहुं ॥ राम ङसिति स्थिते

सुस्सुहो ङसः ॥ ३ । ४ । ९ ॥

अतः परस्यः ङसः सु स्सु हो इति त्रय आदेशा भवन्ति । रामसु । रामासु । रामस्सु । रामहो । रामाहो ॥

ङमो लुक् ॥ ३ । ४ । १६ ॥

ङमः षष्ठीविभक्तेः प्रायो लुग्भवति[5] । रामा । राम ॥ [6]राम आम् इति स्थिते

आमो हं ॥ ३ । ४ । १० ॥

अतः परस्यामो हमिति भवति[7] । रामहं । रामाहं । ‘ङमो लुक्’[8] । राम । रामा ॥ राम ङि इति स्थिते ‘ए भिसि’ इत्यतः[9] ‘ए’ इत्यधिकृत्य ‘अतः’ इति च ॥

ङिनेच्च ॥ ३ । ४ । ६ ॥

अतो ङिना सहेत् स्याच्चकारादेच्च । रामि । रामे । सुपि ‘हिं भिस्सुपोः’ इति हिं । रामहिं । सुपः सुरेवेति केचित् । रामसु । रामासु ।

---

१ वर्तते T. २ drops अपभ्रंशे. ३ T. has ‘अतः’ इत्यनुवर्त्तते । अतः परस्य &c. ४ °मित्यादेशः स्यात् T. ५ लुक् स्यात् T. ६ P. and My. drop this line. ७ स्यात् T. ८ लुकि T. ९ इत्यधिकृत्य T.

'तद्वद्यत्ययश्च' इति सर्वासु विभक्तिषु प्राकृतादिरूपता च । एवमकारान्तानां वृक्षादीनां रूपमुन्नेयम्[1] । अथाकारान्तेषु विशेषाः प्रदर्श्यन्ते । लोक । काक । मख । विशिख । सुत । चूत । नाथ । शतपथ । कोप । ताप । रेफ । कफ । इत्यादिषु 'प्रायोपभ्रंशेचोच्' इत्यतः[2] 'अपभ्रंशे' इत्यधिकृत्य ॥

अचोस्तवोखौ[3] कखतथपफा गघदधबभान् ॥ ३ । ३ । २ ॥

अचः परे असंयुक्ता अनादौ वर्तमानाः कादयो यथासंख्यमपभ्रंशे गादीनापद्यन्ते[4] प्रायः । 'स्वम्यत उत्' इत्युत्वं[5] च । लोगु[6] । कागु । मघु । विसिघु । सुदु । चूदु । णाधु । सदबधु । कोबु । ताबु । रेभु । कभु । इत्यादि । अन्यत् सर्वं रामवत् । एवं सर्वत्र । शिष्टं पूर्ववदुन्नेयम् ॥

म्हो म्भं ॥ ३ । ३ । ४ ॥

म्ह इत्ययं माक्रान्तभकारमापद्यते[8] । अत्र 'म्हो' इति 'श्मष्म—' इत्यादिना प्राकृतलक्षणविहितो म्हो गृह्यते । तस्यायं विधिः[9] । ब्राह्मणः । बम्भणु । एवमश्मन् काश्मीरेत्यादिष्वपि म्हस्य म्भ एव । तथा च अम्भु कम्भूरु इत्यादि सिद्धम् ॥ 'तु मो ङ्वम्' इत्यतः 'तु' इत्यनुवर्तमाने

रो लुकमधः ॥ ३ । ३ । ५ ॥

अधो वर्तमानो रेफो लुंकं[10] त्वापद्यते । पिउ । प्रिउ ।

क्वचिदभूतोपि ॥ ३ । ३ । ६ ॥

'रः' इत्यनुवर्तते । क्वचिदविद्यमानोपि रेफो भवति । व्यासः । व्रासुः । विषण्ण वर्त्म उक्त एषु

उन्नविच्छवुत्ता विषण्णवर्त्मोक्ताः ॥ ३ । ३ । ५३ ॥

विषण्णादीनां त्रयाणां यथासंख्यमुन्नादय[11] आदेशाः स्युः ।

---

१ रूपं नेयम् P., My. २ इत्यधिकृत्य T. ३ °स्तावखौ P., My. ४ °नाप्नुवन्ति P., My. ५ इत्यत उत्वं च My. ६ has लोकः । लोगु । काकः । कागु and so on. ७ Before this T. adds विशेषमात्रमुच्यते. ८ T. has अपभ्रंशे मकाराक्रान्त° T. ९ T. has संस्कृते तदसंभवात् in place of तस्यायं विधिः. १० लोपं T. ११ उन्न विच्छ वुत्त इति यथासंख्यं भवति T.

उन्नु । विच्छु । वुत्तु ॥ यादृश । तादृश । कीदृश । ईदृश ।—ऐषु[1] 'दादेर्डेह्नो यादृक्तादृक्कीदृगीदृशाम्' इत्यस्मिन्[2] 'डेह्नो' वर्जमनुवर्तमाने

डइसोताम् ॥ ३ । ३ । १० ॥

अतामकारान्तानां यादृगादीनां दादेरवयवस्य डित् अइस इत्यादेशो भवति । जइसु । यादृशः । तइसु । तादृशः । कइसु । कीदृशः । अइसु । ईदृशः ॥

अन्यादृशस्याण्णाइसावराइसौ ॥ ३ । ३ । ५५ ॥

अन्यादृशस्य अण्णाइस अवराइस इत्येतावादेशौ भवतः । अण्णाइसु । अवराइसु ॥

अत्खुः परस्परस्य ॥ ३ । ३ । ५४ ॥

परस्परशब्दस्यादिरद्भवति । अवरोवरु । अत्र 'तद्वत्यत्यश्च' इत्यपभ्रंशभाषास्थसूत्राकृष्टं प्राकृतसिद्धं 'फोःपरस्परनमस्कारे' इत्योत्वं[3] च ॥ सर्वादीनां भेदः ॥

सर्वगान्[4] ङेर्हिं ॥ ३ । ४ । २६ ॥

सर्वादेरुत्तरस्य[5] ङेर्हिं भवति । सव्वहिं ॥

ङसेर्हं ॥ ३ । ४ । २७ ॥

सर्वादेरुत्तरस्य[6] ङसेर्हं भवति । सव्वहं । शेषं रामवत् ॥ सर्वशब्दस्यादेशान्तरं

त्वनुसाहावन्यथा[7] सर्वौ ॥ ३ । ३ । ५१ ॥

अन्यथासर्वशब्दयोः अनु[8] साह इत्येतौ[9] क्रमाद् भवतः । साहु साहो इत्यादि । एवं विश्वादीनां रूपम् । इकारान्तः पुंलिङ्गः कविशब्दः । 'सुससोः' इति सुलोपः । कइ । कई । 'दिहौ सुपि' इति दीर्घः ।

---

१ इत्येतेषां T. २ इत्यनुवर्तमाने T. ३ इत्यत ओत्वं च T. ४ सर्वगात् ङि हिं T. ५ रकारान्तात् परं ङिवचनं हि इति भवति T. ६ रकारान्तात् परं ङसि पञ्चम्येकवचनं हमिति भवति । T. ७ त्वणु° T. ८ अणु T. ९ इति यथासंख्यं भवतः T.

जसि । कइ । कई । जसि हो इति केचित् । कइहो । कईहो । संबुद्धौ दे कइ । दे कई । 'होजसामन्त्रणे' । दे कइहो । दे कईहो । अमि 'सुससोः' इति लुक् । कइ । कई । शस्यम्वत्[1] ॥ 'टो णानुस्वारौ' इत्यधिकृत्य

एं चेदुतः ॥ ३ । ४ । १२ ॥

इ[2]कारादुकाराच्च परस्य टावचनस्य एं इति च भ[3]वति । चकाराण्णानुस्वारौ च भवतः । कइएं । कईएं । कइण । कईण । कइओ । कईओ । भिसि 'हिं भिसूसुपोः' इति हिं । कइहिं । कईहिं ॥ ङसौ

हि हे ङिङस्योः ॥ ३ । ४ । १३ ॥

'इदुतः' इत्यनुवर्तते । इदुतः परयोः ङिङसि इत्येतयोः यथाक्रमं हि हे इति भवतः । कइहे । कईहे ॥ भ्यसि

हुं भ्यसः ॥ ३ । ४ । १४ ॥

इदुतः परस्य भ्यसो हुँ[4]मिति भवति । कइहुं । क[5]ईहुं ॥ आमि 'हुंभ्यसः' ई[6]त्यतः 'हुं' इत्यनुवर्तमाने

आमो हं च ॥ ३ । ४ । १५ ॥

इदुतः परस्यामो हं भवति । चकाराद्धुं च । कइहं । कईहं । कइहुं । कईहुं । 'ङमो लुक्' । कइ । ङौ 'हि हे ङिङस्योः' इति हिः । कइहि । कईहि । ङौ हुमिति केचित् । कइहुं । कईहुं । सर्वत्र 'दिहौ सुपि' इति दीर्घः 'तद्वच्चत्ययश्च' इति प्राकृतरूपता च । एवमग्गि[7]रीतिप्रभृतयः । उकारान्तानामप्ययमेव प्रकारः । कारु । कारुहो । कारूहो । इत्यादि कल्प्यम् ॥ ऋकारान्तानां पितृशब्दप्रभृतीनां विशेषः । पितृ सु इति स्थिते

प्रायोपभ्रंशेचोच् ॥ ३ । ३ । १ ॥

अपभ्रंशे चः स्थाने अ[8]न्योच् प्रायो भवति । प्रायो ग्रहणाद्यस्यापभ्रंशे

---

१ शस्यमिवत् T. २ इकारान्तादुकारान्ताच्च T. ३ स्यात् T. ४ T. drops इति. ५ T. has here ङसि 'ङमो लुक्' इति षष्ठ्या लुक् । कइ । ङसो हमिति केचित् । कइहं । कईहं । ६ इत्यनुवर्तमाने T. ७ गिरि for रीति T. ८ अजन्यः T.

विशेष उच्यते[1] तस्यापि क्वचित् प्राकृतवच्छौरसेनीवच्च कार्यं भवति। इत्यचः स्थाने अजन्तरस्य विधानादकारस्यात्वमुत्वं च। तकारस्य 'अचो-स्तवोस्थौ–' इत्यादिना दकारः । पिदु । पिदो । इत्यादि । रामवत् । एवमन्येष्वजन्तेषु प्रयोगवशादजन्तरं कल्पनीयम् ।

इत्यजन्ताः पुंलिङ्गाः ॥

अथाजन्तस्त्रीलिङ्गाः प्रदर्श्यन्ते ।

जाआ सु इति स्थिते 'सुससोः' इति सोर्लुक् । जाआ । 'दिहौ सुपि' इति ह्रस्वः । जाअ । आकारान्तेषु स्त्रियामित्वमिति केचित् । जाई । जाइ ॥ 'स्त्रियां ङेः' इत्यतः 'स्त्रियाम्' इत्यनुवर्तमाने

उदोतौ जश्शसोः ॥ ३ । ४ । २३ ॥

स्त्रियां वर्तमानयोर्जश्शसोः उत् ओत् इत्येतौ[2] भवतः । जाआउ । जाआओ । जाईउ । जाईओ । एवं ह्रस्वान्तेष्युदाहार्यम् । सर्वत्र 'हो जसामन्त्रणे' इति हो च । दे जाअ । दे जाआ । दे जाइ । दे जाई। 'उदोतौ जश्शसोः' । दे जाआउ । दे जाआओ । दे जाअहो । दे जाआहो । एवमीदन्तेपि । उभयत्र ह्रस्वेप्युदाहार्यम् । अमि । जाईं । जाइं । जाआं । जाअं । अत्र 'सुससोः' इति लोपः । शसि । जाआउ । जाआओ । जाआ । जाईउ । जाईओ । जाई । एवमुभयत्र[3] ह्रस्वान्ते-प्युदाहार्यम् । अकारान्तपक्षे 'टो णानुस्वारौ' इति णानुस्वारौ । इत्व-पक्षे 'एं चेदुतः' इति णानुस्वारौ एं च । जाआण । जाअण । जाआं । जाअं । जाईण । जाइण । जाईं । जाइं । जाईएं । जाइएं । भिसि । 'हिं भिस्सुपोः' इति हिं । जाईहिं । जाइहिं । जाआहिं । जाअहिं ॥ ङसौ 'स्त्रियां ङेः' इत्यतः 'स्त्रियाम्' इत्यधिकृत्य[4]

ङसूङ्स्योर्हे ॥ ३ । ४ । २१ ॥

स्त्रियां ङसूङ्स्योर्हे भवति । जाईहे । जाइहे । जाआहे । जाअहे ॥ भ्यसि

---

१ वक्ष्यते T. २ इति च भवतः P., My. ३ एवं सर्वत्र T. ४ इत्य-धिकृत्य T.

हुमाम्भ्यसः ॥ ३ । ४ । २२ ॥

'स्त्रियाम्' इत्यनुवर्तते । स्त्रियां [1]वर्तमानयोराम्भ्यसोः हुं भवति । जाईहुं । जाइहुं । जाआहुं । जाअहुं । ङसि । जाआहे । जाअहे । 'ङसो लुक्' । जाआ जाअ । [2]एवमीदन्तेपि ॥ ङौ

स्त्रियां ङेः ॥ ३ । ४ । २० ॥

'हिं भिस्सुपोः इत्यतः 'हिं' इत्यनुवर्तते । स्त्रियां [3]वर्तमानस्य ङेर्हिं भवति । जाईहिं । जाइहिं । जाआहिं । जाअहिं । सुपि । 'हिं भिस्सुपोः' इति हिं । जाईहिं । जाइहिं । जाआहिं । जाअहिं । 'तद्व्यत्ययश्च' इति प्राकृतरूपता च । एवं शालामालाप्रभृतयः । सर्वनामशब्देषु 'त्वनुसाहावन्यथा सर्वौ' इति सर्वशब्दस्य साहादेशे साहा इत्यादि जायावत् । [4]विश्वादीनामपि जायावदेव । विशेषविधानाभावात् । एवमजन्तस्त्रीलिङ्गानां रुच्यादीनां ङीब्वद्रूपं [5]नेयम् । [6]माता पितृवत् अत्वं दत्वं च । मादा । माद्री । इत्यादि ॥

इत्यजन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

---

[7]अथाजन्ता नपुंसकलिङ्गाः ।

कुंड सु इति स्थिते 'स्वम्यत उत्' इत्युत्वम् । 'सोर्लुक्' । कुंडु ।

अडडडुल्लाः स्वार्थिककलुक् च ॥ ३ । ३ । २९ ॥

नाम्नः [8]परे अ डड डुल्ल इत्येते प्रत्यया भवन्ति । तत्संनियोगेन स्वार्थिककप्रत्ययलोपश्च । इति यत्र अडडडुल्लानां प्राप्तिस्तत्र कप्रत्ययस्य

---

१ वर्तमानान्नाम्नः परयोराम्° T. २ T. has आमि । जाआहं जाअहं । जाआ । जाअ । before it. ३ वर्तमानान्नाम्नः परं ङिवचनं हिं भवति T. ४ My., and P. omit विश्वादीनामपि जायावदेव. ५ रूपं नेयम् T. ६ मातृशब्देपि पितृशब्दवदत उत्वमोत्वं च । मादो । मादु । मादी । मादा इत्यादि T. ७ अथ नपुंसकलिङ्गाः T. ८ परतः अ इति डड डुल्ल इत्येतौ च डितौ T.

लोप एव । अन्यत्र कप्रत्ययस्यावस्थानमेव । इति कुंडशब्दे कप्रत्ययस्यावस्थाने 'इं नपि' इत्यतः 'नपि' इत्यधिकृत्य

क्तान्तस्यात उं स्वमोः ॥ ३ । ४ । २५ ॥

कान्तस्य[2] तान्तस्य चातः स्वमोः परयोः उं भवति नपि नपुंसकलिङ्गे । कुंडउं । तान्ते भग्गउं । भग्नं । करउं कृतमित्यादि ॥ जसि 'उद्दोतौ जश्शसोः' इत्यतः 'जश्शसोः' इत्यधिकृत्य

इं नपि ॥ ३ । ४ । २४ ॥

नपि नपुंसकलिङ्गे वर्तमानयोः जश्शसोरिं भवति । 'दिहौ सुपि' इति दीर्घः । कुंडाइं । नपुंसकलिङ्गे जश्शसोरदेतौ डिताविति केचित् । कुंडं । कुंडे । कुंडानि । अन्यत् सर्वं रामवत् । 'तद्वृत्प्रत्ययश्च' इति प्राकृतादिरूपता च । एवमन्येषामकारान्तनपुंसकलिङ्गानां रूपम् । इकारान्तनपुंसकलिङ्गो वारिशब्दः । वारि । वारिउं । वारिइं । इत्यादि । एवमजन्तनपुंसकलिङ्गे । सर्वत्र[3] यथाप्रयोगं रूपाणि निर्णेतव्यानि शास्त्रे । विशेषविधानाभावादस्माभिर्न प्रपञ्च्यन्ते ॥

इत्यजन्ता[4] नपुंसकलिङ्गाः ।

अथ हलन्ताः ।

किंशब्दे 'त्रतसि च किमो ल्कः' इति कादेशः । उत्वमोत्वं च । कु । को । क । का । के । इत्यादि सर्वं सर्ववत् । विशेषस्तु 'ङसेर्हे'[5] इत्यतः 'ङसेः' इत्यधिकृत्य

तु किमो डिह ॥ ३ । ४ । २८ ॥

किंशब्दङसेः इह इति डिद्वा स्यात् । किह । पक्षे । 'ङसेर्हे'[7] इति हें[8] । केहं[9] । काहं । ङसि तु 'तु किमो डिह' इत्यतः[10] तु इत्यधिकृत्य

---

१ इत्यधिकृत्य T. २ नपुंसकलिङ्गे वर्तमानान्नाम्नः यः ककारस्तकारश्च तदन्तस्याकारस्य T. ३ My. and P. have सर्वत्र after रूपाणि. ४ इति नपुंसकलिङ्गाः P., My. ५ ङसेर्हां P., My., T. ६ इत्यधिकृत्य T. ७ ङसेर्हां P., My., T. ८ हां My., P., T. ९ कहां । काहां P., My., T. १० इत्यधिकृत्य T.

ङसः सुश् यत्तत्किंभ्यः ॥ ३ । ४ । २९ ॥

यत्तत्किंभ्यः परस्य ङसः सु इति शिद्वा स्यात् । कासु । शित्वाद् दीर्घः । पक्षे 'सुस्सुहो ङसः' इति त्रय आदेशाः । कसु । कस्सु । कहो । इत्यादि ॥

किं काइंकवणौ ॥ ३ । ३ । ५३ ॥

किंशब्दस्य काइं कवण इत्यादेशौ भवतः । काइं । काइहो । इत्यादि । कविवत् । कवणु । कवणो । इत्यादि । रामवत् ॥ इदंशब्दस्य

इदम आअः ॥ ३ । ४ । ३६ ॥

इदंशब्दस्य आअ इत्यादेशो भवति । अत्र जश्शसोरनुवृत्तिमङ्गीकृत्य तयोरेव आआदेश इति केचित् । तयोरनुवृत्तिमनङ्गीकृत्य सुम्मात्रे आआदेश इत्यपरे । पक्षद्वयेपि सर्ववत् । आउ । आओ । आअ । जसि । आअ । आआ । आए । आउ । आओ इत्यादि । यदा जश्शसो- रेवादेशस्तदा जश्शस्भ्यामन्यत्र 'इदम इमः' इतीमादेशे । इमु । इमो । इम । आअ । आआ । इत्यादि । सर्ववत् ॥ यत्तदोः

यत्तत् ध्रुंत्रुं स्वमोः ॥ ३ । ४ । ३१ ॥

यत्तच्छब्दयोः स्वमोः परतः यथासंख्यं ध्रुं त्रुं इत्यादेशौ [2]भवतः । ध्रुं । त्रुं । पक्षे । जु । जो । सु । सो । अत्र 'तस्सौ सोक्लीबे—' इति तस्य सः । 'ङसः सुश् यत्तत्किंभ्यः' । जासु तासु । शेषमुभयत्र सर्ववत् ॥ 'यत्तत् ध्रुं त्रुं स्वमोः' [3]इत्यतः 'स्वमोः' इत्यधिकृत्य

एतदेह एहो एहु स्त्रीनृनपि ॥ ३ । ४ । ३३ ॥

[4]एतच्छब्दस्य स्वमोः परतः स्त्रीपुंनपुंसकलिङ्गेषु एह एहो एहु इति क्रमाद् भवन्ति । 'सुससोः' इति सोर्लुक् ।

जश्शसोरेइ ॥ ३ । ४ । ३४ ॥

---

१ अत्र शित्वात् पूर्वस्य दीर्घः T. २ वा भवतः T. ३ इत्यधिकृत्य T.
४ स्त्रीपुंनपुंसकलिङ्गेषु वर्तमान एतच्छब्दः स्वमोः परतः एह &c. T.

एतदो जश्शसोः परतः एइ इति भवति । एइ । शेषं सर्ववत् । टादिष्वन्त्यहलो लोपे तस्य दः । एदेण । एदें एदहिमित्यादि । शकारान्तेषु

दादेर्डेहो यादृक्तादृक्[1]कीदृगीदृशाम् ॥ ३ । ३ । ९ ॥

यादृगादीनां दादेरवयवस्य डित् एह इत्यादेशो भवति । सर्वत्र डित्वाट्टिलोपे । जेहुं । जेहो । जेह । यादृक् । तेहुं[2] । तेहो । तेह । तादृक् । केहुं[3] । केहो । केह । कीदृक् । एंहु[4] । एहो । एह । ईदृक् । ईत्यादि[5] । रामवत् ॥ अदस्शब्दस्य 'सुप्यदसो मुः' इति सुपि परे अमु इत्यादेशः । अमु । अमू । जसि 'जश्शसोरेइ' ईत्यतः[6] 'जश्-शसोः' इत्यधिकृत्य[7]

ओइ अदसः ॥ ३ । ४ । ३५ ॥

अदः शब्दस्य जश्शसोः परतः[8] ओइ इत्यादेशो भवति । ओइ । टादौ । अमुएं । अमूएं । अमुण । अमूण इत्यादि । कविवत् ।

इति हलन्ताः पुंलिङ्गाः ॥

अथ हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ।

किंशब्दस्य कादेशे नकारान्तत्वात् स्त्रियामित्वे प्राप्ते 'किंयत्तदो-स्वमामि सुपि'[9] इति स्वमाम्[10]वर्जमीत्वम् । क । का । कीउ । कीओ । इत्यादि । जाआवत् । एवं यत्तच्छब्दावपि । विशेषस्तु 'ङसः सुश्यत्-तत्किंभ्यः' इत्यनुवर्तमाने

स्त्रियां डहे ॥ ३ । ४ । ३० ॥

यत्तत्किंभ्यः परस्य ङसः स्त्रियां डित् अहे इत्यादेशो भवति ।

---

[1] My. and P. omit कीदृश्. [2] T. omits it. [3] T. omits it. [4] T. omits it. [5] T. omits it. [6] T. adds जेहु । तेहु । केहु । एहु । इत्याद्यपि. [7] इत्यधिकृत्य T. [8] परयोः T. [9] P. and My. drop सुपि. [10] °वर्जितसुपि परे ईत्वं स्यात् T.

कहे । जहे । तहे । इदं शब्दस्य 'इदम आअः' इत्याआदेशे आआ । आअ । आआउ । आआओ । इत्यादि । सर्ववत् । एतच्छब्दस्य 'एतदेह एहो एहु स्त्रीनृनपि' इति स्वमोरेहादेशः । एहो । 'जश्शसोरेइ' । एइ । अन्यत्रान्त्यहलो लोपे तस्य दत्वे एदाण इत्यादि जाआवत् । अदस्शब्दस्य 'सुप्यदसोमुः' इत्यमुः । अमु । अमू । जश्शसोः[1] 'ओइ अदसः' इति ओइ इत्यादेशः । ओइ । अमुएं । अमूएं । इत्यादि । ईकारान्त जोआवत्[2] ॥

इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ।

अथ[3] हलन्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

किंशब्दस्य 'किं किं' इति स्वमोः[4] किमादेशः अन्यत्र 'त्रतसि च किमो ल्कः' इति कादेशे जश्शसोः 'इं नपि' इति इं । काइं । कइं । 'किं काइंकवणौ' इति काइंकवणादेशयोः । काइं । कवणु । इत्यादि । पूर्ववत् । इदंशब्दस्य 'यत्तत् ध्रुं त्रुं स्वमोः' इत्यधिकृत्य

इदम इमु नपुंसके ॥ ३ । ४ । ३२ ॥

इदं शब्दस्य स्वमोः परतः[5] नपुंसके[6] इमु इत्यादेशो[7] भवति । इमु 'सुससोः' इति सोर्लुक् । 'इदम आअः' इति जश्शसोराअः । अन्यत्र 'इदम इमः' इतीमादेशः । शेषं सर्ववत्[8] । इम । एण । इमएं । इमहिं । इत्यादि । सर्वत्रादेशेप्येवं नेयम् । यत्तदोः 'यत्तत् ध्रुं त्रुं स्वमोः' इति ध्रुं । त्रुं । पक्षे बिन्दुरिति केचित् । जं । तं । 'इं नपि' इति इं च । जाइं । ताइं । जइं । तइं । शेषं पुंलिङ्गयत्तच्छब्दवत् । एतच्छब्दस्य 'एतदेह एहो एहु स्त्रीनृनपि' इति नपुंसकलिङ्गे एतदः एहु इत्यादेशः[9] ।

---

१ 'जश्शसोरेइ' इत्यधिकृत्य 'ओइ अदसः' अदस् शब्दस्य ओइ इत्यादेशः स्यात् । ओइ । T. २ जायाशब्दवत् T. ३ This heading is dropped in P., My. ४ स्वमोः परयोः T. ५ परयोः T. ६ नपुंसकलिङ्गे T. ७ इत्यादेशः स्यात् T. ८ पूर्ववत् T. ९ T. adds स्यात् after it.

एदु । 'जश्शसोरेइ' । एइ । पक्षे बिन्दुल् । एइं । 'इं नपि' इति इं । एदइं । एदाइं । शेषं पुंलिङ्गवत् । अदस्शब्दस्य 'सुप्यदसोमुः' इत्यमुः । अमु । जसि । 'जश्शसोरेइ' इति एइ । 'इं नपि' इति इं । अमुइं । अमूइं । इत्यादि । अन्येषु शब्देषु विशेषविधानाभावात् प्राकृतवच्छौरसेनीवच्च द्रष्टव्यम् ॥

इति हलन्ता[1] नपुंसकलिङ्गाः ।

अथ युष्मदस्मच्छब्दावुच्येते ॥

युष्मच्छब्दः । युष्मद् सु इति स्थिते

सौ युष्मदस्तुहुं ॥ ३ । ४ । ३७ ॥

युष्मच्छब्दस्य सौ परे तुहुमित्यादेशो भवति । तुहुं । त्वं । युष्मद् जस् इति स्थिते

तुम्हे तुम्हइ जश्शसोः ॥ ३ । ४ । ३८ ॥

युष्मदो जश्शसोः परतः[2] प्रत्येकं[3] तुम्हे तुम्हइ इत्यादेशौ भवतः[4] । तुम्हे । तुम्हइ । यूयम् । युष्मद् अम् इति स्थिते

ङ्यमृटा एइं तइं ॥ ३ । ४ । ४० ॥

युष्मदः ङि अम् टा एतैः सह एइं तइं इत्यादेशौ प्रत्येकं भवतः[5] । एइं । तइं । त्वाम् । शसि जस्वत् । टा अम्वत् । भिसि

भिसा तुम्हेहिं ॥ ३ । ४ । ३९ ॥

युष्मदो भिसा सह तुम्हेहिमिति भवति[6] । तुम्हेहिं । युष्माभिः । ङसौ

तुज्झतुध्रतउ ङसिङसा ॥ ३ । ४ । ४१ ॥

युष्मदो ङसिङस्भ्यां सह तुज्झ तुध्र तउ इति त्रय आदेशाः प्रत्येकं भवन्ति[7] । तुज्झ । तुध्र । तउ । त्वत् । ङसिङसोरेव प्रत्येकं तुह तओ इति केचित् ॥

---

१ हलन्ताः समाप्ताः T. २ परयोः T. ३ T. drops it. ४ स्तः T. ५ स्तः T. ६ स्यात् T. ७ स्युः T.

तुम्हहमाम्भ्यस्भ्याम् ॥ ३ । ४ । ४३ ॥

आम्भ्यस् इत्येताभ्यां सह युष्मदस्तुम्हहमित्या[१]देशो भवति । तुम्हहं । ङसि ङसाविव । तुज्झ । तुध्र । तउ । तुह । तओ । तव । आमि भ्यस्वत् । ङौ । 'ङ्यम्टा एइं तइं' इति एइं तइं च । सुपि

सुपा तुम्हासु ॥ ३ । ४ । ४२ ॥

युष्मदः सुपा सह तुम्हासु इति भवे[२]ति । तुम्हासु । शेषं प्राकृतवदिति प्राकृतरूपता च । 'अस्मदोम्हहं' ई[३]त्यतः 'अस्मदः' इत्यधिकृत्य

सौ हउं ॥ ३ । ४ । ४५ ॥

अस्मदः सौ परे हउमिति स्यात् । हउं ॥

अम्हइं अम्हेइं जश्शसोः ॥ ३ । ४ । ४८ ॥

अस्मदो जश्शसोः प[४]रतः अ[५]म्हइं अम्हेइं इति प्रत्येकं भवतः । 'सुससोः' इति लुक् । अम्हइं । अम्हेइं ॥

मइं ङ्यम्टा ॥ ३ । ४ । ४६ ॥

ङि अम् टा इत्येतैः सह अस्मदो मइमिति स्यात् । मइं । मां । शसि जस्वत् । टा अम्वत् । भिसि

भिसा अम्हेहि ॥ ३ । ४ । ४९ ॥

भिसा[६] सह अम्हेहि इति स्यात् । अम्हेहि । अस्माभिः ॥

ङस्ङसिना महुमज्झ ॥ ३ । ४ । ४७ ॥

अ[७]स्मदो ङस्ङसिभ्यां सह प्रत्येकं महु मज्झ इत्यादेशौ स्तः । महु । मज्झ । मत् । भ्यसि 'तुम्हहमाम्भ्यस्भ्याम्' ई[८]त्यतः 'आम्भ्यस्भ्याम्' इत्यधिकृत्य ॥

अस्मदोम्हहं ॥ ३ । ४ । ४४ ॥

आम्भ्यस् इत्येताभ्यां सह अस्मदो म्हहमित्या[९]देशो भवति ।

---

१ °त्यादेशः स्यात् T. २ स्यात् T. ३ इत्यधिकृत्य T. ४ परयोः T. ५ प्रत्येकं अम्हइं अम्हेइं इति स्तः T. ६ अस्मद् भिसा सह T. ७ T. has अस्मदः after सह. ८ इत्यधिकृत्य T. ९ °त्यादेशः स्यात् T.

अम्हहं । अस्मभ्यम् । ङसि 'ङस्ङसिना 'महुमज्झ' । महु । मज्झ । मम । आमि भ्यस्वत् । अम्हहं । ङौ । मइं । सुपि

सुपाम्हासु ॥ ३ । ४ । ५० ॥

अस्मदः सुपा सह अम्हासु इति भवति[1] । अम्हासु । अस्मासु ।

इति युष्मदस्मच्छब्दौ ।

अथाऽव्ययेषु विशेषाः कथ्यन्ते ॥

कथंयथातं[2]थि डिहडिधडिमडेमास्थादेः ॥ ३ । ३ । ८ ॥

अपभ्रंशे कथमादिषु थकारादेरवयवस्य इह इध[3] इम एम इति चत्वार आदेशा डितो भवन्ति । किह । किध । किम । केम । कथम् । जिह । जिध । जिम । जेम । यथा । तिह । तिध । तिथ । तेम । तथा ॥

यावत्तावत्युम्महिम्मा वादेः ॥ ३ । ३ । ११ ॥

यावत् तावदित्यव्यययोः वकारादेरवयवस्य उं महिम् मा इति त्रय आदेशा भवन्ति[4] । जाउं । जामहिं । जाम । यावत् । ताउं । तामहिं । ताम । तावत् ॥

डेत्तहे त्रलः ॥ ३ । ३ । १३ ॥

सर्वादेः सप्तम्यन्तात् परस्य त्रल्प्रत्ययस्य डित् एत्तहे इत्यादेशो भवति । सव्वेत्तहे । सर्वत्र ॥

यत्तदो डइ ॥ ३ । ३ । १४ ॥

यत्तद्भ्यां परस्य त्रलः अइ इति स्यात् । जइ । तइ । यत्र । तत्र ॥

कुत्रात्रे च डेत्थु ॥ ३ । ३ । १५ ॥

अपभ्रंशे[5] कुत्र अत्र इत्येतयोः स्थितस्य[6] चकाराद्यत्तदः परस्य च

---

१ स्यात् T. २ तथा T. ३ डितः स्युः T. ४ स्युः T. ५ T. drops अपभ्रंशे. ६ T. drops स्थितस्य.

त्रलः डित् एत्थु इति भवति । केत्थु । कुत्र । एत्थु । अत्र । जत्थु । यत्र । तेत्थु । तत्र ॥

क्त्व इइउएअवि ॥ ३ । ३ । १८ ॥

क्त्वाप्रत्ययस्य इ इउ ए अवि इति चत्वार आदेशा भवन्ति[1]। करइ । करइउ । करए । करअवि । कृत्वा । एवं सर्वत्रोह्यम्[2]।

एप्प्येप्पिण्वेप्येपिणु ॥ ३ । ३ । १९ ॥

'क्त्वः' इत्यनुवर्तते । क्त्वाप्रत्ययस्य एप्पि एप्पिणु एपि एपिणु इति चत्वार आदेशा[3] भवन्ति । करएप्पि । करएप्पिणु । करएपि । करएपिणु[4] । एवं सर्वत्र कल्पनीयम्[5] ॥

तुम एवमणाणहमणहिं च ॥ ३ । ३ । २० ॥

तुमुन्प्रत्ययस्य एवं अण अणहं अणहिं चकारात् एप्पि एप्पिणु एपि एपिणु एते भवन्ति । देवं । दातुमित्यादि ॥

गमेस्त्वेप्प्येप्पिण्वोरेलुक् ॥ ३ । ३ । २१ ॥

गमेरुत्तरस्य क्त्वाप्रत्ययस्य यौ एप्पिएप्पिणू तयोरेकारस्य वा लुक् स्यात्[6] ॥ गप्पि । गप्पिणु । गमेप्पि । गमेप्पिणु । गत्वा ॥

जणिजणुनम्नइनावइनाइ इवार्थे ॥ ३ । ३ । २४ ॥

इवार्थे[7] जणि जणु नं नइ नावइ नाइ इति षडादेशा[8] भवन्ति । चंदुजणि । चंदुजणु । चंदुनं । चंदुनइ । चंदुनावइ । चंदुनाइ । चन्द्र इव ॥

तणेणतेसिंतेसितेहिंकेहिं तादर्थ्ये ॥ ३ । ३ । २५ ॥

तादर्थ्ये द्योत्ये तणेण तेसिं तेसि तेहिं केहिं इति पञ्च निपाताः प्रातिपदिकात् परतः[9] प्रयोक्तव्याः । रामतणेण[10] । रामतेसिं । रामतेसि । रामतेहिं । रामकेहिं । णमोक्कारो रामार्थं नमस्कारः ॥

---

१ इत्यादेशः स्यात् T. २ आदेशाः स्युः T. ३ आदेशाः स्युः T. ४ After this T. adds कृत्वा । पृथग्योग उत्तरार्थः. ५ कल्प्यम् T. ६ T. drops it. ७ My. and P. drop it. ८ षडादेशाः स्युः T. ९ T. omits प्रातिपदिकात् परतः. १० T. has रामु for राम.

स्वार्थे डुः पुनर्विनाध्रुवमः ॥ ३ । ३ । २६ ॥

पुनर्विना ध्रुवं ऐभ्यः स्वार्थे डित् उप्रत्ययो भवति । पुणु होइ । पुनर्भवति । पाबुविण । पापं विना । ध्रुवुजम्मु । ध्रुवं जन्म ॥

डेंडाववश्यमः ॥ ३ । ३ । २७ ॥

अवश्यमः परौ स्वार्थे एं अ इत्येतौ डितौ भवतः । अवासें । अवास । अवश्यम् । अत्र 'शोल्लुप्त—' इति दीर्घः ॥

परमेकशसोर्ड डि ॥ ३ । ३ । २८ ॥

परं एकशः इत्येताभ्यां परौ स्वार्थेडितौ अ इ इत्येतौ भवतः । पर । एगसि ॥

इदानीमेव्वहि ॥ ३ । ३ । ३४ ॥

इदानीमः स्थाने एव्वहि इति भवति । एव्वहि होइ । इदानीं भवति ॥

एव जि ॥ ३ । ३ । ३५ ॥

एव इत्यस्य स्थाने जि इति भवति । रामुजि । राम एव ॥

एवमेम ॥ ३ । ३ । ३६ ॥

एवमित्यस्य स्थाने एम इति भवति । एम रामु कुणइ । एवं रामः करोति ॥

नहि नाहि ॥ ३ । ३ । ३७ ॥

नहीत्यस्य स्थाने नाहीति भवति । नाहि धम्मु । नहि धर्मः ।

प्रत्युत पच्छलिउ ॥ ३ । ३ । ३८ ॥

प्रत्युत इत्यस्य स्थाने पच्छलिउ इति भवति । पच्छलिउ सुघु । प्रत्युत सुखम् ॥

एवमेव एमइ ॥ ३ । ३ । ३९ ॥

---

१ अपभ्रंशे पुन° T. २ इत्येतेभ्यः परे T. ३ स्तः T. ४ स्यात् T. ५ स्यात् T. ६ स्यात् T. ७ स्यात् T.

एवमेवेत्यस्य स्थाने एमइ इति भवति[1] । एमइ लोगु । एवमेव लोकः ॥

समं समाणु ॥ ३ । ३ । ४० ॥

सममित्यस्य स्थाने समाणु इति भवति[2] । रामाण समाणु । रामेण[3] समम्[4] ॥

किल किर ॥ ३ । ३ । ४१ ॥

किलेत्यस्य स्थाने किर[5] इति भवति । एम किर । एवं किल ॥

पग्गिमप्राइमप्राउप्राइव प्रायशः ॥ ३ । ३ । ४२ ॥

प्रायश इत्यस्य स्थाने पग्गिम प्राइम प्राउ प्राइव इति चत्वारः प्रयोज्याः । पग्गिम चबुलु । प्राइम चबुलु । प्राउ चबुलु । प्राइव चबुलु । प्रायश्चपलः ॥

दिवा दिवे ॥ ३ । ३ । ४३ ॥

दिवा इत्यस्य स्थाने दिवे इति प्रयोज्यम्[6] । दिवे णिद्दा । दिवा निद्रा ॥

सह सहुं ॥ ३ । ३ । ४४ ॥

सहेत्यस्य[7] स्थाने सहुमिति भवति । रामाण सहुं । रामेण सह ॥

मा मं ॥ ३ । ३ । ४५ ॥

मा इत्यस्य स्थाने ममिति[8] भवति । मं एम । मैवम् ॥

कुतः कउकहुतिहु ॥ ३ । ३ । ४६ ॥

कुत इत्यस्य स्थाने कउ कहु तिहु इति भवति[9] । कउ गदु । कहु गदु । तिहु गदु । कुतो गतः ॥

अथवामनागहवइमणाउं ॥ ३ । ३ । ४७ ॥

अथवा मनागेतयोः स्थाने यथाक्रमं अहवइ मणाउं इत्येतौ

---

१ स्यात् T. २ स्यात् T. ३ रामस्य T. ४ T. adds रामेण समाणु । रामेण समानम् । ५ किर इति स्यात् T. ६ स्यात् T. ७ सहेत्यव्ययं सहुमिति स्यात् T. ८ मं स्यात् T. ९ त्रयः स्युः T.

भ[1]वतः । अहवइ कामसरतिव्वु रमणीकडक्खु । अथवा कामशरतीव्रः रमणीकटाक्षः । मणाउं दिण्णु । मनाग्दत्तम् ॥

इतसेत्तहे ॥ ३ । ३ । ४८ ॥

इत इत्यस्य स्थाने एत्तहे इति भ[3]वति । एत्तहे सुघु । इतः सुखम् ॥

पश्चात् पच्छइ ॥ ३ । ३ । ४९ ॥

पश्चादित्यस्य स्थाने पच्छइ इति भ[4]वति । प[5]च्छइ पहादु । पश्चात् प्रभातम् ॥

ततस्तदा तो ॥ ३ । ३ । ५० ॥

ततः तदा इत्येतयोः स्थाने तो इति भ[6]वति । तो गदु । ततो गतः । तदा गतो वा ॥

[7]वनुसाहावन्यथासर्वौ ॥ ३ । ३ । ५१ ॥

अन्यथा सर्व इत्येतयोः स्थाने यथाक्रमम[8]नु साहु इत्यादेशौ वा भवतः । [9]अनुकदु । अन्यथा कृतम् ॥

हुहुरुघिग्घिगाद्यशब्दचेष्टानुकृत्योः ॥ ३ । ३ । ५७ ॥

हुहुर्वादयः शब्दानुकरणे घिग्घ्यादयश्चेष्टानुकरणे [10]प्रयोज्याः ।

अनर्थका घइमादयः ॥ ३ । ३ । ५८ ॥

घइं इत्यादयो नि[11]पाता अनर्थका प्रयुज्यन्ते ॥

इत्यव्ययानि ।

अथ तद्धितेषु विशेषाः [12]कथ्यन्ते ।

डेत्तुलडेवडावियत्कियति च व्यादेर्वतुपः ॥ ३ । ३ । १२ ॥

---

१ स्तः T. २ कामसरतिव्वु अहवइ तरुणीकडक्खु । कामशरस्तीव्रः अथवा तरुणीकटाक्षः । T. ३ स्यात् T. ४ स्यात् T. ५ पच्छइ होदे वहादु । पश्चाद्भवति प्रभातम् । T. ६ स्यात् T. ७ अणु T. ८ °मणु T. ९ अणु T. १० च प्रयोज्याः T. ११ T. drops निपाताः. १२ T. drops कथ्यन्ते.

'यावत्तावत्युम्महिम्मा वादेः' इत्यतः 'यावत्तावति' इत्यनुवर्तते । इयत् कियत् हत्येतयोः चकाराद् यावत्तावतोश्च परिमाणार्थे विहितो यो वतुप्प्रत्ययः तस्य वतुप्प्रत्ययस्य व्यादेर्यकारादेर्वकारादेश्च अवयवस्य एत्तुल एवड इत्यादेशौ डितौ भवतः । एत्तुलु । केत्तुलु । जेत्तुलु । तेत्तुलु । एवडु । केवडु । जेवडु । तेवडु । अत्र सर्वत्र 'स्यम्यत उत्' इत्युत्वम् ॥

त्वतलौ प्पणं ॥ ३ । ३ । १६ ॥

भावे विहितौ यौ त्वतलौ प्रत्ययौ तौ प्पण इत्यादेशमापद्येते । पडुप्पणु । पटुत्वम् । पटुता । सुक्कप्पणु । शुक्लत्वम् । शुक्लता ॥

तव्यस्य एव्वइएप्पइएव्वाः ॥ ३ । ३ । १७ ॥

तव्यप्रत्ययस्य एव्वइ एप्पइ एव्व इत्यादेशाः स्युः । जेएव्वइ । जेएप्पइ । जेएव्व । जेतव्य इत्यादि ॥

तृनो णअल् ॥ ३ । ३ । २२ ॥

तृन्प्रत्ययस्य णअल् स्यात् । होणउ । भविता । सुणउ । श्रोता ॥

छस्य युष्मदादेर्डारः ॥ ३ । ३ । २३ ॥

युष्मदादेः परस्य छप्रत्ययस्य डित् आर इत्यादेशो भवति । तुम्हारु । अत्र 'अर्थपरे तो युष्मदि' इत्यातिदेशिकं यस्य तत्वं ष्मस्य म्हत्वं च । अम्हारु । अस्मदीयः । अत्र 'स्यम्यत उत्' इत्युत्वम् ॥

अडडडुल्लाः स्वार्थिककलुक् च ॥ ३ । ३ । २९ ॥

नाम्नः परतः अ इति अड उल्ल इत्येतौ डितौ च प्रत्यया भवन्ति तत्संनियोगेन स्वार्थिककप्रत्ययलोपश्च । अ । रामउ । अड । रुक्खडु । उल्ल । रुक्खुल्लु वृक्षः । एवमेते प्रत्ययाः सर्वत्र स्वार्थे संचारणीयाः ॥

इत्यपभ्रंशभाषायां सुबन्तविभागः ॥

---

१ इत्यनुवर्तते T. २ इत्येतौ T. ३ स्तः T. ४ इति त्रयः स्युः T. ५ युष्मदादिभ्यः T. ६ इति स्यात् T. ७ अपभ्रंशे नाम्नः T. ८ च डितौ T.

अथ तिङन्तप्रक्रिया ।

भू इति स्थिते 'भुवो हो' इत्याद्यादेशाः प्राकृतवत् कर्तव्याः । शेषं शौरसेनीवदित्यतिदेशात् 'इजेचोर्दट्' इति दट् । होदि । हवदि । हवदे । 'तद्वच्चत्ययश्च' इति प्राकृतरूपता च । होइ । हवइ । हवए । अपभ्रंशे तिप्तयोरिजेवेति केचित् । तदा होइ । हवइ । होदि । हवदि ॥

लटो हिं वा झझ्योः ॥ ३ । ४ । ५१ ॥

अपभ्रंशे [1]लटोर्झझ्यो र्हिं वा स्यात् । होहिं । हवहिं । होवहिं । पक्षे । 'न्तिन्ते इरे च' । होन्ति । इत्यादि ।

हिर्थास्सिपोः ॥ ३ । ४ । ५२ ॥

[2]पक्षे सेसि च । होसि । हवसि । होसे । हवसे ॥

हु थध्वमोः ॥ ३ । ४ । ५३ ॥

[3]अपभ्रंशे थध्वमोर्हु इत्यादेशो वा स्यात् । होहु । हवहु । द्वयोरपि पक्षे हित्था हचौ च । होइत्था । होह । हवइत्था । हवह ॥

उ मिबिटोः ॥ ३ । ४ । ५४ ॥

[4]अपभ्रंशे मिबिटोर्वा उ भ[5]वति । होउ । हवउ । पक्षे 'मिर्मिविटोः' इति मिः । होमि । हवमि ॥

हुं मसहिङोः ॥ ३ । ४ । ५५ ॥

[6]अपभ्रंशे मस हिङोर्हुं वा भ[7]वति । होहुं । हवहुं । पक्षे 'मोममवः'। होमो । होम । होमु । हवमो । हवम । हवमु । ललुटोः ॥

स्यस्य सो लटि ॥ ३ । ४ । ५७ ॥

व्याकरणान्तरे लटि परे विहितस्य स्यप्रत्ययस्य स इत्यादेशो वा स्यात् । होसइ । होसदि । हवसइ । हवसदि । होसहिं । अत्र 'लटो

---

१ लटः वर्तमानाया विभक्तेः प्रथमपुरुषबहुवचनयोः परस्मैपदात्मनेपदयोः स्थाने हिं इत्यादेशो भवति T. २ लटः मध्यमपुरुषैकवचनयोः T. ३ लटो मध्यमपुरुषस्य बहुत्वे वर्तमानयोः T. ४ लटः उत्तमपुरुषस्यैकत्वे वर्तमानयोः परस्मैपदात्मनेपदयोः T. ५ स्यात् T. ६ वर्तमानोत्तमपुरुषे बहुत्वे वर्तमानयोः T. ७ स्यात् T.

हिं वा झङ्योः' इति वा हिं । पक्षे । होसन्ति । होसन्ते । होसइरे । मध्यमे । होसहि । अत्र 'हिर्थास्सिपोः' इति हि । पक्षे । होससि । होसहु । अत्र 'हु थध्वमोः' इति हुः । पक्षे । होसइत्था । होसह । उत्तमे । होसउ । अत्र 'उ मिबिटोः' । इति उः । पक्षे । होसमि । होसहुं । अत्र 'हुं मसहिङोः' इति हुं । पक्षे । होसमो । [1]होसम । होसमु । एवं हवसइ । हवसदि । हवसहिं । हवसंति । इत्यादि ॥ लोटि ॥

इदुदेत्स्वह्योः ॥ ३ । ४ । ५६ ॥

संस्कृते 'सवाभ्यां वामौ' 'सेर्ह्यपिच्च' आभ्यां सूत्राभ्यां लोण्मध्यमपुरुषैकवचनस्थाने विहितयोः [2]स्वह्योः इउए इति त्रय आदेशा [3]भवन्ति । होइ । होउ । होए । हवइ । हवउ । हवए । अन्यत्र 'लटो हिं वा झङ्योः' इत्यादि सूत्रविहितादेशाः प्राकृतरूपता च । अन्येषु लकारेषु विशेषविधानाभावात् प्राकृतवद्रूपनिर्णयः । अनुक्तविशेषस्थले भाषान्तरोक्तमत्र कल्पनीयमिति केचित् । एवमजन्तानां हलन्तानां च धातूनां भावकर्मणोर्णिचि च रूपसिद्धिः प्राकृतवदेव कल्पनीया ॥

अथ धात्वादेशाः प्रदर्श्यन्ते ।

पर्याप्तौ भुवो बहुच्छः ॥ ३ । ४ । ५८ ॥

'[4]भुवो धातोः [5]पर्याप्त्यर्थे बहुच्छ इत्यादेशः स्यात् । बहुच्छए । बहुच्छदि ॥

व्रजेर्वञ्जः ॥ ३ । ४ । ५९ ॥

व्रज गतावित्यस्य धातोर्वञ्ज इत्ययमादेशः स्यात् । वञ्जइ । वञ्जदि । केषांचिद्व्रजतेर्वुल इति मतम् । वुलइ । वुलदि ॥

ब्रूञो बुवः ॥ ३ । ४ । ६० ॥

---

१ होसमु । होसम T. २ स्वहि इत्येतयोः T. ३ स्युः T. ४ अपभ्रंशे भुवो T. ५ पर्याप्त्यर्थे वर्तमानस्य बहुच्छ T.

ब्रूञ् व्यक्तायां वाचीत्यस्य बुव इत्यादेशः स्यात् । बुवइ । बुवदि ॥

क्रियेः किसु ॥ ३ । ४ । ६१ ॥

डुकृञ् करण इत्यस्य कर्मणि लडुत्तमपुरुषैकवचनस्य क्रिये इत्यस्य किसु इत्यादेशः स्यात् । किसु । । क्रिये ॥

पस्सगण्हौ दृशिग्रहोः ॥ ३ । ४ । ६२ ॥

दृशिर् प्रेक्षणे ग्रह उपादाने अनयोर्धात्वोर्यथासंख्यं पस्स गह्ल इत्यादेशौ [1] भवतः । पस्सइ । पस्सदि । गह्लइ । गह्लदि । दृशेर्णिहाणिहाआविति केचित् । णिहाइ । णिहाआइ । ग्रहेर्घे इति केचित् । घेइ ।

तक्षेश्च्छोल्लः ॥ ३ । ४ । ६३ ॥ [2]

तक्षू तनूकरण इत्यस्य [3] च्छोल्ल इत्यादेशो भवति । च्छोल्लइ । च्छोल्लदि । शेषाश्च धात्वादेशाः भावकर्मणोर्धात्वादेशाः प्रत्ययाश्च सर्वे प्राकृतवदवगन्तव्याः ॥ [4]

ओङ्कारादिममन्त्राणां सर्वेषामर्थरूपिणे ।
सर्वश्रेयोनिमित्ताय दक्षिणामूर्तये नमः ॥
नवाक्षरमहामन्त्रवर्णादिश्लोकगर्भितम् ।
इमं प्रबन्धं विबुधः पठन् वाक्सिद्धिमाप्नुयात् ॥
एतन्निबन्धनिर्मित्या या परोपकृतिस्तया ।
वृषाकपायीरमणः प्रीयतां परमेश्वरः ॥

इति श्रीमदखिलविद्यापरिवारदक्षिणामूर्तिमहादेवप्रसादलब्धविद्यपूर्वोत्तरमीमांसा-शब्दतर्कसाहित्यसार्वभौमचरकूरियज्ञेश्वरभट्टोपाध्यायतनयकोण्डभट्टोपाध्याय-शिष्येण सर्वाम्बिकागर्भशुक्तिमुक्तामणिना सर्वविद्वत्कविसंमतेन दक्षिणामूर्तिमहादेवकिङ्करेण लक्ष्मीधरेण विरचितायां षड्भाषाचन्द्रिकायामपभ्रंशभाषाविभागः संपूर्णः ॥

---

१ स्तः T. २ तक्षायाश्च्छोल्लादीन् T. ३ इत्यादयो धातवः च्छोल्ल इत्यादीनादेशानापद्यन्ते T. ४ T. adds आदिग्रहणाद्देशीयेषु ये क्रियाशब्दा उपलभ्यन्ते ते उदाहार्याः T.

CRITICAL AND EXPLANATORY NOTES

ON THE

SHADBHÂSHÂCHANDRIKÂ.

Notes on the 'Shaḍbhâshâchandrikâ.'

P. 4. **षड्विधा सा प्राकृती च**—The Prâkṛita is generally divided into the six divisions as given in the text. Hemachandra and S'eshakṛishṇa treat of the same six divisions, though the latter disposes of the last division, viz. the Apabhraṁs'a as under :—

> अपभ्रंशस्तु यो भेदः षष्ठः सोऽत्र न लक्ष्यते ।
> देशभाषादितुल्यत्वान्नाटकादावदर्शनात् ॥
> अनत्यन्तोपयोगाच्चातिप्रसङ्गभयादपि ॥
>
> प्राकृतचन्द्रिका by शेषकृष्ण.

Mârkaṇḍeya in his Prâkṛitasarvasva classifies the Prâkṛita first into तद्भव, तत्सम, and देश्य and तद्भव into भाषा, विभाषा, अपभ्रंश, and पैशाच. भाषा is further subdivided into महाराष्ट्री, शौरसेनी, प्राची, आवन्ती, and मागधी; विभाषा into शाकारी, चाण्डाली, शावरी, आभीरिका, and टाक्की; अपभ्रंश into नागर, व्राचड, and उपनागर; and पैशाच into कैकेय, शौरसेन, and पाञ्चाल. The total number of divisions is thus sixteen :—

> अतः षोडशधाभिन्नभाषालक्ष्म प्रचक्ष्महे ।
> वेद्या विदग्धैरपरास्तत्तद्देशानुसारतः ॥
>
> प्राकृ० सर्व० p. 3

(published in the ग्रन्थप्रदर्शिनी of Vizagapatam).

According to Rudraṭa, Apabhraṁs'a has many divisions based upon the countries where they are spoken :—

> 'षष्ठोत्र भूरिभेदो देशविशेषादपभ्रंशः.'

Some of these divisions are नागर, उपनागर, द्राविड, टक्क, मालवी, पश्चाली, कालिन्दी, गुर्जरी, वैतालिकी, काश्वी, आभीरी, शावरी &c. In his Nâṭyas'âstra, Bharata divides languages into seven kinds :—

> मागध्यवन्तिजा प्राच्या शौरसेन्यर्धमागधी ।
> वाह्लीका दाक्षिणात्या च सप्त भाषाः प्रकीर्तिताः ॥ १७.४८.

Of these महाराष्ट्री which is considered to be the best of all the Prâkṛitas by Daṇḍin is called आर्ष in the Prâkṛitachandrikâ.

P. 7–9. सिद्धिर्लोकाच्च—संतोष्टव्यम्—The Sûtra means that the propriety of forms in the Prâkṛita is to be proved or established from their use in the language. The word च in the Sûtra is used to show that the propriety can be established also by means of the Sûtras given in the book. The author then gives the broad distinguishing features of the Prâkṛita, meaning the Mahârâshṭrî, in comparison with the Sanskrit. They are the following :—

1. Letters ऋ and ऌ are not found in the Prâkṛita.

   This is known from the absence of these letters in the language and also from the Sûtras which teach that they are changed to अ, इ &c.

2. Letters श् and ष् are changed to स्.

3. ऐ and औ are not found, they being generally changed to ए and ओ. ऐ is occasionally found, the vocative particle अयि being changed to ऐ.

4. ङ and ञ् are not found except in combination with other consonants; for the Sûtra 'शुल्के ङ्गः' teaches that ल्क is optionally changed to ङ्ग, where ङ् is combined with ग्; the Sûtra 'प्राक् श्लाघाप्लक्षशार्ङ्गे ङ्गोत्' teaches the insertion of अ before ङ् and ल् in the words श्लाघा, प्लक्ष, and शार्ङ्ग; thereby showing that ङ् is not dropped, but remains combined with ग् in शार्ङ्ग changed into सारङ्ग; the Sûtra 'वर्गेन्त्यः' teaches that बिन्दु or अनुस्वार is changed to the final letter of the class to which the following consonant belongs as in वङ्को, कुम्पलो, बुन्धो &c.; here too ङ् is used as combined with another letter and not by itself; and the Sûtra 'श्चेर्वृश्चिके ञ्चुर्वा' teaches that in the word वृश्चिक, श्च is changed to ञ्च, that is to ञ् combined with च्.

5. There is no dual number, the plural number being used in place of it.

6. Forms ending in a consonant are not used; for the Sûtra 'अन्त्यहलोऽश्रदुदि' teaches that the final consonant of words is dropped except in the case of the indeclinable श्रत् and the preposition उद्; the Sûtra 'शरदामल्' teaches that शरद् and words of a similar nature, *i. e.* words ending in a consonant, have the augment अ necessarily added to their final consonant; the Sûtra 'हलोऽक्' teaches that roots ending in a consonant take the augment अ; and other Sûtras teach either the elision of the final consonant, or the addition of an augment or a substitute for the final letter.

7. The genders of words in the Prâkṛita are sometimes the reverse of those of the Sanskrit words from which the Prâkṛita words are derived. The Sûtra 'अक्ष्यर्थकुलाद्या वा' teaches that words synonymous with अक्षि and the words कुल and others are optionally masculine; the Sûtra 'क्लीबे गुणगाः' teaches that गुण and other words are optionally neuter; and the Sûtra 'स्त्रियामिमाञ्जलिगाः' teaches that words ending in इम, and अञ्जलि and others are optionally feminine.

8. There is no rule about roots taking the Parasmaipada and the Âtmanepada terminations; that is, any root takes either pada. This is learnt from the Sûtra 'लटस्तिप्ताविजेच्' which means that the third person singular terminations of the Present Tense, both Par. and Âtm., viz. ति and त, are changed to इ and ए; the Sûtra 'सिप्थास्सेसि' which teaches that the second person singular terminations सि and थास् are changed to सि and से; the Sûtra 'मिर्मिविटौ' which means that the 1st person singular terminations मि and इ are changed to मि; and other Sûtras which teach the substitution of इ &c. for ति &c.

9. The विकरण terminations, *i. e.* the conjugational signs, like शप् (अ) &c., are not added. This is taught by the Sûtra 'न शपाम्'.

10. The Dative is not used, its place being taken up by the Genitive; and any case is sometimes used in the sense of any other case. This is learnt from the following Sûtras :—

'**कचिदसादेः**'—This means that the Genitive is sometimes used in the sense of the Accusative.

'**ङेसो ङम्**'—ङेस् or terminations of the Dat. are changed to ङम्, terminations of the Gen. Another Sûtra 'तादर्थ्ये ङेस्तु' teaches the optional use of the Gen. in place of तादर्थ्यचतुर्थी or the Dat. in the sense of purpose; and the Sûtra 'वधाड्डाइ च' teaches that in the case of the word वध, आइ is optionally substituted for the Dat. termination in the sense of the Genitive.

'**ङिपोस्**'—This Sûtra teaches the use of the Acc. in place of the Loc.

A question is raised that if the Prâkṛita has no dual, how is it that the author has used the dual number in the Sûtra 'उभयाधसोरवहहेट्टौ.' The solution is that here 'उभयाधसोः' and 'अवहहेट्टौ' signify 'of the words उभय and अधस्' and 'the words अवह and हेट्ठ.' These words are used as words and do not convey their usual sense. Pâṇini also uses the form एकाद् in the Sûtra 'एकादाकिनिच्चासहाये' in place of एकस्माद्, because एक does not signify 'one' or 'principal' and is not consequently a pronoun. It means 'the word एक.'

P. 9. **अनुक्तमन्यशब्दानुशासनवत्**—This Sûtra teaches that what is not said in this grammar is to be understood as in other grammars. Thus in the Sûtras 'शेषेच्यचः', 'ऐच एङ्' &c. अच्, ऐच्, एङ् &c. are to be understood as प्रत्याहार's as in Pâṇini's grammar. A doubt is then raised that if this be the case तृणम् would assume the Prâkṛita form तर्णं instead of the correct form तणं; for the Sûtra 'ऋतोत्' teaches the substitution of अ for ऋ and by Pâṇini's Sûtra 'उरण् रपरः' अ must be changed to अर्. The answer to this objection is that 'बहुलम्' which is the seventeenth Sûtra of the first Pâda of the first Adhyâya, being an अधिकार Sûtra having its power throughout the work, prevents the application of the Sûtras from other works on grammar when they come in conflict with correct forms as found in the language.

बहुलम् is explained in the following verse and is of four kinds:—(1) sometimes the Sûtras are applicable; (2) some-

times they are not applicable; (3) sometimes they are optionally applicable; and (4) sometimes some other result takes place:—

'क्वचित् प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः
क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव ।
विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य
चतुर्विधं बाहुलकं वदन्ति ॥'

P. 10. सुप्स्वादिरन्त्यहला—बहुलम्—Now follows an explanation of technical terms occurring in the Sûtras. The terms are to be understood as under:—

सुस् = सु औ जस्	Nom.	Sing.,	Du., and	Plu. terms.
अस् = अम् औट शस्	Acc.	"	"	"
टास् = टा भ्याम् भिस्	Inst.	"	"	"
ङेस् = ङे भ्याम् भ्यस्	Dat.	"	"	"
ङसिस् = ङसि भ्याम् भ्यस्	Abl.	"	"	"
ङम् = ङस् ओस् आम्	Gen.	"	"	"
ङिप् = ङि ओस् सुप्	Loc.	"	"	"

ह = A ह्रस्व or short vowel.
दि = A दीर्घ or long vowel.
स = A समास or a compound.
शु = श्, ष्, and स्.
खु = The first letter.
स्तु = A conjunct consonant.
ग = गण or a class.
फु = The second letter of a word.
तु = Optionally.

ऌित् = When ऌ is joined to a letter or a combination of letters as इत्, it shows that what is taught in the Sûtra generally takes place necessarily, not optionally. For instance in the Sûtra 'अविद्युति स्त्रियामाऌ,' we have आऌ in which ऌ is इत्. Therefore what is taught by the Sûtra takes place necessarily. That is, the final consonant of feminine words ending in a consonant is necessarily changed to आ, except in the case of विद्युत्. Thus जरस् is changed जरआ.

रित्=When र् is joined to a letter or a combination of letters as इत्, it shows that the substitute consonant to which it is attached is doubled.

Thus in 'र्णो दिन्ना रुदिते' we have र्ण where र् is इत्. The substitute ण which takes place for दित is therefore doubled; we have accordingly रुण्ण for रुदित. Similarly, we have ल्लर् in the Sûtra 'ल्लरंकोठे' १।३।२६ a Sûtra which is not commented upon in our work; अंकोठ is accordingly changed to अंकोल्ल.

शित्=When श् is joined to a letter or a combination of letters as इत्, the preceding vowel is lengthened. Thus in the Sûtra 'जश्शसोः श्लुक्' or 'श्लुक् जश्शसोः' (*vide* p. 21), we have श्लुक् where श् is इत्. Here elision is taught by a शित् letter and so after the dropping of जश् and शस्, the preceding vowel is lengthened; we have thus रामा as Nom. Plu. and Acc. Plu. In another Sûtra 'शिश्लुङ् नपुनरि तु' we have शि and श्लुक् in both of which श् is इत्; the optional change of the final letter of नपुनर् to इ and लुक् (elision) is therefore to be understood as characterized by the lengthening of the preceding vowel. नपुनर् is consequently changed to णउणाइ and णउणा where the vowel अ is lengthened.

ङित्—When ङ् is joined to a letter or a combination of letters as इत्, what is taught in connection with it by the Sûtra has a nazalized pronunciation. The Sûtra 'कामुकयमुनाचामुण्डातिमुक्तके मो ङ्लुक्' १।३।११—a Sûtra not commented upon by Lakshmîdhara—teaches that the म् of कामुक, यमुना, चामुण्डा, and अतिमुक्तक is dropped. Now here since लुक् has ङ् prefixed to or joined to it the pronunciation of the vowel that is left after the dropping of म् is nazalized. In काउँओ, जउँणा &c. the pronunciation of उ is like that of nazalized उ.

नृ and नपृ are used in some Sûtras and signify respectively the masculine and the neuter genders.

P. 13.-21 सन्धिस्स्वपदे—संचारणीयाः—This is a chapter on सन्धि. It deals with euphonic rules which are as under:—

(1) All सन्धि or combination of vowels is optional; *e. g.* व्यास ऋषिः is the in Prâkṛita changed to वास इसी; and the vowel combination being optional we have either वासइसी or वासेसी; similarly, विषम आतपः assumes the form विसम आअवो in the Prâkṛita; and we have two forms विसमआअवो or विसमाअवो; कवि ईश्वरः is changed to कइईसरो, so we have either कइईसरो or कईसरो. Hemachandra's Sûtra is 'पदयोः संधिर्वा' ८।१।५. The word पदयोः shows that there is generally no Sandhi in एकपद.

(2) In one and the same grammatical term, there is no Sandhi; *e. g.* आअवो (for आतपः) वच्छाइ, मुद्धाए, पाओ &c.

As shown above, the अधिकारसूत्र 'बहुलम्' is to be understood throughout the S'âstra, and so even in one grammatical term, Sandhi takes place sometimes. *e. g.* काहिइ or काही (करिष्यति), बिइओ or बीओ (द्वितीयः).

(3) इ and उ do not combine with a dissimilar vowel; *e. g.* पहावलीअरुणो and वधूअवऊढो.

(4) ए and ओ also do not combine with the following vowel; *e. g.* लच्छीए आणंदो; रुक्खादो आअओ.

(5) The vowel which is left, when the consonant with which it is combined is dropped is called शेष. Hemachandra and S'eshakṛishna call this vowel उद्वृत्त. A vowel followed by शेष is not combined.

Hemachandra's Sûtra is 'स्वरस्योद्वृत्ते' ८।१।८ and he defines उद्वृत्त as under:—'व्यञ्जनसंपृक्तः स्वरो व्यञ्जने लुप्ते योवशिष्यते स उद्वृत्त इहोच्यते'.

S'eshakṛishṇa's explanation of उद्वृत्त is "'कगच—' इत्यादिना लुप्तव्यञ्जनावशिष्टः स्वर उद्वृत्तः".

युक्तस्य in the वृत्ति of the Sûtra 'शेषेच्यचः' p. 18 must be understood to be equal to स्वरेण युक्तस्य.

In फणामणिप्पईवा and जोण्हाऊरिअकेसो, ई of प्रदीप and ऊ of पूरित after the dropping of द् and प् respectively are शेष and these vowels are not combined with the preceding vowels.

As the **अधिकारसूत्र 'बहुलम्'** is to be understood as having its force here, the rule is optional in some cases:—

कुंभआरो-कुंभारो । सुउरिसो-सूरिसो । अंधआरो-अंधारो । खंधाआरो-खंधारो ।; while in other cases the rule does not apply at all and Sandhi takes place—चक्काओ । सालाहणो ।.

(6) The final म् of a word is optionally changed to Anuswâra—रामममलं-रामं अमलं ।

(7) The vowel of a verbal termination is not combined with the following vowel-होइ इह । पिज्ज उअअं ।

The Sûtras according to which certain consonants are dropped are the following:—

(*a*) **'प्रायो लुक् कगचजतदपयवाम्'** p. 14. The consonants क्, ग्, च्, ज्, त्, द्, प्, य्, and व् when they are not in the beginning of words and not combined with other consonants, and when they are preceded by a vowel, are generally dropped.

e. g. पाकः—पाओ । लोकः—लोओ । सकलम्—सअढं । मुकुलः—मउलो । नकुलम्—णउलं ।

मृगः—मओ । नगः—नओ । नगरम्—नअरं-णअरं । मृगाङ्कः—मअंको । सागरः—साअरो ।

शची—सई । सचिवः—सइवो । लोचनम्—लोअणं । वचनम्—वअणं । सूची—सूई ।

गजः—गओ । राजा—राआ । रजतम्—रअदं ।

सुतः—सुओ । रसातलम्—रसाअलं । वितानम्—विआणं । यतिः—जई । रतिः—रई । आगतः—आगओ । कृतम्—कअं ।

मदः—मओ । मदनः—मअणो । नदी—णई । गदा—गआ ।

कपिः—कई । रिपुः—रिऊ । सुपुरुषः—सुउरिसो । विपुलम्—विउलं ।

नयनम्—नअणं—णअणं । पीयूषम्—पीऊसं । जयः—जओ । प्रियः—पिओ । वायुना—वाउणा ।

लावण्यम्—लाअण्णं । देवः—देओ । प्रवृत्तः—पउत्तो । विबुधः—विउहो । वडवानलः—वडआणलो । जीवः—जीओ । दिवसः—दिअहो ।

The word प्रायः in the Sûtra shows that sometimes these consonants are not dropped-प्रायोग्रहणात् क्वचिन्न भवति *e. g.* विदुरो (विदुरः), आदरो (आदरः), समवाओ (समवायः), अजसो (अयशः, here य् is not dropped, but changed to ज्), देवो (देवः), सवहुमाणं

(सबहुमानम्), सुकुसुमं, पआगजलं (प्रयागजलम्), सचावं (सचापम्), विजणं (विजनम्), अवजलं (अपजलम्), पिअगमणं (प्रियगमनम्), सपावं (सपापम्), अपारो (अपारः), सुतारं (सुतारम्), अतुलं (अतुलम्).

The consonants क्, ग् &c. should not be in the beginning of words—कालः—कालो। गन्धः—गन्धो। चौरः—चोरो। जारः—जारो। तरुः—तरू। दवः—दवो। पापम्—पावं। वर्णः—वण्णो। य् in the beginning of words is changed to ज् as in यशः—जसो, जन्म—जम्मो, जातिः—जाई. In कालो, गन्धो &c. क्, ग् &c. are in the beginning of words and therefore not dropped.

The consonants क्, ग् &c. should not be combined with other consonants. They are not dropped, when combined, as in the following:—

अर्कः—अक्को। वर्गः—वग्गो। अर्चः—अच्चो। वर्ज्यम्—वज्जं। धूर्तः—धुत्तो। उद्दामः—उद्दामो। कार्यम्—कज्जं। सर्वम्—सव्वं। मर्कटः—मक्कडो। मुद्गरः—मोग्गरो। तप्तः—तत्तो। तीव्रः—तिव्वो।

The consonants क्, ग् &c. must be preceded by a vowel; they are not dropped, if they are not preceded by a vowel. Of these Hemachandra gives the following instances:—शंकरः—संकरो। संगमः—संगमो। नक्तंचरः—नत्तंचरो। धनंजयः—धणंजओ। द्विषंतपः—विसंतवो। पुरंदरः—पुरंदरो। संवृत्तः—संवुडो। संवरः—संवरो।

(*b*) **कगटडतदप ⨯ क ⨯ पशोरुपर्यद्रे** p. 15—The consonants क्, ग्, ट्, ड्, त्, द्, प्, जिह्वामूलीय, उपध्मानीय, श्, ष्, and स् are dropped except in द्र when they are the first letters of conjunct consonants.

(*c*) **लवरामधश्च** p. 14—ल्, व्, and र् are dropped whether they stand as the first or the second member of a conjunct consonant.

(*d*) **मनयाम्** p. 13—म्, न्, and य् are dropped when they are the second members of a conjunct consonant.

In connection with this comes the following Sûtra:—

शेषादेशस्याह्रोचोखोः । p. 15—

A consonant which remains after the dropping of one of the members of a conjunct consonant and a consonant which is substituted for a conjunct consonant is doubled when it is preceded by a vowel and when it is not in the beginning of a word.

e. g. (b) भुक्तम्—भुत्तं । सिक्थम्—सित्थं । दुग्धम्—दुद्धं । मुग्धम्—मुद्धं । षट्पदः—छप्पओ । कत्फलम्—कप्फलं । खड्गः—खग्गो । षड्जः—सज्जो । उत्पलम्—उप्पलं । उत्पातः—उप्पाओ । मद्गुः—मग्गू । मुद्गः—मुग्गो । मुद्गरः—मुग्गरो—मोग्गरो । सुप्तः—सुत्तो । गुप्तः—गुत्तो । निश्चलः—णिच्चलो—निच्चलो । गोष्ठी—गोट्ठी । षष्ठः—छट्ठो । शुष्कं—सुक्कं । निष्ठुरः—निट्ठुरो—णिट्ठुरो । स्नेहः—नेहो—णेहो । समस्तः—समत्तो । निःस्पृहः—णिप्पिहो—निप्पिहो । दुः×खम्—दुक्खं । अन्तः×पातः—अंतप्पाओ । पर्याप्तः—पज्जत्तो ।

If the consonant that is doubled is the second or the fourth letter of a class, the preceding doubled letter is changed to the first letter of the class if the succeeding member is the second letter of the class and to the third letter, if the succeeding member is the fourth letter of the class. This is according to the Sûtra—

'पूर्वमुपरि वर्गस्य युजः' ॥ १ । ४ । ९४ ॥ p. 48—

e. g. छट्ठो, दुक्खं, दुद्धं, मुद्धं &c.

Also व्याख्यानम्—वक्खाणं । अर्घः—अग्घो । मूर्च्छा—मुच्छा । निर्झरः—णिज्झरो । लुब्धः—लुद्धो । निर्भरः—णिब्भरो । दृष्टिः—दिट्ठी । यष्टिः—लट्ठी । वक्षः—वच्छो । पुष्पम्—पुप्फं । यक्षः—जक्खो । अस्थि—अट्ठी । निस्तारः—णित्थारो । लक्ष्मीः—लच्छी ।

The following are instances of the doubling of a consonant which is a substitute for a conjunct consonant:—

रक्तः—रग्गो । शक्तः—सक्को । अमात्यः—अमच्चो । आत्मा—अप्पा ।

e. g. (c) उल्का—उक्का । वल्कलम्—वक्कलं । शब्दः—सद्दो । अब्दः—अद्दो । लब्धः—लद्धो । लुब्धकः—लुद्धओ । अर्कः—अक्को । वर्गः—वग्गो । तर्कः—तक्को (In all these cases, ल्, व्, and र् are the first members of conjunct consonants उपरि वर्तमानाः).

श्लक्ष्णम्—सण्हं । विक्लवः—विक्कवो । पक्वम्—पिक्कं । ध्वस्तः—धत्थो । चक्रम्—चक्कं । शक्रः—सक्को । ग्रहः—गहो । रात्रिः—रत्ती । (In these cases, ल्, व्, and र् are the second members of conjunct consonants—अधो वर्तमानाः).

e. g. (d) युग्मम्—जुग्गं । रश्मिः—रस्सी । स्मरः—सरो । वाग्मी—वग्गी । नग्नः—नग्गो । लग्नः—लग्गो । मग्नः—मग्गो । श्यामा—सामा । कुड्यम्—कुड्डं । सौम्यः—सोम्मो । योग्यः—जोग्गो ।

'अर्हः' in the Sûtra shows that र् and ह् are not doubled—

e. g. विह्वलः—विहलो (*Vide* 'लवरामधश्च' explained above) । दुःखम्—दुहं । बाष्पः—वाहो । धात्री—धारी । तूर्यम्—तूरं । धैर्यम्—धीरं ।

The propriety of 'अचः' in the Sûtra is that there is no doubling if the consonants are not preceded by a vowel—*e. g.* कास्यम्—कंसं। वयस्यः—वअंसो। संध्या—संझा।

The propriety of 'अन्वोः' in the Sûtra is clear from the following examples in which the consonant being in the beginning of a word is not doubled :—
स्खलितः—खलिओ। स्थूलः—थोरो। स्तम्भः—खंभो।

When according to the Sûtras (b) कगटड°, (c) लवरामधश्च, and (d) मनयाम् two consonants are capable of being dropped, one or the other is dropped so as to suit the forms current in the Prâkṛita (उभयप्राप्तौ यथादर्शनं लोपः)—

Sometimes the first member of conjunct consonants is dropped:—

उद्विग्नः—उव्विग्गो। द्विगुणः—बिउणो। द्वितीयः—बीओ। कल्मषम्—कम्मसं। सर्वम्—सव्वं।

Sometimes the second member is dropped :—

काव्यम्—कव्वं। कुल्या—कुल्ला। माल्यम्—मल्लं। द्विपः—दिओ। द्विजातिः—दुआई।

Sometimes both are dropped by turns :—

द्वारम्—बारं, दारं। उद्विग्नः—उव्विग्गो, उव्विण्णो।

Why is 'अद्रे' used in the Sûtra 'कगटडतद°'?—

According to the Sûtra 'धात्रीद्रे रस्तु' p. 44, र् is optionally dropped in the words धात्री and in द्र (as in चन्द्र). We have thus धत्तीरमणो for धात्रीरमणः when र् is dropped and धारीरमणो when र् is not dropped; also चंद्रो or चंदो, रुद्रो or रुद्दो, इंद्रो—इंदो। भद्रं—भद्दं। मंद्रो—मंदो।. 'अद्रे' is accordingly used to prevent the dropping of द् when the optional dropping of र् does not take place. Trivikrama in his Vṛitti on the Sûtra in regard to 'अद्रे' says—"अद्रे इति निषेधोयं 'धात्रीद्रे रस्तु' इति विकल्पिते रेफलोपे अप्राप्ते रकारलोपो (दकारलोपो?) मा भूदिति।"

नन्वत्र वबयोरभेदन्यायस्त्वसंगत एव p. 16—

Here a doubt is raised in regard to the interchangableness of व् and ब्. How is it to be established? Is it learnt from other grammars? No. Because they do not teach this inter-

changableness. It is indirectly learnt from the Sûtras of this grammar. How? The Sûtra 'नीवीस्वप्ने वा' teaches the change of व् to म्. But in the Sûtra itself व् and म्, स्थानी and आदेश, that for which a substitute takes place and the substitute, are not mentioned. Yes, they are not mentioned, it is true; but they are to be supplied from the preceding Sûtra 'बो म: शबरे'. In this Sûtra, we have ब् as the स्थानी and not व्; and unless व् and ब् are interchangable, the Sûtra 'नीवीस्वप्ने वा' will have no meaning. In order that the Sûtra may not be meaningless, it becomes a ज्ञापक; that is, it teaches that व् and ब् are non-different.

Therefore in लब्धम्, ब् is dropped by 'लवरामधश्च' and we have लद्धं and in द्वितीय:, द् is dropped by 'कगटडतद—°and व् interchanged with ब्, we have thus बितीअ, ई is then shortened by 'वा पानीयगे' (p. 63) which teaches the shortening of ई in पानीय, द्वितीय, अलीक &c. and त् and य् dropped by 'प्रायो लुक् कगचज—'. We have thus द्वितीय: finally changed to बिइओ or बीओ when the Sandhi takes place.

Now a doubt is raised here that if व् and ब् are interchangable, what is the meaning of the Sûtra 'बो व:' (p. 80) which teaches that ब् is changed to व्? The solution is that 'बो व:' is to be taken as a restrictive Sûtra (नियमसूत्र) teaching that ब् is changed to व् only when it is not conjunct, not in the beginning of a word, and preceded by a vowel.

But now another question is raised that बिइओ—बीओ cannot be set forth as an instance of the optional combination of vowels; since this form cannot be arrived at from द्वितीय:; for here two Sûtras 'कगटडतद्'—°१ । ४ । ७७ and 'लवरामधश्च' १ । ४ । ७८ are applicable; द् cannot be dropped by the Sûtra 'कगटडतद्—'°; for व् should be dropped before it by 'लवरामधश्च' which succeeds the Sûtra 'कगटडतद्—°' according to the Paribhâshâsûtra 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' of Pâṇini which teaches that when two rules of equal force are applicable, the succeeding one is held to be more powerful and to take effect. This difficulty is solved by the Sûtra 'बहुलम्' which has its power throughout the work. 'यथादर्शनं लोप:' is a quo-

tation from the Vṛitti of Trivikrama, who says that in द्वितीय, माल्य &c., where the Sûtras 'कगटडतद,'' 'लवरामधश्च,' and 'मनयाम्' are simultaneously applicable, they should be applied so as to suit the forms that we actually see current in the language. The passage in the Vṛitti referred to by Lakshmîdhara is as under :—

'अत्र द्वितीयकल्मषकाव्यमाल्यादिष्वेतत्सूत्रत्रयस्यापि प्राप्तौ यथादर्शनं लोपः। द्वितीयः। बिइओ। द्विगुणः। बिउणो। द्वादश। बारह। द्वाविंशतिः। बावीसा। द्वात्रिंशत्। बत्तीसा। कल्मषम्। कम्मसं। शुल्बम्। सुब्बं। क्वचित्त्वधः—द्विपः। दीवो। द्विजातिः। दुआई। काव्यम्। कव्वं। दिव्यम्। दिव्वं। माल्यम्। मल्लं। काम्यम्। कम्मं। कुल्या। कुल्ला। क्वचित्पर्यायेण—उद्विग्नः। उव्विण्णो। उव्विग्गो। रेफस्य तु सर्वत्रैव—सर्वम्। सव्वं। चक्रम्। चक्कं। वक्रम्। वक्कं॥.'

खघथधभाम् ॥ १। ३। २० ॥ p. 18—

ख्, घ्, थ्, ध्, and भ् are changed to ह् when they are not conjunct, not in the beginning of words, and are followed by a vowel.

e. g. मुखम्—मुहं। मेखला—मेहला।

मेघः—मेहो। जघनः—जहणो।

गाथा—गाहा। शपथः—सवहो।

राधा—राहा। बधिरः—बहिरो।

सभा—सहा। रासभः—रासहो

P. 21—26. **अकारान्तः पुंलिङ्गो रामशब्दः—अनुक्तविशेषादेशा ऊह्याः** ॥— These pages treat of the declension of masculine nouns ending in अ like राम.

The forms are given at the end of the book.

The following Sûtras should be marked as applying to all nouns and showing the changes that they and the terminations undergo :—

(1) **अमः** ॥ २। २। २ ॥ p. 22—

अम्, the termination of the Acc. Sing., is changed to म् and then to anusvâra by 'बिन्दुलु' which teaches that the final म् is changed to anusvâra.

e. g. Acc. Sing.—वच्छं। मालं। गिरिं। गोरिं। गामणिं। तरुं। वहुं पेच्छ (see)।

(2) **श्लुग् जश्शसोः** ॥ २ । २ । ३ ॥ p. 21—

जस् and शस्, Nom. Plu. and Acc. Plu., are dropped after nouns. श्लुक् being शित्, the preceding vowel is lengthened:—

e. g. Nom. Plu. and Acc. Plu.—वच्छा । माला । गिरी । गोरी । गाभणी । तरू । बहू चिट्ठंति पेच्छ वा (stand or see)

(3) **णशामः** ॥ २ । २ । ४ ॥ p. 26—

आम्, Gen. Plu., is changed to ण after nouns. णश् being शित् the preceding vowel is lengthened.

Anusvâra is optionally inserted after सु and ण of क्त्वा (त्वा) and सुप् (case term.)—'क्त्वासुपोस्तु सुणात्' p. 23—

e. g. Gen. Plu. वच्छाण—णं । वणाण—णं । मालाण—णं । गिरीण—णं । दहीण—णं । गामणीण—णं । बुद्धीण—णं । गोरीण—णं । तरूण—णं । महूण——णं । वहूण—णं.

(4) **हिंहिँहि भिसः** ॥ २ । २ । ५ ॥ p. 23—

भिस्, Inst. Plu., is changed to हिं, हिँ, and हि, after nouns. By भिस्भ्यस्सुपि p. 23 अ is changed to ए when followed by भिस्, भ्यस्, and सुप्—

e. g. वच्छेहिं—हिँ—हि । धणेहिं—हिँ—हि । मालाहिं—हिँ—हि । गिरीहिं—हिँ—हि । बुद्धीहिं—हिँ—हि । दहीहिं—हिँ—हि । गामणीहिं—हिँ—हि । गोरीहिं—हिँ—हि । तरूहिं—हिँ—हि । धेणूहिं—हिँ—हि । महूहिं—हिँ—हि । वहूहिं—हिँ—हि ।

(5) **हिंतोत्तोदोदु ङसिसः** ॥ २ । २ । ६ ॥ p. 24—

ङसिस् Abl. Sing. and Plu. is changed to हिंतो, त्तो, दो (ओ), and दु (उ) after nouns.

(6) **सुंतो भ्यसः** ॥ २ । २ । ७ ॥ p. 25—

भ्यस्, Abl. Plu., is changed to सुंतो after nouns.

(7) **दिर्दोत्तोदुङसौ** ॥ २ । २ । ८ ॥ p. 24—

The preceding vowel is lengthened before दो (ओ), त्तो, दु (उ), which are substituted for the Abl. Sing. and Plu. and before ङस् Abl. Sing.

e. g. Abl. Sing.—वच्छाहिंतो—वच्छत्तो (Here, आ of वच्छा is shortened, being followed by a conjunct consonant, by the Sûtra 'संयोगे' p. 28)—वच्छाओ—वच्छाउ । धणाहिंतो—धणत्तो—

धणाओ—धणाउ । मालाहिंतो—मालत्तो—मालाओ—मालाउ । गिरीहिंतो—गिरित्तो—गिरीओ—गिरीउ ।. Similarly, from दहि, गामणी, गोरी, बुद्धि, तरु, महु, धेणु, वहु &c.

Abl. Plu.—

वच्छाहिंतो—वच्छेहिंतो (Two Sûtras applying to words ending in अ are to be remembered here—(1) 'दिर्वा भ्यसि' p. 25—अ is optionally lengthened before भ्यस्, Abl. Plu.; and (2) 'भिस्भ्यस्सुपि' p. 23—अ is changed to ए before भिस्, Inst. Plu., भ्यस्, Abl. Plu., and सुप्, Loc. Plu.), वच्छासुंतो—वच्छेसुंतो—वच्छत्तो—वच्छाओ—वच्छाउ । धणाहिंतो—धणेहिंतो—धणत्तो—धणाओ—धणाउ । मालाहिंतो—मालासुंतो—मालत्तो—मालाओ—मालाउ । गिरीहिंतो—गिरीसुंतो—गिरित्तो—गिरीओ—गिरीउ ।. Similarly, from दहि, गामणी, गोरी, बुद्धि, तरु, महु, धेणु, वहु &c.

In the case of nouns ending in अ, the Abl. Sing. is formed in two other ways and the Abl. Plu. in one other way in addition to the above—Sing. (1) रामा (The term. ङस् being dropped and the preceding अ lengthened by 'ङसेः श्लुक्' p.25). (2) रामाहि (The Sing. and Plu. are both changed to हि by 'ङसिसो हि' p. 25. The preceding अ is lengthened by 'दिर्दोत्तोदु—ङसौ' p. 24). Plu. (1) रामाहि—रामेहि ('दिर्वा भ्यसि' and 'भिस्भ्यस्सुपि').

Thus in the case of nouns ending in अ, the additional forms of the Abl. are as under:—

Abl. Sing.	Abl. Plu.
रामा—रामाहि	रामाहि—रामेहि

(8) **सोर्लुक्** ॥ २ । २ । ९ ॥ p. 22—

सु, Nom. Sing., is dropped after nouns—

e. g. दे राम । दे गोरि । दे लच्छि । दे वहु ।

(9) **ङसोऽस्त्रियां सर्** ॥ २ । २ । १० ॥ p. 25—

ङस्, Gen. Sing., is changed to स्स (स् being doubled because सर् is रित्) after nouns, but not in the Fem.—

e. g. वच्छस्स । दहिस्स । गामणिस्स । तरुस्स । महुस्स ।

What is the propriety of 'अस्त्रियाम्'? The Sûtra does not hold in the case of Fem. nouns :—गंगाए । गोरीए । धेणूए । वहूए ।

(10) ङेर्म्मिः ॥ २ । २ । ११ ॥ p. 26—

ङि, Loc. Sing., is changed to म्मि after nouns, but not in the Fem.—

e. g. वच्छम्मि । गिरिम्मि । दहिम्मि । तरुम्मि । महुम्मि.

But मालाए । बुद्धीए । धेणूए । these words being Fem.

In the case of nouns ending in अ, there is another form रामे according to the Sûtra 'ङेर्डे' p. 26, by which ङि is changed to ए, राम dropping its final vowel (टिलोपः).

(11) डोश्लुकौ तु संबुद्धेः ॥ २ । २ । ४२ ॥ p. 22—

The Voc. Sing. is optionally changed to डो (ओ) and श्लुक् (dropped and the preceding vowel lengthened in the case of words ending in इ and उ. 'सोर्लुक्' is applicable to other nouns).

e. g. दे रामो—दे राम । दे हरि—दे हरी । दे गुरु—दे गुरू । दे बुद्धि—दे बुद्धी । दे वहु—दे वहू ।

The following are the special Sûtras for words ending in अ:-

(1) सोः ॥ २ । २ । १३ ॥ p. 21—

After nouns ending in अ, सु, Nom. Sing., is changed to ओ—
e. g. रामो Nom. Sing.

(2) ङसेः श्लुक् ॥ २ । २ । १५ ॥ p. 25—

e. g. रामा Abl. Sing.

(3) ङेर्डे ॥ २ । २ । १६ ॥ p. 26—

e. g. रामे Loc. Sing.

(4) ङसिसो हि ॥ २ । २ । १७ ॥ p. 25—

e. g. रामाहि Abl. Sing., Abl. Plu.

(5) टो डेणल् ॥ २ । २ । १८ ॥ p. 23—

e. g. रामेण Inst. Sing.

(6) दिर्वा भ्यसि ॥ २ । २ । १९ ॥ p. 25—

e. g. वच्छाहिंतो—वच्छेहिंतो (by 'भिस्भ्यस्सुपि' p. 23) । वच्छासुंतो—वच्छेसुंतो । वच्छाहि—वच्छेहि ।

(7) शस्येत् ॥ २ । २ । २० ॥ p. 23—

e. g. रामे—रामा Acc. Plu. (being optionally changed to ए).

(8) भिस्भ्यस्सुपि ॥ २ । २ । २१ ॥ p. 23—

e. g. रामेहिं—हि—हि । रामेहिंतो—रामेसुंतो—रामेहि । रामेसु—सुं ।

Pages 26-30 **सर्वादेर्जसोतो डे—मध्यमकतमे च**—This portion treats of the declension of pronouns.

सर्व is changed to सव्व, र् being dropped by 'लवरामधश्च' and व् being doubled by 'शेषादेशस्याह्रोचोखोः'.

The forms of सव्व differ from those of राम as under:—

Nom. Plu. सव्वे।

Gen. Plu. सव्वेसिं—सव्वाणं—सव्वाण।

Loc. Sing. सव्वत्थ—सव्वस्सिं—सव्वम्मि—सव्वहिं।

The following are the Sûtras that come into force in their formation:—

सर्वादेर्जसोतो डे ॥ २ । २ । ६२ ॥ p. 26—

जस् following pronouns ending in अ like सर्व, is changed to ए—*e. g.* Nom. Plu. सव्वे। अण्णे। जे। ते। के। इअरे। अवरे। एए। But सव्वाओ, because सव्वा ends in आ.

ङेस्त्थस्सिंसम्मि ॥ २ । २ । ६३ ॥ p. 27—

ङि following pronouns ending in अ like सर्व is changed to त्थ, स्सिं, and म्मि—

e. g. Loc. Sing. सव्वत्थ—सव्वस्सिं—सव्वम्मि; अण्णत्थ—अण्णस्सिं—अण्णम्मि।

But अमुम्मि; because the pronoun does not end in अ.

अनिदमेतदस्तु कियत्तदः स्त्रियामपि हिं ॥ २ । २ । ६४ ॥ p. 27—

ङि following a pronoun ending in अ like सर्व except इदम् and एतद् is optionally changed to हिं; in the case of किम्, यद्, and तद्, हिं takes the place of ङि even in the Fem.—

e. g. सव्वहिं। अण्णहिं। जहिं। तहिं। कहिं।

Fem. काहिं। जाहिं। ताहिं।

Also optional forms सव्वत्थ &c.

आमां डेसिं ॥ २ । २ । ६५ ॥—p. 27—

आम् following a pronoun ending in अ like सर्व is optionally changed to एसिं.

The plural form 'आमाम्' in the Sûtra is taken to mean that the change is applicable to all genders—

e. g. Gen. Plu. सव्वेसिं। अण्णेसिं। अवरेसिं। इमेसिं। जेसिं। तेसिं। केसिं—Also सव्वाण—सव्वाणं &c.

विश्व—It is changed to वीस and then declined like सव्व. The change is arrived at according to the Sûtra 'लवरामधश्च' and the following Sûtra:—

शोर्लुप्तयवरशोर्दिः ॥ १ । २ । ८ ॥ p. 27—

Words having conjunct consonants from which य्, व्, र्, श्, ष्, or स् is dropped and श्, ष्, or स् is left lengthen their preceding vowel—

e. g. When श् is left, य् being dropped—

पश्यति—पासइ । कश्यपः—कासवो । आवश्यकम्—आवासअं ।

When श् is left, र् being dropped—

विश्राम्यति—वीसामइ । विश्रामः—वीसामो । मिश्रम्—मीसं । संस्पर्शः—संफासो ।

When व् is dropped and श् left—

अश्वः—आसो । विश्वसिति—वीससइ । विश्वासः—वीसासो ।

When श् is dropped and श् left—

दुश्शासनः—दूसासणो । मनश्शिला—मणासिला ।

When ष् is left, य् being dropped—

शिष्यः—सीसो । पुष्यः—पूसो । मनुष्यः—मणूसो ।

When ष् is left, र् being dropped—

कर्षकः—कासओ । वर्षाः—वासो ।

When ष् is left, व् being dropped—

विष्वाणः—वीसाणो । विष्वक्—वीसुं ।

When ष् is left, ष् being dropped—

निष्षिक्तः—नीसित्तो—णीसित्तो ।

When स् is left, य् being dropped—

सस्यम्—सासं । कस्यचित्—कासइ ।

When स् is left, र् being dropped—

उस्रः—ऊसो । विश्रम्भो—वीसंभो ।

When स् is left, व् being dropped—

विकस्वरः—विकासरो—विआसरो । निस्स्वः—णीसो ।

When स् is left, स् being dropped—

निस्सहः—णीसहो—नीसहो ।

उभ is changed to उह and is declined in the Plu. only, there being no dual in the Prâkṛita; उहे &c. like सव्व.

The change of भ् to ह् is according to the following Sûtra:—

खघथधभाम् ॥ १ । ३ । २० ॥ p. 18—

ख्, घ्, थ्, ध् and भ् are changed to ह् when they are not conjunct, not in the beginning of a word, and preceded by a vowel—

e. g. ख—शाखा—साहा । मुखं—मुहं । मेखला—मेहला । लिखति—लिहइ ।

घ—मेघः—मेहो । जघनम्—जहणं । माघः—माहो । श्लाघते—लाहइ—सलाहइ ।

थ—नाथः—नाहो । रथः—रहो । आवशथः—आवसहो । मिथुनम्—मिहुणं । कथयति—कहइ ।

ध—सुधा—छुहा । साधुः—साहू । बाधते—बाहइ । बधिरः—बहिरो । इन्द्रधनुः—इंदहणू ।

भ—सभा—सहा । शुभं—सुहं । स्वभावः—सहावो । स्तनभरः—थणहरो । शोभते—सोहइ । नभः—नहं ।

This change does not take place

(1) When the letters are conjunct:—

e. g. सौख्यम्—सोक्खम् । अर्घः—अग्घो । कथ्यते—कत्थइ । गृध्रः—गिद्धो । दर्भः—दब्भो । लभ्यते—लब्भइ ।

(2) When they are in the beginning of a word:—

e. g. खगः—खगो । घण्टा—घंटा । स्तनः—थणो । धनम्—धणं । भङ्गः—भंगो ।

(3) When they are not preceded by a vowel:—

e. g. शङ्खः—संखो । सङ्घः—संघो । कन्था—कंथा । बन्धः—बंधो । रम्भा—रंभा ।

उभय is changed to अवह, उहअ, or उवह and is declined like सव्व.

पूर्व is changed to पुरिम or पुव्व by the following Sûtra:—

मलिनधृतिपूर्ववैडूर्याणां मइलदिहिपुरिमवेरुलिआः ॥ p. 28—

e. g. मलिनम्—मइलं or मलिणं । धृतिः—दिही or धिई । पूर्वम्—पुरिमं or पुव्वं । वैडूर्यम्—वेरुलिअं or वेडुज्जं ।

एक is changed to एक्क—एग—एअ—एकल्ल (all declined like सव्व) according to the following Sûtras:—

दैवगोस्खौ ॥ १ । ४ । ९२ ॥ p. 28—

In दैव and other words the consonant which is not initial is doubled optionally—

e. g. दैवम्—दइवं—दइव्वं । व्याकुलः—वाउलो—वाउल्लो । नखः—णक्खो—णहो । नीडम्—नेड्डं—नेडं । निहितो—णिहित्तो—णिहिओ । मृदुत्वम्—माउक्कं—माउअं । व्याहृतो—वाहित्तो—वाहिओ । कुतूहलम्—कोउहल्लं——कोउहलं । स्थूलः—थुल्लो—थूलो—थोरो । एकः—एक्को—एगो—एओ । तूष्णीकः—तुण्हिक्को—तुण्हिओ । मूकः—मुक्को—मूओ । सेवा—सेव्वा—सेवा । अस्मदीयम्—अम्हक्केरं—अम्हकेरं । हूतम्—हुत्तं—हूअं । स्त्यानम्—ठिण्णं—ठीणं । स्थाणुः—खण्णू—खाणू ।

वैकादौ गः ॥ १ । ३ । १४ ॥ p. 28—

क् is optionally changed to ग् in एक and other words:—

e. g. एकः—एगो—एक्को—एओ । आकर्षः—आगरिसो—आअरिसो । लोकः—लोगो—लोओ । अमुकः—अमुगो—अमुओ । तीर्थकरः—तित्थगरो—तित्थअरो । आकारः—आगारो—आआरो । श्रावकः—सावगो—सावओ । उद्योतकरः—उज्जोअगरो—उज्जोअअरो ।

नवैकाद्वा ॥ २ । १ । २० ॥ p. 28—

नव and एक have ल्ल optionally added on to them. It is स्वार्थवाचक, *i. e.*, expresses only the sense of the base, does not add to it. एक एव एकल्लो एक्कल्लो एक्को वा । नव एव नवल्लो नवो वा ।

प्रथम is changed to पुढुम, पढुम, and पुढम by the Sûtras 'प्रथमे प्थोः,' which changes the अ of प and थ simultaneously and successively to उ and ' प्रथमशिथिलमेथिशिथिरनिषधेषु ' which changes letters of the dental class to ढ्; *e. g.* पुढमं &c. । सिढिलं । also सढिलं । मेढी । सिढिरो । णिसढो ।

स्व is changed to सुव by 'एकाचि श्वस्वे'—In the words श्वस् and स्व उ is inserted before the last member of the final consonant, when these words consist of one syllable only; *e. g.* श्वःकृतम् is turned into सुओ कअं or सुवे कअं, and स्व into सुव. The rule does not hold in अश्वः—आसो and स्वजनः—सजणो; because these words have more than one syllable.

कतम is changed to कइम by 'मध्यमकतमे च' which teaches that the second vowel of मध्यम and कतम is changed to इ. *e. g.* मध्यमः—मज्झिमो । कतमः—कइमो ।

Pages 30—45 स्तोः—रात्रौ—

This chapter treats of the changes of conjunct consonants in words ending in अ.

वृक्ष is changed to रुक्ख by 'वृक्ष रुर्वृक्षे' p. 30, which teaches that वृक्ष changes its conjunct consonant to ख (which is doubled by 'शेषादेशस्याह्नोचोखोः') and वृ to रु.

It is also changed to वच्छ by the following Sûtras:—

स्पृहादौ ॥ १ । ४ । २२ ॥ p. 30.

In स्पृह and other words of the class, the conjunct consonant is changed to छ—

e. g. स्पृहा—छिहा । क्षुरः—छुरो । क्षीरम्—छीरं । वृक्षः—वच्छो । कुक्षिः—कुच्छी । क्षुतम्—छीअं । क्षुण्णम्—छुण्णं । कक्ष्या—कच्छया । मक्षिका—मच्छिआ । क्षारम्—छारं । इक्षुः—उच्छू । सदृक्षः—सरिच्छो । अक्षि—अच्छी । स्थगितः—छइओ । दक्षः—दच्छो । कौक्षेयकम्—कुच्छे-अअं । उक्षा—उच्छा । सादृश्यम्—सारिच्छं । क्षुधा—छुहा । क्षुत्—छुहा । लक्ष्मीः—लच्छी । क्षुब्धः—छुद्धो । उत्क्षिप्तः—उच्छित्तो । उक्षा—उच्छा । ऋक्षः—रिच्छो । क्षुतम्—छुहं । क्षुरम्—छुअं । क्षेत्रम्—छेत्तं । वक्षः—वच्छो । कुक्षिः—कुच्छी ।

ऋतोत् । १ । २ । ७४ ॥ p. 30—By this the initial ऋ is changed to अ—

e. g. घृतम्—घयं । तृणम्—तणं । वृषभः—वसहो । मृगः—मओ । घृष्टः—घट्ठो ।

रक्त is changed to रग्ग or रत्त.

शुक्ल is changed to सुक्क or सुक्क.

शक्तः—सक्को—सत्तो । मुक्तः—मोक्को—मुक्को—मुत्तो । दष्टः—दक्को—दट्ठो । मृदुत्वम्—माउक्कं—माउत्तणं । रुग्णः—लुक्को—लुग्गो ।

हरिद्रादौ ॥ १ । ३ । ७८ ॥ p. 31— In हरिद्रा and other words of the class र् is changed to ल्.

e. g. हरिद्रा—हलिद्दी—हलद्दा । अङ्गारः—इंगालो । चरणः—चलणो । युधि-ष्ठिरः—जहुट्ठिलो—जहिट्ठिलो । सुकुमारः—सुउमालो—सोमालो । शिथिरः—सिढिलो । सत्कारः—सक्कालो । मुखरः—मुहलो । वरुणः—वलुणो । किरा-तः—चिलाओ । रुग्णः—लुग्गो—लुक्को । करुणः—कलुणो । दरिद्रः—दलिद्दो । अपद्वारम्—अवद्दालं । परिघः—फलिहो । परिखा—फलिहा । दरिद्राति—दलि-द्दाइ । मत्सरः—मच्छलो । संवत्सरः—संवच्छलो । पारिभद्रम्—फालिहद्दं ।

दारिद्र्यम्—दालिद्दं । कातरः—काहलो । The most important of the class are given in a verse in the Prâkṛitasarvasva:—

मुखराङ्गारयुधिष्ठिरसुकुमाराश्चरणपरिघकरुणाश्च ।
परिखा किरातं इत्यादयो हरिद्रादयः प्रोक्ताः ॥

क्ष्वेडकगे खल् ॥ १ । ४ ॥ ५ ॥ p. 31—

The conjunct consonant in क्ष्वेडक and other words of this class is necessarily changed to ख—

e. g. क्ष्वेडकः—खेडओ । स्फोटकः—खोडओ । स्फोटिका—खोडिआ । स्फेटकः—खेडओ । स्फेटिकः—खेडिओ ।

ष्कस्कोर्नाम्नि ॥ १ । ४ ॥ ६ ॥ p. 31—

In nouns ष्क् and स्क् are changed to ख् necessarily—

e. g. पुष्करम्—पोक्खरं । पुष्करिणी—पोक्खरिणी । निष्कम्—णिक्खं । स्कन्धः—खंधो । स्कन्धावारः—खंधावारो । अवस्कन्दः—अवक्खंदो ।

But दुष्करम्—दुक्करं । निष्कम्पम्—णिक्कंपं । नमस्कारः—णमोक्कारो । संस्कृतम्—सक्कअं । संस्कारः—सक्कारो ।

In पोक्खरम् the change of उ to ओ is according to स्तौ ॥ १ । २ । ६६—which teaches that उ is changed to ओ when followed by a conjunct consonant. Other instances of this change are as under:—

कुट्टिमम्—कोट्टिमं । पुस्तकः—पोत्थओ । मुस्ता—मोत्था । मुद्गरः—मोग्गरो ।

क्षः ॥ १ । ४ । ८ ॥—क्ष् is changed to ख—

e. g. क्षयः—खओ । विचक्षणः—विअक्खणो । लक्षणम्—लक्खणं । पक्षः—पक्खो । क्षतः—खदो । यक्षः—जक्खो ।

But it is sometimes changed to छ्; *e. g.* क्षणः—छणो—खणो । क्षीणम्—छीणं—खीणं ।

अत्र 'श्नष्ण—'इत्यादिना क्ष्णस्य ण्हः । p. 32—

The Sûtra 'श्नष्णस्नस्त्नह्नल्क्ष्णां ण्हः' referred to is explained on p. 43 which see.

स्त्यानचतुर्थे च तु ठः ॥ १ । ४ । १३ ॥ p. 32—

स्त्यानम् is consequently changed to ठीणं or थीणं. Another form is थिण्णं ('दैवगेखौ' p. 28). The Sûtra 'तु मयूरचतुर्थे—०' referred to is explained on p. 71.

विसंस्थुलास्थ्यथनार्थे ॥ १ । ४ । १५ ॥ p. 33—

अस्थि is accordingly changed to अट्ठी.

The Sûtra 'इत्कृपणे' referred to in the formation of किच्चिहरो p. 33 is explained on p. 66.

त्योचैत्ये ॥ १ । ४ । १७ ॥ p. 33—

त्य् is changed to च् except in the word चैत्य—

e. g. प्रत्ययः—पच्चओ । अमात्यः—अमच्चो । नित्यम्—णिच्चं । प्रत्यक्षम्—पच्चक्खं । चैत्यम् is changed to चेइअं; for according to the Sûtra 'स्याद्भव्यचैत्यचौर्यसमेयात्' explained on pp. 49—50, इ is inserted before य्. ऐ is changed to ए by 'ऐत्त एद्', and य् and त् dropped by 'कगटडतद—' and 'मनयाम्'. Moreover, चैत्य comes under the दैत्यादि class, given on p. 69, and therefore ऐ is changed to अइ. We have thus चइअं.

उत्सवऋक्षोत्सुकसामर्थ्ये छो वा ॥ १ । ४ । १९ ॥ p. 34—

उत्सव, ऋक्ष, उत्सुक, and सामर्थ्य change their conjunct consonants to छ् optionally—

e. g. उत्सवः—उच्छवो । उत्सुकः—उच्छुओ । सामर्थ्यम्—सामच्छं । ऋक्षः—रिच्छो ।

In the last example ऋ is changed to रि by the Sûtra केवलस्य रिः । १ । २ । ९० ॥ which teaches that ऋ when not joined to a consonant is changed to रि; *e. g.* ऋद्धिः—रिद्धी । ऋणम्—रिणं । ऋक्षः—रिच्छो ।

When the conjunct consonants are not changed to छ्, सामर्थ्यम् is changed to सामत्थम्, य् being dropped by 'मनयाम्' and र् by 'लवरामधश्च' and ऋक्षः is changed to रिक्खो, क्ष् being changed to ख् by 'क्षः.' In the case of उत्सव and उत्सुक, the following Sûtra comes into force:—

दोदोनुत्साहोत्सन्न ऊ शसि ॥ १ । २ । ६२ ॥ p. 34—

उ of उद् together with द् (दा + उदः) is changed to ऊ when followed by श् or स्, but not in the words उत्साह and उत्सन्न. In other words, the preposition उद् is changed to ऊ when followed by श् or स्—

e. g. उत्सवः—ऊसवो । उत्सुकः—ऊसुओ । उच्छ्वासः—ऊसासो । उच्छ्वुकः—ऊसुओ । उच्छ्वसिति—ऊसइ । उत्सरति—ऊसरइ । उत्सिक्तः—ऊसित्तो । But उत्साहः—उच्छाहो । उत्सन्नः—उत्सन्नो ।

दृश्यक्सक्किनि ॥ १ । २ । ९१ ॥ p. 34—

The root दृश् ending in अ, क्स, and क्किन् changes its ऋ to रि. The reading of the Sûtra in the Prâkṛitarûpâvatâra is दृशि टक्सक्किपि which resembles that in Hemachandra's grammar—'दृशेः क्विप्टक्सकः' ॥ ८ । ४ । ४२ ॥

तादृश ends in अ, तादृक्ष in क्स, and तादृश् in क्किन्.

e. g. सदृशः—सरिसो । सदृक्षः—सरिच्छो । सदृग्वर्णः—सरिवण्णो । सदृग्रूपः —सरिरूवो । Similarly, एआरिसो । जारिसो । तारिसो । केरिसो । एरिसो । अण्णारिसो । अम्हारिसो । तुम्हारिसो । भवारिसो । सदृक्षः—सारिच्छो—सरिच्छो, सदृक्ष being one of the समृद्ध्यादि class, optionally lengthens its अ by 'तु समृद्ध्यादौ' p. 35. The समृद्ध्यादि's are mentioned on p. 57.

थ्यश्चत्सप्सामनिश्चले ॥ १ । ४ । २३ ॥ p. 35—

थ्य, श्च, त्स, and प्स are changed to छ, but not in निश्चल—

e. g. पथ्यः—पच्छो । मिथ्या—मिच्छा । रथ्या—रच्छा । पश्चिमम्—पच्छिमं । आश्चर्यम्—अच्छेरं—अच्छरिअं । पश्चात्—पच्छा । उत्साहः—उच्छाहो—उत्थारो (by 'रो ह्रश्चोत्साहे' १ । ४ । ३९ ॥ p. 38, by which the conjunct consonant in उत्साह is changed to थ् and ह् to र्) । मत्सरः—मच्छरो । वत्सः—वच्छो । वत्सरः—वच्छरो । चिकित्सति—चिइच्छइ । वत्सतरी—वच्छदरी । अप्सरस्—अच्छरा । लिप्सते—लिच्छइ । लिप्सा —लिच्छा । जुगुप्सा—जुगुच्छा । but निश्चलः—णिच्चलो । उत्सारितः—ऊसारिओ ।

द्यय्यर्यां जः ॥ १ । ४ । २४ ॥ p. 35—

द्य, य्य, and र्य are changed to ज—

e. g. मद्यम्—मज्जं । अवद्यम्—अवज्जं । द्युतिः—जुई । द्योतः—जोओ । शय्या—सेज्जा । जय्यः—जज्जो । भार्या—भज्जा—भारिआ । कार्यम्—कज्जं । पर्यायः—पज्जाओ । मर्यादा—मज्जाआ । सूर्यः—सुज्जो । न्याय्यम्—णज्जं । सान्नाय्यम्—सण्णज्जं । अभिमन्युः—अहिमज्जू—अहिवज्जू—अहिमण्णू । The same is the wording of the Sûtra in Hemachandra's grammar.

ध्यह्योर्झः ॥ १ । ४ । २६ ॥ p. 35—

ध्य and ह्य are necessarily changed to झ—

e. g. ध्यानम्—झाणं । अध्यायः—अज्झाओ । उपाध्यायः—उवज्झाओ । संध्या—संझा । विन्ध्यः—विंझो । मध्यम्—मज्झं । गुह्यम्—गुज्झं । नह्यते—णज्झइ । मध्यमः—मज्झिमो । सह्यः—सज्झो । ग्राह्यम्—गेज्झं । दाह्यम्—डज्झं । वाह्यकः—वज्झओ । गुह्यकः—गुज्झओ ।

र्तस्याधूर्तादौ टः ॥ १ । ४ । ३० ॥ p. 35—

र्त is changed to ट but not in धूर्त and other words belonging to the class—

e. g. कैवर्तः—केवट्टो । वर्त्तिः—वट्टी । वर्तुलम्—वट्टुलं । संवर्तितम्—संव—ट्टिअं । नृत्यति—नट्टइ । नर्तकः—नट्टओ । वर्तिका—वट्टिआ—वत्तिआ ।

But धूर्तः—धुत्तो । वार्ता—वत्ता । कीर्तिः—कित्ती । आवर्तनम्—आवत्तणं । वर्तमानम्—वत्तमाणं । आवर्तः—आवत्तो । संवर्तकः—संवत्तओ । निवर्तकः—निवत्तओ । निवर्तनम्—निवत्तणं । कर्तरी—कत्तरी । मूर्तिः—मुत्ती । कार्तिकः—कत्तिओ । निर्वर्त्यम्—निव्वत्तं । कर्ता—कत्ता—कत्तारो । भर्ता—भत्ता—भत्तारो । आर्तः—अत्तो । मुहूर्तः—मुहुत्तो । वार्ता has वट्टा also.

The Prâkṛitasarvasva gives धूर्तादि's in a verse as under:—

धूर्तार्तकीर्तिसंवर्तिवार्ताकार्तिकमूर्तयः ।
कर्तरीकीर्तनावर्तिवर्तमानमुहूर्तकाः ।
निर्वर्त्योद्वर्त्यमूर्ताश्च कर्तृभर्तृमुखास्तथा ॥

प्रवृत्तसंदष्टमृत्तिवृत्तेष्टापत्तनकदर्थितोष्ट्रे ॥ १ । ४ । ३१ ॥ p. 36—

In प्रवृत्त &c., the conjunct consonant is changed to ट्ट. Of these संदष्ट, इष्टा, and उष्ट्र have ष्ट and therefore the above Sûtra affords in their case an exception to the Sûtra 'ष्टः' p. 31. Lakshmîdhara says "संदष्टोष्ट्रयोः 'ष्टः' इत्यस्यापवादः"; he ought to have included इष्टा also. Trivikrama's Vṛitti is "संदष्टेष्टोष्ट्रेषु ठत्वापवादः".

कदर्थित changes its first तवर्ग letter to व् by 'कदर्थिते खोर्वः'—

e. g. प्रवृत्तः—पवट्टो । संदष्टः—संदट्टो । मृत्तिः—मट्टी । वृत्तः—वट्टो । इष्टा—इट्टा । पत्तनम्—पट्टणं । कदर्थितः—कवट्टिओ । उष्ट्रः—उट्टो ।

डल् फोर्मर्दितविच्छर्दच्छर्दिकपर्दवितर्दिगर्तसंमर्दे ॥ १ । ४ । ३३ ॥ p. 36—

In मर्दित &c., the second conjunct consonant is necessarily changed to ड्—

e. g. मर्दितः—मड्डिओ (त् being dropped by 'प्रायो लुक् कगचजतद°' and ड् being doubled by 'शेषादेशस्याह्रोचोखोः', it being an आदेश here for the conjunct consonant) । विच्छर्दः—विच्छड्डो । छर्दिः—छड्डी । कपर्दः—कवड्डो (प् being changed to व् by 'पो वः' p. 79) । वितर्दिः—विअड्डी । गर्तः—गड्डो । संमर्दः—संमड्डो ।

ढोर्धदिश्रद्धामूर्ध्नि तु ॥ १ । ४ । ३४ ॥ p. 36—

In अर्ध, ऋद्धि, श्रद्धा, and मूर्धन्, the conjunct consonant is optionally changed to ढ्—

e. g. अर्धम्—अड्ढं—अद्धं । ऋद्धिः—इड्ढी—इद्धी (Here ऋ is changed to इ by 'इत् कृपगे' p. 66. ऋषि and ऋद्धि are mentioned in the कृपादि class and therefore 'केवलस्य रिः' p. 68 is not applicable to them. Hemachandra and S'eshakṛishṇa, however, give two forms इड्ढी and रिद्धी) । श्रद्धा—सड्ढा—सद्धा । मूर्धा—मुंढा—मुद्धा (मूर्धन् comes under वक्रादि and therefore अनुस्वार is inserted according to 'स्वरेभ्यो वक्रादौ' p. 53).

दग्धविदग्धवृद्धिदंष्ट्रावृद्धे ॥ १ । ४ । ३५ ॥ p. 36—

In दग्ध &c., the conjunct consonant is changed to ड्—

दग्धः—दड्ढो; विदग्धः—विअड्ढो; वृद्धिः—वुड्ढी.

The changes of दंष्ट्रा into दाढा and वृद्धः into वुड्ढो (बुड्ढो) are worth marking. In दंष्ट्रा, the Anusvâra is dropped and the preceding अ lengthened by 'विंशतिषु त्या श्लोपत्' p. 55. वृद्ध is classed among the ऋत्वादि's mentioned on p. 67 and therefore changes its ऋ to उ.

पञ्चदशदत्तपञ्चाशति णः ॥ १ । ४ । ३६ ॥ p. 36—

In पञ्चदश, दत्त, and पञ्चाशत्, the conjunct consonant is changed to ण्—

e. g. पञ्चदश—पण्णरह । दत्तः—दिण्णो (because दत्त falls under स्वप्नादि's *Vide* 'स्वप्नादावित्' p. 57) । पञ्चाशत्—पण्णासा ।

ज्ञम्नोः ॥ १ । ४ । ३७ ॥ p. 36—

ज्ञ and म्न are changed to ण.

The Prâkṛitasarvasva gives the Sûtra as णो म्नज्ञपञ्चदशादिषु ।—
e. g. ज्ञानम्—णाणं । संज्ञा—सण्णा । प्रज्ञा—पण्णा । विज्ञानम्—विण्णाणं । निम्नम्—णिण्णं । प्रद्युम्नः—पज्जुण्णो । पञ्चशती—पण्णसई । पञ्चविंशतिः—पण्णवीसा । ज्ञातः—णाओ—जाणिओ—मुणिओ (because ज्ञा 'to know' substitutes जाण and मुण by 'जाणमुणौ ज्ञः' and अ is changed to इ before त, the past participle termination, by 'क्ते') । धृष्टद्युम्नः—धट्टज्जुणो (Here ण् is not doubled by 'धृष्टद्युम्ने').

स्तः ॥ १ । ४ । ४० ॥ p. 38—

स्त is changed to थ—

e. g. हस्तः—हत्थो । स्तुतिः—थुई । स्तोत्रम्—थोत्तं । स्तोकम्—थोअं ।

स्तनः—थणो । प्रस्तरः—पत्थरो । अस्ति—अत्थि । स्वस्ति—सत्थि । पर्यस्तः —पल्लत्थो—also पल्लट्टो (by 'पर्यस्ते टश्च' and र्य being changed to ल by 'र्यः सौकुमार्य°').

Hemachandra gives समस्त and स्तम्ब as exceptions—समस्तः—समत्तो । स्तम्बः—तंबो ।

Mârkaṇḍeya mentions स्तव and स्तम्भ as exceptions—स्तवः—तवो । स्तम्भः—तंभो । But स्तम्भः has खंभो when it means a pillar. 'थः स्तस्यास्तवस्तम्भे' and 'खः स्थूणार्थे स्तम्भे' *Vide* प्राकृ०सर्व०, p. 19.

Our author mentions the Sûtra 'शोर्लुक्खोः स्तम्बसमस्तनिःस्पृहपरस्परश्मशानश्मश्रुणि' ॥ १ । ४ । ७५ ॥ p. 44 as an exception to 'स्तः'.

मुकुलादिपाठाद्° p. 38—

The मुकुलादि's are mentioned on p. 64 and they change their initial उ to अ optionally by 'मुकुलादौ' p. 64.

पर्यङ्कः has पलिअंको also; because it is considered as falling under the चौर्यादि class and according to the Sûtra 'स्याद्भव्यचैत्यचौर्यसमे यात्' ॥ १ । ४ । १०० ॥ p. 49, इ is inserted before य in the words भव्य, चैत्य, चौर्य, and other words like चौर्य. Some of these are enumerated on p. 50 and the class is called आकृतिगण, a comprehensive class comprising words of a similar form. ट्म or ड्म and क्म are changed to प by 'ट्मक्मोः' ॥ १ । ४ । ४३ ॥ p. 38. We have thus कुट्मलः or कुड्मलः changed to कुंपळो. The Anuswâra comes in; because the word belongs to the वक्रादि class mentioned on pp. 53-4, रुक्मिणी—रुप्पिणी or रुप्पिणी or रुम्मिणी.

ष्पस्पोः फः ॥ १ । ४ । ४४ ॥ p. 39—

ष्प and स्प are changed to फ—

e. g. पुष्पम्—पुप्फं । स्पर्धा—फद्धी । शष्पम्—सप्फं । स्पन्दः—फंदो । स्पर्शः —फंसो । In some cases स् of स्प is dropped—

निस्पन्दः—णिप्पंदो । परस्परम्—परोप्परं ।

In some cases प् is dropped—

वनस्पतिः—वणस्सई । स्पृहयति—सिहइ ।

It is sometimes changed to छ—

स्पृहा—छिहा ।

The Sûtra 'शोल्कुक्खोः—' p. 44 is an exception to this Sûtra.

ताम्राम्रयोम्बः ॥ १ । ४ । ४९ ॥ p. 39—

The conjunct consonant in these words is changed to म्ब्—*e. g.* ताम्रम्—तम्बं (आ being shortened by 'संयोगे') । आम्रः—अम्बो ।

Hemachandra observes—'अम्बिरतम्बिर इति देश्यौ'. Laxshmîdhara gives the provincial (देश्य) forms as तम्बर and अम्बर *Vide* pp. 9-10.

Trivikrama says in his Vṛitti—'तम्बरमम्बरमित्येतौ तु देश्यौ'.

The Prâkṛitasarvasva adds कम्र, saying 'आम्रकम्रताम्रे बः'—We have thus अंबो । कंबो । तंबो ।

When the termination मय is added, य् in it is optionally changed to इ—

ताम्रमयः—तम्बमओ—तम्बमइओ ।

वश्च विह्वले ॥ १ । ४ । ५२ ॥ p. 40—

Before this Sûtra, we have 'ह्वः' ॥ १ । ४ । ५१ ॥ which teaches that ह्व is optionally changed to भ as in ऊर्ध्वं; for 'वा' is to be supplied in this Sûtra from the preceding one 'ऊर्ध्वे भो वा' ॥ १ । ४ । ५० ॥—

e. g. ऊर्ध्वः—उब्भो—उद्धो (र् and व् being dropped by 'लवरामधश्च') । जिह्वा—जिब्भा—जीहा—जिहा (*Vide* pp. 99-100) । गह्वरः—गब्भरो—गह्वरो । प्रह्वः—पब्भो—पह्वो । विह्वलः—विब्भलो (When the conjunct ह्व is changed to भ) । विच्छलो (When it is changed to छ) । विहलो (When it is not changed to भ or छ, but when व् is dropped by 'लवरामधश्च'. Here the consonant ह् which remains after the dropping of व् is not doubled by the Sûtra 'शेषादेशस्याह्रोचोखोः' because of अह्रः in it, which shows that र् and ह् as शेष or आदेश are not doubled). Hemachandra and Mârkaṇḍeya mention one more form भिब्भलो ।

डेरो ब्रह्मचर्यसौन्दर्ये च ॥ १ । ४ । ५७ ॥ p. 40—

In the case of ब्रह्मचर्य, सौन्दर्य, and आश्चर्य which word is to be included according to Trivikrama on account of च in the Sûtra ('चकारादाश्चर्ये च' त्रिवि०), डेर is to be substituted for the final र्य.

डेर् is ङित् by 'चुटू' । १ । ३ । ७ ॥ of Pâṇini (the initial चवर्ग and टवर्ग of suffixes are इत्), whose help is to be taken by 'अनुक्तमन्यशब्दानुशासनवत्' ॥ १ । १ । २ ॥ p. 9, and is thus equal to एर्. We have thus ब्रह्मच + एर्. Now ब्रह्मच is भसंज्ञक by 'यचि भम्' ॥ १ । ४ । १८ ॥ of Pâṇini, and by 'टेः' ॥ ६ । ४ । १४३ ॥ of Pâṇini the टि of ब्रह्मच is dropped, when followed by डेर् which is ङित्. टि means the final vowel or the final consonant with the preceding vowel. It is defined by Pâṇini as 'अचोन्त्यादि टि' ॥ १ । १ । ६४ ॥. We have accordingly ब्रह्मच् + एर्. र् is dropped by 'लवरामधश्च' and we have बह्मच् + एर्. Now ह्म is changed to म्ह by 'श्मष्मस्मह्मामसरश्मो म्हः' ॥ १ । ४ । ६७ ॥ p. 42. So finally we get बम्हचेरं. ब्रह्मचर्यम्—बम्हचेरं । सौन्दर्यम्—सोन्देरं (औ being changed to ओ by 'ऐच एङ्' ॥ १ । २ । १०१ ॥)। आश्चर्यम्—अच्छेरं । (श्च being changed to छ by 'श्चत्सप्सामनिश्चले' ॥ १ । ४ । २३ ॥, छ being doubled by 'शेषादेशस्याह्रोचोखोः' ॥ १ । ४ । ८६ ॥, the first छ् being changed to च् by 'पूर्वमुपरि वर्गस्य युजः' ॥ १ । ४ । ९४ ॥, and आ being shortened by 'संयोगे' ॥ १ । २ । ४० ॥). These three words come under the चौर्यादि class and we have consequently one more form—बह्मचरिअं । सुंदरिअं । अच्छरिअं । *Vide* pp. 49-50.

वा पर्यन्ते ॥ १ । ४ । ५८ ॥ p. 40—

In पर्यन्त र्य is optionally changed to डेर्. When it is not changed to डेर्, it is changed to ज by 'चय्यर्यां जः' ॥ १ । ४ । २४ ॥ p. 35—

पर्यन्तः—पेरन्तो (प् + एर + न्तो)—पज्जन्तो ।

धैर्यम् is changed to धीरं or धिज्जं by the Sûtra 'धैर्ये रः' ॥ १ । ४ । ५९ by which र्य in धैर्य is changed to र optionally and इ is lengthened by 'ई धैर्ये' ॥ १ । २ । १०९ and by 'चय्यर्यां जः' which applies when र्य is not changed to र.

तूर्यदशार्हशौण्डीर्ये ॥ १ । ४ । ६० ॥ p. 41—

In these words the conjunct consonant is changed to र—

तूर्यम्—तूरं । दशार्हः—दसारो । शौण्डीर्यम्—सोंडीरं ।

बाष्पे होऽश्रुणि ॥ १ । ४ । ६१ ॥ p. 41—

बाष्प in the sense of a tear changes its conjunct consonant to ह्.

बाष्पः—बाहो (नेत्रजलम्)—बप्फो (ऊष्मा) (*Vide* 'ष्पस्पोः फः' ॥ १ । ४ । ४४ ॥ p. 39).

Hemachandra's wording of the Sûtra is exactly the same. The Prâkṛitasarvasva has 'बाष्पेश्रुणि हः'.

तीर्थम्—तूहं—तित्थं । दुःखम्—दुहं—दुक्खं—दुहो (because दुःख is Mas. also, falling under कुलादि's mentioned on p. 55) । दुःखितः—दुहिओ—दुक्खिओ । दक्षिणः—दाहिणो—दक्खिणो । दीर्घः—दीहो—दीहरो—दिग्घो ।—Hemachandra quotes 'परदुक्खेण दुक्खिआ विरला'.

श्मष्मस्मह्मामस्मररश्मौ म्हः ॥ १ । ४ । ६७ ॥ p. 42—

Except in स्मर and रश्मि, श्म, ष्म, स्म, and ह्म are changed to म्ह. *e. g.* काश्मीरः—कम्हारो—कम्भारो (In काश्मीर, श्म is optionally changed to म्भ by 'काश्मीरे म्भः' ॥ १ । ४ । ५३ ॥ and ई is changed to आ by 'ईतः काश्मीरहरीतक्योर्लौ' ॥ १ । २ । ५१ ॥) । ग्रीष्मः—गिम्हो । विस्मयः—विम्हओ । अस्मादृशः—अम्हारिसो । ब्रह्मा—बम्हा ।—But स्मरः—सरो । रश्मिः—रस्सी (म् being dropped by 'मनयाम्'). ब्राह्मणः—बम्हणो—बाम्हणो (Here according to 'संयोगे' आ must be necessarily shortened; but the word is placed by some in the उत्खातादि class, mentioned on pp. 60-1. Trivikrama says 'केचिद्ब्राह्मणपूर्वाह्णयोरपीच्छन्ति'. आ is therefore optionally shortened). हरीतकी—हरडई (त being changed to ड by 'प्रतिगेप्रतीपगे' ॥ १ । ३ । ३३ ॥ p. 76).

The Sûtra शोर्लुकृखोः स्तम्ब—' p. 44 is an exception to this Sûtra.

पक्ष्माणि—पम्हाइ (by 'पक्ष्मणि' which changes its क्ष्म to म्ह).

श्नष्णस्नह्नह्नक्ष्णां ण्हः ॥ १ । ४ । ६९ ॥ p. 43—

Instances other than those mentioned in the text are:—शिश्नः—सिण्हो । प्रश्नः—पण्हो । जिष्णुः—जिण्हू । विष्णुः—विण्हू । उष्णीषम्—उण्हीसं । प्रस्नुतः—पण्हुओ । (Vararuchi gives प्रस्नुतम्—पण्हुदं) वह्निः—वण्ही । जह्नुः—जण्हू । तीक्ष्णम्—तिण्हं । श्लक्ष्णम्—सण्हं । स्नाति—ण्हाइ and also सिणाइ । स्नानम्—ण्हाणं—सिणाणं (The Prâkṛitasarvasva gives these forms of स्ना, 'न वा स्नातेः'—स्नाते विकर्षो न वा स्यात् प्रागिच्च' प्राकृ० स० p. 28). कृष्णः has कण्हो or कसणो, but कण्हो only when it is a proper noun—'कण्हो मेहो । कसणो'; 'कण्हो त्ति णंदतणओ' प्राकृ० स० p. 27. कसिणो also in the sense of black, *Vide* 'कृष्णे वर्णे' p. 50.

सूक्ष्मेद्वोतः ॥ १ । २ । ६७ ॥ p. 43—

सूक्ष्मे+अत्+वा+ऊतः—In the word सूक्ष्म, ऊ is optionally changed to अ; *i. e.* it is changed to ओ and अ; ओ being supplied from the Sûtra 'ह्रश्चौत् कुतूहले' which precedes it—

e. g. सूक्ष्मम्—सुण्हं—सोण्हं—सण्हं ।

शोर्लुक्खोः स्तम्ब° ॥ १ । ४ । ७५ ॥ p. 44—

In स्तम्ब, समस्त &c. the initial sibilant श्, ष्, or स् is dropped—*e. g.* स्तम्बः—तम्बः । समस्तः—समत्तो । निःस्पृहः—णिप्पिहो—निप्पिहो (न् being optionally changed to ण् by 'आदेस्तु' p. 78 and ऋ to इ by 'इत्कृपगे' p. 66) । परोप्परो । (the second अ being changed to ओ by 'फोःपरस्परनमस्कारे' p. 59) । श्मशानम्—मसाणं (न् being changed to ण् by 'नः' p. 78).

Hemachandra observes—'आर्षे श्मशानशब्दस्य सीआणं सुसाणमित्यपि भवति' । *Vide* p. 57. श्मश्रु—मस्सू—मंसू—मासू (श्मश्रु is classed by Trivikrama and Hemachandra among the वक्रादिगण—'स्पर्शास्थ्यश्रुश्मश्रुत्र्यश्रमार्जार°' p. 53 and therefore मंसू; मस्सू by 'शेषादेशस्याह्नोचोखोः' p. 15 and मासू by 'शोर्लुप्तयवरशोर्दिः' p. 27.

धात्रीद्रे रस्तु ॥ १ । ४ । ८० ॥ p. 44—

धात्री and द्र drop their र् optionally.

धात्री—धत्ती (आ is shortened by 'संयोगे' र् is dropped, and त् doubled by 'शेषादेशस्याह्नोचोखोः') । धारी (When र् is not dropped, त् is dropped by 'कगटडतदप ᳵ क ᳵ पशोरुपर्यद्रे' p. 15) । धाई । (र् is dropped before 'संयोगे' is applied, then त् is dropped by 'प्रायो लुक् कगचजतदपयवाम्' p. 14) ।

ह्रदे दहयोः ॥ १ । ४ । ११५ ॥ p. 44—

In ह्रद द् and ह् are interchanged.

ह्रदः thus becomes द्रहो. The Sûtra 'धात्रीद्रे रस्तु' is now applicable. We have accordingly two forms दहो—द्रहो.

See द्व्याश्रय ३-६१ ('लवणिम—जल—द्रह—निह—नाहि—मण्डले') Bombay S. S., p. 101.

हस्य मध्याह्ने ॥ १ । ४ । ८१ ॥ p. 45—

In मध्याह्न, ह् is optionally dropped—

मध्याह्नः—मज्झण्णो (ह् is dropped, न् changed to ण् by the अधिकारसूत्र 'बहुलम्' and doubled by 'शेषादेशस्याह्नोचोखोः', ध्य is changed to झ by 'ध्यह्योर्झल्' p. 35, झ् is doubled and the

first ज्ञ् changed to ज्, आ is shortened by 'संयोगे'. Hemachandra gives मज्झन्नो।)। मज्झण्हो (Here ह्न is changed to ण्ह by 'श्नष्णस्नह्नह्णक्ष्णां ण्हः' p. 43).

ज्ञो ञोविज्ञाने ॥ १ । ४ । ८२ ॥ p. 45—

ज्ञ् drops its ञ् optionally, except in the word विज्ञान—

e. g. सुज्ञानः—सुज्जाणो (When ञ् is dropped, न् being changed to ण् by 'नः' p. 78) । सुण्णाणो (When ञ् is not dropped, ज्ञ् is changed to ण् by 'ज्ञञोः' p. 36) । ज्ञानम्—जाणं—णाणं । आज्ञा —अज्जा—अण्णा । But विज्ञानम्—विण्णाणं । सर्वज्ञः—सव्वज्जो—सव्वण्णू ।

सव्वण्णू is by the following Sûtra:—

ज्ञो णोभिज्ञादौ ॥ १ । २ । १७ ॥ p. 45—

In अभिज्ञ and other words, when ज्ञ् is changed to ण्, the अ attached to ण् is necessarily changed to उ.

In मनोज्ञ, अज्ञ, अभिज्ञ, प्रज्ञा, संज्ञा, and विज्ञान, ज्ञ् is changed to ण्; *i. e.* the Sûtra 'ज्ञो ञोविज्ञाने' mentions only one exception विज्ञान; but मनोज्ञ &c. are to be classed with विज्ञान.

e. g. मनोज्ञः—मणण्णू । अज्ञः—अण्णू । अभिज्ञः—अहिण्णू (भ् being changed to ह् by 'खघथधभाम्' p. 18) । प्रज्ञा—पण्णा । संज्ञा—सण्णा । विज्ञानम्—विण्णाणं—विज्जाणं (When ज्ञा is changed to जाण by 'जाणमुणौ ज्ञः'). In आज्ञापन and आज्ञप्ति also ज्ञ is changed to ण, the Sûtra 'ज्ञो ञोविज्ञाने' is not applicable, *e. g.* आज्ञापनम्—आणावणं । आज्ञप्तिः—आणत्ती । सर्वज्ञः—सव्वज्जो—सव्वण्णू । आत्मज्ञः—अप्पज्जो—अप्पण्णू (*Vide* p. 121) । दैवज्ञः—देव्वज्जो—देव्वण्णू—दइवज्जो—दइवण्णू (दैव falls under the वैरादि class and therefore changes its ऐ to अइ optionally, *Vide* p. 69. व् is doubled by 'दैवगेत्यौ' p. 47) । इङ्गितज्ञः—इंगिअज्जो—इंगिअण्णू ।

Hemachandra mentions two forms in the case of अभिज्ञ, प्रज्ञा, संज्ञा as under:—

अभिज्ञः—अहिज्जो—अहिण्णू । प्रज्ञा—पज्जा—पण्णा । संज्ञा—सज्जा—सण्णा । According to him मनोज्ञः has मणोज्जो—मणोण्णो ।

अभिज्ञादि's are to be learnt and decided from the forms themselves. Those that have the vowel उ when their ज्ञ् is

changed to ण् are to be taken as belonging to this class. Hemachandra says the same thing—' शेषं ज्ञस्य णत्वे उत्वं दृश्यते ते अभिज्ञादयः ।' p. 7, Pothi Edition.

रात्रौ ॥ १ । ४ । ८४ ॥ p. 45—

The conjunct consonant is optionally dropped in the case of रात्रि—

रात्रिः—रत्ती—राई । रात्रिचरः—राइअरो—रत्तिअरो.

P. 46-61 **शेषादेशस्याह्रो°—संयोगे**—In these pages, the same chapter, *viz.*, that which treats of the changes which words having conjunct consonants ending in अ or आ undergo if continued, but it embodies the treatment of the doubling and the interchange of consonants, and the insertion or the omission of Anuswâras in them in regard to the same class of words, *viz.*, those ending in अ.

शेषादेशस्याह्रो° p. 46—This Sûtra is explained and instances given before, *Vide* pp. 297-298.

दीर्घाञ्च ॥ १ । ४ । ८७ ॥ p. 46—

लाक्षणिकात्—Brought about by a Sûtra. लक्षण here means a Sûtra. The Sûtra means that the consonant is not doubled in accordance with शेषादेशस्या°, provided शेष (the consonant that is left after the dropping of one of the conjunct consonants) or आदेश (the substitute of a conjunct consonant) is preceded by a vowel which is originally long or made long by the application of some Sûtra.

e. g. निःश्वासः—णीसासो—नीसासो (न् is optionally changed to ण् by 'आदेस्तु' p. 78) । स्पर्शः—फासो (*Vide* 'ष्पस्पोः फः' p. 39) ।—(The long vowels ई and आ are in these instances लाक्षणिक—not originally belonging to the words themselves, but brought about by the Sûtra ' शोलुंयवरशोर्दिः ' p. 20).

In the following instances the long vowels belong to the words themselves:—

पार्श्वम्—पासं । शीर्षम्—सीसं । ईश्वरः—ईसरो । द्वेष्यः—वेसो । लास्यम्—लासं । आस्यम्—आसं । प्रेष्यः—पेसो । आज्ञा—आणा । आज्ञप्तिः—आणत्ती (Here ण् is not doubled) । आज्ञापनम्—आणावणं ।

In words like अमात्यः—अमच्चो, the vowel is first shortened by 'संयोगे' and then त्य् changed to च् by 'त्योचैत्ये' p. 33 and doubled.

प्रमुक्तगे ॥ १ । ४ । ९१ ॥ p. 47—

सप्पवासो—सपवासो—This is the reading of most of the MSS. This seems to be the change of सर्ववासः ।

Trivikrama's Vṛitti gives सप्पिवासो—सपिवासो which is for सपिपासः. The same word is given by Hemachandra.

पडिकूळो—A doubt is here raised that क् must be dropped by 'प्रायो लुक् कगचज—'; because it is characterized by the characteristics of the dropping of letters mentioned in the Sûtra ('लोपलक्षणलक्षितत्वात्'); in other words, because it fulfils the conditions of the Sûtra. The doubt is thus solved. Trivikrama has stated in his Vṛitti on the Sûtra 'प्रायो लुक् कगचज—' that in a compound, words are to be taken as forming separate *padas* both in regard to their connection in a sentence and to their taking case—terminations. ('समासे तु वाक्यविभक्त्यपेक्षया भिन्नपदत्वमिष्यते तेन तत्र यथादर्शनमुभयमपि भवति ।' Trivikrama's Vṛitti on 'प्रायो लुक्—'). The whole compound and not each word in it is connected in a sentence and in this sense the whole compound forms one *pada*. Each member, however, has case—terminations added to it (in the case of all members except the last these terminations are dropped except in an अलुक्समास like युधिष्ठिरः) and in this view, it is a *pada*. Both these views are to be accepted and whatever view suits the forms actually in use is to be applied ('यथादर्शनं लोपः').

e. g. सुखकरः—सुहअरो (क् is dropped, because it is not in the beginning of a pada, the whole word सुखकर, forming one pada)—सुहकरो । आगमिकः—आगमिओ—आअमिओ । जलचरः—जलचरो—जलअरो । बहुतरः—बहुतरो—बहुअरो । शुभदः—सुहदो—सुहओ ।

दैवगेखौ ॥ १ । ४ । ९२ ॥ p. 47—

The दैवादि's are given and the changes shown before. *Vide* p. 308.

तैलादौ ॥ १ । ४ । ९३ ॥ p. 47—

In तैल and other words of the class, the final consonant or any other consonant is doubled so as to suit the forms as current in the Prâkṛita.

e. g. तैलम्—तेल्लं । व्रीडा—विड्डा । प्रेम—पेम्मं । स्रोतः—सोत्तं । प्रभूतम्—बहुत्तं (प् being changed to व् by 'प्रभूते वः' ॥ १ । ३ । ५९ ॥ p. 79 and भ् to ह् by 'खघथधभाम्' p. 18) । मण्डूकः—मंडुक्को । यौवनम्—जोव्वणं (here the consonant doubled is evidently other than the final) । ऋजुः—उज्जु (ऋजु falling under the ऋत्वादि's changes its ऋ to उ by 'ऋतुगे' ॥ १ । २ । ८१ ॥ p. 67) । विचकिलम्—वेइल्लं (विच being changed to वे by 'एत् साज्झला त्रयोदशगेच:' ॥ १ । ३ । १ ॥ according to which in words त्रयोदश and others of the class, the initial vowel, together with the following consonant and the vowel joined to it is changed to ए. In विचकिलम् which comes under the त्रयोदशादि class, इच is thus changed to ए, क् is dropped by प्रायो लुक् कगचज°, and ल् doubled).

पूर्वमुपरि वर्गस्य युजः ॥ १ । ४ । ९४ ॥ p. 48—

The Sûtra is explained before, *Vide* p. 298.

e. g. वृक्षः—रुक्खो ('वुक्ष रुर्वृक्षे' p. 30) । लक्ष्मी—लच्छी (It comes under स्पृहादि; *Vide* 'स्पृहादौ' ॥ १ । ४ । २२ ॥ p. 30) । निर्झरः—णिज्झरो । ओझरो also ('तु निर्झरद्विधाकृञोरोत्त्वा' ॥ १ । २ । ५० ॥ p. 63) निष्ठुरः—णिट्ठुरो (ष् being dropped by 'कगटड—' p. 15)—णिट्ठुलो ('लो जठरवठरनिष्ठुरे' ॥ १ । ३ । ७७ ॥ p. 81).

क्ष्मारत्नेन्त्यहल: ॥ १ । ४ । ९६ ॥ p. 48—

क्ष्मा and रत्न have अ placed before the last member of the conjunct consonants—

क्ष्मा—छमा (It is first changed to क्षमा and क्ष् is then changed to छ् by 'क्ष्मायां कौ' p. 49) । रत्नम्—रअणं ।

Thus क्ष्मा—छमा; क्ष्मा—छमा (the earth); क्ष्मा—खमा (by 'क्षः' p. 32, meaning 'forgiveness').

स्नेहाग्न्योर्वा ॥ १ । ४ । ९७ ॥ p. 49—

In स्नेह and अग्नि, अ is optionally inserted before the last member of the conjunct consonant—

e. g. स्नेह—सणेहो—णेहो । अग्निः—अगणी—अग्गी.

In स्नेह, स्नुषा, and other words of a similar nature, where both the consonants are capable of being dropped (स् by 'कगटडतदप ≍ क ≍ पशोरुपर्यद्रे' p. 15 and न् by 'मनयाम्' p. 13), only one should be dropped by 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' and this holds good even in the case of a substitute being taught for a conjunct consonant. This is shown by the author by the use of ष्णोः in the Sûtra 'स्नुषायां ण्हः ष्णोः' p. 101. In this Sûtra ण्ह् is shown to be the substitute for the second sibilant in the word स्नुषा. If, however, both स् and न् are dropped, then only one sibilant ष् is left and there is consequently no necessity for the use of 'ष्णोः' in the Sûtra. In order that it may not be superfluous it is taken to be a ज्ञापक of the fact that when both the members of a conjunct consonant are capable of being dropped, even where a substitute for a conjunct consonant is taught, only one should be dropped. Trivikrama in his Vritti on 'स्नेहाग्न्योर्वा' says "'स्नुषायां ण्हः ष्णोः' इति सूत्रे ष्णोर्ग्रहणेन संयुक्तादेशविषयेप्यन्यतरलोपस्य ज्ञापितत्वात् प्रकृते (that is in स्नेहः—सणेहो) पूर्वविप्रतिषेधेन सलोपः ॥"

र्शर्षवज्रतप्तेष्वित् ॥ १ । ४ । ९८ ॥ p. 49—

इ is optionally inserted before the final member of the conjunct consonants र्श्, र्ष्, and those in वज्र and तप्त—

e. g. आदर्शः—आअरिसो—आआसो। Hemachandra gives आयंसो in place of आआसो, considering the word to be one of the वक्रादि's. सुदर्शनः—सुदरिसणो—सुदंसणो। दर्शनम्—दरिसणं—दंसणं। दर्शः—दरिसो—दासो। वर्षम्—वरिसं—वासं। वर्षाः—वरिसा—वासा। तप्तः—तविओ—तत्तो। वज्रम्—वइरं—वज्जं।

Hemachandra observes 'व्यवस्थितविभाषया क्वचिन्नित्यम्। परामरिसो (for परामर्शः)। हरिसो (for हर्षः)। अमरिसो (for अमर्षः)'. Lakshmîdhara includes these words in the following Sûtra:—

हर्षामर्षश्रीह्रीक्रियापरामर्शकृत्स्नादिष्टयार्हे ॥ १ । ४ । ९९ ॥ p. 49—

In the case of हर्ष &c. and र्ह, इ is necessarily inserted before the final member of the conjunct consonants—

e. g. हर्षः—हरिसो। अमर्षः—अमरिसो। श्रीः—सिरी। ह्रीः—हिरी (In

the case of the two words श्री and ह्री which end in क्विप्, the vowel is shortened by 'क्विपः' ॥ २ । २ । ४७ ॥ p. 85 and the Prâkṛita words are consequently सिरि and हिरि) । ह्रीतः—हिरिओ । क्रिया—किरिआ । परामर्शः—परामरिसो । कृत्स्नः—कसिणो । दिष्ट्या—दिट्ठिआ (ष्ट being changed to ठ by 'ष्टः' p. 31 and ठ being doubled by 'शेषादेशस्या°' p. 15) । अर्हः—अरिहो । अर्हति—अरिहइ । गर्हा—गरिहा । बर्हः—बरिहो ।

स्याद्भव्यचैत्यचौर्यसमे यात् ॥ १ । ४ । १०० ॥ p. 49—

In स्यात्, भव्य, चैत्य, चौर्य, and words like चौर्य, इ is inserted before य् of the conjunct consonants. स्यात्—सिआ (त् being dropped) । स्याद्वादः—सिआवाओ । भव्यः—भविओ । चैत्यम्—चेइअं । चौर्यम्—चोरिअं—चोरिआ (चौर्य being optionally Fem., it being in the class of अञ्जलि, *Vide* 'स्त्रियामिमाञ्जलिगाः' p. 56) । स्थैर्यम्—थेरिअं । गाम्भीर्यम्—गंभीरिअं । धैर्यम्—धीरिअं (ऐ being changed to ई by 'ई धैर्ये' p. 40) । भार्या—भारिआ (भज्जा also by 'द्यय्यर्यां जः' p. 35) । सौन्दर्यम्—सुंदरिअं—सोरिअं (सौन्दर्य comes under the शौण्डादि's and consequently औ is changed to उ, *Vide* 'शौण्डगे' p. 69. *Vide* also 'डेरो ब्रह्मचर्यसौन्दर्ये च' p. 40) । ऐश्वर्यम्—अइसरिअं (ऐश्वर्य comes under the दैत्यादि's and therefore changes its ऐ to अइ by 'दैत्यादौ' p. 69) । सूर्यः—सूरिओ । (also सुज्जो by 'द्यय्यर्यां जः' p. 35) । वीर्यम्—वीरिअं । वर्यम्—वरिअं । शौर्यम्—सोरिअं । चर्या—चरिआ । आचार्यः—आअरिओ (There are two other forms also आइरिओ and आआरिओ, *Vide* 'आचार्ये चो ह्रश्च' p. 60) । पर्यङ्कः—पलिअंको—पल्लंको (*Vide* 'यः सौकुमार्य-पर्यङ्कपर्यस्तपर्याणे' p. 38) । ब्रह्मचर्यम्—बह्मचेरं (*Vide* 'श्मष्मस्मह्माम-स्मरस्मौ म्हः' p. 42 and 'डेरो ब्रह्मचर्यसौन्दर्ये च' p. 40)—बम्हचरिअं ।

लादक्लीबेषु ॥ १ । ४ । १०१ ॥ p. 50—

इ is inserted before ल् of the conjunct consonant in nominal and verbal forms except in क्लीब and other words of the kind—

e. g. क्लिष्टः—किलिट्ठो । क्लान्तः—किलन्तो । प्लुष्टः—पिलुट्ठो । श्लिष्टम्—सिलिट्ठं । शुक्लम्—सुक्किलं—सुइलं । क्लिन्नम्—किलिन्नं । क्लेशः—किलेसो । म्लायति—मिलाअइ । म्लानम्—मिलाणं । क्लाम्यति—किलम्मइ ॥

Exceptions :—

क्लीबः—कीओ (Trivikrama gives कीवो) । विक्लवः—विक्कओ । क्लमः—कमो । प्लवः—पवो (Trivikrama gives पओ) । विप्लवः—विप्पवो । शुक्लपक्षः—सुक्कपक्खो । उत्प्लावयति—उप्पावेइ ।

The rule and its exception both apply to nominal as well as verbal forms.

नात् स्वप्ने ॥ १ । ४ । १०२ ॥ p. 50—

Hemachandra's Sûtra is स्वप्ने नात्.

स्वप्नः—सिविणः—सिमिणः (by 'नीवीस्वप्ने वा').

स्निग्धे त्वदितौ ॥ १ । ४ । १०३ ॥ p. 50—

In the word स्निग्ध, अ and इ are optionally inserted before न्.

e. g. स्निग्धः—सिणिद्धो (Here इ is inserted before न्, न् is changed to ण् by 'नः' p. 78, ग् is dropped by 'कगटडतदप ᳲ क ᳲ पशोरुपर्यद्रे' p. 15, ध् is doubled by 'शेषादेशस्याह्रोचोखोः' p. 15, and the first ध् changed to द् by 'पूर्वमुपरि वर्गस्य युजः' p. 48)—सणिद्धो—णिद्धो (Here स् is dropped by 'कगटडतदप ᳲ क ᳲ पशोरुपर्यद्रे' p. 15).

कृष्णे वर्णे ॥ १ । ४ । १०४ ॥ p. 50—

Thus कसिणो—कसणो—कण्हो means 'black'; while कण्हो means 'Vishṇu' also.

वा च्छद्मपद्ममूर्खद्वारे ॥ १ । ४ । १०९ ॥ p. 51—

In छद्म, पद्म, मूर्ख, and द्वार, उ is optionally inserted before the final member of the conjunct consonants—

e. g. छद्मम्—छउमं—छम्मं । पद्मम्—पउमं—पोम्मं (by 'पद्मे मि') । मूर्खः—मुरुक्खो—मुक्खो । द्वारम्—दुवारं—वारं (द् being dropped by 'कगटड—' p. 15)—दारं (व् being dropped by 'लवरामधश्च' p. 14)—देरं (*Vide* 'उत्करवल्लीद्वारमात्रचि' p. 59 by which the first अ or आ of उत्कर &c. is optionally changed to ए).

लनोरालाने ॥ १ । ४ । १११ ॥ and **चलयोरचलपुरे** ॥ १ । ४ । ११६ ॥ pp. 51–52—

Hemachandra's Sûtras are 'आलाने लनोः' and 'अचलपुरे चलोः' ॥ ८ । १ । ११७—११८ ॥

लघुके लहोः ॥ १ । ४ । ११८ ॥ p. 52—

In the word लघुक, घ् being changed to ह् by 'खघथधभाम्' p. 18, ल् and ह् are interchanged optionally.

We have consequently हलुओ or लहुओ.

When ह् comes in the beginning of the word by the interchange of ल् and ह्, it cannot be changed to ह् by 'खघथधभाम्'; for it would be in the beginning of a *pada*. It is on this account that the Sûtra has लह्वोः instead of लघोः. In other words, लघुकः is first changed to लहुओ and then by interchange of letters we have हलुओ also.

रलोर्हरिताले ॥ १ । ४ । ११९ ॥ p. 52—

In the word हरिताल, र् and ल् are interchanged. हरितालः—हलिआरो.

Hemachandra makes the change optional and gives हरिआलो also.

अन्त्यहलोऽश्रदुदि ॥ १ । १ । २५ ॥ p. 52—

The ending consonant of words is dropped, except that of श्रद् and उद्—

e. g. यावत्—जाव । तावत्—ताव । यशस्—जसो । तमस्—तमो । जन्मन्—जम्मो ।

But श्रद्धा—सद्धा । उद्गतम्—उग्गअं ।

In a compound, like सज्जनः त् of सत् may be considered to be at the end of a *pada*, because a case-termination is added and then dropped; it may not be considered to be at the end of a *pada* if we look to its connection in a sentence. We have accordingly two forms—सजणो—सज्जणो. Similarly, सद्भिक्षुः—सब्भिक्खू—सभिक्खू । एतद्गुणः—एअग्गुणो—एअगुणो । तद्गुणः—तग्गुणो—तगुणो ।

निर्दुरि वा ॥ १ । १ । २६ ॥ p. 52—

निर्घोषः—णिग्घोसो—णिग्घोसो—णीघोसो ।

अन्तरि च नाचि ॥ १ । १ । २७ ॥ p. 53—

Hemachandra has अन्तोवरि for अन्ताउवरि.

हलि ङञणनानाम् ॥ १ । १ । ४१ ॥ p. 53—

Other instances of the rule are as under:—

पङ्क्तिः—पंती । लाञ्छनम्—लंछणं । षण्मुखः—छंमुहो । उत्कण्ठा—उक्कंठा । सन्ध्या—संझा । विन्ध्यः—विंझो ।

स्वरेभ्यो वक्रादौ ॥ १ । १ । ४२ ॥ p. 53—

In वक्र, मनस्विनी, उपरि and other words of the class, Anuswâra is placed after the first, second, and third vowels, respectively.

e. g. वक्रम्—वंकं । त्र्यस्रं—तंसं । अश्रु—अंसू । (Hemachandra gives अंसुं) कुड्मलम्—कुंपलं । गुच्छं—गुंछं । पुच्छं—पुंछं । बुध्नम्—बुंधं । गृष्टिः—गिंठी (Vararuchi gives गुंठी) । कर्कोटकः—कंकोडओ । दर्शनम्—दंसणं । पर्शुः—पंसू । स्पर्शः—फंसो । श्मश्रुः—मंसू । मूर्धा—मुंढा । वृश्चिकः—विंचुओ—विंछुओ (Hemachandra and Trivikrama give विंछिओ) । मार्जारः—मंजारो—मज्जारो ।

मनस्विनी—मणंसिणी । मनस्वी—मणंसी । प्रतिश्रुत्—पडंसुआ । मनःशिला—मणंसिला—मणासिला (*Vide* p. 102) । वयस्यः—वअंसो (Hemachandra gives वयंसो) । मनःशिला—मणंसिला ।

उपरि—उवरिं (Hemachandra and S'eshakṛishṇa have अवरिं) । अतिमुक्तकम्—अइमुंतअं ।

Vararuchi gives a few more instances as under:—

ह्रस्वः—हंसो । मस्तम्—मंथं । वर्णः—वंणो । प्रतिश्रुतम्—पडिसुदं । अश्वः—अंसो । अभिमुक्तः—अहिमुंको । One MS. of the work has also चक्रम्—चंकं ।

वर्गेऽन्त्यः ॥ १ । १ । ४७ ॥ p. 54—

Anuswâra followed by a consonant of any of the first five classes is optionally changed to the nasal of the class to which the consonant belongs.

This change is necessary according to some. Vararuchi is in favour of the optional change. We have accordingly संका or सङ्का, बिन्दू or बिंदू, संढो or सण्ढो &c.

लुङ्मांसादौ ॥ १ । १ । ४४ ॥ p. 54—

In मांस and other words of the class, the Anuswâra is optionally dropped—

e. g. मांसम्—मंसं—मासं (by 'स्वरस्य बिन्दुमि' which teaches that the vowel is shortened when followed by अम् Acc. Sing. Term., or by Anuswâra) । मांसलम्—मासलं—मंसलं । पांसु—पासू—

पंसू। कांस्यम्—कासं—कंसं। कथम्—कह—कहं। इदानीम्—इआणि—इआणिं—दाणि—दाणिं (एण्हि also according to Vararuchi)। एवम्—एव—एवं (Prâkṛitasarvasva gives एअं—एअ)। नूनम्—नूण—नूणं—णूणं—णूण। किं करोमि—कि करेमि—किं करेमि। संमुखम्—समुहं—संमुहं। सिंहः—सिंघो—सीहो (सिंह falls under विंशत्यादि, *Vide* 'विंशतिषु त्या श्लोपल्' below)। किंशुकः—किंसुओ—केसुओ ('डे तु किंशुके'). Vararuchi gives two more instances—

तस्मिन्—तहि—ताहिं। आसु—असुं—असु।

विंशतिषु त्या श्लोपल् ॥ १ । १ । ४८ ॥ p. 55—

In विंशति and other words of the class, Anusvâra is dropped together with ति, a part of the word. The preceding vowel is then lengthened—

e. g. विंशतिः—वीसा। त्रिंशत्—तीसा। दंष्ट्रा—दाढा। संस्कृत and संस्कार for which the Sûtra 'संस्कृतसंस्कारे' is given in the text are classed by Hemachandra among विंशत्यादि's. संस्कृतः—सक्कओ। संस्कारः—सक्कारो।

अक्ष्यर्थकुलाद्या वा ॥ १ । १ । ५१ ॥ p. 55—

Synonyms of अक्षि, कुल, and other words of this class are optionally masculine—

e. g. लोचनम्—लोअणो—लोअणं। नयनम्—णअणो—णअणं। कुलम्—कुलो—कुलं। वचनम्—वअणो—वअणं। माहात्म्यम्—माहप्पो—माहप्पं ('वात्मभस्मनि पः' p. 121)। दुःखम्—दुक्खो—दुक्खं। भाजनम्—भाअणो—भाअणं (भाणं also)। छन्दः—छंदो—छंदं। विद्युत्—विज्जुलो—विज्जू ('लो वा विद्युत्पीतयोः' p. 78, by which the स्वार्थवाचक suffix ल is optionally added to विद्युत् and पीत). अक्षि is optionally feminine, it being one of the अञ्जल्यादि's ('स्त्रियामिमाञ्जलिगाः' p. 56). अक्षि—अच्छी—अच्छि।

क्लीबे गुणगाः ॥ १ । १ । ५२ ॥ p. 56—

गुण and other words of the class are optionally neuter.

e. g. गुणः—गुणो—गुणं। मण्डलाग्रः—मंडलग्गो—मंडलग्गं। देवाः—देवा—देवाइं। खड्गः—खग्गो—खग्गं। कररुहः—कररुहो—कररुहं। वृक्षः—रुक्खो—रुक्खं। बिन्दवः—बिन्दूइं—बिन्दुणो।

कण्ठ is not given in this class by Trivikrama and Hemachandra.

स्त्रियामिमाञ्जलिगाः ॥ १ । १ । ५३ ॥ p. 56—

Words ending in इमन्, अञ्जलि and others of the class are optionally feminine.

e. g. पृष्ठम्—पिट्ठं—पिट्ठी—पुट्ठी—पुट्ठं । एसा अञ्जली । एस अञ्जली । एसा गरिमा । एस गरिमा । एसा महिमा । एस महिमा । एसा धुत्तिमा । एस धुत्तिमा । प्रश्नः—पण्हा—पण्हो । चौर्यम्—चोरिआ—चोरिअं । अक्षि—अच्छी—अच्छि । बलिः—वली (Mas. and Fem.) । निधिः—निही (Mas. and Fem.) । विधिः—विही (Mas. and Fem.) । रश्मिः—रस्सी (Mas. and Fem.) । ग्रन्थिः—गण्ठी (Mas. and Fem.) । कुक्षिः—कुच्छी (Mas. and Fem.) ।

The Prâkṛitasarvasva and the Kalpalatikâ say that the words काश्मीर, ऊष्मन्, and सीमन्, and those ending in इमन् are necessarily feminine—'काश्मीरसीमोष्मेमानः स्त्रियाम्' Vizag. edition, p. 33—कसुमीरा । सीमा । उम्हा ।

The Prâkṛitachandrikâ gives the following verses for the irregularity of genders:—

प्रावृट्शरद्तरणयः पुंसि स्नान्तमपि क्वचित् ।
वचःशिरोनभःश्रेयःसुमनःशर्मवर्मनः ॥
बिन्दुः कुलं मण्डलाग्रः खड्गो वचनभाजने ।
छन्दोमाहात्म्यनेत्रार्थदुःखं वृक्षो गुणोऽस्त्रियाम् ॥
इमान्ताञ्जलिपृष्ठाक्षिप्रश्नाः कुक्षिर्बलिर्निधिः ।
रश्मिग्रन्थिविधिर्विद्युत् चोरिकाद्यास्तु वा स्त्रियाम् ॥

That is प्रावृष्, शरद्, तरणि are Mas., and words ending in स् and न् are sometimes Mas.

e. g. पाउसो । सरओ । एसो तरणी । जसो । पओ । तमो । चेओ । उरो । जम्मो । नम्मो । कम्मो ।

Words ending in स् and न् are in some cases Mas., not in all—*e. g.* वअं । शिरं । नहं । सेअं । सुमणं । सम्मं । वम्मं । (for वचः, शिरः &c.).

बिन्दु and other words up to गुण are both Mas. and Neu.

e. g. बिन्दू—बिन्दुं । कुलो—कुलं । अच्छी—अच्छि । चक्खू—चक्खुं । णअणो—णअणं । दुक्खो—दुक्खं । रुक्खो—रुक्खं । गुणो—गुणं । मंडलग्गो—मंडलग्गं । खग्गो—खग्गं । वअणो—वअणं । भाअणो—भाअणं । छंदो—छंदं । माहप्पो—माहप्पं ।

Words ending in इमन्, अञ्जलि &c. are both Mas. and Fem. *Vide* the instances given above.

निष्पत्योरोत्परी माल्यस्थोर्वा ॥ १ । २ । १ ॥ p. 56—

निस् is optionally changed to ओ when followed by माल्य and प्रति to परि when followed by the root स्था.

निर्माल्यम् = णिमल्लं—ओमल्लं । also णिम्मालिअं—ओमालिअं (माल्य being like चौर्य). प्रतिष्ठितः—परिट्ठिओ—पइट्ठिओ ।

शोर्लुप्तयवरशोर्दिः ॥ १ । २ । ८ ॥ p. 57—

Vide the note on p. 306.

तु समृद्ध्यादौ ॥ १ । २ । १० ॥ p. 57—

In समृद्धि and other words of the class, the initial vowel is optionally lengthened.

समृद्धिः—सामिद्धी—समिद्धी (ऋ being changed to इ by 'इत् कृपगे' p. 66) । प्रसिद्धिः—पासिद्धी—पसिद्धी । प्रतिसिद्धिः—पाडिसिद्धी—पडिसिद्धी (त् being changed to ड् by 'प्रतिगेप्रतीपगे' p. 76) प्रतिपद्—पाडिवआ—पडिवआ—('पो वः' p. 79) । प्रवासी—पावासू—पवासू (इ is changed to उ by 'द्विनीक्षुप्रवासिषु' p. 62) । अभिजातिः—आहिआई—अहिआई। प्ररोहः—पारोहो—परोहो। परकीयम्—पारकेरं—परकेरं—पारक्कं—परक्कं—पारिक्कं—परिक्कं ('राजपराङ्घ्रिक्कडक्कौ च' p. 159) चतुरन्तम्—चाउरन्तं—चउरन्तं। अस्पर्शः—आफंसो—अफंसो। प्रकटम्—पाअडं—पअडं। प्रसुप्तः—पासुत्तो—पसुत्तो । सदृशः—सारिच्छो—सरिच्छो ('दृश्यक्सकिनि' p. 34, it is a स्पृहादि) । मनस्विनी—माणंसिणी—मणंसिणी । मनस्वी—माणंसी—मणंसी । प्रवचनम्—पावयणं—पवयणं । प्रतिस्पर्धी—पाडिप्फद्धी—पडिप्फद्धी (the word being mentioned in the class in the Prâkṛitasarvasva, *Vide* p. 4) । अश्वः—अस्सो । आसो ।

स्वप्नादाविल् ॥ १ । २ । ११ ॥ p. 57—

In स्वप्न and other words of the class which are mentioned on p. 58 under the Sûtra 'वेतस इति तोः', अ is changed to इ. *e. g.* स्वप्नः—सिविणो—सिमिणो (व् is dropped by 'लवरामधश्च', the first अ is changed to इ by this Sûtra, इ is inserted before न् by 'नात्स्वप्ने' p. 50, प् is changed to व् by 'पो वः', and व् is optionally changed to म् by 'नीवीस्वप्ने वा' १ । ३ । ८५, p. 50, according to which व् is changed to म् [वः being derived from the Sûtra 'वो मः शबरे' p. 82], but there being no व् in नीवी and स्वप्न, ब् and व् are to be understood as interchange-

able) । व्यजनम्—विंजणं (as given in प्राकृतव्याकरणवृत्ति by Trivikrama)—विअणं (as given in प्राकृतसर्वस्व, प्राकृतचन्द्रिका, प्राकृतप्रकाश)—वीजणं (as given by हेमचन्द्र, *Vide* 'निजपक्खवीजणेहिं वोज्जन्तो घरणिसङ्काए' Dvyâs'raya, Bom. Sans. Series, p. 181). व्यलीकम्—विलिअं । कृपणः—किविणो । मृदङ्गः—मिइंगो—मुइंगो (प्राकृ० सर्व०, प्राकृ० प्रका०) । In this word ऋ is changed to इ and उ by 'वृष्टिपृथङ्मृदङ्गनप्तृकवृष्टे' p. 67—Two other forms मिअंगो—मुअंगो are also given in the text, p. 67 and in प्राकृतव्याकरणवृत्ति. S'eshakṛishṇa mentions all the four forms in the Prâkṛita-chandrikâ—'मृदंगे मिइंगो मिअंगो मुइंगो मुअंगो मृगे स्यान्मओथो मिओपि'। ईषत्—इसि । वेतसः—वेडिसो । दत्तम्—दिण्णं । उत्तमः—उत्तिमो । मरिचम् —मिरिअं ।

पक्काङ्गारललाटे तु ॥ १ । २ । १२ ॥ p. 58—

In पक्क, अङ्गार, and ललाट, अ is optionally changed to इ. Thus पक्कः—पक्को—पिक्को । अङ्गारः—अंगारो—इंगालो । ललाटम्—णिडालं—णडालं (by 'लो ललाटे च', 'टो डः', and 'ललाटे डलोः'. *Vide* p. 110 of the text). Hemachandra gives णडालं and णलाडं.

हरे त्वी ॥ १ । २ । १५ ॥ p. 58—

हर changes its अ to ई optionally. हरः—हरो—हीरो ।

उल् ध्वनिगवयविष्वचि वः ॥ १ । २ । १६ ॥ p. 58—

In ध्वनि &c. अ in व is necessarily changed to उ.

ध्वनिः—झुणी (ध्व being changed to झ by 'त्वथ्वद्वध्वां कचिच्चछजझाः' ॥ १ । ४ । ६५ p. 88) । गवयः—गउओ । विष्वच्—वीसुं ।

स्तावकसास्ने ॥ १ । २ । १८ ॥ p. 58—

The initial अ of स्तावक and सास्ना is necessarily changed to उ. स्तावकः—थुवओ; सास्ना—सुण्हा (स्न being changed to ण्ह by 'श्नष्णस्नस्नह्नह्णक्ष्णां ण्हः' p. 43).

चण्डखण्डिते णा वा ॥ १ । २ । १९ ॥ p. 58—

In these two words the initial अ together with the following ण् is optionally changed to उ.

चण्डः—चंडो—चुडो; खण्डितः—खंडिओ—खुडिओ । The Prâkṛita-chandrikâ gives the same change:—

'चण्डे चंडोपि चुडो खण्डितशब्दे तु खंडिओ खुडिओ'.

The same is the wording of Hemachandra's Sûtra in the *pothî* edition with me printed in the Jñânadîpaka press,

Bombay and also as given on p. 19 of the Prâkṛitadvyâs'raya, Bom. Sans. Series. The reading given in the Appendix of the same edition does not seem correct. It is 'चन्द्रखण्डिते णा वा' p. 11.

उत्करवल्लीद्वारमात्रचि ॥ १ । २ । २५ ॥ p. 59—

In उत्कर, वल्ली, and द्वार, and also in the affix मात्रच्, the initial अ is optionally changed to ए.

उत्करः—उक्करः—उक्केरो । वल्ली—वल्ली—वेल्ली । द्वारम्—देरं—दारं—दुआरं —वारं—वेरं—दुवारं (*Vide* 'वा च्छद्मपद्ममूर्खद्वारे' p. 51 and pp. 110-11)। एतावन्मात्रम्—एत्तिअमेत्तं—एत्तिअमत्तं । Trivikrama adds in his Vṛitti—'बहुलाधिकारान्मात्रशब्देऽपि । भोअणमेत्तं । भोजनमात्रम् ।'. Hemachandra has the same—'बहुलाधिकारात् क्वचिन्मात्रशब्देपि । भोअण—मेत्तं ।' Kumârpâlacharita, Bom. San. Series, Appendix, p. 15.

फोः परस्परनमस्कारे ॥ १ । २ । ३० ॥ p. 59—

Trivikrama in his Vṛitti has—'परोप्परं । णमोक्कारो ।' Hemachandra has 'नमोक्कारो । परोप्परं ।' कुमार०, Appendix p. 13. The Prâkṛitachandrikâ has also the same changes—'नमस्कारे नमोक्कारो परस्परे परोप्परं ।'.

त्वर्पौ ॥ १ । २ । ३२ ॥ p. 59—

Trivikrama's instances are—'ओप्पेइ । अप्पेइ ।'

ईल् खल्वाटस्त्यान आतः ॥ १ । २ । ३३ ॥ p. 60—

In खल्वाट and स्त्यान, आ is necessarily changed to ई.

खल्वाटः—खल्लीडो । स्त्यानम्—ठीणं—थीणं (*Vide* 'स्त्यानचतुर्थे च तु ठः' p. 32)। (थिण्णं also according to Hemachandra, कुमा० चरि०, p. 14).

इत्तु सदादौ ॥ १ । २ । ३४ ॥ p. 60—

In सदा, कूर्पास, निशाकर &c., the initial आ is optionally changed to इ.

सदा—सआ—सइ (Hem. has सया)। कूर्पासः—कुप्पिसो—कुप्पासो । निशाकरः—णिसिअरो—णिसाअरो ।

सदादि's are mentioned more fully in the Prâkṛitachandrikâ—

—'सदातदैकदासर्वदाकूर्पासनिशाचरे ।
सुप्राञ्जलप्रभृतिषु चात इत्वं विभाषया—॥'

तदा—तइ—तआ । सुप्राञ्जलः—सुप्पिंजलो—सुपांजलो । Prâkṛita-prakâs'a includes यदा also in the list. यदा—जइ—जआ ।

आचार्ये चो हश्च ॥ १ । २ । ३५ ॥ p. 60—

In the word आचार्य, आ in चा is optionally shortened. The word च in the Sûtra teaches that it is also changed to इ. The word belongs to the चौर्यादि class and so 'स्याद्भव्यचैत्यचौर्यसमे यात्' p. 49 is applicable to it.

आचार्यः—आअर्यः—आइर्यः—आअरिओ—आइरिओ—आआरिओ ।

न वाव्ययोत्खातादौ ॥ १ । २ । ३७ ॥ p. 60—

i. e. न वा हो ह्रस्वो भवति—In indeclinables and उत्खात and other words of the class, which are mentioned in the Vṛitti, the initial आ is optionally shortened.

यथा—जह—जहा । (थ् being changed to ह् by 'खघथधभाम्' p. 18) । तथा—तह—तहा । अथवा—अहव—अहवा । वा—व—वा । हा—ह—हा । नवा—नव—नवा । नाना—नाण—नाणा । सर्वथा—सव्वह—सव्वहा । But the change is necessary according to प्राकृ० चन्द्रि० in the case of इतरथा, अन्यथा, अमा, अन्तरा, विना, माङ्, वृथा, मुधा, पुरा &c. —इतरथा—इअरह । अन्यथा—अण्णह ।

उत्खातः—उक्खओ—उक्खाओ (Hem. has उक्खयः—यो) । कुमारः—कुमरो—कुमारो । कुमारी—कुमरी—कुमारी (प्राकृ० चन्द्रि०) । खादिरम्—खइरं—खाइरं । बलाका—वलआ—वलाआ (Hem. has वलया—वलाया) । प्राकृतम्—पअअं—पाअअं (Hem. has पययं—पाययं) । चामरः—चमरो—चामरो । कलादः—कलओ—कलाओ (Hem. and Pràkṛitachandrikâkâra mention कालक in उत्खातादि's in place of कलाद in the text and gives कलओ and कालओ as its Prâkṛita forms) । हालिकः—हलिओ—हालिओ । पारेवतः—परेवओ—पारेवओ (प्राकृ०चन्द्रि०) । नाराचः—णराओ—णाराओ । तालपुटम्—तलउडं—तालउडं । तालवृन्तम्—तलविंटं—तलवेंटं—तालविंटं—तालवेंटं (p. 111) (ऋ being changed to इ or ए by 'वृन्त इदेङ्' p. 111. Also तलवोण्टं—तालवोण्टं, Prâkṛita-chandrikâ) । चाटु—चडु—चाडु (प्राकृ०प्रका०) । दावाग्निः—दवग्गी—दावग्गी (प्राकृ०प्रका०) । स्थापितः—ठविओ—ठाविओ । संस्थापितः—संठविओ—संठाविओ । प्रस्थापितः—पट्ठविओ—पट्ठाविओ ।

Trivikrama adds 'केचिद् ब्राह्मणपूर्वाह्णयोरपीच्छन्ति । बम्हणो । बाम्हणो । ब्राह्मणः । पुव्वण्णो । पुव्वाण्णो । पूर्वाह्णः ॥'. Hem. makes the same remark, but gives पुव्वण्हो and पुव्वाण्हो as equivalents

for पूर्वाह्ण । प्राकृ०चन्द्रि० mentions हारिद्र and मागध besides these. हारिद्रः—हलद्दो—हालद्दो । मागधः—मगहो—मागहो । The following verses from प्राकृ० चन्द्रि० give a complete list:—

'वाव्ययेषु ह्रस्व आतः नित्यं त्वितरथान्यथा ।
अमान्तराविनामाङि वृथामुधापुरादिषु ॥
वोत्खाते चामरे तालवृन्ते नाराचखादिरे ।
कुमारकालकवलाकापारेवतहालिके ।
ब्राह्मणे स्थापिते पूर्वाह्णे हारिद्रे च मागधे ॥'

घञि वा ॥ १ । २ । ३८ ॥ p. 61—

The आ which is the Vriddhi substitute caused by घञ् is optionally shortened.

वा in the Sûtra seems redundant since it can be derived here (अनुवृत्त) from the preceding Sûtras. Trivikrama therefore observes that it is used to show that option (विकल्प) ceases from the next Sûtra—'पुनर्वाग्रहणादुत्तरत्र न विकल्पः'.

प्रवाहः—पवहो—पवाहो । प्रहारः—पहरो—पहारो । प्रकारः—पअरो—पआरो (पयरो—पयारो Hem.) । प्रस्तावः—पत्थवो—पत्थावो । Excep.—रागः—राओ । भागः—भाओ । प्राकृ० चन्द्रि० gives two more—पाकः—पाओ । त्यागः—चाओ ।

संयोगे ॥ १ । २ । ४० ॥ p. 61—

The vowel followed by a conjunct consonant is shortened. आम्रः—अम्बो (*Vide* 'ताम्राम्रयोर्म्बः' p. 39) । ताम्रं—तम्बं । विरहाग्निः—विरहग्गी । अमात्यः—अमच्चो (*Vide* 'त्योचैत्ये' p. 33) । काव्यम्—कव्वं । मुनीन्द्रः—मुणिंदो । तीर्थम्—तित्थं । शीघ्रम्—सिग्घं । चूर्णम्—चुण्णं । सूत्रम्—सुत्तं । पूर्वम्—पुव्वं । नरेन्द्रो—णरिंदो (ए being shortened into इ, similarly ओ into उ by 'एच इग्घ्रस्वादेशे' of Pâṇini) । म्लेच्छः—मिलिच्छो (*Vide* 'लादक्लीबेषु' p. 50) । अधरोष्ठः—अहरुट्ठो । नीलोत्पलम्—णीलुप्पलं । दृष्टैकस्तनवृन्तम्—दिट्ठिक्कथणवट्टं । Sometimes ए and ओ remain as they are (स्वरूपेण ह्रस्वः, *i. e.* they are pronounced short in their own forms)—*e. g.* एकः—एक्को । सेवा—सेव्वा । स्तोकः—थोक्को ।

Pages 61-64 **स्वेदितः** ॥ १ । २ । ४१ ॥ p. 61—**विहीनहीने वा** ॥ १ । २ । ५६ ॥ p. 64—

This Sûtra begins a chapter in which substitutes of इ and ई are shown.

The initial इ followed by a conjunct consonant is optionally changed to ए.

धम्मिल्लम्—धम्मिल्लं—धम्मेल्लं । Other instances given by Trivikrama are —सिन्दूरम्—सिंदूरं—सेंदूरं । बिल्वम्—बिल्लं—बेल्लं । विष्णुः—विळ्हू—वेळ्हू । पिण्डम्—पिंडं—पेंडं ।

चिन्ता is given as an exception—'क्वचिन्न भवति । चिन्ता ।'.

मूषिकविभीतक°—॥ १ । २ । ४३ ॥ p. 62—

In मूषिक &c. the initial इ is changed to अ.

मूषिकः—मूसओ । विभीतकः—वहेडओ (भ् is changed to ह् by 'ख—घथधभाम्', the initial ई to ए by 'एल्पीडनीड°', and त् to ड् by 'प्रतिगेप्रतीपगे', *Vide* p. 76) । हरिद्रा—हलद्दी—हलद्दा (*Vide* 'हरिद्रादौ । p. 31 by which र् is changed to ल् and °हरिद्राच्छाया' p. 100, by which ङीप् (ई) is optionally affixed to it) (Hem. remarks ' हरिद्रायां विकल्प इत्यन्ये । हलिद्दी—हलिद्दा) । पथि—पहो ('अकारान्ते सत्यपि पथशब्दे पथिशब्दस्य रूपान्तरनिवृत्त्यर्थमयं योगः' प्राकृ० व्याक० वृत्ति of त्रिविक्रम ।) पृथिवी—पुढई—पुहई । (It comes under ऋत्वादि's, *Vide* 'ऋतुगे' p. 67 and ऋ is therefore changed to उ, थ् is changed to ढ् by 'ढः पृथिव्यौषधनिशीथे' p. 78 and when not changed to ढ्, it is changed to ह् by 'खघथधभाम्' p. 18, व् is dropped by 'प्रायो लुक् कग—' p.14) । प्रतिश्रुत्—पडंसुआ. (त् being changed to ड् by 'प्रतिगेप्रतीपगे' । p. 76, the final त् being changed to आ by 'अविद्युति स्त्रियामाल्' p. 98. It belongs to मनस्विन्यादि and we have therefore Anusvâra over ड by 'स्वरेभ्यो वक्रादौ' p. 53).

एल्पीडनीड° ॥ १ । २ । ५७ ॥ p. 62—

In पीड &c. ई is necessarily changed to ए. पीठ, not पीड is found in हेम०'s Sûtra 'नीडपीठे वा' p.19 of कुमा० चरि०; but पीड is found in the Mss; in the Telugu printed edition, and also in the Ms. of प्राकृ० व्याक० वृत्ति of त्रिविक्रम.

पीडः—पेडं (Trivikrama; but पीठः—पेढं—पीढं Hem.) । (Trivikrama observes 'बहुलाधिकारात् पीडनीडयोर्विकल्पः । पीडं नीडं') । नीडम्—नेडं—नीडं । कीदृशः—केरिसो. द् being dropped by 'प्रायो लुक् कगचजतदपयवाम्' p. 14 and ऋ changed to रि by 'दृश्यक्सक्विनि' p. 34) । पीयूषम्—पेऊसं । विभीतकः—वहेडओ । ईदृशः—एरिसो । आपीडः

आवेलो—आमेलो (*Vide* 'नीपापीडे मो वा' p. 79, ड् being changed to ल् by 'टोर्बडिशादौ लः' p. 74, आपीड being in बडिशादि's).

वेङ्गुदशिथिलयोः ॥ १ । २ । ४६ ॥ p. 62—

In इङ्गुद and शिथिल, the initial इ is optionally changed to अ. इङ्गुदम्—अंगुअं—इंगुअं । शिथिलम्—सढिलं—सिढिलं (थ् being changed to ढ् by 'प्रथमशिथिलमेथिशिथिरनिषधेषु' p. 29).

णिम्माणं णिम्मिअं ॥ १ । २ । ४७ ॥ p. 62—

This is the wording of the Sûtra as found in the Mss. and in P. णिम्माणं is explained in the Vṛitti as a substitute for निर्मातम् and णिम्मिअं for निर्मितम्.

In the Ms. of प्राकृ० व्याक० वृत्ति of त्रिविक्रम with me, the Sûtra reads—'णिम्मोणं णिम्मिअं'. The Vṛitti is—'इत्येतौ निर्मातनिर्मिताभ्यां भविष्यतः'. The Sûtra has no propriety under this section.

उ युधिष्ठिरे ॥ १ । २ । ४८ ॥ p. 62—

In युधिष्ठिर, the initial इ is optionally changed to उ.

युधिष्ठिरः—जहुट्ठिलो—जहिट्ठिलो । (य् is changed to ज् by 'आदेर्जः' p. 81, ध् to ह् by 'खघथधभाम्' p. 18, ष् is dropped by 'कगटडतदप॑क ॅपशोरुपर्यद्रे', ठ् is doubled by 'शेषादेशस्याऱ्होचोखोः' p. 15, and the first ठ् changed to ट् by 'पूर्वमुपरि वर्गस्य युजः' p. 49).

द्विनीक्षुप्रवासिषु ॥ १ । २ । ४९ ॥ p. 62—

In द्वि, नि, इक्षु and प्रवासिन्, the initial इ is changed to उ. Trivikrama gives the following instances:—

द्विमात्रः—दुमत्तो । द्विजातिः—दुआई । द्विविधः—दुविहो । द्विरेफः—दुरेहो । द्विवचनम्—दुवअणं (Hema. has दुवयणं)। द्विधापि स सुरवधूसार्थः—दुहा वि सो सुरवधूसत्थो ।

The rule holds optionally in some cases on account of the अधिकारसूत्र 'बहुलम्' having influence here—'बहुलाधिकारात् क्वचिद्विकल्पः'—द्विगुणः—दुउणो (Hema. has बिउणो)—दिउणो । द्वितीयः—दुईओ—दिईओ (दुइओ—बिइओ Hema.)। Lakshmîdhara gives दुउणो as the only equivalent for द्विगुणः; but Trivikrama and Hemachandra give two forms as shown above.

The rule is not applicable in some cases—'क्वचिन्न'। द्विजः—दिओ । द्विरदः—दिरओ । द्विधागतः—दिहागओ ।

'क्वचिदोत्वमपि'—द्विवचनम्—दोवअणं (दोवयणं Hema.).

नि—निमज्जति—णुमज्जइ। निमग्नः—णुमंतो।—Exception—निपतति—णिवडइ।

इक्षुः—उच्छू (*Vide* 'स्पृहादौ' p. 30 and the note thereon)। प्रवासी—पवासू।

तु निर्झरद्विधाकृओरोत्रा ॥ १ । २ । ५० ॥ p. 63—

In निर्झर and द्विधाकृ, the initial इ together with न् is optionally changed to ओ.

निर्झरः—ओज्झरो—णिज्झरो। द्विधाकृतः—दोहाइओ (व् is dropped by 'लवरामधश्च' p. 14, ध् changed to ह् by 'खघथधभाम्' p. 18, त् and क् dropped by 'प्रायो लुक् कग॰ p. 14, and ऋ changed to इ by 'इल कृपगे' p. 66)—दुहाइओ (by 'द्विनीक्षुप्रवासिषु')।

गभीरग इत् ॥ १ । २ । ५२ ॥ p. 63—

In गभीर and other words of the class, the initial ई is changed to इ.

गभीरः—गहिरो। शिरीषः—सिरिसो। आनीतम्—आनिअं (आणीदा also 'आणीदा भुवणज्जुदेक्कजणणी आनीता भुवनाद्भुतैकजननी।' त्रिविक्रम's प्राकृ० व्याक० वृत्ति)। गृहीतम्—गहिअं। व्यलीकम्—विलिअं (*Vide* note on 'स्वप्नादाविल्' p. 57)। व्रीडितम्—विलिअं। द्वितीयः—बिइओ। तृतीयः—तइओ (ऋ being changed to अ by 'ऋतोत्' p. 30) । प्रदीपितम्—पलीविअं (द् is changed to ल् by 'दोहदप्रतीप॰' p. 77 and प् to व् by 'पो वः' p. 79)। जीवतु—जिवउ। अवसीदतु—अवसिअउ। प्रसीद—पसिअ। वल्मीकः—वम्मिओ। तदानीम्—तआणिं।

वा पानीयगे ॥ १ । २ । ५३ ॥ p. 63—

In पानीय and other words of the class, ई is optionally changed to इ.

पानीयम्—पाणिअं—पाणीअं। अलीकम्—अलिअं—अलीअं। करीषम्—करिसं—करीसं। उपनीतम्—उपणिअं—उपणीअं। जीवितम्—जीविअं—जीवीअं।

Hemachandra gives one Sûtra—'पानीयादिष्वित्' in place of the two Sûtras—'गभीरग इत्' and 'वा पानीयगे'. He places गभीरादि's in the पानीयादि class and derives optional forms by means of the Sûtra 'बहुलम्'.

प्राकृ०चन्द्रि० gives a fuller list:—

> 'ईत इत् वा तु पानीयोपनीतालीकजीवितौ।
> प्रदीपितकरीषेषुतूष्णीके च निरीक्षिते॥

अवसीदत्प्रसीदव्रीडितेष्वपि शिरीषके ।
द्वितीये च तृतीये च तदानीमि गृहीतके ॥
निलीयानीतवल्मीकगभीरद्गीतपूर्वके ॥'

उल्‌ जीर्णे ॥ १ । २ । ५४ ॥ p. 63—

जीर्ण necessarily changes its ई to उ—जीर्णः—जुण्णो ।

विहीनहीने वा ॥ १ । २ । ५६ ॥ p. 64—

In these two words ई is optionally changed to ऊ—

विहीनः—विहूणो—विहीणो (न्‌ being changed to ण्‌ by 'नः' p. 78) । हीनः—हूणो—हीणो ।

Pages 64–65 **त्वदुत उपरिगुरुके** ॥ १ । २ । ५८ ॥ p. 64—**ओल्‌ स्थूणा°** ॥ १ । २ । ७३ ॥ p. 65—

This section deals with changes of उ and ऊ.

उपरि and गुरुक (गुरु with the suffix क) change their initial उ to अ optionally.

उपरि—अवरि—उवरि । गुरुकः—गरुओ—गुरुओ ।

मुकुलादौ ॥ १ । २ । ५९ ॥ p. 64—

In मुकुल and other words of the class, the initial उ is optionally changed to अ.

मुकुलः—मउलो । मुकुरः—मउरो । मुकुटम्—मउडं । अगुरु—अगरुं । गुलूची—गलोई (ऊ being changed to ओ by 'ओल्‌ स्थूणातूण° p. 65) । गुर्वी—गरुई—(*Vide* 'तन्व्याभे' p. 107 by which उ is inserted before the final member of the conjunct consonant in words like तन्वी) । युधिष्ठिरः—जहुट्ठिलो—जहिट्ठिलो । सौकुमार्यम्—सोअमल्लं (*Vide* p. 38).

Lakshmîdhara makes the rule optional; but Trivikrama, Hemachandra, S'eshakṛishṇa, and Vararuchi make it necessary. Trivikrama justifies the necessary application of the rule by the words 'पृथग्योगान्नित्यम्'.

In some cases उ is changed to आ as in विद्दाओ from विद्रुतः.

सुभगमुसले ॥ १ । २ । ६४ ॥ p. 65—

In सुभग and मुसल, उ is optionally changed to ऊ.

सुभगः—सूहवो (ग्‌ being changed to व्‌ by 'ऊत्वे सुभगदुर्भगे वः', p. 73)—सुहओ । मुसलः—मूसलो—मुसलो ।

स्तौ ॥ १ । २ । ६६ ॥ p. 65—

The initial उ, followed by a conjunct consonant, is changed to ओ—

मुद्गरः—मोग्गरो । पुद्गरः—पोग्गरो ।

Here उ is to be understood as the original उ in a word and not the उ which may have resulted from the operation of a Sûtra (लाक्षणिक). How is this known? From the Sûtra 'सूक्ष्मेद्वोतः' which proves this. How? For one might say that the Sûtra is useless. In सूक्ष्म, ऊ can be shortened by 'संयोगे' and then उ may be changed to ओ by 'स्तौ'. It will not do to say that the Sûtra is given to make the rule optional; for, in that case, Lakshmîdhara might have pronounced the Sûtra as 'सूक्ष्मेद्वा', he must not have used ऊतः. The Sûtra 'सूक्ष्मेद्वोतः' thus seems without any purpose. In order that it may not be so it is a ज्ञापक, a demonstrator of the fact that the Sûtra 'स्तौ' does not apply to the उ in a word, which is not original, but the result of the operation of a rule (लाक्षणिक).

Trivikrama gives the following additional instances:—

तुण्डम्—तोण्डं । मुण्डम्—मोण्डं । पुष्करम्—पोक्खरं । कुट्टिमम् । कोट्टिमं । पुस्तकः—पोत्थओ (*Vide* 'स्तः' p. 38) । मुस्ता—मोत्था ।

ईदुद्व्यूढे ॥ १ ॥ २ । ६९ ॥ p. 65—

In उद्व्यूढ, ऊ is changed to ई—

उद्व्यूढः—उव्वीढो.

Hemachandra makes the change optional—'ईर्वोद्व्यूढे' कुमा० चरि०, Appen., p. 21, and gives two forms उव्वीढं—उव्वूढं । Trivikrama does the same in his Vṛitti.

उल् कण्डूयतिहनूमद्वातूले ॥ १ । २ । ७० ॥ p. 65—

In the root कण्डूय, and the words हनूमत् and वातूल, ऊ is necessarily changed to उ—

कण्डूयति—कण्डुअइ । हनूमान्—हणुमन्तो (मत् being changed to मन्त by 'मन्तमणवन्त°' p. 157) । वातूलः—वाउलो ।

Trivikrama has the Sûtra उल् कण्डूयहनूमद्वातूले ।

ओल् स्थूणातूणमूल्य° ॥ १ । २ । ७३ ॥ p. 65—

In स्थूणा &c. ऊ is necessarily changed to ओ. Owing to the force of the Sûtra 'बहुलम्', the rule is optional in the case of स्थूणा and तूण.

स्थूणा—थोणा—थूणा (स् being dropped by 'कगटडतद°' p. 15) । तूणम्—तोणं—तूणं । मूल्यम्—मोल्लं । (प्राकृ०चन्द्रि० gives मुल्लं also—'मूल्ये तु मोल्लं मुल्लं च') । तूणीरम्—तोणीरं । कूर्परम्—कोप्परं । गुलूची—गलोई (*Vide* 'मुकुलादौ' p. 64) । कुष्माण्डी—कोहण्डी । तम्बूलम्—तंबोलं or ताम्बूली—ताम्बोली ।

P. 66-68 **इत् कृपगे** ॥ १ । २ । ७६ ॥ p. 66—**कृस इलिः** ॥ १ । २ । ९३ ॥ p. 68—

Now begins the section treating of changes of ऋ and ॠ.

In कृप and words that belong to this class, ऋ is necessarily changed to इ.

कृपः—किवो । कृपा—किवा । नृपः—णिवो । कृपणः—किवणो । कृशः—किसो । कृशानुः—किसाणू । कृतिः—किई । कृसरः—किसरो('अयं लेपनविशेषः'त्रिवि०) । कृच्छ्रम्—किच्छं । कृपाणः—किवाणो । कृषिः—किसी । कृषिकः—किसिओ । ऋषिः—इसी । धृतिः—धिई । वृश्चिकः—विञ्चुओ—विञ्छुओ—विञ्छिओ ('श्चे वृश्चिके ञ्चुर्वा' p. 54) । वृत्तम्—वित्तं । वृत्तिः—वित्ती । पृथ्वी—पिच्छी ('त्वथ्वद्वध्वां°—' p. 88) । कृत्या—किच्चा ('त्योचैत्ये' p. 33) । घुसृणम्—घुसिणं । घृणा—घिणा । ऋद्धिः—इद्धी । समृद्धिः—समिद्धी । गृद्धिः—गिद्धी । गृष्टिः—गिट्ठी ('ष्ट.' p. 31) । वृद्धकविः—विद्धकई । स्पृहा—छिहा ('स्पृहादौ' p. 30) । बृसी—बिसी । हृदयम्—हिअअं । उत्कृष्टम्—उक्किट्ठं । मृष्टम्—मिट्ठं (रसे एव, अन्यत्र मट्ठं) । दृष्टम्—दिट्ठं । वितृष्णः—विइण्हो ('श्ष्णस्नत्स्नह्नह्लक्ष्णां ण्हः' p. 43) सकृत्—सइ । दृष्टिः—दिट्ठी । सृष्टिः—सिट्ठी । सृगालः—सिआलो । हृतम्—हिअं । व्याहृतम्—वाहित्तं । बृंहितम्—बिंहिअं । तृप्तम्—तिप्पं । सृष्टम्—सिट्ठं । शृङ्गारः—सिंगारो । भृङ्गः—भिङ्गो । भृङ्गारः—भिङ्गारो । भृगुः—भिऊ । नृशंसः—निसंसो । पितृघ्नः—पिइग्घो । तृष्णा—तिण्हा ।

शृङ्गमृगाङ्कमृत्युधृष्टमसृणेषु वा ॥ १ । २ । ७७ ॥ p. 66—

ऋ is optionally changed to इ in शृङ्ग &c.

शृङ्गम्—सिङ्गं—सङ्गं ('ऋतोत्' p. 30) । मृगाङ्कः—मिअङ्को—मअङ्को । मृत्युः—मिच्चू—मच्चू ('त्योचैत्ये' p. 33) । धृष्टः—धिट्ठो—धट्ठो ('ष्टः' p. 31) । मसृणम्—मसिणं—मसणं ।

उदृषभे वुः ॥ १ । २ । ७९ ॥ p. 67—

In वृषभ, वृ is optionally changed to उ.

वृषभः—उसहो—वसहो ।

वृन्दारकनिवृत्तयोः ॥ १ । २ । ८० ॥ p. 67—

These two words change their ऋ to अ optionally.

वृन्दारकः—वुन्दारओ । वन्दारओ । निवृत्तः—णिवुत्तो—णिवत्तो—निवुत्तो—निवत्तो ('आदेस्तु' p. 78).

ऋतुगे ॥ १ । २ । ८१ ॥ p. 67—

In ऋतु and words of the class, the initial ऋ is changed to उ. ऋतुः—उऊ—रिऊ ('ऋतुऋजु°' p. 68) । ऋषभः । उसहो । प्राभृतम्—पाहुडं ('प्रतिगेप्रतीपगे' p. 76) । प्रभृतिः—पहुडी ('प्रतिगेप्रतीपगे' p. 76)। निभृतम्—णिहुअं । परभृतः—परहुओ । संभृतम्—संहुअं । विभृतम्—विहुअं । निवृतम्—णिउअं । संवृतम्—संवुअं—संवुदं (प्राकृ० प्र०) । विवृतम्—विउअं—विउदं (प्राकृ० प्र०) । निर्वृतिः—णिव्वुई । निर्वृतम्—णिव्वुअं—णिवुदं ('प्राकृ० प्रका०) । प्रवृत्तिः—पउत्ती । प्रावृट्—पाउसो । वृत्तान्तः—वुत्तंतो । वृन्दम्—वुंदं । वृन्दावनम्—वुंदावणं । पृथिवी—पुहवी (इ of थि being changed to अ by 'मूषिकविभीतकहरिद्रापथिपृथिवीप्रतिश्रुत्यत्' p. 62)—पुढवी ('ढः पृथिव्यौषधनिशीथे' p. 78)—पुहई—पुढई (व् being dropped by 'प्रायो लुक् कग—' p. 14) । ऋजुः—उज्जू (being a तैलादि, 'तैलादौ' p. 48) । मृणालम्—मुणालं । पृथ्वी—पुहवी—पुहुवी (Hema.) । वृद्धः—वुड्ढो ('दग्धविदग्धवृद्धिदंष्ट्रावृद्धे' p. 36) । स्पृष्टः—पुट्ठो । परामृष्टः—परामुट्ठो । भ्रातृकः—भाउओ । जामातृकः—जामाउओ । मातृकः—माउओ (प्राकृ० प्रका० also) । मातृका—माउआ । पितृकः—पिउओ । —प्राकृतम्—पाउडं (being a प्रत्यादि, 'प्रतिगेप्रतीपगे' p. 76)—पउअं (प्राकृ० सर्व०, it comes under the उत्खातादि's—'न वाव्ययोत्खातादौ, p. 60) । हृतिः—हुई ।

वृष्टिपृथङ्मृदङ्गनप्तृकवृष्टे ॥ १ । २ । ८४ ॥ p. 67—

In these words, ऋ is changed to इ and उ.

वृष्टिः—विट्ठी—वुट्ठी । पृथक्—पिहं—पुहं । मृदङ्गः—मिइंगो—मुइंगो ('स्वप्नादाविल्' p. 57)—मिअंगो—मुअंगो (*Vide* note on 'स्वप्नादाविल्' p. 57) । नप्तृकः—णत्तिओ—णत्तुओ । वृष्टः—विट्ठो—वुट्ठो ।

दृप्तेरि सा ॥ १ । २ । ८९ ॥ p. 67—

In दृप्त, ऋ together with पृ and तृ is changed to अरि.
दृप्तः—दरिओ ।

केवलस्य रिः ॥ १ । २ । ९० ॥ p. 68—

ऋ, not conjunct with a consonant, is changed to रि.

ऋक्षः—रिच्छो ('उत्सवऋक्षोत्सुकसामर्थ्ये छो वा' p. 34)—रिक्खः ('क्षः' p. 32) । ऋद्धिः—रिद्धी । ऋणम्—रिणं ।

ऋतुऋजुऋणऋषिऋषभे वा ॥ १ । २ । ९२ ॥ p. 68—

In ऋतु &c. ऋ is optionally changed to रि.

ऋतुः—रिऊ—उऊ ('ऋतुगे' p. 67) । ऋजुः—रिज्जू—उज्जू ('ऋतुगे' p. 67) । ऋणम्—रिणं—अणं ('ऋतोत्' p. 30) । ऋषिः—रिसी—इसी (इत् कृपगे' p. 66) । ऋषभः—रिसहो—उसहो ('ऋतुगे' p. 67) ।

क्लृप्त इलिः ॥ १ । २ । १३ ॥ p. 68—

In क्लृप्त, the initial vowel is changed to इलि.

क्लृप्तः—किलित्तो ।

P. 68–72 **चपेटकेसरदेवरसैन्यवेदनास्वेचस्वित् ॥** १ । २ । १४ ॥ p. 68—**अस्तोरखोरच: ॥ १ । ३ । ७ ॥** p. 72—

Now begins the section dealing with the changes of ए, ऐ, ओ, and औ.

In the words, चपेट &c. ए and ऐ are optionally changed to इ.

चपेटः—चविडो—चवेडो ('टो डः' p. 54 'पो वः' p. 14) । चपेटा is the usual word. It is given in the Ms. M. and by Hemachandra. चपेटा is also the reading of the Sûtra, *Vide* p. 100 of the text. चपेटा—चविडा—चवेडा । Other forms are चविलो—चवेलो—चविला—चवेला (It is a वडिशादि, *Vide* 'टोर्वडिशादौ लः' p. 74) । केसरः—किसरो—केसरो । देवरः—दिअरो—देअरो । सैन्यम्—सिण्णं—सेण्णं । वेदना—विअणा—वेअणा ।

सैन्धवशनैश्चरे ॥ १ । २ । १५ ॥ p. 68—

In these words ऐ is changed necessarily to इ.

सैन्धवः—सिन्धवो । शनैश्चरः—सणिच्छरो ('थ्यश्चत्सप्सामनिश्चले' p. 35).

त्वत्सरोरुहमनोहरप्रकोष्ठातोद्यान्योन्ये वश्च क्तोः ॥ १ । २ । १६ ॥ p. 68—

In these words ओ is optionally changed to अ and क् and त् to which the vowel is joined is changed to व्—

सरोरुहम्—सररुहं—सरोरुहं । मनोहरम्—मणहरं—मणोहरं । प्रकोष्ठः—पवट्ठो—पओट्ठो । आतोद्यम्—आवज्जं—आओज्जं ('द्यय्यर्यां जः' p. 35, 'शेषादेशस्याद्दोचोखोः' p. 46) । अन्योन्यम्—अण्णण्णं—अण्णोण्णं । अण्णुण्णं (प्राकृ॰ चन्द्रि॰, 'अण्णोण्णमण्णण्णमण्णुण्णं चान्योन्यपदे भवेत् ।').

Trivikrama remarks that सिरवेअणा and सिरोवेअणा are to be derived from शिरस्+वेदना (the formative stage of the word) and शिरोवेदना (the formed word)—'सिरवेअणा सिरोवेअणा इत्येतौ शिरोवेदनायाः साध्यमानसिद्धावस्थयोरेव भवतः ।' Hemachandra includes the word in the Sûtra itself 'ओतोद्वान्योन्यप्रकोष्ठातोद्य-

शिरोवेदनामनोहरसरोरुहे त्तोश्च वः ॥ ८।१।१५६ ॥' Trivikrama seems criticizing Hemachandra, saying that it is not necessary to put the word in the Sûtra and that the changes in it can be arrived at from the formative (साध्यमान) and formed (सिद्ध) stages of the word.

कौक्षेयक उत् ॥ १।२।९७ ॥ p. 69—

In कौक्षेयक, औ is optionally changed to उ.

कौक्षेयकः—कुच्छेअओ—कोच्छेअओ ('एच एङ्' p. 7, it being a स्पृहादि, क्ष् is changed to छ् 'स्पृहादौ' p. 30, य् and क् being dropped by 'प्रायो लुक् कगचजतदपयवाम्' p. 14)। कउच्छेअओ (It being a पौरादि, *Vide* 'पौरगे चाउत्' p. 70).

शौण्डगे ॥ १।२।९८ ॥ p. 69—

In शौण्ड and words belonging to this class, औ is necessarily changed to उ—

शौण्डः—सुण्डो। शौद्धोदनिः—सुद्धोअणी। मौञ्जायनः—मुंजाअणो। सौन्दर्यम्—सुन्देरं ('डेरो ब्रह्मचर्यसौन्दर्ये च' p.40)—सुन्दरिअं (It is a चौर्यादि. 'स्याद्भव्यचैत्यचौर्यसमे यात्' p. 49)। सौगन्ध्यम्—सुगन्धत्तणं (the abstract affix य being changed to तण by 'त्वस्य तु डिमात्तणौ' p. 159)। दौवारिकः—दुवारिओ। सौवर्णिकः—सुवण्णिओ। पौलोमी—पुलोमी।

ऊ स्तेने वा ॥ १।२।१०० ॥ p. 69—

In स्तेन, ए is optionally changed to ऊ—

स्तेनः—थूणो—थेणो ('स्तः' p. 38).

सोच्छ्वासे ॥ १।२।१०१ ॥ p. 69—

In सोच्छ्वास, ओ is necessarily changed to ऊ—

सोच्छ्वासः—सूसासो (व् being dropped by 'लवरामधश्च' p. 14 and श् changed to स् by 'शोःसल्' p. 14)—सोसासो (उच्छ्वास is changed to ऊसास, उद् being changed to ऊ by 'दोदोनुत्साहोत्सन्न ऊ शसि' p. 34, स+ऊसासो=सोसासो)।

अइ तु वैरादौ ॥ १।२।१०३ ॥ p. 69—

In वैर and other words of the class, the initial ऐ is optionally changed to अइ.

वैरम्—वइरं—वेरं। वैशंपायनः—वइसंपाअणो—वेसंपाअणो। वैदेशिकः—

वइदेसिओ—वेदेसिओ । वैशिकम्—वेसिअं—वइसिअं (प्राकृ०प्रका० gives it in the दैत्यादि class) । वैश्रवणः—वइसवणो—वेसवणो । चैत्रः—चइत्तो—चेत्तो । कैलासः—कइलासो—केलासो । वैतालिकः—वइआलिओ—वेआलिओ । कैरवम्—कइरवं—केरवं । दैवम्—दइवं—देवं—दइव्वं—देव्वं ('दैवगेखौ' p. 47) ।

दैत्यादौ ॥ १ । २ । १०४ ॥ p. 69—

In दैत्य and other words belonging to this class, ऐ is necessarily changed to अइ—

दैत्यः—दइच्चो ('त्योचैत्ये p. 33) । दैन्यम्—दइण्णं । दैवतम्—दइवअं । कैतवम्—कइअवं । वैदर्भः—वइअब्भो । वैदेहः—वइएहो । ऐश्वर्यम्—अइसरिअं (It is a चौर्यादि, 'स्याद्भव्यचैत्यचौर्यसमे यात्' p. 49) । वैजननः—वइअणणो । भैरवः—भइरवो । वैतालीयम्—वइआलीअं । वैदेशः—वइएसो । वैश्वानरः—वइसाणरो । वैशाखः—वइसाहो । वैशालः—वइसालो (वैशालः is explained by Trivikrama as विशालायां भवः) । स्वैरम्—सइरं । चैत्यम्—चइत्तं ।

स्थैर्य is not mentioned in the Ms. of प्राकृ० व्याक० वृत्ति by Trivikrama and by Hemachandra.

The Ms. remarks—'चैत्यविशेषे न भवति । चेत्तो ।'. Hemachandra notes—'विश्लेषे न भवति । चैत्यम्—चेईअं । आर्षे चैत्यवन्दनम् । ची—वन्दणं ॥' कुमा० चरि०, Appen. p. 26.

The necessary and optional changes of ऐ to अइ are well described by Séshakṛishṇa in his Prâkṛitachandrikâ as under :—

'अइर्दैत्यैश्वर्यदैन्यस्वैरभैरवसैनिके ।
वैदर्भे चैव वैशाखे वैदेशे वैणिके तथा ॥
वैश्वर्ये वैभवे वैषवैणवैन्दववैपुले ।
नैसर्गिके नैकृतिके स्वैरिणीशैत्यवैकृते ॥

वैरे तथा कैरवकैतवे वैशम्पायने वैश्रवणे च दैवे
कैलासवैकोशिकदैवतेषु वैदेहवैतालिकवैशिकेषु ।
वैकुण्ठवैश्वानरवैजनन्यवैशालवैकर्तनगैरिकेषु
वैतानिके शैशवकैटभे च शैलेयमैरेयसहैलजैने ॥

जैवातृके वैजवने च वैश्ये सनैषधे वैजनने च चैत्रे ।
त्रैलोक्यवैशानिकवैजयन्तीवैधव्यमुख्येषु अइर्विभाषा ॥

गौरव आत् ॥ १ । २ । १०६ ॥ p. 70—

In गौरव, औ is changed to आ—

गौरवम्—गारवं । गउरवं ('पौरगे चाउत्' below) ।

पौरगे चाउत् ॥ १ । २ । १०७ ॥ p. 70—

In पौर and words of the class, औ is changed to अउ—

पौरः—पउरो । कौरवः—कउरवो । गौडः—गउडो । कौलः—कउलो । सौरः—सउरो । मौलिः—मउली । कौशलम्—कउसलं । पौरुषम्—पउरिसं (उ in रु being changed to इ by 'रोर्भ्रुकुटीपुरुषयोरित्' p. 19) । कौक्षेयकम्—कउच्छेअअं—कुच्छेअअं—कोच्छेअअं ('कौक्षेयक उत्' p. 69) । सौधम्—सउहं । मौनम्—मउणं । गौरवम्—गउरवं—गारवं ('गौरव आत्' above) ।

एत् साज्झला त्रयोदशगेचः ॥ १ । ३ । १ ॥ p. 70—

In त्रयोदश and words of its class, the initial vowel together with the following syllable (consonant and the vowel joined to it) is changed to ए—

त्रयोदश—तेरह (श् being changed to ह् by 'प्रत्यूषदिवसदशपाषाणे तु हः' p. 83 and द् to र् by 'रल् सप्तत्यादौ' p. 77) । स्थविरः—थेरो (स् being dropped by 'कगटडतदप ≍ क ≍ पशोरूपर्यद्रे' p. 15) । अयस्कारः—एक्कारो (अ with य being changed to ए, स् dropped by 'कगटड—' p. 15, क् doubled by 'शेषादेशस्याह्रोचोखोः' p. 15) । विचकिलम्—वेइल्लम् (It is a तैलादि, 'तैलादौ' p. 48) । त्रयोविंशतिः—तेवीसा । त्रयस्त्रिंशत्—तेत्तीसा ('विंशतिषु त्या श्लोपल्' p. 54) ।

कर्णिकारे फोः ॥ १ । ३ । ३ ॥ p. 71—

In कर्णिकार, the second vowel with the following syllable is optionally changed to ए—

कर्णिकारः—कण्णेरो—कण्णिआरो—कणिआरो ('कर्णिकारे णो वा' p. 46) ।

नवमालिकाबदर॰ ॥ १ । ३ । ४ ॥ p. 71—

In नवमालिका &c., the initial vowel with the following syllable is changed to ओ necessarily—

नवमालिका—णोमालिआ । बदरम्—बोरं । नवफलिका—णोहलिआ । पूगफलम्—पोहलं (Hema. has पोप्फलं and so प्राकृ॰ चन्द्रि॰—'पोप्फलं तु पूगफले') । पूतरः—पोरो ।

फस्य भहौ वा ॥ १ । ३ । ६० ॥ p. 71—

फ्, when not in the beginning of a word, and not conjunct, and when following a vowel, is changed to भ्, or ह्, or both, so as to suit actual usage—

क्वचित् भः—*e. g.* रेफ.—रेभो । शिफा—सिभा ।

क्वचित् हः—*e. g.* मुक्ताफलम्—मोत्ताहलं ('स्तौ' p. 65) ।

क्वचिदुभावपि—*e. g.* सफलम्—सभलं—सहलं । शेफालिका—सेभालिआ—सेहालिआ । शफरी—सभरी—सहरी । गुफति—गुभइ—गुहइ ।

But पुष्पम्—पुप्फं (Here फ् is conjunct) । फणी (Here फ् begins the word. Hema. has 'चिट्ठइ फणी') । गुम्फति—गुम्फइ (Here फ् does not follow a vowel) ।

तु मयूरचतुर्थचतुर्वार° ॥ १ । ३ । ५ ॥ p. 71—

In मयूर and other words mentioned in the Sûtra, the initial vowel together with the following syllable is optionally changed to ओ—

मयूरः—मोरो—मऊरो । चतुर्थः—चोत्थो—चउत्थो—चोट्ठो—चउट्ठो ('स्त्यानचतुर्थे च तु ठः' p.32) । चतुर्वारः—चोव्वारो—चउव्वारो । चतुर्दश—चोद्दह—चउद्दह । चतुर्दशी—चोद्दसी—चउद्दसी । चतुर्गुणः—चोग्गुणो—चउग्गुणो । मयूखः—मोहो—मऊहो । उलूखलम्—उलूहलं—ओहलं । सुकुमारः—सोमालो—सुउमालो (It is a हरिद्रादि, 'हरिद्रादौ' p. 31) (सोमारो—सउमारो—सुउमारो. It is a मुकुलादि, 'मुकुलादौ' p. 64) । उदूखलः—ओहलो—उऊहलो । लवणम्—लोणं—लअणं । कुतूहलम्—कोहलं—कुऊहलं—कोउहल्लं—कोहल्लं. *Vide* the next Sûtra) ।

ह्रश्चौत्कुतूहले ॥ १ । २ । ६५ ॥ p. 72—

In कुतूहल, उ is optionally changed to ओ and when it is so changed, ऊ is shortened—

कुतूहलं—कोउहल्लं (It is a तैलादि and therefore ल् is doubled 'तैलादौ' p. 48)—कोहल्लं ।

निषण्ण उमः ॥ १ । ३ । ६ ॥ p. 72—

In निषण्ण, the initial vowel with the following syllable is optionally changed to उम—

निषण्णः—णुमण्णो—णिसण्णो ।

Pages 72-74. **खोपुष्पकुब्जकर्परकीले कोः** ॥ १ । ३ । १२ ॥ p. 72—**निकषस्फटिकचिकुरे हः** ॥ १ । ३ । १९ ॥ p. 74—

Now begin changes of gutturals.

कुब्ज, not signifying a flower, कर्पर, and कील change their क् to ख्—

कुब्जः—खुज्जो । कर्परः—खप्परो । कीलकः—खीलओ ।

When कुब्ज means a flower it is changed to कुज्ज. Trivikrama and Hemachandra give this example:—'बन्धेउं कुज्ज-अप्पसूणं ।'

छागशृङ्खलकिराते लकचाः ॥ १ । ३ । १३ ॥ p. 72—

In these words, letters of the guttural class are respectively changed to ल्, क्, and च्—

छागः—छालो । शृङ्खलम्—संकलं । कीरातः—चिलाओ (It is a हरिद्रादि and therefore र् is changed to ल्. 'हरिद्रादौ' p. 31) ।

वैकादौ गः ॥ १ । ३ । १४ ॥ p. 73—

In एक and words of its class, a letter of the क class is optionally changed to ग्—

एकः—एगो—एक्को—एओ—एक्कलो ('नवैकाद्वा' p. 28) । आकर्षः—आगरिसो—आअरिसो (being a चौर्यादि, 'स्याद्भव्यचैत्यचौर्यसमे यात्' p. 49) । लोकः—लोगो—लोओ । अमुकः—अमुगो—अमुओ । तीर्थंकरः—तित्थगरो—तित्थअरो । उद्योतकरः—उज्जोअगरो—उज्जोअअरो ('चय्यर्यां जः' p. 35) । श्रावकः—सावगो—सावओ । अमुकः—असुगो—असुओ । आकारः—आगारः—आआरः ।

खोः कन्दुकमरकतमदकले ॥ १ । ३ । १५ ॥ p. 73—

In कन्दुक, मरकत, and मदकल, a letter of the guttural class is necessarily changed to ग्—

कन्दुकम्—गन्दुअं (Hema. gives गेन्दुअं also; प्राकृ० चन्द्रि० 'कंदुकस्य तु गेंडुअं') । मरकतम्—मरगअं । मदकलः—मअगलो ।

पुन्नागभागिनीचन्द्रिकासु मः ॥ १ । ३ । १६ ॥ p. 73—

In these words, a guttural letter is changed to म्—

पुन्नागः—पुण्णामो । भागिनी—भामिणी । चन्द्रिका—चन्दिमा ।

शीकरे तु भहौ ॥ १ । ३ । १७ ॥ p. 73—

In शीकर, क् is changed to भ् or ह्—

शीकरः—सीभरो—सीहरो—सीअरो (प्राकृ० चन्द्रि०—'शीकरे सीहरोपि स्यात् सीभरः सीअरोपि च ।').

ऊत्वे सुभगदुर्भगे वः ॥ १ । ३ । १८ ॥ p. 73—

In सुभग and दुर्भग, when उ is changed to ऊ, ग् is changed to व्—

सुभगः—सूहवो ('सुभगमुसले' p. 65)—सुहओ । दुर्भगः—दूहवो—

दुहओ । (In दूहवो, उ is lengthened by 'दुरो रलुकि तु' ॥ १ । २ । ६३ —When र् of दुर् is dropped, उ is optionally changed to ऊ).

निकषस्फटिकचिकुरे हः ॥ १ । ३ । १९ ॥ p. 74—

In these words क् is changed to ह्—

निकषः—णिहसो । स्फटिकः—फलिहो ('ष्पस्पोः फः' p. 39, and 'स्फटिके' ॥ १ । ३ । २५ ॥ p. 74 by which ट् is changed to ल्) । चिकुरः —चिहुरो ।

Hemachandra has 'चिहुरशब्दः संस्कृतेपि इति दुर्गः'. The Ms. of प्राकृ० व्याक० वृत्ति of त्रिविक्रम has भृङ्गाचार्यः in place of दुर्गः.

Page 74—**चोः खचितपिशाचयोः सल्लौ** ॥ १ । ३ । २२ ॥ p. 74—

This Sûtra and the next one give the changes of palatal consonants.

In खचित and पिशाच, च् is optionally changed to स् and ल्ल् respectively—

खचितः—खसिओ—खइओ । पिशाचः—पिसल्लो ('संयोगे' p. 28)— पिसाओ ।

झो जटिले ॥ १ । ३ । २३ ॥ p. 74—

In जटिल, ज् is optionally changed to झ्—

जटिलः—झडिलो—जडिलो ('टो डः' p. 54).

Pages 74-75. **टोर्बडिशादौ लः** ॥ १ । ३ । २४ ॥ p. 74—**टो डः** ॥ १ । ३ । ३१ ॥ p. 75—

Here begins the section dealing with changes in lingual consonants.

In बडिश and other words coming under the class, lingual consonants are changed to ल् optionally—

बडिशम्—बलिसं—बडिसं । गुडः—गुलो—गुडो । नडम्—णलं—णडं । चपेटः—चविलो—चविडो—चवेलो—चवेडो ('चपेटकेसरदेवर' p. 68)। आपीडः—आमेलो—आमेडो—आवेलो—आवेडो ('नीपापीडे मो वा' and 'पो वः' p. 79, and 'एल्पीडनीड—' p. 62)। नाडी—णाली—नाली— णाडी—नाडी ('आदेस्तु' p. 78)। पाटयति—फालेइ—फाडेइ (प् being changed to फ् by 'फः पाटिपरिघ—' p. 79)। वेणुः—वेलू—वेणू। दाडिमम्—दालिमं—दाडिमं ।

ढः कैटभशकटसटे ॥ १ । ३ । २७ ॥ p. 74—

In these words, the lingual consonant is changed to ढ्—

कैटभः—केढवो ('बो भस्य कैटभे' by this भ् is changed to व्) । शकटः —सअढो । सटा—सढा ।

ठः ॥ १ । ३ । २८ ॥ p. 75—

ठ् is changed to ढ् when it is not in the beginning of a word or conjunct and when it follows a vowel—

मठः—मढो । कमठः—कमढो । शठः—सढो । कुठारः—कुढारो । जठरम्—जढरं । कठोरम्—कढोरं । पठति—पढइ ।

पिठरे ह्रस्तु रश्च ढः ॥ १ । ३ । २९ ॥ p. 75—

In पिठर, ठ् is optionally changed to ह् and when so changed र् is changed to ढ्—

पिठरः—पिह्ढो—पिढरो (by 'ठः' ठ् is changed to ढ्) ।

लल् डोनुड्वगे ॥ १ । ३ । ३० ॥ p. 75—

ड्, when it is not in the beginning of a word or conjunct and when it follows a vowel, is changed necessarily to ल्, but not in उडु and words belonging to that class—

गरुडः—गलुलो (र् being changed to ल् by 'हरिद्रादौ' p. 31) । वडवानलः—वलआणलो । तडागम्—तलाअं ।

The Sûtra does not apply to उडु and words of its class—

उडुः—उडू । निबिडम्—निबिडं । गौडो—गउडो (It is a पौरादि—'पौरगे चाउत्' p. 70) । पीडितम्—पीडिअं । नीडम्—नीडं । नाडी—नाडी । Hemachandra mentions तडी in place of नाडी (कुमा०चरि०, Appendix p. 34). प्राकृ०चन्द्रि० follows Hemchandra—' निबिडे पीडिते गौडे निगडोडुतडित्सु न'—तडित्—तडी ।

टो डः ॥ १ । ३ । ३१ ॥ p. 75—

When not conjunct and not initial, and when following a vowel, ट् is changed to ड्—

घटः—घडो । भटः—भडो । नटः—णडो । घटते—घडइ ।

Pages 75–79. **वेतस इति तोः** ॥ १ । ३ । ३२ ॥ p.75—**नापिते ह्रः** ॥ १ । ३ । ५४ ॥ p. 79—

This is the first Sûtra of the section dealing with changes of dental consonants.

वेतस changes its त् to ड् when अ is changed to इ.

This Sûtra accordingly teaches that the change of अ to इ in this word is optional though it is a स्वप्नादि. 'अत एव विधानात् स्वप्नादौ वेतसस्य अत इत्वं वा भवति' त्रिविक्रम.

वेतसः—वेडिसो—वेअसो ।

प्रतिगप्रेतीपगे ॥ १ । ३ । ३३ ॥ p. 76—

In प्रति and words of its class त् is changed to ड्. This does not apply to प्रतीप and words of its class—

प्रतिपन्नम्—पडिवण्णं । प्रतिभासः—पडिहासो । प्रतिहारः—पडिहारो । प्रतिस्पर्धी—पडिप्फद्धी ('ष्पस्पोः फः' p. 39) । प्रतिनिवृत्तम्—पडिणिअत्तं । प्रतिकरोति—पडिकरइ । प्रतिपद्—पडिवआ (the final consonant is changed to आ in the Fem.—'अविद्युति स्त्रियामाल्' p. 98) । प्रतिश्रुत्—पडंसुआ (It falls under the मनस्विनी class and therefore Anusvâra is placed over the second vowel. 'स्वरेभ्यो वक्रादौ' p. 53) । प्रतिभा—पडिमा । प्रभृति—पहुडि ('ऋतुगे' 67) । मृतकम्—मडअं । भिन्दिपालः—भिंडिवालो । पताका—पडाआ । प्राभृतम्—पाहुडं ('ऋतुगे' p. 67) । बिभीतकः—वहेडओ ('मूषिकविभीतक—'p. 62) । व्यापृतः—वावडो । हरीतकी—हरडई ('ईतः काश्मीरहरीतक्योर्लौ' p. 42) ।

Excep.—प्रतीपम्—पईवं । प्रतिज्ञा—पइण्णा । संप्रति—संपइ । प्रतिसमयम्—पइसमअं । प्रतिष्ठा—पइट्ठा । प्रतिष्ठानम्—पइट्ठाणं ।

दम्भदरदर्भे—° ॥ १ । ३ । ३५ ॥ p. 76—

In दम्भ &c. the dental is optionally changed to the corresponding lingual—

दम्भः—डंभो—दंभो । दरः—डरो—दरो । दर्भः—डब्भो—दब्भो । गर्दभः—गड्डहो—गद्दहो । दष्टः—डट्ठो—दट्ठो । दशनम्—डंसणं—दंसणं । दग्धः—डड्ढो—दड्ढो (the conjunct consonant being changed to ड्ढ by 'दग्धविदग्धवृद्धिदंष्ट्रावृद्धे' p. 36) । दाहः—डाहो—दाहो । दोहदः—डोहलो—दोहलो (द् being changed to ल by 'दोहदप्रदीपशातवाहनातस्याम्' p. 77) । दोला—डोला—दोला । दण्डः—डंडो—दंडो । कदनम्—कडणं—कअणं ।

तुच्छे चच्छौ ॥ १ । ३ । ३६ ॥ p. 76—

In तुच्छ, त् is changed to च् and छ्—

तुच्छः—चुच्छो—छुच्छो ।

टल् त्रसरवृन्ततूवरतगरे ॥ १ । ३ । ३७ ॥ p. 76—

In these words, the dental is necessarily changed to the lingual—

त्रसरः—टसरो । वृन्तः—वेण्टं—विण्टं (ऋ being changed to इ or ए by 'वृन्त इदेद्' p. 111). प्राकृ०चन्द्रि० gives वोण्टं also—'वृन्तस्य वेण्टं वोण्टं च विण्टं दिही धिई धृतेः'. तूवरः—टूवरो । तगरः—टगरो ।

हः कातरककुदवितस्तिमातुलुङ्गेषु ॥ १ । ३ । ३८ ॥ p. 77—

In these words, the dental consonant is changed to ह्—

कातरः—काहलो ('हरिद्रादौ' p. 31) । ककुदम्—कउहं । वितस्तिः—विहत्थी ('स्तः' p. 38) । मातुलुङ्गम्—माहुलुङ्गं ।

तु वसतिभरते ॥ १ । ३ । ३९ ॥ p. 77—

In these words, the dental is optionally changed to ह्—

वसतिः—वसही—वसई । भरतः—भरहो—भरओ ।

तः पलितनितम्बकदम्बे ॥ १ । ३ । ४० ॥ p. 77—

In these, the dental is optionally changed to ल्—

पलितम्—पलिलं—पलिअं । नितम्बः—णिलम्बो—णिअम्बो । कदम्बः—कलम्बो —कअम्बो ।

M. reads निम्ब for नितम्ब. निम्बः—लिम्बो—निम्बो ।

दोहदप्रदीपशातवाहनातस्याम् ॥ १ । ३ । ४१ ॥ p. 77—

In these, the dental is changed to ल्—

दोहदः—दोहलो—डोहलो ('दम्भदर—' p. 76) । प्रदीपः—पलीवो । प्रदीप्यति—पलीवेइ । प्रदीप्तम्—पलित्तं । शातवाहनः—सालाहणो । The Ms. of प्राकृ० व्याक० वृत्ति of त्रिविक्रम gives सालावाहणो (Hema. also gives the form). अतसी—अलसी ।

रत्सप्तत्यादौ ॥ १ । ३ । ४२ ॥ p. 77—

The dental is necessarily changed to र् in सप्तति and words of its class—

सप्ततिः—सत्तरी । सप्तदश—सत्तरह ('प्रत्यूषदिवस—' p. 83) । एकादश—एआरह । त्रयोदश—तेरह ('एत् साज्झला त्रयोदशगेच्चः' p. 70) । पञ्चदश—पण्णरह ('पञ्चदशदत्तपञ्चाशति णः' p. 36) । द्वादश—बारह ('कगटड—' p. 15) । अष्टादश—अट्ठारह ('ष्टः' p. 31) । गद्गदम्—गग्गरं ।

पीते ले वा ॥ १ । ३ । ४५ ॥ p. 78—

पीत changes its त् to व् optionally when the affix ल् giving no additional sense to the base (स्वार्थवाचक) is added to it—पीतः—पीवलो—पीअलो—पीओ (The स्वार्थवाचक suffix is added in accordance with the Sûtra 'लो वा विद्युतपत्रपीतान्धात्' p. 161).

वः पृथिव्यौषधनिशीथे ॥ १ । ३ । ४७ ॥ p. 78—

In these words the dental is optionally changed to ढ्—

पृथिवी—पुढवी—पुहवी (‘खघथधभाम्’ p. 18 and ‘मूषिकविभीतक— p. 62)। औषधम्—ओसढं—ओसहं। निशीथः—णिसीढो—णिसीहो।

णों दिना रुदिते ॥ १ । ३ । ४९ ॥ p. 78—

In रुदित, त् is changed ण्ण् together with दि—

रुदितम्—रुण्णं।

गर्भिते ॥ १ । ३ । ५१ ॥ p. 78—

गर्भित changes its त् to ण्—

गर्भितः—गब्भिणो—गब्भिओ.

The Ms. of प्राकृ० व्याक० वृत्ति says ‘पृथग्योगान्नित्यम्’. Hema. also makes the change necessary—‘गर्भितातिमुक्तके णः’ ॥ ८ । १ । २०८ ॥.

नः ॥ १ । ३ । ५२ and **आदेस्तु** ॥ १ । ३ । ५३ ॥ p. 78—

These two Sûtras deal with the change of न् to ण्. It is necessary when न् is not conjunct and not in the beginning of a word, and when it follows a vowel. It is optional when it is in the beginning of a word—

मानवः—माणवो। ईशानः—ईसाणो। कनकम्—कणअं। धनम्—धणं। मानयति—माणइ।

नदी—णई—नई। नयति—णेइ—नेइ।

But न्यायः—नाओ।

नापिते ह्नः ॥ १ । ३ । ५४ ॥ p. 78—

In नापित, न् is changed to ण् or ह्न—

नापितः—ह्नाविओ—णाविओ। Hema. gives ण्हाविओ.

Pages 79-80. **पो वः** ॥ १ । ३ । ५५ ॥ p.79—**तु डो विषमे** ॥ १ । ३ । ६७ ॥ p. 80.

Here begins a section treating of changes in the labial consonants.

प्, when not initial and not conjunct, and when following a vowel, is generally changed to व्—

शापः—सावो। शपथः—सवहो। उपसर्गः—उवसग्गो। प्रदीपः—पईवो। पापम्—पावं। उपमा—उवमा। कपिलः—कविलो। कुणपम्—कुणवं। कलापः—कलावो। कपालम्—कवालं। महीपालः—महीवालो। तपति—तवइ। गोपायति—गोवाअइ।

But विप्रः—विप्पो (प् is conjunct)। पठति—पढइ (प् is initial)।

कम्पते—कम्पइ (प् does not follow a vowel)। कपिः—कई and रिपुः —रिऊ (because these forms, as the text says, are sweeter to the ear than those derived by changing प् to व्).

फः पाटिपरिघ—°॥ १ । ३ । ५६ ॥ p. 79—

In the causal form of पट् and in परिघ and other words प् is changed to फ्—

पाटयति—फालेइ—फाडेइ (It is बडिशादि, 'टोर्बडिशादौ ल': p. 74 and 'टो डः' p. 75)। परिघः—फलिहो ('हरिद्रादौ' p. 31) । परिखा—फलिहा (being a हरिद्रादि)। परुषः—फरुसो । पनसः—फणसो । पारिभद्रः—फालिहद्दो ('हरिद्रादौ' p. 31).

प्रभूते वः ॥ १ । ३ । ५९ ॥ p. 79—

In प्रभूत, प् though conjunct and initial, is changed to व्—

प्रभूतम्—वहुत्तं (त् is doubled by 'तैलादौ' p. 48).

नीपापीडे मो वा ॥ १ । ३ । ५७ ॥ p. 79—

In these, प् is optionally changed to म्—

नीपः—णीमो—नीमो—नीवो ('आदेस्तु' p. 78) । आपीडः—आमेलो—आवेलो—आमेडो—आवेडो ('टोर्बडिशादौ लः' p. 74, इ being changed to ए by 'एल्पीडनीड—' p. 62) ।

बो वः ॥ १ । ३ । ६१ ॥ p. 80—

ब्, if not conjunct, not initial, and following a vowel, is changed to व्—

शबलः—सवलो । अलाबूः—अलावू—(Hema. gives अलाऊ also) ।

ङ्न्यौ कबन्धे ॥ १ । ३ । ६२ ॥ p. 80—

In कबन्ध ब् is changed to व् and य् and the vowel in them is pronounced as nazalized—

कबन्धः—कवन्धो—कयन्धो ।

Hemachandra and Séshakṛishṇa give कमन्धो in place of कवन्धो. 'कबन्धे कमंधः कयंधः' प्राक० चन्द्रि०.

तु डो विषमे ॥ १ । ३ । ६७ ॥ p. 80—

In विषम, म् is optionally changed to ड्—

विषमः—विसडो—विसमो ।

Hemachandra changes म् to ढ्—विसढो, so प्राकृ० चन्द्रि० also—'विषमे विसढोथवा विसमो'.

Pages 80–85. **यो जर्तीयानीयोत्तरीयकृत्येषु** ॥ १ । ३ । ९८ ॥ p. 80—**स्मरकट्टोरीसरकारौ** ॥ १ । ३ । १०० ॥ p. 85—

Now begins a section in which changes of य् and the remaining consonants of words ending in अ are dealt with. In the affixes तीय and अनीय, in उत्तरीय and in the Kṛit suffix य, य् is optionally changed to ज्ज (ज् which is doubled)—

तृतीयः—तइज्जो ('ऋतोत्' p. 30)—तइओ ('गभीरग इत्' p. 63)। द्वितीयः—बिइज्जो—बीओ—दुइज्जो—दुइओ (प्राकृ० सर्व० p. 13)। करणीयम्—करणिज्जं—करणीअं । विस्मयनीयम्—विम्हअणिज्जं—विम्हअणीअं ('श्मष्मस्मह्मामस्मररश्मौ म्हः' p. 42)। यापनीयम्—जावणिज्जं—जावणीअं (Hema. gives जवणिज्जं—जवणीअं)। उत्तरीयम्—उत्तरिज्जं—उत्तरीअं । पेया—पेज्जा—पेआ । मेयम्—मेज्जं—मेअं ।

इन्मयटि ॥ १ । ३ । ६९ ॥ p. 81—

य of the affix मय is optionally changed to इ—

विषमयः—विसमइओ—विसमओ ।

कतिपये वहशौ ॥ १ । ३ । ७२ ॥ p. 81—

In कतिपय, य् is changed to व् and ह् and when it is changed to ह्, the preceding vowel is lengthened—

कतिपयः—कइवओ—कइवाहो ।

अर्थपरे तो युष्मदि ॥ १ । ३ । ७३ ॥ p. 81—

य् of युष्मद्, when not used as a word, is changed to त्—

युष्मदीयः—तुम्हकेरो ('केर इदमर्थे' p. 158, and 'श्मष्मस्मह्मामस्मररश्मौ म्हः' p. 42)।

But युष्मदस्मत्प्रकरणम् = जुम्हअम्हप्पअरणं. Here युष्मद् is used as the word युष्मद्.

आदेर्जः ॥ १ । ३ । ७४ ॥ p. 81—

The initial य् is changed to ज्—

यमः—जमो । युवतिः—जुअई । याति—जाई । यशः—जसो ।

But अवयवः—अवयवो (because य् is not initial).

In some cases, when a preposition is prefixed, य् is changed to ज्, though it is not initial—संयमः—संजमो । संयोगः-संजोगो । अपयशः—अवजसो । But प्रयोगः—पओओ ।

लो जठरवठरनिष्ठुरे ॥ १ । ३ । ७७ ॥ p. 81—

In जठर् and other words mentioned in the Sûtra, र् is optionally changed to ल्—

जठरम्—जढरं—जढलं ('ठः' p. 75)। वठरः—वढरो—वढलो। निष्ठुरः—णिट्ठुलो—णिट्ठुरो—निट्ठुरो—निट्ठुलो—('कगटड—'p. 15, 'शेषादेशस्या—° p. 15, 'पूर्वमुपरि वर्गस्य युजः' p. 48)।

किरिबेरे डः॥ १। ३। ७९॥ p. 82—

र् is changed to ड् in these two words—किरिः—किडी। बेरः—बेडो।

Trivikrama explains in his Vṛitti the meanings of these words as under:—

'किरिर्वराहो गर्वो मूषिको गन्धर्वो वा। बेरो भीरुः करभः शरभो मण्डूको वा।'. प्राकृ० चन्द्रि० gives भेर in place of बेर—

> 'पाषाणे पासाणः पाहाणोथो किरिः किडी ख्यातः।
> भेरे भेडो निम्बे णिंबो लिंबोथ वम्महो मदने॥'

खोः करवीरे णः॥ १। ३। ८०॥ p. 82—

In this word, the first र् is changed to ण्—

करवीरः—कणवीरो।

लोहललाङ्गललाङ्गूले वा॥ १। ३। ८२॥ p. 82—

In these words ल् is optionally changed to ण्—

लोहलः—णोहलो—लोहलो (Vararuchi and Hema. give लाहल. प्राकृ० चन्द्रि० gives the same form—'वा णत्वमादेर्लाङ्गूले लाङ्गले लाहले तथा।'. प्राकृ० सर्व० gives लोहल, *Vide* p. 15). लाङ्गलम्—णंगलं—लंगलं। लाङ्गूलम्—णंगूलं—लंगूलं। (In both these words the long vowel is shortened by 'स्वरस्य बिन्दुमि' p. 54).

बो मः शबरे॥ १। ३। ८४॥ p. 82—

In शबर, ब् is changed to म्—

शबरः—समरो। प्राकृ० चन्द्रि० gives other forms also—'शबरे भवेत्तु समलः समरः सवलस्तथैव सबरश्चरमः।' S'eshakṛishṇa thus changes ब् to म् optionally.

हस्य घो बिन्दोः॥ १। ३। ८६॥ p. 83—

ह्, following Anusvâra, is optionally changed to घ्.

It is sometimes changed to घ् even though not preceded by Anusvâra.

संहारः—संघारो—संहारो । सिंहः—सिंघो—सीहो ('विंशति त्या श्लोपल्' p. 55. It falls under the विंशति class, the **Anusvâra** is therefore dropped and the preceding vowel lengthened) । दाहः—दाघो ।

प्रत्यूषदिवसदशपाषाणे तु हः ॥ १ । ३ । ८८ ॥ p. 83—

In these the sibilants are optionally changed to ह्—

प्रत्यूषः—पच्चूहो—पच्चूसो ('त्योचैत्ये p. 33) । दिवसः—दिअहो—दिअसो । दश—दह—दस । पाषाणः—पाहाणो—पासाणो । दशमुखः—दहमुहो—दसमुहो । दशरथः—दहरहो—दसरथो ।

छल् षट्छमी—° ॥ १ । ३ । ९० ॥ p. 83—

In these the sibilants are necessarily changed to छ्—

षष्ठः—छट्ठो (ष् being dropped and ठ् doubled) । षष्ठिः—छट्ठी । षण्मुखः—छम्मुहो । षट्पदः—छप्पओ । शमी—छमी । सुधा—छुहा । शावः—छावो । सप्तपर्णः—छत्तिवण्णो (The second अ being changed to इ by 'सप्तपर्णे फोः' p. 83) ।

लुक् पादपीठ—° ॥ १ । ३ । ९२ ॥ p. 83—

In these words द् which is not initial as the first द् of दुर्गादेवी, with the vowel, joined to it, is optionally dropped.

पादपीठम्—पावीढं—पाअवीढं । पादपतनम्—पावडणं—पाअवडणं ('प्रतिगे-प्रतीपगे' p.76) । दुर्गादेवी—दुग्गावी—दुग्गाएवी (Hema.). Trivikrama, however, gives in his Vṛitti, as it is in the text, दुग्गाई—दुग्गादेई । उदुम्बरः—उंबरो—उउंबरो ।

व्याकरणप्राकारागते कगोः ॥ १ । ३ । ९३ ॥ p. 84—

In these क् and ग् with the vowels joined, are optionally dropped—

व्याकरणम्—वारणं—वाअरणं । प्राकारः—पारो—पाआरो । आगतः—आओ—आअओ ।

एवमेवदेवकुल—° ॥ १ । ३ । ९४ ॥ p. 84—

In एवमेव and other words mentioned with it, व् which is within (the last व् of एवमेव is not dropped) is dropped optionally, together with the vowel joined—

एवमेव—एमेअ—एअमेअ । देवकुलम्—देउलं—देवउलं । प्रावारः—पारो—पावारो । यावत्—जा—जाव । जीवितम्—जीअं—जीविअं । अवटः—अडो—अवडो । आवर्तमानम्—अत्तमाणं ('संयोगे' p. 28)—आवत्तमाणं । तावत्—ता—ताव ।

ज्योर्दनुजवध—° ॥ १ । ३ । ९५ ॥ p. 84—

In दनुजवध &c. ज् and य् together with the vowel joined are optionally dropped—

दनुजवधः— दणुवहो—दणुअवहो । राजकुलम्—राउलं—राअउलं । भोजनम् —भोणं—भोअणं । कालायसम्—कालासं—कालाअसं । किसलयम्—किसलं —किसलअं । हृदयम्—हिअं—हिअअं ('इल्कृपगे' p. 66) ।

अपतौ घरो गृहस्य ॥ १ । ३ । ९६ ॥ p. 85—

गृह is changed to घर, when not followed by पति—

गृहम्—घरं । गृहस्वामी—घरसामी । राजगृहम्—राअघरं । But गृहपतिः— गहवई ।

स्मरकङ्कोरीसरकारौ ॥ १ । ३ । १०० ॥ p. 85—

स्मर is optionally changed to ईसर and कङ्कु to कार—

स्मरः—ईसरो—सरो ('मनयाम्' p. 13.) । कङ्कु—कारं—कङ्कू ।

Pages 85—86. **क्विपः** ॥ २ । २ । ४७—

'प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानम्' p. 86—

This is Gautama's Sûtra १ । १ । ६ ॥ giving the definition of उपमान. The knowledge of the similarity of गवय with गो is what is called उपमान; and this knowledge is the immediate cause of उपमिति which is a knowledge of the relation subsisting between संज्ञा (a term) and संज्ञी (an object) denoted by it. In Gautama's Sûtra उपमान is equal to उपमिति, if साधन is taken to mean सिद्धि. In this case, the definition of उपमान, the instrument of knowledge, is to be derived by supplying यतः in the Sûtra—यत उपमितिर्जायते तदुपमानम्. Or, साधन may be taken to mean सिध्यते अनेनेति साधनम् and then we shall arrive at the definition of उपमान without having to supply यतः. A man does not know what a गवय is. He is told by a trustworthy person that it is like a गो. He then sees a गवय, finds it similar to a गो, and is reminded of the direction of the trustworthy person and concludes that it is गवय. अयं गवयपदवाच्यः is the final knowledge that he arrives at. It is a knowledge of the relation subsisting between the term गवय and the object—the animal denoted by it. The Vṛitti on the Sûtra is very clear—'प्रसिद्धस्य पूर्वप्रमितस्य गवादेः साधर्म्यात् सादृश्यात् तज्ज्ञानात् (This ज्ञान is the in-

strument उपमान) साध्यस्य गवयादिपदवाच्यत्वस्य साधनं सिद्धिरुपमानमुपमितिः । यत इत्यध्याहारेण च करणलक्षणम् । अथवा साध्यसाधनमिति करणल्युटा करणलक्षणमेवेदम्' p. 17, न्यायदर्शन, Calcutta edition.

Now a knowledge of this kind can be arrived at not simply through the knowledge of साधर्म्य or similarity. It may also be arrived at through the knowledge of वैधर्म्य or dissimilarity. For instance, a man may know that a particular animal is called करभ through the knowledge of its dissimilarity with other animals in having a long neck &c. The Vṛitti explains it clearly—'अत्र च वैधर्म्योपमितिमपि मन्यन्ते टीकाकृतः । यथा च अतिदीर्घग्रीवादिपश्वन्तरवैधर्म्यज्ञानादुष्ट्रे करभपदवाच्यताग्रहः' न्याय०, p. 17.

Now the point of introducing this Sûtra in the text is that just as in this Sûtra the word साधर्म्य is an उपलक्षण of वैधर्म्य, that is, implies वैधर्म्य in addition to implying साधर्म्य ('स्वप्रतिपादकत्वे सति स्वेतरप्रतिपादकत्वमुपलक्षणम्'), so the Sûtra 'क्विपः' means that we should shorten the vowel not only of words ending in the suffix क्विप्, but also of words like सोमपा ending in the suffix विच्.

सोमपा+सु is thus equal to सोमप+सु. Now the Sûtra 'प्रायो लुक् कग—' p. 14 is applicable; but the Sûtra 'नात्पः' p. 14 forbids its application, because प् follows अ. प् is then changed to व् by 'पो वः' p. 14 and the word सोमव is declined like राम.

Pages 86–87. **क्लीबे नपि सोः** ॥ २ । २ । २९ ॥ p.86—**नृनपि ङसिङसोः** ॥ २ । २ । २७ ॥—p. 87.

These Sûtras deal with the declension of words ending in इ and उ.

(1) क्लीबे नपि सोः—The Nom. Sing. Ter. सु of words ending in इ or उ is dropped, but not in the Neu. The इ or उ is then lengthened.

(1) *e. g.* गिरी, बुद्धी, तरू, धेणू; but दहिं, महुं (because they are Neu.).

(2) पुंसो जसो डउ डओ—In the case of Mas. words ending in इ and उ, the Nom. Plu. Ter. is optionally changed to अउ and अओ. अउ and अओ being डित्, टि of the preceding words

is dropped, *i. e.* अग्गि and वाउ are changed to अग्ग् and वा by 'अनुक्तमन्यशासनवत्' p. 9 (the Pâṇini's Sûtra being 'टे:' ॥ ६ । ४ । १४३ ॥). When it is not changed to अउ and अओ, it is changed to णो by

(3) णो शसश्च—The Nom. Plu. Ter. and the Acc. Plu. Ter. are optionally changed to णो in Mas. words ending in इ and उ. Both Nom. Plu. and Acc. Plu. terminations are dropped and the preceding vowel lengthened by 'लुग् जश्शसो:' p. 21.

(2) *e. g.* अग्गउ । अग्गओ । पक्षे—अग्गी । अग्गिणो ।; वाअउ । वाअओ । पक्षे—वाऊ—वाउणो ।

(3) *e. g.* गिरिणो । तरुणो । पक्षे—गिरी । तरू.

(4) टो णा—After Mas. and Neu. words ending in इ and उ, the Inst. Sing. Ter. is changed to णा.

e. g. गिरिणा । दहिणा । गामणिणा । तरुणा । महुणा । खलपुणा—But बुद्धीए.

(5) इदुतोर्दि:—इ and उ are lengthened, when followed by भिस्, भ्यस्, and सु.

e. g. भिस्—गिरीहि—हिँ—हि । बुद्धीहि—हिँ—हि । गामणीहि &c. । तरूहि &c. । बहूहि &c.

भ्यस्—गिरीहिंतो—गिरीओ—गिरीउ—गिरीसुंतो । Similarly, from बुद्धि, दधि, ग्रामणी, तरु, धेनु, मधु &c.

सु—गिरीसु-सुं । दहीसु-सुं । गामणीसु-सुं । तरूसु-सुं &c.

(6) नृनपि ङसिङसो:—After Mas. and Neu. words ending in इ and उ, the Abl. and the Gen. Sing. Ter. are optionally changed to णो.

e. g. गिरिणो । तरुणो । दहिणो । महुणो Abl. and Gen. Sing. पक्षे । also गिरीउ—गिरीहिंतो—गिरित्तो &c. । गिरीओ । तरूओ । दहीओ । महूओ; Abl. Sing.—गिरिस्स । तरुस्स । दहिस्स । महुस्स Gen. Sing.—The complete forms of Mas. nouns ending in इ and उ are given at the end.

The only difference between the froms of अग्गि and वाउ, *i. e.* Mas. words ending in इ and उ, is, that the latter have one additional form in the Nom. Plu. according to the following Sûtra:—

डवो उत: ॥ २ । २ । २५ ॥ p. 92—

After Mas. words ending in उ, the Nom. Plu. Ter. is changed to अवो and the टि of the preceding word is dropped.

Vararuchi gives the following new forms:—

Nom. and Voc. Plu. अग्गीओ, वाऊओ; Abl. Sing. अग्गीहि, वाऊहि.

त्वथ्वद्वध्वां क्वचिच्चछजझाः ॥ १ । ४ । ६५ ॥ p. 88—

त्व, थ्व, द्व, and ध्व are changed respectively to च, छ, ज, and झ just as suits the forms in use—

भुक्त्वा—भोच्चा ('स्तौ' p. 65) । ज्ञात्वा—णच्चा ('ज्ञम्नोः' p. 36) । श्रुत्वा—सोच्चा । पृथ्वी—पिच्छी ('इल्कृपगे' p. 66) । विद्वान्—विज्जं ('अन्त्यहलोऽश्रदुदि' p. 15) । ध्वनिः—झुणी ('उत्ध्वनि—' p. 58) । बुद्ध्वा—बुज्झा ।

तिर्यक्पदातिशुक्तेस्तिरिच्छिपायिक्कसिप्पि ॥ १ । ३ । १०४ ॥ p. 89—

तिर्यक्, पदाति, and शुक्ति are optionally changed to तिरिच्छि, पायिक्क, and सिप्पि—

तिर्यक्—तिरिच्छि ('तिरिच्छि पेच्छइ' = तिर्यक् पश्यन्ति). तिरिआ is mentioned as an old or Ârsha Prâkrita form— 'अधसो हेठं तिरसस्तिरिच्छि तिरिआ इति त्वार्षे' । प्राकृ० चन्द्रि०. पदातिः—पायिक्को (Hema., S'eshaKrishṇa, and the MS. of Trivikrama's Vṛitti give पाइक्को)—पआई । शुक्तिः—सिप्पी—सुत्ती । Some give सोत्ती also. 'सोत्तीति केचित्' p. 103.

श्लेष्मबृहस्पतौ तु फोः ॥ १ । ४ । ४६ ॥ p. 89—

In these the second conjunct consonant is changed to फ् optionally.

श्लेष्मा । सेप्फो—सिलेम्हो ('श्मष्मस्मह्मामस्मरश्मौ म्हः' p. 42, इ is inserted before ल् by 'लादक्लीबेषु' p. 50) ।

अविदितमीमांसावृत्तान्तस्य भाषितम् p. 91—

In this passage, the author, Mr. Lakshmîdhara, shows good acquaintance with the Mîmâṁsâ philosophy. The question turns upon how टादौ in the Sûtra 'दो वे टादौ च' is to be construed. The author says that the compound 'टादौ' is to be taken as अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहि like 'दृष्टसागरम्' in 'दृष्टसागरं पुरुषमानय' and thus the predication of दो and वे, being the sub-

stitutes of द्वि before the suffix टा (Inst. Sing.), is to be prevented. But then टादौ comes to mean भिसादौ, and how then is the predication of द्वो and द्वे being substitutes of द्वि before ङे, ङसि, ङस्, and ङि (Dat., Abl., Gen., and Loc. Sing.) to be prevented? This is answered by stating that the objection proceeds from ignorance of the truths established in the Mîmâṁsâ philosophy. In हस्तेन अवद्यति, स्रुवेण अवद्यति, स्वधितिना अवद्यति, though हस्त, स्रुव (a sacrificial ladle), and स्वधिति (an axe) are spoken of as instruments for cutting all objects, liquid and solid—ghee, flesh, and an oblation of ground rice—, still the consideration of the *ability* of the instruments, the hand, the ladle, and the axe settles what object is to be syntactically connected with हस्तकृतावदान, स्रुवकृतावदान, and स्वधितिकृतावदान (the cutting by means of the hand &c.). Similarly, the consideration of the singularity of ङे, ङसि, ङस्, and ङि prevents the syntactical connection of these singular terminations with the predicate in the Sûtra द्वो द्वै टादौ च *i. e.* with द्वो द्वे इत्याद्यादेशभवनम् (द्वो and द्वे being made substitutes of द्वि).

The Mîmâṁsâ passage referred to in the text is found in the S'abarabhâshya on the last Sûtra of the 1st Adhyâya of the Mîmâṁsâdars'ana. It runs as under:—

'स्रुवेणावद्यति स्वधितिनावद्यति हस्तेनावद्यति इति श्रूयते। तत्र संदेहः किं स्रुवेणावदातव्यं सर्वस्य (द्रवस्य संहतस्य मांसस्य च) तथा स्वधितिना हस्तेन च उत सर्वेषामर्थतो व्यवस्था (द्रवाणां स्रुवेण मांसानां स्वधितिना संहतानां हस्तेन) इति।'

The पूर्वपक्ष is—'अविशेषाभिधानादव्यवस्था इति।'

The सिद्धान्त is—'एवं प्राप्ते ब्रूमः। अर्थाद्वा कल्पना इति। स्रुवेणावद्येत् यथा शक्नुयात् तथा यस्य शक्नुयात् तस्य च इति। आख्यातशब्दानामर्थं ब्रुवतां शक्तिः सहचारिणी।' मीमां० दर्श०, Calcutta Edition of 1883, p. 116.

The declensional forms of द्वि and त्रि are given at the end.

The short forms तिहि, तिर्हितो, &c., and तिसु, though given in some Mss., seem wrong; since 'इदुतोर्दिः' p. 87 makes इ and उ long before भिस्, भ्यस्, and सु.

घा न्तधौ मन्युचिह्नयोः ॥ १ । ४ । ३२ ॥ p. 94—

मन्यु and चिह्न optionally change their conjunct consonants respectively to न्त and न्ध—

मन्युः—मन्तू—मण्णू । चिह्नम्—चिन्धं—इन्धं—चिण्हं—इण्हं ('बहुलाधिकारात् क्वचिदादेरपि चस्य लोपः' p. 113).

त्रिविक्रमदेववचनात्—This remark is made by Trivikrama on the Sûtra 'आरः सुपि' His words are 'लुप्तविभक्त्यपेक्षया भत्तारविहिअं.'

The forms of क्रोष्टु are as given at the end.

The declensional forms of पितृ are given at the end.

Vararuchi sanctions the substitution of a word ending in उ for one ending in ऋ only in Nom. Plu.; Acc. Plu.; Inst. Sing., Gen. Sing.; and Loc. Plu.—'उर्जश्शसटाङस्सुप्सु वा ।' ५ । ३३ ॥ The forms of कर्तृ are to be made up, like those of पितृ from the bases कतृ and कट्ट, with this difference only that ऋ is changed to आर्, not अर्.

गअउ—गअओ—गअवो p. 96—

According to the Sûtra 'गव्यउदाइत्,' गो is to be considered as गउ and गाइ and the word is to be declined like वाउ and अग्गि. The Nom. Plu. forms would then be गअउ—गअओ—गअवो—गउणो—गऊ.

Trivikrama's Vritti on the Sûtra 'गव्यउदाइत्' which he reads as 'गव्यउदाइल्' is 'गोशब्दे एचः अउ आइ इत्येतौ भवतः । एतयोरादेर्विकल्पो द्वितीयस्य लित्वान्नित्यम्.'

एच्च क्त्वातुम्तव्यभविष्यति ॥ २ । ४ । १९ ॥ p. 96—

अ is changed to इ or ए when followed by क्त्वा, तुम्, तव्य, and future terminations.

क्त्वा is changed to तुं, अत्, तुआण, and तूण by 'तुमत्तुआणतूणाः क्त्वः' p. 152.

We have thus हसेऊण—हसिऊण before क्त्वा, हसेउं—हसिउं before तुम्, हसेअव्वं—हसिअव्वं before तव्य and हसेहिइ—हसिहिइ in the future (*Vide* 'भविष्यति हिरादिः' p. 190).

The forms of जाया are given at the end.

स्तावकसास्ने ॥ १ । २ । १८ ॥ p. 99—

In these words, the initial vowel is necessarily changed to उ—स्तावकः—थुवओ ('स्तः' p. 38) । सास्ना—सुण्हा ('श्नष्णस्नस्नह्नह्नक्ष्णां ण्हः' p. 43) ।

स्त्रीभगिनी—° ॥ १ । ३ । १७ ॥ p. 102—

स्त्री, भगिनी, दुहितृ, and वनिता substitute respectively the forms इत्थी, बहिणी, धूआ, and विलआ—

स्त्री—इत्थी—थी । भगिनी—बहिणी—भइणी । दुहिता—धूआ—दुहिआ । वनिता—विलआ—वणिआ ।

The forms of रुचि and धेनु are similar and given at the end.

ऋद्धिशब्दे ऋत्वादिपाठात्—p. 102.

ऋद्धि is given under कृपादि's, not under ऋत्वादि's. The author includes it into both the classes and thus gives four forms as under:—

ऋद्धिः—उड्ढी—उद्धी—इड्ढी—इद्धी.

The forms of गोरी and जंबू are given at the end.

सोवण्णेई—सोवण्णेआ—p. 105—

In this word the affix ङीप् is caused by ढ—सौपर्णेयी=सोवण्णेई—सोवण्णेआ.

वालाब्वरण्ये ॥ १ । २ । ४ ॥ p. 108—

In these words, the initial vowel is dropped optionally—

अलाबुः or अलाबूः—लाबू—अलाबू; अरण्यम्—रण्णं—अरण्णं.

इदुन्मातुः ॥ १ । २ । ८३ ॥ p. 108—

Trivikrama's Vṛitti on this Sûtra is as under:—

'गौणस्य मातृशब्दस्य ऋत इदुतौ भवतः । माइघरं । माउघरं । क्वचिदगौणस्यापि । माईण—माऊण—मातृणाम् ॥'

Hemachandra's remark is as follows:—

'क्वचिदगौणस्यापि । माईणं ।'

Lakshmîdhara says that though in the Sûtra इदुन्मातुः, गौणस्य is supplied from the preceding Sûtra, and though the change of मातृ into माइ and माउ would thus occur only when the word is subordinate in sense as in माइघरं where the sense of घरं is predominant and माइ subordinate, still

even the simple word मातृ is changed to माइ and माउ, (1) because Trivikrama gives the form माईण, and (2) because Hemachandra also sanctions the occasional use of the same form owing to the influence of the अधिकार Sûtra बहुलम्.

The forms of व्रण and सत्त्व are given at the end.

The forms of दहि (दधि) and मह (मधु) are given at the end.
The forms of चतुर् are given at the end.

In making up the forms of किम्, the Sûtras from २।२।६२॥ to २।२।६५॥ explained on pp. 26 and 27 of the text must be remembered. Their purport is very briefly as under:—

In the case of pronouns ending in अ, Nom. Plu. Ter. is ए, Loc. Sing. Ter. त्थ, स्सिं, म्मि, and हिं (the last does not apply to इदम् and एतद् and applies to किम्, यद्, and तद् even in the Fem.), and Gen. Plu. Ter. is optionally एसिं.

The Sûtras from २।२।६६॥ to २।२।७३॥ apply to किम्, यद्, and तद्. Their purport is as under:—

२।२।६६॥ (p. 117)—After किम्, and तद्, आम् is optionally changed to स and the preceding vowel lengthened.

e. g. कास। तास। पक्षे—केसिं। तेसिं—काणं—ण—ताणं—ण.

२।२।६७ (p. 117)—After किम्, यद्, and तद्, ङस् is optionally changed to स with the preceding vowel lengthened.

e. g. कास—कस्स। जास—जस्स। तास—तस्स।

This Sûtra is taken to apply through the force of 'बहुलम्' to the Fem. forms also. Trivikrama remarks:—'बहुलाधिकारात् किंयतद्भ्यः स्त्रियामपि।'

e. g. कास (कस्याः)। जास (यस्याः)। तास (तस्याः)—पक्षे—काए—जाए—ताए.

२।२।६८॥ (p. 131)—This applies to the Fem. forms of the optional bases की, जी, ती.

In their case ङस् is optionally changed to से and स्सा.

e. g. कीसे—किस्सा। जीसे—जिस्सा। तीसे—तिस्सा। पक्षे—कीअ—आ—इ—ए। जीअ—आ—इ—ए। तीअ—आ—इ—ए.

२।२।६९॥ (p.118)—After किम्, यद्, and तद्, ङि is optionally changed to इआ, डाहे, and डाला in the sense of time.

e. g. कइआ—काहे—काला । जइआ—जाहे—जाला । तइआ—ताहे—ताला ।

पक्षे—कत्थ—कस्सि—कम्मि—कहिं । जत्थ—जस्सि—जम्मि—जहिं । तत्थ—तस्सि—तम्मि—तहिं ।

२ । २ । ७० ॥ (p. 117)—After किम्, यद्, and तद्, ङसि is optionally changed to म्हा.

e. g. कम्हा । जम्हा । तम्हा ।

पक्षे—काओ । जाओ । ताओ । काहिंतो—जाहिंतो—ताहिंतो &c.

२ । २ । ७१ ॥ (p. 117)—किम् has two more forms in the Abl. Sing. ङसि is optionally changed डीस, and डिणो—

e. g. कीस—किणो—

पक्षे—कम्हा—काओ—काहिंतो &c.

२ । २ । ७२ ॥ (p. 125). —It applies to तद् only.

After तद्, ङसि is optionally changed to डो.

e. g. तो ।

पक्षे—तम्हा—ताओ—ताहिंतो &c.

२ । २ । ७३ ॥ (p. 117)—After किम्, तद्, यद्, इदम्, and एतद्, टा is changed to डिणा optionally.

e. g. किणा—केण । जिणा—जेण । तिणा—तेण । इमिणा—इमेण । एइणा—एएण ।

The forms of किम् are given at the end.

The forms of राजन् are given at the end.

तु सक्खिलभवंत—° ॥ १ । १ । ३७ ॥ p. 123—

साक्षिन्, भवत्, जन्मन्, and महत्, are optionally changed to सक्खिण, भवंत, जम्मण, and महंत, respectively.

When the form assumed by a word is very irregular and is not to be arrived at by the application of other Sûtras, but is santioned by being specially so mentioned in the same Sûtra, it is called a निपात.

साक्षी—सक्खिणो—सक्खी ('क्षः' p. 32) ।

भवान्—भवंतो—भवो । जन्म—जम्मणो—जम्मो ('न्मः' p. 39) । महान्—महंतो—महो ।

शतृशानचोः ॥ २ । ४ । ४२ ॥ p. 127—

शतृ Par. Pres. Part. Ter. and शानच् Âtm. Pres. Part. Ter. are changed respectively to माण and न्त.

By another Sûtra 'वा लड्लोट्छतृषु', the preceding अ is changed to ए when followed by लट्, लोट्, and शतृ. *e. g.* हसति = हसइ—हसेइ; हसतु = हसउ—हसेउ; हसन्—हसन्तो—हसेन्तो । भू substitutes हो, हुव, and हव, (by 'होहुवहवा भुवेस्तु') and also हु before terminations that are not चित्.

The Pres. Participle of भू in Prâkṛita is thus होमाणो—होन्तो—हुवमाणो—हुवेमाणो—हुवन्तो—हुवेन्तो—हवमाणो—हवेमाणो—हवन्तो—हवेन्तो—हुन्तो (हु is not substituted before शानच्, because it is चित्).

In the passive forms य of the passive is changed to ईअ and इज्ज ('ईअइज्जौ यकः')—

अनुभूयमानः = अणुहोईअमाणो—अणुहोइज्जमाणो—अणुहोईअन्तो—अणुहोइज्जन्तो.

तुमत्तुआणतूणाः क्त्वः ॥ २ । १ । २९ ॥ p. 152—

The termination त्वा of the indeclinable past participle is changed to तुं, अत् (अ), तुआण, and तूण.

e. g. तुम्—दृष्ट्वा—दट्ठुं; मुक्त्वा—मोत्तुं; हसित्वा—हसेउं—हसिउं.

अत्—भ्रान्त्वा—भमिअ; रन्त्वा—रमिअ; हसित्वा—हसेअ—हसिअ.

तूण—गृहीत्वा—घेत्तूण—णं; कृत्वा—काऊण—णं; हसित्वा—हसेऊण—णं; हसिऊण—णं.

तुआण—गृहीत्वा—घेत्तुआण—णं; श्रुत्वा—सोउआण—णं; हसेउ—हसेउआण—णं; हसिउआण—णं.

In the above forms, the ending consonant of दृश् together with the त् of तुम, तुआण, and तूण is changed to ट्ठ by ता ट्ठो दृशः ॥ २ । ४ । ४६ ॥ (p. 153) (दट्ठुं—दट्ठुआण—दट्ठूण); ग्रह् is changed to घेत् before तुम् (Inf. termination), तव्य, and त्वा by घेत्तुंतव्यक्त्वासु ग्रहेः ॥ २ । ४ । ४४ ॥ (p. 153) (घेत्तुं—घेत्तुआण—घेत्तूण); the final consonant with the preceding vowel of वच्, मुच्, रुद्, श्रु, and भुज् is dropped and ओ added before तुम्, तव्य, and त्वा by अन्त्यस्य वचिमुचिरुदिश्रुभुजां डोत् ॥ २ । ४ । ४५ ॥ (p. 153) (मोत्तुं, रोत्तूण, वोत्तुं, सोत्तुआण, भोत्तूण, &c.), अ is added

as an augment after the final consonant of a root by हलोक ॥ २ । ४ । ६९ ॥ p. 116; the ending अ of a root is changed to इ or ए before त्वा, तुम्, तव्य, and future terminations by एच्च क्त्वातुंतव्यभविष्यति ॥ २ । ४ । १९ ॥ (p. 153) (हस्—हस—हसेउं—हसिउं &c.); the ending vowel of कृ is changed to आ before तुम्, तव्य, त्वा, and terminations of the past and the future by आ भूतभविष्यति च कृञः ॥ २ । ४ । ४७ (p. 153) (काउं—काउआण—काऊण); the ending इ and उ, short or long, of a root are changed to ए and ओ, respectively by योरेद् ॥ २ । ४ । ६५ ॥ (p. 154) (श्रु—सोऊण, नी—णेउआण, &c.).

श्रु has सुणिऊण also according to the following Sûtra:—

णो ह्रश्च चिजिपूश्रुधूस्तुहुलूभ्यः ॥ २ । ४ । ७२ ॥ p. 154—

After roots चि, जि, &c. augment ण is added and when added, if the root has a long vowel, it is shortened.

e. g. चिणइ—जिणइ—पुणइ—सुणइ—धुणइ &c. also चिणिऊण, सुणिऊण, लुणिऊण, and चिणेऊण, सुणेऊण, लुणेऊण by changing अ of ण to ए by एच्च क्त्वातुंतव्यभविष्यति ॥ २ । ४ । १९ ॥

Rules for the change of अपि and इति—

(1) When following a word, that is, not in the beginning of a sentence, अपि drops its अ optionally.

e. g. किंवि (किंपि also) and किमवि; तंवि (तंपि also) and तमवि; but अवि णाम.

(2) Following a word इति drops its इ.

e. g. किंति (किमिति), जंति (यदिति), तंति (तदिति). (The final consonant is changed to Anusvâra by यत्तत्सम्यक्विष्वक्पृथको मलू p. 151).

(3) In the beginning of a sentence इति is changed to इअ. इअ विंझगुहाणिळआए.

(4) Following a vowel इति is changed to त्ति.

e. g. झडित्ति, तहत्ति. झट् इति (झट् drops its final by 'अन्त्यहलोश्रदुदि' p. 15).

लुगव्ययत्यदाद्यात्तदचः ॥ १ । २ । ३ ॥ p. 156—

The initial vowel of an indeclinable or a pronoun, following an indeclinable or a pronoun is optionally dropped.

e. g. यदि अहम्—जइ अहं—जइहं
यदि इमाः—जइ इमा—जइमा
वयमत्र—अम्हे एत्थ—अम्हेत्थ
वयमन्यत्र—अम्ह अण्णद्ध—अम्हण्णद्ध
त्वमत्र—तुह एत्थ—तुहेत्थ

P. 157–161. **मन्तमणवन्त°** ॥ २ । १ । १ ॥ p. 157 to **इरः शीलाद्यर्थस्य** ॥ २ । १ । २८ ॥ p. 161—

This chapter treats of the changes which Taddhita suffixes undergo in Prâkṛita. They are mostly as under:—

मत्—मन्त (सिरिमन्तो), मण (धनमणो), वन्त (भत्तिवन्तो), मा (हणुमा), आलु (दयालू), आल (रसालो), इर (गव्विरो), इल्ल (छाइल्लो), उल्ल (दप्पुल्लो), इन्त (माणइन्तो).

वत् (signifying measure)—इत्तिअ (इत्तिअं, जित्तिअं, तित्तिअं), एत्तिअ (एत्तिअं, जेत्तिअं, तेत्तिअं, केत्तिअं), इत्तिल (इत्तिलं, जित्तिलं, तित्तिलं, कित्तिलं), एद्दह (एद्दहं, जेद्दहं, तेद्दहं, केद्दहं).

ईण (signifying pervading)—इक (सव्वंगिओ).

ईय—णअ (अप्पणअं *i. e.* आत्मीयम्).

त्रल् or त्र—हि (जहि, कहि, अण्णहि), त्थ (जत्थ, कत्थ, अण्णत्थ), ह (जह, कह, अण्णह).

इदमर्थक (having the sense of तस्येदम्)—केर (तुह्मकेरो, अह्मकेरो), इक्क (राइक्कं, पारिक्कं—परिक्कं), अक्क (राअक्कं, पारक्कं—परक्कं), एच्चअ (तुह्मेच्चअं, अह्मेच्चअं).

वत् (signifying an object of comparison)—व्व (महुरव्व पाडलीवुत्ते पासाओ).

त्व—इमा (पीणिमा, पुव्विमा), त्तण (पीणत्तणं, पुव्वत्तणं).

तस् (having the sense of the Abl.)—दो (सव्वदो), त्तो (सव्वत्तो).

कृत्वः—हुत्त (सअहुत्तो, सहासहुत्तो).

भवार्थक (signifying तत्र भवः)—इल्ल (पुरिल्लं, हेट्ठिल्लं,) उल्लं, (अप्पुल्लं *i. e.* आत्मभवम्).

क (स्वार्थवाचक)—क (चन्दओ, इहअ), इल्ल (पुरिल्लो), उल्ल (पिउल्लो, मुहुल्लं, हत्थुल्लो), र (दीहरं), ल (विज्जुला, पत्तलं, पीवलं, अन्धलो).

शीलाद्यर्थक (signifying accustomed to)—इर (हसिरो, रोइरो, लज्जिरो, जपिरो).

P. 161–163. **ङसो म्हा** ॥ २ । ३ । ३५ ॥ p. 161 to **वीप्सार्थात्°** ॥ २ । २ । १ ॥ p. 163—

This chapter treats of the senses of cases or the cases which are used in the sense of other cases. The purport is in brief as under:—

(1) The Gen. is used in place of the Dat.

(2) The Gen. is used optionally in place of the Dat. Sing. signifying purpose (तादर्थ्य). That is, the Dat. Sing. is used in the sense of purpose (देवाय = देवार्थम्; वहाय—वधार्थम्).

(3) The Gen. is sometimes used in the sense of the Acc., the Inst., the Abl., and the Loc.

(4) The Loc. is sometimes used in the sense of the Acc. and the Inst.

(5) The Inst. and the Loc. are sometimes used in the sense of the Abl.

(6) The Acc. is sometimes used in the sense of the Loc.

(7) म् takes the place of the case-affix optionally after the first word, when there is a repetition (एकैकम् = एक्कमेक्कं; एकैकेन = एक्कमेक्केण; अंगेअंगे—अंगमंगम्मि also एक्केक्कं &c.).

P. 163-169. **वरइत्तगास्तृनाद्यैः** ॥ २ । १ । ३० ॥ p. 163—

Now begins the chapter on the Nipâtas or irregular forms. Under this chapter Trivikrama has given a long list of words, a few of which are Des'ya. Extracts from his Vṛitti are given below:—

वरइत्तो—'वरयितृ । ऋतोत् । तो द्वित्वं च' प्राकृ० व्याक० वृत्ति.

कणइल्लवाअडौ शुके—'कण ईलतावाची देश्यः । ततो भवार्थेस्त्यर्थे वा डिल्लः । कणइल्लो । वाचाटे द्वितीयस्यातोत् । वाअडो ।' त्रिवि०.

मइलपुत्ती—'मलिनादेशान्मइलात् पुत्ती ।' त्रिवि०.

सूरल्ली—'सूरादस्त्यर्थे ल्लिः ।'

वेल्लहल्लो—'वल्लभाल्लं । आदरेत्वं च'

सद्दालं—'शब्दादालोस्त्यर्थे ।'

अल्लिल्लो—'अलेः स्वार्थे डिल्लः । लो द्वित्वं च ।'

पुल्लंधओ—'पुष्पंधयः । ष्पस्य लिर् ।'

रसाओ—'रसमत्तीति रसाओ ।'

लआणी कणई लइणा लतायाम्—'लतायाः स्वार्थे डणी डणा च । कणतेर्धातोः स्त्रियां डइ ।'

बहुज्जा—'शोभाबहुत्वात् ।'

मेहुणिआ—'मिथुनादुक्तेर्थे इकणा । डाच्च ।'
रिमिणो—'रुदेः शीले डिमिणः ।'

अडअणाछिच्छईपुण्णाळयः पुंश्चल्याम्—'पुंश्चल्याश्चस्य णा । पुण्णाळी । छि छि धिक् धिक् इति ग्रहणं यस्याः सा छिच्छई । अस्त्यर्थे डई । अटेः शित् आण । अडआणा ।' छि is used in Gujarati in the sense of expressing nausea at something noxious.

चप्पळओ—'चपलात् कः । पस्य च द्विरुक्तिः ।'

Trivikrama has 'पिज्जं जलम् ।'—'पिबतेर्द्विज्जः ।'

मघोणो—'स्वार्थे णः ।'

सइलासिओ—'सदा लासिकः । नृत्यशीलत्वात्'। वाउल्लो—From वाच्.

पलहिअओ—'उपलहृदयः । उकारस्य लोपः ।'

चण्डिक्को and चण्डिज्जो—From चण्ड् to be angry.

कुम्मुणो—'म्लायतेः कुम्मादेशे णः ।'

अच्छिहरुल्लो—'अक्ष्णोर्हरः । अदर्शनीयत्वात् । अक्षिहरात् स्वार्थे डुल्लः ।'

छाइल्लो—'छायाया डिल्लोस्त्यर्थे ।'

कुडुङ्ग &c.—'कुडादुक्तेर्थे डुंगः डंगः डुक्कश्च ।'—कुडङ्ग is used in Sanskrit in the sense of a bower.

जरण्डो—'जरतेरंडः ।'

अच्छिविअच्छी—'आकर्षति व्याकर्षति इत्यत्र कृषेः स्थाने अच्छिविअच्छी ।'

धूमरी—'धूमवत् धूमरी उपमार्थे री ।'

सोत्ती—'स्रोतसः अस्त्यर्थे डी । द्वित्वम् ।'

अहिसिओ—'ग्रहशंकया रुदितः । अभिसीदतेरुक्तेर्थे डिकः ।'

उद्धलो पद्धलो—From उत्स्थल and प्रस्थल.

गज्जिलिओ—'अङ्गस्पर्शाज्जायमाने हासे पुलके चार्थे गर्जतेरिलिआ ।'

चित्तलं—'चित्तं लातीति ।'

पासणिओ, पासाणिओ—'साक्षात् पार्श्वे नीयतेनेनेत्यर्थे पार्श्वान्नीयतेर्डिक्कः ।'

अवरिज्जं—'अद्वितीयम् । अपरस्य भावार्थे डिज्जः ।'

लाहिल्लो—'लम्पटः । लाभादुक्तेर्थे डिल्लः ।'

कडिल्लः—From कटि.

कुडुंबीअं—From कुटुम्ब.

अन्तरिज्जं—From अन्तरा.

अवडुल्लिअं—From अवट—a hollow of a well. The Ms. of प्राकृ० व्याक० वृत्ति of त्रिविक्रम consulted by me gives अवडुंकिअं in place of अवडुल्लिअं.

पिप्पिडिअं—'पिडीपिडी इत्यनुकरणात् कः । आदेर्डिकारस्य लुक् पो द्वित्वं च ।

बुड्डिरो—From मस्ज्. The Prâkṛita root बूड is used in Gujarati in the sense of sinking.

सरिसाहुलो—'सदृशात् स्वार्थे हुलश् ।'

गुमिलो—'मुहेरादेशाद् गुमेरिलः ।'

घडाघडी—'घटिता घटा घटना यस्याः सा ।'

कमणी—From क्रम्.

किरिकिरिआ—'किरिकिरीत्यनुकरणात् का ।'

अण्णइओ—'अर्णवादुपमानार्थे डिकः ।'

जंपेक्खिरमग्गिरओ—'यद्यदृष्टमित्यस्मिन्नर्थे जंपेक्खिरमिति निपातितात् परो याचनशीलमग्गिरओ कप्रत्ययान्तः ।' The Ms. reads 'जंपेक्खिरमग्गिरओ यद्यदृष्टौ याचते' as the Sûtra.

सिइंडहिल्लो—From शिखंड. 'शिखण्डादुक्तेर्थे हिल्लः । शिखावानित्यर्थः ।'

अलवलवसहो—'अलमत्यर्थं बलमस्य वृषभस्येति । बिन्दोर्लुक् ।'

खुरहखुडी—'खुरवद्बाधते तोडयतीति तुदेरादेशात् खुडाड्डी ।'

सीउल्लं, सीउट्टं—From शीत. 'शीतात् डुल्लडुट्टा तस्य लोपो वा ।'

लडहा—From लस्—'लसतेर्डहा सलोपश्च ।'

वेल्लरी—'वेष्टयन्ते विटा अनयेति ।' 'वेष्टेःपरो री ष्टेर्ल्लश्च ।'

दुम्मइणी—'कलहपरा । दुर्मतेः स्वार्थे स्त्रियां णी ।'

तण्णाअं—'तिम्यतेर्डण्णाअं ।'

चिक्खअणो—'नञ्पूर्वात् सहतेर्यणः चिक्खादेशश्च ।'

सुण्हसिओ—'स्वप्नात् शीले सियः । प्नस्य च ण्हः । आदेरत उः । यद्वा साखा संस्कृते निद्रा । 'स्तावकसाखा' इत्युक्ते सति ततः शीलाद्यर्थे डइओ ।'

साउल्लो—From स्वादु. 'स्वादेरुक्तेर्थे ल्लः ।'

हडहडो—'हडत् हडत् इति हृदयं स्फुरति यत्रेति । तस्य लुक् ।'

कोडिओ—कोडिल्लो—From कुड् to act childishly; to trifle.

अट्टण्ण—'आर्तं जानातीत्यट्टण्णो ।'

गंजोलो—'गंजतेः परिभवार्थे देश्याद् धातोर्डोलः ।'

ऊसुंभिअं—'उत्पूर्वस्य सुंभतेरुक्तेर्थे डिकः ।'

णिउक्कः—'निर्मुक्तः । मस्य लुक् । दैवादिपाठाद् द्वित्वं च ।'

बम्हालो—From ब्रह्मन्. 'ब्रह्मण उक्तेर्थे लः ।'

ठाणिज्ज—From स्थान. 'स्थानादुक्तेर्थे डिज्जः ।'

महल्लो—'महतो डल्लः ।'

कुच्छिमई—'कुक्षेरस्त्यर्थे मई । गर्भवती ।'

रिंछोली—'ऋक्षालिः नक्षत्रमाला तद्वत् रिंछोली । ऋतो बिन्दुः ।'

धोरणी—'धारावत् । पङ्क्तिः ।'

पडमा—'पटादस्त्यर्थे मा ।'

करमरी—'करेण मृद्यमाना कृषत्यसिन्निति करोपपदान्मृद्रातेर्डडी ।'

बलामोडी—'बलान्मुड्यते यत्र । बलात्कारः ।'

चक्कलं—From चक्र. 'परिवर्तुलम् । चक्राल्लः ।'

वडुल्ली—The Ms. gives वाउल्ली and derives it from व्यापृ—'कुमारी व्यापारयतीति व्याप्रेः डुल्लिर् ।'

मत्तवालो—'स्वार्थे वालः ।'—The word (मतवालो) is used in Gujarati in the sense of an arrogant person.

जंभणंभणो—'यद्वा तद्वा भणत्यधिकमिति आदितृतीयाभ्यामनुस्वारः तलोपश्च ।'

भाईर—भेज्जल—भेज्ज—'भियःशीले ईरडेज्जलडेज्जाः ।'

ओज्जरो—'त्रसेरादेशादोज्जाच्च रः ।'

आहडं—'आहरत्यादत्ते प्रियचित्तमित्याहडं ।'

काअपिउला—'काकः पितृवत् पोषको यस्या इत्यर्थे काकपितृशब्दाल्ला ।'

दुद्दोलना—'दुग्धापि या दुह्यते गौः ।'

रूअरूइआ—'रूहरूहिकाशब्दे हकारयोर्लुक् ।'

भच्चो—From भगिनी in the sense of सुत.'भगिन्याः सुतेर्थे च्चः भादेशश्च ।'

मम्मक्को—From मर्मन्. 'मर्मण उक्तेर्थे क्कः ।'

Pages 169–172. **गोणाद्याः** ॥ १ । ३ । १०५ ॥ p. 169—

This is another list of irregular words.

Instead of 'गवि गोणा', the Ms. of Trivikrama's work has 'गोणो गौः'.

धिरत्थु—थिरत्थु is another reading.

ओसाअणं—'आपोशानम् । आपो इत्यस्य ओ । शाकारात् परो यकारागमश्च । ओसाशब्दो नीहारवाची देश्यः तत्कणो वा ।' ओस is used in Gujarati in the sense of frost.

आअ विरुओ—'आओ आपः । शरदादिपाठादन्त्यस्य हलोत्वं दीर्घश्च ।'

गोसो—गोसर्गः । प्रत्यूषः ।

णिव्वहणं—उद्वहनम् *i. e.* विवाहः ।

गहिल्लो—Substitute for ग्रहिलः = Relentless, unyielding.

गोणिक्को—'गवामनीकं समूहः । को द्वित्वम् ।'

कोळीरं—'कुरुविन्दम् । पद्मरागः । रत्नविशेषः । उकारयोरोदीतौ । रो लः ।'

ढेंकुणो—ढंकुणो is another reading. In Marathi the same word is used.

तलारो—'तलवरः । पुराध्यक्षः ।'

Pages 172—175. गहिआया: ॥ १ । ४ । १२१ ॥ p. 172—

This is a third list of irregular forms.

गहिआ—'ग्राह्या । काम्यमानत्वात् । ह्रस्वः । चौर्यसमत्वात् प्रागित्वम् ।'

वइरोडो—'पतिं रोटयति वञ्चयतीति वइरोडो । पो वः । टो डः ।'

अविणअवई—'अविनयपतिः ।'

अणडो—'अनृतः । प्रत्यादित्वात्तस्य डः ।'

अजडो—'शीघ्रकारित्वात् ।'

छिण्णो—'सरशरच्छिन्नत्वात् ।'

छिण्णाळो 'सदाचारच्छिन्नां लात्यादत्त इति ।' The word is used in Gujarati.

छिच्छओ—'अक्षिक्षतः । नयनप्रीत्यनर्हत्वात् (vl. °प्रीत्या हृतत्वात्) ।'

अत्तिहरी—'दूती । संतर्पणशीलत्वादार्तिहारी ।'

सहउत्थिआ—'सहोत्थिता ।'

मराली—Because of her gentle nature.

पडिसोत्तो—From प्रतिस्रोतस् । 'प्रतिमुखं स्रोतः प्रवाहो यस्यासौ ।'

पडिक्खरो—'प्रतिमुखं रक्षतीति पडिक्खरो ।'

जोओ—'चन्द्रः । द्योतत इति ।'

दोसारअणो—दोषारत्नम् ।

समुद्दणवणीअं—समुद्रनवनीतम् ।

दोसणिजन्तो—Purifying the night; from दोषा and निज् to wash, to purify.

किमिघरवसणं—'क्रिमिगृहवसनम् । क्रिमिविहितावरणादेव तत्तन्तोरुत्पत्तेः ।'

मुहरोमराई—मुखरोमराजिः ।

विसारो—'विसरणशीलत्वात् ।'

चिरिचिरिआ चिलिचिलिआ—'चिरिचिरीति चिलिचिलीति ध्वनिर्यस्याः सा ।'

समुद्दहरं—'समुद्रगृहं ('जलयन्त्रनिकेतनम्' हारावली) । जलधारोपचारात् ।'

तंबकुसुमं—'ताम्रकुसुमम् । तथाविधकुसुमत्वात् ।'

पाओ—'प्राणिघातुकत्वात् पापः ।'

पदलाओ—'पदानि लाययति निगूहतीति पदलापः ।'

अहिअलो । 'अहिवद् वलति नाशयतीत्यहिअलो क्रोधः ।'

सिहिणं—'शिखित्वं चूचुकवत्त्वात् ।'

थिरणेसो—'न क्वचिदपि स्थितिं बध्नाति । स्थिरं यथा स्यात् तथा न तिष्ठतीति थिरणेसो चपलहृदयः ।'

जोइक्खो—ज्योतिष्कः ।

सुरंगो—'सुरवदङ्गं यस्य सः । दीपः ।'

थेवो—'स्तोकः बिन्दुः । तथाविधस्वरूपत्वात् ।'

पासावओ—'पासा इति प्राकृते चक्षुः। तदापद्यत इति पासावओ। पश्यतीति पासो अक्षि।'

कोप्पो—'अपराधः। आत्मनः कोप एवापराधः।'

उम्मुहो—'उन्मुखः।'

उद्धणो—'उद्वहणः। हस्य वस्य च लुक्।' Trivikrama has उहणो.

पहट्ठो—'प्रधृष्टः।'

जणउत्तो—'ग्रामप्रधाननरः। जनपुत्रः। तद्वदाचरतीति।'

जण्णहरो—'यज्ञहरः। राक्षसः। तत्स्वभावत्वात्।'

आरनाळं—'अम्बुजम्। आराद् दूरे समीपे च नालमस्तीत्यारनाळं।'

थेरोसणं—'स्थविरासनम्। स्थविरो ब्रह्मा।'

बम्हहरं—'ब्रह्मगृहम्।'

कंदोट्टं—'कन्दादुट्टीकते उद्गच्छतीति। "स्तौ" इत्योत्वम्।'

कलिमं—'के लीयत इति। डिमः।'

रअणिद्धअं—From रजनीध्वजः।

चंदोज्जं—'चन्द्रेण द्योतत इति।'

धूमद्धअमहिसी—'धूमध्वजमहिष्यः कृत्तिकाः।'

अवहोओ—'अपभोगः। विरहः। भोगासहत्वात्।'

लंबो—'लम्बन्त इति लंबाः केशाः।'

वेल्ली—वेल्लीरिआ—'वल्लीवद्वल्ली वेल्ली। वल्लीवद्वेल्लरिआ। आदेरत ऐः। स्वार्थे कश्च।'

घरअंदं—'गृहे चन्द्रवदुद्योतत इति। मुकुरम्।'

आआसतअं—From आकाशतल—'हर्म्यपृष्ठमाकाशतलवदिति।'

सुरद्धओ—'सूरध्वजः। दिवसः। सूरः सूर्यः ध्वजो यस्य सः।'

अच्छिवडण, वल्लविअ, and णीसंक are respectively from अक्षिपतन, पल्लवित, and निःशङ्क (meaning वृष, because it is fearless).

एलविलो—'धनी। चकाराद्वृषश्च। एलविलवत्।'

सुहरओ—From सुखरत; 'सुखं रतमस्यास्ति'—The Ms. of Trivi. gives दारिकागृहम् as the sense of it instead of धारिकागृहम्.

णिम्मीसुओ—Means young, from निःश्मश्रुक. 'आदेरत ई।'

हट्ठमहट्ठो—'हृष्टश्चासौ महार्थश्च।'

णिहुअं—निधुवनम्, from निभृतम्.

अब्बुद्धसिरि—From अबुद्धश्रीः। 'प्रमुक्तकादिपाठाद् द्वित्वम्।'

पल्लोट्टजीहो—*i. e.* पर्यस्तजिह्वः।

अउज्झहरो—गुह्यहरः। आदावडागमः।

परेओ—From परेत 'परेतवत्।'

बहुजाणो—From बहुज्ञान.
जोई—From ज्योति. 'विद्युज्ज्योतिर्वा ।'
उज्जल्लो—'उज्ज्वलः । दैवादिपाठाद् द्वित्वम् ।'
भिंगं—'कृष्णम् । भृङ्गवन्नीलत्वात् । भिंगं संस्कृतमित्यन्ये ।'
णिअद्धणं—'निबन्धनम् । परिधानम् । निबध्यत इति ।'
जहणूसुअं—'जघनांशुकम् । आतो बिन्दुना सह ऊत्वम् ।'
पाउरणं—'प्रावरकत्वात् ।' 'आदेरत उः ।' From प्रावरणम्.
ओअल्लो—From अपचार. 'तैलादित्वाद् द्वित्वम् ।'
चपेटा—The Ms. of त्रिवि० gives चवेडी. 'चवेडी करसंपुटाघातः ।'
रइलक्खं—From रतिलक्ष्यम्. 'रइलक्खं जघनं रतिलक्ष्यम् ।'
गोसण्णो—'गोसंज्ञो । पशुप्रायत्वात् ।'
वावडो—From व्यापृतः. 'वावडो कुटुम्बी व्यापृतः ।'
पुरिल्लो—पुरो भवः । 'पुरिल्ला दैत्याः पुरो भवाः ।'
परभत्तो—'परभक्तः । परः शत्रुस्तद्भक्तः ।'
चच्चिक्को—'चर्चिका । को द्वित्वं पुंस्त्वं च ।'
काळं—'तमिस्रम् । नैल्यात् ।'
भट्टिओ—'भट्टिओ । विष्णुः । भर्तृकः । जगत्पोषकत्वात् । ऋत इत् ।'
इद्दग्गिधूमो—'तुहिनम् । इद्धाग्निधूमः ।'
पत्थरं—'पादताडनम् । प्रस्तरवद्दुःसहत्वात् ।'
ओवाअओ—'अपातपः । अस्तकालः ।'
पिउच्छा माउआ—'पितृस्वसेव मातृकेव हितकारित्वात् ।'
पोरत्थो—'मत्सरी । पौलस्त्यवत् ।'
दोसो—'कोपः । आत्मनो दोषत्वात् ।'
चच्चा—From चर्चा.
पम्हलो—'केसरः । पक्ष्मवत् ।'
खंधमसो—'स्कन्धं स्पृशतीति (मृशतीति) । भुजस्कन्धस्य यष्टिः ।'
अग्गिआयो—From अग्निकाय. 'अग्निवत् कायो यस्येति ।'
तंबकिमी—From ताम्रक्रिमि.
विहडणो—From विघाटन. 'अनर्थः । विघाटनः ।'
दरवळ्ळहो—'दरे भये वल्लभः । कातरः ।'
भोइओ—From भोगिक—'भोगं चरतीति भोगिकः ।'
पंडरंगो—'पाण्डुराङ्गः । धवलाङ्गत्वात् ।'
संकरो—'संकीर्यन्तेऽत्रेति संकरो रथ्या ।'
सग्गहो—'मुक्तः । सुष्ठुग्रहः स्वग्रहः ।'
मइमोहिणी—मतिमोहिनी.

कमलं—कं मस्तकं मलयति मृद्गातीति च ।' 'कमलमास्यं कलहश्च । कमल—वत् कमलं ।

वेणुसाओ—From वेणुशब्द. 'वेणुशब्दवत् शब्दो यस्य सः ।'

P. 175—6. वा पुआख्याद्याः ॥ १ । २ । ११० ॥ p. 175—

This is another list of irregular forms.

हुते हुरिअं—The Ms. of Tri. has दरिअं (हुरिअं?) । लघु । शीघ्रमित्यर्थः ।

किरिः—The Ms. explains it as वराहः.

P. 176—184. आपुण्णगाः क्तेन ॥ ३ । १ १३२ ॥ p.176—

This is the last collection of Nipâtas. They are irregular past participial forms.

अम्मच्छं—The Ms. of त्रिविक्रम reads उम्मच्छं. The explanation added there is—'असंबद्धम् । क्रोधेन भङ्ग्या च यद् भणितम् ।'

णिज्जः p. 178—सुप्तः. In Marathi this word is used in this sense.

घडं p.178—It is really speaking from the Sanskrit root घट्.

ऊसअं p. 179—In Gujarati the word ओसीकुं is used in this sense.

ओप्पं p. 180—The Gujarati root for gilding is ओप.

होहुवहवा भुवेस्तु ॥ ३ । १ । १ ॥ p. 185—

The root भू has three substitutes हो, हुव, and हव. It has also another substitute हु before all except चित् terminations, *i. e.* before all except इ, ए, (3rd Pers. Sing.) and ह (2nd Pers. Plu.). This is according to the Sûtra हुरचिति p. 186.

The following are the terminations of the Present Tense.

	Sing.	Plu.
1st Pers.	मि, म् (occasionally)	मो, म, मु
2nd Pers.	सि, से (only after roots ending in अ)	इत्था, ह
3rd Pers.	इ, ए (only after roots ending in अ) इरे and इत्था (occasionally)	न्ति, न्ते, इरे

There is no distinction of conjugations and *padas* in Prâkrita.

The following changes take place before these terminations:—

(1) Roots ending in any vowel except अ have अ added on to them optionally ('स्वनत:' ॥ २ । ४ । ७० ॥ p. 185).

(2) Roots ending in उ change it to अव ('उवर्णस्याव:' ॥ २ । ४ । ६४ ॥ p. 195).

(3) Roots ending in इ and उ change them to ए and ओ respectively ('योरेङ्' ॥ २ । ४ । ६५ ॥ p. 194).

(4) Roots ending in ऋ change it to अर् ('अर् ऋ:' ॥ २ । ४ । ६६ ॥ p. 196).

(5) In the Present, the Future, the Potential &c. all personal terminations are optionally changed to ज्ज and ज्जा ('लड्लृटोश्च जर्ज्जरौ' ॥ २ । ४ । ३९ ॥ p. 186).

(6) In the Present, the Future, the Potential &c. in the case of roots ending in a vowel ज्ज and ज्जा are optionally inserted between the base and the terminations ('मध्ये चाजन्तात्' ॥ २ । ४ । ४० ॥ p. 186).

(7) The preceding अ is optionally changed to आ or to इ according to some before मि and before मो, म, and मु ('तु मौ' ॥ २ । ४ । १६ ॥ p. 187 and 'मोमुमुष्विच्च' ॥ २ । ४ । १७ ॥ p. 188).

(8) The preceding अ is optionally changed to ए before terminations of the Present, and the Imperative, and the Present Participle ('वा लड्लोट्छतृषु' ॥ २ । ४ । २० ॥ p. 187).

(9) The preceding अ is optionally changed to ए before ज्ज and ज्जा ('ज्जाज्जे' ॥ २ । ४ । २१ ॥ p. 188).

Vararuchi, Hemachandra, S'eshakṛishṇa, Simharâja, and Mârkaṇḍeya give the change of अ to ए before ज्ज and ज्जा as necessary and not optional. The MSS. of the Shaḍbhâshâchandrikâ as well as the MS. of Trivikrama, consulted by me, give the change as optional.

The forms of the Present Tense of हस् and भू are given at the end.

भूतार्थस्य सिहिअहि ॥ २ । ४ । २२ ॥ p. 189 and ईअ ईअ ॥ २ । ४ । २३ ॥ p. 190—

सि, हिअ, and हि are the terminations of the Imperfect, the Perfect, and the Aorist in the case of roots ending in a vowel and ईअ in the case of roots ending in a consonant. These terminations are of the 3rd Person Singular only. In other persons and numbers, the forms of the Present are used in the sense of the three Past tenses.

Thus the forms of भू from the substitute हो are होसि—होअसि; होहिअ—होअहिअ; होहि—होअहि (अभूत्, अभवत्, or बभूव). From हस् we have हसीअ (अहसत्, जहास, or अहसीत्).

Vararuchi and Mârkaṇḍeya give हीअ and Hemachandra and Simharâja सीअ, हीअ, and ही in place of सि, हिअ, and हि. S'eshakṛishna gives सी, ही, and हीअ. 'स्वरात् लङ्लुङ्लिटां सी ही हीअ ईअ हलन्ततः' प्राकृ० प्रका०.

The Terminations of the Futures are as under :—

1st Pers.	हामि, स्सामि, हिमि, हिस्सं	हामो—म—मु; स्सामो—म—मु; हिमो—म—मु
2nd Pers.	हिसि—हिसे	हिस्सा, हित्था; हिइत्था—हिह
3rd Pers.	हिइ—हिए	हिन्ति—हिन्ते—हिइरे

In the case of roots ending in a consonant they have अ added on to them by 'त्वनतः' and then change their अ to ए or इ before the above terminations.

e. g. होहामि, होस्सामि, होहिमि, होहिस्सं; हसेहामि—हसिहामि—हसेस्सामि—हसिस्सामि—हसेहिमि—हसिहिमि—हसेहिस्सं—हसिहिस्सं.

The following are the terminations of the Imperative and the Potential.

	Sing.	Plu.
1st Pers.	मु	मो
2nd Pers.	सु or हि	ह
3rd Pers.	दु or उ	न्तु

In the case of Sanskrit roots ending in a consonant which in Prâkṛita end in अ, the termination सु of the 2nd Pers. Sing. is either dropped or changed to इज्जहि, इज्जसु, or इज्जे optionally. In the Sûtra 'लुगिज्जहीज्जस्विज्जेतः' ॥ २ । ४ । १८ ॥ तु is to be supplied from the preceding Sûtra.

'सोत्सु हि' ॥ २ । ४ । ३७ ॥ p. 192—

The terminations of the conditional are in all persons and all numbers माण and न्त ('माणन्तौळ् च ळङः' ॥ २ । ४ । ४१ ॥ p. 193).

गमिरगु° ॥ ३ । १ । ९७ ॥ p. 196—

The Ms. of Trivikrama gives वरिअल (for परिअल), वरिअल्ल (for परिअल्ल) as substitutes for गम्.

Hema. gives बोल (for बोल्ल), णीलुक्क (for णिलुक्क), पच्चड्ड (for पच्छड्ड), and पच्छन्द (for वच्छद).

ईअइज्जौ यकः ॥ २ । ४ । ९१ ॥ p. 225—

The य of the Passive or the Impersonal form is changed to ईअ or इज्ज. Terminations are then added as in the case of the active form. जर् and जार् are substituted for terminations or placed between the base and the terminations as in the active form.

For Passive forms look at the end.

णिजदेदावावे ॥ २ । ४ । ११ ॥ p. 233—

The Causal affix णिच् is changed to अत्, एत्, आव, and आवे. Similarly, from हो, substitute of भू, we have होअइ, होएइ, हो-आवइ, होआवेइ as Cau. 3rd Pers. Sing.

It has also another form होअविइ by 'गुर्वादेरविर्वा' ॥ २ । ४ । १२ ॥ according to which अवि is optionally substituted for णिच् in the case of roots which have an initial long vowel.

अदेल्लुक्यात् खोरतः ॥ २ । ४ । १५ ॥ p. 236—

The initial अ of a root is changed to आ before अत्, एत्, and लुक् which are substituted for णिच्.

Some extend the scope of the Sûtra before आव and आवे also. On p. 237 read इत्था and हित्था wherever there is इद्धा and हिद्धा; for इत्था is the termination of the 2nd Pers. Plu. Present Tense, and हित्था of the 1st Pers. Plu. Future Tenses. MSS. and the printed edition in Telugu give इद्धा and हिद्धा; but they are clearly wrong.

Similarly, in Future forms the Mss. and the printed edition read हाव and हावाव before all terminations हिइ, सामि, स्सं,

सामो. These forms seem incorrect in view of the Sûtra 'एच्च क्त्वातुंतव्यभविष्यति' to which reference is made in the text itself on p. 238 l. 1. अ in these forms must be changed to इ.

3rd Pers.	हाविहिइ—हावेहिइ	हाविहिन्ति—न्ते—इरे— हावेहिन्ति—न्ते—इरे
	हावाविहिइ—हावावेहिइ	हावाविहिन्ति—न्ते—इरे; हावावेहिन्ति—न्ते—इरे
2nd Pers.	हाविहिसि—हावेहिसि हावाविहिसि—हावावेहिसि	हाविहिइत्था—ह; हावेहिइत्था—ह; हावाविहिइत्था—ह; हावावेहिइत्था—ह;
1st Pers.	हाविहामि—हिमि—स्सामि हिस्सं;	हाविहामो—म—मु;— हाविस्सामो—म—मु; हाविहिमो—म—मु
	हावेहामि—हिमि— स्सामि— हिस्सं;	हाविहिस्सा— हाविहित्था;
	हावाविहामि—हिमि— स्सामि—हिस्सं;	हावेहामो—म—मु; हावेस्सामो — म — मु; हावेहिमो—म—मु;
	हावावेहामि—हिमि— स्सामि—हिस्सं	हावेहिस्सा—हावेहित्था; हावाविहामो—म—मु; हावाविस्सामो—म—मु; हावाविहिमो—म—मु; हावाविहिस्सा—हित्था; हावावेहामो°—हावावेस्सामो° —हावावेहिमो°— हावावेहिस्सा—हित्था

लुगाविल्भावकर्मक्ते ॥ २ । ४ । १४ ॥ p. 243—

णिच् is either dropped or changed to आवि before passive or impersonal terminations and the past participle termination क्त.

Thus हो (substitute of भू) + णिच् + यक् + इच् or एच् = हो + य + इ or ए (when णिच् is dropped) = हो + ईअ + इ–ए or हो + इज्ज +

इ-ए = होईअइ—ए; होइज्जइ-ए; Impersonal Present 3rd Pers.—Sing. of the Causal of भू.

When णिच् is not dropped but changed to आवि we have हो + आव् + ईअ or इज्ज + इ—ए = होआवीअइ—ए or होआविज्जइ—ए; Imper. Pres. 3rd Pers. Sing. of the Cau. of भू.

From अनुभू we have अणुहो + णिच् + यक् + इ-ए = अणुहो + ईअ or इज्ज + इ-ए (when णिच् is dropped) or अणुहो + आव् + ईअ or इज्ज + इ-ए (when णिच् is changed to आव्) = अणुहोईअइ-ए or अणुहोइज्जइ-ए; अणुहोआवीअइ-ए or अणुहोआविज्जइ-ए.

The Mss. as well as the printed edition in Telugu characters give इअ instead of ईअ in all forms (अणुहोआविअन्ति, अणुहोआविअन्ते, अणुहोआविअइरे &c. in place of अणुहोआवीअन्ति, अणुहोआवीअन्ते, अणुहोआवीअइरे &c.). This seems to be wrong; since यक् is changed to ईअ and not इअ (ईअइज्जौ यकः ॥ २ । ४ । ९१ ॥ p. 225) and there is no Sûtra for changing ईअ into इअ. The Ms. of Trivikrama also gives short forms in इअ—काराविअइ, हासाविअइ. Hemachandra as well as S'eshakṛishṇa give forms in ईअ—कारीअइ—करावीअइ; हासीअइ—हसावीअइ. These instances are given in both Hemachandra's grammar and Prâkṛitachandrikâ.

Ps. 247-252. अतो ङसेर्डुदोडौ ॥ ३ । २ । २० ॥ p. 247—

With this Sûtra begins the treatment of the S'aurasenî dialect. The Sûtra means that in S'aurasenî, the Ablatives suffix ङसि is changed to दु or दो with the preceding vowel lengthened in the case of words ending in अ.

The following main points of difference between Mahârâshṭrî called Prâkṛita in the text and S'aurasenî should be noted:—

(1) In the case of words ending in अ, the Abl. terminations are दो and दु instead of ओ and उ as in the Prâkṛita.

रामादो—रामादु (for रामाओ—रामाउ—as in the Mahârâshṭri).

(2) त्, not initial and not conjunct, following a vowel, is in S'aurasenî changed to द् instead of being dropped as in the Prâkṛita.

e. g. पिदा—पिदरो (instead of पिआ—पिअरो as in the Prâkṛita).

Similarly, दीसदि, होदि, अन्तरिदं ।

(3) Sometimes त् even when conjunct is changed to द्.

e. g. णिच्छिन्दो (*i. e.* निश्चिन्तः), अंदेउरं (अन्तःपुरम्).

(4) र्य is changed to य्य instead of to ज्ज as in the Prâkṛita.

पर्यायः—पज्जाओ (प्रा०)—पय्याओ (शौर०). Similarly, अय्यउत्त.

(5) थ् is optionally changed to ध्. In the Prâkṛita it is changed to ह्.

कथा—कधा—कहा

प्रथा—पधा—पहा

(6) क्त्वा is changed to इअ and दूण.

भविअ, भोदूण or होदूण.

From कृ and गम् the forms are कदुअ and गदुअ in addition to करिअ—करिदूण, गमिअ—गमिदूण.

(7) ननु has णं and एव, एव्व.

(8) हञ्जे is a vocative particle of addressing a female friend.

(9) भू optionally substitutes भ instead of ह; भोदि, भोन्ति, भोन्ते, भोइरे &c., also होदि &c.

(10) In the Futures स्सि is prefixed instead of हि to the terminations of the Present Tense.

भोस्सिदि, भोस्सिन्ति—न्ते—इरे &c.

Pages 253-256. श्लो: श्लौ ॥ ३ । २ । ३६ ॥ p. 253—

Here begins the treatment of the Mâgadhî. The following are its striking features.

(1) The Mâgadhî has the same changes as the S'aurasenî.

In addition it has the following striking characteristics:—

(2) स् is changed to श् and र् to ल्.

(3) The Nom. Sing. termination is ए; the Gen. Sing. and Gen. Plu. optionally आह.

e. g. पुरुषः—पुलिशे; नरः—नले; हंसः—हंशे

रामस्य—लामाह—लामश्श

रामाणाम्—लामाह—लामाणं—ण.

(4) च्छ्, not initial, whether originally existing in the word or arrived at there by the operation of some Sûtra, is changed to श्च्—

पिच्छिलः—पिश्चिले । वत्सलः—वश्चले ।

(5) क्ष्, not initial, is changed to ᳵ क्—

यक्षः—यᳵके । राक्षसः—लाᳵकशे ।

(6) स् and ष्, when not initial and when conjunct are changed to स्. This change does not take place in the word ग्रीष्म—

प्रशस्तः—प्रशस्ते; हस्तः—हस्ते; शुष्कः—शुस्के; but ग्रीष्मः—गिंहे.

(7) न्य्, ण्य्, ज्ञ्, and ञ्ज् are changed to ञ्ञ्—

धन्यः—धञ्ञे; सामान्यः—सामञ्ञे; गण्यः—गञ्ञे; प्रज्ञः—पञ्ञे; धनञ्जयः—धणञ्ञए.

(8) ज्, य्, and द्य् are changed to य्—

समाजः—समाये; जयः—यये; हृद्यः—हिय्ये.

(9) ष्ट् and ट्ट् are changed to स्ट्—

सुष्ठु—सुस्टु; भट्टः—भस्टे; भट्टिनी—भस्टिणी.

(10) स्थ् and र्थ् are changed to स्त्—

उपस्थितः—उपस्तिदे; अर्थः—अस्ते.

(11) अहम् and वयम् are changed to हगे.

(12) स्था substitutes चिट्ठ—

चिट्ठदि—दे.

Pages 257-261. नो णनोः पैशाच्याम् ॥ ३ । २ । ४३ ॥ p. 257—

Now begins consideration of the Pais'âchî dialect.

The striking points of the dialect as distinguished from the Prâkṛita are as under:—

(1) ण् and न् are changed to न्. The teaching of the change of न् to न् means that it is not changed to ण् as in the Prâkṛita—रामेन.

(2) The Abl. termination after words ending in अ is changed to तु and तो and the preceding vowel lengthened—

रामातु—रामातो.

(3) न्य, ण्य, and ज्ञ are changed to ञ्ञ.

धन्यः—धञ्ञो; गण्यः—गञ्ञो; प्राज्ञः—पञ्ञो; कन्यका—कञ्ञआ; अभिमन्युः—अहिमञ्ञू; पुण्यम्—पुञ्ञं; संज्ञा—सञ्ञा.

(4) द् and ट् are changed to त् (त् is not changed to द्)—

मालातो—तु; गिरीतो—तु; तरूतो—तु; वहूतो—तु; रमतु; होतु; तामोतरो (दामोदरः); मतो (मदः).

(5) ळ् is changed to ळ्—
कमळो, कोमळो, &c.

(6) In यादृश and other words of the class, दृ is changed to ति—
यादृशः—यातिसो; तादृशः—तातिसो; &c.

(7) र्य, स्न, and ष्ट are respectively changed to रिअ, सिन, and सिट—
भार्या—भारिआ; स्नानं—सिनानं; कष्टम्—कसिटं.

(8) टु is optionally changed to तु—
कुटुम्बकम्—कुतुंबकं—कुडुंबकं, बटुकः—बतुको.

(9) य् in हृदय is necessarily changed to प्; हृदयम्—हितपं.

(10) श् and ष् are changed to स्—
शेषः—सेसो; वेषः—वेसो.

The Sûtra which teaches this, *viz.*, 'शषोः सः' ॥ ३ । २ । ४७ ॥ p. 258 is a counter-exception to the exception-Sûtra 'न प्रायोलुक्कादि°' ॥ ३ । २ । ६३ ॥ p. 259. The latter Sûtra teaches that the changes taught in the Prâkṛita by the Sûtras from 'प्रायो लुक् कग°' १ । ३ । ८ ॥ to 'छलुषट्छम्यन्त°' ॥ १ । ३ । ९० ॥ do not hold in the Pais'âchî dialect. Thus क्, ग्, च्, ज्, &c. are not dropped and we have एको, भागो, कुचो, गजो in the Pais'âchî. The Sûtra 'शोःसल्' ॥ १ । ३ । ८७ ॥ comes within this limit and therefore श् and ष् would not be changed to स् according to the Sûtra १ । ३ । ९० ॥. To prevent this, the Sûtra १ । ३ । ४७ ॥ is given.

If question is here raised that the Sûtras from १ । ३ । ८ ॥ to १ । ३ । ९० ॥ are not applicable to the Pais'âchî, this objection is answered by stating that शेषं प्राकृतवत् ॥ ३ । २ । २६ ॥ extends the operation of the Sûtras in question (from १ । ३ । ८ ॥ to १ । ३ । ९० ॥) to the Pais'âchî. To this an objection is raised that 'शेषं प्राकृतवत्' applies to the S'auraseni and not to the Pais'âchî. To this the reply is that 'शेषं शौरसेनीवत्' ॥ ३ । २ । ६२ ॥ applies to the Pais'âchî, and 'शेषं प्राकृतवत्' applies to the S'auraseni. The scope of the Sûtras of the Prâkṛita is extended to the S'auraseni dialect and the scope of the Sûtras of the S'auraseni to the Pais'âchî; and thus finally the scope of the Sûtras of the Prâkṛita is

extended to the Pais'âchî. In fine, the Sûtras from १ । ३ । ८ ॥ to १ । ३ । १० ॥ are applicable to the Pais'âchî dialect by the extension of the scope of the Sûtras relating to the S'aurasenî dialect of which the province is extended by the application of the Sûtras of the Prâkṛita language.

अतिदेश is extension of the operation of शास्त्र, कार्य, निमित्त, व्यपदेश, or रूप. It is thus explained by S'abarasvâmin in the Mîmaṁsâdars'ana:—

"अतिदेशो नाम ये परत्र विहिता धर्मास्तमतीत्यान्यत्र तेषां देशः। यथा देवदत्तस्य भोजनविधिं कृत्वा शालिसूपमांसापूपैर्देवदत्तो भोजयितव्य इति तमेव विधिं यज्ञदत्तेतिदिशति देवदत्तवद्यज्ञदत्तो भोजयितव्य इति । श्लोकमप्युदाहरन्ति—

प्रकृतात् कर्मणो यस्मात् तत्समानेषु कर्मसु ।
धर्मप्रदेशो येन स्यात् सोतिदेश इति स्थितिः ॥

इति ॥" pp. 12 and 13 of the Mimâṁsâdars'ana, Vol. II., Calcutta edition.

(11) ज्ञ of राजन् in all Sanskrit forms is changed to च्ञ्—
राज्ञः—राच्ञो.

(12) तद् and इदम् form their Mas. and Fem. Inst. Sing. as नेन, and नाये respectively—
नेन = तेन or अनेन; नाये = तया or अनया.

(13) क्त्वा is changed to तून—
रंतून, गंतून, हसितून, &c.

(14) ष्ट्वा found in Sanskrit forms ending in क्त्वा is changed to ट्टून or त्थून—
दृष्ट्वा—तट्टून or तत्थून; कृष्ट्वा—कट्टून—कत्थून.

(15) इच् and एच् have त् prefixed to them and not द् as in the S'aurasenî—
भोति, भवति—ते.

(16) In Futures इच् and एच् are changed to एय्य—
भोएय्य, भवेय्य (*i. e.* भविष्यति), भोरिंसति—ते—इरे (as in the S'aurasenî).

(17) The passive यक् is changed to इय्य—
भोइय्यति—ते; भविय्यति—ते; &c.

(18) कृ takes ईर् in place of यकृ—
कीरति—ते.

P. 262-263. **शो लस्तु चूलिकापैशाच्याम्** ॥ ३ । २ । ६४ ॥ p. 262—

Now begins the treatment of the Chulikâ Pais'âchî. The principal features are as under:—

(1) ग्, ज्, ड्, द्, ब्, घ्, झ्, ढ्, भ्, and भ् are changed respectively to क्, च्, ट्, त्, प्, ख्, छ्, ठ्, थ्, and फ्—
मार्गणः— मक्कनो; जीमूतः—चीमूतः; डमरुकः—टमलुको; दामोदरः—तामोतलो; बालः—पालो; मेघः—मेखो; निर्झरः—निच्छलो; गाढम्—काठं; धारा—थाला; भवः—फवो.

(2) According to some, the above changes do not take place when the letters ग्, ज्, &c. are initial and in the root युज्—
गती, घनो, जनो, &c., नियोजितं.

P. 264-286. **स्यम्यत उत्** ॥ ३ । ४ । २ ॥ p. 265—

This is the first Sûtra relating to the Apabhraṁs'a dialect. In the Apabhraṁs'a अ is changed to उ before सु and अम् (Nom. and Acc. Sing. affixes).

The following are the principal changes in the Apabhraṁs'a—

तु मो ब्वम् ॥ ३ । ३ । ३ ॥ p. 265—

(1) In the Apabhraṁs'a म्, not initial and not conjunct, and when following a vowel, is optionally changed to व्—
कमलम्—कमलु—कवलु; भ्रमरः—भवरु—भमरु.
The forms of राम are given at the end.

अचस्तथोखौ° ॥ ३ । ३ । २ ॥ p. 267—

(2) क्, ख्, त्, थ्, प्, and फ्, when not initial and not conjunct, and when following a vowel, are in the Apabhraṁs'a respectively changed to ग्, घ्, द्, ध्, ब्, and भ्—
लोकः—लोगु; काकः—कागु; मखः—मघु; विशिखः—विसिघु; सुतः—सुदु; नाथः—णाधु; शतपथः—सदबधु; कोपः—कोबु; तापः—ताबु; रेफः—रेभु; कफः—कभु.

(3) म्ह, substitute in the Prâkṛita for श्म्, ष्म् &c., is changed to म्भ—
ब्राह्मणः—बम्भणु; अश्मा—अम्भु; काश्मीरः—कम्भीरु.

(4) र्, when second member of a conjunct consonant, is optionally dropped—
प्रियः—पिउ—प्रिउ.

(5) In यादृश, तादृश, कीदृश, ईदृश, दृश is changed to अइस and the preceding vowel is dropped—

यादृशः—जइसु; तादृशः—तइसु; कीदृशः—कइसु; ईदृशः—अइसु.

(6) अन्यादृश is changed to अण्णाइस or अवराइस—

अन्यादृशः—अण्णाइसु or अवराइसु.

(7) In परस्पर, अ is inserted in the beginning—
परस्परः—अवरोवरु.

(8) अन्यथा and सर्व are changed to अनु and साह respectively—

अन्यथा—अनु; सर्वः—साहु; सव्वु also.

In regard to declensions the following general rules for the changes that terminations undergo should be carefully noted:—

(1) Nom. and Acc. terminations, Sing. and Plu., are dropped (सुसतोः ॥ ३ । ४ । १७ ॥).

(2) The ending vowels of nouns are shortened or lengthened generally before the case terminations (दिहो सुपि ॥ ३ । ४ । १ ॥).

(3) The Voc. Plu. termination is changed to हो; भिस्, and सु are changed to हिं (हो जस आमन्त्रणे ॥ ३ । ४ । १८ ॥ and हिं भिस्-सुपोः ॥ ३ । ४ । १९ ॥).

(4) The Gen. Sing. and Plu. terminations are generally dropped.

The forms of कइ and कारु, Mas. nouns ending in इ and उ, have similar changes in them. They are given at the end.

(5) The ending अ of nouns, preceded by क् or त् (क् of the स्वार्थ-वाचक suffix क and त् of the Past Participle त) is in the neuter gender changed to उं before सु and अम् (Nom. and Acc. Sing.) (क्तान्तस्यात उं स्वमोः ॥ ३ । ४ । २५ ॥).

(6) जस् and शस् are in the Neu. gender changed to इं (इं नपि ॥ ३ । ४ । २४ ॥).

अडडडुल्लाः स्वार्थिककलुक् च ॥ ३ । ३ । २९ ॥ p. 271—

अ and डित् suffixes डड (अड) and डुल्ल (उल्ल) are affixed to nouns and when they are affixed, the स्वार्थिक affix क (the affix क which gives no additional sense to the base, but is

affixed in the sense of the base itself) is dropped. When these affixes *i. e.* अ, डड, and डुल्ल, are not added, the स्वार्थिक suffix क remains.

e. g. अ—रामउं (In रामक=रामअ, अ is changed to उं by क्लान्त-स्यात उं स्वमोः); अड—रुक्खडु (वृक्षः 'स्वम्यत उत्'), उल्ल—रुक्खुल्ल (वृक्षः).

'जश्शसोरेइ' इति एइ—p. 276—

This reading, though found in P. and other MSS. does not seem correct. The Sûtra जश्शसोरेइ is applicable to एतद् and not to अदस्.

The reading should be जश्शसोः । ओइ ।

कथंयथातथा° ॥ ३ । ३ । ८ ॥ p. 278—

This Sûtra introduces changes that indeclinables undergo in the Apabhrams'a. They are as under:—

कथम्—किह—किध—किम—केम

यथा—जिह—जिध—जिम—जेम

तथा—तिह—तिध—तिम—तेम

यावत्—जाउं—जामहिं—जाम

तावत्—ताउं—तामहिं—ताम

सर्वत्र—सव्वेत्तहे

यत्र—जइ—जेत्थु (Hema. gives जत्तु also).

तत्र—तइ—तेत्थु (तत्तु also Hema.).

कुत्र—केत्थु

अत्र—एत्थु

इव—जणि—जणु—नं—नइ—नावइ—नाइ

इदानीम्—एव्वहि (एम्वहिं Hema.)

एव—जि

एवम्—एम (एम्व Hema).

नहि—नाहि (नाहिं Hema.).

प्रत्युत—पच्छलिउ (पच्चलिउ Hema.)

एवमेव—एमेइ (एम्वइ Hema.)

समं—समाणु

किल—किर

प्रायशः—पग्गिम—प्राइम—प्राउ—प्राइव (Hema. प्राइम्व and पग्गिम्व).

दिवा—दिवे

सह—सहुं

मा—मं

कुतः—कउ—कइ—तिह

अथवा—अहवइ

मनाक्—मणाउं

इतः—एत्तहे

पश्चात्—पच्छइ

ततः—तो

तदा—तो

अन्यथा—अनु

The terminations क्त्वा, तृ, and तव्य are changed as under:—

(1) क्त्वा (त्वा) is changed to इ, इउ, ए (Hema. इवि), and अवि—
कृत्वा = करइ—करइउ—करए—करअवि.

(2) त्वा is also changed to एप्पि, एप्पिणु, एपि, and एपिणु (Hema. gives एवि and एविणु).

करएप्पि—करएप्पिणु—करएपि—करएपिणु.

(3) तृ is changed to णअ (अणअ according to Hema. and the Prâkṛitarûpâvatâra which reads the Sûtra as तृनोऽणअल्).

भविता—होणउ

श्रोता—सुणउ

(4) तव्य is changed to एव्वइ, एप्पइ, and एव्व.

जेतव्यः—जेएव्वइ—जेएप्पइ—जेएव्व.

Hema. gives इएव्वउं, एव्वउं, and एवा as substitutes for तव्य.

(5) तुम् is changed to एवम्, अण, अणहं, and अणहिं and also to एप्पि, एप्पिणु, एपि, and एपिणु (एवि, एविणु Hema.).

The following suffixes are added as स्वार्थवाचक (expressive of the sense of the base itself).

(1) क (But क is dropped as shown above when अ, अड, and उल्ल are affixed).

(2) उ to पुनर्, विना, and ध्रुवम्.

पुणु, विणु, ध्रुवु.

(3) एं and अ to अवश्यम्—

अवासें, अवास (Hema. अवसें).

(4) अ and इ to परम् and एकशः respectively.

पर, एगसि (Hema. एक्कसि).

The following suffixes are added to nouns in the sense of purpose (तादर्थ्य):—

तणेण, तेँसि, तेसि, तेहिँ, केहिँ.

रामतणेण णमोक्कारो—रामार्थं नमस्कारः ।

The following are the changes in the तद्धित suffixes:—

(1) वतुप् is changed to एत्तुल and एवड after यावत्, तावत्, इयत्, and कियत् and the preceding syllable of these words is dropped:— इयान्—एत्तुलु—एवड्डु; कियान्—केत्तुलु—केवड्डु; यावत्—जेत्तुलु—जेवड्डु; तावत्—तेत्तुलु—तेवड्डु.

(2) त्व and तल are changed to प्पण.

पटुत्वम् }
पटुता } —पडुप्पणु

(3) छ after युष्मद् &c., is changed डार् (आर् which being डित्, the preceding टि —vowel or the consonant with the vowel before it—is dropped.

युष्मदीयः—तुम्हारु (य् is changed to त् and ष्म to म्ह by the Prâkṛita Sûtras which are applicable here by अतिदेश).

It is strange that Lakshmîdhara has given the Sûtras तव्यस्य एव्वइएप्पइएव्वाः ॥ ३ । ३ । १७ ॥ and तृनो णअल्ल ॥ ३ । ३ । २२ ॥ in the section in which the changes of the Taddhita suffixes are given. The reason seems to be, however, that though they (तव्य and तृ) are Kṛit suffixes they do not make the nouns they form indeclinable. Words ending in तव्य and तृ are nouns and therefore taken up here in the Subanta Section.

तिङन्तप्रक्रिया—p. 284—

Lastly comes the conjugational forms.

The following are the changes that terminations undergo:-

(1) 3rd Pers. Plu. Term. Present is optionally हिं.
(2) 2nd Pers. Sing. Term. present is optionally हि.
(3) 2nd Pers. Plu. Term. Pres. is optionally हु.
(4) 1st Pers. Sing. Term. Pres. is optionally उ.
(5) 1st Pers. Plu. Term. Pres. is optionally हुं.
(6) स्य of the Futures is changed to स.

(7) 2nd. Pers. Sing. Imperative Term. is changed to इ, उ, or ए. The following are the substitutes for roots:—

(1) भू in the sense of 'To be enough' takes बहुच्छ (हुच्च according to Hema.).

(2) व्रज् takes वञ्ञ (वुञ according to Hema.).

(3) ब्रू takes बुव (optionally according to Hema.)

(4) दृश् has पस्स and ग्रहू, गण्ह (गृण्ह according to Hema.).

(5) तक्ष् has छोल्ल.

(5) क्रिये (कृ Pas.) has कीसु.

Mârkaṇḍeya treats two subdivisions of the Apabhrams'a which has many divisions according to the countries in which they are spoken ('षष्ठोऽत्र भूरिभेदो देशविशेषादपभ्रंशः' रुद्रट). These two divisions are Nâgara and Vrâchaḍa. According to him the following are the substitutes of roots:—

वद्—बोल्ल; दृश्—पुम्म or देक्ख, दृश् Causal—दाक्खव; आचक्ष्—चक्ख; स्था—थक्क; ग्रहू——गुण्ह; कृञ्—कर; व्रज्—वञ्च; प्रविश्—पसव; आश्लिष्—आरुण्ण; मुच्—मुक्क—मुअ—मुल्ल—मुञ्च—मोअ; तिम् and स्तिम्—तिअ; स्था causal—ठव; आनी—आणाव.

व्राचड Apabhrams'a is the one used in Sindh. Of this the following are the chief characteristics:—

(1) य् is prefixed to च् and ज्
य्चलइ, य्जसइ

(2) ष् and स् are changed to श्
माणुशो, दाशो

(3) खड्ग is changed to खण्डु

(4) वृष् is changed to वहू and ब्रू to बो.

Appendix Containing Sûtras in an Alphabetical order.

र

थ

द

An Appendix Containing the *Sûtras* in order.

1st ADHYÂYA

1st PÂDA

१ सिद्धिर्लोकाच्च ७

२ अनुक्तमन्यशब्दानुशासनवत् ९

३ संज्ञाप्रत्याहारमयी वा १०

४ सुप्स्वादिरन्त्यहला १०

५ हो ह्रस्वः ११

६ दिर्दीर्घः ११

७ शषसाः शुः ११

८ सः समासः ११

९ आदिः खुः ११

१० गो गणपरः १२

११ द्वितीयः फुः १२

१२ संयुक्तं स्तु १२

१३ तु विकल्पे १२

१४ प्रायो लिति न विकल्पः १२

१५ शिति दीर्घः १३

१६ सानुनासिकोच्चारं ङित् १३

1 १७ बहुलम् १३

2 १८ दिह्रौ मिथस्से ४६

3 १९ सन्धिस्त्वपदे १३

4 २० न यण् १८

5 २१ एङः १८

6 २२ शेषेच्यचः १८

7 २३ तिङः १९

8 २४ लोपः २०

9 २५ अन्त्यहलोश्रदुदि १५

10 २६ निर्दुरि वा ५२

11 २७ अन्तरि च नाचि ५३

12 २८ शिरलुङ् नपुनरि तु १५६

13 २९ अविद्युति ड्रियामाल् १३०

14 ३० रो रा १३०

15 ३१ हः क्षुत्ककुभि १२३

16 ३२ धनुषि वा १२९

---

1 बहुलम् ॥ ८।१।२ ॥ 2 दीर्घह्रस्वौ मिथो वृत्तौ ॥ ८।१।४ ॥ 3 Corresponding Sûtras from Hemachandra's Prâkṛita Grammar are given in the Foot-note.. पदयोः सन्धिर्वा ॥ ८।१।५॥ 4 न युवर्णस्यास्वे ॥ ८।१।६ ॥ 5 एदोतौः स्वरे ॥ ८।१।७ ॥ 6 स्वरस्योद्वृत्ते ॥ ८।१।८ ॥ 7 त्यादेः ॥ १।९ ॥ 8 लुक् ॥ १।१० ॥ 9 अन्त्यव्यञ्जनस्य ॥ १।११ ॥ and न श्रदुदोः ॥ १।१२ ॥ 10 निर्दुरो वा ॥ १।१३ ॥ 11 स्वरेन्तरश्च ॥ १।१४ ॥ 12 नात्पुनर्यादाइ वा ॥ १।६५ ॥ 13 स्त्रियामादविद्युतः ॥ १।१५ ॥ 14 रो रा ॥ १।१६ ॥ 15 क्षुधो हा ॥ १।१७ ॥ and ककुभो हः ॥ १।२१ ॥ 16 धनुषो वा ॥ १।२२ ॥

1 ३३ सशाशिषि १३४
2 ३४ स आयुरप्सरसोः १३५
3 ३५ दिक्‌ प्रावृषि १२९
4 ३६ शरदामल्‌ १२४
5 ३७ तु सविखणभवंतजम्मणमहंताः १२३
३८ यत्तत्सम्यग्विष्वक्पृथको मल्‌ १५१
6 ३९ मोचि वा १६
7 ४० बिन्दुल्‌ २२
8 ४१ हलि ङञणनानाम्‌ ५३
9 ४२ स्वरेभ्यो वक्रादौ ५३
10 ४३ क्त्वासुपोस्तु सुणात्‌ २३
11 ४४ लुङ्‌ मांसादौ ५४
४५ संस्कृतसंस्कारे ५५
12 ४६ डे तु किंशुके ५५
13 ४७ वर्गेन्त्यः ५४
14 ४८ विंशतिषु त्या श्लोपल्‌ ५५
15 ४९ स्नमदामशिरोनभो नरि १२२
16 ५० **शरत्प्रावृट्**
17 ५१ अक्ष्यर्थकुलाद्या वा ५५
18 ५२ क्लीबे गुणगाः ५६
19 ५३ स्त्रियामिमाञ्जलिगाः ५६

1st Adhyâya, 2nd Pâda.

20 १ निष्पत्योरोत्परी माल्यस्थोर्वा ५६
21 २ आदेः ५६
22 ३ लुगव्ययत्यदाद्यात्‌ तदच्चः १५६
23 ४ वालाब्वरण्ये १०८
24 ५ अपेः पदात्‌ १५४
25 ६ इतेः १५५
25 ७ तोचः १५५

---

१ Rules not found in the text but occurring in the Ms. of Trivikramaprākritavyâkaraṇavṛitti consulted by me are put in black type. 'शरत्प्रावृट्छब्दौ पुंसि प्रयोक्तव्यौ । सरओ । पाउसो' ।

---

1 These words are placed by Hemachandra under गौणादि's. *Vide* कुमारपालचरित, Bombay Sans. Series, Appendix, p. 72. 2 आयुरप्सरसोर्वा ॥ १।२० ॥ 3 दिक्प्रावृषोः सः ॥ १।१९ ॥ 4 शरदादेरत्‌ ॥ १।१८ ॥ 5 These words are placed by Hemachandra under गौणादि's. *Vide* कुमारपालचरित, Bombay Sans. Series, Appendix, p. 72. 6 वा स्वरे मश्च ॥ १।२४॥ 7 मोनुस्वारः ॥१।२३ ॥ 8 ङञणनो व्यञ्जने ॥ १।२५ ॥ 9 वक्रादावन्तः ॥ १।२६ ॥ 10 क्त्वास्यादेर्णस्वोर्वा ॥ १।२७ ॥ 11 मांसादेर्वा ॥ १।२९ ॥ 12 किंशुके वा ॥ १।८६ ॥ 13 वर्गेन्त्यो वा ॥१।३०॥ 14 विंशत्यादेर्लुक्‌ ॥ १।२८॥ 15 स्नमदामशिरोनभः ॥ १।३२ ॥ 16 प्रावृट्शरत्तरणयः पुंसि ॥ १।३१ ॥ 17 वाक्ष्यर्थवचनाद्याः ॥ १।३३ ॥ 18 गुणाद्याः क्लीबे वा ॥ १।३४ ॥ 19 वेमाञ्जल्याद्याः स्त्रियाम्‌ ॥ १।३५ ॥ 20 निष्प्रती ओत्परी माल्यस्थोर्वा ॥ १।३८ ॥ 21 आदेः ॥१।३९॥ 22 त्यदाद्यव्ययात्‌ तत्स्वरस्य लुक्‌ ॥ १।४० ॥ 23 वालाब्वरण्ये लुक्‌ ॥ १।६६ ॥ 24 पदादपेर्वा ॥ १।४१ ॥ 25 इतेः स्वरात्‌ तश्च द्विः ॥ १।४२ ॥

1	८ शोर्लुप्तयवरशोर्दिः २०,५७	17	२४ पारावते तु फोः ५९
2	९ हे दक्षिणेस्य ४२	18	२५ उत्करवल्लीद्वारमात्रचि ५९
3	१० तु समृद्ध्यादौ ३५,५७	19	२६ शय्यादौ[1]
4	११ स्वप्नादाविल् ५७	20	२७ त्वार्द्रे उदोत् १११
5	१२ पक्वाङ्गारललाटे तु ५८	21	२८ स्वपि २१८
6	१३ सप्तपर्णे फोः ८३	22	२९ ओदाल्यां पङ्क्तौ १०२
7	१४ मध्यमकतमे च ३०	23	३० फोः परस्परनमस्कारे ५९
8	१५ हरे त्वी ५८	24	३१ पद्मे मि ५१
9	१६ उल्ध्वनिगवयविष्वचि वः ५८	25	३२ त्वर्पौ ५९
10	१७ ज्ञो णोभिज्ञादौ ४५	26	३३ ईल्खल्वाटस्त्यान आतः ६०
11	१८ स्तावकसास्ने ५८,९९	27	३४ इत्तु सदादौ ६०
12	१९ चण्डखण्डिते णा वा ५८	28	३५ आचार्ये चो ह्रश्च ६०
13	२० प्रथमे प्थोः २९	29	३६ श्यामाके मः[2]
14	२१ आर्यायां र्यः श्वश्र्वामूल् ९९	30	३७ न वाव्ययोत्खातादौ ६०
15	२२ आसारे तु ५८	31	३८ घञि वा ६१
16	२३ तोन्तर्येल् ५९	32	३९ स्वरस्य बिन्दुमि ५४

१ 'शय्यादावादेरवर्णस्य एत्वं भवति। पृथग्योगान्नित्यम्। सेज्जा। शय्या। एद्ध। अत्र। गेज्झं। ग्राह्यम्। गेन्दुअं। कन्दुकमित्यादि॥' २ 'ह इत्यनुवर्तते। श्यामाके मकारस्यातः ह्रस्वो भवति। सामओ।'

1 लुप्तयरवशषसां शषसां दीर्घः ॥१४३॥ 2 दक्षिणे हे ॥ १४५ ॥ 3 अतः समृद्ध्यादौ वा ॥ १४४ ॥ 4 इः स्वप्नादौ ॥ १४६ ॥ 5 पक्वाङ्गारललाटे वा ॥ १४७ ॥ 6 सप्तपर्णे वा ॥ १४९ ॥ 7 मध्यमकतमे द्वितीयस्य ॥ १४८ ॥ 8 ईर्हरे वा ॥ १५१ ॥ 9 ध्वनिविष्वचोरुः ॥ १५२ ॥ and गवये वः ॥ १५४ ॥ 10 ज्ञो णत्वेभिज्ञादौ ॥ १५६ ॥ 11 उः सास्नास्तावके ॥ १७५ ॥ 12 चण्डखण्डिते णा वा ॥ १५३ ॥ 13 प्रथमे पथोर्वा ॥ १५५ ॥ 14 आर्यायां र्यः श्वश्र्वाम् ॥ १७७ ॥ 15 उद्वासारे ॥ १७६ ॥ 16 तोन्तरि ॥ १६० ॥ 17 पारावते रो वा ॥ १८० ॥ 18 वल्ल्युत्करपर्यन्ताश्चर्ये वा ॥ १५८ ॥, द्वारे वा ॥ १७९ ॥, and मात्रटि वा ॥ १८१ ॥ 19 एच्छय्यादौ ॥ १५७ ॥ 20 उदोद्वार्द्रे ॥ १८२ ॥ 21 स्वपावुच्च ॥ १६४ ॥ 22 ओदाल्यां पङ्क्तौ ॥ १८३ ॥ 23 नमस्कारपरस्परे द्वितीयस्य ॥ १६२ ॥ 24 ओत्पद्मे ॥ १६१ ॥ 25 वार्पौ ॥ १६३ ॥ 26 ईःस्त्यानखल्वाटे ॥ १७४ ॥ 27 इः सदादौ वा ॥ १७२ ॥ 28 आचार्ये चोच्च ॥ १७३ ॥ 29 श्यामाके मः ॥ १७१ ॥ 30 वाव्ययोत्खातादावदातः ॥ १६७ ॥ 31 घञ्वृद्धेर्वा ॥ १६८ ॥ 32 ह्रस्वोमि ॥ ३।३६ ॥

1 ४० संयोगे २८,६१
2 ४१ त्वेदितः ६१,१११
3 ४२ मिरायां लित् १००
4 ४३ मूषिकविभीतकहरिद्रापथि-पृथिवीप्रतिश्रुत्सत् ६२
5 ४४ रस्तित्तिरौ ८८
6 ४५ इतौ तो वाक्यादौ १५५
7 ४६ वेड्डुदशिथिलयोः ६२
४७ णिम्माणं णिम्मिअं ६२
8 ४८ उ युधिष्ठिरे ६२
9 ४९ द्विनीक्षुप्रवासिषु ६२
10 ५० तु निर्झरद्विधाकृञोरोन्ना ६३
11 ५१ ईतः काश्मीरहरीतक्योर्लालौ ४२
12 ५२ गभीरग इत् ६३
12 ५३ वा पानीयगे ६३
13 ५४ उल् जीर्णे ६३
14 ५५ तीर्थे ह्यूल् ४१
15 ५६ विहीनहीने वा ६४
16 ५७ एल्पीडनीडकीदृशपीयूष-विभीतकेदृशापीडे ६२
17 ५८ त्वदुत उपरिगुरुके ६४
18 ५९ मुकुलादौ ६४
19 ६० रोभ्रुकुटीपुरुषयोरित् १९
20 ६१ क्षुत ईत् १११
21 ६२ दोदोनुत्साहोत्सन्न ऊच्छसि २०,३४
22 ६३ दुरो रलुकि तु ५३,७३
23 ६४ सुभगमुसले ६५
24 ६५ ह्रश्चौत्कुतूहले ७२
25 ६६ स्तौ ३२,६५
26 ६७ सूक्ष्मेद्वोतः ४३
27 ६८ अल् दुकूले ११२
28 ६९ ईदुद्व्यूढे ६५

---

1 ह्रस्वः संयोगे ॥ १।८४ ॥ 2 इत एद्वा ॥ १।८५ ॥ 3 मिरायाम् ॥ १।८७ ॥ 4 पथिपृथिवीप्रतिश्रुन्मूषिकहरिद्राविभीतकेष्वत् ॥ १।८८ ॥ 5 तित्तिरौ रः ॥ १।९० ॥ 6 इतौ तो वाक्यादौ ॥ १।९१ ॥ 7 शिथिलेङ्गुदे वा ॥ १।८९ ॥ 8 युधिष्ठिरे वा ॥ १।९६ ॥ 9 द्विन्योरुत् ॥ १।९४ ॥ and प्रवासीक्षौ ॥ १।९५ ॥ 10 वा निर्झरे ना ॥ १।९८ ॥ and ओच्च द्विधाकृगः ॥ १।९७ ॥ 11 हरीतक्यामीतोत् ॥ १।९९ ॥ and आत्कश्मीरे ॥ १।१०० ॥ 12 पानीयादिष्वित् ॥ १।१०१ ॥ गभीरादि's are included in the पानीयादि's. 13 उज्जीर्णे ॥ १।१०२ ॥ 14 तीर्थे हे ॥ १।१०४ ॥ 15 ऊर्हीनविहीने वा ॥ १।१०३ ॥ 16 एत्पीयूषापीडविभीतककीदृशेदृशे ॥ १।१०५ ॥ and नीडपीठे वा ॥ १।१०६ ॥ 17 वोपरौ ॥ १।१०८ ॥ and गुरौ के वा ॥ १।१०९ ॥ 18 उतो मुकुलादिष्वत् ॥ १।१०७ ॥ 19 इर्भ्रुकुटौ ॥ १।११० ॥ and पुरुषे रोः ॥१।१११ ॥ 20 ईः क्षुते ॥ १।११२॥ 21 अनुत्साहोत्सन्ने त्सच्छे ॥ १।११४ ॥ 22 लुकि दुरो वा ॥ १।११५ ॥ 23 ऊत् सुभगमुसले वा ॥ १।११३ ॥ 24 कुतूहले वा ह्रस्वश्च ॥ १।११७ ॥ 25 ओत् संयोगे ॥ १।११६ ॥ 26 अदूतः सूक्ष्मे वा ॥ १।११८ ॥ 27 दुकूले वा लश्च द्विः ॥ १।११९ ॥ 28 ईर्वोद्व्यूढे ॥ १।१२० ॥

1 ७० उल्कण्डूयतिहनूमद्वातुले ६५
2 ७१ वा मधूके ११२
3 ७२ इदेन्नूपुरे ११२
4 ७३ ओल्स्थूलातूणमूल्यतूणीरकूर्पर-गुलूचीकूश्माण्डीताम्बूलीषु ६५
5 ७४ ऋतोत् ३०
6 ७५ आद्वा मृदुत्वमृदुककृशासु ११२
7 ७६ इल् कृपगे १३,६६
8 ७७ शृङ्गमृगाङ्कमृत्युधृष्टमसृणेषु वा ६६
9 ७८ पृष्ठेनुत्तरपदे ५६
10 ७९ उद्वृषभे वुः ६७
11 ८० वृन्दारकनिवृत्तयोः ६७
12 ८१ ऋतुगे ६७
13 ८२ गौणान्त्यस्य ११२
14 ८३ इदुन्मातुः १०८
15 ८४ वृष्टिपृथङ्मृदङ्गनमृकवृष्टे ६७
16 ८५ तु बृहस्पतौ ८९
17 ८६ उदूदोल् मृषे १५२
18 ८७ वृन्त इदेङ् १११
19 ८८ ढिरादृते
20 ८९ दृप्तेरि सा ६७
21 ९० केवलस्य रिः ३४,६८
22 ९१ दृश्यक्सक्विनि ३४
23 ९२ ऋतुऋजुऋणऋषिऋषभे वा६८
24 ९३ क्लृप्त इलिः ६८
25 ९४ चपेटकेसरदेवरसैन्यवेदनास्वे-चस्त्विवत् ६८
26 ९५ सैन्धवशनैश्चरे ६८
27 ९६ त्वत्सरोरुहमनोहरप्रकोष्ठा-तोद्यान्योन्ये वश्च क्तोः ६८
28 ९७ कौक्षेयक उत् ६९

---

१ 'आदृते ऋतः ढिरादेशो भवति। आढिओ। आदृतः।'

---

1 उर्भ्रूहनूमत्कण्डूयवातूले ॥ १।१२१ ॥ 2 मधूके वा ॥ १।१२२ ॥ 3 इदेतौ नूपुरे वा ॥ १।१२३ ॥ 4 ओत्कूष्माण्डीतूणीरकूर्परस्थूलताम्बूलगुडूचीमूल्ये ॥ १।१२४ ॥ and स्थूणातूणे वा ॥ १।१२५ ॥ 5 ऋतोत् ॥ १।१२६ ॥ 6 आत् कृशामृदुकमृदुत्वे वा ॥ १।१२७ ॥ 7 इत् कृपादौ ॥ १।१२८ ॥ 8 मसृणमृगाङ्क-मृत्युशृङ्गधृष्टे वा ॥ १।१३० ॥ 9 पृष्ठे वानुत्तरपदे ॥ १।१२९ ॥ 10 वृषभे वा वा ॥ १।१३३ ॥ 11 निवृत्तवृन्दारके वा ॥ १।१३२ ॥ 12 उदृत्वादौ ॥ १।१३१ ॥ 13 गौणान्त्यस्य ॥ १।१३४ ॥ 14 मातुरिद्वा ॥ १।१३५ ॥ 15 इदुतौ वृष्टवृष्टि-पृथङ्मृदङ्गनप्तृके ॥ १।१३७ ॥ 16 वा बृहस्पतौ ॥ १।१३८ ॥ 17 उदूदोन्मृषि ॥ १।१३६ ॥ 18 इदेदोद्वृन्ते ॥ १।१३९ ॥ 19 आदृते ढिः ॥ १।१४३ ॥ 20 अरिर्दृप्ते ॥ १।१४४ ॥ 21 रिः केवलस्य ॥ १।१४० ॥ 22 दृशः क्विप्टक्सकः ॥ १।१४२ ॥ 23 ऋणर्ज्वृषभर्त्वृषौ वा ॥ १।१४१ ॥ 24 लृत इलिः क्लृप्तक्लृन्ने ॥ १।१४५ ॥ 25 एत इद्वा वेदनाचपेटादेवरकेसरे ॥ १।१४६ ॥ and सैन्ये वा ॥ १।१५० ॥ 26 इत् सैन्धवशनैश्चरे ॥ १।१४९ ॥ 27 ओतोद्वान्योन्यप्रकोष्ठातोद्य-शिरोवेदनामनोहरसरोरुहे क्तोश्च वः ॥ १।१५६ ॥ 28 कौक्षेयके वा ॥ १।१६१ ॥

1 ९८ शौण्डगे ६९[1]
2 ९९ गैव्यउदाइत् ९६[2]
3 १०० ऊ स्तेने वा ६९[3]
4 १०१ सोच्छ्वासे ६९[4]
5 १०२ ऐच्च एङू[5]
6 १०३ अइ तु वैरादौ ६९[6]
7 १०४ दैत्यादौ ६९[7]
8 १०५ नाव्यावः १०९[8]
9 १०६ गौरव आत् ७०[9]
10 १०७ पौरगे चाउत् ७०[10]
11 १०८ उच्चैर्नीचैसोरअः १५१[11]
12 १०९ ई धैर्ये ४०[12]
११० वा पुआद्याद्याः १७५

1st Adhyâya, 3rd Pâda.

13 १ एत् साञ्झला त्रयोदशगेचः ७०[13]
14 २ कैदले तु[14]
15 ३ कर्णिकारे फोः ७१[15]
16 ४ नवमालिकाबदरनवफलिका-पूगफलपूतर ओल् ७१[16]
17 ५ तु मयूरचतुर्थचतुर्वारचतुर्दश-चतुर्गुणमयूखोलूखलसुकुमारो-दूखललवणकुतूहले ७१[17]
18 ६ निषण्ण उमः ७२[18]
19 ७ अस्तोरखोरचः ७२[19]

---

१ शौण्डगेषु. Ms. Variants in the readings of the Sûtras as found in the Ms. consulted by me are marked in the foot-note as Ms. २ गव्यउदाइल् Ms.–'गोशब्दे एचः अउ आइ इत्येतौ भवतः । एतयोरादेर्विकल्पः । द्वितीयस्य लित्वान्नित्यम् । गऊ एसा । गाई' । ३ 'ऐच एङादेशो भवति यथासंख्यम् । शैलः । सेलो । त्रैलोक्यम् । तेलोक्कं । ऐरावणः । एरावणो । कैलासः । केलासो । वैद्यः । वेज्जो । कैटभः । केडवो । वैदग्ध्यम् । वेअद्धं । वैधव्यम् । वेहव्वं । ओ । कौमुदी । कोमुई । यौवनम् । जोव्वणं । कौस्तुभः । कोत्थुहो । कौशाम्बी । कोसंबी । क्रौञ्चः । कोंचो । कौशिकः । कोसिओ ।' ४ " 'एत् साञ्झला–' इत्यनुवर्तते । कदले आदेरचः परेण स्वरव्यञ्जनेन सह एत्वं भवति । केलं । कअलं । केली । कअली ॥"

---

1 उत्सौन्दर्यादौ ॥ १।१६० ॥ (सौन्दर्यादि's are placed under शौण्डादि's in the text, while the reverse is the case in Hemachandra's work). 2 गव्यउ आअः ॥ १।१५८ ॥ 3 ऊः स्तेने वा ॥ १।१४७ ॥ 4 ऊत्सोच्छ्वासे ॥ १।१५७ ॥ 5 ऐत एत् ॥ १।१४८ ॥ 6 वैरादौ वा ॥ १।१५२ ॥ 7 अइ-दैत्यादौ च ॥ १।१५१ ॥ 8 नाव्यावः ॥ १।१६४ ॥ 9 आच्च गौरवे ॥ १।१६३ ॥ 10 अउः पौरादौ च ॥ १।१६२ ॥ 11 उच्चैर्नीचैस्यअः ॥ १।१५४ ॥ 12 ईद्धैर्ये ॥ १।१५५ ॥ 13 एत् त्रयोदशादौ स्वरस्य सस्वरव्यञ्जनेन ॥ १६५ ॥ 14 वा कदले ॥ १।१६७ ॥ 15 वेतः कर्णिकारे ॥ १।१६८ ॥ 16 ओत्पूतरबदरनव-मालिकानवफलिकापूगफले ॥ १।१७० ॥ 17 न वा मयूखलवणचतुर्गुणचतुर्थचतु-र्दशचतुर्वारसुकुमारकुतूहलोदूखलोलूखले ॥ १।१७१ ॥ 18 उमो निषण्णे ॥ १।१७४ ॥ 19 स्वरादसंयुक्तस्यानादेः ॥ १।१७६ ॥

1 ८ प्रायो लुक् कगचजतदपयवाम् १४
2 ९ नात्पः १४
3 १० यश्रुतिरः १४
4 ११ कामुकयमुनाचामुण्डातिमुक्तके मो ङलुक्[1]
5 १२ खोपुष्पकुब्जकर्परकीले कोः ७२
6 १३ छागशृङ्खलकिराते लकचाः ७२
7 १४ वैकादौ गः ६८,७३
8 १५ खोः कन्दुकमरकतमदकले ७३
9 १६ पुन्नागभागिनीचन्द्रिकासु मः ७३
10 १७ शीकरे तु भेह्रौ[2] ७३
11 १८ ऊत्वे सुभगदुर्भगे वः ७३
12 १९ निकषस्फटिकचिकुरे हः ७४
13 २० खघथधभाम् १८
14 २१ ढः पृथकि तु १५२
15 २२ चोः खचितपिशाचयोः सल्लौ ७४
16 २३ झो जटिले ७४
17 २४ टोर्बडिशादौ लः ७४
18 २५ स्फटिके ७४
19 २६ लैरंकोटे[3]
20 २७ ढः कैटभशकटसटे ७४
21 २८ ठः ७५
22 २९ पिठरे हस्तु रश्च ढः ७५
23 ३० लल् डोनुडुगे ७५
24 ३१ टो डः ५४,७५
25 ३२ वेतस इति तोः ५८,७५

---

१ कामुकादिषु मकारस्य लुग्भवति । ङानुबन्धत्वाच्छेषस्य स्वरस्य सानुनासिक उच्चारः। कामुकः । काउँओ । यमुना । जउँणा । चामुण्डा । चाउँडा । अतिमुक्तकः । अति॰उँतअं । क्वचिदतिउत्तयमिति च दृश्यते । The Sûtra is mentioned in the text on p. 13. २ हभौ Ms. ३ अंकोटे टोर्लैत्वं भवति । रित्वाद्वित्वम् । अंकोल्लतेल्लं । The Sûtra is referred to on p. 12 of the text.

---

1 कगचजतदपयवां प्रायो लुक् ॥ १।१७७ ॥ 2 नावर्णात्पः ॥ १।१७९ ॥ 3 अवर्णो यश्रुतिः ॥ १।१८० ॥ 4 यमुनाचामुण्डाकामुकातिमुक्तके मोनुनासिकश्च ॥ १।१७८ ॥ 5 कुब्जकर्परकीले कः खोपुष्पे ॥ १।१८१ ॥ 6 छागे लः ॥ १।१९१ ॥, शृङ्खले खः कः ॥ १।१८९ ॥, and किराते चः ॥ १।१८३ ॥ 7 Not traced. 8 मरकतमदकले गः कन्दुके त्वादेः ॥ १।१८२ ॥ 9 पुन्नागभागिन्योर्गो मः ॥१।१९०॥ and चन्द्रिकायां मः ॥ १।१८५ ॥ 10 शीकरे भहौ वा ॥ १।१८४ ॥ 11 ऊत्वे दुर्भगसुभगे वः ॥ १।१९२ ॥ 12 निकषस्फटिकचिकुरे हः ॥ १।१८६ ॥ 13 खघथधभाम् ॥ १।१८७ ॥ 14 पृथकि धो वा ॥ १।१८८ ॥ 15 खचितपिशाचयोश्चः सल्लौ वा ॥ १।१९३ ॥ 16 जटिले जो झो वा ॥ १।१९४ ॥ 17 डो लः ॥ १।२०२ ॥ and चपेटापाटौ वा ॥ १।१९८ ॥ 18 स्फटिके लः ॥ १।१९७ ॥ 19 अंकोठे ल्लः ॥ १।२०० ॥ 20 सटाशकटकैटभे ढः ॥ १।१९६ ॥ 21 ठो ढः ॥ १।१९९ ॥ 22 पिठरे हो वा रश्च डः ॥ १।२०१ ॥ 23 डो लः ॥ १।२०२ ॥ 24 टो डः ॥ १।१९५ ॥ 25 इत्वे वेतसे ॥ १।२०७ ॥

1 ३३ प्रतिगेप्रतीपगे ७६
2 ३४ दंशदह्योः १९६
3 ३५ दम्भदरदर्भगर्दभदष्टदशनदग्धदाहदोहददोलादण्डकदने तु ७६
4 ३६ तुच्छे चच्छौ ७६
5 ३७ टल् त्रसरवृन्ततूवरतगरे ७६
6 ३८ हः कातरककुदवितस्तिमातुलुङ्गेषु[1] ७७
6 ३९ तु वसतिभरते ७७
7 ४० लः पलितनितम्बकदम्बे ७७
8 ४१ दोहदप्रदीपशातवाहनातस्याम् ७७
9 ४२ रल् सप्तत्यादौ ७७
10 ४३ अद्रुमे कदल्याम् १०६
11 ४४ कदर्थिते खोर्वः ३६
12 ४५ पीते ले वा ७८
13 ४६ डो दीपि १९६
14 ४७ ढः पृथिव्यौषधनिशीथे ७८
15 ४८ प्रथमशिथिलमेथिशिथिरनिषधेषु[2] २९
16 ४९ र्णो दिना रुदिते ७८
17 ५० **[3]णो वातिमुक्तके**
17 ५१ गर्भिते ७८
18 ५२ नः ७८
19 ५३ आदेस्तु ७८
20 ५४ नापिते हः ७८
21 ५५ पो वः १४,७९
22 ५६ फः पाटिपरिघपरिखापरुषपनसपारिभद्रेषु ७९,
23 ५७ नीपापीडे मो वा ७९
24 ५८ रल्पापर्धौ १०३
25 ५९ प्रभूते वः ७९
26 ६० फस्य भहौ वा ८०

---

१ °लुङ्गे Ms. २ °निषधे Ms. ३ अतिमुक्तके तोर्णत्वं वा भवति । अणिउंतअं । अइउंतअं । अइउलअं । अइओंतअं ।

---

1 प्रत्यादौ डः ॥ १।२०६ ॥ 2 दंशदह्योः ॥ १।२१८ ॥ 3 दशनदष्टदग्धदोलादण्डदरदाहदम्भदर्भकदनदोहदे दो वा डः ॥ १।२१७ ॥ and गर्दभे वा ॥२।३७॥ 4 तुच्छे तश्चछौ वा ॥ १।२०४ ॥ 5 तगरत्रसरतूबरे टः ॥ १।२०५ ॥ and वृन्ते ण्टः ॥ २।३१ ॥ 6 वितस्तिवसतिभरतकातरमातुलुङ्गे हः ॥ १।२१४ ॥ and ककुदे हः ॥ १।२२५ ॥ 7 पलिते वा ॥ १।२१२ ॥ and कदम्बे वा ॥ १।२२२ ॥ 8 प्रदीपिदोहदे लः ॥ १।२२१ ॥ and अतसीसातवाहने लः ॥ १।२११ ॥ 9 सप्ततौ रः ॥ १।२१० ॥ 10 कदल्यामद्रुमे ॥ १।२२० ॥ 11 कदर्थिते वः ॥ १।२२४ ॥ 12 पीते वो ले वा ॥ १।२१३ ॥ 13 दीपौ धो वा ॥ १।२२३ ॥ 14 निशीथपृथिव्योर्वा ॥ १।२१६ ॥ and वौषधे ॥ १।२२७ ॥ 15 मेथिशिथिरशिथिलप्रथमे थस्य ढः ॥ १।२१५ ॥ and निषधे धो ढः ॥ १।२२६ ॥ 16 रुदिते दिना ण्णः ॥ १।२०९ ॥ 17 गर्भितातिमुक्तके णः ॥१।२०८॥ 18 नो णः ॥ १।२२८ ॥ 19 वादौ ॥ १।२२९ ॥ 20 निम्बनापिते लण्हं वा ॥ १।२३० ॥ 21 पो वः ॥ १।२३१ ॥ 22 पाटिपरुषपरिघपरिखापनसपारिभद्रे फः ॥ १।२३२ ॥ 23 नीपापीडे मो वा ॥ १।२३४ ॥ 24 पापर्द्धौ रः ॥ १।२३५ ॥ 25 प्रभूते वः ॥ १।२३३ ॥ 26 फो भहौ ॥ १।२३६ ॥

1 ६१ बो वः ८०	17 ७७ लो जठरवठरनिष्ठुरे ८१
2 ६२ ड्व्यौ कबन्धे ८०	18 ७८ हरिद्रादौ ३१,८२
3 ६३ बिसिन्यां भः १०६	19 ७९ किरिबेरे डः ८२
4 ६४ बो भस्य कैटभे ७५	20 ८० खोः करवीरे णः ८२
5 ६५ त्वभिमन्यौ मः ९३	21 ८१ लो ललाटे च ११०
6 ६६ मन्मथे ३९	22 ८२ लोहललाङ्गललाङ्गूले वा ८२
7 ६७ तु डो विषमे ८०	23 ८३ स्थूले रलूतश्चौत् ४८
8 ६८ यो जतीयानीयोत्तरीयकृत्येषु ८०	24 ८४ बो मः शबरे ८२
9 ६९ इन्मयटि ३९,८१	25 ८५ नीवीस्वप्ने वा ५०
10 ७० छायायां होकान्तौ १००	26 ८६ हस्य घो बिन्दोः ८३
11 ७१ यष्ट्यां लल्¹	27 ८७ शोः सल् १४
12 ७२ कतिपये वहशौ ८१	28 ८८ प्रत्यूषदिवसदशपाषाणे तु हः ८३
13 ७३ अर्थपरे तो युष्मदि ८१	29 ८९ क्षुषायां ण्हः फोः १०१
14 ७४ आदेर्जः ८१	30 ९० छल् षट्छमीसुधाशावसप्तपर्णे ८३
15 ७५ भ्यौ बृहस्पतौ तु बहोः ८९	31 ९१ सिरायां वा १०१
16 ७६ रो डा पर्याणे ३८	

१ यष्ट्यां यस्य लत्वं भवति । लित्वाद् द्वित्वम् । लट्ठी । वेणुअट्ठी । चूअलट्ठी ।

1 बो वः ॥ १।२३७ ॥ 2 कबन्धे मयौ ॥ १।२३९ ॥ 3 बिसिन्यां भः ॥ १।२३८ ॥ 4 कैटभे भो वः ॥ १।२४० ॥ 5 वाभिमन्यौ ॥ १।२४३ ॥ 6 मन्मथे वः ॥ १।२४२ ॥ 7 विषमे मो ढो वा ॥ १।२४१ ॥ 8 वोत्तरीयानीयतीयकृद्ये ज्जः ॥ १।२४८ ॥ 9 मयट्य इर्वा ॥ १।५० ॥ 10 छायायां होकान्तौ वा ॥ १।२४९ ॥ 11 यष्ट्यां लः ॥ १।२४७ ॥ 12 डाह्वौ कतिपये ॥ १।२५० ॥ 13 युष्मदर्थपरे तः ॥ १।२४६ ॥ 14 आदेर्यो जः ॥ १।२४५ ॥ 15 बृहस्पतौ बहो भयः ॥ २।१३७ ॥ 16 पर्याणे डा वा ॥ १।२५२ ॥ 17 Not traced. 18 हरिद्रादौ लः ॥१।२५४ ॥ 19 किरिभेरे रो डः ॥ १।२५१ ॥ 20 करवीरे णः ॥ १।२५३ ॥ 21 ललाटे च ॥ १।२५७ ॥ 22 लाहललाङ्गललाङ्गूले वादेर्णः ॥ १।२५६ ॥ 23 स्थूले लो रः ॥ १।२५५ ॥ 24 शबरे बो मः ॥ १।२५८ ॥ 25 स्वप्ननीव्योर्वा ॥ १।२५९ ॥ 26 हो घोनुस्वारात् ॥ १।२६४ ॥ 27 शषोः सः ॥ १।२६० ॥ 28 दशपाषाणे हः ॥ १।२६२ ॥ दिवसे सः ॥ १।२६३ ॥ and प्रत्यूषे षश्च हो वा ॥ २।१४ ॥ 29 क्षुषायां ण्हो न वा ॥ १।२६१ ॥ 30 षट् शमीशावसुधासप्तपर्णेष्वादेश्छः ॥ १।२६५ ॥ 31 शिरायां वा ॥ १।२६६ ॥

1 ९२ लुक् पादपीठपादपतनदुर्गा-देव्युदुम्बरेचान्तर्दः ८३
2 ९३ व्याकरणप्राकारागते कगोः ८४
3 ९४ एवमेवदेवकुलप्रावारयावज्जी-वितादटावर्तमानतावति वः ८४
4 ९५ ज्योर्दनुजवधराजकुलभोजन-कालायसकिसलयहृदयेषु ८४
5 ९६ अपतौ घरो गृहस्य ८५
6 ९७ स्त्रीभगिनीदुहितृवनितानामि-त्थीबहिणीदआविलआ[1] वा १०२
7 ९८ उभयाधसोरवहहेट्ठौ २७
8 ९९ मलिनधृतिपूर्ववैडूर्याणां मइल-दिहिपुरिमवेरुलिआः २८
9 १०० स्मरकद्वोरीसरकारौ ८५
10 १०१ बाहिंबाहिरौ बहिसः १५१
11 १०२ कूरो गौणेषतः १५२
12 १०३ एण्हिं एत्ताहे इदानीमः १५१
13 १०४ तिर्यक्पदातिशुक्तेस्तिरिच्छि-पाइक्कसिप्पि[2] ८९
14 १०५ गोणाद्याः १६९

1st Adhyâya 4th Pâda.

15 १ स्तोः ३०
16 २ वा रक्ते गः ३१
17 ३ शुल्के ङ्गः ३१
18 ४ कः शक्तमुक्तदष्टमृदुत्वरुग्णेषु ३१
19 ५ क्ष्वेडकगे खल् ३१
20 ६ ष्कस्कोर्नाम्नि ३१
21 ७ वुश्च रुर्वृक्षे ३०
22 ८ क्षः ३२
23 ९ स्थाणावहरे ९३

---

१ °विळआः Ms. २ °पाइक्कसिप्पि Ms.

---

1 दुर्गादेव्युदुम्बरपादपतनपादपीठेन्तर्दः ॥ १।२७० ॥ 2 व्याकरणप्राकारगते कगोः ॥ १।२६८ ॥ 3 यावत्तावज्जीवितावर्तमानावटप्रावारकदेवकुलैवमेवे वः ॥ १।२७१ ॥ 4 लुग् भाजनदनुजराजकुले जः सस्वरस्य न वा ॥ १।२६७ ॥ and किसलय-कालायसहृदये यः ॥ १।२६९ ॥ 5 गृहस्य घरोपतौ ॥ २।१४४ ॥ 6 दुहितृ-भगिन्योर्धूआबहिण्यौ ॥ २।१२६ ॥ वनिताया विलया ॥ २।१२८ ॥ and स्त्रिया इत्थी ॥ २।१३० ॥ 7 अधसो हेट्ठं ॥ २।१४१ ॥ and मलिनोभय° ॥ २।१३८ ॥ 8 मलिनोभयशुक्तिछुप्तारब्धपदातेर्मइलावहसिप्पिछिक्काढत्तपाइक्कं ॥ २।१३८॥ धृतेर्दिहिः ॥ २।१३१ ॥ पूर्वस्य पुरिमः ॥ २।१३५ ॥ and वैडूर्यस्य वेरुलिअं ॥ २।१३३ ॥ 9 Not traced. 10 बहिसो बाहिंबाहिरौ ॥ २।१४० ॥ 11 गौणस्येषतः कूरः ॥ २।१२९ ॥ 12 एण्हिं एत्ताहे इदानीमः ॥ २।१३४ ॥ 13 तिर्यचस्तिरिच्छिः ॥ २।१४३ ॥ and मलिनोभय° ॥ २।१३८ ॥ 14 गोणादयः ॥ २।१७४ ॥ 15 संयुक्तस्य ॥ २।१ ॥ 16 रक्ते गो वा ॥ २।१० ॥ 17 शुल्के ङ्गो वा ॥ २।११ ॥ 18 शक्तमुक्तदष्टरुग्णमृदुत्वे को वा ॥ २।२ ॥ 19 क्ष्वेटकादौ ॥ २।६ ॥ 20 ष्कस्कयोर्नाम्नि ॥ २।४ ॥ 21 वृक्षक्षिप्तयोरुक्खछूढौ ॥ २।१२७ ॥ 22 क्षः खः क्वचित्तु छझौ ॥ २।३ ॥ 23 स्थाणावहरे ॥ २।७ ॥

1 १० स्कन्दतीक्ष्णशुष्के तु खोः ३२
2 ११ स्तम्भे ३२
3 १२ स्थोस्पन्दे ३२
4 १३ स्त्यानचतुर्थे च तु ठः ३२
5 १४ ष्टः ३१
6 १५ विसंस्थुलास्थ्यधनार्थे ३३
7 १६ चः कृत्तिचत्वरे ३३
8 १७ त्योचैत्ये ३३
9 १८ श्चेर्वृश्चिके ञ्चुर्वा ५४
10 १९ उत्सवऋक्षोत्सुकसामर्थ्ये छो वा ३४
11 २० क्षमायां कौ ४९
12 २१ क्षण उत्सवे ३४
13 २२ स्पृहादौ ३०
14 २३ थ्यश्चत्सप्सामनिश्चले ३५
15 २४ द्यय्यर्या जः ३५
16 २५ त्वभिमन्यौ जज्जौ ९३
17 २६ ध्यह्योर्झल् ३५
17 २७ [1]साध्वसे
18 २८ [2]ध्वजे वा
19 २९ [3]इन्धौ
20 ३० र्तस्याधूर्तादौ टः ३५
21 ३१ प्रवृत्तसंदष्टमृत्तिवृत्तेष्टापत्तन-कदर्थितोष्ट्रे ३६
22 ३२ वा न्तन्धौ मन्युचिह्नयोः ९४
23 ३३ डल् फोर्मर्दितविच्छर्दच्छर्दि-कपर्दवितर्दिगर्तसंमर्दे ३६
24 ३४ ढोर्धर्द्धिश्रद्धामूर्ध्नि तु ३६
25 ३५ दग्धविदग्धवृद्धिदंष्ट्रावृद्धे ३६
26 ३६ पञ्चदशदन्तपञ्चाशति णः ३६
27 ३७ ज्ञम्नोः ३६
28 ३८ स्तवे थो वा ३७

---

१ स्तोर्झो भवति । सज्झसं । २ झो वा स्यात् । धओ । झओ । ३ इधी दीप्तौ इत्यस्मिन् धातौ स्तोर्झ इत्यादेशो भवति । समिज्झइ-। समिध्यते ।

---

1 शुष्कस्कन्दे वा ॥ २।५ ॥ and तीक्ष्णे णः ॥ २।८२ ॥ 2 स्तम्भे स्तो वा ॥ २।८ ॥ 3 थठावस्पन्दे ॥ २।९ ॥ 4 स्त्यानचतुर्थार्थे वा ॥ २।३३ ॥ 5 ष्टस्यानुष्ट्रेष्टासंदष्टे ॥ २।३४ ॥ 6 ठोस्थिविसंस्थुले ॥ २।३२ ॥ 7 कृत्तिचत्वरे चः ॥ २।१२ ॥ 8 त्योचैत्ये ॥ २।१३ ॥ 9 वृश्चिके श्चेर्ञ्चुर्वा ॥ २।१६ ॥ 10 सामर्थ्योत्सुकोत्सवे वा ॥ २।२२ ॥ and ऋक्षे वा ॥ २।१९ ॥ 11 क्षमायां कौ ॥ २।१८ ॥ 12 क्षण उत्सवे ॥ २।२० ॥ 13 स्पृहायाम् ॥ २।२३ ॥ 14 ह्रस्वात् थ्यश्चत्सप्सामनिश्चले ॥ २।२१ ॥ 15 द्यय्यर्यां जः ॥ २।२४ ॥ 16 अभिमन्यौ जञ्जौ वा ॥ २।२५ ॥ 17 साध्वसध्यह्यां झः ॥ २।२६ ॥ 18 ध्वजे वा ॥ २।२७ ॥ 19 इन्धौ झा ॥ २।२८ ॥ 20 र्तस्याधूर्तादौ ॥ २।३० ॥ 21 वृत्तप्रवृत्तमृत्तिकापत्तनकदर्थिते टः ॥ २।२९ ॥ and ष्टस्यानुष्ट्रेष्टासंदष्टे ॥ २।३४ ॥ 22 मन्यौ न्तो वा ॥ २।४४ ॥ and चिह्ने न्धो वा ॥ २।५० ॥ 23 गर्ते डः ॥ २।३५ ॥ and संमर्दवितर्दिविच्छर्दच्छर्दिकपर्दमर्दिते र्दस्य ॥ २।३६ ॥ 24 श्रद्धर्द्धिमूर्धार्धेन्ते वा ॥ २।४१ ॥ 25 दग्धविदग्धवृद्धिवृद्धे ढः ॥ २।४० ॥ and दंष्ट्रायां दाढा ॥ २।१३९ ॥ 26 पंचाशत्पंचदशदत्ते ॥ २।४३ ॥ 27 म्नज्ञोर्णः ॥ २।४२ ॥ 28 स्तवे वा ॥ २।४६ ॥

1 ३९ रो ह्श्चोत्साहे ३८
2 ४० स्तः ३८
3 ४१ पर्यस्ते टश्च ३८
4 ४२ वात्मभस्मनि पः १२१
5 ४३ ट्मक्मोः ३८
6 ४४ ष्पस्पोः फः ३९
7 ४५ भीष्मे ३९
8 ४६ श्लेष्मबृहस्पतौ तु फोः ८९
9 ४७ ग्मो मः ३९
10 ४८ न्मः ३९
11 ४९ ताम्राम्रयोर्म्बः ३९
12 ५० ऊर्ध्वे भो वा ४०
13 ५१ ह्वः ९९
14 ५२ वश्च विह्वले ४०
15 ५३ काश्मीरे म्भः ४२
16 ५४ ल्लो[1] वार्द्रे
17 ५५ र्यः सौकुमार्यपर्यङ्कपर्यस्त-
पर्याणे ३८
18 ५६ अररिअरिज्जमाश्चर्ये ११३
19 ५७ डेरो ब्रह्मचर्यसौन्दर्ये च ४०
20 ५८ वा पर्यन्ते ४०
21 ५९ धैर्ये रः ४०
22 ६० तूर्यदशार्हशौण्डीर्ये ४१
23 ६१ बाष्पे होश्रुणि ४१
24 ६२ कार्षापणे ४१
25 ६३ न वा तीर्थदुःखदक्षिणदीर्घे ४१
26 ६४ कूश्माण्ड्यां ण्डश्च तु लः १०६
27 ६५ त्वथ्वद्वध्वां क्वचिच्चछजझाः ८८
28 ६६ ह्लो ल्हः ४२
29 ६७ श्मष्मस्मह्मामस्मररश्मौ म्हः
४२
30 ६८ पक्ष्मणि ४३

१ स्पष्टम् । पुनर्वाग्रहणादुत्तरत्र न विकल्पः । अह्लं । उह्लं । ओह्लं । अद्दं । उद्दं । ओद्दं ।

1 वोत्साहे थो ह्श्च रः ॥ २।४८ ॥ 2 स्तस्य थोसमस्तस्तम्बे ॥ २।४५ ॥ 3 पर्यस्ते थटौ ॥ २।४७ ॥ 4 भस्मात्मनोः पो वा ॥ २।५१ ॥ 5 ड्मक्मोः ॥ २।५२ ॥ 6 ष्पस्पयोः फः ॥ २।५३ ॥ 7 भीष्मे ष्मः ॥ २।५४ ॥ 8 श्लेष्मणि वा ॥ २।५५ ॥ and बृहस्पतिवनस्पत्योः सो वा ॥ २।६९ ॥ 9 ग्मो वा ॥ २।६२ ॥ 10 न्मो मः ॥ २।६१ ॥ 11 ताम्राम्रे म्बः ॥ २।५६ ॥ 12 वोर्ध्वे ॥ २।५९ ॥ 13 ह्वो भो वा ॥ २।५७ ॥ 14 वा विह्वले वौ वश्च ॥ २।५८ ॥ 15 काश्मीरे म्भो वा ॥ २।६० ॥ 16 उदोद्वार्द्रे ॥ १।८२ ॥ 17 पर्यस्तपर्याणसौकुमार्ये ल्लः ॥ २।६८ ॥ 18 अतो रिआररिज्जरीअं ॥ २।६७ ॥ 19 ब्रह्मचर्यतूर्यसौन्दर्यशौण्डीर्ये र्यो रः ॥ २।६३ ॥ 20 एतः पर्यन्ते ॥ २।६५ ॥ 21 धैर्ये वा ॥ २।६४ ॥ 22 ब्रह्मचर्यतूर्यसौन्दर्यशौण्डीर्ये र्यो रः ॥ २।६३ ॥ and दशार्हे ॥ २।८५ ॥ 23 बाष्पे होश्रुणि ॥ २।७० ॥ 24 कार्षापणे ॥ २।७१ ॥ 25 दुःखदक्षिणतीर्थे वा ॥ २।७२ ॥ 26 कूष्माण्ड्यां ष्मो लस्तु ण्डो वा ॥ २।७३ ॥ 27 त्वथ्वद्वध्वां चछजझाः क्वचित् ॥ २।१५ ॥ 28 ह्लो ल्हः ॥ २।७६ ॥ 29–30 पक्ष्मश्मष्मस्मह्मां म्हः ॥ २।७४ ॥

1 ६९ श्लक्ष्णस्नत्नह्लह्लक्ष्णां ण्हः ४३
2 ७० सूक्ष्मे ४३
3 ७१ आश्लिष्टे लधौ ४३
4 ७२ टठौ स्तब्धे ४३
5 ७३ तो ढो रश्चारब्धे तु ४४
6 ७४ सो बृहस्पतिवनस्पत्योः ९०
7 ७५ शोर्लुक्खोः स्तम्बसमस्त-
निःस्पृहपरस्परश्मशानश्मश्रुणि
४४
8 ७६ श्चस्य हरिश्चन्द्रे ४४
9 ७७ कगटडतदप⨯क⨯पशोरुपर्यद्रे
१५
10 ७८ लवरामधश्च १४
11 ७९ मनयाम् १३
12 ८० धात्रीद्रे रस्तु ४४
13 ८१ ह्रस्य मध्याह्ने ४५
14 ८२ ज्ञो ञोविज्ञाने ४५
15 ८३ द्वोर्द्वारे[१]
16 ८४ रात्रौ ४५
८५ रितो द्विलल् १२
17 ८६ शेषादेशस्याह्लोचोखोः १५,४६
18 ८७ दीर्घान्न २०,४६
19 ८८ कर्णिकारे णो वा ४६
20 ८९ धृष्टद्युम्ने ३७
21 ९० वा से ४६
22 ९१ प्रमुक्तगे ४७
23 ९२ दैवगेखौ २८,४७
24 ९३ तैलादौ ४८
25 ९४ पूर्वमुपरि वर्गस्य युजः ४८
26 ९५ प्राक् श्लाघाप्लक्षशार्ङ्गे ङ्ग्लोत्
४८
27 ९६ क्ष्मारत्नेन्त्यहलः ४८
28 ९७ स्नेहाग्न्योर्वा ४९
29 ९८ र्शर्षवज्रतप्तेष्वित् ४९
30 ९९ हर्षामर्षश्रीह्रीक्रियापरामर्श-
कृत्स्नदिष्ट्यार्हे ४९

---

१ द्वारे दकारवकारयोः पर्यायेण लुग्भवति तु । द्वारं । वारं । पक्षे । दुआरं ।

1–2 सूक्ष्मश्लक्ष्णस्नह्नह्लक्ष्णां ण्हः ॥ २।७५ ॥ 3 आश्लिष्टे लधौ ॥ २।४९ ॥ 4 स्तब्धे ठढौ ॥ २।३९ ॥ 5 आङो रभे रम्भढवौ ॥ ४।१५५ ॥ 6 बृहस्पति-वनस्पत्योः सो वा ॥ २।६९ ॥ 7 स्तस्य थो समस्तस्तम्बे ॥ २।४५ ॥, ·आदेः श्मश्रुश्मशाने ॥ २।८६ ॥ 8 श्चो हरिश्चन्द्रे ॥ २।८७ ॥ 9 कगटडतदपशषस-⨯क⨯पामूर्ध्वं लुक् ॥ २।७७ ॥ 10 सर्वत्र लवरामवन्द्रे ॥२।७९॥ 11 अधो मनयाम् ॥ २।७८ ॥ 12 धात्र्याम् ॥ २।८१ ॥ and द्रे रो न वा ॥ २।८० ॥ 13 मध्याह्ने ह्नः ॥ २।८४ ॥ 14 ज्ञो ञः ॥ २।८३ ॥ 15 Not traced. 16 रात्रौ वा ॥ २।८८ ॥ 17 अनादौ शेषादेशयोर्द्वित्वम् ॥ २।८९ ॥ 18 न दीर्घानुस्वारात् ॥ २।९२ ॥ 19 कर्णिकारे वा ॥ २।९५ ॥ 20 धृष्टद्युम्ने णः ॥ २।९४॥ 21 समासे वा ॥ २।९७ ॥ 22 समासे वा ॥ २।९७ ॥ 23 सेवादौ वा ॥ २।९९ ॥ 24 तैलादौ ॥ २।९८ ॥ 25 द्वितीयतुर्ययोरुपरि पूर्वः ॥ २।९० ॥ 26 क्ष्माश्लाघारत्नेन्त्यव्यञ्जनात् ॥ २।१०१ ॥, शार्ङ्गे ङात्पूर्वोत् ॥ २।१०० ॥, प्लक्षे लात् ॥ २।१०३ ॥ 27 क्ष्मा-श्लाघारत्नेन्त्यव्यञ्जनात् ॥ २।१०१ ॥ 28 स्नेहाग्न्योर्वा ॥ २।१०२ ॥ 29 र्शर्षतप्तवज्रे वा ॥ २।१०५ ॥ 30 र्हश्रीह्रीकृत्स्नक्रियादिष्ट्यास्वित् ॥ २।१०४ ॥

1 १०० स्याद्भव्यचैत्यचौर्यसमे यात् ४९
2 १०१ लादक्लीबेषु ५०
3 १०२ नात्स्वप्ने ५०
4 १०३ स्निग्धे त्वदितौ ५०
5 १०४ कृष्णे वर्णे ५०
6 १०५ अर्हत्यु च १२८
7 १०६ तन्व्याभे १०७
8 १०७ सुघ्ने रात् ५१
9 १०८ एकाचि श्वस्स्वे २९
10 १०९ वा च्छद्मपद्ममूर्खद्वारे ५१
11 ११० ईल्ज्यायाम् ५१
12 १११ ह्श्च महाराष्ट्रे होर्व्यत्ययः३३
13 ११२ लनोरालाने ५१
14 ११३ वाराणसीकरेण्वां रणोः १०७
15 ११४ ललाटे डलोः ११०
16 ११५ ह्रदे दह्योः ४४
17 ११६ चलयोरचलपुरे ५२
18 ११७ ह्ये ह्योर्वा ५२
19 ११८ लघुके लह्योः ५२
20 ११९ रलोर्हरिताले ५२
21 १२० दर्वीकरनिवहौ दव्विरअणिहवौ तु ५२
22 १२१ गहिआद्याः १७२

2nd Adhyâya.
1st Pâda.

23 १ मन्तमणवन्तमाआलुआलइरइल्लउल्लइन्ता मतुपः १५७
24 २ वतुपो डित्तिअमिदमेतल्लुक् चैतद्यत्तदः १५७
25 ३ किमिदमश्च डेत्तिअडित्तिलडेद्दहं १५७
26 ४ इकः पथो णस्य १५८
27 ५ खस्य सर्वाङ्गात् १५८
28 ६ छस्यात्मनो णअः १५८
29 ७ हित्थहात्त्रलः १५८
30 ८ केर इदमर्थे १५८
31 ९ राजपराड्डिक्कडक्कौ च १५९
32 १० डेच्चओ युष्मदस्मदोणः १५९

---

1 स्याद्भव्यचैत्यचौर्यसमेषु यात् ॥ २।१०७ ॥ 2 लात् ॥ २।१०६ ॥ 3 स्वप्ने नात् ॥ २।१०८ ॥ 4 स्निग्धे वादितौ ॥ २।१०९ ॥ 5 कृष्णे वर्णे वा ॥ २।११० ॥ 6 उच्चार्हति ॥ २।१११ ॥ 7 तन्वीतुल्येषु ॥ २।११३ ॥ 8 Not traced. 9 एकस्वरे श्वःस्वे ॥ २।११४ ॥ 10 पद्मछद्ममूर्खद्वारे वा ॥ २।११२ ॥ 11 ज्यायामीत् ॥ २।११५ ॥ 12 महाराष्ट्रे हरोः ॥ २।११९ ॥ 13 आलाने लनोः ॥ २।११७ ॥ 14 करेणूवाराणस्यो रणोर्व्यत्ययः ॥ २।११६ ॥ 15 ललाटे लडोः ॥ २।१२३ ॥ 16 ह्रदे हदोः ॥ २।१२० ॥ 17 अचलपुरे चलोः ॥ २।११८ ॥ 18 ह्ये ह्योः ॥ २।१२४ ॥ 19 लघुके लहोः ॥ २।१२२ ॥ 20 हरिताले रलोर्न वा ॥ २।१२१ ॥ 21 Not traced. 22 Not traced. 23 आल्विल्लोल्लालवन्तमन्तेत्तेरमणा मतोः ॥ २।१५९ ॥ 24 यत्तदेतदोतोरित्तिअ एतल्लुक् च ॥ २।१५६ ॥ 25 इदंकिमश्च डेत्तिअडेत्तिलडेद्दहाः ॥ २।१५७ ॥ 26 पथो णस्येकट् ॥ २।१५४ ॥ 27 सर्वाङ्गादीनस्येकः ॥ २।१५१ ॥ 28 ईयस्यात्मनो णयः ॥ २।१५३ ॥ 29 त्रपो हिहत्थाः ॥ २।१६१ ॥ 30 इदमर्थस्य केरः ॥ २।१४७ ॥ 31 परराजभ्यां क्कडिक्कौ च ॥ २।१४८ ॥ 32 युष्मदस्मदोञ एच्चयः ॥ २।१४९ ॥

1 ११ वर्वेतेः १५९
2 १२ तैलस्यानङ्कोलाड्डेल्लः[1]
3 १३ त्तस्य तु डिमात्तणौ ९८,१५९
4 १४ दो त्तो तसः १५९
5 १५ एकाद्दस्सिसिअइआ १६०
6 १६ ल्हुत्तं कृत्वसुचः १६०
7 १७ भवे डिल्लोल्लडौ १६०
8 १८ स्वार्थे तु कश्च १६०
9 १९ उपरेः संव्याने ल्लल् १६०
10 २० नवैकाद्वा २८
11 २१ मिश्राल्लिअश् १६१
12 २२ शनैसो ल्डिअं १६१
13 २३ मनाको डअं च वा १६१
14 २४ रो दीर्घात् ४२,१६१
15 २५ डुमयडमयौल् भ्रुवः[2] १०८
16 २६ लो वा विद्युत्पत्रपीतान्धात् १६१
17 २७ त्वादेः सः[3]
18 २८ इरः शीलाद्यर्थस्य १६१
19 २९ तुमत्तुआणतूणाः क्त्वः १५२
20 ३० वरइत्तगास्तृनाद्यैः १६३
21 ३१ अव्ययम् १४४
22 ३२ आम अभ्युपगमे[4] १४४
23 ३३ तं वाक्योपन्यासे १४४
24 ३४ णइ चेअ चिअ च्च एवार्थे १४४
25 ३५ हद्धि निर्वेदे १४४
26 ३६ दर अर्धे अल्पे वा १४४
27 ३७ किणो प्रश्ने १४४
28 ३८ मिव पिव विव विअ व व्व इवार्थे १४५
29 ३९ किर इर हिर किलार्थे १४५

१ अङ्कोलवर्जिताच्छब्दात् परस्य तैलस्य डित् एल्ल इत्यादेशो भवति । सुरहिजलेण कडेल्लं । सुरभिजलेन कटु तैलम् । अनङ्कोलादिति किम् । अंकोल्लतेल्लं । २ डुमअडमऔल् भ्रुवः Ms. ३ 'तस्य भावस्त्वतलौ' इत्यादिना विहितत्वादेः परः स्वार्थे स एव त्वादिर्भवति । मृदुत्वम् । मउत्तआ । ज्येष्ठतरः । ज्येष्ठअरो ।' ४ अभ्युपगमे आम Ms.

1 वतेर्व्वः ॥ २।१५० ॥ 2 अनङ्कोठात्तैलस्य डेल्लः ॥ २।१५५ ॥ 3 त्वस्य डिमात्तणौ वा ॥ २।१५४ ॥ 4 त्तो दो तसो वा ॥ २।१६० ॥ 5 वैकाद्दः सिसिअइआ ॥ २।१६२ ॥ 6 कृत्वसो हुत्तं ॥ २।१५८ ॥ 7 डिल्लडुल्लौ भवे ॥ २।१६३॥ 8 स्वार्थे कश्च वा ॥ २।१६४ ॥ 9 उपरेः संव्याने ॥ २।१६६ ॥ 10 ल्लो नवैकाद्वा ॥ २।१६५ ॥ 11 मिश्राड्डालिअः ॥ २।१७० ॥ 12 शनैसो डिअम् ॥ २।१६८ ॥ 13 मनाको न वा डयं च ॥ २।१६९ ॥ 14 रो दीर्घात् ॥ २।१७२ ॥ 15 भ्रुवो मया डमया ॥ २।१६७ ॥ 16 विद्युत्पत्रपीतान्धाल्लः ॥ २।१७३ ॥ 17 त्वादेः सः ॥ २।१७२ ॥ 18 शीलाद्यर्थस्येरः ॥२।१४५ ॥ 19 क्त्वस्तुमत्तूणतुआणाः ॥ २।१४६ ॥ 20 Not traced. 21 अव्ययम् ॥ २।१७५ ॥ 22 आम अभ्युपगमे ॥ २।१७७ ॥ 23 तं वाक्योपन्यासे ॥ २।१७६ ॥ 24 णइचेअचिअच्च अवधारणे ॥ २।१८४ ॥ 25 हद्धी निर्वेदे ॥ २।१९२ ॥ 26 दरार्धाल्पे ॥ २।२१५ ॥ 27 किणो प्रश्ने ॥ २।२१६ ॥ 28 मिवपिवविवव्ववविअ इवार्थे वा ॥ २।१८२ ॥ 29 किरेरहिर किलार्थे वा ॥ २।१८६ ॥

1 ४० अम्हो आश्चर्ये १४५
2 ४१ अब्भो पश्चात्तापसूचना-दुःखसंभाषणापराधानन्दादर-खेदविस्मयविषादभये १४५
3 ४२ हुं पृच्छादाननिवारणे १४६
4 ४३ वणे निश्चयानुकम्प्यविकल्पे १४६
5 ४४ संभावने अइ च १४६
6 ४५ आनन्तर्ये णवरिअ १४६
7 ४६ केवले णवर[1] १४६
8 ४७ हंदे[2] गृहाणार्थे १४६
9 ४८ हंदि[3] विकल्पविषादसत्यनिश्चय-पश्चात्तापेषु च १४६
10 ४९ संभाषणरतिकलहे रे अरे १४७
11 ५० हरे क्षेपे च १४७
12 ५१ धू कुत्सायाम् १४७
13 ५२ ऊ गर्हाविस्मयसूचनाक्षेपे १४७
14 ५३ पुणरुत्तं कृतकरणे १४७
15 ५४ हु खु निश्चयविस्मयवितर्के १४८
16 ५५ णवि वैपरीत्ये १४८
17 ५६ वेव्वे विषादभयवारणे १४८
18 ५७ आमन्त्रणे पेव्वे च १४८
19 ५८ वा सख्या मामि हळा हळे १४८
20 ५९ दे संमुखीकरणे २२,१४८
21 ६० ओ पश्चात्तापसूचने १४८
22 ६१ अण णाइं नञर्थे १४९
23 ६२ निश्चयनिर्धारणे वले १४९
24 ६३ मणे विमर्शे १४९
25 ६४ माइ मार्थे १४९
26 ६५ आलाहि निवारणे १४९
27 ६६ लक्षणं जेण तेण १४९
28 ६७ लोदवापोताः १४९

---

१ णवरं Ms. २ भंद Ms. ३ भंदि Ms.

---

1 अम्मो आश्चर्ये ॥ २।२०८ ॥ 2 अव्वो सूचनादुःखसंभाषणापराधविसयानन्दादरभयखेदविषादपश्चात्तापे ॥ २।२०४ ॥ 3 हुं दानपृच्छानिवारणे ॥ २।१९७ ॥ 4 वणे निश्चयविकल्पानुकम्प्ये च ॥ २।२०६ ॥ 5 अइ संभावने ॥ २।२०५ ॥ 6 आनन्तर्ये णवरि ॥ २।१८८ ॥ 7 णवर केवले ॥ २।१८७ ॥ 8 हन्द च गृहाणार्थे ॥ २।१८१ ॥ 9 हन्दि विषादविकल्पपश्चात्तापनिश्चयसत्ये ॥ २।१८० ॥ 10 रे अरे संभाषणरतिकलहे ॥ २।२०१ ॥ 11 हरे क्षेपे च ॥ २।२०२ ॥ 12 थू कुत्सायाम् ॥२।२०० ॥ 13 ऊ गर्हाक्षेपविस्मयसूचने ॥ २।१९९ ॥ 14 पुणरुत्त कृतकरणे ॥ २।१७९ ॥ 15 हु खु निश्चयवितर्कसंभावनविस्मये ॥ २।१९८ ॥ 16 णवि वैपरीत्ये ॥ २।१७८ ॥ 17 वेव्वे भयवारणविषादे ॥ २।१९३ ॥ 18 वेव्वे च आमन्त्रणे ॥ २।१९४ ॥ 19 मामि हला हले सख्या वा ॥ २।१९५ ॥ 20 दे संमुखीकरणे च ॥ २।१९६ ॥ 21 ओ सूचनापश्चात्तापे ॥ २।२०३ ॥ 22 अणणाइं नञर्थे ॥ २।१९० ॥ 23 वले निर्धारणनिश्चययोः ॥ २।१८५ ॥ 24 मणे विमर्शे ॥ २।२०७ ॥ 25 माइं मार्थे ॥ २।१९१ ॥ 26 अलाहि निवारणे ॥ २।१८९ ॥ 27 जेणतेण लक्षणे ॥ २।१८३ ॥ 28 अवापोते ॥ १।१७२ ॥

1 ६८ उ ओ उपे १५०
2 ६९ प्रत्येकमः पाडिएक्कं पाडिक्कं १५०
3 ७० स्वयमो अप्पणा १५०
4 ७१ एक्कसरिअं झडिति संप्रति १५०
5 ७२ इहरा इतरथा १५०
6 ७३ मुधा मोरउल्ला १५०
7 ७४ अयि ऐ १५०
8 ७५ उव पश्य १५०
9 ७६ इजेराः पादपूरणे १५१
10 ७७ प्याद्याः[१]

2nd Adhyâya, 2nd Pâda.

11 १ वीप्सार्थात्तदन्चि सुपो मस्तु १६३
12 २ अमः २२
13 ३ श्लुगूजश्शसोः २१
14 ४ णशामः २६
15 ५ हिँहिहि भिसः २३
16 ६ हिंतोत्तोदोदु ङसिस् २४
17 ७ सुन्तो भ्यसः २५
18 ८ दिर्दोत्तोदुङसौ २४
19 ९ सोर्लुक् २२
20 १० ङसोश्रियां सङ् २५
21 ११ ङेर्मिङ् २६
22 १२ अतो डो विसर्गः १५५,१५९
23 १३ सोः २१
24 १४ वैतेत्तदः[२]
25 १५ ङसेः श्लुक् २५
26 १६ ङेर्डे २६
27 १७ ङसिसो हि २५
28 १८ टो डेणल् २३
29 १९ दिर्वा भ्यसि २५

---

१ 'प्यादयो नियतार्थवृत्तयः प्राकृते प्रयोज्याः । पि । अपीत्यर्थे ।' २ अदन्ताभ्यामेतत्तद्भ्यां परस्य सोर्डो वा भवति । एसो । एससो ।

---

1 उच्चोपे ॥ १।१७३ ॥ 2 प्रत्येकमः पाडिक्कं पाडिएक्कं ॥ २।२१० ॥ 3 स्वयमोर्थे अप्पणो न वा ॥ २।२०९ ॥ 4 एक्कसरिअं झगिति संप्रति ॥ २।२१३ ॥ 5 इहरा इतरथा ॥ २।२१२ ॥ 6 मोरउल्ला मुधा ॥ २।२१४ ॥ 7 अयौ वैत् ॥ १।१६९ ॥ 8 उअ पश्य ॥ २।२११ ॥ 9 इजेराः पादपूरणे ॥ २।२१७ ॥ 10 प्यादयः ॥ २।२१८ ॥ 11 वीप्स्यात्स्यादेर्वीप्स्ये स्वरे मो वा ॥ ३।१ ॥ 12 अमोस्य ॥ ३।५ ॥ 13 जस्शसोर्लुक् ॥ ३।४ ॥ 14 टा–आमोर्णः ॥ ३।६ ॥ 15 भिसो हिँहिहि ॥३।७॥ 16 ङसेस्त्तोदोदुहिहिन्तोलुकः ॥ ३।८ ॥ 17 भ्यसस् त्तोदोदुहिहिन्तोसुन्तो ॥ ३।९ ॥ 18 जस्शस्ङसित्तोदोद्वामिदीर्घः ॥ ३।१२ ॥ 19 Not traced. 20 ङसः स्सः ॥ ३।१० ॥ 21 ङे म्मि ङेः ॥ ३।११ ॥ 22 अतः सेर्डोः ॥ ३।२ ॥ 23 अतः सेर्डोः ॥ ३।२ ॥ 24 वैतत्तदः ॥ ३।३ ॥ 25 ङसेस् त्तोदोदुहिहिन्तो लुकः ॥ ३।८ ॥ 26 ङे म्मि ङेः ॥ ३।११ ॥ 27 ङसेस् त्तोदोदुहिहिन्तोलुकः ॥ ३।८ ॥ 28 टा आमोर्णः ॥ ३।६ ॥ and टाण शस्येत् ॥ ३।१४ ॥ 29 भ्यसि वा ॥ ३।१३ ॥

1 २० शस्येत् २३
2 २१ भिस्भ्यस्सुपि २३
3 २२ इदुतोर्दिः ८७
4 २३ चतुरो वा ११६
5 २४ पुंसो जसो डउ डओ ८६
6 २५ डवो उतः ९२
7 २६ णो शसश्च ८७
8 २७ नृनपि ङसिङसोः ८७
9 २८ टो णा ८७
10 २९ ह्लुगनपि सोः ८६
11 ३० मड्लुगसंबुद्धेर्नपः १०९
12 ३१ श्निर्शिशिङ्जश्शसोः १०९
13 ३२ शो ङ्गु स्त्रियां तु ९७
14 ३३ आदीतः सोश्च १०४
15 ३४ ङसेः शशाशिशे ९८
16 ३५ टाङिङसाम् ९७
17 ३६ नातः शा ९८
18 ३७ पुंसोजातेर्डीब् वा १०४,१३२
19 ३८ डीप् प्रत्यये १०५
20 ३९ हरिद्राच्छाया १००
21 ४० किंयत्तदोस्समामि सुपि १३१
22 ४१ स्वसृगाङ्गाल् १०९
23 ४२ डोऽलुकौ तु संबुद्धेः २२
24 ४३ ड ऋदन्तात् ९५
25 ४४ नाम्नि डरम् ९५
26 ४५ टापो डे ९७
27 ४६ ह्रस्वलीदूतः ९२
28 ४७ क्विपः ८५
29 ४८ उद्दतां लस्समामि ९४
30 ४९ आरः सुपि ९४
31 ५० मातुरा आरा[1] १०८
32 ५१ संज्ञायामरः ९५
33 ५२ आ सौ वा ९४
34 ५३ राज्ञः १२०

१ अरा Ms.

1 टाणशस्येत् ॥ ३।१४ ॥ 2 भिस्भ्यस्सुपि ॥ ३।१५ ॥ 3 इदुतोर्दीर्घः ॥ ३।१६ ॥ 4 चतुरो वा ॥ ३।१७ ॥ 5 पुंसि जसो डउ डओ वा ॥ ३।२० ॥ 6 वोतो डवो ॥ ३।२१ ॥ 7 जस्शसोर्णो वा ॥ ३।२२ ॥ 8 ङसिङसोः पुंक्लीबे वा ॥ ३।२३ ॥ 9 टो णा ॥ ३।२४ ॥ 10 अक्लीबे सौ ॥ ३।१९ ॥ 11 क्लीबे स्वरान्म् सेः ॥ ३।२५ ॥ 12 जस्शस इँ‌णयः सप्राग्दीर्घाः ॥ ३।२६ ॥ 13 स्त्रियामुदोतौ वा ॥ ३।२७ ॥ 14 ईतः सेश्चा वा ॥ ३।२८ ॥ 15–16 टाङस्ङेरदादिदेद्वा तु ङसेः ॥ ३।२९ ॥ 17 नात आत् ॥ ३।३० ॥ 18 अजातेः पुंसः ॥ ३।३२ ॥ 19 प्रत्यये ङीर्न वा ॥ ३।३० ॥ 20 हरिद्राच्छाया ॥ ३।३४ ॥ 21 किंयत्तदोस्यमोमि ॥ ३।३३ ॥ 22 स्वस्रादेर्डा ॥ ३।३५ ॥ 23 डो दीर्घो वा ॥ ३।३८ ॥ 24 ऋतोद्वा ॥ ३।३९ ॥ 25 नाम्न्यरं वा ॥ ३।४० ॥ 26 वाप ए ॥ ३।४१ ॥ 27 ईदूतोर्ह्रस्वः ॥ ३।४२ ॥ 28 क्विपः ॥ ३।४३ ॥ 29 ऋतामुदस्यमौसु वा ॥ ३।४४ ॥ 30 आरः स्यादौ ॥ ३।४५ ॥ 31 आ अरा मातुः ॥ ३।४६ ॥ 32 नाम्न्यरः ॥ ३।४७ ॥ 33 आ सौ न वा ॥ ३।४८ ॥ 34 राज्ञः ॥ ३।४९ ॥

1 ५४ टो णा १२१
2 ५५ जश्शसुङसिङसां णोश् १२०
3 ५६ णोणाङिष्विदना जः १२०
4 ५७ इणममामा १२०
5 ५८ भिसुभ्यसांसुप्स्वीत् १२१
6 ५९ ङसुङसिटां णोणोर्डण् १२१
7 ६० पुंस्याणो राजवच्चानः १२०
8 ६१ टो वात्मनो णिआणइआ१२२
9 ६२ सर्वादेर्जसोतो डे २६
10 ६३ ङेस्स्थस्सिम्मि २७
11 ६४ अनिदमेतदस्तु किंयत्तदः स्त्रियामपि हिं २७
12 ६५ आमां डेसिं २७
13 ६६ किंयत्तद्भ्यः सश् ११७
14 ६७ किंयत्तद्भ्यो ङस् ११७
15 ६८ ईतः से सा१ १३१
16 ६९ ङिरिआडाहेडाला काले ११८
17 ७० म्हा ङसेः ११७
18 ७१ किमो डीसडिणो ११७
19 ७२ डो तदस्तु १२५
20 ७३ इदमेतत्किंयत्तद्भ्यष्टो डिणा ११७
21 ७४ क्वचित् सुपि तदो णः १२५
22 ७५ त्रतसि च किमो ल्कः ११७
23 ७६ इदम इमः ११८
24 ७७ पुंसि सुना त्वयं स्त्रियामिमिआ ११८
25 ७८ अत्सुस्सिहिस्से ११९
26 ७९ टासरि णः ११८
27 ८० इहेणं ह्ममा ११८
28 ८१ न त्थः ११९
29 ८२ क्लीबे स्वमेदमिणमिणमो १३५
30 ८३ किं किं १३५
31 ८४ तदिदमेतदां सेसिं तु ङसामा ११९

---

१ स्त्रियां च हि Ms. २ किंतद्भ्या सशी Ms.

---

1 टो णा ॥ ३।५१ ॥ 2 जसूशसूङसिङसां णो ॥ ३।५० ॥ 3 इर्जस्य णो णा ङौ ॥ ३।५२ ॥ 4 इणममामा ॥ ३।५३ ॥ 5 ईद्भ्यस्भ्यसाम्सुपि ॥ ३।५४ ॥ 6 आजस्य टाङसिङस्सु सणाणोष्वण् ॥ ३।५५ ॥ 7 पुंस्यन आणो राजवच्च ॥ ३।५६ ॥ 8 आत्मनष्टो णीआ णइआ ॥ ३।५७ ॥ 9 अतः सर्वादेर्डेर्जसः ॥ ३।५८ ॥ 10 ङेःस्सिम्मित्थाः ॥ ३।५९ ॥ 11 न वानिदमेतदो हिं ॥ ३।६० ॥ 12 आमो डेसिं ॥ ३।६१ ॥ 13 किंतद्भ्यां डासः ॥ ३।६२ ॥ 14 किंयत्तद्भ्यो ङसः ॥३।६३ ॥ 15 ईद्भ्यः स्सासे ॥ ३।६४ ॥ 16 ङेर्डाहेडालाइआ काले ॥ ३।६५ ॥ 17 ङसेर्म्हा ॥ ३।६६ ॥ 18 किमो डिणोडीसौ ॥ ३।६८ ॥ 19 तदो डोः ॥ ३।६७ ॥ 20 इदमेतत्किंयत्तद्भ्यष्टो डिणा ॥ ३।६९ ॥ 21 तदो णः स्यादौ क्वचित् ॥ ३।७० ॥ 22 किमः कस्त्रतसोश्च ॥ ३।७१ ॥ 23 इदम इमः ॥ ३।७२ ॥ 24 पुंस्त्रियोर्न वायमिमिआ सौ ॥ ३।७३ ॥ 25 स्सिस्सयोरत् ॥ ३।७४ ॥ 26 णोम्शस्टाभिसि ॥ ३।७७ ॥ 27 अमे णम् ॥ ३।७८ ॥ 28 न त्थः ॥ ३।७६ ॥ 29 क्लीबे स्वमेदमिणमो च ॥ ३।७९ ॥ 30 किमः किं ॥ ३।८० ॥ 31 वेदं तदेतदो ङसाम्भ्यां सेसिमौ ॥ ३।८१ ॥

1 ८५ एत्तो एत्ताहे ङसिनैतदः १२५
2 ८६ थें ङेल्लु १२६
3 ८७ एतो म्मावदितौ वा १२६
4 ८८ सुनैस इणमो इणं १२५
5 ८९ तस्सौ सोक्लीबे तदश्च १२४
6 ९० सुप्यदसोमुः १३०
7 ९१ अहद्मा सुना १२९
8 ९२ इआऔ म्मौ १३०

2nd Adhyâya, 3rd Pâda.

9 १ युष्मत् सुना तुवं तुं तुमं तुह १३७
10 २ अमा तुमे तुए च १३७
11 ३ जसा भे तुब्भे तुय्हे उय्हे तुब्भ १३७
12 ४ शसा वो च १३७
13 ५ टा भे ते दे दि तुमं तुमइ १३८
14 ६ ङिटाभ्यां तुमए तुइ तुए तुमाइ तुमे १३८
15 ७ तुब्भतुहिंतोतुय्ह ङसिना १३८
16 ८ तु तइ ङिप्ङसौ १३८
17 ९ तुव तुम तुह तुब्भ १३८
18 १० भिसा भेतुब्भेह्युब्भेह्युय्हेहि-तुय्हेहि १३८
19 ११ उम्होय्हतुय्हतुब्भ भ्यसि १३९
20 १२ तुब्भोब्भोय्हतइतुहंतुहतुम्हंतुव-तुमतुमेतुमाइतुमोदेतेदितुइए ङसा १३९
21 १३ तुम्हाण तुब्भं तुब्भाण तुमाण तुवाण तुहाण तुब्भ वो भे लामा १३९
22 १४ वा ब्भो म्हज्झौ १३७
23 १५ अस्मत्सुना अम्हिहमहअमह-महम्म्यम्मि १४०
24 १६ मो भे वअं जसा १४१
25 १७ अम्हे अम्हो अम्ह १४१

---

1 वैत्तदो ङसेस्तो त्ताहे ॥ ३।८२ ॥ 2 त्थे च तस्य लुक् ॥ ३।८३ ॥ 3 एरदीतौ म्मौ वा ॥ ३।८४ ॥ 4 वैसणमिणमो सिना ॥ ३।८५ ॥ 5 तदश्च तः सोक्लीबे ॥ ३।८६ ॥ 6 मुः स्यादौ ॥ ३।८८ ॥ 7 वादसो दस्य होनोदाम् ॥ ३।८७ ॥ 8 म्मावयेऔ वा ॥ ३।८९ ॥ 9 युष्मदस्तं तुं तुवं तुह तुमं सिना ॥ ३।९० ॥ 10 तं तुं तुमं तुवं तुह तुमे तुए अमा ॥ ३।९२ ॥ 11 भे तुब्भे तुज्झ तुम्ह तुय्हे उय्हे जसा ॥ ३।९१ ॥ 12 वो तुज्झ तुब्भे तुय्हे उय्हे भे शसा ॥ ३।९३ ॥ 13 भे दि दे ते तइ तए तुमं तुमइ तुमए तुमे तुमाइ टा ॥ ३।९४ ॥ 14 तुमे तुमए तुमाइ तइ तए ङिना ॥ ३।१०१ ॥ 15 तुय्ह तुब्भ तहिन्तो ङसिना ॥ ३।९७ ॥ 16–17 तु तुव तुम तुह तुब्भा ङौ ॥ ३।१०२ ॥ and तइ तुव तुम तुह तुब्भा ङसौ ॥ ३।९६ ॥ 18 भे तुब्भेहिं उज्झेहिं उम्हेहिं तुय्हेहिं उय्हेहिं भिसा ॥ ३।९५ ॥ 19 तुब्भतुय्होय्होम्हा भ्यसि ॥ ३।९८ ॥ 20 तइ तु ते तुम्हं तुह तुहं तुव तुम तुमे तुमो तुमाइ दि दे इ ए तुब्भोब्भो य्हा ङसा ॥ ३।९९ ॥ 21 तु वो भे तुब्भ तुब्भं तुब्भाण तुवाण तुमाण तुहाण उम्हाण आमा ॥ ३।१०० ॥ 22 ब्भो म्हज्झौ वा ॥ ३।१०४ ॥ 23 अस्मदो म्मि अम्मि अम्हि हं अहं अहयं सिना ॥ ३।१०५ ॥ 24–25 अम्ह अम्हे अम्हो मो वयं भे जसा ॥ ३।१०६ ॥

1 १८ णे च शसा १४१

2 १९ मं णे णं मि मिमं ममं अम्मि अहं मम्ह अम्ह अमा १४१

3 २० मि मइ ममाइ मए मे ङिटा १४१

4 २१ ममं णे मआइ ममए टा१४१

5 २२ णे अम्हेह्यम्हाह्यम्हे अम्ह भिसा १४१

6 २३ मइ मम मह मज्झ ङसौ१४२

7 २४ अम्ह मम भ्यसि १४२

8 २५ अम्हं मज्झं मज्झ मइ मह महं मे च ङसा १४२

9 २६ अम्हे अम्हो अम्हाण ममाण महाण मज्झाण मज्झाम्हाम्हं णे णो आमा १४२

10 २७ अम्ह मम मज्झ मह ङिपि १४२

11 २८ चतुरो जश्शस्भ्यां चउरो चत्तारो चत्तारि ११६

12 २९ तिण्णि त्रेः ९१

13 ३० दोण्णि दुवे वेण्णि द्वेः ९०

14 ३१ दो वे टादौ च ९०

15 ३२ ति त्रेः ९२

16 ३३ ण्ह ण्हं संख्याया आमोविंशतिगे ९१

17 ३४ द्विवचनस्य बहुवचनम् २०

18 ३५ ङेसो ङम् १६१

19 ३६ तादर्थ्ये ङेस्तु २३,१६२

20 ३७ वधाड्डाइ च १६२

21 ३८ क्वचिदसादेः १६२

22 ३९ अस्टासोर्ङीप्[1] १६२

23 ४० ङसिसष्टास् च १६२

24 ४१ ङिपोस् १६२

25 ४२ लुक्क्यङोर्यस्य २४५

---

१ °र्थस्य तु Ms.

---

1 अम्हे अम्हो अम्ह णे शसा ॥ ३।१०८ ॥ 2 णे णं मि अम्मि अम्ह मम्ह मं ममं मिमं अहं अमा ॥ ३।१०७ ॥ 3 मि मं ममं ममए ममाइ मइ मए मयाइ णे टा ॥ ३। १०९॥ 5 अम्हेहि अम्हाहि अम्ह अम्हे णे भिसा ॥ ३।११० ॥ 6 मइ मम मह मज्झा ङसौ ॥ ३।१११ ॥ 7 ममाम्हौ भ्यसि ॥ ३।११२ ॥ 8 मे मइ मम मह महं मज्झ मज्झं अम्ह अम्हं ङसा ॥ ३।११३ ॥ 9 णे णो मज्झ अम्ह अम्हं अम्हे अम्हो अम्हाण ममाण महाण मज्झाण आमा ॥ ३।११४ ॥ 10 अम्ह मम मह मज्झा ङौ ॥ ३।११६ ॥ and मि मइ ममाइ मए मे ङिना ॥ ३।११५ ॥ 11 चतुरश्चत्तारो चउरो चत्तारि ॥ ३।१२२ ॥ 12 त्रेस्तिण्णिः ॥ ३।१२१ ॥ 13 दुवे दोण्णि वेण्णि च जस् शसा ॥ ३।१२० ॥ 14 द्वेर्दो वे ॥ ३।११९ ॥ 15 त्रेस्ती तृतीयादौ ॥ ३।११८ ॥ 16 संख्याया आमो ण्ह ण्हं ॥ ३।१२३ ॥ 17 द्विवचनस्य बहुवचनम् ॥ ३।१३० ॥ 18 चतुर्थ्याः षष्ठी ॥ ३।१३१ ॥ 19 तादर्थ्यङेर्वा ॥ ३। १३२ ॥ 20 वधाड्डाइश्च वा ॥ ३।१३३ ॥ 21 क्वचिद् द्वितीयादेः ॥ ३।१३४ ॥ 22 द्वितीयातृतीययोः सप्तमी ॥ ३।१३५ ॥ 23 ङसिसस्टास् च ॥ ३।१३६ ॥ 24 सप्तम्या द्वितीया ॥ ३।१३७ ॥ 25 क्यङोर्यलुक् ॥ ३।१३८ ॥

2nd Adhyâya, 4th Pâda.

1 १ लटस्तिप्ताविजेच् १८५
2 २ सिप्थास्सेसि १८७
3 ३ मिर्मिबिटौ १८७
4 ४ झिञ्चौ न्तिन्तेइरे १८६
5 ५ थध्वमित्थाहचौ १८७
6 ६ मोममुमस्महिङ् १८८
7 ७ अत एवैच् से १८५
8 ८ लस्तेर्म्हम्होम्हि ममोमिना १९३
9 ९ सिना ल्सि १९४
10 १० तिङात्थि १९४
11 ११ णिजदेदावावे २३३
12 १२ गुर्वादेरविर्वा २३३
13 १३ भ्रमेराडः २३९
14 १४ लुगाविल्भावकर्मक्ते ११५, २४३
15 १५ अदेल्लुक्यात्खोरतः २३६
16 १६ तु मौ १८७
17 १७ मोममुष्विच्च १८८
18 १८ क्ते ३७,११५
19 १९ एच्च क्त्वातुमृतव्यभविष्यति ९६,१५३
20 २० वा लड्लोट्छतृषु १२७, १८७
21 २१ ज्जाज्जे १८८
22 २२ भूतार्थस्य सिहिअहि १८९
23 २३ हल ईअ १९०
24 २४ अहेस्यासी तेनास्तेः १९४
25 २५ भविष्यति हिरादिः १९०
26 २६ हासा मिमोमुमे वा १९०
27 २७ हिस्साहित्था मुमोमस्य १९१
28 २८ डच्छ दशिगम इजादौ हिलुकू च वा १९७

---

१ शुष्यादे° Ms.

---

1 त्यादीनामाद्यत्रयस्याद्यस्येचेचौ ॥ ३।१३९ ॥ 2 द्वितीयस्य सि से ॥ ३।१४० ॥ 3 तृतीयस्य मिः ॥ ३।१४१ ॥ 4 बहुष्वाद्यस्य न्ति न्ते इरे ॥ ३।१४२ ॥ 5 मध्यमस्येत्थाहचौ ॥ ३।१४३ ॥ 6 तृतीयस्य मोमुमाः ॥ ३।१४४ ॥ 7 अत एवैच् से ॥ ३।१४५ ॥ 8 मिमोमैर्म्हिम्होम्हा वा ॥ ३।१४७ ॥ 9 सिनास्तेः सिः ॥ ३।१४६ ॥ 10 अत्थिस्त्यादिना ॥ ३।१४८ ॥ 11 णेरदेदावावे ॥ ३।१४९ ॥ 12 गुर्वादेरविर्वा ॥ ३।१५० ॥ 13 भ्रमेराडो वा ॥ ३।१५१ ॥ 14 लुगावी क्तभावकर्मसु ॥ ३।१५२ ॥ 15 अदेल्लुक्यादेरत आः ॥ ३।१५३ ॥ 16 मौ वा ॥ ३।१५४ ॥ 17 इच्च मो मु मे वा ॥ ३।१५५ ॥ 18 क्ते ॥ ३।१५६ ॥ 19 एच्च क्त्वातुमृतव्यभविष्यत्सु ॥ ३।१५७ ॥ 20 वर्तमाना पञ्चमी शतृषु वा ॥ ३।१५८ ॥ 21 ज्जाज्जे ॥ ३।१५९ ॥ 22 सीहीहीअ भूतार्थस्य ॥ ३।१६२ ॥ 23 व्यञ्जनादीअः ॥ ३।१६३ ॥ 24 तेनास्तेरास्यहेसी ॥ ३।१६४ ॥ 25 भविष्यति हिरादिः ॥ ३।१६६ ॥ 26 मिमोमुमेस्साहा न वा ॥ ३।१६७ ॥ 27 मोमुमानां हिस्साहित्था ॥ ३।१६८ ॥ 28 श्रुगमिरुदिविदिदृशिमुचिवचिछिदिभिदिभुजां सोच्छं गच्छं रोच्छं वेच्छं दच्छं मोच्छं वोच्छं छेच्छं भेच्छं भोच्छं ॥ ३।१७१ ॥ and सोच्छादय इजादिषु हिलुक् च वा ॥ ३।१७२ ॥

1 २९ [१]छिदिभिदिविदो डेच्छ १९८
2 ३० डोच्छ वचिमुचिरुदिश्रुभुजः १९८
3 ३१ ढं मेश्छात्तत: १९९
4 ३२ कृदो हं २००
5 ३३ [२]सं २०१
6 ३४ लिज्जाल्लिङः १९२
7 ३५ एकस्मिन् प्रथमादेर्विध्यादिषु दुसुमु १९१
8 ३६ बहौ न्तुहमो १९२
9 ३७ सोस्तु हि १९२
10 ३८ लुगिज्जहीज्जस्विज्जेतः १९२
11 ३९ लङ्लृटोश्च जर्जारौ १८६
12 ४० मध्ये चाजन्तात् १८६
13 ४१ माणन्तौल्र् च लृङः १९३
14 ४२ शतृशानचोः १२७
15 ४३ स्त्रियामी च १३४
16 ४४ घेत्तुंतव्यक्त्वासु ग्रहेः १५३
17 ४५ अन्त्यस्य वचिमुचिरुदिश्रुभुजां डोल्र् १५३
18 ४६ ता ट्ठो दशः १५३
19 ४७ आ भूतभविष्यति च कृञः १५३,२००
20 ४८ नमोद्विजरुदां वः २०२
21 ४९ चर्नृतिमदिव्रजाम् २०३
22 ५० छर्गमिष्यमासाम् १९६,२०३
23 ५१ रुधो न्धम्भौ १९९
24 ५२ युधबुधगृधकुधसिधमुहां च ज्झः २०३
25 ५३ जर् स्विदाम् २०३
26 ५४ छिदिभिदो न्दः १९८

१ भिदिविदिछिदो° Ms. २ The Sûtra is alluded to in the text on p. 201. 'धातोः परो भविष्यति काले मेस्थाने स इति वा भवति। रित्वाद् द्वित्वम्। होस्सं। हविस्सं। पक्षे। होहिमि। होहामि। होस्सामि। इत्यादि।'

1–3 श्रुगमिरुदिविदिदृशिमुचिवचिछिदिभिदिभुजां सोच्छं गच्छं रोच्छं वेच्छं दच्छं मोच्छं वोच्छं छेच्छं भेच्छं भोच्छं ॥ ३।१७१ ॥ and सोच्छादय इजादिषु हिलुक् च वा ॥ ३।१७२ ॥ 4 कृदो हं ॥ ३।१७० ॥ 5 मेः स्सं ॥ ३।१६९ ॥ 6 ज्जात्सप्तम्या इर्वा ॥ ३।१६५ ॥ 7 दु सु मु विध्यादिष्वेकस्मिंस्त्रयाणाम् ॥ ३।१७३ ॥ 8 बहुषु न्तु ह मो ॥ ३।१७६ ॥ 9 सोर्हिर्वा ॥ ३।१७४ ॥ 10 अत इज्जस्विज्जहीज्जेलुको वा ॥ ३।१७५ ॥ 11 वर्तमानाभविष्यन्त्योश्च ज्ज ज्जा वा ॥ ३।१७७ ॥ 12 मध्ये च स्वरान्ताद्वा ॥ ३।१७८ ॥ 13 न्तमाणौ ॥ ३।१८० ॥ 14 शत्रानशः ॥ ३।१८१ ॥ 15 ई च स्त्रियाम् ॥ ३।१८२ ॥ 16 क्त्वातुमृतव्येषु घेत् ॥ ४।२१० ॥ 17 वचो वोत् ॥ ४।२११ ॥ and रुदभुजमुचां तोन्त्यस्य ॥ ४।२१२ ॥ 18 दृशस्तेन ट्ठः ॥ ४।२१३ ॥ 19 आ कृगो भूतभविष्यतोश्च ॥ ४।२१४ ॥ 20 रुदनमोर्वः ॥ ४।२२६ ॥ and उद्विजः ॥ ४।२२७ ॥ 21 व्रजनृतमदां च्चः ॥ ४।२२५ ॥ 22 गमिष्यमासां छः ॥ ४।२१५ ॥ 23 रुधो न्धम्भौ च ॥ ४।२१८ ॥ 24 युधबुधगृधकुधसिधमुहां ज्झः ॥ ४।२१७ ॥ 25 स्विदां ज्जः ॥ ४।२२४ ॥ 26 छिदिभिदो न्दः ॥ ४।२१६ ॥

1 ५५ ढः क्थिवर्धाम् २०३
2 ५६ वेष्टेः २०३
3 ५७ समुदो लट् २०४
4 ५८ खादधावि लुक् २०४
5 ५९ रः सृजि २०४
6 ६० डः सीदपति २०४
7 ६१ मीलेः प्रादेर्द्वे तु २०४
8 ६२ चलस्फुटे २०४
9 ६३ शकगे २०५
10 ६४ उवर्णस्यावः १९५
11 ६५ यॊरेङ् १५४,१९४
12 ६६ अर उः १९६
13 ६७ अरि वृषाम् २०५
14 ६८ रुषगेचो दिः १९५
15 ६९ हलोक् ११६
16 ७० त्वनतः १८५
17 ७१ [1]अचोच्वां
18 ७२ णो ह्रश्व चिजिपूश्रुधूस्तुहुलूभ्यः १५४,१९५
19 ७३ [2]भावकर्मणि तु वर्यग्लुक् च २२९
20 ७४ मर्चेः २३०
21 ७५ अन्त्यस्य हनखनोः २३०
22 ७६ दुहलिहवहरुहां भरत उच्च २३०
23 ७७ दहेर्झर् २३०
24 ७८ बन्धो न्धः २३०
25 ७९ रुध उपसमनोः २३१
26 ८० द्वे गमिगे २३१
27 ८१ ईर हृकृतृज्राम् २३१
28 ८२ अजेर्विढप्पः २३१
29 ८३ आरभ आढप्पः २३२
30 ८४ णप्पणज्जौ ज्ञः २३२

---

१ 'धातुष्वचां स्थाने अचो बहुलं भवन्ति । हवइ । हिवइ । चिणइ । चुणइ । सद्दहणं । सद्दहाणं । धावइ । धुवइ । रोवइ । रुवइ । कचिन्नित्यम् । देइ । धेइ । भेइ । लेइ । बिभेइ । नासइ ।' २ वर्भावकर्मणि तु यलुक् Ms.

---

1 क्थवर्धो ढः ॥ ४।२२० ॥ 2 वेष्टः ॥ ४।२२१ ॥ 3 समो ल्लः ॥४।२२२ ॥ 4 खादधावोर्लुक् ॥ ४।२२८ ॥ 5 सृजो रः ॥ ४।२२९ ॥ 6 सदपतोर्डः ॥ ४।२१९ ॥ 7 प्रादेर्मीलेः ॥ ४।२३२ ॥ 8 स्फुटि चलेः ॥ ४।२३१॥ 9 शकादीनां द्वित्वम् ॥ ४।२३० ॥ 10 उवर्णस्यावः ॥ ४।२३३ ॥ 11 युवर्णस्य गुणः ॥ ४।२३७॥ 12 ऋवर्णस्यारः ॥ ४।२३४ ॥ 13 वृषादीनामरिः ॥ ४।२३५ ॥ 14 रुषादीनां दीर्घः ॥ ४।२३६ ॥ 15 व्यञ्जनाददन्ते ॥ ४।२३९ ॥ 16 स्वरादनतो वा ॥ ४।२४० ॥ 17 स्वराणां स्वराः ॥ ४।२३८ ॥ 18 चिजिश्रुहुस्तुलूपूधूगां णो ह्रस्वश्च ॥ ४।२४१ ॥ 19 न वा कर्मभावे व्वः क्यस्य च लुक् ॥ ४।२४२ ॥ 20 म्मश्चेः ॥ ४।२४३ ॥ 21 हन्खनोन्त्यस्य ॥ ४।२४४ ॥ 22 ब्भो दुहलिहवहरुधामुच्चातः ॥ ४।२४५ ॥ 23 दहो ज्झः ॥ ४।२४६ ॥ 24 बन्धो न्धः ॥ ४।२४७ ॥ 25 समनूपाद्रुधेः ॥ ४।२४८ ॥ 26 गमादीनां द्वित्वम् ॥ ४।२४९ ॥ 27 हृकृतृज्रामीरः ॥ ४।२५० ॥ 28 अजेर्विढप्पः ॥ ४।२५१ ॥ 29 आरभेराढप्पः॥ ४।२५४॥ 30 ज्ञो णव्वणज्जौ ॥ ४।२५२ ॥

1 ८५ सिप्पस्सिचस्निहोः २३२
2 ८६ वाहिप्पो व्याहुः २३२
3 ८७ प्रहेर्घेप्पः २३२
4 ८८ छिप्पः स्पृशतेः २३२
5 ८९ दीसल् दृशेः २३२
6 ९० वचेरुंचः २३३
7 ९१ ईअइज्जौ यकः[1] १२८,२२५
8 ९२ स्पृहदूओः सिहदूमौ णिचोः २३९
9 ९३ निवृपतोर्णिहोडो वा २४०
10 ९४ धवलोद्‌घटोर्दुमोग्गौ २४०
11 ९५ भ्रमवेष्ट्योस्तालिअंटपरिआलौ २४०
12 ९६ रावो रञ्जयतेः २४०
13 ९७ तुलिडोल्योरोहामरंखोलौ २४०
14 ९८ आसंघः संभावेः २४०
15 ९९ अर्पेरल्लिवपणामचच्चुप्पाः २४०
16 १०० गुलुगुंछोत्थंघोव्वेल्लोल्लोला उन्नमेः २४१
17 १०१ प्रकाशेर्णुव्वः २४१
18 १०२ णिहुवः कमेः २४१
19 १०३ नशेर्विप्पगालणासवपलावहारवविउडाः २४१
20 १०४ वल आरोपेः २४१
21 १०५ विरेचेरोलुण्डोल्लुण्डपल्हत्थाः २४१
22 १०६ कम्पेर्विच्छोळः २४१
23 १०७ रोमन्थेरोग्गालवग्गालौ२४१
24 १०८ प्लावेरोंबालपव्वालौ २४२
25 १०९ मिश्रेर्मीसाळमेळवौ २४२
26 ११० छादेर्णूमणुमोंबालढक्कपव्वालसण्णुमाः २४२

---

१ यक् Ms.

---

1 स्निहसिचोः सिप्पः ॥ ४।२५५ ॥ 2 व्याहृगेर्वाहिप्पः ॥ ४।२५३ ॥ 3 ग्रहेर्घेप्पः ॥ ४।२५६ ॥ 4 स्पृशेरिछप्पः ॥ ४।२५७ ॥ 5–6–दृशि–वचे–र्डीस–डुच्चं ॥ ३।१६१ ॥ 7 ईअइज्जौ क्यस्य ॥ ३।१६० ॥ 8 दूङो दूमः ॥ ४।२३ ॥ and स्पृहः सिहः ॥ ४।३४ ॥ 9 निविपत्योर्णिहोडः ॥ ४।२२ ॥ 10 धवलेर्दुमः ॥ ४।२४ ॥ and उद्‌घटेरुग्गः ॥ ४।३३ ॥ 11 भ्रमेस्तालिअण्टतमाडौ ॥ ४।३० ॥ 12 रञ्जेरावः ॥ ४।४९ ॥ 13 दोले रङ्खोलः ॥ ४।४८ ॥ and तूलेरोहामः ॥ ४।२५ ॥ 14 संभावेरासङ्घः ॥ ४।३५ ॥ 15 अर्पेरल्लिव चच्चप्प पणामाः ॥ ४।३९ ॥ 16 उन्नमेरुत्थङ्घोल्लालगुलुगुञ्छोप्पेलाः ॥ ४।३६ ॥ 17 प्रकाशेर्णुव्वः ॥ ४।४५ ॥ 18 कमेर्णिहुवः ॥ ४।४४ ॥ 19 नशेर्विउड नासव हारव विप्पगाल पलावाः ॥ ४।३१ ॥ 20 आरोपेर्वलः ॥ ४।४७ ॥ 21 विरिचेरोलुण्डोल्लुण्डपल्हत्थाः ॥ ४।२६ ॥ 22 कम्पेर्विच्छोलः ॥ ४।४६ ॥ 23 रोमन्थे रोग्गालवग्गोलौ ॥ ४।४३ ॥ 24 प्लावेरोम्वालपव्वालौ ॥ ४।४१ ॥ 25 मिश्रेर्वीसालमेलवौ ॥ ४।२८ ॥ 26 छदेर्णेणुम नुम सन्नुम ढक्कौम्वालपव्वालाः ॥ ४।२१ ॥

1 १११ अच्चुक्कवोक्कौ विज्ञापेः २४२
2 ११२ परिवाडो घटेः २४२
3 ११३ दशेर्दावदक्खवदंसाः २४२
4 ११४ प्रस्थापेः पेट्ठवपेंडवौ २४२
5 ११५ यापेर्जवः २४२
6 ११६ विकोशेः पक्खोडः २४३
7 ११७ गुंठ उद्धूले: २४३
8 ११८ तडेराहोडविहोडौ २४३
6 ११९ ह्लादेरवअच्छलणिचश्च २४३
10 १२० निमेर्निम्मवनिम्माणौ २०५
11 १२१ आलीङोल्लिः २०५
12 १२२ क्रियः कीणः २०२
13 १२३ केर्च्चे वेः २०२
14 १२४ स्त्यस्समः खा २०५
15 १२५ ध्मो धुमोदः २०६
16 १२६ स्थष्ठकुक्कुरौ २०६
17 १२७ निरप्पठक्कञचिट्ठाः ६१
णि···थ··· २०६
18 १२८ विस्मरः पम्हसवीसरौ २०६
19 १२९ कृपो णिजवहः २०६
20 १३० जाणमुणौ ज्ञः ३७,२०६
21 १३१ धो दह श्रदः १९५
22 १३२ स्पृशिरिछवालुक्खफरिसफासफंसालिहच्छिहान् २०६
23 १३३ फक्कस्थक्कः २०७
24 १३४ श्लाघः सळाहः २०७
25 १३५ दिप्पस्तृपः २०७
26 १३६ भियो भाभिहौ २०७
27 १३७ भुजेरण्णभुञ्जकम्मसमाणचमडचड्डजेमजिमाः २००
28 १३८ जृम्भेरवेर्जंभा २०७
29 १३९ जुंजजुज्जजुप्पा युजेः १९९
30 १४० जनो जाजम्मौ २०७
31 १४१ उत्थल्ल उच्छलेः २०७
32 १४२ घूर्णेर्घुम्मपहल्लघोलघुलाः २०७

---

1 विज्ञपेर्वोक्कावुक्कौ ॥ ४।३८ ॥ 2 घटेः परिवाडः ॥ ४।५० ॥ 3 दृशेर्दावदंसदक्खवाः ॥ ४।३२ ॥ 4 प्रस्थापेः पट्ठवपेण्डवौ ॥ ४।३७ ॥ 5 यापेर्जवः ॥ ४।४० ॥ 6 विकोशेः पक्खोडः ॥ ४।४२ ॥ 7 उद्धूलेर्गुण्ठः ॥ ४।२९ ॥ 8 तडेराहोडविहोडौ ॥ ४।२७ ॥ 9 ह्लादेरवअच्छः ॥ ४।१२२ ॥ 10 निर्मो निम्माणनिम्मवौ ॥ ४।१९ ॥ 11 आलीङोल्ली ॥ ४।५४ ॥ 12–13 क्रियः किणो वेस्तु क्के च ॥ ४।५२ ॥ 14 समः स्त्यः खाः ॥ ४।१५ 15 उदो ध्मो धुमा ॥ ४।८ ॥ 16 उदष्ठकुक्कुरौ ॥ ४।१७ ॥ 17 स्थष्ठा थक्क चिट्ठ निरप्पाः ॥ ४।१६ ॥ 18 विस्मुः पम्हुस विम्हर वीसराः ॥ ४।७५ ॥ 19 कृपोवहो णिः ॥ ४।१५१ ॥ 20 ज्ञो जाणमुणौ ॥ ४।७ ॥ 21 श्रदो धो दहः ॥ ४।९ ॥ 22 स्पृशः फास फंस फरिस छिव छिहालुङ्खालिहाः ॥ ॥ ४।१८२ ॥ 23 फक्कस्थक्कः ॥ ४।८७ ॥ 24 श्लाघः सलहः ॥ ४।८८ ॥ 25 तृपस्थिप्पः ॥ ४।१३८ ॥ 26 भियो भाबीहौ ॥ ४।५३ ॥ 27 भुजो भुञ्ज जिम जेम कम्माण्ह समाण चमढ चड्डाः ॥ ४।११० ॥ 28 अवेर्जृम्भो जम्भा ॥ ४।१५७ ॥ 29 युजो जुञ्ज जुज्ज जुप्पाः ॥ ४।१०९ ॥ 30 जनो जा-जम्मौ ॥ ४।१३६ ॥ 31 उच्छल उत्थल्लः ॥ ४।१७४ ॥ 32 घूर्णो घुल-घोल-घुम्म-पहल्लाः ॥ ४।११७ ॥

1 १४३ लिंपो लिपः २०७
2 १४४ शदेर्झडपक्खोडौ २०८
3 १४५ नेः सदेर्मज्जः २०८
4 १४६ पृच्छेः[१] पुच्छः २०८
5 १४७ गंठो ग्रन्थेः २०८
6 १४८ तुवरजअडौ त्वरेः २०८
7 १४९ अतिङि तुरः १२७
8 १५० तूरः शतृतिङि[२] १२८,२०८
9 १५१ पर्यसेः[३] पल्लट्टपल्लोट्टपल्हत्थाः २०८
10 १५२ मृद्गातेर्मलपरिहट्टखुड्डपन्नाडचड्डमड्डमडाः २०८
11 १५३ दशिरोअक्खणिअच्छावअच्छचज्जावअज्झपुलअपुलोअदेक्खावअक्खपेच्छावआसपासणिअसच्चवावक्खान् १९७
12 १५४ क्षरपज्झरपच्चड्डखरणिड्डुलणिव्वलाः क्षरेः २०९
13 १५५ कासेरवाद्वासः २०९
14 १५६ न्यसेर्णिमणुमौ २०९
15 १५७ ग्रहेर्णिरुवारगेण्हवलहरपग्गाहिपच्चुआः २०२

3rd Adhyâya, 1st Pâda.

16 १ होहुवहुवा भुवेस्तु १२७,१८५
17 २ पृथक्स्पष्टे णिव्वडः १८९
18 ३ प्रभौ हुप्पः १८९
19 ४ हुं[४] क्ते
20 ५ हुरचिति १२७,१८६
21 ६ आघ्राक्षिस्नामाइग्घणिज्झराव्हुत्ताः २०९
22 ७ रा वेर्लियः २०९

---

१ पुच्छः पृच्छः Ms. २ शतृतिङोः Ms. ३ पर्यस्पल्लट्टपल्लोट्टपल्हत्थान् Ms.
४ 'भुवः क्ते प्रत्यये परे हु इत्यादेशो भवति तु । हुअं ।'

---

1 लिपो लिम्पः ॥ ४।१४९ ॥ 2 शदो झडपक्खोडौ ॥ ४।१३० ॥ 3 नेः सदो मज्जः ॥ ४।१२३ ॥ 4 प्रच्छः पुच्छः ॥ ४।९७ ॥ 5 ग्रन्थो गण्ठः ॥ ४।१२० ॥ 6 त्वरस्तुवर-जअडौ ॥ ४।१७० ॥ 7 त्यादिशत्रोस्तूरः ॥ ४।१७१ ॥ 8 तुरोत्यादौ ॥ ४।१७२ ॥ 9 पर्यसःपलोट्ट-पल्लट्ट-पल्हत्थाः ॥ ४।२०० ॥ 10 मृदो मल-मढ-परिहट्ट-खड्डु-चड्डु-मड्डु-पन्नाडाः ॥ ४।१२६ ॥ 11 दृशो निअच्छ-पेच्छावयच्छावयज्झ-वज्ज-सव्वव-देक्खौ अक्खावक्खावअक्ख-पुलोअ-पुलअ-निआव-आस-पासाः ॥ ४।१८१ ॥ 12 क्षरः खिर-झर-पज्झर-पच्चड-णिच्चल-णिट्टुआः ॥ ४।१७३ ॥ 13 अवात्काशो वासः ॥ ४।१७९ ॥ 14 न्यसो णिम-णुमौ ॥ ४।१९९ ॥ 15 ग्रहो वल-गण्ह-हर-पङ्ग-निरुवाराहिपच्चुआः ॥ ४।२०९ ॥ 16 भुवेर्हो-हुव-हवाः ॥ ४।६० ॥ 17 पृथक्स्पष्टे णिव्वडः ॥ ४।६२ ॥ 18 प्रभौ हुप्पो वा ॥ ४। ६३ ॥ 19 क्ते हूः ॥ ४।६४ ॥ 20 अविति हुः ॥ ४।६१ ॥ 21 आघ्रेराइग्घः ॥ ४।१३ ॥ स्नातेरब्भुत्तः ॥ ४।१४ ॥ and क्षेर्णिज्झरो वा ॥४।२० ॥ 22 विलिङ्वेर्विरा ॥ ४।५६ ॥

1 ८ निना ल्हिक्कणिलुक्कणिळिअ-लिक्कलुक्कणिरुग्घाः २०९

2 ९ सारः प्रहुः २०९

3 १० प्रसुरुवेल्लवअल्लौ २०९

4 ११ महमहो गन्धे २१०

5 १२ झरझोरसुमरविम्हरभरभल-लढपअरपम्हुहाः स्मरतेः२१०

6 १३ व्याप्रेराअड्डः २१०

7 १४ निस्सुर्णिहरनिलदाढवरहाढाः २१०

8 १५ जैागुर्जग्गः २१०

9 १६ पट्टघोट्टडल्लपिज्जाः पिबेः २१०

10 १७ धुवो धूञः २१०

11 १८ भण शृणोतेः २११

12 १९ म्लै वापव्वाओ २११

13 २० कृञः कुणः २०१

14 २१ काणेक्षिते णिआरः २०१

15 २२ निष्टम्भे णिट्ठुहः २०१

16 २३ श्रमे वापंफः २०१

17 २४ सद्दाणोवष्टम्भे २०१

18 २५ णिव्वोलो मन्युनौष्ठमालिन्ये २०१

19 २६ गुललश्चाटौ २०१

20 २७ पयल्लो लम्बनशैथिल्ययोः२०१

21 २८ क्षुरे कम्मः २०२

22 २९ णीलुंछो निष्पाताच्छोटे २०२

23 ३० साहट्टसाहरौ संवुः २०२

24 ३१ ओहिरोग्घौ निद्रः २११

25 ३२ उद्र ओरुम्मावसुऔ २११

26 ३३ रुवो रुंजरुंटौ २११

27 ३४ कोक्कवोक्कौ व्याहुः २११

28 ३५ सन्नाम आदृङः २११

29 ३६ ओहरौसरावतरेस्तु २१२

30 ३७ शकेस्तरतीरपारच्चआः २१२

---

१ °झूर° Ms. २ जागर्तेर्जग्गः Ms.

---

1 निर्लीङेर्णिलीअ-णिलुक्क–णिरिग्घ–लुक्क–लिक्क–ल्हिक्काः ॥ ४।५५ ॥ 2 प्रहृगेः सारः ॥ ४।८४ ॥ 3 प्रसरेः पयल्लोवेल्लौ ॥ ४।७७ ॥ 4 महमहो गन्धे ॥ ४।७८ ॥ 5 स्मरेर्झर–झूर–भर–भल–लढ–विम्हर–सुमर–पयर–पम्हुहाः ॥ ४।७४ ॥ 6 व्याप्रे-राअड्डः ॥ ४।८१ ॥ 7 निस्सरेर्णीहर–नील–धाड–वरहाडाः ॥ ४।७९ ॥ 8 जाग्रे-र्जग्गः ॥ ४।८० ॥ 9 पिबेः पिज्ज–डल्ल–पट्ट–घोट्टाः ॥ ४।१० ॥ 10 धूगेर्धुवः ॥ ४।५९ ॥ 11 श्रुटेर्हणः ॥ ४।५८ ॥ 12 म्लेर्वा–पव्वायौ ॥ ४।१८ ॥ 13 कृगेः कुणः ॥ ४।६५ ॥ 14 काणेक्षिते णिआरः ॥ ४।६६ ॥ 15 निष्टम्भावष्टम्भे णिट्ठुह–संदाणं ॥ ४।६७ ॥ 16 श्रमे वावम्फः ॥ ४।६८ ॥ 17 निष्टम्भावष्टम्भे णिट्ठुह–संदाणं ॥ ४।६७ ॥ 18 मन्युनौष्ठमालिन्ये णिव्वोलः ॥ ४।६९ ॥ 19 चाटौ गुललः ॥ ४।७३ ॥ 20 शैथिल्यलम्बने पयल्लः ॥ ४।७० ॥ 21 क्षुरे कम्मः ॥ ४।७२ ॥ 22 निष्पाताच्छोटे णीलुञ्छः ॥ ४।७१ ॥ 23 संवृगेः साहर–साहट्टौ ॥ ४।८२ ॥ 24 निद्रातेरोहीरोङ्घौ ॥ ४।१२ ॥ 25 उद्वातेरोरुम्मा–वसुआ ॥ ४।११ ॥ 26 रुते रुञ्ज–रुण्टौ ॥ ४।५७ ॥ 27 व्याहृगेः कोक्क–पोक्कौ ॥ ४।७६ ॥ 28 आदृङेः सन्नामः ॥ ४।८३ ॥ 29 अवतरेरोह-ओरसौ ॥ ४।८५ ॥ 30 शकेश्चय–तर–तीर-पाराः ॥ ४।८६ ॥

1	३८	सोल्लपउल्लौ पचेः १९३	13	५०	गजेर्बुक्कः २१३
2	३९	वेअडः खचेः २१२	14	५१	डिक्को वृषे २१३
3	४०	णिव्वडो मुचेर्दुःखे १९९	15	५२	तिजेरोसुक्कः २१४
4	४१	अवहेडमोल्लणिल्लुंछोसिक्कदिसडरेअवछंडाः १९९	16	५३	आरोलवमालौ पुञ्जेः २१४
5	४२	सिंचसिप्पौ सिचेः २१२	17	५४	कम्मवमुपभुजिः २१४
6	४३	रचेर्विडविड्डावहोग्गहाः २१२	18	५५	पिडवमर्जिः २१४
7	४४	केवलाअसारवसमारोवहट्टास्समारभेः २१२	19	५६	लज्जेर्जीहः २१४
8	४५	मस्जेराउड्डणिउड्डबुड्डखुप्पाः २१३	20	५७	**राजेस्सहरेहच्छज्जरीराग्घाः ॥**
			21	५८	**घटेर्गढः ॥**
			22	५९	**समो गलः ॥**
9	४६	अनुव्रजेः पडिअग्गः २१३	23	६०	स्फुटेः सहासे मुरः २१४
10	४७	वंचेर्वेहववेलवजूरवोम्मच्छाः २१३	24	६१	मण्डेश्चिविडिक्करिडचिंचचिंचिल्लचिंचआः २१४
11	४८	रोसाणोबुसलुहलुच्छपुच्छफुसफुस्सघसहुला मार्जेः २१३	25	६२	तुडिरुल्लुक्कणिल्लुक्कोल्लूरोक्खुडलुक्कतोडखुट्टखुडान् २१५
12	४९	भजेर्वेमअमुसुमूरमूरपविरज्जसूरसूडकरंजनिरंजविराः २१३	26	६३	घुसलविरोलौ मथिः २१५
			27	६४	ढंसोत्तंघौ विवृतिरुध्योः १९९

1 पचेः सोल्ल–पउलौ ॥ ४।९० ॥ 2 खचेर्वेअडः ॥ ४।८९ ॥ 3 दुःखे णिव्वलः ॥ ४।९२ ॥ 4 मुचेश्छड्डावहेड–मेल्लोस्सिक्क–रेअव–णिल्लुञ्छ–धंसाडाः ॥ ४।९१ ॥ 5 सिचेः सिञ्च–सिम्पौ ॥ ४।९६ ॥ 6 रचेरुग्गहावह–विडविड्डाः ॥ ४।९४ ॥ 7 समारचेरुवहत्थ–सारव–समार–केलायाः ॥ ४।९५ ॥ 8 मस्जेराउड्ड–णिउड्ड–बुड्ड–खुप्पाः ॥ ४।१०१ ॥ 9 अनुव्रजेः पडिअग्गः ॥ ४।१०७ ॥ 10 वञ्चेर्वेहव–वेलव–जूरवोमच्छाः ॥ ४।९३ ॥ 11 मृजेरुग्घुस–लुञ्छ–पुञ्छ–पुंस–फुस–पुस–लुह–हुल–रोसाणाः ॥ ४।१०५ ॥ 12 भञ्जेर्वेमय–मुसुमूर–मूर–सूर–सूड–विरपविरञ्ज–करञ्ज–नीरञ्जाः ॥ ४।१०६ ॥ 13 गजेर्बुक्कः ॥ ४।९८ ॥ 14 वृषेर्ढिक्कः ॥ ४।९९ ॥ 15 तिजेरोसुक्कः ॥ ४।१०४ ॥ 16 पुञ्जेरारोलवमालौ ॥ ४।१०२ ॥ 17 वोपेन कम्मवः ॥ ४।१११ ॥ 18 अर्जेर्विढवः ॥ ४।१०८ ॥ 19 लस्जेर्जीहः ॥ ४।१०३ ॥ 20 राजेरग्घ–छज्ज–सह–रीर–रेहाः ॥ ४।१०० ॥ 21 घटेर्गढः ॥ ४।११२ ॥ 22 समो गलः ॥ ४।११३ ॥ 23 हासेन स्फुटेर्मुरः ॥ ४।११४ ॥ 24 मण्डेश्चिञ्च–चिञ्चअ–चिञ्चिल–रीड–टिविडिक्काः ॥ ४।११५ ॥ 25 तुडेस्तोड–तुट्ट–खुट्ट–खुडोक्खुडोल्लुक्क–णिलुक्क–लुक्कोल्लुराः ॥ ४।११६ ॥ 26 मन्थेर्घुसल–विरोलौ ॥ ४।१२१ ॥ 27 विवृतेर्ढंसः ॥ ४।११८ ॥ and रुधेरुत्थङ्घः ॥ ४।१३३ ॥

1 ६५ णिहर आक्रन्दे: २१५
2 ६६ ओअंदोद्दालौ च्छिदेराङा २१५
3 ६७ **णिल्लूरल्लूरणिव्वरणिच्छ-ल्लदुहावणिज्झोडा: ।**
4 ६८ अट्टः कथेः २१५
5 ६९ कथेर्वज्जरपज्जरसग्घसाससाह-च्चवजप्पपिसुणवोल्लोव्वाला: २१५
6 ७० दुःखे णिव्वर: २१५
7 ७१ निषेधेर्हक्कः २१६
8 ७२ जूर: क्रुधे: २१६
9 ७३ विसूरश्च खिदे: २१६
10 ७४ तड्डवविरल्लतडतड्डास्तने: २००
11 ७५ निर: पद्यतेर्वल: २१६
12 ७६ संतपां झंख: २१६
13 ७७ **ओअग्गसमाणौ व्यापिसमाप्यो: ।**
14 ७८ णिवरो बुभुक्षाक्षिप्यो: २००, २१६
15 ७९ क्षिपेरड्डक्खपरिहुलघत्तचूह-पेल्लणोल्लसोल्लगल्लत्था: २१६
16 ८० उत्क्षिपेरुत्थंघोसिक्कहक्खुवा-ल्लत्थगुलुगुंछाब्हुत्ता: २१७
17 ८१ वेपेराअब्बाअज्झौ २१७
18 ८२ विरणडौ गुंपे: २१७
19 ८३ चचारवेलवमुपालभे: २१७
20 ८४ खउरपड्डुहौ क्षुभे: २१७
21 ८५ प्रदीपे: संदुक्खाब्हुत्ततेअव-संधुमा: २१७
22 ८६ अल्लिअ उपसर्पे: २१८
23 ८७ कमवसलिसलोट्टा: स्वपे: २१८
24 ८८ बडबडो विलपे: २१८
25 ८९ रभिराङोरम्भडवौ २१८
26 ९० भाराक्रान्ते नमेर्निसुड: २१८

---

1 आक्रन्देर्णीहर: ॥ ४।१३१ ॥ 2 आङा ओअन्दोद्दालौ ॥ ४।१२५ ॥ 3 छिदेर्दुहाव–णिच्छल्ल–णिज्झोड–णिव्वर–णिल्लूर–लूरा: ॥ ४।१२४ ॥ 4 कथेरट्टः ॥ ४।११९ ॥ 5 कथेर्वज्जर–पज्जरोप्पाल–पिसुण–सङ्घ–बोल्ल–चव–जम्प–सीस–साहा: ॥४।२॥ 6 दुःखे णिव्वर: ॥ ४।३ ॥ 7 निषेधेर्हक्कः ॥ ४।१३४ ॥ 8 क्रुधेर्जूर: ॥ ४।१३५ ॥ 9 खिदेर्जूर–विसूरौ ॥ ४।१३२ ॥ 10 तनेस्तड–तड्डु–तड्डव–विरल्ला: ॥ ४।१३७ ॥ 11 निर:पदेर्वल: ॥ ४।१२८ ॥ 12 संतपेर्झङ्ख: ॥ ४।१४० ॥ 13 व्यापेरोअग्ग: ॥ ४।१४१ ॥ and समापे: समाण: ॥ ४।१४२ ॥ 14 बुभुक्षि–वीज्योर्णीरव–वोज्जौ ॥ ४।५ ॥ and आक्षिपेर्णीरव: ॥ ४।१४५ ॥ 15 क्षिपेर्गलत्थाड्डक्ख–सोल्ल–पेल्ल–णोल्ल–छुह–हुल–परी–घत्ता: ॥ ४।१४३ ॥ 16 उत्क्षिपेर्गुलगुन्छोत्थङ्घाल्लत्थोब्भुत्तोस्सिक्कहक्खुवा: ॥ ४।१४४ ॥ 17 वेपेरायम्बायज्झौ ॥ ४।१४७ ॥ 18 गुप्येर्विर–णडौ ॥ ४।१५० ॥ 19 उपालम्भेर्झङ्ख–पचार–वेलवा: ॥ ४।१५६ ॥ 20 क्षुभे: खउर–पड्डुहौ ॥ ४।१५४ ॥ 21 प्रदीपेस्तेअव–सन्दुम–सन्धुक्काब्भुत्ता: ॥ ४।१५२ ॥ 22 उपसर्पेरल्लिअ: ॥ ४।१३९ ॥ 23 स्वपे: कमवस–लिस–लोट्टा: ॥ ४।१४६ ॥ 24 विलपेर्झङ्ख–वडवडौ ॥ ४।१४८ ॥ 25 आङो रभे रम्भदवौ ॥ ४।१५५ ॥ 26 भाराक्रान्ते नमेर्णिसुढ: ॥ ४।१५८ ॥

1 ९१ उब्भाववेल्लणिसरकोट्टुमसंखुड्ड-खेड्डमोट्टाअकिलिकिंचा रमेः २१८

2 ९२ पडिसापडिसामौ शमेः २१९

3 ९३ लुभेः संभावः २१९

4 ९४ आक्रमिरोहावोत्थारच्छुंदान् २१९

5 ९५ विश्रमतेर्णिव्वा २१९

6 ९६ ढुंढुल्लढुमढंढल्लभमाडभुमभंमड-तलअंटझंटगुमटिरिटिल्लपरिपर-घमचक्कमुभमडघसझंपढुसा भ्रमेः २१९

7 ९७ गमिरणुवज्जावज्जसाक्कुसोक्कुसाइ-च्छाय्यवहरावसेहवदअपरिअल-परिअल्लवोल्लणिरिणिसपच्छड्ड-णीणणिम्महवच्छदणिलुक्क-रंभणीणिवहान् १९६

8 ९८ प्रत्यागमागमाभ्यागमां पल्लोट्टा-हिपच्चुओम्मच्छाः २२०

9 ९९ रिहरिंगौ प्रविशेः २२०

10 १०० संगमोव्भिडः २२०

11 १०१ ढिप्पणिट्टुहौ विगलेः २२०

12 १०२ णिवहणिरिणासणिरिणिज्ज-रोच्चचंडाः पिष्टेः २२०

13 १०३ वलेर्वंफः २२०

14 १०४ भ्रंशेः पिड्डपिट्टचुक्कचुल्लघट्ट-घाडाः२२०

15 १०५ भषेर्भुक्कः २२०

16 १०६ पुरग्घवाग्घोडाहिरेमांगुमा-ढुमाः २२१

17 १०७ आहाहिलंघवच्चाहिअक्खमह-सिहचिलुंपचंपाः काङ्क्षेः २२१

18 १०८ नशिरवहरावसेहणिवहपडि-सासेहणिरणासान् २२१

19 १०९ साअड्ढाणच्छकड्ढाच्छा-अंछाणंछाः कृषेः २२१

---

1 रमेः संखुड्ड–खेड्डोब्भाव–किलिकिञ्च–कोट्टुम–मोट्टाय–णीसर–वेल्लाः ॥ ४।१६८ ॥ 2 शमेः पडिसा–परिसामौ ॥ ४।१६७ ॥ 3 लुभेः संभावः ॥ ४।१५३ ॥ 4 आक्रमेरोहावोत्थारच्छुन्दाः ॥ ४।१६० ॥ 5 विश्रमेर्णिव्वा ॥ ४।१५९ ॥ 6 भ्रमेष्टिरिटिल्ल–ढुण्ढुल्ल–ढण्ढल्ल–चक्कम्म–भम्मड–भमड–भमाड–तलअण्ट–झण्ट–झम्प–भुम–गुम–फुम–फुस–ढुम–ढुस–परी–पराः ॥ ४।१६१ ॥ 7 गमेरई–अइच्छाणुवज्जावज्जसोक्कुसाक्कुस-पच्चड्ड–पच्छन्द–णिम्मह–णी–णीण–णीलुक्क–पदअ–रम्भ–बोल–परिअल्ल–णिरिणास–णिवहावसेहावहराः ॥ ४।१६२ ॥ 8 आङा अहिपच्चुअः ॥ ४।१६३ ॥ प्रत्याङा पलोट्टः ॥ ४।१६६ ॥ and अभ्याङोम्मत्थः ॥ ४।१६५ ॥ 9 प्रविशे रिअः ॥ ४।१८३ ॥ 10 समा अब्भिडः ॥ ४।१६४ ॥ 11 विगलेस्थिप्प–णिट्टुहौ ॥ ४।१७५ ॥ 12 पिषेर्णिवह–णिरिणास–णिरिणज्ज–रोच्च–चड्डाः ॥ ४।१८५ ॥ 13 दलिवल्योर्विसट्ट–वम्फौ ॥ ४।१७६ ॥ 14 भ्रंशेःफिड–फिट्ट–फुड–फुट्ट–चुक्क–भुल्लाः ॥ ४।१७७ ॥ 15 भषेर्भुक्कः ॥ ४।१८६ ॥ 16 पूरेरग्घाडाग्घवोद्धुमाङ्गुमाहिरेमाः ॥ ४।१६९ ॥ 17 काङ्क्षेराहाहिलङ्घाहिलङ्ख–वच्च–वम्फ–मह–सिह–विलुम्पाः ॥ ४।१९२ ॥ 18 नशेर्णिरणास–णिवहावसेह–पडिसा–सेहावहराः ॥ ४।१७८ ॥ 19 कृषेः कड्ढ–साअड्ढाञ्चाणच्छायञ्छाइञ्छाः ॥ ४।१८७ ॥

1 ११० असावक्खोड: २२१
2 १११ उल्लघेरूसलोसुंभारोअणिल्लस-गुंजोल्लपुलआआ: २२१
3 ११२ संदिशोप्पाहः २२२
4 ११३ प्रसेर्घिस: २२२
5 ११४ भासेर्भिस: २२२
6 ११५ प्रतीक्षेर्विहरविरमालसामआ: २२२
7 ११६ स्रंसेर्ल्हसडिम्भौ २२२
8 ११७ मृक्षेश्चोव्वड: २२२
9 ११८ विसट्टो दलेः २२२
10 ११९ त्रसेर्वज्जडरौ २२२
11 १२० वोज्जो वीजेश्च २२२
12 १२१ गवेषेर्घत्तगमेसडुंडुल्लडंडोला: २२३
13 १२२ तक्षेश्चंछरंपरंफा: २२३
14 १२३ हसेर्गुंजः २२३
15 १२४ दहेरहिऊलालुंखौ २२३
16 १२५ विकसेः कोआसवोसग्गौ २२३
17 १२६ श्लिषोपआससामग्ग-परिअन्ता: २२३
18 १२७ जुगुप्सतेर्झणदुगुच्छदुगुंच्छ-झप्पदुगच्छा: २२३
19 १२८ वलग्गच्छडामारुहेः २२३
20 १२९ भुल्लो लक्ष्यात् स्खलेः २२४
21 १३० गाहोवाद्गाहः २२४
22 १३१ गुंमगुंमडौ मुहेः २२४
23 १३२ अपुणगा: क्तेन १७६
24 १३३ धातवोऽर्थान्तरेष्वपि २२४

3rd Adhyâya, 2nd Pâda.

25 १ दस्तस्य शौरसेन्यामखाव-चोस्तो: २४७
26 २ संयोगेधः क्वचित् २४७
27 ३ तावति खोर्वा २४९
28 ४ थो धः २४८
29 ५ इहहचोर्हस्य २४९

---

1 असावक्खोडः ॥ ४।१८८ ॥ 2 उल्लसेरूसलोसुम्भ–णिल्लस–पुलआअ–गुञ्जोल्ला-रोआः ॥ ४।२०२ ॥ 3 संदिशेरप्पाहः ॥ ४।१८० ॥ 4 ग्रसेर्घिसः ॥ ५।२०४ ॥ 5 भासेर्भिसः ॥ ४।२०३ ॥ 6 प्रतीक्षेः सामय–विहीर–विरमालाः ॥ ४।१९३ ॥ 7 स्रंसेर्ल्हस–डिम्भौ ॥४।१९७ ॥ 8 म्रक्षेश्चोप्पडः ॥ ४।१९१ ॥ 9 दलिवल्योर्वि-सट्ट–वम्फौ ॥ ४।१७६ ॥ 10 त्रसेर्डर–वोज्ज–वज्जाः ॥ ४।१९८ ॥ 11 बुभुक्षि–वीज्योर्णीरव–वोज्जौ ॥ ४।५ ॥ 12 गवेषेर्ढुण्ढुल्ल–ढण्ढोल–गमेस–घत्ताः ॥ ४।१८९ ॥ 13 तक्षेस्तच्छ–चच्छ–रम्प–रम्फाः ॥ ४।१९४ ॥ 14 हसेर्गुञ्जः ॥ ४।१९६ ॥ 15 दहेरहिऊलालुङ्खौ ॥ ४।२०८ ॥ 16 विकसेः कोआस–वोसट्टौ ॥ ४।१९५ ॥ 17 श्लिषेः सामग्गावयास–परिअन्ताः ॥ ४।१९० ॥ 18 जुगुप्सतेर्झुण–दुगुच्छ–दुगुञ्छाः ॥ ४।४ ॥ 19 आरुहेश्चड–वलग्गौ ॥ ४।२०६ ॥ 20 Not traced. 21 अवाद्गाहेर्वाहः ॥ ४।२०५ ॥ 22 मुहेर्गुम्म–गुम्मडौ ॥ ४।२०७ ॥ 23 क्तेना-प्फुण्णादयः ॥ ४।२५८ ॥ 24 धातवोर्थान्तरेपि ॥ ४।२५९ ॥ 25 तो दोनादौ शौरसेन्यामयुक्तस्य ॥ ४।२६० ॥ 26 अधः क्वचित् ॥ ४।२६१ ॥ 27 वादेस्तावति ॥ ४।२६२ ॥ 28 थो धः ॥ ४।२६७ ॥ 29 इह–हचोर्हस्य ॥ ४।२६८ ॥

1 ६ भुवो भः २५१
2 ७ अन्त्यादिदेति मो णः २५१
3 ८ र्यो य्यः २४८
4 ९ पूर्वस्य पुरवः २४७
5 १० इअदूणौ क्त्वः २४९
6 ११ कृगमोर्डदुअः २५०
7 १२ इदानीमो ल्दाणिं २४९
8 १३ तस्मात्ता २४९
9 १४ णं नन्वर्थे २५०
10 १५ अम्हहे हर्षे २५०
11 १६ हीही वैदूषके २५०
12 १७ हीमाणहे निर्वेदविस्मये २५०
13 १८ एवार्थे एव्व २५०
14 १९ हंजे चेट्याह्वाने २५०
15 २० अतो ङसेर्दुदोश् २४७
16 २१ आत् सावामन्त्र्ये इनो नः२४८
17 २२ मः २४८
18 २३ भवताम् २४९
19 २४ भविष्यति स्सि २५१
20 २५ इजेचोर्दद् २५१
21 २६ शेषं प्राकृतवत् २५२,२५६
22 २७ मागध्यां शौरसेनीवत् २५६
23 २८ लाङ्गाहो ङसः २५३
24 २९ आमो डाहङ् २५३
25 ३० सौ पुंस्येलतः २५३
26 ३१ हगेहंवयमोः २५५
27 ३२ च्छोनादौ श्चः २५४
28 ३३ क्षXकः २५४
29 ३४ स्कः प्रेक्षाचक्षतेः २५६
30 ३५ सः सषोः संयोगेग्रीष्मे २५४
31 ३६ स्तोः श्लौ २५३
32 ३७ न्यण्यज्ञञ्जां ञ्ञ् २५४
33 ३८ जो व्रजेः २५६
34 ३९ जयद्यां यः २५४
35 ४० ष्टट्टौ स्थम् २५५
36 ४१ स्थर्थौ स्तं २५५

---

1 भुवो भः ॥ ४।२६९ ॥ 2 मोन्त्याण्णो वेदेतोः ॥ ४।२७९ ॥ 3 न वा र्यो य्यः ॥ ४।२६६ ॥ 4 पूर्वस्य पुरवः ॥ ४।२७० ॥ 5 क्त्व इय-दूणौ ॥ ४।२७१ ॥ 6 कृ-गमो डडुअः ॥ ४।२७२ ॥ 7 इदानीमो दाणिं ॥ ४।२७७ ॥ 8 तस्मात्ताः ॥४।२७८ ॥ 9 णं नन्वर्थे ॥ ४।२८३ ॥ 10 अम्हहे हर्षे ॥४।२८४॥ 11 हीही विदूषकस्य ॥ ४।२८५ ॥ 12 हीमाणहे विस्मय-निर्वेदे ॥ ४।२८२ ॥ 13 एवार्थे य्येव ॥४।२८०॥ 14 हञ्जे चेट्याह्वाने ॥ ४।२८१ ॥ 15 अतो ङसेर्डादो-डादू ॥ ४।२७६ ॥ 16 आ आमन्त्र्ये सौ वेनो नः ॥ ४।२६३ ॥ 17 मो वा ॥ ४।२६४ ॥ 18 भवद्भगवतोः ॥ ४।२६५ ॥ 19 भविष्यति स्सिः ॥ ४।२७५ ॥ 20 दिरिचेचोः ॥ ४।२७३ ॥ 21 शेषं प्राकृतवत् ॥ ४।२८६ ॥ 22 शेषं शौरसेनीवत् ॥ ४।३०२ ॥ 23 अवर्णाद्वा ङसो डाहः ४।२९९ ॥ 24 आमो डाहँ वा ॥ ४।३०० ॥ 25 अत एत् सौ पुंसि मागध्याम् ॥ ४।२८७ ॥ 26 अहं-वयमोर्हगे ॥ ४।३०१ ॥ 27 छस्य श्चोनादौ ॥ ४।२९५ ॥ 28 क्षस्य X कः ॥ ४।२९६ ॥ 29 स्कः पेक्षाचक्षोः ॥ ४।२९७ ॥ 30 स-षोः संयोगे सोग्रीष्मे ॥ ४।२८९ ॥ 31 र-सोर्ल-शौ ॥ ४।२८८ ॥ 32 न्य-ण्य-ज्ञ-ञ्जां ञ्ञः ॥ ४।२९३ ॥ 33 व्रजो जः ॥ ४।२९४ ॥ 34 ज-द्य-यां यः ॥ ४।२९२ ॥ 35 ट्ट-ष्टयोस्टः ॥ ४।२९० ॥ 36 स्थर्थयोस्तः ॥ ४।२९१ ॥

1 ४२ चिट्टस्तिष्ठस्य २५६
2 ४३ नो णनोः पैशाच्याम् २५७
3 ४४ न्यण्यज्ञां ञ्ञ् २५७
4 ४५ राज्ञो ज्ञो वा चिञ् २६०
5 ४६ तल्तदोः २५७
6 ४७ शषोः सः २५८
7 ४८ लो ळः २५८
8 ४९ दुस्तिर्यादृशगे २५८
9 ५० र्यस्नष्टां रिअसिनसिटाः क्वचित् २५८
10 ५१ टोस्तु तु २५८
11 ५२ यो ल्पो हृदये २५८
12 ५३ टा नेन तदिदमोः २६०
13 ५४ नाये स्त्रियाम् २६०
14 ५५ अतो ङसेस्तुतोश् २५७
15 ५६ तङिजेच्चः २६१
16 ५७ एय्य एव भविष्यति २६१
17 ५८ इय्यो यकः २६१
18 ५९ कृञो डीरः २६१
19 ६० क्त्वा तूनं २६०
20 ६१ ष्टः ढूनत्थूनौ २६०
21 ६२ **शेषं शौरसेनीवत् ॥**
22 ६३ न प्रायोलुक्कादिच्छल्षट्छ-म्यन्तसूत्रोक्तं २५९
23 ६४ रो लस्तु चूलिकापैशाच्याम् २६२
24 ६५ गजडदबघझढधभां कचटतप-खछठथफाल्ल २६२
25 ६६ अन्येषामादियुजि न २६२
26 ६७ शेषं प्रागवत् २६२

3rd Adhyâya, 3rd Pâda.

27 १ प्रायोपभ्रंशेचोच् २६९
28 २ अचोस्तवोखौ कखतथपफा गघदधबभान् २६७
29 ३ तु मो ड्वम् २६४
30 ४ म्हो म्भं २६७

---

1 तिष्ठश्चिट्ठः ॥ ४।२९८ ॥ 2 णो नः ॥ ४।३०६ ॥ 3 ज्ञो ञ्ञः पैशाच्याम् ॥ ४।३०३ ॥ and न्य—ण्योर्ञ्ञः ॥ ४।३०५ ॥ 4 राज्ञो वा चिञ् ॥ ४।३०४ ॥ 5 तदोस्तः ॥ ४।३०७ ॥ 6 श—षोः सः ॥ ४।३०९ ॥ 7 लो ळः ॥ ४।३०८ ॥ 8 यादृशादेर्दुस्तिः ॥ ४।३१७ ॥ 9 र्य—स्न—ष्टां रिय—सिन—सटाः क्वचित् ॥ ४।३१४ ॥ 10 टोस्तुर्वा ॥ ४।३११ ॥ 11 हृदये यस्य पः ॥ ४।३१० ॥ 12—13 तदिदमोष्टा नेन स्त्रियां तु नाए ॥ ४।३२२ ॥ 14 अतोङसेर्डातो—डातू ॥ ४।३२१ ॥ 15 इचेचः ॥ ४।३१८ ॥ and आत्तेश्च ॥ ४।३१९ ॥ 16 भविष्यत्येय्य एव ॥ ४।३२० ॥ 17 क्यस्येय्यः ॥ ४।३१५ ॥ 18 कृगो डीरः ॥ ४।३१६ ॥ 19 क्त्वस्तूनः ॥ ४।३१२ ॥ 20 द्धून—त्थूनौ ष्टः ॥ ४।३१३ ॥ 21 शेषं शौरसेनीवत् ॥ ४।३२३ ॥ 22 न क—ग—च—जादि—षट्—शम्यन्त—सूत्रोक्तम् ॥ ४।३२४ ॥ 23 रस्य लो वा ॥ ४।३२६ ॥ 24 चूलिकापैशाचिके तृतीय—तुर्ययोराद्य—द्वितीयौ ॥ ४।३२५ ॥ 25 नादि—युज्योरन्येषाम् ॥ ४।३२७ ॥ 26 शेषं प्रागवत् ॥ ४।३२८ ॥ 27 स्वराणां स्वराः प्रायोपभ्रंशे ॥ ४।३२९ ॥ 28 अनादौ स्वरादसंयुक्तानां क—ख—त—थ—प—फां—ग—घ—द—ध—ब—भाः ॥ ४।३९६ ॥ 29 मोनुनासिको वो वा ॥ ४।३९७ ॥ 30 म्हो—म्भो वा ॥ ४।४१२ ॥

1 ५ रो लुकमधः २६७
2 ६ क्वचिदभूतोपि २६७
3 ७ **विपदापत्सम्पदिद्इ**
4 ८ कथंयथातथि डिहडिधडिमडे-मास्थादेः २७८
5 ९ दादेर्डेहो यादृकूतादृक्कीदृगीदृ-शाम् २७४
6 १० डइसोताम् २६८
7 ११ यावत्तावत्युम्महिम्मा वादेः २७८
8 १२ डेत्तुलडेवडावियत्कियति च व्यादेर्वतुपः २८२
9 १३ डेत्तहे त्रलः २७८
10 १४ यत्तदो डइ २७८
11 १५ कुत्रात्रे च डेत्थु २७८
12 १६ त्वतलौ प्पणं २८३
13 १७ तव्यस्य एव्वइएप्पइएव्वाः२८३
14 १८ क्त्व इइउएअवि २७९
15 १९ एप्प्येप्पिण्वेप्प्येपिणु २७९
16 २० तुम एवमणाणहमणहिं च २७९
17 २१ गमेस्त्वेप्प्येप्पिण्वोरेलुक् २७९
18 २२ तृनो णअल् २८३
19 २३ छस्य युष्मदादेर्डारः २८३
20 २४ जणिजणुनन्नइनावइनाइ इवार्थे २७९
21 २५ तणेणतेरसिंतेसितेहिंकेहिं तादर्थ्ये २७९
22 २६ स्वार्थे डुः पुनर्विनाध्रुवमः२८०
23 २७ डेंडावश्यमः २८०
24 २८ परमेकशसोर्डे डि २८०
25 २९ अडडडुल्लाः स्वार्थिककलुक् च २७१,२८३
26 ३० **तद्योगजाश्च** ॥

---

1 वाधो रो लुक् ॥ ४।३९८ ॥ 2 अभूतोपि क्वचित् ॥ ४।३९९ ॥ 3 आपद्विपत्संपदां द इः ॥ ४।४०० ॥ 4 कथं–यथा–तथां थादेरेमेमेहेधा डितः ॥ ४।४०१ ॥ 5 यादृक्तादृक्कीदृगीदृशां दादेर्डेहः ॥ ४।४०२ ॥ 6 अतां डइसः ॥ ४।४०३ ॥ 7 यावत्तावतोर्वादेर्म उं महिं ॥ ४।४०६ ॥ 8 वा यत्तदोतोर्डेवडः ॥ ४।४०७ ॥ 9 त्रस्य डेत्तहे ॥ ४।४३६ ॥ 10 यत्र–तत्रयोस्त्रस्य डिदेत्थवत्तु ॥ ४।४०४ ॥ 11 एत्थु कुत्रात्रे ॥ ४।४०५ ॥ 12 त्व–तलोः प्पणः ॥ ४।४३७ ॥ 13 तव्यस्य इएव्वउं एव्वउं एवा ॥ ४।४३८ ॥ 14 क्त्व इ–इउ–इवि–अवयः ॥ ४।४३९ ॥ 15 एप्प्येप्पिण्वेव्येविणवः ॥ ४।४४० ॥ 16 तुम एवमणाणहमणहिं च ॥ ४।४४१ ॥ 17 गमेरेप्पिण्वेप्प्योरेर्लुग् वा ॥ ४।४४२ ॥ 18 तृनोर्णअः ॥ ४।४४३ ॥ 19 युष्मदादेरीयस्य डारः ॥ ४।४३४ ॥ 20 इवार्थे नं–नउ–नाइ–नावइ–जणि–जणवः ॥ ४।४४४ ॥ 21 तादर्थ्ये केहिं–तेहिं–रेसि–रेसिं–तणेणाः ॥ ४।४२५ ॥ 22 पुनर्विनः स्वार्थे डुः ॥ ४।४२६ ॥ also एवं–परं–समं–ध्रुवं–मा–मनाक एम्व पर समाणु ध्रुवु मं मणाउं ॥ ४।४१८ ॥ 23 अवश्यमो डें–डौ ॥ ४।४२७ ॥ 24 एकशसो डः ॥ ४।४२८ ॥ and एवं–परं–समं–ध्रुवं–मा–मनाक एम्व पर समाणु ध्रुवु मं मणाउं ॥ ४।४१८ ॥ 25 अ–डड–डुल्लाः स्वार्थिक–क–लुक्च ॥ ४।४२९ ॥ 26 योगजाश्चैषाम् ॥ ४।४३० ॥

1 27 ३१ **ङीतः स्त्रियाम् ॥**
2 ३२ **अदन्ताड्डा ॥**
3 ३३ **इदतोति ॥**
4 ३४ इदानीमेव्वहि २८०
5 ३५ एव जि २८०
6 ३६ एवमेम २८०
7 ३७ नहि नाहि २८०
8 ३८ प्रत्युत पच्छलिउ २८०
9 ३९ एवमेव एमइ २८०
10 ४० समं समाणु २८१
11 ४१ किल किर २८१
12 ४२ पग्गिमप्राइमप्राउप्राइव प्रायशः २८१
13 ४३ दिवा दिवे २८१
14 ४४ सह सहुं २८१
15 ४५ मा मं २८१
16 ४६ कुतः कउकहुतिहु २८१
17 ४७ अथवामनागहवइमणाउं २८१
18 ४८ इतसेत्तहे २८२
19 ४९ पश्चात् पच्छइ २८२
20 ५० ततस्तदा तो २८२
21 ५१ त्वनुसाहावन्यथासर्वौ २६८, २८२
22 ५२ किं काइंकवणौ २७३
23 ५३ उन्नविच्छवुत्ता विषण्णवर्त्मो-क्ताः २६७
24 ५४ अत्खुः परस्परस्य २६८
25 ५५ अन्यादृशस्याण्णाइसावराइसौ २६८
26 ५६ **वहिल्लगाः शीघ्रादीनाम् ॥**
27 ५७ हुहुरुघिग्घिगाश्शब्दचेष्टानुकृत्योः २८२
28 ५८ अनर्थका घइमादयः २८२

---

1 स्त्रियां तदन्ताड्डीः ॥ ४।४३१ ॥ 2 आन्तान्ताड्डाः ॥ ४।४३२ ॥ 3 अस्येदे ॥ ४।४३३ ॥ 4–5–6 पश्चादेवमेवैवेदानीं–प्रत्युतेतसः पच्छइ एम्वइ जि एम्वहिं पच्चलिउ एत्तहे ॥ ४।४२० ॥ 7 किलाथवा–दिवा–सह–नहेः किराहवइ दिवे सहुं नाहिं ॥ ४।४१९ ॥ 8–9 पश्चादेवमेवैवेदानीं–प्रत्युतेतसः पच्छइ एम्वइ जि एम्वहिं पच्चलिउ एत्तहे ॥ ४।४२० ॥ 10 एवं–परं–समं–ध्रुवं–मा–मनाक एम्व पर समाणु ध्रुवु मं मणाउं ॥ ४।४१८ ॥ 11 किलाथवा–दिवा–सह–नहेः किराहवइ दिवे सहुं नाहिं ॥ ४।४१९ ॥ 12 प्रायसः प्राउ–प्राइव–प्राइम्व–पग्गिम्वाः ॥ ४।४१४ ॥ 13–14 किलाथवा–दिवा–सह–नहेः किराहवइ दिवे सहुं नाहिं ॥ ४।४१९ ॥ 15 एवं–परं–समं–ध्रुवं–मा–मनाक एम्व पर समाणु ध्रुवु मं मणाउं ॥ ४।४१८ ॥ 16 कुतस कउ कहन्तिहु ॥ ४।४१६ ॥ 17 किलाथवा–दिवा–सह–नहेः किराहवइ दिवे सहुं नाहिं ॥ ४।४१९ ॥ 18–19 पश्चादेवमेवेदानीं–प्रत्युतेतसः पच्छइ एम्वइ जि एम्वहिं पच्चलिउ एत्तहे ॥ ४।४२० ॥ 20 ततस्तदोस्तोः ॥ ४।४१७ ॥ 21 वान्यथोनुः ॥ ४।४१५ ॥ and सर्वस्य साहो वा ॥ ४।३६६ ॥ 22 किमः काइं–कवणौ वा ॥ ४।३६७ ॥ 23 विषण्णोक्त–वर्त्मनो वुन्न–वुत्त–विच्चं ॥ ४।४२१ ॥ 24 परस्परस्यादिरः ॥ ४।४०९ ॥ 25 अन्यादृशोन्नाइसावराइसौ ॥ ४।४१३ ॥ 26 शीघ्रादीनां वहिल्लादयः ॥ ४।४२२ ॥ 27 हुहुरु–घुग्घादयः शब्द–चेष्टानुकरणयोः ॥ ४।४२३ ॥ 28 घइमादयोनर्थकाः ॥ ४।४२४ ॥

3rd Adhyâya, 4th Pâda.

1 १ दिद्दौ सुपि २६५
2 २ स्वम्यत उत् २६४
3 ३ ओत् सौ तु पुंसि २६४
4 ४ ए भिसि २६६
5 ५ टि २६५
6 ६ ङिनेच्च २६६
7 ७ ङसेर्हेहू २६६
8 ८ भ्यसो हुं २६६
9 ९ सुस्सुहो ङसः २६६
10 १० आमो हं २६६
11 ११ टो णानुस्वारौ २६५
12 १२ एं चेदुतः २६९
13 १३ हि हे ङिङस्योः २६९
14 १४ हुं भ्यसः २६९
15 १५ आमो हं च २६९
16 १६ ङमो लुक् २६६
17 १७ सुससोः २६४
18 १८ हो जस आमन्त्रणे २६५
19 १९ हिं भिस्सुपोः २६५
20 २० स्त्रियां ङेः २७१
21 २१ ङसृङस्योर्हे २७०
22 २२ हुमाम्भ्यसः २७१
23 २३ उदोतौ जश्शसोः २७०
24 २४ इं नपि २७२
25 २५ क्तान्तस्यात उं स्वमोः २७२
26 २६ सर्वगान् ङेर्हि २६८
27 २७ ङसेर्हे २६८
28 २८ तु किमो ङिह २७२
92 २९ ङसः सुश् यत्तत्किंभ्यः २७३
30 ३० स्त्रियां ङहे २७४
31 ३१ यत्तत् ध्रुंत्रुं स्वमोः २७३
32 ३२ इदम इमु नपुंसके २७५
33 ३३ एतदेह एहो एहु स्त्रीनृनपि २७३
34 ३४ जश्शसोरेइ २७३
35 ३५ ओइ अदसः २७४

---

1 स्यादौ दीर्घह्रस्वौ ॥ ४।३३० ॥ 2 स्यमोरस्योत् ॥ ४।३३१ ॥ 3 सौ पुंस्योद्वा ॥ ४।३३२ ॥ 4 भिस्येद्वा ॥ ४।३३५ ॥ 5 एट्टि ॥ ४।३३३ ॥ 6 ङिनेच्च ॥ ४।३३४ ॥ 7 ङसेर्हे-हू ॥ ४।३३६ ॥ 8 भ्यसो हुं ॥ ४।३३७ ॥ 9 ङसः सु—हो—स्सवः ॥ ४।३३८ ॥ 10 आमो हं ॥ ४।३३९ ॥ 11 आट्टो णानुस्वारौ ॥ ४।३४२ ॥ 12 एं चेदुतः ॥ ४।३४३ ॥ 13–14 ङसि—भ्यस्—ङीनां हे—हुं—हयः ॥ ४।३४१ ॥ 15 हुं चेदुद्भ्याम् ॥ ४।३४० ॥ 16 षष्ठ्याः ॥ ४।३४५ ॥ 17 स्यम्—जस्—शसां लुक् ॥ ४।३४४ ॥ 18 आमन्त्र्ये जसो होः ॥ ४।३४६ ॥ 19 भिस्सुपोर्हि ॥ ४।३४७ ॥ 20 ङेर्हि ॥ ४।३५२ ॥ 21 ङस्ङस्योर्हे ॥ ४।३५० ॥ 22 भ्यसामोर्हुः ॥ ४।३५१ ॥ 23 स्त्रियां जस्—शसो-रुदोत् ॥ ४।३४८ ॥ 24 क्लीबे जस्—शसोरिं ॥ ४।३५३ ॥ 25 कान्तस्यात उं स्यमोः ॥ ४।३५४ ॥ 26 ङेर्हिं ॥ ४।३५७ ॥ 27 सर्वादेर्ङसेर्हां ॥ ४।३५५ ॥ 28 किमो डिहे वा ॥ ४।३५६ ॥ 29 यत्तत्किंभ्यो ङसो डासुर्नवा ॥ ४।३५८ ॥ 30 स्त्रियां डहे ॥ ४।३५९ ॥ 31 यत्तदः स्यमोर्ध्रुं त्रं ॥ ४।३६० ॥ 32 इदम इमुः क्लीबे ॥ ४।३६१ ॥ 33 एतदः स्त्री—पुं—क्लीबे एह एहो एहु ॥ ४।३६२ ॥ 34 एइर्जस्—शसोः ४।३६३ ॥ 35 अदस ओइ ॥ ४।३६४ ॥

1 ३६ इदम आअः २७३
2 ३७ सौ युष्मदस्तुहुं २७६
3 ३८ तुम्हे तुम्हइ जश्शसोः २७६
4 ३९ भिसा तुम्हेहिं २७६
5 ४० ब्यमूटा एइं तइं २७६
6 ४१ तुज्झतुध्रतउ ङसिङसा २७६
7 ४२ सुपा तुम्हासु २७७
8 ४३ तुम्हहमाम्भ्यसूभ्याम् २७७
9 ४४ अस्मदोम्हहं २७७
10 ४५ सौ हउं २७७
11 ४६ मइं ङ्यम्टा २७७
12 ४७ ङसूङसिना महुमज्झ २७७
13 ४८ अम्हइं अम्हेइं जश्शसोः२७७
14 ४९ भिसा अम्हेहि २७७
15 ५० **सुपाम्हासु**
16 ५१ लटो हिं वा झश्योः २८४
17 ५२ हिर्थास्सिपोः २८४
18 ५३ हु थध्वमोः २८४
19 ५४ उ मिबिटोः २८४
20 ५५ हुं मस्महिङोः २८४
21 ५६ इदुदेत्स्यद्योः २८५
22 ५७ स्यस्य सो लृटि २८४
23 ५८ पर्याप्तौ भुवो बहुच्छः २८५
24 ५९ व्रजेर्वञ्जः २८५
25 ६० ब्रूञो ब्रुवः २८५
26 ६१ क्रियेः कीसु २८६
27 ६२ पस्सगण्हौ दृशिग्रहोः २८६
28 ६३ तक्षेश्छोल्लः २८६
29 ६४ **ह्रोस्तोरुच्चारलाघवम्** ॥
30 ६५ **बिन्दोरन्ते** ॥
31 ६६ **हल्र स्थैङः** ॥
32 ६७ **लिङ्गमतन्त्रम्** ॥
33 ६८ **शौरसेनीवत्** ॥
34 ६९ **तद्व्यत्ययश्च** ॥
35 ७० **शेषं संस्कृतवत्** ॥
36 ७१ **झाडगास्तु देश्याः सिद्धाः** ॥

---

1 इदम आयः ॥ ४।३६५ ॥ 2 युष्मदः सौ तुहुं ॥ ४।३६८ ॥ 3 जस्-शसोस्तुम्हे तुम्हइं ॥ ४।३६९ ॥ 4 भिसा तुम्हेहिं ॥ ४।३७१ ॥ 5 टा–ङ्यमा पइं तइं ॥ ४।३७० ॥ 6 ङसि–ङस्भ्यां तउ तुज्झ तुध्र ॥ ४।३७२ ॥ 7 तुम्हासु सुपा ॥ ४।३७४ ॥ 8 भ्यसाम्भ्यां तुम्हहं ॥ ४।३७३ ॥ 9 आम्हहं भ्यसाम्भ्याम् ॥ ४।३८० ॥ 10 सावस्मदो हउं ॥ ४।३७५ ॥ 11 टा–ङ्यमा मइं ॥ ४।३७७ ॥ 12 महु मज्झु ङसि–ङस्भ्याम् ॥ ४।३७९ ॥ 13 जस्–शसोरम्हे अम्हइं ॥ ४।३७६॥ 14 अम्हेहिं भिसा ॥ ४।३७८ ॥ 15 सुपा अम्हासु ॥ ४।३८१ ॥ 16 त्यादेराद्यत्रयस्य बहुत्वे हिं न वा ॥ ४।३८२ ॥ 17 मध्यत्रयस्याद्यस्य हिः ॥ ४।३८३ ॥ 18 बहुत्वे हुः ॥ ४।३८४ ॥ 19 अन्त्यत्रयस्याद्यस्य उं ॥ ४।३८५ ॥ 20 बहुत्वे हुं ॥ ४।३८६ ॥ 21 हि-स्वयोरिदुदेत् ॥ ४।३८७ ॥ 22 वर्त्स्यति–स्यस्य सः ॥ ४।३८८ ॥ 23 भुवः पर्याप्तौ हुच्चः ॥ ४।३९० ॥ 24 व्रजेर्वुञः ॥ ४।३९२ ॥ 25 ब्रूगो ब्रुवो वा ॥ ४।३९१ ॥ 26 क्रियेः कीसु ॥ ४।३८९ ॥ 27 दृशेः प्रस्सः ॥ ४।३९३ ॥ and ग्रहेर्गृण्हः ॥ ४।३९४ ॥ 28 तक्ष्यादीनां छोल्लादयः ॥ ४।३९५ ॥ 29 कादि–स्थैदोतोरुच्चारलाघवम् ॥ ४।४१० ॥ 30–31 Not traced. 32 लिङ्गमतन्त्रम् ॥ ४।४४५ ॥ 33 शौरसेनीवत् ॥ ४।४४६ ॥ 34 व्यत्ययश्च ॥ ४।४४७ ॥ 35 शेषं संस्कृतवत् सिद्धम् ॥ ४।४४८ ॥ 36 Not traced.

An Appendix containing an Alphabetical list of Prâkṛita words occurring in the text with their equivalents in Saṁskṛita.

अ

अआ–अजा 105

अइउद्धो–अति–ऊर्ध्वः 40

अइउब्भो–अति—ऊर्ध्वः 40

अइणावं–अतिनु 115

अइणुं–अतिनु 115

अइरिं–अतिरि 114

अइसु–ईदृशः 268

अकखोडइ–(असिं कोषात्) कर्षति 221

अक्कंदइ–आक्रन्दति 215

अक्कमइ–आक्रमते 219

अगणिमहो–अग्निमान् 126

अगणिवण्णो–अग्निवर्णः 48

अगणी–अग्निः 89

अग्गओ–अग्रतः 156

अग्गिमहो–अग्निमान् 126

अग्गिवण्णो–अग्निवर्णः 48

अग्गी–अग्निः 89

अंगमंगम्मि–अङ्गे अङ्गे 163

अंगारो–अङ्गारः 58

अंगुअः–इङ्गुदः 62

अच्छअरं, अच्छरिअं, अच्छरिज्जं –आश्चर्यम् 113

अच्छइ –1. आस्ते 203; –2. कर्षति 221

अच्छरआ, अच्छरसा –अप्सराः 135

अच्छि, अच्छी –अक्षि 89,114

अज्जइ–अर्जति 214

अज्जा–आर्या (अश्वश्रूवाची) 99

अञ्ञातिसो–अन्यादृशः 258

अटइ–अटति 75

अट्टइ–क्वथति 215

अट्ठारहो–अष्टादश 85

अट्ठो, अत्थो –अर्थः 33

अडो–अवटः 84

अड्क्खइ–क्षिपति 217

अड्ढो, अद्धो –अर्धः 36

अणवज्जो –अनवद्यः 35, अणवद्ये –255

अणुट्ठिअब्बम्हचेरो–अनुष्ठितब्रह्मचर्यः 40

अणुट्ठिओ–अनुष्ठितः 40

अणुवअइ–अनुव्रजति 213

अणुहोईअमाणो, अणुहोइज्जमाणो, अणुहोईअन्तो, अणुहोइज्जन्तो –अनुभूयमानः 128

अंठि–अस्थि 114

अण्णइ–भुङ्क्ते 200

अण्णण्णं
अण्णोण्णं –अन्योन्यम् 113

अण्णण्णकलहो
अण्णोण्णकलहो –अन्योन्यकलहः 68

अण्णत्तो
अण्णद्दो –अन्यतः 159

अण्णत्थ
अण्णह
अण्णहि –अन्यत्र 158

अण्णू–अज्ञः 45

अत्तमाणो–आवर्तमानः 84

अत्ता
अत्तो –आत्मा 122

अत्थि–अस्ति 194

अत्थी–अर्थी 157

अदइ–ए–अत्ति 193

अदंसणो
अद्दंसणो –अदर्शनः 47

अद्दं–आर्द्रम् 111

अन्तग्गओ–अन्तर्गतः 59

अन्तरप्पा–अन्तरात्मा 53

अन्तावेई–अन्तर्वेदिः 104

अन्तेपुरं–अन्तःपुरम् 59

अन्तेसहवासो–अन्तःसहवासः 59

अन्धो
अन्धलो –अन्धः 161

अप्पआसइ–श्लिष्यति 223

अप्पज्जो
अप्पण्णू –आत्मज्ञः 45

अप्पणअं–आत्मीयम् 158

अप्पा
अप्पो –आत्मा 122

अप्पिओ–अर्पितः 59

अप्पाहइ–संदिशति 222

अप्पुल्लं–आत्मभवम् 160

अफंसो–अस्पर्शः 57

अब्भाअच्छइ–अभ्यागच्छति 220

अब्भिडइ–संगच्छते 220

अब्भुत्तइ –1 स्नाति 209
–2 संदीप्यति 218

अमच्चो–अमात्यः 33,61

अमरिसो–अमर्षः 49

अमु–अदः 136

अमु
अमू –असौ Mas. 274,275, 130

अमुः–अमू–
अमूओ –असौ Fem. 135

अम्बो–आम्रः 40,61

अम्मि
अम्हि –अहम् 140

अम्भु–अश्मा 267

अम्हअण्णद्ध
अम्हण्णद्ध –वयमन्यत्र 156

अम्हातिसो
अम्हारिसो –अस्मादृशः 258,42

अम्हारु–अस्मदीयः 283

अरण्णं–अरण्यम् 110

अरहन्तो
अरिहन्तो
अरहो
अरिहो
अरुहो
अरुहन्तो
अरुहमाणो –अर्हन् 128

अलअपुरधम्मो–अचलपुरधर्मः 52

अळसिप्पसूणवण्णो–अतसीप्रसूनवर्णः 77

अलसी–अतसी 106

अलाबू–अलाबूः 108

अल्लिअइ–उपसर्पति 218

अल्लं–आर्द्रम् 111

अल्लिइ–आलीयते 205

अवअक्खइ
अवअच्छइ
अवअज्झइ
अवआसइ
अवक्खइ } –पश्यति 197

अवडो–अवटः 84

अवण्हओ–अपह्नवः 43

अवरण्हो
अवराण्हो } –अपराह्णः 43

अवराइसु–अन्यादृशः 268

अवरोवरु–परस्परः 208

अवसुअइ–उद्वाति 211

अवहरइ–नश्यति 221

अवहावेइ–कृपयति 206

अवहो–उभयः 27

अवास
अवासें } –अवश्यम् 280

अविच्छो–अवीप्सः 35

अवि णाम–अपि नाम 155

असइ–ए–अश्नुते 196

अस्ते–अर्थः 255

अह
अहः } –असौ Fem. 135

अह–अदः 136

अह–असौ Mas. 130

अहं
अहअं } –अहम् 140

अहं वि–अहमपि 155

अहरुट्ठो–अधरोष्ठः 61

अहव
अहवा } –अथवा 152

अहवइ–अथवा 281

अहिआई–अभिजातिः 103

अहिऊलइ–दहति 223

अहिण्णू–अभिज्ञः 45

अहिपच्चुअइ } –1 आगच्छति 220
–2 गृह्णाति 202

अहिमज्जू
अहिमण्णू
अहिवज्जू
अहिवज्जू
अहिवण्णू } –अभिमन्युः 93–94

आ

आअ
आआ
आआउ
आआओ } –इयम् 275

आअ
आउ
आओ } –अयम् 273

आअओ
आओ } –आगतः 84

आअच्छइ–आगच्छति 220

आअज्झइ–वेपते 217

आअंछइ–कर्षति 221

आअड्डइ–व्याप्रियते 210

आअरइ–आद्रियते 211

आअब्बइ–वेपते 217

आअरिओ
आआरिओ
आइरिओ } –आचार्यः 60

आअरिसो
आआसो } –आदर्शः 49

आअस्कदि–आचष्टे 256

आआ
आओ } –आपः 134

आओज्जो–आतोद्यः 68

आइग्घइ
आग्घाइ } –आजिघ्रति 209

आउड्डइ–मज्जति 213

ऊसलइ–उल्लषति 221
ऊसवो–उत्सवः 34
ऊसारो–आसारः 59
ऊसहो–ऋषभः 68
ऊसुओ–उत्सुकः 34
ऊसो–उस्रः 57

ए

एअं–एतद् 136
एई–एषा 133
एको–एकः 259
एक्कआ, एक्कइआ } –एकदा 160
एकल्लो, एक्को } –एकः 28,29,61,73
एक्कमेक्कं, एक्कमेक्केण, एक्केक्कं } –एकैकम् 163
एक्कारहो–एकादशः 85
एक्कारो–अयस्कारः 70
एगसिअ–एकदा 160
एगो–एकः 28,29,61,73
एडआ–एडका 105
एण्हिं–इदानीम् 151
एतिसो–ईदृशः 258
एत्तहे–इतः 282
एत्ताहे–इदानीम् 151
एत्तिअं } –इयत् 151 / –एतावत्
एत्तुल्ल–एतावान् 283
एत्थु–अत्र 279
एद्दहं–इयत् 157
एम–एवम् 280
एमइ, एमेअ } –एवमेव 281,155

एरिसो–ईदृशः 64
एव, एवं } –एवम् 155
एवड्ड–एतावान् 283
एव्व–एव 250
एव्वं णेदं–एवमेतद् 251
एव्वहि–इदानीम् 280
एस–एतद् 136
एस, एसा } –एषा 133
एसो–एषः 125
एह, एहु, एहो } –१ एषः 273 / –२ ईदृक् 274
एहइ–ए–एधते 193
एहो–एषा 275

ओ

ओअक्खइ–पश्यति 197
ओअंदइ–आच्छिनत्ति 215
ओआरो } १. अपकारः 149 / –२. अवतारः 149 / ३. उपचारः 150
ओगाहइ–अवगाहते 224
ओज्झरो–निर्झरः 63
ओद्दं–आर्द्रम् 111
ओप्पिओ–अर्पितः 59
ओमल्लं–निर्माल्यम् 56,110
ओल्लं–आर्द्रम् 111
ओळी–आली (पङ्क्तौ) 102
ओवासइ–अवकासते 209
ओवाहइ–अवगाहते 224
ओसरइ } –अपसरति 204 / –अवतरति 212
ओसहं–औषधम् 78

करअवि, करइ, करइउ, करए, करएपि, करएप्पि, करएपिणु, करएप्पिणु }—कृत्वा 279

करइ—करोति 200

करणिज्जो, करणीओ }—करणीयः 81

करळी—कदली (अद्रुमः) 106

करिअ, करिदूण }—कृत्वा 250

करिणो, करी }—करी 123

करिसः—करीषः 63

करेणू—करेणूः (Mas.) 108

कलइ—कलति 224

कलए—करोति 200

कलओ, कलाओ }—कलादः 60

कल्हारो—कह्लारः 42

कवट्टिओ—कदर्थितः 36

कवड्डो—कपर्दः 36

कवन्धो—कबन्धः 80

कसणो, कसिणो }—कृष्णः 51

कसा—कृशा 100

कसिटो—कष्टः 258

कसिणो—कृत्स्नः 49

कह्- कुत्र 155, 158

कहं—कथम् 249

कहइ— 1 कथयति 215, 2 कथति 215

कहावणो—कार्षापणः 41

कहि—कुत्र 158

कहु—कुतः 281

काउ—का 131

काउआण, काउआणं, काऊण, काऊणं }—कृत्वा 153-54

काउं—कर्तुम् 153

काओ—का 131

कागु—काकः 267

काढं—गाढम् 262

काराविअं, कारिअं }—कारितम् 115

कारू—कारुः 92

कारो—कटुः 94

कालाअसं, कालासं }—कालायसं 113

काळा, काळी }—काली 104

कासं—कांस्यम् 54

कासइ—कर्षति 221

कासओ—कर्षकः 57

कासवो—कश्यप· 57

कासा—कृशा 100

काहलो—कातरः 77

काहावणो—कार्षापणः 41

कि, किं }—किम् 135,155

किं वि—किमपि 154

किंसुओ—किंशुकः 55

किई—कृतिः 103

किओ—कृपः 66

किच्चिहरो—कृत्तिधरः 33

किडी–किरिः 89
किं णेदं–किमिदम् 251
कित्तिलं–कियत् 157
किध–कथम् 278
किं ति–किमिति 155
किम–कथम् 278
किर–किल 145,281
किरिआ–क्रिया 102
किरिआवरो–क्रियापरः 49
किलन्तो–क्लान्तः 50
किलिट्ठो–क्लिष्टः 50
किलित्तो–क्लृप्तः 68
किवाणो–कृपाणः 66
किविणो–कृपणः 57,66
किसरो–केसरः 68
किसलं, किसलअं } –किसलयम् 113
किसाणू–कृशानुः 66,78
किह–कथम् 278
कहि–कुत्र 158
की, कीउ, कीओ } –का 131,274
कीओ–क्लीबः 50
कीणइ-ए–क्रीणाति 202
कु–कः 117,272
कुओ–कुतः 155
कुचो–कुचः 259
कुच्छेअओ–कौक्षेयकः 69.
कुज्जो–कुब्जः (पुष्पवाची) 72
कुज्झइ–क्रुध्यति 203,216
कुड्डं–कुड्यम् 75
कुढारो–कुठारः 75
कुंडु–कुण्डम् 271

कुतुंबं–कुटुम्बम् 258
कुदो–कुतः 155
कुप्पइ–कुप्यति 205
कुप्पिसो, कुप्पासो } –कूर्पासः 60
कुमरो–कुमारः 60
कुंपला, कुंपलो } –कुड्मलः, कुड्मलः 54,38
कुरुअरा, कुरुअरी } –कुरुचरी 105
कुलं–कुलो–कुलम् 55
कुसुमप्पअरो, कुसुमपअरो } –कुसुमप्रकरः 47
कूरवंका–ईषद्वक्रा 152
केअइ, केइ } –क्रीणाति 202
केढवो–कैटभः 75
केण वि–केनापि 155
केतिसो–कीदृशः 258
केत्तिअं–कियत् 157
केत्तुलु–कियत् 283
केद्दहं–कियत् 157
केम–कथम् 278
केरिसो–कीदृशः 64
केवट्टो–कैवर्तः 35
केवडु–कियत् 283
केवलाअइ–समारभते 212
केसरो–केसरः 68
केसुओ–किंशुकः 55
केह, केहु, केहो } –कीदृक् 274
को–कः 27
कोआसइ–विकसति 223

कोउहलं–कुतूहलम् 72
कोक्कइ–व्याहरति 48
कोच्छेअओ–कौक्षेयकः 69
कोट्ठा
कोट्ठारो –क्रोष्टा 94
कोप्परो–कूर्परः 36
कोबु–कोपः 267
कोमळो–कोमलः 258
कोहण्डी
कोहळी –कुश्माण्डी 106
कोहलं
कोहळं –कुतूहलम् 72

ख

खअइ –1. खचति 212
–2. क्षयति 209
खइओ–खचितः 74
खउरइ–क्षुभ्यति 217
खओ–क्षयः 32
खज्जो–क्षयः 35
खट्टंगं–खट्वाङ्गम् 75
खणो–क्षणः (कालः) 34
खंडिओ–खण्डितः 58
खण्णू–स्थाणुः (अहरिः) 93
खंधो–स्कन्धः 32
खंभो–स्तम्भः 32
खलपू–खलपूः 95
खलबुं–खलपु 114
खल्लीडो–खल्वाटः 60
खसिओ–खचितः 74
खाअइ
खाइ
खाउ
खाहिइ –खादति 204
खाणू–स्थाणुः (अहरिः) 93
खिज्जइ–खिद्यति 203,216
खिपइ–क्षिपति 217
खीलओ–कीलः 72
खुज्जो–कुब्जः (अपुष्पवाची) 72
खुडिओ–खण्डितः 58
खुप्पइ–मज्जति 213
खुव्वइ–क्षुभ्यति 217
खेडओ –क्ष्वेडकः 31
–स्फोटकः 31

ग

गअं–गतम् 115
गअपीडो
गअपेडो –गलपीडः 64
गउ–गौः 96,109
गउओ–गवयः 58
गउरअप्पिओ–गौरवप्रियः 70
गओ–गतः 41
गग्गरो–गद्गदः 97
गच्छइ–गच्छति 196
गजो–गजः 259
गज्जइ–गर्जति 213
गज्जे
गज्जो –गण्यः 254,257
गड्डो–गर्तः 36
गंठइ–ग्रथ्नाति 208
गदुअ–गत्वा 250
गंतून–गत्वा 260
गंदुओ–कन्दुकः 73
गब्भिअओ–गब्भिणो –गर्भितः 78
गमिअ–गत्वा 250
गमिदूण–गत्वा 260
गरिमा
गरिमो –गरिमा 132
गरुई–गुर्वी 107

चउट्ठो }
चउत्थो } —चतुर्थः 33,71

चउद्दहो—चतुर्दश 85

चउरो—चत्वारः 116

चउव्वारो—चतुर्वारः 71

चच्चरं—चत्वरम् 113

चच्चरो—चत्वरः 33

चच्चारइ—उपालभते 217

चंछइ—तक्ष्णोति 223

चज्झइ—पश्यति 197

चण्डइ—पिनष्टि 220

चड्डइ—भुङ्क्ते 200

चंडो—चण्डः 58

चत्तारि }
चत्तारो } —चत्वारः 116

चन्दओ }
चन्दो }
चन्द्रो } —चन्द्रः 160,44

चन्दिमा }
चन्द्रिमा } —चन्द्रिका 100

चमडइ—भुङ्क्ते 200

चमरो—चामरः 60

चलइ }
चल्लइ } —चलति 205

चलणो—चरणः 82

चवइ—कथयति 215

चविडा }
चवेडा } —चपेटा 100

चाउँडा—चामुण्डा 100

चिआ }
चिआओ } —त्विद् 134

चिंचइ }
चिंचअइ }
चिंचिल्लइ } —मण्डयति 214

चिट्ठदि }
चिट्ठइ } —तिष्ठति 206,256

चिणइ—ए—चिनोति 196

चिणिऊण }
चिणेऊण } चित्वा 154

चिण्हं }
चिन्धं } —चिह्नम् 113

चिलाओ—किरातः 72

चिहुरो—चिकुरः 74

चीमूतो—जीमूतः 262

चुक्कइ }
चुल्लइ } —भ्रंशति 220

चुच्छो—तुच्छः 76

चुडो—चण्डः 58

चूदु—चूतः 267

चूहइ—क्षिपति 217

चेअइ—ए }
चेइ—ए } —चिनोति 196

चेइअपरो—चैत्यपरः 50

चेत्तं—चैत्यविशेषः 70

चेत्तो—चैत्रः 69

चोग्गुणो—चतुर्गुणः 71

चोट्ठो }
चोत्थो } —चतुर्थः 33,71

चोरिअकुसलो }
चोरिआकुसलो } —चौर्यकुशलः 50

चोव्वडइ—मृक्षति 222

चोव्वारो—चतुर्वारः 71

च्छुण्णो—क्षुण्णः 34

च्छोल्लइ }
च्छोल्लदि } —तक्ष्णोति 286

छ

छइओ—स्थगितः 34

छउमपरो—छद्मपरः 51

जह, जहि –यत्र 158

जहिट्ठिलो, जहुट्ठिलो –युधिष्ठिरः 62

जहे–या 275

जा–1 या 133

–2 यावत् 155

जाअं–जातम् 115

जाअइ, जाइ –जायते 207

जाआ–जाया 97

जाआ, जाइ, जाई –जाया 270

जाउं–यावत् 155

जागरइ–जागर्ति 210

जाणइ–जानाति 206

जाणिऊण–ज्ञात्वा 154

जाणिओ–ज्ञातः 37

जाणेऊण–ज्ञात्वा 154

जामहिं–यावत् 278

जाव–यावत् 155

जि–एव 280

जिणिऊण, जिणेऊण –जित्वा 154

जिण्णो–जीर्णः 64

जित्तिअं, जित्तिलं –यावत् 157

जिध, जिम, जिह –यथा 278

जिमइ–भुङ्क्ते 200

जिह्वा, जिब्भा, जिहा –जिह्वा 99

जीआ–ज्या 102

जीआवरो–ज्यावरः 51

जीहइ–लज्जते 214

जु–यः 273

जुउच्छइ–जुगुप्सति 223

जुज्जइ, जुंजइ –युनक्ति, युज्यते 200

जुज्झइ–युध्यते 203

जुण्णो–जीर्णः 64

जुत्तं ति–युक्तमिति 155

जुत्तं णिमं–युक्तमिदम् 251

जुत्तो–युक्तः 38

जुप्पइ –युज्यते, युनक्ति 200

जुवा, जुवाणो, जुवो –युवा 122

जुम्हअम्हप्पअरणं–युष्मदस्मत्प्रकरणम् 81

जूरइ –1. क्रुध्यति, –2. खिद्यति –216

जेउआण, जेऊण –जित्वा 154

जेएप्पइ, जेएव्व, जेएव्वइ –जेतव्यः 283

जेत्तिअं–यावत् 157

जेत्तुल–यावान् 283

जेत्थु–यत्र 279

जेम–यथा 278

जेमइ–भुङ्क्ते 200

जेवड्ड–यावान् 283

जेह, जेहु, जेहो –यादृक् 274

तावु—तापः 267
ताम, तामहि—तावत् 278
तामोतरो—दामोदरः 258
तामोतलो—दामोदरः 262
तारिसं—तादृक् Neu. 136
तारिसो—तादृक् Mas. 129
तालविंटं, तालवेंटं—तालवृन्तम् 111
ताव—तावत् 249
तिक्खो—तीक्ष्णः 32
तिण्णि—त्रयः 91
तिण्हो—तीक्ष्णः 32
तित्तिरो—तित्तिरिः 88
तित्तिलं—तावत् 157
तिध, तिम—तथा 278
तिरिच्छी—तिर्यङ् 126
तिह—तथा 278
तिहु—कुतः 281
तीरइ—शक्नोति 212
तीसा—त्रिंशत् 104
तुं—त्वम् 137
तुअइ—ए—तुदति 196
तुट्टइ, तुडइ—तुण्डति 215
तुट्टइ—त्रुट्यति 205
तुमं—त्वं 137
तुम्हकेरो, तुम्हारु—युष्मदीयः 158,283
तुम्हेच्चअं—यौष्माकम् 159
तुरंतो, तुरेंतो, तुरमाणो, तुरेमाणो—त्वरन् 128
तुवरइ—त्वरते 208
तुवं, तुह, तुहुं—त्वम् 137,276
तुह्मकेरो—युष्मदीयः 181
तूणो—तूणः 66
तूरइ—त्वरते 208
तूरंतो, तूरेंतो, तूरमाणो, तूरेमाणो—त्वरन् 128
तूरो—तूर्यः 41
तूसइ—ए—तुष्यति 196
तेअइ—तिजति 214
तेअवइ—संदीप्यति 218
तेत्तिअं—तावत् 157
तेत्तुलु—तावान् 283
तेत्थु—तत्र 279
तेद्दहं—तावत् 157
तेम—तथा 278
तेरहो—त्रयोदश 85
तेल्लप्पिओ—तैलप्रियः 48
तेळोक्कणाहो, तेव्ळोक्कणाहो—त्रैलोक्यनाथः 47
तेवड्ड—तावान् 283
तेह, तेहु, तेहो—तादृक् 274
तो—ततः 282
—तदा 282
तोणीरो—तूणीरः 66
त्रुं—सः 273

थ

थक्कइ—तिष्ठति 206
थंभो—स्तम्भः 32

दिवे–दिवा 281
दिसआ–दृषद् 133
दिसा, दिसाओ }–दिक् 134
दिहा गओ–द्विधा गतः 63
दीहं, दीहरं }–दीर्घम् 161
दीहो, दीहरो }–दीर्घः 42
दुअल्लं, दुउलं }–दुकूलं 112
दुआरं–द्वारम् 110–11
दुउणो–द्विगुणः 62
दुक्करो–दुष्करः 145
दुक्खिओ–दुःखितः 42,53
दुगच्छइ, दुगुच्छइ, दुगुंछइ }–जुगुप्सते 223
दुग्गाईरमणो, दुग्गादेईरमणो }–दुर्गादेवीरमणः 84
दुण्णि–द्वौ 90
दुय्यणे–दुर्जनः 255
दुरुत्तरो–दुरुत्तरः 53
दुवारं–द्वारम् 110–11
दुवे–द्वौ 90
दुसहो, दुस्सहो }–दुःसहः 53
दुहओ–दुर्भगः 73
दुहा इओ–द्विधा कृतः 63
दुहिआ–दुहिता 109
दुहिओ–दुःखितः 42,53
दुहो–दुःखम् 41
दूआ–दुहिता 109
दूसहो–दुःसहः 53
दूसासणो–दुःशासनः 57
दूहवो–दुर्भगः 73
देअरो–देवरः 68
देक्खइ–पश्यति 197
देउलणाहो, देवउलणाहो }–देवकुलनाथः 84
देरं–द्वारम् 110–11
देवं–दातुम् 279
देवंणाअसुवत्तो–देवनागसुवर्क्षः 54
देवपरो, देव्वपरो }–दैवपरः 47
देव्वज्जो, देव्वण्णू }–दैवज्ञः 45
दो, दोण्णि }–द्वौ 90
दोहलो–दोहदः 76–7
दोहा इओ–द्विधा कृतः 63
द्रहो–ह्रदः 44

ध

धंसइ–ए–ध्वंसति 193
धञे–धन्यः 254
धञ्ञो–धन्यः 257
धट्ठज्जुण्णो–धृष्टद्युम्नः 37
धट्ठो–धृष्टः 67
धणञ्जए–धनञ्जयः 254
धणु, धणुहं }–धनुः 136
धणुहो, धणुहं, धणू }–धनुः 129
धत्ती–धात्री 44
धनमणो–धनवान् 157
धम्मगुवो–धर्मगुप् 128
धम्मिल्लं, धम्मेल्लं }–धमिल्लम् 111

परवसो, परव्वसो –परवशः 47
परामरिसो–परामर्शः 49
परिइ–क्षिपति 217
परिट्ठिओ–प्रतिष्ठितः 56
परोप्फरविणओ–परस्परविनयः 59
परोहो–प्ररोहः 57
पलइ–पलति 224
पलक्खो–प्लक्षः 48
पलिप्पइ, पलीवइ –प्रदीप्यति 196,218
पलिअकेसो, पलिलकेसो –पलितकेशः 77
पळीविओ–प्रदीपितः 63
पलीवो–प्रदीपः 77
पल्लङ्को–पर्यङ्कः 38
पल्लटइ–पर्यस्यति 208
पल्लट्टो, पल्लत्थो –पर्यस्तः 38
पल्लोट्टइ–पर्यस्यति 208
पल्हत्थइ–पर्यस्यति 208
पवट्टं–प्रवृत्तम् 113
पवट्टो–प्रवृत्तः 36
पवट्ठो–प्रकोष्ठः 68
पवहो–प्रवाहः 61
पवासू–प्रवासी 93
पवाहो–प्रवाहः 61
पविस्सइ–प्रविशति 220
पवो–प्लवः 50
पशस्ते–प्रशस्तः 254
पसरइ–प्रसरति 209
पसामो–प्रशान् 116
पसिद्धी–प्रतिसिद्धिः 103
पसुत्तो–प्रसुप्तः 57

पस्सइ, पस्सदि –पश्यति 197
पहरइ–प्रहरति 209
पहरो, पहारो –प्रहारः 61
पहल्लइ–घूर्णति 207
पहा–प्रथा 258
पहिओ– पथिकः 158, पान्थः 158
पहुई–पृथ्वी 107
पहुडी–प्रभृतिः 103
पहो–पन्थाः 123
पाआरो–प्राकारः 84
पाइव–प्रायशः 241
पाउसो–प्रावृद् 129
पाटपो–वाडवः 262
पाडलीवुत्तं–पाटलिपुत्रम् 159
पाडिविआ–प्रतिपद् 133
पाडिसिद्धी–प्रतिसिद्धिः 103
पाणिअं–पानीयम् 63
पाणिणीअं–पाणिनीयम् 158
पायिक्को–पदातिः 89
पारइ–शक्नोति 212
पारक्कं, पारिक्कं, पारकेरं –परकीयम् 159
पारद्धी–पापर्द्धिः 103
पारावओ, पारेवओ –पारावतः 59
पारो–प्राकारः 84
–प्रावारः 84
पारोहो–प्ररोहः 57
पालो–बालः 262
पावारो–प्रावारः 84
पावासू–प्रवासी 93

पुव्वण्हो
पुव्वाण्हो } —पूर्वाह्णः 43
पूर्वाण्हो

पुहं—पृथक् 152

पुहई—पृथ्वी 105

पूः—पुरा 131

पूसइ—ए—पुस्यति 196

पूसा
पूसाणो } —पूषा 122
पूसो

पेच्छइ—पश्यति 197

पेंडं—पिण्डम् 111

पेरंतो—पर्यन्तः 40

पेल्लइ—क्षिपति 217

पोग्गरो—पुद्गरः 65

पोरो—पूतरः 71

पोसो—पोषः 259

पोहळप्पिओ—पूगफलप्रियः 71

प्राइम
प्राउ } —प्रायशः 281

प्रिउ—प्रियः 267

फ

फणसो—पनसः 79

फन्दो—स्पन्दः 39

फलिहो
फळिहो } —स्फटिकः 74

फलिहो—परिघः 79

फरिसइ—स्पृशति 206–7

फरुसो—परुषः 79

फवति—भवति 251

फवो—भवः 262

फुडइ
फुट्टइ } —स्फुटति 205

फुसइ
फुस्सइ } —मार्ष्टि 213

फोति—भवति 263

ब

बडबडइ—विलपति 218

बद्धप्फलो
बद्धफळो } —बद्धफलः 47

बप्फो—बाष्पः 41

बम्भणु
बम्हणो } —ब्राह्मणः 43,267

बरिहहरो—बर्हधरः 49

बलइ—गृह्णाति 202

बवइ—ए—ब्रवीति 155

बहप्पई
बिहप ई
बुहप्पई
बहप्फई
बिहप्फई } —बृहस्पतिः 89–90
बुहप्फई
बहस्सई
बिहस्सई
बुहस्सई

बहिणी—भगिनी 105

बहुई—बह्वी 107

बहुमोल्लो—बहुमूल्यः 66

बाम्हणो—ब्राह्मणः 43

बाहिं
बाहिर } —बहिः 151

बाहो—बाष्पः 41

बुक्कइ—भषति 220

बुज्झइ—बुध्यते 203

बुड्डइ—मज्जति 213

बुंधो
बुन्धो } —बुध्नः 54

बुवइ
बुवदि } —ब्रवीति 286

बुहुक्खइ—बुभुक्षति 216

बेडो—बेरः 82

महिमा
महिमो }—महिमा 132

महु—मधु 114

महुअं
महूअं }—मधूकम् 112

महो—1. महः 129
—2. महान् 127

मांसविआरो—मांसविकारः 54

माआ
माआरो
माआओ
माआरारो }—माता 108

माइ—मा 149

माई—माता 108

माउक्कं—मृदुलम् 113

माउघरं—मातृगृहम् 112

माउत्तं
माउत्तणं }—मृदुलम् 113

माउमुइअं—मातृमुदितम् 112

माऊ—माता 108

माणंसिणी—मनोस्विनी 107

माणइन्तो—मानवान् 157

माणवो—मानवः 78

मादा—माता 248

माळइ—मालती 210

मासलो—मांसलः 54

माहुलुंगप्पिओ—मातुलुङ्गप्रियः 77

मिअंको—मृगाङ्कः 67

मिइंगो—मृदङ्गः 67

मिच्चू—मृत्युः 93

मिच्छा—मिथ्या 152

मिलाअइ—म्लायति 211

मिव—इव 145

मीलइ—मीलति 204

मीसं
मीसालिअं }—मिश्रम् 161

मुअइ—ए—मुञ्चति 198

मुअंगो—मृदङ्गः 67

मुउरो—मुकुरः 64

मुउलो—मुकुलः 64

मुओ
मुक्को }—मूकः 48

मुंचइ—ए—मुञ्चति 199

मुज्झइ—मुह्यति 203

मुंजाअणो—मौञ्जायनः 69

मुणिंदो—मुनीन्द्रः 61

मुंढा
मुंढाणो
मुंढो
मुंधा
मुंधाणो
मुंधो }—मूर्धा 122

मुरइ—(हासेन) स्फुटति 214

मुरुक्खो—मूर्खः 51

मुसलो—मुसलः 65

मुसा—मृषा 152

मुहुरध—मधुरावत् 159

मुहुळं—मुखम् 160

मूसओ—मूषिकः 62

मूसलो—मुसलः 65

मूसा—मृषा 152

मेओ—मेयः 81

मेखो—मेघः 262

मेज्जो—मेयः 81

मेरा—सीमा 100

मोक्को—मुक्तः 31

मोग्गरो—मुद्गरः 65

मोताहळं—मुक्ताफलम् 80

मोत्तुआण
मोत्तूण } –मुक्त्वा 153
मोत्तुं–मोक्तुम् 153
मोरो–मयूरः 71
मोसा–मृषा 152
म्हरइ–विस्मरति 206

य

यणवए–जनपदः 255
यये–जयः 255
यातिसो–यादृशः 258

र

रअइ–रचति 212
रअणमुसो–रत्नमुद् 129
रअणाअरो–रत्नाकरः 48
रग्गो
रत्तो } –रक्तः 31
रण्णं–अरण्यम् 110
रतून्–रमित्वा 260
रत्तिअरो–रात्रिचरः 45
रमिइ
रमिदूण } –रमित्वा 250
रम्पइ
रम्फइ } –तक्ष्णोति 223
रम्भइ–आरभते 218
रस्सी–रश्मिः 43,89
राअक्कं
राइक्कं
राअकेरं } –राजकीयम् 159
राअउलप्पसूओ
राउलप्पसूओ } –राजकुलप्रसूतः 84
राअघरो–राजगृहम् 85
राआ
राआणो } –राजा 120
राइ–लीयते 209

राइअरो–रात्रिचरः 45
राओ–रागः 61
राम
रामु } –रामः 264
रामउ–रामः 283
रामो–रामः 262
रिऊ –1. ऋतुः 93
–2. रिपुः 99
रिक्खो
रिच्छो } –ऋक्षः 34,68
रिंगइ–प्रविशति 220
रिजू–ऋजुः 93
रिडइ–मण्डयति 214
रिणमुत्तो–ऋणमुक्तः 68
रिसहो–1. वृषभः 67
–2. ऋषभः 68
रिसी–ऋषिः 89
रिहइ–प्रविशति 220
रुई–रुचिः 102
रुअइ–ए–रोदिति 198
रुक्खडु
रुक्खल्लु } –वृक्षः 283
रुक्खिमा–वृक्षत्वम् 99
रुक्खो–वृक्षः 30,48
रुंजइ
रुंटइ } –रौति 211
रुण्णअरो–रुदितकरः 78
रुत्थिणी–रुक्मिणी 39
रुद्दो–रुद्रः 44
रुंधइ–ए–रुणद्धि 199
रुप्पिणी–रुक्मिणी 39
रुंभइ–ए–रुणद्धि 199
रुम्मिणी–रुक्मिणी 39
रुवइ–रोदिति 203
–रौति 211

सत्तावीसा–सप्तविंशतिः 104
सत्तो–शक्तः 31
सदवधु–सत्पथः 267
सद्दहइ–ए–श्रद्दधाति 195
सद्दाणइ–(अवष्टम्भं) करोति 201
सद्धा–श्रद्धा 101
संदट्ठो–संदष्टः 36
संदिसइ–संदिशति 222
संदुक्खइ / संधुमइ }–प्रदीप्यति 218
सन्नामइ–आद्रियते 211
सपरितावो / सप्परितावो }–सपरितापः 47
सपरिहासं / सप्परिहासं }–सपरिहासम् 47
सपवासो / सप्पवासो }–सप्रवासः 47
सबलो–शबलः 80
सभलं–सफलम् 80
समत्तो–समस्तः 44, 46
समरो–शबरः 82
समाणु–समम् 281
समाये–समाजः 254
समारइ / समारहइ }–समारभते 212
समिद्धी–समृद्धिः 103
समीलइ–संमीलति 204
समाणइ–भुङ्क्ते 200
सम्मं–सम्यक् 151
–श्रम 135
संपज्जइ–संपद्यते 203
संभावइ–लुभ्यति 219
संमड्डो–संमर्दः 36
संमिल्लइ / संमीलइ }–संमीलति 204
सग्हो–सह्यः 52
सरओ–शरत् 126
सररुहं / सरोरुहं }–सरोरुहम् 113
सरिच्छो–सदृशः 35
सरिसं णिमं–सदृशमिदम् 251
सरिसो–सदृक् 129
सरो–स्मरः 43, 45
सलाहइ–श्लाघते 206
सलाहा–श्लाघा 102
सलाहाजुओ–श्लाघायुतः 48
सलिसइ–स्वपिति 218
सवइ–ए –1. शृणोति 196
–2. सूते 196
सवे–सूते 196
सव्वं–सर्वम् 110
सव्वओ / सव्वत्तो / सव्वदो }–सर्वतः 159
सव्वंगिओ–सर्वाङ्गीणः 158
सव्वज्जो / सव्वण्णू }–सर्वज्ञः 45
सव्वेत्तहे–सर्वत्र 278
ससा–स्वसा 109
सहट्टइ–संवृणाति 202
सहमाणा / सहमाणी }–सहमाना 104
सहरइ–संवृणाति 202
सहलं–सफलम् 80
सहासहुत्तो–सहस्रकृत्वः 160
सहुं–सह 281
सा–श्वा 122
साअड्ढइ–कर्षति 221
साणो–श्वा 122

सुण्णाओ }
सुण्णाणो }–सुज्ञानः 37,45

सुण्हा –1 सास्ना 99
–2 स्नुषा 101

सुण्हो–सूक्ष्मः 43

सुत्ती–शुक्तिः 103

सुदिअं–सुद्यु 135

सुदु–सुतः 269

सुप्पणहा }
सुप्पणही }–शूर्पणखा 104

सुमणं–सुमनः 136

सुमणो–सुमनाः 129

सुरुग्घो–स्रुघ्नः 51

सुरेओ–सुराः 96

सुवइ–स्वपिति 218

सुवच्चो–सुवर्चाः 129

सुवण्णिओ–सौवर्णिकः 69

सुवो –1. श्वः 152
–2. स्वः 29

सुसा–स्नुषा 101

सुस्थुकए–सुष्टुकृतः 255

सुहओ–सुभगः 65,73

सूसइ–शुष्यति 196

सूसासो–सोच्छ्वासः 69

सूहवो–सुभगः 65,73

सेअइ–सिञ्चति 212

सेअइ–ए }
सेइ }–शेते 195

सेण्णं–सैन्यम् 113

सेंदूरं–सिन्दूरम् 111

सेस्कदि–प्रेक्षते 256

सेफो–श्लेष्म 123

सो–सः 124, 273

सोअमल्लजुत्तो–सौकुमार्ययुक्तः 38

सोइ–सुनोति 196

सोउआण }
सोऊण }–श्रुत्वा 154

सोत्तुआण }
सोत्तूण }–श्रुत्वा 153

सोत्तुं–श्रोतुम् 153

सोक्को }
सोक्खो }–शुष्कः 32

सोण्डीरो–शौण्डीर्यः 41

सोण्हो–सूक्ष्मः 43

सोत्ती–शुक्तिः 103

सोमवो–सोमपः 86

सोमारो–सुकुमारः 71

सोरट्ठो–सौराष्ट्रः 33

सोल्लइ–1. क्षिपति 217
2. पचति 193

सोवइ–स्वपिति 218

सोवण्णेआ }
सोवण्णेइ }–सौवर्णेयी 105

सोसासो–सोच्छ्वासः 69

स्तुणिऊण }
स्तुणेऊण }–स्तुत्वा 154

ह

हं }
हउं }–अहम् 140,277

हक्कइ–निषेधति 216

हणुमन्तो–हनूमान् 65

हणुमा–हनुमान् 157

हत्थुल्लो–हस्तः 160

हत्थो–हस्तः 38, 160

हरअई–हरीतकी 106
हरइ–गृह्णाति 202
हरकिराअं–हरकिरातम् 72
हरडई–हरीतकी 106
हरिअंदो–हरिश्चन्द्रः 44
हरिसइ–हृष्यति 205
हरिसो–हर्षः 49
हळद्दा, हळद्दी, हळद्रा }–हरिद्रा 101
हळिआरो–हरितालः 52
हलिओ–हालिकः 60
हलुओ–लघुकः 52
हवइ }–ए–1. जुहोति 195
}–2. भवति 251, 284
हवदि–दे–भवति 251
हवन्तो, हवमाणो, हवेमाणो }–भवन् 127
हसइ–हसति 223
हसई–हसन्ती 134
हसंतो, हसेंतो }–हसन् 127
हसमाणो, हसेमाणो }–हसन् 127
हसमाणा, हसमाणी }–हसन्ती 134
हसिअं–हसितम् 115
हसिअव्वो, हसेअव्वो }–हसितव्यः 97
हसिउं, हसेउं }–हसितुम् 153
हसिऊण, हसेऊण }–हसित्वा 153
हसिज्जन्तो, हसिज्जमाणो }–हस्यमानः 128
हसितून–हसित्वा 260
हसिरो–हसनशीलः 161
हसीअन्तो, हसीअमाणो }–हस्यमानः 128
हाअइ–ए, हाइ }–जिहीते 195
हाओ–भागः 36
हालिओ–हालिकः 60
हासिअं, हासाविअं }–हासितम् 115
हिअं, हिअअं }–हृदयम् 113
हितपसंतोसो–हृदयसंतोषः 258
हिय्ये–हृद्यः 255
हिर–किल 145
हिरिजुओ–हीयुतः 49
हिरी–ह्रीः 104
हीणो–हीनः 64
हीरो–हरिः 58
हुणइ–ए–जुहोति 195
हुलइ–मार्ष्टि 213
हुणिऊण, हुणेऊण }–हुत्वा 154
हुलइ–क्षिपति 217
हुवइ–ए, हुवि }–भवति 251
हुन्तो, हुवन्तो, हुवमाणो, हुवेमाणो }–भवन् 127
हूणो–हीनः 64

Appendix of Avyayas Alphabetically arranged.

Appendix of Nipâtas Alphabetically arranged.

अ

अउज्झहरो–रहस्यभेदी १७४
अक्कोप्पो–अपराधः १७३
अक्कंतो–वृद्धः १७८
अग्गहिओ–१. विरचितः; २. विप्रगृहीतः १८१
अग्गिआयो–इन्द्रगोपः १७५
अग्गुच्छं–प्रमितम् १८०
अंकिअं–आलिङ्गितम् १७९
अच्छिवडणं–निमीलनम् १७३–४
अच्छिविअच्छी–परस्पराकृष्टिः १६५
अच्छिहरुल्लो–द्वेष्यः १६४
अच्छुद्धसिरी–मनोरथाधिकफलप्राप्तिः १७४
अजडो–जारः १७२
अजमो–ऋजुः १७२
अट्टणो–आर्तज्ञः १६७
अडअणा–पुंश्चली १६४
अणडो–जारः १७२
अणरहू–नववधूः १७०
अणहवणअं–भर्त्सितम् १८२
अणुज्झिअओ–१. प्रयत; २. परिजागरितः १८०
अणुदिवं–दिनमुखम् १७१–२
अणुसूआ–आसन्नप्रसवा १६९
अण्णं–१. आरोपितम्; २. खण्डितम् १८३
अण्णइओ–सर्वार्थतृप्तः १६६
अण्णासअं–आस्तृतम् १८२
अत्तिहरी–दूती १७२
अथक्कं–अकाण्डम् १७१
अद्दुमाअं–पूर्णम् १८०
अन्तरिज्जं–१. रशना; २. कटिसूत्रम् १६६
अपंडिअं–अनष्टम् १८२
अपिट्टं–पुनरुक्तम् १८२
अपुण्णं–आक्रान्तम् १७६
अप्पुण्णं–पूर्णम् १८०
अबुद्धसिरी–मनोरथाधिकफलप्राप्तिः १७४
अमओ–असुरः १७०
अम्मच्छं–असंबद्धम् १७६
अम्हत्तो–प्रमृष्टः १७८
अयुजरेवई–अचिरयुवतिः १७०
अरणी–सरणी १७२
अलवलवसहो–धूर्तवृषभः १६६
अल्लिल्लो–भ्रमरः १६४
अवगळो–आक्रान्तः १८३
अवडाहिअं–उत्कृष्टम् १८३
अवडुल्लिअं–कूपादिनिपतितम् १६६
अवरिज्जं–अद्वैतम् १६५
अवसण्णं–स्रुतम् १८१
अवहिट्ठो–दर्पितः १७९
अवहोओ–विरहः १७३
अवाडिओ–वञ्चितः १८४
अविणअवई–जारः १७२
अविहिओ–मत्तः १८१
अव्वा–अम्बा १७१
अरसंगिअं–आसक्तम् १७९

ऊ

ए

ओ

ओसडिओ–आकीर्णः १८८
ओसण्णो–त्रुटितः १७६
ओसरिओ–१. आकीर्णः; २. अक्षि-
संकोचात् संज्ञितः १८२
ओसाअणं–महीशानम् १७०
ओसिअं–अपूर्वम् १८२
ओसिरणं–व्युत्सर्जनम् १७०
ओहल्ली–अपसृतिः १६९
ओहरणं–आघ्रातम् १७७
ओहामिओ–अभिभूतः १७८

क

कउडं–ककुदम् १७१
कक्खडो–कर्कशः १७१
कक्खलो–कर्कशः १७१
कच्चं–कार्यम् १६६
कडइरिअं–१. छिन्नम्; २ छिद्रता १७७
कडप्पो–कलापः १७२
कडिअं–प्रीणितम् १७९
कडिल्लं–१. आशीः; २. गहनम्;
३. दौवारिकः; ४. कटिवस्त्रम्;
५. निर्विवरः; ६. विपक्षः १६५
कणइल्लो–शुकः १६३
कणई–लता १६४
कत्तं–कलत्रम् १७१
कथो–१. उपरतः; २. क्षीणः १७८
कंदोट्टं–उत्पलम् १७३
कमणी–निःश्रेणी १६६
कमलं–१. आस्यं; २. कलहः १७५
करमरी–हठहृता १६८
करमो–क्षीणः १७८
करिल्लो–करीरः १७०
कलबू–अलाबूः १७१
कलेरं–करालम् १७२
कव्वरिअं–१. आरोपितम्;
२. खण्डितम् १८३
काअपिउला–कोकिला १६८
कारिमं–कृत्रिमम् १६८
काळं–तमिस्रम् १७४
किपाडो–स्खलितः १८१
किमिघरवसणं–कौशेयम् १७३
किरिकिरिआ–१. कर्णोपकर्णिका;
२. कुतुकम् १६६
किरो–किरः १७६
कुच्छिमई–गर्भवती १६८
कुडङ्गो–लतागृहम् १६५
कुडुक्को–लतागृहम् १६५
कुडुङ्गो–लतागृहम् १६५
कुडुंबीअं–सुरतम् १६६
कुड्डं–कुतुकम् १७१–२
कुम्मणो–म्लानः १६४
कोज्जरिअं–आपूरितम् १८०
कोडिओ–पिशुनः १६७
कोडिल्लो–पिशुनः १६७
कोळीरं–कुरुविन्दम् १७१

ख

खंधमसी–स्कन्धयष्टिः १७५
खंधलट्ठी–स्कन्धयष्टिः १७५
खुड्डओ–क्षुल्लकः १७१
खुरहखुडी–प्रणयकोपः १६६
खेड्डं–खेलः १७१

ग

गअं–आघूर्णितम् १७८
गुम्मिओ–मूलाच्छिन्नः १८३
गअसाउल्लो–विरक्तः १६६
गज्जिलिओ–१. अङ्गस्पर्शनिमित्तकहासः;
२. अङ्गस्पर्शनिमित्तकपुलकः १६५

स

ह

An Appendix Containing
Declensional Forms.

Mas. Nouns ending in अ.

राम.

	Sing.	Plu.
Nom.	रामो	रामा
Acc.	रामं	रामे–रामा
Inst.	रामेण–णं	रामेहि–हिं–हिँ
Abl.	रामाहिंतो–रामत्तो– रामाओ–रामाउ– रामा–रामाहि	रामाहिंतो-रामेहिंतो-रामत्तो- रामाओ–रामाउ–रामाहि– रामेहि–रामासुंतो– रामेसुंतो
Gen.	रामस्स	रामाण–णं
Loc.	रामे–रामम्मि	रामेसु–सुं
Voc.	दे रामो, दे राम	दे रामा

Vararuchi gives रामादो, रामादु in place of रामाओ, रामाउ. The Shadbhâshâs'abdamañjarî gives रामाहिं instead of रामाहि (Abl. Sing.) and an additional form दे रामा (Voc. Sing.).

Mas. Pronouns ending in अ.

सव्व.

	Sing.	Plu.
Nom.	सव्वो	सव्वे
Acc.	सव्वं	सव्वे–सव्वा
Inst.	सव्वेण–णं	सव्वेहि–हिं–हिँ
Abl.	सव्वाहिंतो–सव्वत्तो– सव्वाओ–सव्वाउ– सव्वा–सव्वाहि	सव्वाहिंतो–सव्वेहिंतो– सव्वत्तो–सव्वाओ– सव्वाउ–सव्वाहि– सव्वेहि--सव्वासुंतो– सव्वेसुंतो

	Sing.	Plu.
Gen.	सव्वस्स	सव्वाण–णं; सव्वेसिं
Loc.	सव्वम्मि–सवत्थ–सव्वस्सिं–सव्वहिं	सव्वेसु–सुं

Vararuchi gives सव्वादो–दु in place of सव्वाओ–उ (Abl. Sing.).

The Shaḍbhâshâs'abdamañjarî says:—'संबोधने सौ दे सव्वो दे सव्वा दे सव्व, जसि दे सव्वे ।'

Neuter Nouns ending in अ.

वण.

	Sing.	Plu.
Nom.	वणं	वणाणि–वणाइ–वणाइं
Acc.	,,	,,
Voc.	दे वण	,,

The rest like the forms of राम.

Neuter Pronouns ending in अ.

सव्व.

	Sing.	Plu.
Nom.	सव्वं	सव्वाणि–सव्वाइ–सव्वाइं
Acc.	,,	,,

The rest like the forms of सव्व Mas.

The Shaḍbhâshâs'abdamañjarî observes:—"संबोधने सौ 'सोः' इति डोत्वं पुंस्येवेष्यत इति भाष्योक्तेरत्र नास्ति ।"

Mas. Nouns ending in इ.

Additional forms according to प्राकृ॰ चन्द्रि॰ are—Nom. अग्गिओ; अग्गिवो अग्गवो; Plu. अग्गीउ; similarly वाउउ-वाउओ–वाउवो

अग्गि.

	Sing.	Plu.
Nom.	अग्गी	अग्गउ–अग्गओ–अग्गिणो–अग्गी
Acc.	अग्गिं	अग्गिणो–अग्गी
Inst.	अग्गिणा	अग्गीहि–हिं–हिँ

	Sing.	Plu.
Abl.	अग्गिणो–अग्गीहिंतो–अग्गित्तो–अग्गीओ–अग्गीउ	अग्गीहिंतो–अग्गित्तो–अग्गीओ–अग्गीउ–अग्गीसुंतो
Gen.	अग्गिणो–अग्गिस्स	अग्गीण–णं
Loc.	अग्गिम्मि	अग्गीसु–सुं
Voc.	हे अग्गी–अग्गि	अग्गिणो–अग्गी

Mas. Nouns ending in उ.

वाउ.

Nom.	वाऊ	वाअउ–वाअओ–वाउणो–वाऊ–वाअवो
Acc.	वाउं	वाउणो–वाऊ
Inst.	वाउणा	वाऊहि–हिं–हिँ
Abl.	वाउणो–वाऊहिंतो–वाउत्तो–वाऊओ–वाऊउ	वाऊहिंतो–वाउत्तो–वाऊओ–वाऊउ–वाऊसुंतो
Gen.	वाउणो–वाउस्स	वाऊण–णं
Loc.	वाउम्मि	वाऊसु–सुं
Voc.	हे वाऊ–वाउ	वाउणो–वाऊ

Vararuchi gives new forms as under:—

Nom. and Voc. Plu. अग्गीओ; वाऊओ; Abl. Sing. अग्गीहि; वाऊहि. He gives अग्गीदो–दु in place of अग्गीओ–उ and वाऊदो–दु in place of वाऊओ–उ.

प्राकृतचन्द्रिका has अग्गिउ–अग्गिओ–अग्गिवो–अग्गवो and वाउउ–वाउओ–वाउवो as additional Nom. Plu. forms of अग्गि and वाउ respectively.

The Shaḍbhâshâs'abdamañjarî gives हे अग्गउ, हे अग्गओ as additional forms (Voc. Plu.) and हे वाअउ, हे वाअओ, हे वाअवो (Voc. Plu.) as additional forms.

	दहि Neu.		महु Neu.	
	Sing.	Plu.	Sing.	Plu.
Nom.	दहि–हिं–हिँ	दहीणि–दहीइं–दहीइँ	महु–हुं–हुँ	महूणि–महूइं–महूइँ
Acc.	„	„	„	„

	Sing.	Plu.	Sing.	Plu.
Voc.	दे दहि	दहीणि–दहीइं–दहीइँ	दे महु	महूणि–महूइं–महूइँ

The rest like the forms of अग्गि. The rest like the forms of वाउ.

Vararuchi gives दहीइ and महूइ as Nom., Acc., and Voc. Plu.

The Shaḍbhâshâs'abdamañjarî observes—

अम्मि–दहिं–महुं. In regard to महु Nom. Sing. it remarks :—'महु इति निरनुनासिकं रूपमपीति भाष्ये'. 'महु इति निरनुनासिकोपीष्यते' (प्राकृतमणिप्रदीप).

Fem. Nouns ending in आ,

जाआ.

	Sing.	Plu.
Nom.	जाआ	जाआओ–जाआउ–जाआ
Acc.	जाअं	जाआओ–जाआउ–जाआ
Inst.	जाआअ–जाआइ–जाआए	जाआहि–हिं–हिँ
Abl.	जाआअ–जाआइ–जाआए; जाआहिंतो–जाअत्तो–जाआओ–जाआउ	जाआहिंतो–जाअत्तो–जाआओ–जाआउ–जाआसुंतो
Gen.	जाआअ–जाआइ–जाआए	जाआण–णं
Loc.	जाआअ–जाआइ–जाआए	जाआसु–सुं
Voc.	जाए–जाआ–जाओ	जाआओ–जाआउ–जाआ

Vararuchi gives जाआदो–दु for जाआओ–उ (Abl. Sing.).

The Shaḍbhâshâs'abdamañjarî does not give the form दे जाओ (Voc. Sing.).

Fem. Nouns ending in इ.

रुइ.

	Sing.	Plu.
Nom.	रुई	रुईओ–रुईउ–रुई
Acc.	रुइं	रुईओ–रुईउ–रुई
Inst.	रुईअ–आ–इ–ए	रुईहि–हिं–हिँ
Abl.	रुईअ–आ–इ–ए; रुईहिंतो–रुइत्तो–रुईओ- रुईउ	रुईहिंतो–रुइत्तो–रुईओ–रुईउ–रुईसुंतो
Gen.	रुईअ–आ–इ–ए	रुईण–णं
Loc.	रुईअ–आ–इ–ए	रुईसु–सुं
Voc.	रुई–रुइ	रुईओ–रुईउ–रुई

Fem. Nouns ending in उ.

धेणु.

	Sing.	Plu.
Nom.	धेणू	धेणूओ–धेणूउ–धेणू
Acc.	धेणुं	धेणूओ–धेणूउ–धेणू
Inst.	धेणूअ–आ- इ–ए	धेणूहि–हिं–हिँ
Abl.	धेणूअ–आ–इ–ए; धेणूहिंतो–धेणुत्तो–धेणूओ–धेणूउ	धेणूहिंतो–धेणुत्तो–धेणूओ–धेणूउ–धेणूसुंतो
Gen.	धेणूअ–आ–इ–ए	धेणूण–णं
Loc.	धेणूअ–आ–इ–ए	धेणूसु–सुं
Voc.	धेणू–धेणु	धेणूओ–धेणूउ- धेणू

Fem. nouns ending in ई.

गोरी.

	Sing.	Plu.
Nom.	गोरी–गोरीआ	गोरी–गोरीओ–गोरीउ–गोरीआ
Acc.	गोरिं	गोरी–गोरीओ–गोरीउ-गोरीआ
Inst.	गोरीअ–आ–इ–ए	गोरीहि–हिं–हिँ
Abl.	गोरीअ–आ–इ–ए; गोरीहिंतो–गोरित्तो–गोरीओ–गोरीउ	गोरीहिंतो–गोरित्तो–गोरीओ–गोरीउ–गोरीसुंतो

Gen.	गोरीअ–आ–इ–ए	गोरीण–णं
Loc.	गोरीअ–आ–इ–ए; गोरिम्मि	गोरीसु–सुं
Voc.	हे गोरि	हे गोरी–गोरीओ–गोरीउ–गोरीआ

Vararuchi gives गोरीदो–दु in place of गोरीओ–उ (Abl. Sing.) and an additional form गोरीहि (Abl. Sing.).

Fem. Nouns ending in ऊ.

जंबू.

	Sing.	Plu.
Nom.	जंबू	जंबू–जंबूओ–जंबूउ
Acc.	जंबुं	जंबू–जंबूओ–जंबूउ
Inst.	जंबूअ–आ–इ–ए	जंबूहि–हिं–हिँ
Abl.	जंबूअ–आ–इ–ए; जंबूहिंतो–जंबुत्तो–जंबूओ–जंबूउ	जंबूहिंतो–जंबुत्तो–जंबूओ–जंबूउ–जंबूसुंतो
Gen.	जंबूअ–आ–इ–ए	जंबूण–णं
Loc.	जंबूअ–आ–इ–ए; जंबुम्मि	जंबूसु–सुं
Voc.	हे जंबु	हे जंबू–जंबूओ–जंबूउ

Vararuchi gives जंबूदो–दु in place of जंबूओ–उ (Abl. Sing.) and an additional form जंबूहि (Abl. Sing.).

पितृ.

	Sing.	Plu.
Nom.	पिआ–पिअरो	पिअरा; पिअओ–पिअउ–पिअवो–पिऊ–पिउणो
Acc.	पिअरं	पिअरे–पिअरा; पिउणो–पिऊ
Inst.	पिअरेण–णं; पिउणा	पिअरेहि–हिं–हिँ; पिऊहि–हिं–हिँ
Abl.	पिअराहिंतो–पिअरत्तो–पिअराओ–पिअराउ–पिअरा–पिअराहि; पिउणो–पिऊहिंतो–	पिअराहिंतो–पिअरेहिंतो–पिअरत्तो–पिअराओ–पिअराउ–पिअराहि–पिअरेहि–पिअरासुंतो–

	पिउत्तो-पिऊओ- पिऊउ	पिअरेसुंतो; पिऊहिंतो-पिउत्तो- पिऊओ-पिऊउ- पिऊसुंतो
Gen.	पिअरस्स; पिउणो-पिउस्स	पिअराण-णं
Loc.	पिअरे-पिअरम्मि; पिउम्मि	पिअरेसु-सुं; पिऊसु-सुं
Voc.	दे पिअ-पिअरं- पिअरो-पिअर	दे पिअरा; पिअओ- पिअउ-पिअवो-पिऊ- पिउणो

Vararuchi gives पिदुणो (Nom. Plu. and Acc. Plu.) in place of पिउणो; पिअरादो-दु (Abl. Sing.) in place of पिअराओ-उ; पिदुणो (Gen. Sing.) in place of पिउणो; and पिदूसु (Loc. Plu.) for पिऊसु.

The Shaḍbhâshâs'abdamañjarî remarks अत्र सप्तम्येकवचने 'उदतां त्वस्वमामि' इति सूत्रप्राप्तमुत्वरूपं त्वाकरविरुद्धम्। so it does not sanction the form पिउम्मि; but in the प्राकृतमणिप्रदीप I find 'अस्वमामित्युक्तेस्तद्विषये उकारान्तरूपाभावः।'. In the Voc. Sing. it gives two additional forms दे पिअरा, दे पिअा.

कर्तृ Mas.

	Sing.	Plu.
Nom.	कत्ता-कत्तारो; कट्टा-कट्टारो	कत्तारा; कत्तओ-कत्तउ- कत्तवो-कत्तू-कत्तुणो; कट्टारा; कट्टओ-कट्टउ- कट्टवो-कट्टू-कट्टुणो
Acc.	कत्तारं; कट्टारं	कत्तारे-कत्तारा; कत्तुणो- कत्तू; कट्टारे-कट्टारा; कट्टुणो-कट्टू
Inst.	कत्तारेण-णं; कत्तुणा; कट्टारेण-णं; कट्टुणा	कत्तारेहि-हिं-हिँ; कत्तूहि-हिं-हिँ; कट्टारेहि-हिं-हिँ; कट्टूहि-हिं-हिँ

Abl.	कत्ताराहिंतो-कत्तारत्तो- कत्ताराओ-कत्ताराउ- कत्तारा-कत्ताराहि; कत्तुणो-कत्तूहिंतो- कत्तुत्तो-कत्तूओ- कत्तूउ; कट्टाराहिंतो-कट्टारत्तो- कट्टाराओ-कट्टाराउ- कट्टारा-कट्टाराहि; कट्टुणो-कट्टूहिंतो- कट्टुत्तो-कट्टूओ-कट्टूउ	कत्ताराहिंतो-कत्तारेहिंतो- कत्तारत्तो-कत्ताराओ- कत्ताराउ-कत्ताराहि-कत्तारेहि- कत्तारासुंतो-कत्तारेसुंतो; कत्तूहिंतो-कत्तुत्तो-कत्तूओ- कत्तूउ-कत्तूसुंतो; कट्टाराहिंतो-कट्टारेहिंतो- कट्टारत्तो-कट्टाराओ- कट्टाराउ-कट्टाराहि-कट्टारेहि- कट्टारासुंतो-कट्टारेसुंतो; कट्टूहिंतो-कट्टुत्तो-कट्टूओ- कट्टूउ-कट्टूसुंतो
Gen.	कत्तारस्स; कत्तुणो- कत्तुस्स; कट्टारस्स; कट्टुणो- कट्टुस्स	कत्ताराण-णं; कट्टाराण-णं
Loc.	कत्तारे-कत्तारम्मि; कत्तुम्मि; कट्टारे-कट्टारम्मि; कट्टुम्मि	कत्तारेसु-सुं; कत्तूसु-सुं; कट्टारेसु-सुं; कट्टूसु-सुं.
Voc.	हे कत्त-कत्तारो-कत्तार; कट्ट-कट्टारो-कट्टार	हे कत्तारा; कत्तओ-कत्तउ- कत्तवो-कत्तू-कत्तुणो; कट्टारा; कट्टओ-कट्टउ-कट्टवो-कट्टू-कट्टूणो

Varuruchi gives कत्तारादो, कत्तारादु, कट्टारादो-दु in place of कत्ताराओ-उ; कट्टाराओ-उ. Shaḍbhâshâmañjarî has additional Voc. Sing. forms as हे कत्ता, हे कत्तारा.

धातृ Mas.

	Sing.	Plu.
Nom.	धाआ-धाआरो	धाआरा; धाअउ- धाअओ-धाअवो-धाऊ- धाउणो
Acc.	धाआरं	धाआरा-धाआरे; धाऊ- धाउणो
Inst.	धाआरेण-णं; धाउणा	धाआरेहि-हिं-हिँ; धाऊहि-हिं-हिँ

Abl.	धाआराहिंतो-धाआरत्तो- धाआराओ-धाआराउ- धाआरा-धाआराहि; धाऊहिंतो-धाउत्तो- धाऊउ-धाऊओ-धाउणो	धाआराहिंतो-धाआरेहिंतो- धाआरत्तो-धाआराओ- धाआराउ-धाआराहि- धाआरासुंतो-धाआरेसुंतो; धाऊहिंतो-धाउत्तो-धाऊउ- धाऊओ-धाऊसुंतो
Gen.	धाआरस्स; धाउणो- धाउस्स	धाआराण-णं
Loc.	धाआरे-धाआरम्मि; धाउम्मि	धाआरेसु-सुं; धाऊसु-सुं
Voc.	दे धाआरो-धाआर- धाअ	दे धाआरा; धाअओ- धाअउ-धाअवो- धाऊ-धाउणो

Vararuchi gives धाआरादो-दु in place of धाआराओ-उ. Shaḍbhâshâmañjarî has additional Voc. Sing. forms as दे धाआरा, दे धाआ.

मातृ Fem.

	Sing.	Plu.
Nom.	माआ; माअरा; माई; माऊ	माआ-माआओ-माआउ; माअरा-माअराओ-माअराउ; माई-माईओ-माईउ; माऊ-माऊओ-माऊउ
Acc.	माअं; माअरं; माइं; माउं	Same as Nom.
Inst.	माआअ-इ-ए; माअराअ-इ-ए; माईअ-आ-इ-ए; माऊअ-आ-इ-ए	माआहि-हिं-हिँ; माअराहि-हिं-हिँ; माईहि-हिं-हिँ; माऊहि-हिं-हिँ
Abl.	माआअ-इ-ए; माआहिंतो- माअत्तो-माआओ-माआउ; माअराअ-इ-ए; माअराहिंतो- माअरत्तो-माअराओ-माअराउ; माईअ-आ-इ-ए; माईहिंतो-	माआहिंतो-माअत्तो-माआउ- माआओ-माआसुंतो; माअराहिंतो-माअरत्तो- माअराउ-माअराओ- माअरासुंतो;

	माइत्तो-माईओ-माईउ; माऊअ-आ-इ-ए; माऊहिंतो-माउत्तो-माऊओ-माऊउ	माईहिंतो-माइत्तो-माईउ-माईओ-माईसुंतो; माऊहिंतो-माउत्तो-माऊउ-माऊओ माऊसुंतो
Gen.	माआअ-इ-ए; माअराअ-इ-ए; माईअ-आ-इ-ए; माऊअ-आ-इ-ए	माआण-णं; माअराण-णं; माईण-णं; माऊण-णं
Loc.	Same as Gen.	माआसु-सुं; माअरासु-सुं; माईसु-सुं; माऊसु-सुं
Voc.	हे माआ-माओ; माअरा-माअरो; माई-माइ; माऊ-माउ	हे माआ-माआउ-माआओ; माअरा-माअराउ-माअराओ; माई-माईउ-माईओ; माऊ-माऊउ-माऊओ

Lakshmîdhara gives माआरा in place of माअरा as optional base according to the Sûtra मातुरा आरा ॥ २। २। ५०॥; But Hemachandra and Shaḍbhâshâmañjarî have माअरा. Moreover, the Sûtra as found in the Prâkṛitarûpâvatâra is मातुरा अरा ॥

Shaḍbhâshâmañjarî gives हे माअरं and हे माअ as additional Voc. Sing. forms, and objects to the forms माए, माअरे as under:—

"अत्र अटाबन्तत्वात् 'टापो डे' इति सूत्रप्राप्तं डेत्वं न भवति। चन्द्रिकाकारादिभिः यत्तूक्तं माए, माअरे इति डेत्वरूपं तदज्ञानविलसितमेव॥"

But the forms माए and माअरे are not given, at least in this Chandrikâ.

धातृ Neu.

	Sing.	Plu.
Nom.	धाआरं	धाआराणि-धाआराइ-धाआराइं; धाऊणि-धाऊइं-धाऊइँ
Acc.	धाआरं	Like the Nom.
Voc.	हे धाआर	,, ,,

The rest like the Mas.

Shaḍbhâshâchandrikâ gives दे धाअ, दे धाआ as additional Voc. Sing. forms.

क्रोष्टु Mas.

	Sing.	Plu.
Nom.	कोट्ठा–कोट्ठारो	कोट्ठओ–कोट्ठउ–कोट्ठुणो–कोट्ठू–कोट्ठवो
Acc.	कोट्ठारं	कोट्ठुणो–कोट्ठू
Inst.	कोट्ठारेण–णं–कोट्ठुणा	कोट्ठूहि–हिं–हिँ
Abl.	कोट्ठाराहिंतो–कोट्ठारत्तो–कोट्ठाराओ–कोट्ठाराउ–कोट्ठारा–कोट्ठाराहि–कोट्ठुणो–कोट्ठूहिंतो–कोट्ठुत्तो–कोट्ठूओ–कोट्ठूउ	कोट्ठूहिंतो–कोट्ठुत्तो–कोट्ठूओ–कोट्ठुउ–कोट्ठूसुंतो
Gen.	कोट्ठारस्स–कोट्ठुणो–कोट्ठुस्स	कोट्ठाराण–णं
Loc.	कोट्ठारे–कोट्ठारम्मि–कोट्ठुम्मि	कोट्ठूसु–सुं
Voc.	दे कोट्ठू–कोट्ठु	दे कोट्ठओ–कोट्ठउ–कोट्ठुणो–कोट्ठू–कोट्ठवो

	द्वि Mas., Fem., Neu.	त्रि Mas., Fem., Neu.
Nom. Plu.	दोण्णि–दुण्णि–	तिण्णि
Acc. Plu.	बेण्णि–बिण्णि–दो–वे–दुवे	तिण्णि
Inst. Plu.	दोहि–हिं–हिँ–बेहि–हिं–हिँ	तीहि–हिं–हिँ
Abl. Plu.	दोहिंतो–दोत्तो–दोओ–दोउ–दोसुंतो–बेहिंतो–बेत्तो–बेओ–बेउ–बेसुंतो	तीहिंतो–तित्तो–तीओ–तीउ–तीसुंतो

Gen. Plu.	दोण्ह–ण्हं बेण्ह–ण्हं–	तिण्ह–ण्हं
Loc. Plu.	दोसु–सुं– बेसु–सुं	तीसु–सुं

चतुर् Mas., Fem., Neu.

Nom. Plu.	चउरो–चत्तारो–चत्तारि
Acc. Plu.	चउरो–चत्तारो–चत्तारि
Inst. Plu.	चउहि–हिं–हिँ; चऊहि–हिं–हिँ
Abl. Plu.	चउहिंतो–चउत्तो–चउओ–चउउ–चउसुंतो; चऊहिंतो–चउत्तो–चऊओ–चऊउ–चऊसुंतो
Gen. Plu.	चउण्ह–ण्हं;
Loc. Plu.	चउसु–सुं; चऊसु–सुं

षष् (छ).

Nom. Plu. छो; Acc. Plu. छा; Inst. Plu. छेहि–हिं–हिँ; Abl. Plu. छेहिंतो; Gen. Plu. छण्ह–ण्हं; Loc. Plu. छेसु–सुं. Prâkṛita-chandrikâ gives– छ; छ; छहि–हिँ–हिं; छत्तो–छाओ–छाउ–छासुत्तो; छण्ह–ण्हं; छसु–सुं.

पञ्चन्.

Nom. and Acc. पञ्च; Inst. पञ्चहि–हिं–हिँ; Abl. पंचत्तो–पंचाओ–पंचाउ–पंचाहिंतो–पंचासुंतो; Gen. पंचण्ह–ण्हं; Loc. पञ्चसु–सुं. The forms of the following are found in the commentary on the Prâkṛitachandrikâ:—

सप्तन्=सत्त; सत्त; सत्तहि–हिं–हिँ; सत्ततो–सत्ताओ–सत्ताउ–सत्ताहिंतो–सत्ता-सुंतो; सत्तण्ह–ण्हं; सत्तसु–सुं (It may be noted that हित्तो and सुत्तो are the terminations in all cases in the प्राकृ॰ चन्द्रि॰ in place of हिंतो and सुंतो).

अष्टन्=अठ; अठ; अठहि–हिं–हिँ;अठत्तो–अठाओ–अठाउ–अठाहिंतो–अठासुंतो; अठण्ह–ण्हं; अठसु–सुं. Similarly, the forms of नवन्=नव; &c. and दशन्=दह; &c.

एगारह–एकारह; बारह; तेरह; चउद्दह–चोद्दह; पण्णरह; सोलह; सत्तारह; अठारह; एओणवीसा; वीसा; एओणत्तीसा; एकत्तीसा; बत्तीसा; चोत्तीसा–चउत्तीसा;

पंचत्तीसा; छत्तीसा; सत्ततीसा, अठत्तीसा; एओणचालीसा; एगचालीसा–एअचालीसा–एगआलीसा–एअआलीसा; दुआलीसा; तेआलीसा; चोआलीसा–चउआणीसा; पंचआलीसा; छआलीसा; सत्तआलीसा; अठआलीसा; एओणपण्णासा; पण्णासा; एआवण्णासा–एगावण्णासा–एआवण्णा–एगावण्णा–एकावण्णा; बावण्णा–दुपण्णासा–दुपण्णा; तेवण्णासा–तेवण्णा; चोवण्णासा–चउवण्णासा–चोवण्णा–चउवण्णा–पंचावण्णासा–पंचावण्णा–पण्णपण्णासा–पण्णपण्णा; छप्पण्णासा–छप्पणा; सत्तावण्णासा–सत्तावण्णा; अठावण्णासा–अठावण्णा; एओणछठी; छठी; एकछठी; बाछठी–दुछठी; तेछटी; चोछठी–चउछठी; पंचछठी; छछठी; सत्तछठी; अठछठी; एओणसत्तरी; सत्तरी; एअसत्तरी; दुसत्तरी–बासत्तरी; तेसत्तरी; चोसत्तरी–चउसत्तरी, पंचसत्तरी; छसत्तरी; सत्तसत्तरी; अठसत्तरी; एगहत्तरी; बाहत्तरी &c. also, एगासी; बासी; तिआसी; चोआसी–चउआसी; पंचासी; छासी; सत्तासी; अठासी; एओणणवई–एगाणवई–एक्काणवइ; बाणवई; तेणवई; चोणवई–चउणवई; पंचाणवई; छाणवई; सत्ताणवई; अठाणवई; एओणसअं । सअं ॥

Forms of Mas. nouns ending in अन्.

राजन् Mas.

	Sing.	Plu.
Nom.	राआ–राआणो–राओ	राइणो–राआणाणो–राआणो–राआ–राआणा
Acc.	राइणं–राअं–राआणं	राआणाणो–राआणो–राइणो–राआणा–राआणे–राआ–राए
Inst.	राइणा–रण्णा–राअणा–राएण–राएणं–राआणेण–राआणेणं	राईहि–हिं–हिँ; राएहि–हिं–हिँ; राआणेहि–हि–हिँ
Abl.	राआणाणो–राइणो–रण्णो–राआहिंतो–राअत्तो–राआओ–राआउ–राआ–राआहि; राआणाहिंतो–राआणत्तो–राआणाओ–राआणाउ	राआणासुंतो–राआणेहि–राआणाहिंतो–राआणत्तो–राआणाओ–राआणाउ–राआहिंतो–राएहिंतो–राईहिंतो–राइत्तो–राईओ–राईउ–राईहि–राईसुंतो
Gen.	राइणो–रण्णो–राआणाणो–	राईण–राईणं;

	राआणो–राअस्स–राआणस्स	राआणाण–राआणाणं; राआण–राआणं
Loc.	राइम्मि–राअम्मि–राआणे–राआणम्मि–राए	राईसु–राईसुं; राएसु–राएसुं; राआणेसु–राआणेसुं
Voc.	हे राआ–राअ–राओ–राआण	हे राओ–राआणो

The Shaḍbhâshâs'abdamañjarî omits राआणाणो (Nom. Plu.) and has Voc. Sing. हे राआणो and Voc. Plu. हे राइणो also. Acc. Plu. राआणाणो is omitted. Abl. Sing.—Additional forms राआणो, राआणा, and राआणाहि; राआणाणो is omitted. Abl. Plu.—Additional forms राअत्तो, राआओ, राआउ, राआहि, राएहि, राआसुंतो, राएसुंतो, राआणेहिंतो, राआणाहि, राआणेहि, राआणेसुंतो; Gen. Plu.—Additional forms राआणेण–राआणेणं.

It remarks—एतद्रूपमप्पय्यदीक्षितानां मते । वृत्तिकारादीनां मते तु सौ राआणा जसि राआणाणा शसि राआणाणो टि राआणणा ङसौ राआणाणो ङसि राआणाणो । अयं विशेषः ।

किम् Mas.

	Sing.	Plu.
Nom.	को	के
Acc.	कं	के–का
Inst.	किणा–केण–केणं	केहि–केहिँ–केहिं
Abl.	कम्हा–काहिंतो–कत्तो–काओ–काउ–कीस–किणो–का–काहि	काहिंतो–केहिंतो–कासुंतो–केसुंतो–कत्तो–काओ–काउ–काहि–केहि
Gen.	कास–कस्स	केसिं–कास–काण–काणं
Loc.	कत्थ–कस्सिं–कंमि–कहिं–कइआ–काहे–काला	केसु–केसुं

The Shaḍbhâshâs'abdamañjarî has कस an additional form as Gen. Sing. Vararuchi has कदो (Abl. Sing.) for काओ.

किम् Fem.

	Sing.	Plu.
Nom.	का	का–काओ–काउ; की–कीओ–कीउ–कीआ
Acc.	कं	Like the Nom.
Inst.	कीअ–कीआ–कीइ–कीए; काअ–काइ–काए	कीहि–हिँ–हिं; काहि–हिँ–हिं
Abl.	कीअ–कीआ–कीइ–कीए; काअ–काइ–काए; कम्हा–काहिंतो–कत्तो–काओ–काउ; कीहिंतो–कित्तो–कीओ–कीउ; कीस–किणो	काहिंतो–कासुंतो–कत्तो–काओ–काउ; कीहिंतो–कीसुंतो–कित्तो–कीओ–कीउ
Gen.	कीसे–किस्सा; कीअ–कीआ–कीइ–कीए; काअ–काइ–काए; कीस–कास	काण–काणं; कास–कीस–केसिं
Loc.	कीअ–कीआ–कीइ–कीए; काअ–काइ–काए–काहिं	कीसु–सुं; कासु–सुं

The Shaḍbhâshâmañjarî omits कम्हा (Abl. Sing.), कास–कीस (Gen. Plu.), and has कीहिं as an additional form as Loc. Sing. Vararuchi has कदो (Abl. Sing.) for काओ.

किम् Neu.

	Sing.	Plu.
Nom. } Acc. }	किं	काणि–काइ–काइं

The rest like Mas.

	यद् Mas. Sing.	यद् Mas. Plu.	तद् Mas. Sing.	तद् Mas. Plu.
Nom.	जो	जे	सो	ते
Acc.	जं	जे–जा	तं–णं	ते–ता–णे–णा
Inst.	जिणा–जेण–जेणं	जेहि–हिँ–हिं	तिणा–तेण–तेणं; णिणा–णेण–णेणं	तेहि–हिँ–हिं

Abl.	जम्हा–जाहिंतो– जत्तो–जाओ–जाउ– जा–जाहि	जाहिंतो– जेहिंतो– जासुंतो– जेसुंतो–जत्तो– जाओ–जाउ– जाहि–जेहि	तम्हा–तो– ताहिंतो–तत्तो– ताओ–ताउ– ता–ताहि	ताहिंतो–तेहिंतो तासुंतो– तेसुंतो–तत्तो– ताओ–ताउ– ताहि–तेहि
Gen.	जास–जस्स	जेसिं–जाण– जाणं	तास–तस्स– से	तेसिं–ताण– ताणं–सिं– तास
Loc.	जत्थ–जस्सिं–जम्मि– जहिं–जइआ–जाहे– जाला	जेसु– जेसुं	तत्थ–तस्सिं– तम्मि–तहिं– तइआ–ताहे– ताला	तेसु–तेसुं; णेसु–णेसुं

The Shaḍbhâshâs'abdamañjarî observes– 'अत्रापि त्यदादेरुत्सर्गतः संबोधनं नास्तीति ज्ञेयम् ।'. Inst. Sing. जिण-जिणं. Vararuchi has जदो and तदो (Abl. Sing.) for जाओ and ताओ.

In the forms of तद् Mas. the Shaḍbhâshâmañjarî has Nom. Sing. स also, Gen. Plu. से also.

	यद् Fem.		तद् Fem.	
Nom.	जा	जी–जीओ– जीउ–जीआ– जा–जाओ–जाउ	सा	ती–तीओ– तीउ–तीआ– ता–ताओ–ताउ
	&c.	&c.	&c.	&c.

Like the Fem. forms of किम्   Like the Fem. forms of किम्

यद् Neu.

Nom. and Acc.	जं	जाणि जाइ– जाइं	तं	ताणि–ताइ– ताइं

The rest like the Mas.   The rest like the Mas.

The Shaḍbhâshâmañjarî has के, जे, and ते as Neu. Nom. Plu. in place of the forms given above.

इदम् Mas.

	Sing.	Plu.
Nom.	इमो-अयं	इमे
Acc.	इमं-णं-इणं	इमे-इमा-णे-णा
Inst.	इमेण-इमेणं-णेण-णेणं-इमिणा	इमेहि-हिँ-हिं; णेहि-हिँ-हिं; एहि-हिँ-हिं
Abl.	इमाहिंतो-इमत्तो-इमाओ-इमाउ-इमा-इमाहि	इमाहिंतो-इमेहिंतो-इमासुंतो-इमेसुंतो-इमत्तो-इमाओ-इमाउ-इमाहि-इमेहि-आहि-एहि
Gen.	अस्स-इमस्स-से	इमेसिं-सिं-इमाण-इमाणं
Loc.	अस्सिं-इमस्सिं-इमम्मि-इह	एसु-एसुं-इमेसु-इमेसुं-णेसु-णेसुं

The Shaḍbhâshâs'abdamañjarî has अअं (for अयं) Nom. Sing. and Inst. Sing. णिणा also, Abl. Sing. आहि also and omits इमस्सिं and णेसु-णेसुं.

इदम् Fem.

	Sing.	Plu.
Nom.	इमी-इमा-इमिआ-इअं	इमाओ-इमाउ-इमा; इमीओ-इमीउ-इआ-इमी
Acc.	इमिं-इमं-इणं	Like the Mas.
Inst.	इमीअ-आ-इ-ए; इमाअ-इ-ए	इमीहि-हिँ-हिं; इमाहि-हिँ-हिं
Abl.	इमीअ-आ-इ-ए; इमाअ-इ-ए; इमीहिंतो-इमित्तो-इमीओ-इमीउ-इमाहिंतो-इमत्तो-इमाओ-इमाउ	इमीहिंतो-इमीसुंतो-इमित्तो-इमीओ-इमीउ-इमाहिंतो-इमासुंतो-इमत्तो-इमाओ-इमाउ
Gen.	इमीअ-आ-इ-ए; इमाअ-इ-ए; से	इमेसिं; इमीण-इमीणं-इमाण-इमाणं; सिं
Loc.	इमीअ-आ-इ-ए; इमाअ-इ-ए; इमस्सिं-इमम्मि-अस्सिं-इह	इमीसु-सुं; इमासु-सुं; आसु-सुं

इदम् Neu.

	Sing.	Plu.
Nom. and Acc.	इदं–इणं–इणमो	इमे इमे–इमा–णे–णा

The rest like the Mas.

एतद् Mas.

	Sing.	Plu.
Nom.	एसो–एस– इणमो–इणं	एए
Acc.	एअं	एए–एआ
Inst.	एइणा–एएण– एएणं	एएहि–हिँ– हिं
Abl.	एत्तो–एत्ताहे– एआहिंतो–एअत्तो– एआओ–एआउ– एआ–एआहि	एआहिंतो– एएहिंतो– एआसुंतो– एएसुंतो– एअत्तो–एआओ– एआउ–एआहि– एएहि
Gen.	से–एअस्स	सिं–एएसिं– एआण–एआणं
Loc.	एत्थ–अअम्मि इअम्मि–एअम्मि– एअस्सि	एएसु–सुं

The Shaḍbhâshâs'abdamañjarî has से also Gen. Plu. and remarks 'तदेतदोरामा सह से आदेशं केचिदिच्छन्तीति भाष्ये'।

Hemachandra and S'rîkṛishṇa have ईअम्मि as an additional Loc. Sing.

एतद् Fem.

	Sing.	Plu.
Nom.	एसा–एई– एस–इणं– इणमो	एईओ–एईउ– एआओ–एआउ

Acc.	एअं-एइं	Like the Nom.
Inst.	एईअ-आ-इ-ए; एआअ-इ-ए	एईहि-हिँ-हिं; एआहि-हिँ-हिं
Abl.	एत्तो-एत्ताहे-एईअ-आ-इ-ए; एआअ-इ-ए; एईहिंतो-एइत्तो-एईओ-एईउ; एआहिंतो-एअत्तो-एआओ-एआउ	एईहिंतो-एईसुंतो-एइत्तो-एईओ-एईउ-एआहिंतो-एआसुंतो-एअत्तो-एआओ-एआउ
Gen.	एईअ-आ-इ-ए; से; एआअ-इ-ए	सिं-एआण-णं
Loc.	एईअ-आ-इ-ए; एआअ-इ-ए	एईसु-सुं; एआसु-सुं

एतद् Neu.

	Sing.	Plu.
Nom.	एस-इणमो-इणं-एअं	एआणि-एआइ-एआइं
Acc.	एअं-एआणि-एआइ-एआइं	Like the Nom.

The rest like the Mas.

अदस् Mas.

	Sing.	Plu.
Nom.	अह-अमू	अमू-अमउ-अमओ-अमुणो-अमवो
Acc.	अमुं	अमुणो-अमू
Inst.	अमुणा	अमूहि-हिँ-हिं
Abl.	अमुणो-अमूओ-अमूउ-अमूहिंतो-अमुत्तो	अमूहिंतो-अमूसुंतो-अमुत्तो-अमूओ-अमूउ
Gen.	अमुणो-अमुस्स	अमूण-णं

Loc.	अमुम्मि– अअम्मि– इअम्मि	अमूसु–सुं

Additional forms in Nom. Plu. अमुउ–अमुओ–अमुवो–प्राकृ० चन्द्रि०.

अदस् Fem.

	Sing.	Plu.
Nom.	अह–अमू	अमूओ– अमूउ–अमू
Acc.	अमुं	Like the Nom.
Inst.	अमूअ–आ–इ–ए	अमूहि–हिँ–हिं
Abl.	अमूअ–आ–इ–ए; अमूहिंतो– अमुत्तो–अमूओ– अमूउ	अमूहिंतो– अमूसुंतो– अमुत्तो– अमूओ–अमूउ
Gen.	अमूअ–आ–इ–ए	अमूण–णं
Loc.	अमूअ–आ–इ–ए	अमूसु–सुं

अदस् Neu.

	Sing.	Plu.
Nom.	अमु–अह	अमूनि–अमूइ–अमूइं
Acc.	अमु–मुं– मुँ	Like the Nom.

युष्मद् Mas., Fem., Neu.

	Sing.	Plu.
Nom.	तुवं–तुं–तुमं–तुह–तं	भे–तुब्भे–तुय्हे–उय्हे–तुब्भ– तुम्हे–तुज्झे–तुम्ह–तुज्झ
Acc.	तुमे–तुए–तुवं–तुं–तुमं– तुह–तं	वो–भे–तुय्हे–तुम्हे–तुज्झे– उय्हे–तुब्भ–तुम्ह–तुज्झ– तुब्भे
Inst.	भे–ते–दे–दि–तुमं–तुमइ– तुमए–तुइ–तुए–तुमाइ– तुमे	भे–तुब्भेहि–तुम्हेहि– तुज्झेहि–उब्भेहि–उम्हेहि– उज्झेहि–उय्हेहि–तुय्हेहि

Abl.	तुब्भ-तुम्ह-तुज्झ- तुहिंतो-तुरह- तईहिंतो-तइत्तो-तईओ-तईउ- तुवाहिंतो-तुवत्तो-तुवाओ-तुवाउ- तुवाहि-तुवा- तुमाहिंतो-तुमत्तो-तुमाओ- तुमाउ-तुमाइ-तुमा- तुहाहिंतो &c.- तुब्भाहिंतो &c.-तुम्हाहिंतो &c.- तुज्झाहिंतो &c.	उम्हेहिंतो-उम्हाहिंतो- उम्हेसुंतो-उम्हासुंतो- उम्हेहि-उम्हाहि-उम्हत्तो- उम्हाओ-उम्हाउ- उय्हेहिंतो &c.-तुय्हेहिंतो &c. तुब्भेहिंतो &c.-तुम्हेहिंतो &c. तुज्झेहिंतो &c.
Gen.	तुब्भ-तुम्ह-तुज्झ-उब्भ-उम्ह- उज्झ-उय्ह-तइ-तुहं-तुह- तुम्हं-तुव-तुम-तुमे-तुमाइ- तुमो-दे-ते-दि-तु-इ-ए-	तुम्हाण-णं-तुब्भं-तुम्हं-तुज्झं- तुब्भाण-णं-तुम्हाण-णं- तुज्झाण-णं-तुमाण-णं-तुवाण- णं-तुहाण-णं-तुब्भ-तुम्ह- • तुज्झ-वो-भे-त्वा
Loc.	तुमए-तुइ-तुए-तुमाइ- तुमे-तुम्मि	तुवेसु-सुं-तुमेसु-सुं-तुहेसु- सुं-तुब्भेसु-सुं-तुम्हेसु-सुं- तुज्झेसु-सुं-तूसु-सुं

अस्मद्.

	Sing.	Plu.
Nom.	अम्हि-हं-अहअं-अहं- अहम्मि-अम्मि	मो-भे-वअं-अम्हे-अम्हो- अम्ह
Acc.	मं-णे-णं-मि-मिमं-ममं- अम्मि-अहं-मम्ह-अम्ह	अम्हे-अम्हो-अम्ह-णे
Inst.	मि-मइ-ममाइ-मए-मे- ममं-णे-मआइ-ममए	णे-अम्हेहिं-अम्हेहिँ- अम्हेहि-अम्हाहिं-अम्हाहिँ- अम्हाहि-अम्हे-अम्ह
Abl.	मइ-मम-मह-मज्झ- मईहिंतो-मइत्तो-मईओ- मईउ-ममाहिंतो-ममत्तो- ममाओ-ममाउ-ममा- ममाहि-महाहिंतो-महत्तो- महाओ-महाउ-महा- महाहि-मज्झाहिंतो-मज्झत्तो-	अम्हाहिंतो-अम्हेहिंतो- अम्हासुंतो-अम्हेसुंतो-अम्हत्तो- अम्हाओ-अम्हाउ-अम्हाहि- अम्हेहि; ममाहिंतो-ममेहिंतो- ममासुंतो-ममेसुंतो-ममत्तो- ममाओ-ममाउ-ममाहि- ममेहि

	मज्झाओ-मज्झाउ-मज्झा-मज्झाहि	
Gen.	अम्हं-मज्झं-मज्झ-मइ- मह-महं-मे-अम्ह-मम	अम्हे-अम्हो-अम्हाण-णं- मज्झाण-णं-ममाण-णं- महाण-णं-मज्झ-अम्ह- अम्हं-णे-णो
Loc.	मि-मइ-ममाइ-मए-मे- अम्हे-अम्हम्मि-ममे-ममम्मि- मज्झे-मज्झम्मि-महे-महम्मि	अम्हासु-सुं-अम्हेसु-सुं- अम्हसु-सुं-ममसु-सुं-ममेसु-सुं- मज्झसु-सुं-मज्झेसु-सुं- महसु-सुं-महेसु-सुं

According to Lakshmîdhara Loc. Sing. ought to have the following additional forms:-

अम्हत्थ-अम्हस्सिं-ममत्थ-ममस्सिं—मज्झत्थ-मज्झस्सिं-महत्थ-महस्सिं

The Shaḍbhâshâs'abdamañjarî has also ममासु-सुं-मज्झासु-सुं-महासु-सुं in Loc. Plu. and remarks 'अत्र चन्द्रिकाकारादीनामष्टादशत्ववचनं गणनानभिज्ञत्वमेव ।'

हस्, Present Tense.

	Sing.	Plu.
1st Pers.	हसमि-हसामि- हसिमि-हसेमि	हसमो-हसम-हसमु; हसामो-म-मु; हसिमो-म-मु; हसेमो-म-मु
2nd Pers.	हससि-हसेसि हससे-हसेसे	*हसइत्था-हसेइत्था- हसह-हसेह
3rd Pers.	हसइ-हसेइ; हसए-हसेए	हसन्ति-हसेन्ति; हसन्ते- हसेन्ते; हसइरे-हसेइरे

*Almost all the other Prâkṛita grammars and Trivikrama's MS. consulted by me give हसित्था and हसेत्था in place of हसइत्था and हसेइत्था.

Also हसेज्ज and हसेज्जा (according to Lakshmîdhara and Trivikrama हसज्ज and हसज्जा also) in all persons and numbers.

In this root ज्ज and ज्जा are not inserted between the base and the terminations, because it does not end in a vowel ("स्वतोनजन्तत्वात् 'मध्ये चाजन्तात्' इत्ययं विधिर्न भवति" P. 189 of the text).

भू.

It substitutes हो, हुव, and हव and हु before अचित् terminations (all personal terminations except 3rd Pers. Sing. and ह 2nd Pers. Plu.).

The forms of the substitutes हव and हुव are exactly like those of the root हस् above.

हो.

1st Pers.	होमि–	होमो–होम–होमु;
	होअमि–होआमि–होइमि–	होअमो–म–मु; होआमो–म–मु;
	होएमि	होइमो–म–मु; होएमो–म–मु
2nd Pers.	होसि*–	होइत्था–होह;
	होअसि–होअसे–	होअइत्था–होअह;
	होएसि–होऐसे	होएइत्था–होएह
3rd Pers.	होइ*–	होन्ति–होन्ते–होइरे;
	होअइ–होअए–	होअन्ति–होअन्ते–होअइरे
	होएइ–होएए	होएन्ति–होअन्ते–होएइरे

Optional forms in ज्ज and ज्जा:—

होज्ज–होज्जा in all persons and numbers. Also होज्जमि–होज्जामि–होज्जेमि; होज्जमो–म–मु; होज्जामो–म–मु; होज्जेमो–म–मु &c. Before न्ति and न्ते we have होज्जन्ति and होज्जन्ते only, not होज्जान्ति and होज्जान्ते; because आ of ज्जा is shortened by 'संयोगे'. Before इरे, there are two forms होज्जइरे and होज्जाइरे.

हु.

1st Pers.	हुमि–	हुमो–हुम–हुमु;
	हुअमि–हुआमि–	हुअमो–म–मु; हुआमो–म–मु;
	हुइमि–हुएमि	हुइमो–म–मु; हुएमो–म–मु
2nd Pers.	हुसि–	हुइत्था–
	हुअसि–हुअसे–	हुअइत्था–हुएइत्था;
	हुएसि–हुएसे	

---

* Not होसे and होए because the root does not end in अ.

3rd Pers.	No forms.	हुन्ति–हुन्ते–हुइरे; हुअन्ति–हुअन्ते–हुअइरे; हुएन्ति–हुएन्ते–हुएइरे

Optional forms in ज्ज and ज्जा:–

हुज्ज–हुज्जा in all persons and all numbers.

Also हुज्जमि–हुज्जामि–हुज्जेमि &c.

The Past Tense.

भू (लट्, लिट्, or लुङ्).

हो.

	Sing.	Plu.
3rd Pers.	होसि–होअसि; होहिअ–होअहिअ; होहि–होअहि	Like the Present Tense.
2nd Pers.	Like the Present Tense.	
1st Pers.	Do.	

हस्.

3rd Pers. Sing. हसीय. The rest like the Present Tense.

According to other authors the terminations are सीअ, हीअ, and ही, or हीअ alone, or सी, ही, and हीअ in the 3rd Pers. Sing. in the case of roots ending in a vowel.

भू, Futures.

From हो.

	Sing.	Plu.
1st Pers.	होहामि–होस्सामि–होहिमि–होहिस्सं	होहामो–म–मु; होस्सामो–म–मु; होहिमो–म–मु; होहिस्सा; होहित्था
2nd Pers.	होहिसि–होहिसे	होहित्था–होहिह
3rd Pers.	होहिइ–होहिए	होहिन्ति–होहिन्ते–होहिइरे

हस्, Futures.

	Sing.	Plu.
1st Pers.	हसेहामि–हसिहामि; हसेस्सामि–हसिस्सामि; हसेहिमि–हसिहिमि; हसेहिस्सं–हसिहिस्सं	हसेहामो–म–मु; हसिहामो–म–मु; हसेस्सामो–म–मु; हसिस्सामो–म–मु; हसेहिमो–म–मु; हसिहिमो–म–मु;

		हसेहिस्सा–हसिहिस्सा;
		हसेहित्था–हसिहित्था
2nd Pers.	हसेहिसि–हसिहिसि;	हसेहित्था–हसिहित्था;
	हसेहिसे–हसिहिसे	हसेहिह–हसिहिह
3rd Pers.	हसेहिइ–हसिहिइ;	हसेहिन्ति–हसिहिन्ति;
	हसेहिए–हसिहिए	हसेहिन्ते–हसिहिन्ते;
		हसेहिइरे–हसिहिइरे

Also हसेहिज्ज–हसेहिज्जा; हसिहिज्ज–हसिहिज्जा; &c.

हो, Imperative and Potential.

1st Pers.	होमु	होमो
2nd Pers.	होसु–होहि	होह
3rd Pers.	होदु–होउ	होन्तु

Also होज्जदु–होज्जादु–होज्ज–होज्जा &c.

The Potential has होज्जइ–होज्जाइ as additional forms.

हस्, Imperative and Potential.

1st Pers.	हसमु–हसामु–हसिमु– हसेमु	हसमो–हसामो– हसिमो–हसेमो
2nd Pers.	हससु–हसेसु– हसहि–हसेहि– हस–हसे–हसिज्जहि– हसिज्जसु–हसिज्जे	हसह–हसेह
3rd Pers.	हसदु–हसेदु– हसउ–हसेउ	हसन्तु–हसेन्तु

Hemachandra and S'eshakṛishṇa as well as Siṁharâja give हसेज्जहि, हसेज्जसु, and हसेज्जे. Siṁharâja gives also हसेइज्जहि, हसेइज्जसु; हसेइज्जे.

Also हसज्ज–हसेज्ज–हसज्जा–हसेज्जा and the Potential has हसेज्जइ–हसेज्जाइ–हसज्जइ–हसज्जाइ as additional forms.

The Conditional.

हो	हस्
All persons, all numbers.	All persons, all numbers.
होमाण–होन्त– होज्जमाण–होज्जन्त– होज्जामाण–होज्ज–होज्जा	हसमाण–हसन्त–हसेज्ज– हसेज्जा

अस्, Present Tense.

1st Pers.	म्हि-अत्थि	म्ह-म्हो-अत्थि
2nd Pers.	सि-अत्थि	अत्थि
3rd Pers.	अत्थि	अत्थि

अस् Past Tenses (लङ्, लिट्, लुङ्).

अहेसि-आसि—All persons, all numbers.

अनुभू, Passive.

1st Pers.	अणुहोईअमि-	अणुहोईअमो-म-मु;
	अणुहोईआमि-	अणुहोईआमो-म-मु;
	अणुहोईइमि-	अणुहोईइमो-म-मु;
	अणुहोईएमि-	अणुहोईएमो-म-मु;
	अणुहोइज्जमि-	अणुहोइज्जमो-म-मु;
	अणुहोइज्जामि-	अणुहोइज्जामो-म-मु;
	अणुहोइज्जिमि-	अणुहोइज्जिमो म-मु;
	अणुहोइज्जेमि	अणुहोइज्जेमो-म-मु;
2nd Pers.	अणुहोईअसि-	अणुहोईअइत्था-
	अणुहोईएसि	अणुहोईएइत्था-
		अणुहोईअह-
		अणुहोईएह
	अणुहोइज्जसि-	अणुहोइज्जइत्था-
	अणुहोइज्जेसि	अणुहोइज्जेइत्था
		अणुहोइज्जह
		अणुहोइज्जेह
3rd Pers.	अणुहोईअइ-	अणुहोईअन्ति-न्ते-इरे;
	अणुहोईएइ	अणुहोईएन्ति-न्ते-इरे;
	अणुहोइज्जइ-	अणुहोइज्जन्ति-न्ते-इरे;
	अणुहोइज्जेइ	अणुहोइज्जेन्ति-न्ते-इरे

Also the forms अणुहोईएज्ज, अणुहोईएज्जा; अणुहोइज्जेज्ज, अणुहोइज्जेज्जा, &c.

Causal of भू from the substitute हो.

Add terminations of the Present to होअ, होए, होआव, होआवे, and होअवि.

1st Pers. होअमि-होआमि-होइमि- होअमो-म-मु; होआमो-म-मु;

	होएमि; होएम्मि; होआवेमि; होअविमि; होआवमि–होआवामि–होआविमि–होआवेमि	होइमो–म–मु; होएमो–म–मु; होएमो–म–मु;होआवेमो–म–मु; होअविमो–म–मु; होआवमो–म-मु; होआवामो–म–मु; होआ-विमो–म–मु; होआवेमो–म–मु.
2nd Pers.	होअसि; होअसे; होएसि; होआवसि, होआवसे; होआवेसि; होअविसि	होअइत्था–होअह; होएइत्था–होएह; होआवइत्था–होआवह; होआवेइत्था–होआवेह होअविइत्था–होअविह
3rd Pers.	होअइ–होएइ–होआवइ–होआवेइ–होअविइ	होअन्ति–न्ते–इरे; होएन्ति–न्ते–इरे; होआवन्ति–न्ते–इरे; होआवेन्ति–न्ते–इरे; होअविन्ति–न्ते–इरे

Also होएज्जइ–होएज्जाइ, होआवेज्जइ–होआवेज्जाइ–होअविज्जइ, होअविज्जाइ, होएज्ज, होएज्जा, होआवेज्ज-ज्जा; होअविज्ज–ज्जा &c.

Passive of the Causal of अनुभू.

1st Pers.	अणुहोईअमि–अणुहोईआमि–अणुहोईइमि–अणुहोईएमि; अणुहोइज्जमि–ज्जामि–ज्जिमि–ज्जेमि; अणुहोआवीअमि–आमि–इमि–एमि; अणुहोआविज्जमि–ज्जामि–ज्जिमि–ज्जेमि	अणुहोईअमो–म–मु; अणुहोईआमो–म–मु; अणुहोईइमो–म–मु; अणुहोईएमो–म–मु; अणुहोइज्ज (°इज्जा–°इज्जि–°इज्जे)–मो–म–मु; अणुहोआवीअ (°वी-आ–°वीइ-°वीए) मो–म–मु; अणुहोआविज्ज (°विज्जा–°विज्जि–°विज्जे) मो–म–मु
2nd Pers.	अणुहोईअ (°ईए) सि–से; अणुहोइज्ज (°इज्जे) सि–से; अणुहोआवीअ (°वीए) सि–से; अणुहोआविज्ज (°विज्जे) सि–से	अणुहोईअ (°ईए) इत्था–ह; अणुहोइज्ज (°इज्जे) इत्था–ह; अणुहोआवीअ (°वीए) इत्था–ह; अणुहोआविज (°विज्जे) इत्था–ह
3rd Pers.	अणुहोईअइ–ए; अणुहोईएइ–ए; अणुहोइज्जइ–ए;	अणुहोईअ (°ईए) न्ति–न्ते–इरे; अणुहोइज्ज (°इज्जे) न्ति–न्ते–इरे;

अणुहोइज्जेइ-ए;	अणुहोआवीअ (°वीए) न्ति-न्ते-इरे;
अणुहोआवीअइ-ए;	
अणुहोआवीएइ-ए;	अणुहोआविज्ज (°विज्जे) न्ति-न्ते-इरे
अणुहोआविज्जइ-ए;	
अणुहोआविज्जेइ-ए	

Also अणुहोआवीएज्ज-ज्जा, अणुहोआविज्जेज्ज-ज्जा, &c. when जइ and जाइ are added.

The Apabhraṁs'a.

Forms of Mas. words ending in अ in the Apabhraṁs'a.

राम Mas.

	Sing.	Plu.
Nom.	रामु-रामो-राम-रामा	रामा-राम
Acc.	रामु-रामो-राम-रामा	राम-रामा-रामि-रामे
Inst.	रामेण-रामें-रामे	रामेहिं-रामाहिं-रामहिं-रामे
Abl.	रामहे-रामाहे-रामहु-रामाहु	रामहुं-रामाहुं
Gen.	रामसु-रामासु-रामस्सु-रामहो-रामाहो-राम-रामा	रामहं-रामाहं-राम-रामा
Loc.	रामि-रामे	रामहिं-रामाहिं-रामसु-रामासु
Voc.	रामु-रामो-राम-रामा	रामहो-रामाहो

In the above forms म् is in all cases optionally changed to व्; रावु-रावो-राव-रावा, &c.

यादृश्, तादृश्, कीदृश्, and ईदृश् make up their forms like those of राम from the bases जेह, तेह, केह, and एह respectively.

Pronouns ending in अ like सव्व are declined like राम except in the Abl. Sing. where हं is the substitute for ङसि; सव्वहं and in the Loc. Sing. where ङि is changed to हिं, सव्वहिं.

According to Hemachandra हां is substituted for ङसि; सव्वहां-सव्वाहां. सव्वा or साहा Fem. is declined like जाआ.

कुण्ड Neu.

	Sing.	Plu.
Nom.	कुंडु	कुंडाइं-कुंड-कुंडे
Acc.	,,	Like the Nom.
Voc.	,,	कुंडहो-कुंडाहो

The rest like the forms of Mas. Nouns ending in अ.
The forms of सव्व Neu. are like those of कुण्ड Neu.

कइ Mas.

	Sing.	Plu.
Nom.	कइ–कई	कइ–कई; कइहो–कईहो
Acc.	कइ–कई	कइ–कई
Inst.	कइण–कईण–कइएं–कईएं–कइं–कईं	कइहिं–कईहिं
Abl.	कइहे–कईहे	कइहुं–कईहुं
Gen.	कइ–कई	कइ–कई–कइहं–कईहं–कइहुं–कईहुं
Loc.	कइहि–कईहि; कइहुं–कईहुं	कइहिं–कईहिं
Voc.	कइ–कई	कइहो–कईहो

कारु Mas.

	Sing.	Plu.
Nom.	कारु–कारू	कारु–कारू–कारुहो–कारूहो
Acc.	कारु–कारू	कारु–कारू
Inst.	कारुण–कारूण–कारुएं–कारूएं–कारुं–कारूं	कारुहिं–कारूहिं
Abl.	कारुहे–कारूहे	कारुहुं–कारूहुं
Gen.	कारु–कारू	कारु–कारू–कारुहं–कारूहं–कारुहुं–कारूहुं
Loc.	कारुहि–कारूहि–कारुहुं–कारूहुं	कारुहिं–कारूहिं
Voc.	कारु–कारू	कारुहो–कारूहो

पितृ to be considered as पिद and declined like राम.

जाआ Fem.

	Sing.	Plu.
Nom.	जाआ–जाअ–जाई–जाइ	जाआउ–जाअउ–जाआओ–जाअओ–जाईउ–जाइउ–जाईओ–जाइओ
Acc.	जाआ–जाअ–जाई–जाइ	जाआउ–जाअउ–जाआओ–जाअओ–जाईउ–जाइउ–जाईओ–जाइओ

Inst.	जाआण–जाअण–जाआं–जाअं–जाईण–जाइण–जाइं–जाइं–जाईएं–जाइएं	जाआहिं–जाअहिं–जाईहिं–जाइहिं
Abl.	जाआहे–जाअहे–जाईहे–जाइहे	जाईहुं–जाइहुं–जाआहुं–जाअहुं
Gen.	जाआहे–जाअहे–जाईहे–जाइहे	जाआ–जाअ–जाई–जाइ
Loc.	जाआहिं–जाअहिं–जाईहिं–जाइहिं	जाआहिं–जाअहिं–जाईहिं–जाइहिं
Voc.	जाआ–जाअ–जाई–जाइ	जाआ–जाअ–जाई–जाइ–जाआउ–जाअउ–जाआहो–जाअहो–जाईउ–जाइउ–जाईहो जाइहो

The forms of Fem. Nouns ending in ई and ऊ are like those from the base जाई.

The forms of मातृ are from the bases मादा and मादी, like those of जाआ.

वारि Neu.

Nom.	वारि	वारिइं
Acc.	Do.	Do.

The rest like the Mas. forms.

सव्व Mas.

	Sing.	Plu.
Nom.	सव्वु–सव्वो–सव्व–सव्वा	सव्वे–सव्व–सव्वा
Acc.	सव्वु–सव्वो–सव्व–सव्वा	सव्व–सव्वा–सव्वि–सव्वे
Inst.	सव्वेण–सव्वें–सव्वे	सव्वेहिं–सव्वाहिं–सव्वहिं–सव्वे
Abl.	सव्वहं–सव्वाहं	सव्वहुं–सव्वाहुं
Gen.	सव्वसु–सव्वासु–सव्वसु–सव्वहो–सव्वाहो–सव्व–सव्वा	सव्वेसिं–सव्वहं–सव्वाहं–सव्व–सव्वा
Loc.	सव्वहिं–सव्वाहिं	सव्वहिं–सव्वाहिं–सव्वसु–सव्वासु

किम् Mas. has three bases क, काइं, and कवण. काइं is declined like कइ Mas., and क and कवण like सव्व except in Abl. Sing.—किह–कहं–काहं.

किम् Fem.—Its base is का, declined like जाआ. Its base is की except in Nom. Sing., Acc. Sing., and Gen. Plu. (सु, अम्, and आम्) and except in Abl. Sing. where the form is कहे.

किम् Neu.

	Sing.	Plu.
Nom.	किं	काइं–कइं–काइं–कवणु
Acc.	किं	,,

The rest like the Mas. forms.

इदम् Mas. has आअ (Hema. आय) as its base in all forms. आअ is declined like सव्व. According to some इदम् has आअ as its base only before जस् and शस्. (Nom. Plu. and Acc. Plu.) In other forms, its base is इम.

इदम् Fem. has आआ (Hema. आया) as its base and its forms are like those of जाआ.

इदम् Neu.

Nom.	इमु	आअ–आआ
Acc.	,,	आअ–आआ
Inst.	इमएण–इमएं	इमहिं

The rest like the Mas. forms.

यद् (Mas.) and तद् (Mas.) have their forms like those of सव्व from the bases ज and त respectively except in the following cases:—

	यद्	तद्
Nom. Sing.	ध्रुं	त्रुं
Acc. Sing.	ध्रुं	त्रुं

Regular forms are optionally used:—यद् Nom. Sing. जु–जो, तद्–सुं–सो. यद् (Fem.) and तद् (Fem.) have जा and ता as their bases. Their forms are like those of जाआ except in the Abl. Sing. where the forms are जहे and तहे respectively.

	यद् Neu.		तद् Neu.	
Nom.	ध्रुं–जं	जाइं–जइं	त्रुं–तं	ताइं–तइं
Acc.	,,	,,	,,	,,

The rest like the Mas. forms.

एतद् Mas.- Its base is एद from which the forms are like those of सव्व except in the following:—

Nom. Sing.	एह–एहो–एहु	These three forms are in all genders
Acc. Sing.	एह–एहो–एहु	
Nom. Plu.	एइ	
Acc. Plu.	एइ	

एतद् Fem.–Base एदा. Its forms are like those of जाआ except in the following.

Nom. Sing. } एह–एहो–एहु All genders.
Acc. Sing. }
Nom. Plu. and Acc. Plu. एइ

एतद् Neu.

Nom.	एइ–एहो–एहु	एइ–एइं–एदइं–एदाइं
Acc.	,, ,, ,,	,, ,,

The rest like the Mas.

अदस् Mas.—Its base is अमु, which is declined like कारु except in the following:—

Nom. Plu. ओइ
Acc. Plu. ओइ

अदस् Fem.—Base अमु. Declined like कारु except in the following.

Nom. Plu. } ओइ
Acc. Plu. }

अदस् Neu.

Nom.	अमु	ओइ–अमुइं–अमूइं
Acc.	,,	,, ,, ,,

The rest like the Mas.

	युष्मद्		अस्मद्	
Nom.	तुहुं	तुम्हे–तुम्हइ	हउं	अम्हइं–अम्हेइं
Acc.	एइं–तइं	तुम्हे–तुम्हइ	मइं	अम्हइं–अम्हेइं
Inst.	एइं–तइं	तुम्हेहिं	मइं	अम्हेहि
Abl.	तुज्झ–तुध्र–तउ–तुह–तओ	तुम्हहं	महु–मज्झ	अम्हहं
Gen.	तुज्झ–तुध्र–तउ–तुह–तओ	तुम्हहं	महु–मज्झ	अम्हहं
Loc.	एइं–तइं	तुम्हासु	मइं	अम्हासु

भू, Present, हो–हव.

1st Pers.	होउ–हवउ–होमि–हवमि (होउं–हवउं Hema.)	होहुं–हवहुं–होमो–म–मु; हवमो–म–मु
2nd Pers.	होहि–हवहि–होसि; हवसि–से	होहु; हवहु–होइत्था–होह–हवइत्था–हवह
3rd Pers.	होदि–हवदि–दे; होइ–हवइ–ए	होहिं–हवहिं–होन्ति–न्ते–इरे हवन्ति–न्ते–इरे

Similarly from the base हुव.

Appendix containing Illustrations of the Apabhraṁs'a.

Hemachandra has treated the subject of the Apabhraṁs'a at great length, giving good illustrations of verses in the Apabhraṁs'a. They are given here in illustration of the corresponding Sûtras in the text. Their Sanskrit equivalents are not given by Hemachandra. For this I had to consult the commentary designated Vyutpattidîpikâ, otherwise known as Ḍhuṇḍhikâ, composed by Udayasaubhâgyagaṇi. Of this commentary there are two MSS. in the Deccan College Library.

Illustrations for Hemachandra's work are given in the order of the Sûtras as they are found in the text.

स्वम्यत उत् ॥ ३ । ४ । २ ॥ P. 264—

दहमुहु भुवण-भयंकरु तोसिअ-संकरु णिग्गउ रह-वरि चडिअउ ।
चउमुहु छंमुहु झाइवि एक्कहिं लाइवि णावइ दइवें घडिअउ ॥

The corresponding Sanskrit is as under:—

दशमुखो भुवनभयंकरस्तोषितशंकरो निर्गतो रथवरे चटितः ।
चतुर्मुखं षण्मुखं ध्यात्वैकस्मिँल्लगित्वेव दैवेन घटितः ॥

(एकस्मिन् रावणे एतद्द्वयमपि एकीकृत्य रावणो घटितो निर्मितः । दशमुखत्वादित्यर्थः ॥)

सुससोः ॥ ३ । ४ । २७ ॥ P. 264—

एइ ति घोडा एह थलि एइ ति निसिआ खग्ग ।
एत्थु मुणीसिम जाणीअइ जोनवि वालइ वग्ग ॥
एते ते घोटकाः एषा स्थली एते ते निशिताः खङ्गाः ।
अत्र मनुष्यत्वं ज्ञायते येनापि वालयति वल्गम् (वल्गु ?) ॥

(अत्र स्यम्जसां लोपः)—

जिवँ जिवँ वंकिम लोअणहं णिरु सामलि सिक्खेइ ।
तिवँ तिवँ वम्महु निअय-सरु खरपत्थरि तिक्खेइ ॥
यथा यथा वक्रत्वं लोचनानां निश्चितं श्यामला शिक्षते ।
तथा तथा मन्मथो निजकशरान् खरप्रस्तरे तीक्ष्णान् करोति ॥

(अत्र स्यम्शसां लोपः)

ओत् सौ तु पुंसि ॥ ३ । ४ । ३ ॥ P. 264—

अगलिअ-नेह-निवट्टाहं जोअण-लक्खुवि जाउ ।
वरिस-सएणवि जो मिलइ सहि सोक्खहं सो ठाउ ॥
अगलितस्नेहनिवृत्तानां योजनलक्षमपि यातु ।
वर्षशतेनापि यो मिलति सखि सौख्यानां स भवतु ॥

(अत्रुटितस्नेहचलितानामुपरि योजनलक्षमपि यातु । हे सखि वर्षशतेनापि यो मिलति स सौख्यानां स्थानं भवतीत्यर्थः)

पुंसीति किम् ।

अङ्गहिं अङ्गु न मिलिउ हलि अहरें अहरु न पत्तु ।
पिअ जोअन्तिहे मुह-कमलु एम्वइ सुरउ समत्तु ॥
अङ्गैरङ्गं न मिलितं सखि अधरेण अधरो न प्राप्तः ।
प्रियस्य पश्यन्त्या मुखकमलमेव सुरतं समाप्तम् ॥

तु मोऽनुस्वारः ॥ ३ । ३ । ३ ॥ P. 264—

कवँलु-कमलु । भवँरु-भमरु । लाक्षणिकस्यापि । जिवँ । तिवँ । जेवँ । तेवँ । अनादावित्येव । मयणु । असंयुक्तस्येत्येव । तसु पर समलउ जम्मु । तस्य परं सफलं जन्म ।

दिहौ सुपि ॥ ३ । ४ । २ ॥ P. 265—

सौ

ढोल्ला सामला धण चम्पा-वणी ।
णाइ सुवण्ण-रेह कस-वट्टइ दिण्णी ॥
नायकः श्यामलः प्रिया चम्पकवर्णा ।
इव सुवर्णरेखा कषपट्टके दत्ता ॥

(शीघ्रादीनां बहिल्लादयः । नायकस्य ढोल्लादेशः । प्रियायाः धण आदेशः । उत्प्रेक्ष्यते कषपट्टके सुवर्णरेखेव दत्तेत्यर्थः).

आमन्त्र्ये

ढोल्ला मइं तुहुं वारिया मा कुरु दीहा माणु ।
निद्दए गमिही रत्तडी दडवड होइ विहाणु ॥
नायक मया त्वं वारितः मा कुरु दीर्घं मानम् ।
निद्रया गमिष्यति रात्रिः शीघ्रं भवति विभातम् ॥

(शीघ्रादित्वादवस्कन्दस्य दडवडेति विभातस्य च विहाण इति)

स्त्रियाम् ।

बिट्टीए मइ भणिय तुहुं मा करु वङ्की दिट्ठी ।
पुत्ती सकण्णी भल्लि जिव मारइ हिअइ पइट्ठि ॥

पुत्रिके मया भणिता त्वं मा कुरु वक्रां दृष्टिम् ।
पुत्रिके सकर्णा भल्लिः इव मारयति हृदये प्रविष्टा ॥

(हे पुत्रिके यथा सकर्णा भल्लिः हृदये प्रविष्टा मारयति तथा त्वया या दृष्टिभूता भल्लिः परस्य हृदये प्रविष्टा मारयिष्यतीत्यर्थः शीघ्रादित्वाद् बिट्टी आदेशः। स्वार्थे कश्च वा)

जसि ।

एइ ति घोडा एइ थलि एइ ति निसिआ खग्ग ।
एत्थु मुणीसिम जाणीअइ जो नवि वालइ वग्ग ॥

एते ते घोटकाः एषा स्थली एते ते निशिताः खड्गाः ।
अत्र मनुष्यत्वं ज्ञायते येनापि वालयति वल्गम् (वल्गु ?) ॥

हो जस आमन्त्रणे ॥ ३ । ४ । १८ ॥ P. 265—

तरुणहो तरुणिहो मुणिउ मइं करहु म अप्पहो घाउ ॥
हे तरुणाः हे तरुण्यो ज्ञातं मया कुरुत मा आत्मनः घातम् ॥

टो णानुस्वारौ ॥ ३ । ४ । ११ ॥ P. 265—

दइएं पवसन्तेण । (दयितेन प्रवसता)

टि ॥ ३ । ४ । ५ ॥ P. 265—

जे महु दिण्णा दिअहडा दइएं पवसन्तेण ।
ताण गणन्तिए अङ्गुलिउ जज्जरिआउ नहेण ॥

ये मम दत्ता दिवसा दयितेन प्रवसता ।
तान् गणयन्त्या अङ्गुल्यः जर्जरिता नखेन ॥

हिंभिस्सुपोः ॥ ३ । ४ । १९ ॥ P. 265—

गुणहिं न संपइ कित्ति पर (गुणैः न संपदः कीर्तिः परम् । गुणैः संपदो न स्युः परं केवलं कीर्तिरेव भवति).

भाईरहि जिवँ भारइ मग्गेहिं तिहिंवि पयट्टइ ।
भागीरथी इव भारती मार्गेषु त्रिष्वपि प्रवर्तते ॥

(भागीरथी यथा भारती मार्गेषु त्रिषु प्रवर्तते—यथा भागीरथी गङ्गा त्रिषु मार्गेषु प्रवर्तते तथा भारत्यपि सरस्वत्यपि उत्पादव्ययध्रौव्यात्मकेषु त्रिषु मार्गेषु प्रवर्तत इत्यर्थः)

ए भिसि ॥ ३ । ४ । ४ ॥ P. 266—

गुणहिं न संपइ कित्ति पर फल लिहिआ भुञ्जन्ति ।
केसरि न लहइ बोड्डिअवि गय लक्खेहिं घेप्पन्ति ॥
गुणैः न संपदः कीर्तिः परं फलानि लिखितानि भुञ्जते ।
केसरी न लभते कपर्दिकामपि गजाः लक्षैः गृह्यन्ते ॥

(जीवा लिखितानि फलानि भुञ्जते ।)

ङसेर्हे हू ॥ ३ । ४ ॥ ७ ॥ P. 266—

वच्छहे गृण्हइ फलइं जणु कडु-पल्लव वज्जेइ ।
तोवि महद्दुमु सुअणु जिवँ ते उच्छङ्गि धरेइं ॥
वृक्षात् गृह्णन्ति फलानि जनः कटु पल्लवानि वर्जयति ।
ततोपि महाद्रुमः सुजन इव तानुत्सङ्गे धरति ॥

(तान्-कटुपल्लवान्)

भ्यसो हुं ॥ ३ । ४ । ८ ॥ P. 266—

दुरुड्डाणें पडिउ खलु अप्पणु जणु मारेइ ।
जिह गिरि-सिङ्गहुं पडिअ सिल अन्नुवि चूरु करेइ ॥
दूरोड्डानेन पतितः खलः आत्मानं जनं मारयति ।
यथा गिरिशृङ्गेभ्यः पतिता शिला अन्यमपि चूर्णीकरोति ॥

(दूरोड्डानेन दूरगमनेन । आत्मानं जनं च मारयति । अन्यमपि । आत्मानमन्यमपीत्यर्थः)

ङस्सुहो ङसः ॥ ३ । ४ । ९ ॥ P. 266—

जो गुण गोवइ अप्पणा पयडा करइ परस्सु ।
तसु हउं कलि-जुगि दुल्लहहो बलि किज्जउं सुअणस्सु ॥
यो गुणान् गोपायति आत्मीयान् प्रकटान् करोति परस्य ।
तस्य अहं कलियुगे दुर्लभस्य बलिं करोमि सुजनस्य ॥

ङमो लुक् ॥ ३ । ४ ॥ १६ ॥ P. 266—

संगर-सएहिं जु वण्णिअइ देक्खु अम्हारा कन्तु ।
अइमत्तहं चत्तङ्कुसहं गय-कुम्भइं दारन्तु ॥
संग्रामशतेषु यः वर्ण्यते पश्य मदीयं कान्तम् ।
अतिमत्तानां त्यक्ताङ्कुशानां गजानां कुम्भान् दारयन्तम् ॥

आमो हं ॥ ३ । ४ । १० ॥ P. 266—

तणहं तइज्जी भङ्गि नवि तें अवड-यडि वसन्ति ।
अह जणु लग्गिवि उत्तरइ अह सह सइं मज्जन्ति ॥

तृणानां तृतीया भङ्गिः नापि तेन अवटतटे वसन्ति ।
अथ जनः लगित्वा उत्तरति अथ सह स्वयं मज्जन्ति ॥

(तृणानां तृतीया भङ्गी तृतीयः प्रकारो नाप्यस्ति तेन कारणेन अवटतटे वसन्ति अथवा जनस्तृणानि लगित्वा उत्तरति । अथ इति अथवा । तृणानि जनेन सह स्वयं मज्जन्ति । अन्योपि यः प्रकारद्वितयं कर्तुकामो भवति स विषमस्थाने वसति । प्रकारद्वयं किम् । म्रियते वा शक्तान् जयति वेति भावार्थः).

ङिनेच्च ॥ ३ । ४ । ६ ॥ P. 266—

सायरु उप्परि तणु धरइ तलि घल्लइ रयणाइं ।
सामि सुभिच्चुवि परिहरइ सम्माणेइ खलाइं ॥

सागरः उपरि तृणानि धरति तले क्षिपति रत्नानि ।
स्वामी सुभृत्युमपि परिहरति संमानयति खलान् ॥

अचोस्त्वोखौ कखतथपफां गघदधबभान् ॥ ३ । ३ । २ ॥ P. 267—

कस्य गः—

जं दिट्ठउं सोम–ग्गहणु असइहिं हसिउ निसङ्कु ।
पिअ–माणुस–विच्छोह–गरु गिलिगिलि राहु मयङ्कु ॥
यत् दृष्टं सोमग्रहणमसतीभिः हसितं निःशङ्कम् ।
प्रिय–मानस–विक्षोभ–करं गिलगिल राहोर्मृगाङ्कम् ॥

खस्य घः ।

अम्मीए सत्थावत्थेहिं सुधिं चिन्तिज्जइ माणु ।
प्रिए दिट्ठे हल्लोहलेण को चेअइ अप्पाणु ॥

अम्ब स्वस्थावस्थैः सुखेन चिन्त्यते मानम् ।
प्रिये दृष्टे हल्लोहल्लेन कः चेतयति आत्मानम् ॥

(स्त्री कथयति–हे अम्ब स्वस्थावस्थैः स्वस्थचित्तैः सुखेन मानश्चिन्त्यते अहंकारः क्रियते । परं प्रिये दृष्टे सति हल्लोहल्लेन व्याकुलत्वेन का आत्मानं चेतयतीत्यर्थः)

तथपफानां दधबभाः—

सवधु करेप्पिणु कधिदु मइं तसु पर सभलउं जम्मु ।
जासु न चाउ न चारहडि न य पम्हट्ठउ धम्मु ॥

शपथं कृत्वा कथितं मया तस्य परं सफलं जन्म ।
यस्य न त्यागः न चारभटी न यस्य प्रमुष्टः धर्मः ॥

(यस्य त्यागो न प्रमुष्टः दानं न गतं यस्य चारभटी न प्रमुषिता शूरवृत्तिर्न गता यस्य धर्मो न प्रमुष्टः न प्रमुषित इत्यर्थः).

Why अखौ = अनादौ ? – सवधु करेप्पिणु. Here क् is not changed to ग्. Why अचः ? – गिलिगिलि राहु मयङ्कु ॥ (गिलगिल राहोर्मृगाङ्कम्). Why अस्तवः—असंयुक्ताः—एक्कहिं अक्खिहिं सावणु (एकस्मिन्नक्षिणि श्रावणः).

Because of the word प्रायः, the change does not take place sometimes—

जइ केवँइ पावीसु पिउ अकिआ कुड्ड करीसु ।
पाणीउ नवइ सरावि जिवँ सव्वङ्गें पइसीसु ॥
यदि कथंचित् प्राप्स्ये प्रियं अकृतं कौतुकं करिष्यामि ।
पानीयं नवे शरावे यथा सर्वाङ्गेण प्रविशति ॥

(स्त्री कथयति यदि कथंचित् प्रियं प्राप्स्ये तर्हि अकृतं कौतुकं करिष्यामि यथा नवे शरावे पानीयं सर्वाङ्गेण प्रविशति तथा सर्वाङ्गेण प्रवेक्ष्यामीत्यर्थः ।).

उअ कणिआरु पफुल्लिअउ कञ्चण–कान्ति–पयासु ।
गोरी–वयण–विणिज्जिअउ नं सेवइ वण–वासु ॥
पश्य कर्णिकारः प्रफुल्लितः काञ्चनकान्तिप्रकाशनम् ।
गौरीवदनविनिर्जितः इव वनवासं सेवते ॥

म्हो म्भं ॥ ३ । ३ । ४ ॥ P. 267—

वम्भ ते विरला केवि नर जे सव्वङ्ग–छइल्ल ।
जे वङ्का ते वञ्चयर जे उज्जुअ ते वइल्ल ॥
ब्रह्मन् ते विरलाः केपि नराः ये सर्वाङ्गदक्षाः ।
ये वक्रास्ते वञ्चतराः ये ऋजवः ते बलीवर्दाः ॥

(हे ब्रह्मन् ते केपि नरा विरलाः ये सर्वाङ्गैर्दक्षाः । ये वक्रास्ते वञ्चतराः अत्यर्थवञ्चकाः ये तु ऋजवस्ते बलीवर्दा मूर्खा इत्यर्थः)

रो लुकमधः ॥ ३ । ३ । ५ ॥ P. 267—

जइ केवँइ पावीसु पिउ (यदि कथंचित् प्राप्स्ये प्रियम्). पक्षे

जइ भग्गा पारक्कडा तो सहि मज्झु प्रियेण ॥
यदि भग्नाः परकीयाः तत् सखि मम प्रियेण ।

क्वचिदभूतोपि ॥ ३ । ३ । ६ ॥ P. 267—

व्रासु महारिसि एउ भणइ जइ सुइ–सत्थु पमाणु ।
मायहं चलण नवन्ताहं दिविदिवि गङ्गा–ण्हाणु ॥

व्यासो महर्षिः एतद् भणति यदि श्रुतिशास्त्रं प्रमाणम् ।
मातृणां चरणौ नमतां दिवसे दिवसे गङ्गास्नानम् ॥

Why क्वचित्? Because वासेणवि भारह–खम्भि बद्ध–व्यासेनापि भारत-स्तम्भे बद्धम् ।

उन्नविच्छवुत्ता विषण्णवर्त्मोक्ताः ॥ ३ । ३ । ५३ ॥ P. 267—Hemachandra gives वुन्न and विच्च in place of उन्न and विच्छ.

विषण्णस्य वुन्नः—

मइं वुत्तउं तुहुं धुरु धरहि कसरेहिं विगुत्ताइं ।
पइं विणु धवल न चडइ भरु एम्वइ वुन्नउ काइं ॥
मया उक्तं त्वं धुरं धर कसरैः विगोपितः ।
त्वया विना धवल न चटति भरः एवं विषण्णः कथम् ॥

(हे वृषभ मया उक्तं त्वं धुरं धर कसरैर्गलिवृषभैर्वयं विगोपिताः हे धवल हे वृषभ त्वया विना भरो न चटति एवमेव विषण्णः कथमित्यर्थः ।)

उक्तस्य वुत्तः– मइं वुत्तउं । मया उक्तम् ।

वर्त्मनो विच्चः—जं मणु विच्चि न माइ—
यत् मनः वर्त्मनि न माति ।

अत्थुः परस्परस्य ॥ ३ । ३ । ५४ ॥ P. 268—

ते मुग्गडा हराविआ जे परिविट्ठा ताहं ।
अवरोप्परु जोअन्ताहं सामिउ गञ्जिउ जाहं ॥
ते मुद्गाः हारिता ये परिवेष्टिता तेषाम् ।
परस्परं युध्यतां स्वामी गञ्जितः येषाम् ॥

(मुद्गा हारिताः मुधा जाताः । गञ्जितः पीडितः)

सर्वगान् डेर्हिं ॥ ३ । ४ । २६ ॥ P. 268—

जहिं कपिज्जइ सरिण सरु छिज्जइ खग्गिण खग्गु ।
तहिं तेहइ भड–घड–निवहि कन्तु पयासइ मग्गु ॥
एक्कहिं अक्खिहिं सावणु अन्नहिं भद्दवउ ।
माहउ महिअल–सत्थरि गण्ड–त्थले सरउ ॥
अङ्गिहिं गिम्ह सुहच्छी–तिल–वणि मग्गसिरु ।
तहे मुद्धहे मुह–पङ्कइ आवासिउ सिसिरु ॥
हिअडा फुट्टि तडत्ति करि कालक्खेवें काइं ।
देक्खउं हय–विहि कहिं ठवइ पइं विणु दुक्ख–सयाइं ॥

यस्मिन् छिद्यते शरेण शरः छिद्यते खङ्गेन खङ्गः ।
तस्मिन् तादृशे भटघटानिवहे कान्तः प्रकाशयति मार्गम् ॥
एकस्मिन्नक्षिण श्रावणः अन्यस्मिन् भाद्रपदः ।
माधवो महीतलस्रस्तरे गण्डस्थले शरद् ॥
अङ्गेषु ग्रीष्मः सुखासिकातिलवने मार्गशीर्षः ।
तथा मुग्धाया मुखपङ्कजे आवासितः शिशिरः ॥
हृदय स्फुट त्रटदिति कृत्वा कालक्षेपेन किम् ।
पश्यामि हतविधिः कुत्र स्थापयति त्वया विना दुःखशतानि ॥

(यथा एतौ द्वौ मासौ श्रावणौ तथा अक्षिद्वयमप्यश्रुजलस्राविल्वान्मासद्वयतुल्यम् । महीतलस्रस्तरे माधवो वसन्तः पल्लवमयत्वात् । गण्डस्थले शरत् तस्याः कासकुसुमादिना पाण्डुत्वात् । अङ्गेषु ग्रीष्मः तापबाहुल्यात् सुखासिकातिलवने मार्गशीर्षः । यथा मार्गशीर्षे तिलवनानामुच्छेदः स्यात् तथा सुखावस्थानस्योच्छेदः। मुखपङ्कजे शिशिरः वासितः । यथा शिशिरे पङ्कजानां म्लानत्वं तथा मुखपङ्कजस्यापि । स्त्रीणां वियोगावस्थायामेतानि चिह्नानि स्युस्तेनेत्युक्तम् । हे हृदय त्वं त्रटदिति कृत्वा स्फुट । क्षेपेन कालविलम्बेन किम् । अहं पश्यामि हतविधिस्त्वया विना दुःखशतानि कुत्र स्थापयतीत्यर्थः ।

ङसेर्हं ॥ ३ । ४ । २७ ॥ P. 268—

Hemachandra gives हां as a substitute in place of हं for ङस् in the case of सर्व and other pronouns ending in अ. His instances are जहां होन्तउ आगदो (यतो भवानागतः) । तहां होन्तउ आगदो (ततो भवानागतः) । and कहां होन्तउ आगदो (कुतो भवानागतः) ।

त्वनुत्साहावन्यथासर्वौ ॥ ३ । ३ । ५१ ॥ P. 268—

विरहानल–जाल–करालिअउ पहिउ कोवि बुड्डिवि ठिअओ ।
अनु सिसिर–कालि सीअल–जलहु धूमु कहन्तिहु उट्ठिअओ ॥
विरहानलज्वालाकरालितः पथिकः कोपि बुडित्वा स्थितः ।
अन्यथा शिशिरकाले शीतलजलात् धूमः कुतः उत्थितः ॥

(कोपि कविर्जले धूमं दृष्ट्वाह । करालितः पीडितः ।)

साहुवि लोउ तडप्फडइ बहुत्तणहो तणेण ।
बड्डप्पणु परिपाविअइ हत्थि मोक्कलडेण ॥

सर्वोपि लोकः उत्ताम्यति बृहत्त्वस्यार्थे ।
बृहत्त्वं प्राप्यते हस्तेन मुक्तलेन ॥

(उत्ताम्यति व्याकुलीभवति । को भावः । जनैर्महत्त्वं तदा प्राप्यते यदा दानादिगुणाः स्युरित्यर्थः)

एं चेदुतः ॥ ३ । ४ । १२ ॥ P. 269—

एं—

अग्गिएं उण्हउ होइ जगु वाएं सीअलु तेवँ
जो पुणु अग्गिं सीअला तसु उण्हत्तणु केवँ ॥
अग्निना उष्णं भवति जगत् वातेन शीतलं तथा ।
यः पुनः अग्निना शीतलः तस्य उष्णत्वं कथम् ।

(यः पुनः अग्निनापि शीतलस्तस्योष्णत्वं कथम् । न कथमपीत्यर्थः ।)

णानुस्वारौ—

विप्पिअ-आरउ जइवि पिउ तोवी तं आणहि अज्जु ।
अग्गिण–दड्ढा जइवि घरु तो तें अग्गिं कज्जु ॥
विप्रियकारकः यद्यपि प्रियः तथापि तमानय अद्य ।
अग्निना दग्धं यद्यपि गृहं ततः तेन अग्निना कार्यम् ॥

(ततोपि तेन अग्निना सह कार्यं भवेदित्यर्थः).

हिं हे ङिङस्योः ॥ ३ । ४ । १३ ॥ P. 269—

ङसेर्हे—

गिरिहे सिलायलु तरुहे फलु घेप्पइ नीसावँन्नु ।
घरु मेल्लेप्पिणु माणुसहं तोवि न रुच्चइ रन्नु ॥
गिरेः शिलातलं तरोः फलं गृह्णाति निःसामान्यः ।
गृहं मुक्त्वा मानुषाणां ततोपि न रोचते अरण्यम् ॥

(निःसामान्यः सर्वोपि जनः गृहं मुक्त्वा गिरेः शिलातलं गृह्णाति तरोः फलं गृह्णाति ततोपि मानुषाणां मनुष्येभ्यो वा अरण्यं न रोचत इत्यर्थः)

ङेर्हि—

अह विरल–पहाउ जि कलिहि धम्मु ॥
अथ विरलप्रभाव एव कलौ धर्मः ।

हुं भ्यसः ॥ ३ । ४ । १४ ॥ P. 269—

तरुहुंवि वक्कलु फलु मुणिवि परिहणु असणु लहन्ति ।
सामिहुं एत्तिउं अग्गलउं आयरु भिच्चु गृहन्ति ॥

तरुभ्योपि वल्कलं फलं मुनयोपि परिधानमशनं लभन्ते ।
स्वामिभ्यः इयत् अर्गलं आदरं भृत्या गृह्णन्ति ॥

(परं स्वामिभ्य इयदर्गलमधिकं यद् भृत्या आदरं गृह्णन्तीत्यर्थः).

आमो हं च ॥ ३ । ४ । १५ ॥ P. 269—

दइवु घडावइ वणि तरुहुं सउणिहं पक्क फलाइं ।
सो वरि सुक्खु पइट्ठ णवि कण्णहिं खल-वयणाइं ॥
देवः घटयति वने तरूणां शकुनानां पक्कफलानि ।
तत् वरं सौख्यं प्रविष्टानि किंतु कर्णयोः खलवचनानि ॥

(कर्णयोः प्रविष्टानि खलवचनानि सौख्यं नेत्यर्थः).

प्रायोधिकारात् क्वचित् सुपोपि हुं ।

धवलु विसूरइ सामिअहो गरुआ भरु पिक्खेवि ।
हउं कि न जुत्तउ दुहुं दिसिहिं खण्डइं दोण्णि करेवि ॥
धवलः विषीदति स्वामिनः गुरुं भारं प्रेक्ष्य ।
अहं किं न योजितः द्वयोः दिशोः खण्डौ द्वौ कृत्वा ॥

(धवलः—वृषभो धौरेयः)

उदोतौ जश्शसोः ॥ ३ । ४ । २३ ॥ P. 270—

जसः—अंगुलिउ जज्जरियाओ नहेण । (अङ्गुलयः जर्जरिता नखेन)
शसः—सुन्दर-सव्वङ्गाउ विलासिणीओ पेच्छन्ताण ।

सुन्दरसर्वाङ्गाः विलासिनीः पश्यताम् (नराणाम्)

ङसिङस्योर्हे ॥ ३ । ४ । २१ ॥ P.270—

तुच्छ-मज्झहे तुच्छ-जम्पिरहे ।
तुच्छच्छ-रोमावलिहे तुच्छ-राय तुच्छयर-हासहे ।
पिय-वयणु अलहन्तिअहे तुच्छकाय-वम्मह-निवासहे ॥
अन्नु जु तुच्छउं तहे धणहे तं अक्खणह न जाइ ।
कटरि थणंतरु मुद्धडहे जें मणु-विच्चि ण माइ ॥
तुच्छमध्यायाः तुच्छजल्पनायाः
तुच्छाच्छरोमावल्याः तुच्छराग तुच्छतरहासायाः ।
प्रियवचनमलभमानायाः तुच्छकायमन्मथनिवासायाः ।
अन्यत् यत् तुच्छं तस्याः नायिकायाः तद् आख्यातुं न याति ।
कटरि स्तनान्तरं मुग्धायाः येन मनोवर्त्मनि न माति ॥

(तुच्छरागेति दूतीकृतं नायकस्यामन्त्रणम् । हे तुच्छराग ! तस्या नायिकायाः अन्यद् यत्तुच्छं तदाख्यातुं न याति । नायिकायाः किंभूतायाः । तुच्छमध्यायाः । पुनः किंभूतायाः । तुच्छजल्पनशीलायाः । पुनः किंभूतायाः । तुच्छाच्छरोमावल्याः । पुनः किंभूतायाः । तुच्छतरहासायाः । पुनः किंभूतायाः । प्रियवचनमलभमानायाः । पुनः किंभूतायाः । तुच्छकायमन्मथनिवासायाः तुच्छकाये मन्मथनिवासो यस्याः सा । तुच्छकायत्वं भर्तुर्विरहात् । कटरीत्याश्चर्ये । येन कारणेन मुग्धायाः स्तनान्तरं मनोवर्त्मनि न माति । स्तनयोरतिपीनत्वादन्तरस्यातितुच्छत्वं वर्णितमित्यर्थः ॥).

ङसेः—

फोडेन्ति जे हियडउं अप्पणउं ताहं पराई कवण घण ।
रक्खेज्जहु लोअहो अप्पणा वालहे जाया विसम थण ॥
स्फोटयन्ति ये हृदयमात्मनः तेषां परकीया किं घृणा ।
रक्षयत लोका आत्मानं बालाया जाताः विषमस्तनाः ॥

(यौ स्तनौ आत्मनो हृदयं स्फोटयतः तयोः परकीया घृणा दया किम् । हे लोकाः आत्मानं रक्षत यतः कारणात् बालायाः विषमौ स्तनौ जातावित्यर्थः).

हुमाम्भ्यसः ॥ ३ । ४ । २२ ॥ P. 271—

भल्ला हुआ जु मारिआ बहिणि महारा कन्तु ।
लज्जेज्जं तु वयंसिअहु जइ भग्गा घरु एन्तु ॥
भव्यं भूतं यत् मारितः भगिनि मदीयः कान्तः ।
लज्जां प्राप्स्ये तर्हि वयस्यानां यदि भग्ना गृहमैष्यत् ॥

(वयस्याभ्यो वयस्यानां वा).

स्त्रियां ङेः ॥ ३ । ४ । २० ॥ P. 271—

वायसु उड्डावन्तिअए पिउ दिट्ठउ सहसत्ति ।
अद्धा वलया महिहि गय अद्धा फुट्ट तडत्ति ॥
वायसमुड्डापयन्त्या प्रियः दृष्टः सहसेति ।
अर्धानि वलयानि मह्यां गतानि अर्धानि फुट्टानि त्रटदिति ॥

(उड्डापयन्त्या स्त्रिया । मह्यां गतानि भूमौ पतितानि अर्धानि त्रटदिति कृत्वा स्फुटानि).

अडडडुल्लाः स्वार्थिककलुक् च ॥ ३ । ३ । २९ ॥ P. 271—

अ—

विरहानल-जाल-करालिअउ पहिउ पन्थि जं दिट्ठउ ।
तं मेलवि सव्वहिं पन्थिअहिं सोजि किअउ अग्गिट्ठउ ॥
विरहानलज्वालाकरालितः पथिकः पथि यस्मात् दृष्टः ।
तं मिलित्वा सर्वैः पथिकैः स एव कृतः अग्निष्ठः ॥

डड—महु कन्तहो बे दोसडा । मम कान्तस्य द्वौ दोषौ ।
डुल्ल—एक्क कुडुल्ली पञ्चहिं रुद्धी । एका कुटी पञ्चभिः रुद्धा ।

कान्तस्यात उं स्यमोः ॥ ३ । ४ । २५ ॥ P. 272—

अन्नु जु तुच्छउं तहे धणहे । अन्यत् यत् तुच्छं तस्याः नायिकायाः ।

भग्गउं देक्खिवि निअय बलु बलु पसरिअउं परस्सु ।
उम्मिल्लइ ससि–रेह जिवँ करि करवालु पियस्सु ॥
भग्नं दृष्ट्वा निजकं बलं बलं प्रसृतं परस्य ।
उन्मीलति शशिरेखा इव करे करवालं प्रियस्य ॥

(हे सखि यथा द्वितीयादितिथौ शशिरेखा चन्द्ररेखा प्रकटीभवति तथा प्रियस्य करे करवालं खड्गमुन्मीलति प्रकटीभवति । किं कृत्वा । निजकं बलं भग्नं दृष्ट्वा परस्य तु बलं प्रसृतं दृष्ट्वेत्यर्थः ॥).

इं नपि ॥ ३ । ४ । २४ ॥ P. 272—

कमलइं मेल्लवि अलि–उलइं करि–गण्डाइं महन्ति ।
असुलहमेच्छण जाहं भलि ते णवि दूर गणन्ति ॥
कमलानि मुक्त्वा अलिकुलानि करिगण्डानि काङ्क्षन्ति ।
असुलभमेष्टुं येषां भलिः ते नापि दूरं गणयन्ति ॥

(येषामसुलभं दुलर्भमेष्टुं भलिः कदाग्रहो भवति ते नापि दूरं गणयन्तीत्यर्थः).

तु किमो डिह ॥ ३ । ४ । २८ ॥ P. 272—

Hemachandra has डिहे for डिह and gives the following instance:—

जइ तहो तुट्टउ नेहडा मइं सहुं नवि तिल–तार ।
तं किहे वङ्केहिं लोअणेहिं जोइज्जउं सय–वार ॥
यदि तव त्रुटितः स्नेहः मया सह नापि तिलतार ।
तत् कस्मात् वक्रैः लोचनैः विलोक्ये शतवारम् ॥

(हे तिलतार तिलवत् स्निग्धा तारा कनीनिका यस्य स तस्य संबोधनम् । यदि तव स्नेहो मया सह नापि त्रुटितः तत् कथमहं त्वया वक्राभ्यां लोचनाभ्यां शतवारं विलोक्ये इत्यर्थः).

ङसः सुश् यत्तत्किंभ्यः ॥ ३ । ४ । २९ ॥ P. 273—

कन्तु महारउ हलि सहिए निच्छइं रूसइ जासु ।
अत्थिहिं सत्थिहिं हत्थिहिंवि ठाउवि फेडइ तासु ॥

जीविउ कासु न वल्लहउं धणु पुणु कासु न इट्ठु ।
दोण्णिवि अवसर-निवडिआइं तिण-सम गणइ विसिट्ठु ॥
कान्तः मदीयः हले सखिके निश्चयेन रुष्यति यस्य ।
अस्त्रैः शस्त्रैः हस्तैरपि स्थानमपि स्फोटयति तस्य ॥
जीवितं कस्य न वल्लभं धनं पुनः कस्य न इष्टम् ।
द्वे अपि अवसरनिपतिते तृणसमे गणयति विशिष्टः ॥

(द्वे अपि=जीवितधने).

किं काइंकवणौ ॥ १ । ३ । ५२ ॥ **P. 273**—

Hemachandra makes the substitutes optional and has:—

जइ न सु आवइ दूइ घरु काइं अहो-मुहु तुज्झु ।
वयणु जु खण्डइ तउ सहि एसो पिउ होइ न मज्झु ॥
यदि न स आवति दूति गृहं किं अधोमुखं तव ।
वचनं यः खण्डयति तव सखि एषः प्रियः भवति न मम ॥

(हे दूति स यदि गृहं नागच्छति तर्हि तवाधोमुखं कथम् । हे सखि यस्तव वचनं खण्डयति स मम प्रियो न भवतीत्यर्थः).

काइं न दूरे देक्खइ । किं न दूरे पश्यति ।
फोडिन्ति जे हिअडउं अप्पणउं ताहं पराई कवण घण ।
रक्खेज्जहु लोअहो अप्पणा वालहे जाया विसम थण ॥
सुपुरिस कङ्गुहे अणुहरहिं भण कज्जें कवणेण ।
जिवँ जिवँ वड्डत्तणु लहहिं तिवँ तिवँ नवहिं सिरेण ॥
स्फोटयन्ति ये हृदयमात्मनः तेषां परकीया किं घृणा ।
रक्षयत लोका आत्मानं बालाया जाताः विषमस्तनाः ॥
सुपुरुषाः कङ्गोः अनुहरन्ते भण कार्येण केन ।
यथा यथा बृहत्त्वं लभन्ते तथा तथा नमन्ति शिरसा ॥

(सुपुरुषाः कङ्गोर्धान्यस्य अनुहरन्ते सदृशा भवन्ति कथय केन कार्येणोच्यते).

पक्षे—

जइ ससणेही तो मुइअ अह जीवइ निन्नेह ।
बिहिंवि पयारेहिं गइअ धण किं गज्जहि खल मेह ॥
यदि सस्नेहा ततः मृता अथ जीवति निःस्नेहा ।
द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां गता नायिका किं गर्जसि खल मेघ ॥

(कस्याश्चिद्भर्ता देशान्तरं गतोस्ति स मेघं प्रत्याह । सा स्त्री यदि सस्नेहा भविष्यति तदा मृता भविष्यति मम विरहात् । अथ यदि जीवति तर्हि निःस्नेहा । द्वाभ्यां निःस्नेहसस्नेहप्रकाराभ्यां प्रिया गता तर्हि हे खल मेघ हे दुर्जन किं गर्जसे इत्यर्थः ।).

इदम आअः ॥ ३ । ४ । ३६ ॥ P. 273—

Hemachandra gives आय instead of आअ as a substitute for इदम् and has the following instances:—

आयइं लोअहो लोअणइं जाई सरइं न भन्ति ।
अप्पिए दिट्ठइ मउलिअहिं पिए दिट्ठइ विहसन्ति ॥
सोसउ म सोसउ च्चिअ उअही वडवानलस्स किं तेण ।
जं जलइ जले जलणो आएणवि किं न पज्जत्तं ॥
आयहो दड्ढ-कलेवरहो जं वाहिउ तं सारु ।
जइ उट्ठब्भइ तो कुहइ अह डज्झइ तो छारु ॥
इमानि लोकस्य लोचनानि जातिं स्मरन्ति न भ्रान्तिः ।
अप्रिये दृष्टे मुकुलन्ति प्रिये दृष्टे विहसन्ति ॥
शुष्यतु मा शुष्यतु निश्चयेन उदधिः वडवानलस्य किं तेन ।
यत् ज्वलति जले ज्वलनः अनेनापि किं न पर्याप्तम् ॥
अस्य दग्धकलेवरस्य यद् वाहितं तत् सारम् ।
यदि आच्छाद्यते ततः कुथ्यति अथ दह्यते ततः छारः ॥

(न भ्रान्तिर्न संदेहः । तेन समुद्राशोषणेन समुद्रशोषणेन वा यदिति क्रियाविशेषणम् । तदेव सारं मरणानन्तरमिति शेषः । यदि आच्छाद्यते स्थाप्यते ततः कुथ्यति अथ दह्यते ततः छारो भस्म स्यादित्यर्थः).

यत्तत् ध्रुंत्रुं स्वमोः ॥ ३ । ४ । ३१ ॥ P. 273—

Hemachandra gives ध्रुं and त्रं as substitutes for यत् and तत् and gives the following instance:—

प्रङ्गणि चिट्ठदि नाहु ध्रुं त्रं रणि करदि न भ्रन्त्रि ॥
प्राङ्गणे तिष्ठति नाथः यत् तत् रणे करोति न भ्रान्तिम् ।

(यद्यस्मात् कारणात् नाथः प्राङ्गणे तिष्ठति तदहमेव जानामीति शेषः । नाथो रणे संग्रामे भ्रान्तिं संदेहं न करोतीत्यर्थः).

तं बोल्लिअइ जु निव्वहइ—तत् जल्प्यते यत् निर्वहति ।
तज्जल्प्यते यन्निर्वहतीत्यर्थः ।

एतदेह एहो एहु स्त्रीनृनपि ॥ ३ । ४ । ३३ ॥ P. 273—

एह कुमारी एहो नरु एहु मणोरह–ठाणु ।
एहउं वढ चिन्तताहं पच्छइ होइ विहाणु ॥
एषा कुमारी एष नरः एतत् मनोरथस्थानम् ।
एतत् बढानां चिन्तयतां पश्चात् भवति विभातम् ॥

(बढानां मूर्खाणाम्)

जश्शसोरेइ ॥ ३ । ४ । ३४ ॥ P. 273—

एइ ति घोडा एह थलि ।
एइ पेच्छ ।

दादेर्डेहो यादृक्तादृक्कीदृगीदृशाम् ॥ ३ । ३ । ९ ॥ P. 274—

मइं भणिअउ बलिराय तुहुं केहउ मग्गण एहु ।
जेहु तेहु नवि होइ वढ सइं नारायणु एहु ॥
मया भणितः बलिराज त्वं कीदृक् मार्गणः एषः ।
यादृक् तादृक् नापि भवति बढ स्वयं नारायणः ईदृक् ॥

(हे वढ हे मूर्ख or मूढ).

ओइ अदसः ॥ ३ । ४ । ३५ ॥ P. 274—

जइ पुच्छह घर वड्डाइं तो वड्डा घर ओइ ।
विहलिअ–जण–अब्भुद्धरणु कन्तु कुडीरइ जोइ ॥
यदि पृच्छथ गृहाणि बृहन्ति ततो बृहन्ति गृहाणि अमूनि ।
विह्वलितजनाभ्युद्धरणं कान्तं कुटीरके पश्य ॥

(काचित् स्त्री पथिकं प्रत्याह । यदि बृहन्ति गृहाणि पृच्छथ ततो बृहन्त्यमूनि प्रत्यक्षोपलक्ष्यमाणानि वर्तन्ते । पृष्टा चेद् दानाभिलाषीति शेषः । तदा कुटीरके विह्वलितजनाभ्युद्धरणं पीडितजनाभ्युद्धरणं कान्तं पश्येत्यर्थः ।).

स्त्रियां डहे ॥ ३ । ४ । ३० ॥ P. 274—

जहे केरउ । यस्याः संबन्धी ।
तहे केरउ । तस्याः संबन्धी ।
कहे केरउ । कस्याः संबन्धी ।

इदम इमु नपुंसके ॥ ३ । ४ । ३२ ॥ P. 275—

इमु कुलु तुह-तणउं । इदं कुलं तव संबन्धि ।
इमु कुलु देक्खु । इदं कुलं पश्य ।

सौ युष्मदस्तुहुं ॥ ३ । ४ । ३७ ॥ P. 276—

भमरु म रुणझुणि रण्णडइ सा दिसि जोइ म रोइ ।
सा मालइ देसन्तरिअ जसु तुहुं मरहि विओइ ।
भ्रमर मा शब्दं कुरु अरण्ये तां दिशं विलोक्य मा रुदिहि ।
सा मालती देशान्तरिता यस्याः त्वं म्रियसे वियोगे ॥

तुम्हे तुम्हइ जश्शसोः ॥ ३ । ४ । ३८ ॥ P. 276—

तुम्हे तुम्हइं जाणह । यूयं युष्मान् जानीथ ।
तुम्हे तुम्हइं पेच्छइ । यूयं युष्मान् प्रेक्षध्वम् ।

ङ्यमृटा पइं तइं ॥ ३ । ४ । ४० ॥ P. 276—

Hemachandra has पइं instead of एइं as Inst. Sing. and has:—टा

पइं मुक्काहंवि वर-तरु फिट्टइ पत्तत्तणं न पत्ताणं ।
तुह पुणु छाया जइ होज्ज कहवि ता तेहिं पत्तेहिं ॥
महु हिअउं तइं ताए सवि अन्नें विनडिज्जइ ।
पिअ काइं करउं हउं काइं तुहुं मच्छें मच्छु गिलिज्जइ ॥
त्वया मुक्तानामपि वरतरो स्फिटति पत्रत्वं न पत्राणाम् ।
तव पुनः छाया यदि भवेत् कथमपि तर्हि तैः पत्रैः ॥
मम हृदयं त्वया तया सापि अन्येन विनद्यते ।
प्रिय किं करोमि अहं किं त्वं मत्स्येन मत्स्यः गिल्यते ॥

(तव पुनः छाया कथमपि यदि भवेत् ततस्तर्हि तैः पत्रैरेव नान्यथेत्यर्थः । काचिन्नायिका अन्यासक्तं पतिं वक्ति । हे प्रिय मम हृदयं त्वया गृहीतमिति शेषः । तया त्वं गृहीतः । साप्यन्येन विनद्यते । हे प्रिय अहं किं करोमि त्वं किं करोषि मत्स्येन मत्स्यो गिल्यत इत्यर्थः ।).

ङिना—

पइं मइं बेहिंवि रण-गयहिं को जयसिरि तक्केइ ।
केसहिं लेप्पिणु जम-घरिणि भण सुहु को थक्केइ ॥
त्वयि मयि द्वयोरपि रणगतयोः कः जयश्रियं तर्कयति ।
केशैः गृहीत्वा यमगृहिणीं भण सुखं कः तिष्ठति ॥

(तर्कयति=अभिलषति ।).

अमा—

पइं मेल्लन्तिहे महु मरणु मइं मेल्लन्तहो तुज्झु ।
सारस जसु जो वेग्गला सोवि कृदन्तहो सज्झु ॥

त्वां मुञ्चन्त्या मम मरणं मां मुञ्चतस्तव ।
सारसः यस्य यो दूरः सोपि कृतान्तस्य साध्यः ॥

(स्त्री कथयति—त्वां मुञ्चन्त्या मम मरणं मां मुञ्चतस्तव मरणम् । दृष्टान्तः —यथा सारसः पक्षी यस्य यो दूरः सोपि कृतान्तस्य साध्यो भवति मरणं प्राप्नोतीत्यर्थः).

भिसा तुम्हेहिं ॥ ३ । ४ । ३९ ॥ P. 276—

तुम्हेहिं अम्हेहिं जं किअउं दिट्ठउं बहुअ-जणेण ।
तं तेवड्डउं समर-भरु निज्जिउ एक्क-खणेण ॥
युष्माभिः अस्माभिः यत् कृतं दृष्टं बहुकजनेन ।
तत् तावन्मात्रः समरभरः निर्जितः एकक्षणेन ॥

तुज्झतुध्रतउ ङसिङसा ॥ ३ । ४ । ४१ ॥ P. 276—

तउ गुण-संपइ तुज्झ मदि तुध्र अणुत्तर खन्ति ।
जइ उप्पत्तिं अन्न जण महि-मंडलि सिक्खन्ति ॥
तव गुणसंपदं तव मतिं तव अनुत्तरां क्षान्तिम् ।
यदि उपेत्य अन्ये जनाः महीमण्डले शिक्षयन्ति ॥

(महीमण्डले अन्ये जना यदि उपेत्य तव पार्श्वे समागत्य तव गुणसंपदं शिक्षयन्ति तव मतिं शिक्षयन्ति तवानुत्तरां क्षान्तिं शिक्षयन्ति तदा वरमिति गम्यते इत्यर्थः).

तुम्हहमाम्भ्यसभ्याम् ॥ ३ । ४ । ४३ ॥ P. 277—

तुम्हहं होन्तउ आगदो । युष्मत् भवनागतः ।
तुम्हहं केरउं धणु । युष्माकं संबन्धि धनम् ।

सुपा तुम्हासु ॥ ३ । ४ । ४२ ॥ P. 277—

तुम्हासु ठिअं—युष्मासु स्थितम् ।

सौ हउं ॥ ३ । ४ । ४५ ॥ P. 277—

तसु हउं कलिजुगि दुल्लहहो—तस्य अहं कलियुगे दुर्लभः ।

अम्हइं अम्हेइं जश्शसोः ॥ ३ । ४ । ४८ ॥ P. 277—

Hemachandra gives अम्हे and अम्हइं and has the following verses:—

अम्हे थोवा रिउ बहुअ कायर एम्व भणन्ति ।
मुद्धि निहालहि गयण-यलु कइ जण जोण्ह करन्ति ।
अम्बणु लाइवि जे गया पहिअ पराया केवि ।
अवस न सुअहिं सुहच्छिअहिं जिवँ अम्हइं तिवँ तेवि ॥

वयं स्तोकाः रिपवः बहुकाः कातराः एवं भणन्ति ।
मुग्धे निभालय गगनतलं कति जनाः ज्योत्स्नां कुर्वन्ति ।
आम्लत्वं लागयित्वा ये गताः पथिकाः परकीयाः केपि ।
अवश्यं न स्वपन्ति सुखासिकायां यथा वयं तथा तेपि ॥

(कतिजनाः ज्योत्स्नां कुर्वन्ति एकश्चन्द्र एवेत्यर्थः । ये केपि परकीयाः पथिकाः आम्लत्वं स्नेहं लागयित्वा गताः तेपि अवश्यं निश्चितं सुखासिकायां न स्वपन्ति तथा वयं तथा तेपीत्यर्थः ।).

अम्हे देक्खइ । } वयं पश्यामः ।
अम्हइं देक्खइ । }

मइं ङ्यम्टा ॥ ३ । ४ । ४६ ॥ P. 277—

टा—

मइ जाणिउं पिअ विरहिअहं कवि धर होइ विआलि ।
णवर मिअङ्कुवि तिह तवइ जिह दिणयरु खय-गालि ॥
मया ज्ञातं प्रिय विरहितानां कापि धरा भवति विकाले ।
केवलं मृगाङ्कोपि तदा तपति यदा दिनकरः क्षयकाले ।

(हे प्रिय मया ज्ञातं विरहितानां पुरुषाणां कापि धरा अवलम्बनं भवति । कदा विकाले सन्ध्याकाले । णवर केवलं यदा दिनकरः क्षयकाले गतस्तदा मृगाङ्कोपि तपतीत्यर्थः ।).

ङिना—पइं मइं बेहिंवि रण-गयहिं । त्वयि मयि द्वयोरपि रणगतयोः ।
अमा—मइं मेल्लन्तहो तुज्झु । मां मुञ्चतस्तव ।

भिसा अम्हेहि ॥ ३ । ४ । ४९ ॥ P. 277—

तुम्हेहिं अम्हेहिं जं किअउं । युष्माभिः अस्माभिः यत् कृतम्

ङसङसिना महुमज्झ ॥ ३ । ४ । ४७ ॥ P. 277—

Hemachandra has मज्झु in place of मज्झ. His instances are:—

महु होन्तउ गदो । } मद् भवन् गतः ।
मज्झु होन्तउ गदो । }

महु कन्तहो बे दोसडा हेल्लि म झङ्खहि आलु ।
देन्तहो हउं पर उव्वरिअ जुज्झन्तहो करवालु ॥
जइ भग्गा पारक्कडा तो सहि मज्झु पिएण ।
अह भग्गा अम्हहं तणा तो तें मारिअडेण ॥
मम कान्तस्य द्वौ दोषौ सखि मा जल्प अनर्थकम् ।
ददतः अहं परं उद्धरिता युध्यतः करवालम् ॥

यदि भग्नाः परकीयाः ततः सखि मम प्रियेण ।
अथ भग्ना अस्माकं संबन्धिनः ततः तेन मारितेन ॥

(हे सखि मम कान्तस्य द्वौ दोषौ स्तः । एकस्तावद्दानं ददतः सतः परं केवलमहमुद्धरिता अपरस्तावत् युध्यतः खड्गमुद्धरितमिति निन्दास्तुतिरित्यर्थः ।).

हे सखि यदि परकीया भग्नास्ततो मम प्रियेण । अथास्मार्क संबन्धिनश्च भग्नास्ततस्तेन मम भर्त्रा मारितेनैवेत्यर्थः ।

अस्मदोम्हहं ॥ ३ । ४ । ४४ ॥ P. 277—

अम्हहं होन्तउ आगदो–अस्मद् भवन् आगतः ।
अह भग्गा अम्हहं तणा—अथ भग्ना अस्माकं संबन्धिनः ।

सुपाम्हासु ॥ ३ । ४ । ५० ॥ P. 278—

अम्हासु ठिअं–अस्मासु स्थितम् ।

कथंयथातथि डिहडिधडिमडेमास्थादेः ॥ ३ । ३ । ८ ॥ P. 278—

केम समप्पउ दुट्ठु दिणु किध रयणी छुडु होइ ।
नव–वहु–दंसण-लालसउ वहइ मणोरह सोइ ॥
ओ गोरी-मुह–निज्जिअउ वद्दलि लुक्कु मियङ्कु ।
अन्नुवि जो परिहविय–तणु सो किवँ भवँइ निसङ्कु ॥
बिम्बाहरि तणु रयण–वणु किह ठिउ सिरिआणन्द ।
निरुवम रसु पिएं पिअवि जणु सेसहो दिण्णी मुद्द ॥
भण सहि निहुअउं तेवँ मइं जइ पिउ दिट्ठु सदोसु ।
जेवँ न जाणइ मज्झु मणु पक्खावडिअं तासु ॥
जिवँ जिवँ वङ्किम लोअणहं ॥ तिवँ तिवँ वम्महु निअय–सरु ॥
मइ जाणिउं प्रिय विरहिअहं कवि धर होइ विआलि ।
णवर मिअङ्कुवि तिह तवइ जिह दिणयरु खय–गालि ॥
कथं समाप्यतां दुष्टः दिनः कथं रजनी यदि भवति ।
नववधूदर्शनलालसः वहति मनोरथान् सोपि ॥
ओ गौरीमुखनिर्जितः वार्दले निलीनः मृगाङ्कः ।
अन्योपि यः परिभूततनुः स कथं भ्रमति निःशङ्कम्
बिम्बाधरे तनु रदनवणं कथं स्थितं श्रीआनन्द ।
निरुपमरसं प्रियेण पीत्वा इव शेषस्य दत्ता मुद्रा ॥
भण सखि निभृतं तथा मां यदि प्रियः दृष्टः सदोषः ।
यथा न जानाति मम मनः पक्षपतितं तस्य ।

यथा यथा वक्रत्वं लोचनानाम् ॥ तथा तथा मन्मथः निजकशरान् ॥

मया ज्ञातं प्रिय &c., mentioned before, *Vide* p. 158.

(यदि भविष्यतीत्यर्थः । यदिशब्देन भविष्यत्कालः । ओ सूचनायम् । हे श्री-आनन्द तव बिम्बाधरे रदनव्रणं कथं स्थितम् । उत्तरं ददाति । जणु उत्प्रेक्ष्यते । प्रियेणाधरस्य निरुपमं रसं पीत्वा शेषस्य रसस्य मुद्रा दत्तेत्यर्थः । तस्य पक्षपतितं पार्श्वे स्थितं मम मनो यथा न जानाति भर्तेति गम्यते । ममाग्रे तथा त्वया छद्म वाच्यमित्यर्थः ।).

यावत्तावत्युम्मडिम्मा वादेः ॥ ३ । ३ । ११ ॥ P. 278—

Hemachandra has:—

जाम न निवडइ कुम्भ-यडि सीह-चवेड-चडक्क ।
ताम समत्तहं मयगलहं पइ-पइ वज्जइ ढक्क ॥
तिलहं तिलत्तणु ताउं पर जाउं न नेह गलन्ति ।
नेहि पणट्ठइ तेज्जि तिल तिल फिट्टवि खल होन्ति ॥
जामहिं विसमी कज्ज-गइ जीवहं मज्झे एइ ।
तामहिं अच्छउ इयरु जणु सु-अणुवि अन्तरु देइ ॥
यावत् न निपतति कुम्भतटे सिंहचपेटाचटत्कारः ।
तावत् समस्तानां मदकलानां पदे पदे वाद्यते ढक्का ॥
तिलानां तिलत्वं तावत् परं यावत् न स्नेहाः गलन्ति ।
स्नेहे प्रनष्टे ते एव तिलाः तिलाः भ्रष्टा खला भवन्ति ॥
यावत् विषमा कार्यगतिः जीवानां मध्ये याति ।
तावत् आस्तां इतरः जनः स्वजनोपि अन्तरं ददाति ॥

(यावज्जीवानां मध्ये विषमा कार्यगतिर्नायाति तावदास्तामितरजनः स्वजनोप्यन्तरं ददाति पुष्टिं ददातीत्यर्थः ।).

डेत्तहे त्रलः ॥ ३ । ३ । १३ ॥ P. 278—

एत्तहे तेत्तहे वारि घरि लच्छि विसण्डुल धाइ ।
पिअ-पब्भट्ठव गोरड निच्चल कहिंवि न ठाइ ॥
अत्र तत्र द्वारि गृहे लक्ष्मीः विसंस्थुला भवति ।
प्रियप्रभ्रष्टा इव गौरी निश्चला कुत्रापि न तिष्ठति ॥

यत्तदो डइ ॥ ३ । ३ । १४ ॥ P. 278—

Hemachandra gives एत्थु and अत्तु as ङित्, affixes to be added to यत्र and तत्र in place of अइ. His instance is:—

जइ सो घडदि प्रयावदी केत्थुवि लेप्पिणु सिक्खु ।
जेत्थुवि तेत्थुवि एत्थु जगि भण तो तहि सारिक्खु ॥
यदि स घटयति प्रजापतिः कुत्रापि लात्वा शिक्षाम् ।
यत्रापि तत्राप्यत्र जगति भण तर्हि तस्याः सदृक्षः ॥

जत्तु ठिदो (यत्र स्थितः) । तत्तु ठिदो (तत्र स्थितः) ।

कुत्रात्रे च डेत्थु ॥ ३ । ३ । १५ ॥ P. 278—

केत्थुवि लेप्पिणु सिक्खु (कुत्रापि लात्वा शिक्षाम्) ।
जेत्थुवि तेत्थुवि एत्थु जगि (यत्रापि तत्राप्यत्र जगति) ।

क्त्व इइउपअवि ॥ ३ । ३ । १८ ॥ P. 279—

Hemachandra has इ, इउ, इवि, and अवि as substitutes for त्वा. His instances are:—

इ—

हिअडा जइ वेरिअ घणा तो किं अब्भि चडाहुं ।
अम्हहं बे हत्थडा जइ पुणु मारि मराहुं ॥
हृदय यदि वैरिणो घनास्ततः किमाकाश आरोहामः ।
अस्माकं द्वौ हस्तौ यदि पुनर्मारयित्वा म्रियामहे ॥

इउ-

गय-घड भज्जिउ जन्ति । गजघटा भङ्क्त्वा यान्ति ।

इवि—

रक्खइ सा विस-हारिणी बे कर चुम्बिवि जीउ ।
पडिबिम्बिअ-मुंजालु जलु जेहिं अडोहिउ पीउ ॥
रक्षति सा विषहारिणी द्वौ करौ चुम्बित्वा जीवम् ।
प्रतिबिम्बितमुञ्जालं जलं याभ्यामनवगाह्य पीतम् ॥

(सा विषहारिणी पानीयहारिका तौ करौ चुम्बित्वा जीवितं रक्षति । तौ कौ । याभ्यां प्रतिबिम्बितमुञ्जालं जलमनवगाह्य पीतमित्यर्थः ।).

अवि—

बाह विछोडवि जाहि तुहुं हउं तेवँइ को दोसु ।
हिअय-ट्ठिउ जइ नीसरहि जाणउं मुञ्ज स रोसु ॥
बाहू विच्छोड्य यासि त्वं भवतु तथा को दोषः ॥
हृदयस्थितं यदि निःसरसि जाने मुञ्ज स रोषः ॥

एप्प्येप्पिण्वेप्येपिणु ॥ ३ । ३ । १९ ॥ P. 279—

Hemachandra has एप्पि, एप्पिणु, एवि, and एविणु. His instanee is:—

जेप्पि असेसु कसाय–बलु देप्पिणु अभउ जयस्सु ।
लेवि महव्वय सिवु लहहिं झाएविणु तत्तस्सु ॥
जित्वा अशेषं कषायबलं दत्त्वा अभयं जगतः ।
लात्वा महाव्रतानि शिवं लभन्ते ध्यात्वा तत्त्वम् ॥

तुम एवमणाणहमणहिं च ॥ ३ । ३ । २० ॥ P. 279—

देवं दुक्करु निअय–धणु करण न तउ पडिहाइ ।
एम्वइ सुहु भुञ्जणहं मणु पर भुञ्जणहिं न जाइ ॥
दातुं दुष्करं निजकधनं कर्तुं न तपः प्रतिभाति ।
एवमेव सुखं भोक्तुं मनः परं भोक्तुं न याति ॥
जेप्पि चएप्पिणु सयल धर लेविणु तवु पालेवि ।
विणु सन्तें तित्थेसरेण को सक्कइ भुवणेवि ॥
जेतुं त्यक्तुं सकलं धरां लातुं तपः पालयितुम् ।
विना शान्त्या तीर्थेश्वरेण कः शक्नोति भुवनेपि ॥

(निजकं धनं दातुं दुष्करं तपः कर्तुं न प्रतिभाति । एवमेव सुखं भोक्तुं मनः परं भोक्तुं न यातीत्यर्थः ॥).

(शान्तिरूपतीर्थेश्वरेण विना सकलं जेतुं धरां त्यक्तुं तपो लातुं पालयितुं क शक्नोति भुवनेपीत्यर्थः ॥).

तणेणतेंसितेसितेहिंकेहिं तादर्थ्ये ॥ ३ । ३ । २५ ॥ P. 279—

Hemachandra has रेसि and रेसिं for तेसि and तेसिं. His instance is:—

ढोल्ला एह परिहासडी अइभ न कवणहिं देसि ।
हउं झिज्जउं तउ केहिं पिअ तुहुं पुणु अन्नहि रेसि ॥
नायक एषा परिभाषा अतितन कस्य कृते ।
अहं क्षीये तव कृते प्रिय त्वं पुनरन्यस्यार्थे ॥

(हे नायक एषा परिभाषा रीतिः अतितन (?) अत्यद्भुता वर्तते इति शेषः । हे प्रिय अहं तव कृते क्षीये क्षयं प्राप्नोमि त्वं पुनरन्यस्यार्थे क्षीयसे इत्यर्थः ॥).

एवं तेहिंरेसिमावुदाहार्यौ । वड्डत्तणहो तणेण । बृहत्त्वस्य कृते ।

स्वार्थे डुः पुनर्विनाध्रुवमः ॥ ३ । ३ । २६ ॥ P. 280—

सुमरिज्जइ तं वल्लहउं जं वीसरइ मणाउं ।
जहिं पुणु सुमरणु जाउं गउ तहो नेहहो कइं नाउं ॥
स्मर्यते तद्वल्लभं यद् विस्मरति मनाक् ।
यस्मिन् पुनः स्मरणं यावद् गतं तस्य स्नेहस्य किं नाम ॥

(तद्दुर्लभं वस्तु स्मर्यते यन्मनाक् न विस्मरति । यस्मिन् वस्तुनि पुनः स्मरणं यावद्गतं तस्य स्नेहस्य किं नाम न किंचिदित्यर्थः ॥).

चञ्चलु जीविउ ध्रुवु मरणु पिअ रूसिज्जइ काइं ।
होसइं दिअहा रूसणा दिव्वइं वरिस-सयाइं ॥
चञ्चलं जीवितं ध्रुवं मरणं प्रिय रुष्यते कथम् ।
भविष्यन्ति दिवसा रोषणस्य दिव्यानि वर्षशतानि ॥

डेंडावश्यमः ॥ ३ । ३ । २७ । P. 280—

जिब्भिन्दिउ नायगु वसि करहु जसु अधिन्नइं अन्नइं ।
मूलि विणट्ठइ तुंबिणिहे अवसें सुक्कइं पण्णइं ॥
अवस न सुअहिं सुहच्छिअहिं ॥
जिह्वेन्द्रियं नायकं वशे कुरुत यस्याधीनान्यन्यानि ।
मूले विनष्टे तुम्बिन्या अवश्यं शुष्यन्ति पर्णानि ॥
अवश्यं न स्वपन्ति सुखासिकायाम् ।

परमेकशसोर्डे डि ॥ ३ । ३ । २८ ॥ P. 280—

एक्कसि सील-कलंकिअहं देज्जहिं पच्छित्ताइं ।
जो पुणु खण्डइ अणुदिअहु तसु पच्छित्तें काइं ॥
एकशः शीलकलङ्कितानां दीयन्ते प्रायश्चित्तानि ।
यः पुनः खण्डयत्यनुदिवसं तस्य प्रायश्चित्तेन किम् ॥

(एकशः एकवारं शीलकलङ्कितानां येषां शीलं कलङ्कितं तेषां शीलकलङ्कितानामालोचनरूपाणि प्रायश्चित्तानि दीयन्ते । यः पुनरनुदिवसं खण्डयति तस्य प्रायश्चित्तेन किमित्यर्थः ॥).

गुणहि न संपय कित्ति पर ॥ गुणैर्न संपदः कीर्तिः परम् ॥

इदानीमेव्वहि ॥ ३ । ३ । ३४ ॥ P. 280—

Hemachandra gives एम्वहिं as a substitute for इदानीम्. His instance is as follows:—

हरि नच्चाविउ पङ्गणइ विम्हइ पाडिउ लोउ ।
एम्वहिं राह-पओहरहं जं भावइ तं होउ ॥
हरिर्नर्तितः प्राङ्गणे विस्मये पातितो लोकः ।
इदानीं राधापयोधरयोर्यत् प्रतिभाति तद् भवतु ॥

पश्च जि ॥ ३ । ३ । ३५ ॥ P. 280—

आउ म जन्तउ पल्लवह देक्खउं कइ पय देइ ।
हिअइ तिरिच्छी हउं जि पर पिउ डम्बरइं करेइ ॥

यातु मा यातं पल्लवत पश्यामि कति पदानि ददाति ।
हृदये तिरश्चीनोहमेव परं प्रियो डम्बराणि करोति ॥

(स्त्री कथयति-यातु यातं मा पल्लवत प्रतिषेधयत । पश्यामि कति पदानि ददाति । हृदयेहमेव तिरश्चीनोस्मि । परं केवलं प्रियो डम्बराणि करोति । न तु यास्यतीति शेष इत्यर्थः).

एवमेम ॥ ३ । ३ । ३६ ॥ P. 280—

Hemachandra gives एम्व as a substitute for एवम् and has:—

पिय-संगमि कउ निद्दडी पिअहो परोक्खहो केम्व ।
मइं बिन्निवि विन्नासिआ निद्द न एम्व न तेम्व ॥
प्रियसंगमे कुतो निद्रा प्रियस्य परोक्षस्य कथम् ।
मया द्वे अपि विनाशिते निद्रा न एवं न तथा ॥

नहि नाहि ॥ ३ । ३ । ३७ ॥ P. 280. Hemachandra has नाहिं–

एत्तहे मेह पिअन्ति जलु एत्तहे वडवानल आवट्टइ ।
पेक्खु गहीरिम सायरहो एक्कवि कणिअ नाहिं ओहट्टइ ॥
इतो मेघाः पिबन्ति जलमितो वडवानल आवर्तयति ।
पश्य गभीरिमां सागरस्य एकापि कणिका नहि अपवर्तते ॥

(अस्मिन् पक्षे मेघा जलं पिबन्ति । इतो वडवानल आवर्तयति शोषयति । सागरस्य गभीरिमां पश्य । एकापि कणिका न हि अपवर्तते ऊना न भवतीत्यर्थः ॥).

प्रत्युत पच्छलिउ ॥ ३ । ३ । ३८ ॥ P. 280—

Hemachandra gives पच्चलिउ as a substitute and has:—

साव-सलोणी गोरडी नवखी कवि विस-गण्ठि ।
भडु पच्चलिउ सो मरइ जासु न लग्गइ कण्ठि ॥
सर्वसलावण्या गौरी नवीना कापि विषग्रन्थिः ।
भटः प्रत्युत स म्रियते यस्य न लगति कण्ठे ।

(यस्य कण्ठे न लगति स भटः कामुकः प्रत्युत सन्मुखं म्रियत इत्यर्थः ॥).

एवमेव एमइ ॥ ३ । ३ । ३९ ॥ P. 280—

एम्वइ is the substitute given by Hemachandra who has:—एम्वइ सुरउ समत्तु । एवमेव सुरतं समाप्तम् ।

समं समाणु ॥ ३ । ३ । ४० ॥ 281—

कन्तु जु सीहहो उवमिअइ तं महु खण्डिउ माणु ।
सीहु निरक्खय गय हणइ पिउ पय-रक्ख-समाणु ॥

कान्तो यत् सिंहेनोपमीयते तन् मम खण्डितो मानः ।
सिंहो नीरक्षकान् गजान् हन्ति प्रियः पदरक्षैः समम् ॥

(सिंहो रक्षपालरहितान् गजान् हन्ति प्रियः पदरक्षैः समं पदातिरक्षैः समं गजान् हन्तीत्यर्थः ॥).

किल किर ॥ ३ । ३ । ४१ ॥ P. 281—

किर खाइ न पिअइ न विद्दवइ धम्मि न वेच्चइ रूअडउ ।
इह किवणु न जाणइ जह जमहो खणेण पहुच्चइ दूअडउ ॥
किल न खादति न पिबति न विद्रवति धर्मे न व्ययति रूपकम् ।
इह कृपणो न जानाति यथा यमस्य क्षणेन प्रभवति दूतः ॥

(विद्रवति=ददाति)

पग्गिमप्राइमप्राउप्राइव प्रायशः ॥ ३ । ३ । ४२ ॥ P. 281—

Hemachandra gives प्राइम्व and पग्गिम्व in place of प्राइम and पग्गिम and has:—

अन्ने ते दीहर लोअण अन्नु तं भुअ-जुअलु ।
अन्नु सु घण थण-हारु तं अन्नु जि मुह-कमलु ॥
अन्नु जि केस-कलावु सु अन्नु जि प्राउ विहि ।
जेण णिअम्बिणि घडिअ स गुण-लायण्ण-णिहि ॥
प्राइव मुणिहंवि भन्तडी तें मणिअडा गणन्ति ।
अखइ निरामइ परम-पइ अज्जवि लउ न लहन्ति ॥
अंसु-जलें प्राइम्व गोरिअहे सहि उव्वत्ता नयण-सर ।
तें सम्मुह संपेसिआ देन्ति तिरिच्छी घत्त पर ॥
एसी पिउ रूसेसु हउं रुट्ठी मइं अणुणेइ ।
पग्गिम्व एइ मणोरहइं दुक्करु दइउ करेइ ॥
अन्ये ते दीर्घे लोचनेन्यत् तद् भुजयुगलम् ।
अन्यः स घनः स्तनभारस्तदन्यदेव मुखकमलम् ॥
अन्य एव केशकलापः सोन्य एव प्रायो विधिः ।
येन नितम्बिनी घटिता सा गुणलावण्यनिधिः ॥
*प्रायो मुनीनामपि भ्रान्तिस्ते मणीयकान् गणयन्ति ।
अक्षये निरामये परमपदेद्यापि लयं न लभन्ते ॥

---

* किं शून्यध्यानेनेत्यर्थः ।

अश्रुजलेन प्रायो गौर्याः सख्युद्वृत्ते नयनसरसी ।
ते संमुखे संप्रेषिते ददतस्तिर्यग् घातं परम् ॥
एष्यति प्रियो रुषिष्याम्यहं रुष्टां मामनुनयति ।
*प्राय एतान् मनोरथान् दुःकरान् दयिता करोति (दयिते) ॥

दिवा दिवे ॥ ३ । ३ । ४३ ॥ P. 281—

दिविदिवि गङ्गा-ण्हाणु (दिवा दिवा गङ्गास्नानम्).

सह सहुं ॥ ३ । ३ । ४४ ॥ P. 281—

जउ पवसन्तें सहुं न गयअ न मुअ विओएं तस्सु ।
लज्जिज्जइ संदेसडा दिन्तेहिं सुहय-जणस्सु ॥
यत् प्रवसता सह न गता न मृता वियोगेन तस्य ।
लज्यते संदेशान् ददतीभिः सुभगजनस्य ॥

(सुन्दरी कथयति यत् प्रवासं कुर्वता सता सह न गता न मृता तस्य वियोगेन अथ तस्य सुभगजनस्य संदेशान् ददतीभिर्लज्यत इत्यर्थः ।)

मा मं ॥ ३ । ३ । ४५ ॥ P. 281—

मं धणि करहि विसाउ । मा नायके कुरु विषादम् ॥ प्रायोग्रहणात् ।

माणि पणट्ठइ जइ न तणु तो देसडा चइज्ज ।
मा दुज्जण-कर-पल्लवेहिं दंसिज्जन्तु भमिज्ज ॥
लोणु विलिज्जइ पाणिएण अरि खल मेह म गज्जु ।
बालिउ गलइ सुझुम्पडा गोरी तिम्मइ अज्जु ॥
माने प्रनष्टे यदि न तनुस्ततो देशस्त्यज्यते ।
मा दुर्जनकरपल्लवैर्दृश्यमानो भ्रम्येत् ॥
लवणं विलीयते पानीयेनारे खलु मेघ मा गर्ज ।
क्षालितो गलति सकुटीरिका गौरी तिम्यत्यद्य ॥

(माने प्रनष्टे यदि तनुर्न त्यज्यते ततो देशस्त्यज्यते परं दुर्जनकरपल्लवैर्दृश्यमानो मा भ्रम्येत् न भ्रमतीत्यर्थः । हे मेघ मा गर्ज लवणं लावण्यं पानीयेन विलीयते क्षालितो मेघो गलति । अथ सुकुटीरिका गौरी तिम्यति भीजइ इत्यर्थः ।)

कुतः कउकहुतिहु ॥ ३ । ३ । ४६ ॥ p. 281—

Hemachandra gives two substitutes for कुतः-कउ and कहन्तिहु and has:—

---

* इष्टकालेनागमनादित्यर्थः ।

महु कन्तहो गुट्ठ-ट्ठिअहो कउ झुम्पडा बलन्ति ।
अह रिउ-रुहिरें उल्हवइ अह अप्पणें न भन्ति ।
मम कान्तस्य गोष्ठस्थितस्य कुतः कुटीरकाणि ज्वलन्ति ।
अथ रिपुरुधिरेण विध्मापयत्यथात्मीयेन न भ्रान्तिः ॥
धूमु कहन्तिहु उट्ठिअओ । धूमः कुत उत्थितः ॥

अथवामनागहवइमणाउं ॥ ३ । ३ । ४७ ॥ P. 281—

जाइज्जइ तहिं देसडइ लब्भइ पियहो पमाणु ।
जइ आवइ तो आणिअइ अहवा तं जि निवाणु ॥
विहवि पणट्ठइ वङ्कुडउ रिद्धिहिं जण-सामन्नु ।
किंपि मणाउं महु पिअहो ससि अणुहरइ न अन्नु ॥
गम्यते तत्र देशे लभ्यते प्रियस्य प्रमाणम् ।
यद्यागच्छति तत आनीयतेथवा तदेव निर्वाणम् ॥
विभवे प्रनष्टे वक्र ऋद्धौ जनसामान्यः ।
किमपि मनाङ् मम प्रियस्य शश्यनुहरति नान्यः ॥

(तत्र देशे गम्यते यत्र प्रियस्य प्रमाणं लभ्यते । यद्यागच्छति तत आनीयते । अथवा तदेव निर्वाणं स एवान्त इत्यर्थः ॥

विभवे प्रनष्टे वक्र ऋद्धौ जनसामान्यः सर्वजनतुल्यो भवति । शशी किमपि प्रियस्यानुहरति सदृशो भवति मनाङ् नान्य इत्यर्थः ॥)

इतसेत्तहे ॥ ३ । ३ । ४८ ॥ P. 282—

एत्तहे मेह पिअन्ति जलु ।
इतो मेघाः पिबन्ति जलम् ।

पश्चात् पच्छइ ॥ ३ । ३ । ४९ ॥ P. 282—

Hemachandra has:— पच्छइ होइ विहाणु ।
पश्चाद्भवति विभानम् ।

ततस्तदा तो ॥ ३ । ३ । ५० ॥ P. 282—

जइ भग्गा पारक्कडा तो सहि मज्झु पिएण ।
अह भग्गा अम्हहं तणा तो तें मारिअडेण ॥

Vide P. 158.

त्वनुसाहावन्यथासर्वौ ॥ ३ । ३ । ५१ ॥ P. 282—

विरहानल-जाल-करालिअउ पहिउ कोवि बुड्डिवि ठिअओ ।
अनु सिसिर-कालि सीअल-जलहु धूमु कहन्तिहु उट्ठिअओ ॥

साहुवि लोउ तडप्फडइ वड्डत्तणहो तणेण ।
वड्डप्पणु परिपाविअइ हत्थि मोक्कलडेण ॥

Vide P. 148.

हुहुरुघिग्घिगाद्यशब्दचेष्टानुकृत्योः ॥ ३ । ३ । ५७ ॥ P. 282—

Hemachandra has घुग्घ in place of घिग्घि and has:—

मइं जाणिउं बुड्डीसु हउं पेम्म-द्रहि हुहुरुत्ति ।
नवरि अचिन्तिय संपडिय विप्पिय नाव झडत्ति ॥

खज्जइ नउ कसरक्केहिं पिज्जइ नउ घुण्टेहिं ।
एम्वइ होइ सुहच्छडी पिएं दिट्ठें नयणेहिं ॥

अज्जवि नाहु महुज्जि घरि सिद्धत्था वन्देइ ।
ताउंजि विरहु गवक्खेहिं मक्कडु-घुग्घिउ देइ ॥

सिरि जर-खण्डी लोअडी गलि मणियडा न वसि ।
तोवि गोट्ठडा कराविआ मुद्धए उट्ठ-बईस ॥

मया ज्ञातं बुडिष्याम्यहं प्रेमह्रदे हुहुरु इति (कृत्वा) ।
केवलमचिन्तिता संपतिता विप्रिया नो झटिति ॥

(केवलं मया अचिन्तिता विप्रिया नो वियोगावस्था झटिति संपतिता प्राप्तेत्यर्थः ।).

खाद्यते न कसरत्कैः पीयते न घुंटैः ।
एवमेव भवति सुखास्या प्रिये दृष्टे नयनाभ्याम् ॥

(कसरत्कैः कसरत्कशब्दं कुर्वाणैः *Vide* Com. p. 288 Bom. S. S. Kumârapâlacharita. सुखास्या समाधिः).

अद्यापि नाथो ममैव गृहे सिद्धार्थान् वन्दते ।
तावदेव विरहो गवाक्षेषु मर्कटचेष्टां ददाति ॥

(अद्यापि नाथो ममैव गृहे सिद्धार्थान् वन्दते । अर्थाच्चलितुकामोस्ति तावदेव विरहो गवाक्षेषु मर्कटचेष्टां ददातीत्यर्थः ।)

शिरसि जराखण्डिता लोमपुटी गले मणीयका न विंशतिः ।
ततोपि गोष्ठाः कारिता मुग्धयोत्थानोपवेशनम् ॥

(ततोपि मुग्धया गोष्ठं गोकुलं तत्र तिष्ठन्तीति गोष्ठाः । तात्स्थ्यात् तद्व्यपदेश इति न्यायात् । गोष्ठस्थाः पुरुषा उत्थानोपवेशनं चेष्टानुकरणं कारिता यस्याः शिरसि जराखण्डिता लोमपुटी जीर्णा कम्बलिका वर्तते यस्या गले विंशतिर्मणीयका न सन्तीत्यर्थः ॥).

अनर्थका घइमादयः ॥ ३ । ३ । ५८ ॥ P. 282—

अम्मडि पच्छायावडा पिउ कलहिअउ विआलि ।
घइं विवरीरी बुद्धडी होइ विणासहो कालि ॥
अम्ब पश्चात्तापः प्रियः कलहायितो विकाले ।
विपरीता बुद्धिर्भवति विनाशस्य काले ॥

(विकाले=संध्यायाम्).

डेत्तुलडेवडावियत्कियति च व्यादेर्वतुपः ॥३।३।१२॥ P. 282—

जेवडु अन्तरु रावण–रामहं तेवडु अन्तरु पट्टण–गामहं ॥
यावदन्तरं रावणरामयोस्तावदन्तरं पत्तनग्रामयोः ॥

त्वतलौ प्पणं ॥ ३ । ३ । १६ ॥ P. 283—

वड्डप्पणु परिपाविअइ । वड्डत्तणहो तणेण । बृहत्त्वं प्राप्यते । बृहत्त्वस्यार्थे ।

तव्यस्य एव्वइएप्पइएव्वाः ॥ ३ । ३ । १७ ॥ P. 283—

Hemachandra gives इएव्वउं, एव्वउं, and एवा as three substitutes for तव्य and gives the following instances:—

एउ गृण्हेप्पिणु ध्रुं मइं जइ प्रिउ उव्वारिज्जइ ।
महु करिएव्वउं किंपि णवि मरिएव्वउं पर देज्जइ ॥
देसुच्चाडणु सिहि–कढणु घण–कुट्टणु जं लोइ ।
मंजिट्ठए अइरत्तिए सव्वु सहेव्वउं होइ ॥
सोएवा पर वारिआ पुप्फवईहिं समाणु ।
जग्गेवा पुणु को धरइ जइ सो वेउ पमाणु ॥
एतद् गृहीत्वा यन्मया यदि प्रिय उद्वार्यते ।
मम कर्तव्यं किमपि नापि मर्तव्यं परं दीयते ॥

(केनापि सिद्धपुरुषेण विद्यासिद्धये नायिकां प्रति धनादिकं दत्त्वा भर्तरि प्राप्ते नायिकाया उक्तिरियम् । एतद् गृहीत्वा यन्मया यदि प्रिय उद्वार्यते त्यज्यते तर्हि मम कर्तव्यं किमपि नापि परं केवलं मर्तव्यमेव दीयत इत्यर्थः ।)

देशोच्चाटनं शिखिक्कथनं घनकुट्टनं यल्लोके ।
मञ्जिष्ठयातिरक्तया सर्वं सोढव्यं भवति ॥

(देशोच्चाटनं देशपरित्यागः शिखिक्कथनमग्नितापो घनकुट्टनं यल्लोके वर्तते तत् सर्वं मञ्जिष्ठयातिरक्तया सोढव्यम् । एतावतातिरक्तत्वं विरूपमित्यर्थः ॥).

स्वपितव्यं परं वारितं पुष्पवतीभिः समम् ।
जागर्तव्यं पुनः को बिभर्ति यदि स वेदः प्रमाणम् ॥

(पुष्पवतीभिर्ऋतुमतीभिः समं स्वपितव्यं परं वारितं ताभिः समं पुनर्जागर्तव्यं को बिभर्ति यदि स वेदः प्रमाणमित्यर्थः ॥)

तृनो णअल् ॥ ३ । ३ । २२ ॥ P. 283—

Hemachandra gives अणअ in place of णअ, *Vide* Notes p. 310.

हत्थि मारणउ लोउ बोल्लणउ पडहु वज्जणउ सुणउ भसणउ । हस्ती मारयिता लोकः कथयिता पटहो वदिता शुनको भसिता ।

छस्य युष्मदादेर्डारः ॥ ३ । ३ । २३ ॥ P. 283—

संदेसें काइं तुहारेण जं सङ्गहो न मिलिज्जइ ।
सुइणन्तरि पिएं पाणिएण पिअ पिआस किं छिज्जइ ॥
संदेशेन किं युष्मदीयेन यत् सङ्गो (सङ्गस्य ?) न मिल्यते ।
स्वप्नान्तरेपि पानीयेन प्रिय पिपासा किं छिद्यते ॥

दिक्खि अम्हारा कन्तु । बहिणि महारा कन्तु । पश्य मदीयं कान्तम् । भगिनि मदीयः कान्तः ।

अडडडुल्लाः स्वार्थिककलुक् च ॥ ३ । ३ । २९ ॥ P. 283—

विरहानल-जाल-करालिअउ पहिउ पन्थि जं दिट्ठउ ।
तं मेलवि सव्वहिं पन्थिअहिं सोजि किअउ अग्गिट्ठउ ॥
विरहानलज्वालाकरालितः पथिकः पथि यद् दृष्टः ।
तन् मिलित्वा सर्वैः पथिकैः स एव कृतोग्निष्ठः ॥
महु कन्तहो बे दोसडा । मम कान्तस्य द्वौ दोषौ ॥
एक्क कुडुल्ली पञ्चहिं रुद्धी । एका कुटी पञ्चभी रुद्धा ॥

लटो हिं वा झझ्योः ॥ ३ । ४ । ५१ ॥ P. 284—

मुह-कबरि-बन्ध तहे सोह धरहिं नं मल्ल-जुज्झु ससि-राहु करहिं ।
तहे सहहिं कुरल भमर-उल-तुलिअ नं तिमिरडिम्भ खेल्लन्ति मिलिअ ॥
मुखकबरीबन्धौ तस्याः शोभां धरत इव मल्लयुद्धं शशिराहू कुरुतः ।
तस्याः शोभन्ते कुरला भ्रमरकुलतुलिता इव तिमिरडिम्भाः क्रीडन्ति मिलित्वा ॥

हिर्थास्सिपोः ॥ ३ । ४ । ५२ ॥ P. 284—

बप्पीहा पिउ पिउ भणवि कित्तिउ रुअहिं हयास ।
तुह जलि महु पुणु वल्लहइ बिहुंवि न पूरिअ आस ॥
बप्पीहा (चातक) प्रिय प्रिय भणित्वा कियत् रोदिषि हताश ।
तव जले (जलधरेण) मम पुनर्वल्लभेन द्वयोरपि न पूरिता आशा ॥

आत्मनेपदे

वप्पीहा कइं बोल्लिएण निग्घिण वार इ वार ।
सायरि भरिअइ विमल-जलि लहहि न एक्कइ धार ॥
बप्पीहा (चातक) किं कथनेन निर्घृण वारंवारम् ।
सागरे भृते विमलजलेन लभसे नैकामपि धाराम् ।

सप्तम्याम्—

आयहिं जम्महिं अन्नहिंवि गोरि सु दिज्जहि कन्तु ।
गय मत्तहं चत्तङ्कुसहं जो अब्भिडइ हसन्तु ॥
अस्मिञ् जन्मन्यन्यस्मिन्नपि गौरि तं दद्याः कान्तम् ।
गजानां मत्तानां त्यक्ताङ्कुशानां यः संगच्छते हसन् ॥

हु थध्वमोः ॥ ३ । ४ । ५३ ॥ P. 284—

बलि अब्भत्थणि महु-महणु लहुईहूआ सोइ ।
जइ इच्छहु वड्डत्तणउं देहु म मग्गहु कोइ ॥
बलेरभ्यर्थने मधुमन्थनो लघुकीभूतः सोपि ।
यदीच्छथ वृद्धत्वं (बृहत्त्वं) दत्त मा मार्गयथ कमपि ॥

उ मिबिटोः ॥ ३ । ४ । ५४ ॥ P. 284—

Hemachandra gives उं instead of उ as in the text and has:—

विहि विनडउ पीडन्तु गह मं धणि करहि विसाउ ।
संपइ कड्ढउं वेस जिवँ छुडु अग्घइ ववसाउ ॥
विधिर्विनटयतु पीडयन्तु ग्रहा मा प्रिये कुरु विषादम् ।
संपदं कर्षामि वेषमिव यद्यर्घति व्यवसायः ॥

बलि किज्जउं सुअणस्सु । बलिं करोमि सुजनस्य ।
(यदि व्यवसायः स्यात् तर्हि संपदः सुलभा इत्यर्थः ।)

हुं मस्महिङोः ॥ ३ । ४ । ५५ ॥ P. 284—

खग्ग-विसाहिउ जहिं लहहुं पिय तहिं देसहिं जाहुं ।
रण-दुब्भिक्खें भग्गाइं विणु जुज्झें न वलाहुं ॥
खड्गविसाधितं यस्मिन् लभामहे प्रिये तस्मिन् देशे यामः ।
रणदुर्भिक्षेण भग्ना विना युद्धेन न बलामहे ॥

(न बलामहे न रतिं प्राप्नुम इत्यर्थः)

स्यस्य सो लृटि ॥ ३ । ४ । ५७ ॥ P. 284—

दिअहा जन्ति झडप्पडहिं पडहिं मणोरह पच्छि ।
जं अच्छइ तं माणिअइ होसइ करतु म अच्छि ॥
दिवसा यान्ति वेगेन पतन्ति मनोरथाः पश्चात् ।
यदस्ति तन् मान्यते भविष्यति कुर्वन् मा स्व ॥

(यदस्ति तन्मान्यते भुज्यते भविष्यति इति कुर्वन् मा स्व मा तिष्ठेत्यर्थः ।)

इदुदेत्स्वह्योः ॥ ३ । ४ । ५६ ॥ P. 285—

कुञ्जर सुमरि म सल्लइउ सरला सास म मेल्लि ।
कवल जि पाविय विहि–वसिण ते चरि माणु म मेल्लि ॥
कुञ्जर स्मर मा सल्लकीः सरलान् श्वासान् मा मुञ्च ।
कवला ये प्राप्ता विधिवशेन तांश्चर मानं मा मुञ्च ॥
भमरा एत्थु वि लिम्बडइ केवि दियहडा विलम्बु ।
घण–पत्तलु छाया–बहुलु फुल्लइ जाम कयम्बु ॥
भ्रमर अत्रापि लिम्बे कति दिवसान् विलम्बस्व ।
घनपत्रवान् छायाबहुलः फुल्लति यावत् कदम्बः ॥
प्रिय एम्वहिं करे सेल्लु करि छड्डहि तुहुं करवालु ।
जं कावालिय बप्पुडा लेहिं अभग्गु कवालु ॥
प्रिय इदानीं करे सेल्लं कुरु मुञ्च त्वं करवालम् ।
यत् कापालिका वराका लान्त्यभग्नं कपालम् ।

(प्रिय इदानीं करे सेल्लं भल्लं कुरु त्वं करवालं मुञ्च येन कारणेन वराकाः कापालिका योगिनः कपालं लान्ति इत्यर्थः ।).

पर्याप्तै भुवो बहुच्छः ॥ ३ । ४ । ५८ ॥ P. 285—

Hemachandra gives हुच्च and has:—

अइतुंगत्तणु जं थणहं सो च्छेयउ न हु लाहु ।
सहि जइ केवँइ तुडि–वसेण अहरि पहुच्चइ नाहु ॥
अतितुङ्गत्वं यत् स्तनानां स छेदको न तु लाभः ।
सखि यदि कथमपि त्रुटिवशेनाधरे प्रभवति नाथः ।

(त्रुटिवशेन कालविलम्बेन । अन्यथा लगत्येव न स्तनयोरतितुङ्गत्वादित्यर्थः ।).

व्रजेर्वञ्जः ॥ ३ । ४ । ५९ ॥ P. 285—

Hemachandra has वुञ instead of वञ्ज and has:—वुञइ । वुञेप्पि । वुञेप्पिणु ।

ब्रूओ ब्रुवः ॥ ३ । ४ । ६० ॥ P. 285:—

Hemachandra has ब्रुव in place of ब्रुव and has:—

इत्तउं ब्रोप्पिणु सउणि ट्ठिउ पुणु दूसासणु ब्रोप्पि ।
तो हउं जाणउं एहो हरि जइ महु अग्गइ ब्रोप्पि ॥
इयद् ब्रूत्वा (उक्त्वा) शकुनिः स्थितः पुनर्दुःशासनो ब्रूत्वा (उक्त्वा) ।
ततोहं जाने एष हरिर्यदि ममाग्रे ब्रूत्वा (उक्त्वा) ॥

(दुर्योधनोक्तिरियम् । शकुनिर्भीममातुल इयदुक्त्वा स्थितः । पुनर्दुश्शासन उक्त्वा स्थितः । अहं ततस्तर्हि जाने यद्येष हरिर्ममाग्रे उक्त्वा तिष्ठतीति शेषः ।)

क्रियेः कीसु ॥ ३ । ४ । ६१ ॥ P. 286—

सन्ता भोग जु परिहरइ तसु कन्तहो बलि कीसु ।
तसु दइवेणवि मुण्डियउं जसु खल्लिहडउं सीसु ॥
सतो भोगान् यः परिहरति तस्य कान्तस्य बलिं क्रिये (करोमि) ।
तस्य देवेनैव मुण्डितं यस्य खल्वाटं शीर्षम् ॥

(यस्य भोगा न सन्ति स तु स्वयमेव त्यजतीत्यर्थः ।).

पस्सगण्हौ दृशिग्रहोः ॥ ३ । ४ । ६२ ॥ P. 286—

Hemachandra has प्रस्सदि (पश्यति) and पढ गृण्हेप्पिणु व्रतु । (पठ गृहीत्वा व्रतम्).

तक्षेश्छोल्लः ॥ ३ । ४ । ६३ ॥ P. 286—

जिवँ तिवँ तिक्खा लेवि कर जइ ससि छोल्लिज्जन्तु ।
तो जइ गोरिहे मुह–कमलि सरीसिम कावि लहन्तु ॥
यथा तथा तीक्ष्णान् लात्वा करान् यदि शश्यतक्षिष्यत ।
ततो जगति गौर्या मुखकमलेन सदृशतां कामप्यलप्स्यत ॥

Hemachandra has then this remark:—आदिग्रहणाद् देशीषु ये क्रियावचना उपलभ्यन्त त उदाहार्याः—

चूडुल्लउ चुण्णीहोइसइ मुद्धि कवोलि निहित्तउ ।
सासानल–जाल–झलक्किअउ वाह–सलिल–संसित्तउ ॥
चूटकश्चूर्णीभविष्यति मुग्धे कपोले निहितः ।
श्वासानलज्वालादग्धो बाष्पसलिलसंसिक्तः ॥
अब्भडवंचिउ बे पयइं पेम्मु निअत्तइ जावँ ।
सव्वासण–रिउ–संभवहो कर परिअत्ता तावँ ॥
अनुप्रव्रज्य द्वौ पादौ प्रेम निवर्तते यावद् ।
सर्वाशनरिपुसंभवस्य कराः परिवृत्तास्तावत् ॥

(प्रेमशब्देन प्रिया वाच्या। अभेदोपचारात्। तथा प्रेमवतीत्युच्यते। प्रिया प्रियमिति शेषः प्रियमब्भडवंचिउ इति अनुप्रव्रज्य मुक्तलाप्य ? यावद् द्वौ पादौ निवर्तते तावत् सर्वाशनरिपुसंभवस्य चन्द्रस्य कराः किरणाः परिवृताः प्रसृता इत्यर्थः).

हिअइ खुडुक्कइ गोरडी गयणि घुडुक्कइ मेहु।
वासा–रत्ति–पवासुअहं विसमा संकडु एहु॥
हृदये शल्यायते गौरी गगने गर्जति मेघः।
वर्षारात्रिप्रवासिकानां विषमं संकटमेतत्॥

(प्रवासिकानां वलितानाम्)

अम्मी पओहर वज्जमा निच्चुजे संमुह थन्ति।
महु कन्तहो समरङ्गणइ गय–घड भज्जिउ जन्ति॥
अम्ब पयोधरौ वज्रमयौ नित्यमेव संमुखौ तिष्ठतः।
मम कान्तस्य समराङ्गणे गजघटा भग्ना यान्ति॥
पुत्तें जाएं कवणु गुणु अवगुणु कवणु मुएण।
जा बप्पीकी भुंहडी चम्पिज्जइ अवरेण॥
पुत्रेण जातेन को गुणोवगुणो को मृतेन।
या पैतृकी भूमिराक्रम्यते अपरेण॥

(येन पुत्रेण सतेति गम्यते)।

तं तेत्तिउ जलु सायरहो सो तेवडु वित्थारु।
तिसहे निवारणु पलुवि नवि पर धुट्ठुअइ असारु।
तत् तावज्जलं सागरस्य स तावान् विस्तरः।
तृषाया निवारणं पलमपि नैव परं शब्दायतेसारः॥

(तृषाया निवारणं पलमपि नैव स्यादिति शेषः। असारः सन् शब्दायते इत्यर्थः।).

The following sutras at the end are not commented upon by Lakshmîdhara.

होस्तोरुच्चारलाघवम्।
बिन्दोरन्ते।
हलस्थैङः।

Of these the last corresponds to Hemachandra's कादिस्थैदोतोरुच्चारलाघवम्. ॥ 410– His instance is:—

सुधें चिन्तिज्जइ माणु। तसु हउं कलि–जुगि दुल्लहहो।
सुखेन चिन्त्यते मानः। तस्याहं कलियुगे दुर्लभस्य॥

The first two Sûtras mean that इ and उ when combined are sounded short and Anusvâra at the end of a *Pada* is also sounded short. Hemachandra gives

पदान्ते उं-हुं-हिं- हंकाराणाम् ॥ ४११ ॥ —

उं, हुं, हिं, and हं at the end of a *Pada* are sounded short. His instances are:—

अन्नु जु तुच्छउं तहे धणहे । अन्यद् यत् तुच्छं तस्या नायिकायाः ।

बलि किज्जउं सुअणस्सु । वलिं करोमि सुजनस्य ।

दइउ घडाविइ वणि तरुहुं । देवो घटयति वने तरूणाम् ।

तरुहुंवि वक्कलु ॥ तरुभ्योपि वल्कलम् ।

खग्ग-विसाहिउ जहिं लहहुं ॥ खड्गविसाधितं यस्मिन् लभामहे ।

तणहं तइज्जी भङ्गि नवि ॥ तृणानां तृतीया भङ्गिर्नापि ।

लिङ्गमतन्त्रम्—Hemachandra has the same Sûtra 445. His instances are:—

गय-कुम्भइं दारन्तु । गजकुम्भान् दारयन्तम् ।

अब्भा लग्गा डुङ्गरिहिं पहिउ रडन्तउ जाइ ।

जो एहा गिरि-गिलण-मणु सो किं धणहे धणाइ ॥

अत्र अब्भा इति नपुंसकस्य पुंस्त्वम्—

अभ्राणि लग्नानि पर्वतेषु पथिको रटन् याति ।

य ईदृङ् गिरिगलनमनाः स किमिच्छति धनानि ॥

(उत्तरार्धे रटनकारणमाह । यो मेघो गिरिगलनमनाः स ईदृक् किं नायिकाया धनानीच्छति तां न रक्षतीति भावः ।) ॥

पाइ विलग्गी अन्त्रडी सिरु ल्हसिउं खन्धस्सु ।

तोवि कटारइ हत्थडउ बलि किज्जउं कन्तस्सु ॥

अत्र अन्त्रडीति नपुंसकस्य स्त्रीत्वम् ।

पादे विलग्नमन्त्रं शिरो ल्हसितं स्कन्धं (स्कन्धस्य) ।

ततोपि क्षुरिकायां हस्तो बलिं क्रिये (करोमि) कान्तस्य ॥

(ल्हसितं पतितम् ।)

सिरि चडिआ खन्ति प्फलइं पुणु डालइं मोडन्ति ।

तोवि महद्दुम सउणाहं अवराहिउ न करन्ति ॥

अत्र डालइं इत्यत्र स्त्रीलिङ्गस्य नपुंसकत्वम् ।

शिरसि चटिताः खादन्ति फलानि पुनः शाखा मोटयन्ति ।

ततोपि महाद्रुमाः शकुनानामपराधं न कुर्वन्ति ॥

शौरसेनीवत्—Hemachandra has the same Sûtra 446. His instance is:—

सीसि सेहरु खणु विणिम्मविदु खणु कण्ठि पालंबु किदु रदिए विहिदु खणु मुण्डमालिए जं पणएण तं नमहु कुसुम-दाम-कोदण्डु कामहो ॥

शीर्षे शेखरे क्षणं विनिर्मापितं क्षणं कण्ठे प्रालम्बः कृतो रत्या विहितः क्षणं मुण्डमालिकायां यत् प्रणयेन तन् नमे कुसुमदामकोदण्डं कामस्य ।

(कामस्य तत् कुसुमदामकोदण्डं प्रणयेन स्नेहेन नमे । तत् कियत् यत्तु रत्या कामभार्यया क्षणं शीर्षे शेखरे विनिर्मापितं यत् क्षणं कण्ठे प्रालम्बः कृतं यत् क्षणं मुण्डमालिकायां मस्तके विहितमित्यर्थः ।) ॥

तद्यत्ययश्च—Hemachandra has व्यत्ययश्च 447–Rules that hold in one Prâkṛita hold in others also. For instance, in the Mâgadhî तिष्ठ is changed to चिष्ठ. The same change holds in the Prâkṛita (the Mahârâshṭrî), the Pais'achî, and the S'aurasenî. The rule given in the Apabhraṁs'a, *viz.*, that र् when second member of a conjunct consonant, is optionally dropped, holds in the Mâgadhî also—शद्-माणुश-मंश-भालके कुम्भ-शहश्र- वशाहे शंचिदे (शतमानुषमांसभारकः कुम्भसहस्रवशायाः संचितः). Similarly, substitutes for ति and other terminations are also interchanged in different Prâkṛitas. Affixes of the Present Tense are applied in the sense of the Past and vice versa. अह पेच्छइ रहु-तणओ (अथ प्रेक्षांचक्रे रघुतनयः) । आभासइ रयणीअरे (आबभाषे रजनीचरानित्यर्थः) । सोहीअ एस वण्ठो (शृणोत्येष वण्ठ इत्यर्थः) ।

शेषं संस्कृतवत्—Hemachandra has शेषं संस्कृतवत् सिद्धम् ॥ 448. What is not given in the Prâkṛita grammar is to be understood as in Sanskrit.

हेट्ठ-ट्ठिय-सूर-निवारणाय छत्तं अहो इव वहन्ती ।
जयइ ससेसा वराह-सास-दुरुक्खुया पुहवी ॥
अधःस्थितसूर्यनिवारणाय छत्रमह इव वहन्ती ।
जयति सशेषा वराहश्वासदुरीक्षिता पृथिवी ॥

झाडगाद्या देश्याः सिद्धाः—

झाड and other words of the class are देश्य.

Trivikrama gives the following list in his Vṛitti:—

देश्याः is explained as देशविशेषव्यवहारादुपलभ्यमानाः—

झाडं–लतादिगमनम् । गोप्पी । सप्पत्तिआ । बाला । गोंडी । गांडी । गोंजी । गंजरी । एक्कग्गं । होअस्सं । भद्दसरी । चंदनं । आढोरो । मोरत्तओ । मोरो । पणाअओ । श्वपचः । दुल्लुरअं । भूषा कपर्दानां कपर्दैः कृतमाभरणमित्यर्थः । सोमालं । सोल्लं ॥ मांसं । छट्टो । मर्म । छोट्टणो । पृतकं । गोड्डं । वासोग्रन्थिरुपरिकुचयोः । भावई । गृहिणी । परिहल्लो । जलनिर्गमः । पडं ग्रामसीमास्थानम् । गोजा । कलशी । पडिपल्लिलो । विहितपूजः । गंधपिसाओ । ग्रान्थिकः । ओहिअं । अधोमुखम् । असरा । कदल्ली । करइल्ली । शुष्कमहीजः । त्रपझओ । भारः । उप्परिअल्लं । अशक्यम् । वेड्डूणा । पिच्छलं । सिणावेल्लूरा । मत्तंतखरं । लज्जा । रोण्णाअं । मानम् । खंदजी । स्थूलेन्धनवह्निः । दुखाअन्तो । खेदेन शिथिलः । उत्तानफलं । एरण्डम् । कूरं । भक्तम् । णड्डुरिआ । भाद्रपदसितदशम्यां कश्चिदुत्सवः । सोड्डी । ताणफल्ली–दासी । चिछिणरमणं ओलुक्की । हुड्डिणं–चक्षुस्थगनक्रीडा । सिट्टा सिहिडो–सुप्तनासिकानादः । पझामरो । वृद्धः । संचुल्लो–पिशुनः । पाडिवाअडा । पिडरई । चौर्येण वधूः । चौर्यस्वीकृता भार्येत्यर्थः । पोअग्गो–निर्भयः । खोडो–धार्मिकः । मामामामी–मातुलभार्या । आअलणं–रतिगृहम् । बह्वन्यत्र देशीयपदान्युज्झितानि । डिंखा–आतङ्के त्रासे च । धनिअं–अंगुलौ दारुणि कूणिताक्षे च । चप्पंडी । चिप्पती–उत्सवविशेषे व्रते च । उंचाडइओ–हुंकृतिगर्जितयोः । पवनं असहने समर्थे च । साहुली–वस्त्रशाखासखीसदृशबाहुषु । लुबी–लतास्तवकयोः । धूहइद्धिआ–द्वेष्यायामस्पृश्यायाः । सरी प्रशस्ताकृतौ दीर्घे च । गोरो–ग्रीवायामह्नि सितायां च । भसतो–बह्विदीप्तयोः । गोली–वेद्यामाज्ञायां च । कण्णोविआ चञ्चावतंसे च । अल्लिद्धी–अंगदे जलार्द्रायां च । ओमारो नदीमध्यद्वीपे कमठे च । उक्खो भीतौ सद्भावे चेत्यादि । अथ आडम्बरो पटहः । ओंदुरो–मूषिकः । वामलूरो–वल्मीकम् । किरो–वराहस्तरङ्गः प्रवाहो वा । तल्लं–कासारः । महाबिलं–गगनम् । पाढा–शोभा । खेडं–ग्रामस्थानम् । महानडो–रुद्रः । पुडइणी–तलिमा । जअणं–भअसंहननम् । पाडलं–कमलम् । कमलो–भिक्षापात्रम् ।

कल्लं–गंधुत्तमा–सुरा इत्यादयः शब्दाः तद्भवतत्समवर्तमानाः प्रयोगपदवीमासादयन्ति । सिद्धा इति पदं मङ्गलार्थम् ।

Hemachandra gives the following Sûtra for substitutes:—

शीघ्रादीनां बहिल्लादयः ॥ ८ । ४ । ४२२ ॥

His instances are:—

शीघ्रस्य बहिल्लः—

एक्कु कइअह वि न आवही अन्नु बहिल्लउ जाहि ।
मइं मित्तडा प्रमाणिअउ पइं जेहउ खलु नाहिं ॥
एकं कदापि नागच्छस्यन्यत्र शीघ्रं यासि ।
मया मित्र प्रमाणितस्त्वया यादृशः खलो न हि ॥

(प्रमाणितो ज्ञातः)

झकटस्य घङ्घलः—

जिवँ सुपुरिस तिवँ घङ्घलइं जिवँ नइ तिवँ वलणाइं ।
जिवँ डोङ्गर तिवँ कोट्टरइं हिआ विसूरहि काइं ॥
यथा सुपुरुषा तथा झकटा यथा नद्यस्तथा वलनानि ।
यथा गिरयस्तथा कोटराणि हृदय खिद्यसे कथम् ॥

(यथा सत्पुरुषा बहवः सन्तीति शेषस्तथा झगटकाः)

अस्पृश्यसंसर्गस्य विट्टालः—

जे छड्डेविणु रयणनिहि अप्पउं तडि घल्लन्ति ।
तहं सङ्खहं विट्टालु परु फुक्किज्जन्त भमन्ति ॥
ये मुक्त्वा रत्ननिधिमात्मानं तटे क्षिपन्ति ।
तेषां शङ्खानामस्पृश्यसंगः परं फुत्क्रियमाणा भ्रमन्ति ॥

भयस्य द्रवक्कः—

दिवेहिं विढत्तउं खाहि वढ संचि म एक्कुवि द्रम्मु ।
कोवि द्रवक्कउ सो पडइ जेण समप्पइ जम्मु ॥
देवार्जितं खादय वढ संचिन्वेकमपि द्रम्मम् ।
किमपि भयं तत् पतति येन समाप्यते जन्म ॥

(हे वढ हे मूर्ख देवार्जितं खादय मा संचिन्वेकमपि द्रम्मं किमपि तद्भयं पतति येन जन्म समाप्यत इत्यर्थः ॥).

आत्मीयस्य अप्पणः—

फोडेन्ति जे हिअडउं अप्पणउं । स्फोटयन्ति ये हृदयमात्मनः ।

दृष्टेर्द्रेहिः—

एकमेक्कउं जइवि हरि सुट्ठु सव्वायरेण ।
तो वि द्रेहि जहिं कहिंवि राही ।
को सक्कइ संवरेवि दड्ढ-नयणा नेहिं पलुट्टा ॥
एकैकं यद्यपि हरिः सुष्ठु सर्वादरेण ।
ततोपि दृष्टिर्यस्मिन् कस्मिन्नपि राधा ।
कः शक्नोति संवरितुं दग्धनयने स्नेहेन पर्यस्ते ।

(हरिः सुष्ठु अत्यर्थं सर्वादरेणैकैकं वस्तु यद्यपि पश्यति ततोपि दृष्टिर्यत्र क्वापि राधा । कः शक्नोति संवरीतुं दग्धनयने स्नेहेन पर्यस्ते व्याकुलिते इत्यर्थः ॥).

गाढस्य निचट्टः—

विहवे कस्सु थिरत्तणउं जोव्वणि कस्सु मरट्टु ।
सो लेखडउ पठाविअउ जो लग्गइ निचट्टु ॥
विभवे कस्य स्थिरत्वं यौवने कस्य गर्वः ।
स लेखः प्रस्थाप्यते यो लगति गाढम् ॥

(वियोगिनीवचनमिदमित्यर्थः ॥).

असाधारणस्य सड्ढलः—

कहिं ससहरु कहिं मयरहरु कहिं बरिहिणु कहिं मेहु ।
दूर–ठिआहंवि सज्जणहं होइ असड्ढलु नेहु ॥
कुत्र शशधरः कुत्र मकरधरः कुत्र बर्हीं कुत्र मेघः ।
दूरस्थितानामपि सज्जनानां भवत्यसाधारणः स्नेहः ॥

कौतुकस्य कोड्डः ।

कुञ्जरु अन्नहं तरु–अरहं कुड्डेण घल्लइ हत्थु ।
मणु पुणु एक्कहिं सल्लइहिं जइ पुच्छह परमत्थु ॥
कुञ्जरोन्येषु तरुवरेषु कौतुकेन क्षिपति हस्तम् ।
मनः पुनरेकस्यां सल्लक्यां यदि पृच्छथ परमार्थम् ॥

क्रीडायाः खेड्डः—

खेड्डयं कयमम्हेहिं निच्छयं किं पयम्पह ।
अणुरत्ताउ भत्ताउ अम्हे मा चय सामिअ ॥
क्रीडा कृतास्माभिर्निश्चयं किं प्रजल्पत ।
अनुरक्ता भक्ता अस्मान् मा त्यज स्वामिन् ॥

रम्यस्य रवण्णः—

सरिहिं न सरेहिं न सरवरेहिं नवि उज्जाण–वणेहिं ।
देस रवण्णा होन्ति वढ निवसन्तेहिं सु–अणेहिं ।
सरिद्भिर्न सरोभिर्न सरोवरैर्नाप्युद्यानवनैः ।
देशा रम्या भवन्ति वढ निवसद्भिः सुजनैः ॥

(वढ मूर्ख । निवसद्भिः सुजनैर्देशा रम्या इत्यर्थः ।).

अद्भुतस्य ढक्करिः—

हिअडा पइं एहु बोल्लिअओ महु अग्गइ सयवार ।
फुट्टिसु पिए पवसन्ति हउं भण्डय ढक्करि–सार ॥

हृदय त्वयैतज्जल्पितं ममाग्रे शतवारम् ।
फुटिष्यामि प्रियेण प्रवसताहं भण्डय अद्भुतसार ॥

(भण्डय–निर्लज्ज)

हे सखीत्यस्य हेल्लिः ।
हेल्लि म झङ्खहि आलु । सखि मा जल्पानर्थकम् ।
पृथक् पृथक् इत्यस्य जुअंजुअः ।
एक्क कुडुल्ली पञ्चहिं रुद्धी तहं पञ्चहंवि जुअंजुअ बुद्धी ।
बहिणुए तं घरु कहि किंव नन्दउ जेत्थु कुडुम्बउं अप्पण–छन्दउं ॥
एका कुटी पञ्चभी रुद्धा तेषां पञ्चानामपि पृथक् पृथक् बुद्धिः ।
भगिनि तद् गृहं कथय कथं नन्दतु यत्र कुटुम्बमात्मच्छन्दकम् ॥

कुटी–शरीरम् । पञ्चभिरिन्द्रियैः ।

मूढस्य नालिअ–वढौ—

जो पुणु मणि जि खसफसिहूअउ चिन्तइ देइ न दम्मु न रूअउ ।
रइ–वस– भमिरु करग्गुल्लालिउ घरहिं जि कोन्तु गुणइ सो नालिउ ॥
यः पुनर्मनस्येव व्याकुलीभूतश्चिन्तयति ददाति न द्रम्मं न रूपकम् ।
रतिवशभ्रमनशीलः कराग्राल्लालितं गृहे एव कुन्तं गणयति स मूढः ॥

कुन्तं भल्लम् । गणयति चालयतीत्यर्थः ।
दिवेहिं विढत्तउं खाहि वढ ॥ देवार्जितं खादय मूर्ख ।
नवस्य नवखः ।
नवखी कवि विसगण्ठि । नवीना कापि विषग्रन्थिः ।
अवस्कन्दस्य दडवडः—
चलेहिं चलन्तेहिं लोअणेहिं जे तइं दिट्ठा बालि ।
तहिं मयरद्धय–दडवडउ पडइ अपूरइ कालि ॥
चलैश्चलमानैर्लोचनैर्ये त्वया दृष्टा बाले ।
तेषु मकरध्वजावस्कन्दा पतन्त्यपूर्णकाले ॥

(मकरध्वजावस्कन्दा कन्दर्पधाटी पतति कदा अपूर्णकाले इत्यर्थः ॥).

यदेश्छुड्डः । छुडु अग्घइ ववसाउ । यद्यर्घति व्यवसायः ।

संबन्धिनः केरतणौ—

गयउ सु केसरि पिअहु जलु निच्चिन्तइं हरिणाइं ।
जसु केरएं हुंकारडएं मुहहुं पडन्ति तृणाइं ॥
गतः स केसरी पिबत जलं निश्चिन्ता हरिणाः ।
यस्य संबन्धिना हुंकारेण मुखेभ्यः पतन्ति तृणानि ॥

अह भग्गा अम्हहं तणा । अथ भग्ना अस्माकं संबन्धिनः ।
मा भैषीरित्यस्य मब्भीसेति स्त्रीलिङ्गम्—

सत्थावत्थहं आलवणु साहुवि लोउ करेइ ।
आदन्नहं मब्भीसडी जो सज्जणु सो देइ ॥
स्वस्थावस्थानामालपनं सर्वोपि लोकः करोति ।
आर्तानां मा भैषीर्यः सज्जनः स ददाति ॥

(परमार्तानां मा भैषीरिति य आश्वासनां ददाति स सज्जन इत्यर्थः ॥)
यद्यदृष्टं तत्तदित्यस्य जाइट्ठिआ—

जइ रचसि जाइट्ठिअए हिअडा मुद्ध–सहाव ।
लोहें फुट्टणएण जिवँ घणा सहेसइ ताव ॥
यदि रज्यसि यद्यद् दृष्टं हृदय मुग्धस्वभाव ।
लोहेन स्फुटता सता यथा घनः सहिष्यते तापः ॥

(हे हृदय हे मुग्धस्वभाव यद् यद् दृष्टं तत्तत्र यदि रज्यसे तर्हि त्वया लोहेनेव स्फुटता सता घनस्तापः सहिष्यत इत्यर्थः ॥).

Appendix Containing Various Readings of a Manuscript Designated V.*

Page 1

The opening verse is as under:—

श्रीहयग्रीवाय नमश्चन्द्रिकाकान्तकान्तये ।

उपासकजनाज्ञानतमिस्रासप्तसप्तये ॥

P. 1	l. 6	विस्सत्थं
,,	l. 7	दिट्ठमहोल्लखजेण समिअंसेअंबु एकत्थले
,,	l. 9	हवदु दे इट्ठित्थदाणुम्मुहं
,,	l. 10	गंडजुग्गमज्जाए
,,	l. 12	कृतस्मराजिरभसान्निश्वास°
,,	l. 13	शमितस्वेदाम्बु एकस्थले
,,	l. 14	°किम्मीर°
P. 2	l. 2	रहुणाहो मह मणे णिच्चं
,,	l. 4	°भाषणोद्ग्राहणे
,,	l. 12	आसप्तपूरुषं
,,	l. 15	°कविचक्रवर्ती
,,	l. 23	शान्ते for स्वान्ते

---

* V. is a Ms. of the Shaḍbhâshâchandrikâ collated for me by my friend, Mr. S. P. V. Rangânâthaswâmî of Vizagpatam. It is a palm-leaf Ms. of 14 leaves (28 pages). It has 9 lines on each side or page. It is written in Telugu characters. The size of the Ms. is 14½″ × 1½″. It is noticed by Dr. Oppert in his "Lists of Sanskrit Mss. in the Private Libraries of Southern India." There it is numbered 8308. It begins thus:—श्रीहयग्रीवाय नमः । शुभमस्तु । विस्सद्धम् &c., and ends with क्षुण्णस्थगितवक्षसद्वक्षे । The readings were secured after the text was printed off and are therefore noticed in this Appendix. My best thanks are due to my friend, Mr. S. P. V. Rangânâthaswâmî, for the trouble taken by him on my account.

P. 3 l. 6 श्रीकोण्डुभट्टो
„ l. 14 °रूपावलोक्यताम्
„ l. 15 स्यान्महीयसा
„ l. 17 °ग्रन्थनिर्मिता

P. 4 l. 3 प्रवृत्तिसौकर्याय for प्रतिपत्तिसौकर्याय
„ l. 5 प्राकृता for प्राकृती
„ l. 11 प्राकृतं for प्राकृती
„ l. 20 बाह्लीकसह्यनेपाल° (The reading °सिंह° is also noticed by the Ms.)

P. 5 l. 1 स्यादाभीर्यादिगिरां
„ l. 4 आभीर्यादिगिरः

P. 6 l. 15 नियमे for नियमो

P. 7 l. 6 कथं वा निर्णीयते
„ l. 13 एङ्विधि°

P. 8 l. 6 स्त्रीलिङ्गे वा प्रयोगाच्च
„ l. 9 The Ms. drops शबादीनां
„ l. 11 चतुर्थांप्रयोगोप्यत्र शास्त्रे न संभवति ।
„ l. 18 इति च प्राकृतरूपयो°

P. 9 l. 7 च नोक्तं for चानुक्तं
„ l. 16 चेत्तर्हि श्रूयतां
„ l. 21 अथ for अत्र
देश्या तद्भवा तत्समा चेति ।

P. 10 l. 3 The Ms. omits हे
„ l. 7 सिद्ध्यर्थं हीदं
„ „ सिद्धावस्थायां जायमानं
„ l. 8 साध्यावस्थायां च जायमानं रूपं यथास्थानं
„ l. 9-10 The Ms. drops इति श्री ... ... प्रक्रिया
„ l. 11 संज्ञावतारः सम्यक् प्रदर्श्यते
„ l. 16 The Ms. drops यथा
„ l. 19 ङस् इति संज्ञा
„ l. 21 शास्त्रोपयोगः

P. 11 l. 2 विधास्यमानं for विधीयमानं
,, l. 4 विधास्यमानं for विधीयमानं
,, l. 13 दिर्दीर्घः
,, l. 17 एवं च for तेन
,, l. 20 त्रयो वर्णाः सुसंज्ञाः स्युः ।
P. 12 l. 2 स्वोरित्यनेनादिज्ञानं भवति ।
,, l. 3 संयुक्तस्तुः
,, l. 4 संयुक्तः व्यञ्जनद्वयं स्तुसंज्ञः स्यात्
,, l. 7 बुद्धिर्भवति for भवति
,, l. 10 फलति for जायते
,, l. 18 लित्कर्तव्ये विकल्पः
,, l. 23 'लरेकोडे' 'णर् दिना रुदिते'
P. 13 l. 10 °वाचकाविज्ञातव्यौ
,, l. 13 The Ms. omits भवति
,, l. 16 सर्वः सन्धिः
,, l. 21 इत्यनुवर्तते for इत्यनुवर्तमाने
,, l. 23 कृपादिषु for कृपेत्यादिषु
P. 14 l. 3 अनुक्तमन्यन्यायेन
,, l. 5 **वासइसी** इति । **विषमातपः** इत्यत्र
,, l. 12–13 यश्रुतौ for यकारश्रुतौ
,, l. 21 The Ms. omits अपि
,, l. 22 रवलामधश्च

The same is the reading wherever the Sûtra occurs.

,, l. 24 वर्तमानां च रवलां लोपः स्यात् । इत्यधो वर्तमानवलोपे सति
P. 15 l. 1 सवर्णदीर्घसंधौ प्राप्ते
,, l. 4 वधाइङ् मुद्धाए *i. e.* वधाइँ मुद्धाए. ङ् is added in the Ms. after a vowel which is to be pronounced as an Anunâsika.
,, l. 6 मुग्धाशब्दे स्वोस्तम्बेत्यतो ङुगित्यनुवर्तते ।

P. 15 l. 16 अवस्थाने is omitted.
" l. 17 निषेधान्न भवति । अत्र ङसेः शशाशिशे इत्यस्य च
" l. 18 इत्यादौ
P. 16 l. 13 °लोपे सति वबयो°
" l. 23 अत्र च स्थान्यतिदेशाभ्यां
P. 17 l. 1 ते for तौ
" l. 3 मस्यातिदेशत्वं
" l. 15 सत्यं दस्य पुरस्फूर्तिकत्वं
" l. 16 स्वप्रतीतौ तत्सापेक्षत्वं
P. 18 l. 7 इत्यतो 'हः' is omitted.
" l. 10 इति गलोपः ।
" l. 14 रुल्खाओ for रुल्खादो
P. 19 l. 2 अवशिष्टेन
" l. 3 सुउरिसो सूरिसो
" l. 4 इत्यत 'उतः' is omitted.
" l. 5 रोर्भ्रकुटिपुरुषयोरित्
" l. 6–7 रेफसंबन्धिन उकारस्येकारः
" l. 12 तस्मिन् पक्षे for तत्र
" l. 13 हि for वा
" l. 14 तु is omitted.
P. 20 l. 2 च is omitted.
" l. 13 णीसास ऊसास इति स्थिते
P. 21 l. 4 The following is the heading above the verse:—

अथाजन्तपुंलिङ्गा उच्यन्ते ।

and the heading after the verse is omitted.

" l. 10–11 टिलोपडलोपौ ।
P. 22 l. 4 दे संमुखीकरणे च ।
" l. 5 प्रयुज्यते
" l. 6 दे रामो for दे रामा
" l. 9 सति is dropped.

P. 22 l. 12 दुरुक्तम् for चिन्त्यम्
„ l. 13 इत्यधिकृत्य for इत्यतः 'सुपः' 'मः' इत्यधिकृत्य
„ l. 17–18 'मोचि वा' इत्यधिकृत्य
P. 23 l. 1 'डो विसर्गः' इत्यधिकृत्य
„ l. 2 'दिर्वाभ्यसि' इति च
„ l. 5 After स्थिते the Ms. has अत इत्यनुवर्तते.
„ l. 13 हिम्हिङ्हि भिसः
P. 24 l. 17 निषेधार्थम् for बाधनार्थम्.
P. 25 l. 8 परिग्रहणम्
पञ्चम्याः स्थाने हि
„ l. 12 इत्यादेशो भवति for इति भवति
„ l. 13 इत्यधिकृत्य for इत्यतः 'अतः' इत्यधिकृत्य
„ l. 15 षष्ठ्यर्थो विपरिणामः ।
P. 26 l. 10 भवति for स्यात्
„ l. 13 सर्वनाम्नामकारान्तानां
„ l. 14 After °मभिधेयवल्लिङ्गता the Ms. has अकारान्तः पुंलिङ्गः सर्वशब्दः ।
P. 27 l. 2 भवति for स्यात्
„ l. 3 सव्वाण सव्वाणं
„ l. 23 वा भवतः for स्तः
P. 28 l. 1 सर्ववत् for सर्ववद्रूपम्
„ l. 5 यथासंख्यमादेशा
„ l. 9 परे is dropped.
„ l. 19–20 'स्वार्थे तु कश्च' इति च द्वयमप्यधिकृत्य
P. 29 l. 11 भवति for स्यात्
„ l. 14 एषु तोः तवर्गस्य
„ l. 15 The Ms. has प्रथमः after पढुमो ।
„ l. 17 'उत्' इत्यनुवर्तते
„ l. 20 इत्यादि is omitted.
„ l. 20 शसि for ङसि
„ l. „ अन्यत्र तु
„ 21–22 °सप्तपर्णे फोः' इत्यधिकृत्य

P. 30	l. 8	इत ऊर्ध्वं यदुपक्रमिष्यते
,,	l. 10	°खल्' इत्यधिकृत्य
,,	l. 13	After रुक्खा । the Ms. has शेषं रामवत् ।
,,	l. ,,	वा देशान्तरम् after रूपान्तरम्
,,	l. 14	इत्यतः 'छः' is omitted.
P. 31	l. 5	भवति वा for वा स्यात्
,,	l. 8	After मोक्खो । the Ms. has पक्षे मोत्तो ।
,,	l. 9	°च तु ठः' इत्यधिकृत्य
,,	l. 14	लत्वं वा स्यात्
,,	l. 19	विषम् is omitted.
P. 32	l. 1–2	The Ms. drops लिप्त्वाभित्यम् ।
,,	l. 7	ख for खल्
,,	l. 18	शुष्कः । सुक्खो । पक्षे सुक्को ।
P. 33	l. 1	विकल्पेन भवति for भवति
,,	l. 21	ऐच एडित्येत्वम्
P. 34	l. 2	उत्सवो । उच्छवो ।
,,	l. 5	इत्यूत्वे and ऋक्षः are dropped.
,,	l. 6–7	'ऋतोत्' इत्यनुवर्तमाने
,,	l. 10	दोदोनुत्साहोत्सन्नदे इति उद ऊकारः
,,	l. 13	भवति for स्यात्
,,	l. 15	°दक्षसदृक्षेषु स्पृहादाविति स्पृहादित्वात्
,,	l. 15–16	क्षुण्णो and स्थगितः are dropped.
,,	l. 17	°रिः' इत्यधिकृत्य 'ऋतोत्' इति च
,,	l. 20	इत्यतः is omitted.
P. 35	l. 5	छो भवति।
,,	l. 5–6	भुत्तपच्छो ।
,,	l. 6–7	अलिप्सः । अलिच्छो ।
,,	l. 11	इत्यादि is omitted.
,,	l. 13	ध्यः is dropped.
,,	l. 14	'पो वः' इति पस्य वः ।
,,	,,	विन्ध्यः । विंज्झो ।

P. 35 l. 15 इत्यस्य इः ।
„ l. 20-22—धूर्तसंवर्तवार्ताश्च मूर्तवर्तकवार्तकाः ।
आवर्तनमुहूर्तौ च प्रवर्तकनिवर्तकौ ॥
कीर्तिः कार्तिकमूर्ती च उत्कीर्त्यादीनि तद्गणे ॥.
P. 36 l. 2 °मृत्तिकेष्टा°
„ l. 3 भवति for स्यात्
„ l. 4 संदष्टः is omitted.
„ l. 9 डो मर्दितविच्छर्दच्छर्दिकपर्दवितर्दिगर्तसंमर्देषु फोः ।
„ l. 10 नित्यं is omitted.
„ l. 16 दग्धः and विदग्धः are dropped.
P. 37 l. 3 भवतः for स्तः
„ l. 5 after इत्यधिकृत्य the Ms. has 'मोमयुष्मिष' इति च
„ l. 7-8 परेत इत्वं भवति । इतीत्वे । ज्ञातः । जाणिओ । विज्ञान-मयः । विज्जाणमओ
„ l. 11-13 धट्टज्जुणो । धट्ठज्जुण्णो । अत्र 'कर्णिकारे णो वा' इत्यधिकृत्य 'रितो द्वित्वल्' इति च
„ l. 19 तओ for तवो ।
P. 38 l. 3 हकारस्य for हस्य
„ l. 4 उत्साहः । उच्छाहो ।
„ l. 6 थ इत्यनुवर्तते । स्तस्य थः स्यात् ।
„ l. 8 इत्यतः 'लः' is omitted.
„ l. 11 पर्यङ्कः is dropped.
„ l. 12 Before सौकुमार्ययुक्तः the Ms. has प्रसङ्गात् सौकुमार्यपर्याणयोरपि रूपनिर्णयः क्रियते ।
„ l. 17 डा इति वा स्यात् । इति डादेशे कअपडाणो ।
„ l. 17-18 इत्यतः 'पः' is omitted.
„ l. 20 पो भवति ।
P. 39 l. 1 क्वचिद्वोपि for क्वचित्थोपि ।
„ l. 1 रुव्विणीरमणो for रुत्थिणीरमणो
„ l. 1-2 The Ms. omits क्वचिन्मोपि । रुम्मिणीरमणो ।
„ l. 4 फो भवति । निष्पावः ।

P. 39 l. 5 स्पर्शः । फंसो । वक्रादित्वाद्बिन्दुः । इत्यादि ॥
,, l. 7 भवति ।
भीष्मः is dropped.
,, l. 8 इत्यतः 'तुः' is omitetd.
,, l. 13 मो भवति ।
,, l. 16 च is dropped.
,, l. 17 ताम्राम्रयोर्म्भः ।
,, l. 18 अनयोर्युक्तस्य मकारपरो भकारो भवति । तम्भमओ । अत्र
P. 40 l. 1 विकल्पेन इकारः ।
,, l. 2 अम्भो
,, l. 4 अत्यूर्ध्वः ।
,, l. 5 रवलेति वरेफलोपशेषद्वित्वे
,, l. 7 'भः' इत्यनुवर्तते । अत्र संयुक्तसंबन्धिनो वस्य भो वा स्यात् । विब्भलो ।
,, l. 8 पक्षे वलोपे विहलो । शेषस्यापि हकारस्य द्वित्वं न भवति 'अह्' इति निषेधात् ।
,, l. 15 डिद्दे for डेरो
,, l. 18 थे इत्यनुवर्तते before धैर्य &c.
,, l. 18–19 इत्यतः 'ऐचः' is omitted.
P. 41 l. 4 'रः' इत्यनुवर्तते । एषु स्तो रो भवति ।
,, l. 5 पआसिअसोण्डीरो । प्रकासितशौण्डीर्यः । अत्र शेषादेशस्य वा रेफस्य न द्वित्वम् । 'अहः' इति प्रतिषेधात् ।
,, l. 8 स्तोर्हो भवति । बाहो । नेत्रजलम् ।
,, l. 11 'हः' इत्यनुवर्तते । अत्र स्तो हो भवति । काहावओ । कहावणो । कहावओ ।
,, l. 15 'हः' इत्यनुवर्तते । एषु स्तोर्हत्वं
,, l. 16 इत्यतः 'ईतः' is omitted.
,, l. 18 ईतः उत् स्यात् । इतीकारस्थाने ऊकारे
,, l. 19 The Ms. has डुक्खो after दुहो ।
P. 42 l. 1 पुंलिङ्गता
,, l. 7 इत्यतः 'दिः' is omitted.
,, l. 6 इत्यतः 'वा' is dropped.
, l. 7 स्वार्थे इति च ।

P. 42 l. 10 After द्वित्वम् the Ms. has अह इति प्रतिषेधात् ।
" l. 12 भवति for स्यात्
" l. 13 कह्लारः । कल्हारः । ह्लादी मुखे चेत्युत्पन्नः कह्लारशब्दः सांस्कृतिकः ।
" l. 15 म्ह इत्यादेशः
" l. 18 र्म्भ इत्यादेशो वा स्यात् ।
" " अपि is dropped.
" l. 22 रिः for रिकारः
P. 43 l. 1 °पाठसमीपे
" l. 3 प्राप्तह्रस्वस्य विकल्पार्थम् ।
" l. 6 भवति for स्यात्
" l. 11–12 अत्रापि ब्राह्मणशब्दवत् उत्खातादिपाठाद्विकल्पेन ह्रस्वे । अवरण्हो । अपराह्णः ।
" l. 15 ह्ण इत्यनुवर्तते । अत्र
" l. 16 इत्यनुवर्तते ।
" l. 18 अत्वपक्षे सण्हो is omitted.
P. 44 l. 10 सूत्रस्य चापवादः
" l. 12 लुगित्यनुवर्तते । अत्र श्वस्य
" l. 14 लुग्वा स्यात्
" l. 18 इत्यतः 'व्यत्ययः' is dropped.
" l. 20 दकारहकारयोर्व्यत्ययः
P. 45 l. 2 'धात्रीद्रेरस्तु' इत्यतः 'तु' इत्यनुवर्तते । अत्र हकारस्य
" l. 3 शेषद्वित्वम् ।
हस्वश्च ।
" l. 5 लुगनुवर्तते । ज्ञसंबन्धिनो ञस्य लुग्वा स्यात् अविज्ञाने विज्ञानशब्दे न भवति ।
" l. 7 इत्यतः 'उल्' is dropped.
" l. 8 इत्यतः 'अस्य' is dropped.
" l. 10 अवर्णस्य for अस्य
" l. 13 इत्याद्यपि भवति for दइच्चण्णू
" l. 14 इत्याद्यपि for इत्यादि
" l. 15 संबन्धिनोवर्णस्य

P. 45 l. 16 मणण्णो । अण्णा ।
„ l. 17 The Ms. drops प्रज्ञा and संज्ञा and विज्ञानम् ।
„ l. 19 प्रतिषेधस्तु अविषय एव ।
„ l. 22 लुगनुवर्तते । रात्रिशब्दे राइअरो । रत्तिअरो ।
P. 46 l. 2 इत्यतः 'द्वित्वल्' is dropped.
„ l. 5 अचः परस्यानादौ वर्तमानस्य
„ l. 6 भवति for स्यात्
„ l. 9 The Ms. omits 'अखोः' इति किम् । णाणं ।
„ l. 11 परयोरनयोर्द्वित्वं न भवति ।
„ l.12–13 दीर्घविधानाद्दीर्घस्य लाक्षणिकाल्लाक्षणिकत्वमित्याद्यूह्यम् ।
„ l. 16 शेषस्य णस्य द्वित्वं
„ l. 19 'द्वित्वल्' इत्यनुवर्तते । से समासे
„ l.19-20 नदीग्रामः । णईगामो । णइग्गामो ।
„ l. 22 बहुलं भवतः इति दीर्घस्य ह्रस्वः ।
P. 47 l. 2 कुसुमपअरो । इत्याद्यूह्यम् ।
„ l. 4 समासेषु
„ l. 6 सप्पळावो । सप्रलापः । बद्धफलः । बद्धफळो । बद्धप्फलो । मलयस्सिहरखण्डो । मलयसिहक्खण्डो । मलयशिखरखण्डः ।
„ l. 11 वक्रादेश्चाकृतिगणत्वात् ।
„ l. 12 सपरिहासम् is omitted.
„ l.13-14 कस्मान्न भयति
„ l. 14 तत्र सूत्रे समासेषु वाक्यविभक्तिविवक्षया भिन्न°
„ l. 19 वाउल्लो । वाउळो । नेडो । नेड्डो ।
„ l. 23 न भवति । बहुलाधिकारादिति ब्रूमः, अत्रैव
P. 48 l. 3 तत्संनियोगे लस्य
„ l. 5 मृदुत्व for मातृक
„ l. 6 The Ms. has ऋजु after स्थाणु
„ l. 8 The Ms. has च before व्यञ्जनस्य
„ l.10-11 विच्चिकिल for विचकिल
„ l. 12 पूर्वमुपरि वर्गयुजः
„ l. 13 द्वित्वम् । प्रसङ्गे सत्युपरि
„ l. 15 दिग्घो for विग्घो
„ „ णिहुलो is dropped.

P. 48 l. 16 बोद्धव्यम् ।
„ l. 18 प्रागत् अकारो भवति
P. 49 l. 7 अत्वं प्रागन्त्यहल इत्यनुवर्तते ।
„ l. 8–9 पक्षे । 'मनयाम्' इति नलोपे is omitted.
„ l. 11 तप्तवज्रशब्दयोश्च
„ l. 11 र्श । आदर्शः ।
„ l.13-14 दर्शः । दरिसो । दासो । इत्यादि । वर्षजः । वरिसओ । वासओ । वर्षम् । वरिसो । वासो । अत्र
„ l. 15 वइरहरो
„ l. 16 नात्र जलोपः is dropped.
„ l. 18 इत्यचान्त्यहलः
„ l. 19 अत्र for तत्र
„ l. 22 ह्र for ह्रं
„ l. 24 भवति for स्यात्
P. 50 l. 6 लादक्लबेषु ।
„ l. 7 इत्वमनुवर्तते । संयुक्तस्य. After भवति । the Ms. has अक्लबेषु । क्लबप्रकारेषु न भवति ।
„ l. 6 ह्लुष्टपापः । पिलुट्ठपापो
„ l.10-11 शुक्लक्लेदअम्लक्लिन्न° ... ... ।
„ अक्लबेषु इति किम् । क्लबः । कओ ।
„ l. 14 इत्वमनुवर्तते । स्वप्ने
„ l. 17 वा स्यात् । इति वस्य मत्वे 'स्वप्नादाविल्'
„ l. 20 नादित्यनुवर्तते । अत्र नात्
P. 51 l. 1 अदितौ नादिति चानुवर्तते । वर्णवाचककृष्णशब्दे नात् प्रागत्वमित्वं च वा भवतः । कसणो । कसिणो ।
„ l. 3 इत्यतः 'उ' is dropped.
„ l. 3 इत्यधिकृत्य उत्वमनुवर्तते ।
„ l. 5 भवति for स्यात्
„ l. 6 स्रुघ्नं नगरम् is omitted.
„ l. 8 उत्वमनुवर्तते । 'क्ष्मारत्न—' इत्यतः 'अन्त्यहलः' इत्यनुवर्तते । एषु स्तो°
„ l. 10 इत्यतः 'ओत्' is dropped.

P. 51 l. 12 भवति for स्यात्.

„ „ The Ms. has मि before मकारे and मुरुक्खो before मूर्खः. It has इत्योत्वे after सति.

„ l. 13 मुरुहो is omitted After पश्चादुत्वं it has द्वारं । दुवारं ।

„ l. 15 ज्यारवः । जीआरवो

„ l. 16 इत्यतः 'व्यत्ययः' is omitted.

P. 52 l. 5 ह्ये ह्यशब्दे

„ l. 6 After इत्यादि । the Ms has लघुशब्दे घस्य हत्वे ।

„ l. 8 लघुकशब्दे घस्य हत्वे is omitted.

„ „ अत्र लहयोः for लकारहकारयोः

„ l. 16 भवति for स्यात्

„ l. 19 तलोपाभावे for लोपाभावे

„ l. 20 एवं तद्गुणएतद्गुणादयः

P. 53 l. 2 The Ms. has इत्यप्यस्ति after णीसहो ।

„ l. 3 दुस्सहो is omitted.

„ „ दुहिओ । अत्र 'दोदो° ...

„ l. 4 इत्यतः 'ऊत्' is omitted.

„ l. 7 दूहिओ । दुहिओ । इत्यप्यस्ति ।

„ l. 9 चान्निर्दुरोश्चाचि परे

„ l. 9 भवति for स्यात्

„ l. 10 अन्तरप्पा । इत्यप्यस्ति ।

„ „ निरन्तरः is omitted.

„ „ निरवशेषः is omitted.

„ „ The Ms. has णो । before णिरन्तरो ।

„ l. 11 निरवगाहः and दुरुत्तरः are omitted.

„ l. 15 भवति for स्यात्

„ l. 19 उपर्यादिगणश्चेति ।

„ l. 20 अत्र वक्रादिः ।

„ l. 21 The Ms. has श्मश्रु after अश्रु and has पार्श्वे for स्पर्श.

P. 54 l. 2-3 इति ह्रस्य पः । गुंछो ; पुंछो । बुंधो । कंकोडओ

P. 54 l. 6 मार्जारः is omitted.
,, l. 8 स्यात् इति ह्युः ।
,, l. 9 इत्यादिना श्चस्य च्छः ।
,, l. 13 तथा च वक्को ।
,, l. 14 °वेंगोन्त्यादेशो
,, l. 18 इत्यतः 'तु' is dropped.
,, l. 19 मंसविआरो । मांसलः । मासलो । मंसलो ।
,, l. 20 इत्यतः 'ह:' is dropped.
P. 55 l. 1–2 ह्रस्वः स्यात् । इति ह्रस्वे । मंसविआरो । मंसलो । इत्याद्यपि भवति ।
,, l. 2 कांस्य । पांसु ।
,, l. 3 तदानीम् is dropped.
,, l. 7 संस्कारः सक्कओ ।
,, l. 10 भवति for स्यात् ।
,, l. 11-12 बिन्दोः श्लोपलिति पूर्वह्रस्वस्य दीर्घे ।
,, l. 12 नाम्नि सिंघआदत्तो । इति क्वचित् ।
,, ,, इति च for इत्यपि नाम्नि
,, l. 13 इत्युक्तत्वात् for इत्युक्त्वा
,, l. 16 इत्यतः 'नरि' is dropped.
,, l. 19 णअणं । इत्यादि ।
P. 56 l. 3 मंडलग्गं । इत्यादि ।
,, l. 6 'वा' इत्यनुवर्तते । इमान्ता
,, l. 8 इत्यतः 'इत्' is dropped.
,, l. 9 इत्यतः 'ऋतः' is dropped.
,, l. 14 कुक्षि । चौर्य । विधि । पृष्ठ ।
,, l. 16 इमा for इमनिच्
,, l. 17 स्त्रीत्वमेवेत्येके ।
,, l. 20 भवतः for स्तः
,, l. 20 The Ms. omits निर्माल्यम् । ओमल्लं । णिम्मल्लं ।
P. 57 l. 7 इत्यतः 'दि' is omitted.
,, l. 8 इत्यतः 'अस्य' is omitted.

P. 57 l.12-13 After समृद्धि the Ms. has प्रसिद्ध । सदृक्ष । मनस्विनी । प्रसुप्त । प्रतिस्पर्धि । प्रतिसिद्धि । प्रतिपद् । प्रवासी । अभिजातिः । प्रकृत । प्रतिषिद्ध । परकीय । चतुरन्त । अस्पर्श । प्रवचन । प्ररोह । प्रस्तुत । &c.

„ l. 17 अस्येत्यनुवर्तते । स्वप्नादिष्वादेरवर्णस्येत्वं लित् स्यात् । स्वप्नः। सिविणो । कृपणः । किविणो । मृदङ्गः । मिइंगो ।

„ l. 18 उभयत्र कृत इत्वम् । for इः

„ „ मिइंगो is dropped and so also अत्रापि कृपादित्वादत इल् ।

„ l. 19 इत्यतः 'ङः' is dropped.

P. 58 l. 1 भवति for स्यात्

„ „ इति तस्य ङः । उत्तम इत्यादि ।

„ l. 1–2 स्वप्नः । सिमिणो is dropped.

„ l. 3 इंगालो is omitted.

„ l. 7 पिक्को । पक्को ।

„ l. 8 अत्र for इत्यत्र

„ l. 11 हीरो । हरो ।

„ l. 13 लिद् is dropped.

„ l. 14 यवकारयो°

„ l.16-17 अत्र कलोपः ।

„ l. 18 णा वा चण्डखण्डिते ।

„ l. 20 चुडो for चूडो

P. 59 l. 5 अन्तेउरवरो

„ l. 9 पारावओ is dropped.

„ l. 12 इत्यतः 'ओत्' is dropped.

„ l. 18 तु भवति for वा स्यात्

P. 60 l. 5–6 कुप्पासो । कूर्पासः । उभयत्रापि 'संयोगे' इति ह्रस्वः । नात्र

„ l. 12 भवति for स्यात्

„ l. 14 °चार्यशब्दे

„ l. 16 Before this Sûtra, the Ms. has श्यामके मः ॥

„ „ ह इत्यनुवर्तते । अत्र मकारसंबन्धिन आकारस्य ह्रस्वो भवति । समओ ।

„ l. 17 आदेः is omitted.

P. 60 l. 18-19-20 कुमारो । कुमरो । चामरो । चमरो । कलादः । कलओ । कलाओ । हालिकः । हालिओ । हलिओ ।

„ l. 21 पूर्वाह्ना for तालपुट ।

P. 61 l. 1 संस्थापित । स्थापित ।

„ l. 2 °संस्थापितशब्देषु

„ „ इत्यतः 'ष्ठः' is omitted.

„ l. 3 स्थाधातोः निरप्प°

„ l. 16 इतीत्वे for इति

P. 62 l. 4 °रितो for °रिकारस्य

„ l. 6 इत्यतः 'ईत' is omitted.

„ l. 8 लित् is omitted.

„ l. 12 शिथिलः is dropped.

„ l. 15 After भविष्यतः the Ms. has निर्मेणिम्मवणिम्माणौ इत्युत्तरत्र निपातप्रकरणे निरूपयिष्यते तौ च निर्मितनिर्माणेत्याकारकसंस्कृतरूपतुल्ययोगक्षेमावित्यर्थः ।

„ l. 17 'तु' 'इतः' इति च is omitted.

„ l. 18 अत्र जत्वहत्व°

„ l. 23 क्वचिन्न भवति । द्विजः । दिओ । द्विरदः । दिरओ । द्विधागतः । दिहागओ । क्वचिदोत्वमपि । द्विवचनम् । दोवअणं । निमन्त्रः । णुमंतो । क्वचिन्न भवति ।

P. 63 l. 5 द्विधागतः is omitted.

„ l. 6 इत्यतः 'ईतः' is omitted.

„ l. 8 आणितो for आणिओ

„ l. 9 जोईसरेणामुणा ।

„ l. 12 'पो वः' is omitted.

„ l. 14 तलोपश्च for तयलोपश्च

„ l. 22 ईषत् after जीवति

P. 64 l. 4 इत्यतः 'ऊल्' is dropped.

„ l. 6 ऊत्वं वा स्यात्

„ l. 6-7 विहीणो । विहीनः । हूणो । हीणो । हीनः । ... ... प्रहीणो । प्रहीनः ।

„ l. 8 °पीयूषेद्दशे

P. 64	l. 9	एवं एरिसो । पिअपेऊसो ।
,,	l. 11	आमेलो । आमीलो । अत्र
,,	l. 13	अकारस्यादेशाः for अथोकारस्यादेशाः ।
,,	l. 15	°रुतः for °रादेः
,,	l. 18	'अत्' इति च 'तु' इति च ।
,,	l. 19	मुउलो । मउलो ।
,,	l. 21	इत्यादि is omitted.
P. 65	l. 1	विद्दाओ for वित्थाओ
,,	l. 2	°त्सन्नऊ शसि'
,,	,,	इत्यतः 'ऊत्' is omitted.
,,	,,	इत्यतः 'तु' is omitted.
,,	l. 4	सुभगमुसलयोः ।
,,	l. 6–7	इत्यतः 'ओत्' is omitted.
,,	l. 10	पोग्गळो
,,	l. 11	सूक्ष्मेवोतः
,,	l. 13	'उतः सूक्ष्म' इत्येव ब्रूयान्न तु
,,	l. 17	उल्कण्डूयति°
,,	l. 18	धातो is dropped.
,,	l. 19	कण्डूयनकः
,,	l. 21	The Ms. has 'ओत् स्थूणात् स्थूणे' 'वा' इत्यनुवर्तते । 'ऊतः' इति च । अनयोरूत ओत्वं वा स्यात् । तोणो । तूणो कूर्परमूल्यं कुष्माण्डताम्बूलगुडूचीतूणीरे ।' 'उतः' इत्यनुवर्तते । 'ओत्' इति च । एषूत ओत्वं भवति । कोप्परो । कूर्परः । बहुमोळो । बहुमूल्यः । तोणीरो तूणीरः ।
P. 66	l. 5	The Ms. drops अथ
,,	,,	ऋत आदेशाः
,,	,,	'ऋतोत्' इत्यधिकृत्य
,,	l. 7	कृपादिषु
,,	,,	किवो
,,	l. 8	अत्र 'पो वः' इति वत्वम्
,,	,,	आकृतिगणोयम् in place of नृपः—इत्यादि

P. 66 l. 10 कृपण । कृश । कृशानु
„ l. 13 दृष्ट । मृष्ट ।
„ l. 14 The Ms. has हृत before तृप्त
P. 67 l. 1 The Ms. drops मअंको
„ l. 3 उ: in place of वु:
„ l. 8 वुन्दारओ । बंदारओ । वृन्दारकः । णिवुत्तो । णिवत्तो । निवृत्तः ।
„ l. 11 पृथग्योगानित्यम् after भवति
„ „ उसहो । ऋषभः ।
„ „ रीत्यादेशश्च । रिसहो ।
„ l.12-13 प्राभृत । प्रभृत । प्रभृति । भृति । निभृत । संभृत । परभृत । निवृत । संवृत ।
„ l. 13 प्रवृत्ति । प्रवृत्त
„ l. 16 इत्यतः 'इत्' is omitted.
„ l.18-19 The Ms. has मृदङ्गः after मुअंगो, नप्तृकः after णत्तुओ and वृष्टः after वुट्ठो
P. 68 l. 1 दृप्तेर्ऋतः
„ l. 8 ऋषभः is dropped.
„ l. 11 अथ is dropped.
„ l. 13 सन्ध्यक्षराणां after एच्वेचः
„ l. 15 इत् for इल् and भवति for च
„ „ भवति for स्यात्
„ l. 16 सिन्धओ ।
„ l. 18 तत्संनियोगे
P. 69 l. 1 कौक्षेयकग उत्
„ l. 2 कौक्षेयकादौ
„ l. 5 तु is omitted.
„ l. 10 वा is dropped.
„ l. 13 इत्यत ऊत्वम् is omitted.
„ l. 14 इत्यनेन शसि शकार°
„ l. 16 सोसासो । एच ऊत्वे सूसासो इति भवति ।
„ „ इत्यतः 'ऐचः' is dropped.
„ l. 18 इत्यादेशो वा भवति
„ l. 20 वैरादिः

P. 70	l. 1	'अइ' इति च is dropped.
„	l. 2	इत्यादेशो भवति
„	l. 10	पौरादिष्वादेरेच°
„	l. 12	गौरव for कौरव
„	„	स्थविरायस्कारशब्दयो
P. 71	l. 1	इत्यतः 'तु' is dropped.
„	l. 13	फल for सफल
„	l. 15	पोफळप्पिओ
„	„	जलजन्तुः is dropped.
„	l. 18	ओत् for ओल्
„	l. 19	मऊरो । मोरो ।
„	l. 22	सुउमारो
P. 72	l. 1	The Ms. has कुऊहळपरो after कुतूहलपरः
„	l. 1–2	इत्यतः 'तु' 'उतः' is dropped.
„	l. 5	कोउहळपरो for कोहल्लपरो
„	l. 5	The Ms. drops कोउहल्लपरो
„	„	अत्रैव दैवादित्वाद्
„	l. 8	वा स्यात् for स्याद्वा
„	l. 11	यद् is dropped.
„	l. 13	अथ is omitted.
„	l. 16	°रभेदन्यायेन
„	l. 17	खप्परओ for खिलओ
„	„	कप्रत्ययः for कः
„	l. 18	लकचम्
„	l. 19	इत्येते आदेशा भवन्ति
„	l. 13	णमिमो तं हरकिराअं चिलाओ इत्यत्र
P. 73	l. 2	छग्गो
„	l. 3	श्रावकर
„	l. 6	'वैकादौ गः' इत्यतः 'गः' इत्यनुवर्तते ।
„	„	'कोः' इति च is dropped.
„	l. 6–7	गो भवति
„	l. 9	भोगिनी for भागिनी

P.73 l. 10 पुन्नागः is dropped.
„ l. 12 शीकरः is dropped.
„ l. 13 पक्षे सीअरो ।
„ l. 14 ऊत्वे दुर्भगसुभगे वः ।
„ l. 15 दूहवो । सूहवो
„ l. 17 सुहओ is omitted
„ l. 19 °ऊ शसि'
„ l.20-22 इति रेफलोपे विकल्पेन । सुहओ ।
P.74 l. 4 भृङ्ग्याचार्यः ।
„ l. 5 अथ is dropped.
„ l. 9 पक्षे पिसाओ
„ l. 11 जडिलो is omitted.
„ l. 12 अथ is dropped.
„ l. 15 नड is omitted.
„ l. 16 वाटी is omitted.
„ l.17-18 The Sûtra स्फटिके and the Vṛitti on it are omitted.
P.75 l. 7 कंठो । for कंगे
„ l. 10 डस्य is omitted.
„ l. 12 डोः for डस्य
„ „ उड्वादिगणं
„ l. 15 तोंडं
„ l. 16 णिविडो and गौड are omitted.
„ l. 20 खट्टंगं
„ l. 22 अटइ । अटति
„ l. 23 The heading अथ तवर्गादेशाः is dropped.
P.76 l. 1 इत्यतः 'डः' is omitted.
„ l. 2 डत्वं
„ l. 4 इत्यनुवर्तते । ड इति च । प्रत्यादिषु
„ l. 7–8 प्रतीता । प्रतिश्रुत । प्रतिमा । प्रभृति । मृत । भिन्दिवाल
„ l. 16 दरशब्दो भवार्थ एवात्र ग्राह्यः ।
„ l. 17 डोहओ is omitted.

P. 77	l.	1	अनड्वान् is omitted.
,,	l.	1	वा वृषभः ।
,,	l.	3	मातुलिङ्गेषु
,,	l.	4	कउ for कहो
,,	l.	9	पलितनितम्बकदम्बेषु ळः ।
,,	l.	11	कदम्बः is omitted.
,,	l.	16	पलीवी for पसीवो
,,	l.	20	गद्गदः । गग्गरो ।
,,	l.	22	इत्यतः 'वः' is omitted.
P. 78	l.	2	स्वार्थिके ले लकारे
,,	l.	2–3	पीअलो । पीतः ।
,,	l.	4	'लो वा विद्युत्प्रपीतान्धात्' ।
,,	l.	9	णर् दिना रुदिते ।
,,	l.	10	अत्र तवर्गस्य दिना
,,	l.	11	इत्यतः 'णो वा' is omitted.
,,	l.	13	गब्भिओ is omitted.
,,	l.	16	माणवो । मानवः । ईसाणो ईशानः ।
,,	l.	18	शब्दानामादेर्नकारस्य
,,	l.	21	ह्रः for हः
P. 79	l.	1	'नः' for 'णः' 'नः' इति च is dropped.
,,	l.	1	ह्रकारो वा स्यात् ।
,,	l.	2	ण्हाविओ । णाविओ ।
,,		,,	नाविओ is omitted.
,,		,,	स्यात् for भवतः
,,	l.	3	अथ is dropped.
,,	l.	5	वकारः for वः
,,	l.	9	°र्यत्र सति श्रुति°
,,	l.	10	°परिखापनसपरुष°
P. 80	l.	1	पक्षे is dropped.
,,	l.	2	एत्वं भवति
,,	l.	4	फस्य भहौ
,,	l.	7	पुष्पम् । पुप्पम् । for गुल्मः । गुम्भो ।
,,	l.	8	गुंफति is omitted.

P. 80	l. 8	कसणफणी । कृष्णफणी ।
,,	l. 13	बस्य
,,	l. 14	कबँधो । कयँधो ।
,,	,,	इत्यतः 'मः' is dropped.
,,	l. 16	तु ढो
,,	l. 17	ढो and विसढो
,,	l. 19	कृद्विहितयप्रत्यये
P. 81	l. 1	इत्यादि after करणीओ ।
,,	l. 12	युष्मदीयः । तुम्हकेरो ।
,,	l. 17	संजोओ । संयोगः । संजमो । संयमः ।
,,	l. 22	पढलो । पढरो for वढलो । वढरो ।
P. 82	l. 2	एव for इव
,,	l. 9	किरिभेरेडः ।
,,	l. 10	'रः' इत्यनुवर्तते । किरिशब्दे
,,	,,	भेरः । भेडो for बेडो । बेरः ।

Appendix of Proper Names occurring in the text, Alphabetically arranged.

Addenda and Corrigenda.

PAGE.	LINE.	INCORRECT.	CORRECT.
4	3	Consider रूपकपरिभाषो as printed in heavy type.	
7	14	अइ	अयि
,,	21	शरदामत्	शरदामल्
10	12	Read संज्ञा प्रत्याहारमयी वा ।	
11	13	Prâkṛitarûpâvatâra reads	द्विर्दीर्घ:
,,	16	१ । १ । ७ ॥	१ । १ । ८ ॥
,,	19	१ । १ । ८ ॥	१ । १ । ७ ॥
14	4	वासेसि	वासेसी
,,	9	इत्यत्र	इत्यत
16	16	'प्रायो लुक्'	'प्रायो लुक्—'
18	5–6	Read पद्मावली, पद्मावल्यरुण:	and प्रभावलीशब्दे
22	6	दे रामा	दे रामो
23–25	16	Correct—भिस्भ्यस्सुपि	
27	5, 10	,, ङेस्त्थस्सिंम्मि	
28	14	द्वित्वल	द्वित्वल्
30	2	द्वितीयाचेत्वं	द्वितीयाच इत्वं
32	5	Srtike off स्के	
33	16	इल्कूपगे:	इल्कूपगे
34	3	१ । २ । ६१ ॥	१ । २ । ६२ ॥
37	4	Read—जाण त	
43	8	ह्न:	ण्ह:
,,	11, 12	Correct—पूर्वाह्ण: and अपराह्ण:	
,,	15	औत्	ओत्
,,	20	लटौ	लधौ
44	5	वलोपद्वित्वे	वलोपद्वित्वे ।
,,	7	Read संयुक्तसंबन्धिनां	
,,	22–23	Correct—बोद्रह्रादय and बोद्रह्रो, बोद्रह	
45	14	एषां	येषां
,,	15	Correct—दृश्यते तेभिज्ञादय: ।	
,,	19	ओ विषय	अविषय
,,	22	रतिअरो	रत्तिअरो
47	11	पफुल्लम् । प्रप्फुल्लं ।	प्रफुल्लम् । पप्फुल्लं ।
,,	19	वाऊल्लो	वाउल्लो
53	7	दूहिओ seems to be correct.	

53	12	उपरि	उवरि
,,	13	Read इलि ङ्मणनाम् which is the reading of the Prâkṛitarûpâvatâra	
,,	21	Correct—स्पर्शास्थ्यश्रुश्यस्र°.	Trivikrama has स्पर्शास्थ्यश्रु-श्मश्रुश्यस्र°
54	5	ङः	डः
,,	6	मांजारो	मंजारो
,,	15	वअस्यः	वयस्यः
55	7	सकओ	सक्कओ
,,	12	इत्यव्ययेन	इत्यवयवेन
,,	22	Read—कुलवचनमाहात्म्यदुःख°	
57	23	Read—अस्येत्यनुवर्तते	
58	20	चूडो	चुडो
62	15	निर्मातृ	निर्मात
,,	23	णिपडइ	णिवडइ
63	3	ओझरो	ओज्झरो
	16–15	Correct—गभीरादि	
64	5	१ । २ । ४६ ॥	१ । २ । ५६ ॥
,,	15	Strike off कप्रत्ययान्तयोः	
65	1	वित्थाओ	विद्दाओ
,,	17	उत्कण्डूयति°	उल्कण्डूयति°
,,	19	हनुमान्	हनूमान्
66	16	°दृष्ट°	°धृष्ट°
67	1–2	दिट्ठो । दट्ठो	धिट्ठो । धट्ठो
68	1	दृप्तेरितः	दृप्तेर्कृतः
70	6	चैत्यविशेषे न भवति	चैत्यविश्लेषे न भवति । चेइअं
,,	15	Read—एत् साज्झला त्रयोदशगेचः ।	
71	16	°चतुर्द्वार°	°चतुर्वार°
,,	20–21	Correct—चोव्वारो । चउव्वारो । and मऊहो ।	
72	14–15	Correct—°कीले । कर्पूरकीलयो°	
,,	17	खिलओ	खीलओ
73	3	असुकर	असुक
,,	4	आकर	आकार
,,	11	मद्दौ	भद्दौ
,,	18	Correct—दुरो रलुकि तु	
74	17	वाटी	पाटि
75	5	'डः'	'ढः'
,,	7	कंरो	कंठो
,,	12	Correct—लल डोनुड्डगे	

75	13	उत्वादिगणं	उड्वादिगणं
„	16	डमरुगः	डमरुकः
76	2	उत्वं	इत्वं
„	8	भृत	मृत
„	17	डोहओ	डोहलो
77	4	काहरो । कहो ।	काहलो । कउहो
„	16	पसीवो	पलीवो
80	7	गुल्मः	गुल्फः
		After line 17, make the heading—यकारादिवर्णादेशाः।	
„	18	°कृत्येषु	°कृथेषु
81	19	Correct—तुम्हकेरो । ...	... जुम्हअम्ह°
82	6	शिधिर	शिथिर
86	3	Correct—'प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानम्' इत्यत्र	
„	19	कवऊ	कअउ
87	16–17	Correct—दाणजलद्दिताइं or दाणजलोल्लिआइं	
88	1,2,6,7	Correct—कवि° and कवी° into कइ° and कई°	
„	3	Correct—'ङसिङसोर्हिः' इति नास्ति	
„	13	झणी	झुणी
89	9	ह्मादेशः	म्हादेशः
90	5	विहप्फई	विहप्पई
92	3	Correct—तीहिं । तीहिँ । तीहि ।	
„	11	लिग्भवति	लिङ्भवति
93	2	Correct—मांसादित्वाद्	
94	1	Correct—आदिमे रित्वाद्	
„	4	त न्ध	न्त न्ध
„	11	Correct—सौ परे	
„	17	Correct—विभक्तिमाश्रित्यारादेश°	
„	18	„ भर्तारविहिअमिति	
95	7	'असौ'	'आसौ'
„	8	अत्वं	आत्वं
„	12	Correct—पिऊ । पिउणो ।	
„	20	नाम्नोत्वम्	नात्रोत्वम्
96	4	Correct—'ड ऋदन्तात्' इति डत्वम् ।	
„	14	Correct—गव्यउदाइत्	
„	16	„ —गअउ । गअओ । गअवो	
„	21	२।४।१८॥	२।४।१९॥
99	1	Correct—ङित् इमास्तण	
„	12	°न्यार्यशब्दे	°न्यार्याशब्दे
„	14	श्वाश्वाम्	श्वश्वाम्

99	17	जिव्हा	जिब्भा
100	14	धात्रीदे	धात्रीद्रे
101	2-3	Correct—छाही and ह्त्वाभावे	
,,	3	छाऊ	छाई
,,	9	Read स्नुषायां	
,,	21	Correct—'ढोर्धर्द्धि—' and सड्ढा	
102	8	°दआ°	°धूआ°
,,	15	Correct—शशाशिशे and ङसौ for जसौ	
,,	17	बुद्धि—	ऋद्धि
,,	19	उढी, ड्त्वाभावे	उड्ढी, ढत्वाभावे
103	11	पहुडि	पहुडी
,,	20	शिप्पि	सिप्पि
104	2	विन्दोः	बिन्दोः
,,	6	सः'	से'
108	16	आरारो	आराओ
,,	26	Correct—शास्त्रान्तरोक्तेरपि	
110	3	वणानि	वणाणि
112	11	णोउरं	णूउरं
114	1	वेरुलि	वेरुलिअ
,,	8	टत्वम्	ठत्वम्
,,	13	बिंदशब्दस्य	बिंदुशब्दस्य
,,	16	खलवूनि	खलवूणि
,,	19	कत्तृनि	कत्तृणि
,,	21	उवऊं	उवउं
115	9	२।४।१७॥	२।४।१८॥
,,	13	२।४।१३॥	२।४।१४॥
116	15	Correct—'भिस्भ्यस्सुपि'	
,,	16	°र्दि' and 'दि'	°र्दिः' and 'दिः'
117	23	Correct—किंयत्तद्भ्यां सश्	
118	19	असु	अस्
,,	24	णो, एणं	णा, णेणं
119	9	इसोहिंतो	इमेहिंतो
120	15	णो शभावे	णोशभावे
,,	19	अनाज	अना ज
121	23	इल्, रणो	इत्, रण्णो
123	10-11	सिलेह्मो, ह्मादेशः	सिलेम्हो, म्हादेशः
124	15	जर्सि	जर्स्सि
125	20	एएणा	एएण
126	20	Correct—तिरिच्छ्यादेशे। तिरिच्छी।	

127	15	°छत्रुषु	°छतृषु
128	4	ङित्वरा	ञित्वरा
129	1	'ऋतोत्' । इति च	ऋतोरिः ।
129	6	Correct—दिक्प्रावृषि	
131	10–11	शोशू	शोशु
,,	20	Correct—'किंतद्भ्यां सश्'	
132	18	इमांसु	इमासुं
133	19	एइअ	एईअ
134	10	२।४।४२॥	२।४।४३॥
135	11	सु अनडुहं	सुअनडुहं
136	3	इजाणि	जाणि
139	13	तुम्ह is the reading of Trivikrama's Vṛitti.	
140	8	'ङिड्ढाभ्यां	ङिटाभ्यां
,,	17	तांसुं । तासु	तूसुं । तूसु
141	14	णो	णे
143	2	Correct—ङिसुपो°, 'ङेर्मि', मइ। ममाइ	
145	18	दुक्तरो	दुक्करो
146	11	मेच्छसि	पेच्छसि
147	4	Correct—भणामो, भणामः for फणामो, फणामः	
,,	18	फणिअं, केण विण	भणिअं, केणवि ण
148	10, 11	फणिअं, फणितं	भणिअं, भणिअं
,,	21	जाइण	जाणइ
149	11	Correct—किंस्वित् शूरः	
150	16	Correct—मोरउल्लेति	
153	1	२।४।४५॥	२।४।४६॥
,,	3	घेत्तुं, २।४।४३॥	घेत्तुं, २।४।४४॥
,,	8	२।४।४४॥	२।४।४५॥
,,	14	२।४।१८॥	२।४।।१९॥
154	17	Add सइ after सआ	
155	4	Correct—पदात्परस्येतिशब्दस्यादेरचो	
,,	19	एमे अ	एमेअ
156	7	परस्य	पस्य
157	7	जोह्लो	जोह्लालो
,,	14	इतिअं	इत्तिअं
158	2, 3	Correct—पन्थो, पान्थः	
,,	11	वात्म भस्मनि	वात्मभस्मनि
,,	12	हित्थ ह्य°	हित्थह्य°
,,	14, 16	Correct—जत्थ, कत्थ, अण्णत्थ	
,,	23	पाणिणीअ	पाणिणीअं
159	1	°डक्को	°डक्को

159	8	चौष्मार्कं	यौष्मार्कं
,,	9	Correct—वर्वते:	
,,	11	Correct—मडुरव्व and पाटलिपुत्रे	
160	11	Correct—भवे डिल्लोल्लडौ	
,,	13	अथो	अधो
161	14	°धर्म्य°	°धर्म°
162	7	Correct—ङेस्थाने	
,,	19	१।३।४०॥	२।३।४०॥
163	2	Correct—विद्युद्द्योते	
,,	12	वर इत्त	वरइत्त
,,	21	°पालौ— °हल्लो	(in Trivikrama's Vṛitti).
164	15	Correct—मूर्खे पल्लहिअओ	
165	2	°कुडुक्को:	°कुडुक्का:
,,	11	Trivikrama has गज्जिलिओ	
166	6	Trivikrama has पिप्पिडिअ	
,,	13	,, ,, अण्णइओ	
,,	15	Correct—अदृष्टार्थे°	
,,	16	Trivikrama has जंपेक्खिरमग्गिरओ	
167	6	डुम्मइणी	दुम्मइणी
,,	17	वार्तंश°	आर्तंश°
169	4	तोमरिकः	तोमरिओ
,,	13	ममक्को	मम्मक्को
170	1	Trivikrama has ओसाणं	
,,	9	यूक	यूका
,,	12	Correct—वृतौ वाडी and गहिल्लो ग्रहिले	
,,	16	Trivikrama has अणरहू	
,,	20	°घसृणयोः	°घुसृणयोः
171	2	Trivikrama has आसंघ	
,,	21, 22	,, ,, °भीमर° and °कुतुक°	
172	7	Correct—वंजरमंजरौ	
,,	12	,, —°करालेपु	
,,	22	°समुद्धण°	°समुद्दण°
173	2	Trivikrama has समुद्दणवणीअं	
,,	5	,, ,, समुद्दहरमम्बुगृहे	
,,	6	,, ,, तंबकुसुमं	
,	12	,, ,, उम्मुह°	
,,	22	,, ,, सूरद्धओ	
,,	25	,, ,, °वृषेष्व° for °पृष्ठेष्व°	
174	12	,, ,, °उज्जलौ	

174	14	,, ,, जहणूसुअं	
,,	20	कुडुंबि°	कुडुंबि°
,,	21	°स्थापकयोः	°स्थासकयोः
,,	22	Trivikrama has इद्ग्गिधूमो	
175	1, 2	,, ,, पिउच्छा	
,,	22	दोबुरो	दोंबुरो
176	11	Trivikrama has महाळय°	
179	9	,, ,, ऊसम्मिअं	
180	8	,, ,, पज्जत्तरं	
184	3	,, ,, उच्चल्लो	
185	18	२ । ४ । ६९ ॥	२ । ४ । ७० ॥
186	1, 7	२ । ४ । ३८ ॥ and २ । ४ । ३९ ॥	२ । ४ । ३९ ॥ and २ । ४ । ४० ॥
,,	17	हुति	हुन्ति
187	20	तुमौ	तु मौ
188	8	Correct—मोममु मस्महिङ्	
,,	17	Read हुअम for होअम and strike off one हुइम	
,,	18, 19	Correct—हुज्जमो, हुज्जामो, हुज्जेमो for होज्जमो, होज्जामो and होज्जेमो	
190	18	होहिद्धा	होहित्था
191	3, 4	सर्	संम्
,,	13	°तुंतव्य°	°तुम्तव्य°
195	16	अर्	अक
,,	18	Correct—धो दह श्रदः	
,,	21	पुरुषादयोपि	रुषादयोपि
196	1	तूपइ	तूसइ
,,	3	घूङ्	घूञ्
,,	17	आर उः	अर उः
,,	23	Correct—°वोल्लणिरिणाम°	
197	3	परिणिसइ	णिरिणासइ
199	16	२ । ४ । ५० ॥	२ । ४ । ५१ ॥
201	3	सं	सं
202	17	दृञ्	दृङ्
203	9	छोरित्	छो रित्
205	17	णिमाणइ	णिम्माणइ
209	19	णिक्कइ	लिहक्कइ
216	11	Correct—'द्यय्यर्यां जः' इति द्यस्य जः	
,,	13	Correct—निर्पूर्वस्य	

217	18	खउरहि	खउरइ
222	12	पडिक्खइ	पडिक्खइ
226	2	Correct—अणुहोईएइत्था	
,,	10	मह्वोरपि	मम्वोरपि
,,	16–17	Correct—अणुहोईअसि	
,,	24	अणुहुईएहिंति	अणुहोईएहिंति
226–7	24, 1	Correct—अणुहोईअहिंति (last form on l. 24)	
227	1, 2	Correct—°हिरे into इरे	
,,	5	Last form should be अणुहोईएहिह । Add after it अणुहोईइहिह.	
,,	13–14	read पूर्ववदीअइज्जा	
229	10	करीआई	करीअइ
,,	15	काइज्जहिमि	काइज्जेहिमि
230	12	Correct—मो रिद्दा	
232	3	आरभिज्जयि	आरभिज्जइ
,,	16	२।४।९०॥	२।४।८७॥
,,	24	२।४।९१॥	२।४।८९॥
233	14	क्वचिदेतन्नास्ति	क्वचिदेन्नास्ति
,,	18	न यण्	'न यण्'
234	21	जर्जार्षक्षे ।	जर्जार्पक्षे
,,	23	एवमवावयो°	एवमआवयो°
235	15	इद्धा should be इत्था; similarly °हिद्धा, °हित्था on this and on p. 237.	
,,	19	होअहामि, होएहामि	होअहिमि, होएहिमि
,,	24, 25	Strike off होअहामो । होएहामो । एवमावावेअवीनाम्.	
236	6	होअएदु	होअविदु
,,	18	होअन्ते	होअन्त
237	2,3,4	Change हो into हा in होवइ…होहवइरे	
,,	2	होहवइ, होहवेइ	हावावइ, हावावेइ
,,	3	होहविन्ति	हावाविन्ति
,,	4	होहवन्ते, होहवइरे	हावावन्ते, हावावइरे
,,	12	हावईआ	हावेईअ
,,	16	हावेहिज्जा	हावेहिज्ज
,,	17–27	हाव° and हावाव° should, I think, be हावि° and हावावि°	
,,	18	तेइरयोः	न्तेइरयोः
,,	21	हिवावहिह	हावाविहिह
,,	23	हावाविस्सं	हावाविहिस्सं

238	10–11	Correct—हावमु,	हावामु, हाविमु, हावेमु
,,	18	After एहइ add एहेइ	
,,	19	एहाविइ	एहवइ
,,	21	°दाविर्न	°दविर्न
,,	26	Correct—सेअविइ, भ्रञ्	
241	1	Correct—°त्थंघोव्वेल्लो°	
243	10	Trivikrama has ह्रादेरवअच्छो णिचश्च ।	
,,	19	In ह्रोइअइ, ह्रोइअए, इअ may be ईअ according to यक ईअइज्जौ	
,,	20	ह्रोआविअइ, ह्रोआइअए	ह्रोआवीअइ, ह्रोआवीअए
,,	21	Correct—ह्रोआवीएइ	
,,	22	,, —ह्रोआवीएज्ज, ह्रोआवीएज्जा	
,,	23	लत्पक्षे	लुक्पक्षे
,,	24-25-26	°आवि°	°आवी°
,,	26	Correct—अणुह्रोइएज्ज, अणुह्रोइएज्जा	
244	2	°आवि°	°आवी°
,,	3	Strike off अणुह्रोआविअसे । एवं यक इज्जादेशेपि ।	
244	4	and the next lines °आवि° should be °आवी°	
,,	5	अणुह्रोआविइ	अणुह्रोआवीअइ
,,	13	ह्रोअविअहि	ह्रोआवीअहि
,,	17	ह्रोआविज्जहिइ	ह्रोआविज्जिहिइ
,,	26	Correct—ह्रोआवीअमाण and ह्रोआवीअन्त	
245	3	and the next lines °आवि° before °अइ and °अए should be °आवी°	
,,	4	Strike off अणुह्रावाविइ	
,,	13	Correct—न्हिणाविज्जइ	
247	9	रामाद्	रामादु
,,	20	Correct—संयोगेध: क्वचित्	
,,	22	,, संयोगेधो	
248	1	महन्धो	महन्दो
,,	4	योंय्य:	यों य्य:
,,	11	Correct—कथा and प्रथा into कधा, पधा	
,,	14	अन्तः पुरे ।	अन्त:पुरे
,,	18	Correct—सावामत्र इनो	
249	13	कथं	कधं
,,	18	Correct—इदानीमो ल्दाणिं	
251	17	बोध	भोध

253	14	ङेसः	ङसः
,,	19	परस्य मो	परस्यामो
254	3	पिच्छिले	पिश्चिले
,,	13	प्रशस्ते	पशस्ते
,,	14	शस्य°	शस्प°
,,	15	गिंह्रो	गिंहे
,,	17	३ । ३ । ३७ ॥	३ । २ । ३७ ॥
,,	19	Correct—घञ्ञे । गञ्ञे । पञ्ञे । धणञ्ञए ।	
255 (not 355)	7	After भरथे । add भट्टारकः	
,,	11	पार्थवाहः	सार्थवाहः
256	3	येस्कन्दे	सेस्कन्दे
257	13	रामात्	रामातु
,,	23	डकारा°	दकारा°
258	19	Correct—यो ल्पो हृदये	
260	13	टाप्रत्यये	क्त्वाप्रत्यये
,,	23	ह्रस्व	ह्म्य
262	13	काढं	काठं
264	19	रावँा	रावँो
,,	20	ङसि, ङस्	जसि, जस्
265	3,4,6,7,8	ङसि, ङसो, ङस	जसि, जसो, जस
,,	17	३ । ५ । ५ ॥	३ । ४ । ५ ॥
,,	19	रामे	रामें
266	3	राम ॥	राम
,,	5	Correct—ङसेर्हेंहू	
,,	6	हु, रामहु	हू, रामहू
267	14	Read म्हस्य म्भ एव ।	
,,	20	ग्रासुः	ग्रासु
268	19	Correct—°न्यथासर्वां	
269	2	Correct—हो जस आमन्त्रणे	
,,	7	कइओ	कइं
,,	8	कईओ	कईं
,,	24	Correct—अपभ्रंशेच:	
270	2	Correct—विधानादुकार°	
,,	12-13	,, —हो जस आमन्त्रणे	
,,	17	Strike off जाआ and जाई	
273	5	३ । ३ । ५३ ॥	३ । ३ । ५२ ॥

274	8	Correct—'सुप्यदसोमुः'	
,,	16	Correct मकारान्तत्वात् स्त्रियामीत्वे	
275	17	Correct—इमएण	
276	3	Correct—जश्शसोः । इति	
277	23	Correct—अस्मदोम्हइमित्या°	
278	70	तिथ	तिम
,,	13	मा	म
279	1	जत्थु	जेत्थु
,,	23	नमस्कारा:	नमस्कारः
283	3	Correct—पाबु विणु, ध्रुवु जम्मु	
,,	8	,, —स्वार्थे डितौ	
,,	2	ह्रत्येतयोः	इत्येतयोः
284	2	Correct—भुवो 'हो—'	
,,	7	Correct—लटो झझ्झोर्हिं and होवहिं into हुवहिं	
,,	10	After सेसि च add होहि। इवहि।	
,,	13	Correct—हित्था, इत्था	
,,	11	,, —मसहिङो°	
285	3	,, —होसइत्था	
,,	21	वंञ:	वंञ्ञः
,,	22	वंञ, वञ	वंञ्ञ, वञ्ञ
286	2, 4	किसु	कीसु
293	12	औट	औट्ट
387	32, 33	स्म, बम्मणु	म्भ, बम्भणु
389	6	रुक्खुलु	रुक्खुल्लु
390	2	तिहु	किहु
391	3	तेंसि	तेसिं
2	2	आर उः	अर उः
3	22	उत्कण्डूय°	उल्कण्डूय°
5	17	Correct—किंतद्भ्यां सश्	
,,	14	(1st. Col.) किसु	कीसु
	,,	(2nd Col.) °परिणिस°	°णिरिणिस°
6	13	Correct—ङसेर्हेहू	
9	31	Correct—त्रतसि च	
10	8	Correct—धो दहश्रदः	
12	5	,, —भवे डिल्लो°	
13	Last	(1st Col.) Correct—मोममु मसहिंह	

13	14	(2nd Col.) °कृत्येषु	°कृद्येषु
,,	16	योल्पो	यो ल्पो
14	17	Correct—वर्वते:	
15	2	,, अजेर्वञ्ज:	
16, 19	18, 7	,, संज्ञा प्रत्या°	
20	14	(foot note) गौणादि	गोणादि
26		2nd foot-note l.4 Correct—मातुलिङ्ग	
27	9	°कृत्येषु	°कृद्येषु
136	15	Correct—रामहू—रामाहू	
138	3	,, जाई—जाइ	
141	20	,, लगित्वेव—(लात्वेव is I think correct)	
,,	25	जोनवि	जो नवि
,,	27	येनापि	यो नापि
142	13	Correct—तु मो ड्वम्	
,,	15	,, सभलउ	
,,	19	Correct—वणी वण्णी	
143	1	दिट्ठि	दिट्ठि
,,	2	पुत्ती	पुत्ति
,,	11	येनापि	यो नापि
,,	22	Correct—हिं भिस्सुपो:	
144	7	,, ङसेर्हेंहू	
,,	10	गृह्णन्ति	गृह्णाति
,,	29	गजानां कुम्भान्	गजकुम्भान्
145	21	अम्ब	अम्बिके ?
146	16	°प्रकाशनम्	°प्रकाश:
147	10	विगोपिता	विगोपिता:
,,	15-6	Correct—मणुविच्चि and मनोवर्त्मनि	
148	19	ङस्	ङसि
,,	23	Correct—त्वनुसाद्दा°	
,,	29	,, वङ्कुतणहो	
149	7	,, अग्निपं	
,,	14	,, अग्गिणदड्ढा	
150	2, 3	,, अग्रलं ?	
,,	12	दुहं	दुहुं
151	19	भग्ना	भग्नो
,,	27	स्फुटानि	स्फुटितानि

BOMBAY SANSKRIT AND PRAKRIT SERIES

Edited under the Superintendence of Professor S. K. Belvalkar, M. A., Ph. D., and Professor A. B. Dhurva, M. A., LL. B.

[For Copies Apply to Government Central Press, Bombay.]

No.	Title	RS.	AS.
No. I	Pañchatantra, Book IV and V, edited with Notes, by Dr. G. Bühler	0	4
No. II	Nâgojibhaṭṭa's Paribhâshendus'ekhara, Part I, Sanskrit Text and Various Readings, edited by Dr. F. Kielhorn (*out of Stock*)	...	
No. III	Pañchatantra, Books II and III, edited with Notes, by Dr. G. Bühler....	0	4
No. IV	Pañchatantra, Book I, edited with Notes, by Dr. F. Kielhorn	0	6
No. V	Raghuvaṁs'a of Kâlidâsa, with the Commentary of Mallinâtha, Part I (Cantos I—VI), edited with Notes, by Mr. S. P. Pandit, M. A.	1	8
No. VI	Mâlavikâgnimitra of Kâlidâsa, edited with Notes, by Mr. S. P. Pandit, M. A., 2nd edition (*under revision*)	2	2
No. VII	Nâgojibhaṭṭa's Paribhâshendus'ekhara, Part IIA, (Paribhâshâs 1-37), Translation and Notes, by Dr. F. Kielhorn	0	8
No. VIII	Raghuvaṁs'a of Kâlidâsa, with the Commentary of Mallinâtha, Part II (Cantos VII-VIII), edited with Notes, by Mr. S. P. Pandit, M. A. (*out of Stock*)...	...	
No. IX	Nâgojibhaṭṭa's Paribhâshendus'ekhara, Part II B, (Paribhâshâs 38-69), Translation and Notes, by Dr. F. Kielhorn	0	8
No. X	Das'akumâracharita of Daṇḍin, Part I, edited with Notes, by Dr. G. Bühler (*under revision*)	0	8
No. XI	Nîtis'ataka and Vairâgyas'ataka of Bhartṛihari, edited with Notes, by Justice K. T. Telang, M. A. (*copyright restored to the editor*)	...	

		RS.	AS.
No. XII	Nâgojibhaṭṭas Paribhâshendus'ekhara, Part II C, (Paribhâshâs 70–122), Translation and notes, by Dr. F. Kielhorn	0	8
No. XIII	Raghuvaṁs'a of Kâlidâsa, with the Commentary of Mallinâtha, Part III (Cantos XIV–XIX) edited, with Notes, by Mr. S. P. Pandit, M. A. (*out of Stock*)	...	
No. XIV	Vikramâṅkadeva-charita of Bilhaṇa, by Dr. G. Bühler (*copyright restored to the editor*)	...	
No. XV	Mâlatî-Mâdhava, with Commentary, Critical Notes, etc., by Dr. R. G. Bhandarkar, *Second edition*	4	4
No. XVI	Vikramorvas'îya of Kâlidâsa, with Notes, by Mr. S. P. Pandit, M. A., *Third edition*	2	0
No. XVII	Hemachandra's Des'î-nâmamâlâ, Part I, by Prof. Pischel and Dr. Bühler, (*copies not available*)	...	
No. XVIII*	Vyâkaraṇa-Mahâbhâshya of Patañjali, Vol. I, Part I, by Dr. F. Kielhorn, *Second edition*	1	8
No. XIX*	Vyâkaraṇa–Mahâbhâshya of Patañjali, Vol. I, Part II, by Dr. F. Kielhorn, *Second edition*	1	8
No. XX*	Vyâkaraṇa–Mahâbhâshya of Patañjali, Vol. I, Part III, by Dr. F. Kielhorn, *Second edition*	1	8
No. XXI†	Vyâkaraṇa–Mahâbhâshya of Patañjali, Vol. II, Part I, by Dr. F. Kielhorn, *Second edition*	3	0
No. XXII†	Vyâkaraṇa–Mahâbhâshya of Patañjali, Vol. II, Part II, by Dr. F. Kielhorn, *Second edition*	3	0
No. XXIII	Vâsishṭha–Dharmas'âstra, edited with Notes, by Dr. A. A. Führer (*under revision*)	0	8
No. XXIV	Kâdambarî by Bâṇa and his Son, Vol. I, Text; Vol. II, Notes and Introduction, by Dr. P. Peterson, *both together*	6	8
No. XXV	Kîrti–kaumudî, edited with Notes, by Professor A. V. Kathawate (*copy-right restored to the editor*) ...	...	
No. XXVI†	Vyâkaraṇa-Mahâbhâshya of Patañjali, Vol. II, Part III, by Dr. F. Kielhorn, *Second edition*	3	0
No. XXVII	Mudrârâkshasa of Vis'âkhadatta, with the Commentary of Dhuṇḍirâja, edited, with Notes, by Justice K. T. Telang, M. A. (*copy-right restored to the editor*)	...	

* Nos. 18, 19 and 20 are bound together in one volume, the whole volume eing priced Rs. 4-8.

† Nos. 21, 22 and 26 are bound together in one volume, the whole volume being priced Rs. 9.

	RS.	AS.
No. XXVIII* Vyâkaraṇa-Mahâbhâshya of Patañjali, Vol. III, Part I, by Dr. F. Kielhorn, *Second edition* ...	3	0
No. XXIX* Vyâkaraṇa-Mahâbhâshya of Patañjali, Vol. III, Part II, by Dr. F. Kielhorn, *Second edition* ...	3	0
No. XXX* Vyâkaraṇa-Mahâbhâshya of Patañjali, Vol. III, Part III, by Dr. F. Kielhorn, *Second edition*...	3	0
No. XXXI Subhâshitâvali of Vallabhadeva, edited by Dr. P. Peterson and Pandit Durgaprasad	2	8
No. XXXII Tarka-kaumudî of Laugâkshi Bhâskara, edited by Mr. N. M. Dvivedi *(copy-right restored to the author)*	...	
No. XXXIII Hitopades'a of Nârâyaṇa, edited by Dr. P. Peterson	0	14
No. XXXIV Gaüḍavaho of Vâkpati, edited by Mr. S. P. Pandit, M. A. (*under revision*)	...	
No. XXXV Mahânârâyaṇa Upanishad, edited by Col. G. A. Jacob	0	7
No. XXXVI Selections of Hymns from the Ṛigveda (First Series) By Dr. P. Peterson (*under revision*)	4	0
No. XXXVII S'ârṅgadharapaddhati, Vol. I, edited by Dr. P. Peterson	3	0
No. XXXVIII Naishkarmyasiddhi, by Col. G. A. Jacob	2	8
No. XXXIX Concordance to the principal Upanishads and the Bhagavadgîtâ, by Col. G. A. Jacob	4	0
No. XL Eleven Âtharvaṇa Upanishads, with Dîpikâs, by Col. G. A. Jacob, *Second edition*	1	8
No. XLI Handbook to the study of Ṛigveda, Part I, Comprising Sâyaṇa's Introduction to his Ṛigvedabhâshya, with English Translation, by Dr. P. Peterson ...	1	8
No. XLII Das'akumâracharita of Daṇḍin, Part II, by Dr. P. Peterson (*under revision*)	0	8
No. XLIII Handbook to the Study of Ṛigveda, Part II, Comprising the Seventh Maṇḍala of Ṛigveda with the Bhâshya of Sâyaṇa	2	8
No. XLIV Âpastambha Dharmasûtra, with the Various Readings of the Hiraṇyakes'î Dharmasûtra, Part I, by Dr. G. Bühler	1	6

* Nos. 28, 29 and 30 are bound together in one volume, the whole volume being priced Rs. 9.

	Rs.	As.
No. XLV Râjataraṅgiṇî of Kalhaṇa Part I, (Cantos I to VII) by Pandit Durgaprasada	1	8
No. XLVI Patañjali's Yogasûtra, with the Scholia of Vyâsa, and the Commentary of Vâchaspati, by Mahâmahopâdhyâya Rajarama Shastri Bodas (*under revision*)	1	10
No. XLVII Parâs'ara's Dharma-saṁhitâ, with the Commentary of Sâyaṇa-Mâdhavâchârya, Vol. I, Part I, by Mr. Vaman Shastri Islampurkar	2	2
No. XLVIII Parâs'ara Dharma-Saṁhitâ, with the Commentary of Sâyaṇa-Mâdhavâchârya Vol. I, Part II, by Mr. Vaman Shastri Islampurkar	2	0
No. XLIX Nyâyakos'a, by Mahâmahopâdhyâya Bhimacharya Zalkikar, *Second edition*	6	0
No. L Âpastambha Dharmasûtra, Part II, by Dr. Bühler	1	2
No. LI Râjataraṅgiṇî of Kalhaṇa, Vol. II, (Canto VIII) by Pandit Durgaprasad	1	4
No. LII Mṛichchhakaṭika, Vol. I, Text with two Commentaries and Various Readings, by Mr. N. B. Godbole ...	3	8
No. LIII Navasâhasâṅka-charita, Part I, by Mr. Vaman Shastri Islampurkar	1	10
No. LIV Râjataraṅgiṇî of Kalhaṇa, Vol. III, containing the suppliments to the work by Dr. P. Peterson ...	1	2
No. LV Tarkasaṁgraha of Aṇṇambhaṭṭa, by Mr. Y. V. Athalye (*under revision*)	...	
No. LVI Bhaṭṭikâvya, edited with the Commentary of Mallinâtha, Vol. I, by Rao Bahadur K. P. Trivedi ...	9	0
No. LVII Bhaṭṭikâvya, edited with the Commentary of Mallinâtha, Vol. II, by Rao Bahadur K. P. Trivedi ...	6	0
No. LVIII Selections of Hymns from the Ṛigveda (Second Series), by Dr. P. Peterson	4	0
No. LIX Parâs'ara Dharma-Saṁhitâ, with the Commentary of Sâyaṇa-Mâdhavâchârya, Vol. II, Part I, by Mr. Vaman Shastri Islampurkar	4	0
No. LX Kumârapâla-charita of Hemachandra, (in Prâkṛita) by Mr. S. P. Pandit, M. A.	8	8
No. LXI Rekhâgaṇita, Vol. I, by Messrs. H. H. Dhruva and K. P. Trivedi...	12	0

	Rs.	As.
No. LXII Rekhâgaṇita, Vol. II, by Messrs. H. H. Dhruva and K. P. Trivedi...	9	0
No. LXIII Ekâvali of Vidyâdhara, with Mallinâtha's Commentary, edited by Rao Bahadur K. P. Trivedi. ...	14	0
No. LXIV Parâs'ara Dharma-Saṁhitâ, with the Commentary of Sâyaṇa-Mâdhavâchârya, Vol. II, Part II, by Mr. Vaman Shastri Islampurkar	5	0
No. LXV Pratâparudra-yas'obhûshaṇa of Vidyânâtha, with Commentary, edited by Rao Bahadur K. P. Trivedi ...	11	0
No. LXVI Harsha-charita of Bâṇa, Part I, Text with Commentary, edited by Dr. A. A. Führer	2	0
No. LXVII Parâs'ara Dharma-Saṁhitâ, with the Commentary of Sâyaṇa-Mâdhavâchârya, Vol. III, Part I, by Mr. Vaman Shastri Islampurkar	4	0
No. LXVIII S'rîbhâshya of Râmânuja, Vol. I, Text, edited by Mr. Vasudev Shastri Abhyankar	11	0
No. LXIX Dvyâs'raya-kâvya of Hemachandra, Vol. I, (Cantos I—X) by Prof. A. V. Kathawate	9	0
No. LXX Vaiyâkaraṇabhûshaṇa of Koṇḍabhaṭṭa, with two Commentaries and Notes, by Rao Bahadur K. P. Trivedi	10	0
No. LXXI Shaḍbhâshâchandrikâ of Lakshmîdhara, with Introduction, Notes etc., by Rao Bahadur K. P. Trivedi	7	8

WORKS OUT OF SERIES

Aitareya Brâhmaṇa, Word-index to, compiled by Pandit Vishwanath Balkrishna Joshi	4	0
Amarakos'a with the Commentary of Mahes'vara, edited, with an Index, by Mr. Ramchandra Shastri Talekar ...	0	13
Atharvaveda Saṁhitâ, with the Commentary of Sâyaṇâchârya, edited, by Mr. S. P. Pandit, M.A., *four volumes at Rs. 10 each*	40	0
Kâvyaprakâs'a, edited by Vamanacharya Zalkikar with his own Commentary (*in the Press*)	5	4
Vendidad, *Complete in two Volumes*	5	0

THE SAME LIST ABRIDGED AND ARRANGED ALPHABETICALLY

	RS.	AS.
Aitareya Brâhmaṇa, Word-index to, by Vishwanath Balkrishna Joshi	4	0
Amarakos'a with Mahes'vara's Commentary, by Ramchandra Shastri Talekar, (out of Series)	0	13
Âpastambha Dharmasûtra, Part I, by G. Bühler, (No. 44)	1	6
Âpastambha Dharmasûtra, Part II, by G. Bühler. (No. 50)	1	2
Atharvaveda Saṁhitâ with Sâyaṇabhâshya, four volumes, by S. P. Pandit, (out of Series)	40	0
Atharvaṇa Upanishads, eleven, with Dîpikâs, by G. A. Jacob, (No. 40)	1	8
Bhaṭṭikâvya with Mallinâtha's Commentary, Part I, by K. P. Trivedi, (No. 56)	9	0
Bhaṭṭikâvya with Mallinâtha's Commentary, Part II, by K. P. Trivedi, (No. 57)	6	0
Concordance to the principal Upanishads and the Bhagavadgîtâ, by G. A. Jacob, (No. 39)	4	0
Das'akumâracharita, Part I, by G. Bühler, (No. 10) ...	0	8
Das'akumâracharita, Part II, by P. Peterson (No. 42)	0	8
Des'î-nâmamâlâ, Part I, by Pischel and Bühler (No. 17) ...	...	
Dvyâs'raya-kâvya, Part I, by A. V. Kathawate, (No. 69) ...	9	0
Ekâvalî, with Commentary, by K. P. Trivedi, (No. 63) ...	14	0
Gaüḍavaho, by S. P. Pandit (No. 34)	3	0
Handbook to the Study of Ṛigveda, Part I, by P. Peterson (No. 41)	1	8
Handbook to the Study of Ṛigveda, Part II, by P. Peterson (No. 43)	2	8
Harsha-charita, with Commentary, by A. A. Führer, (No. 66)	2	0
Hitopades'a, by P. Peterson, (No. 33)	0	14
Hymns from Ṛigveda, Selection of, (First Series), by P. Peterson, (No. 36)	4	0
Hymns from Ṛigveda, Selection of, (Second Series) by P. Peterson, (No. 58)	4	0
Kâdambarî, Vol. I, Text and Vol. II, Notes and Introduction, by P. Peterson, (No. 24)	6	8

	RS.	AS.
Kâvyaprakâ'sa, with a Commentary, by Vamanacharya Zalkikar, (out of Series)...	5	4
Kîrtikaumudî, by A. V. Kathawate, (No. 25)	...	
Kumârapâlacharita, by S. P. Pandit, (No. 60)	8	6
Mṛichchhakaṭika, Vol I, by N. B. Godbole (No. 52) ...	3	8
Mâlavikâgnimitra, by S. P. Pandit, (No. 6)	2	2
Mâlatî-Mâdhava, by R. G. Bhandarkar, (No. 15)	4	4
Mahâbhâshya, Vyâkaraṇa—, of Patañjali, Vol. I, Parts I, II, and III bound together (Nos. 18, 19, 20).	4	8
Mahâbhâshya, Vyâkaraṇa—, of Patañjali, Vol. II, Parts I, II, and III bound together (Nos. 21, 22 and 26)... ...	9	0
Mahâbhâshya, Vyâkaraṇa—, of Patañjali, Vol. III, Parts I, II, and III bound together (Nos. 28, 29, 30).	9	0
Mudrârâkshasa, by K. T. Telang, (No. 27)	...	
Mahânârâyaṇa Upanishad, by G. A. Jacob (No. 35) ...	0	7
Naishkarmyasiddhi by G. A. Jacob, (No. 38)	2	8
Navasâhasâṅkacharita Part I, by Vaman Shastri Islampurkar, (No. 53)	1	10
Nîti and Vairâgya S'atakas, by K. T. Telang, (No. 11) ...	...	
Nyâyakos'a, by Bhimacharya Zalkikar, (No. 49)	6	0
Pañchantra, Book I, by F. Kielhorn, (No. 4)	0	6
Pañchatantra, Books II and III, by G. Bühler, (No. 3) ...	0	4
Pañchatantra, Books IV and V by G. Bühler, (No. 1) ...	0	4
Parâs'ara Dharmasaṁhitâ, Vol. I, Part I, by Vaman Shastri Islampurkar, (No. 47)	2	2
Parâs'ara Dharmasaṁhitâ, Vol. I, Part II, by Vaman Shastri Islampurkar, (No. 48)	2	0
Parâs'ara Dharmasaṁhitâ, Vol. II, Part I, by Vaman Shastri Islampurkar, (No. 59)	4	0
Parâs'ara Dharmasaṁhitâ, Vol. II, Part II, by Vaman Shastri Islampurker, (No. 64)	5	0
Parâs'ara Dharmasaṁhitâ, Vol. III, Part I, by Vaman Shastri Islampurkar, (No. 67)	4	0
Paribhâshendus'ekhara, Part I, by F. Kielhorn, (No. 2) ...	...	
Paribhâshendus'ekhara, Part II A, by F. Kielhorn, (No. 7)	0	8

	RS.	AS.
Paribhâshendus'ekhara, Part II B, by F. Kielhorn, (No. 9)	0	8
Paribhâshendus'ekhara, Part II C, by F. Kielhorn, (No. 12)	0	8
Pratâparudrayas'obhûshaṇa of Vidyânâtha, with Commentary, by K. P. Trivedi, (No. 65)	11	0
Raghuvaṁs'a, Part I, by S. P. Pandit, (No. 5)	1	8
Raghuvaṁs'a, Part II, by S. P. Pandit, (No. 8)	0	12
Raghuvaṁs'a, Part III, by S. P. Pandit, (No. 13) ...	0	8
Râjataraṅgiṇî, Part I, by Pandit Durgaprasad, (No. 45)	1	8
Râjataraṅgiṇî, Part II, by Pandit Durgaprasad, (No. 51)	1	4
Râjataranginî, Part III, by P. Peterson, (No. 54) ...	1	2
Rekhâgaṇita, Part I, by H. H. Dhruva and K. P. Trivedi, (No. 61)	12	0
Rekhâgaṇita, Part II, by H. H. Dhruva and K. P. Trivedi, (No. 62)	9	0
S'ârṅgadharapaddhati, Part I, by P. Peterson (No. 37)	3	0
Shaḍbhâshâchandrikâ of Lakshmîdhara, by K. P. Trivedi, (No. 71)	7	8
S'rîbhâshya, Part I, by Vasudev Shastri Abhyankar, (No. 68)	11	0
Subhâshitâvalî of Vallabhadeva, by P. Peterson, (No. 31)	2	8
Tarkakaumudî of Laugâkshi Bhâskara, by N. M. Dvivedi, (No. 32)	...	
Tarkasaṁgraha of Aṇṇambhaṭṭa, by Y.V. Athalye,(No. 55)	...	
Vâsishṭha Dharmas'âstra, by A. A. Führer, (No. 23) ...	0	8
Vaiyâkaraṇabhûshaṇa of Koṇḍabhaṭṭa, with two Commentaries, by K. P. Trivedi, (No. 70)	10	0
Vendidad, in Two Volumes, (out of Series)	5	0
Vikramâṅkadeva-charita, by G. Bühler, (No. 14)	...	
Vikramorvas'îya by S. P. Pandit, (No. 16)	2	0
Yogasûtras, of Patañjali, by Râjâram Shastri Boḍas, (No. 46)	1	10

WORKS IN THE PRESS

S'rîbhâshya, Vol II, Notes, by Vasudeo Shastri Abhyankar.

Yâska's Nirukta, with the Commentary of Durgâchârya, Vol. I, by Prof. H. M. Bhadkamkar, B. A.

Parâs'arasmṛiti, with the Commentary of Sâyaṇa-Mâdhavâchârya, Vol. III, part II by Pandit Vaman Shastri Islampurkar.

Vâsishṭha Dharmas'âstra by Dr. A. A. Führer (2nd edition).

Kâvyaprakâs'a, edited with his own Commentary by Vamanacharya Zalkikar (3rd edition).

WORKS UNDER REVISION

No. VI Mâlvikâgnimitra of Kâlidâsa, by Mr. S. P. Pandit.

No. X and XLII Das'akumâracharita of Daṇḍin, by Dr. G. Bühler and Dr. P. Peterson.

No. XXIII Vâsishṭha-Dharmas'âstra, by Dr. Führer.

No. XXXIV Gaüḍavaho of Vâkpati, by S. P. Pandit.

No. XXXVI Hymns from Ṛigveda (First series) by Dr. P. Peterson.

No. XLVI Yogasûtras of Patañjali, by Rajaram Shastri Bodas.

No. LV Tarkasaṁgraha of Aṇṇambhaṭṭa, by Y. V. Athalye.

WORKS IN PREPARATION

Dvyâs'raya Kâvya, Vol. II, by A. V. Kathawate.

Harshacharita Vol. II, Introduction and Notes, by Dr. Führer.

Navasâhasâṅkacharita, Vol. II, by Vaman Shastri Islampurkar.

Mṛichchhakaṭika, Vol. II, Introduction and notes, by K. C. Mehendale.

Yâska's Nirukta with the Commentary of Durgâchârya, Vol. II. by H. M. Bhadkamkar.

WORKS UNDERTAKEN

Aṇubhâshya of Vallabhâcharya, with Notes, by Shridhar Shastri Pathak.

Kâvyâdars'a of Daṇḍin, by Manmohan Chakravarti, M. A., B. L.

Ratnâvali of S'rîharsha, by N. S. Panse, B. A.

Samudra-Saṅgama-Grantha, with English Translation, by A. V. Kathawate, B. A.

Shaṭprâbhṛitaṭîkâ, by K. B. Pathak, B. A.

Syâdvâdamañjarî of Hemachandra, by A. B. Dhruva, M. A., LL. B.,

Tarkabhâshâ of Kes'avamis'ra with the Commentary of Chinnabhaṭṭa by D. R. Bhandarkar, M. A., and Pandit Kedarnath.

Udbhaṭa's Kâvyâlaṅkâra-Sâra-Saṅgraha, with the Laghuvṛitti of Pratîhârendurâja, by N. D. Banhatti, B. A.

Uttara-Râmacharita of Bhavabhûti, by Dr. R. G. Bhandarkar, and S. R. Bhandarkar, M. A.

Veṇîsaṁhâra of Bhaṭṭa Nârâyaṇa, by N. S. Panse, B. A.

Vyavahâra-Mayûkha of Nîlakaṇṭha, by P. V. Kane, M. A., LL. M.

DATE OF ISSUE

This book must be returned within 3/7/14 days of its issue. A fine of ONE ANNA per day will be charged if the book is overdue.

Lakshmidhara

Shadbhashachandrika